

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमान्य—

काशीसंस्कृतसीरीजपुस्तकमालायाः

१८

वेदान्तविभागे (४) चतुर्थःपुष्पम् ।

॥ श्रीः ॥

संक्षेपशारीरकम्

श्रीमत्सर्वज्ञमुनिविरचितम्

श्रीमन्मधुसूदनसरस्वतीकृत सारसंग्रहाख्य
व्याख्यासमलङ्कृतम् ।

तस्यायं प्रथमाध्यायरूपः ।

प्रथमो भागः ।

वक्षे इत्युपनामकेन भाऊशास्त्रिणा
संशोधितम् ।

वाराणस्याम्—

सेठ श्रीहरिदाम गुप्त पुत्रेण

चौखवासंस्कृतसीरीज काशीसंस्कृतसीरीजवाचनेक पुस्तक प्रकाशकेन
सेठ जगन्नाथदानगुप्तमहोदयेन स्वकीये 'विद्याविजय' मन्त्रालये मुद्रितः ।

हर तरह के संस्कृत ग्रन्थ तथा भाषा भाष्य पुस्तकों के मिलने का पता—

जयकृष्णदास—हरिदासगुप्तः

चौखम्बासंस्कृतसीरीज आफिस,

विद्याविलास प्रेस, गोपालमदीरहेन,

बनारस सिटी ।

KASHI-SANSKRIT-SERIES;
(HARIDAS SANSKRIT GRANTHAMĀLĀ.)

18

Vedanta Section No 4.

SANKSHEPA-SARIRAKA

BY

SARVAJNATMA-MUNI,

with a Gloss Called Sarsangraha

BY

SRI MADHUSUDAN SARASVĀTI.

1st Adhyaya Vol. 1

Edited by

BHAU SASTRI VAJHE.

BENARFS

Printed Published & sold by
JAI KRISHNA DAS GUPTA,
The Chowkhamba Sanskrit Series Office,
VIDYA VILAS PRESS,
Gopal-Mandir-Lane.

JAI KRISHNA DASS GUPTA,
At the Vidyā Vilas Press,
Gopal Mandir Lane, Benares City

संक्षेपशरीरकप्रथमाध्यायस्य विषयानुक्रमणिका ।

मङ्गलान्वरणम्	१
ग्रन्थात्मप्रयोजनम्	१७
ग्रन्थात्मप्रतिज्ञा	१९
अज्ञाननिरूपणम्	२५
आत्मनः सुखरूपत्वनिरूपणम्	२९
सकारणाध्यासनिरूपणम्	३५
ब्रह्मणो विचारकर्तव्यत्वनिरूपणम्	६१
अधिकारिनिरूपणम्	६७
शिष्यप्रश्नगुरुपदेशनिरूपणम्	८५
षान्त्यार्यविरोधपरिहारादनिरूपणम्	८९
वेदांतानां सिद्धवस्तुबोधकत्वाक्षेपः	९७
आत्मनि अज्ञानाभावेन प्रमाणानामप्रवृत्तिः	९९
प्रमात्रादेः कल्पितत्वेन ब्रह्मणि प्रमाणासंभवः	१०१
शब्दस्यापरोक्षबोधकत्वानुपपत्तिः	१०३
ब्रह्माविद्याऽनिवर्तकत्वेन वेदांतप्रामाण्यदूषणम्	१०५
अनिर्वचनीयत्वाप्रसिद्धिप्रामाण्योपसंहारश्च	१०७
कार्यान्वयान्वयिनि व्युत्पत्तिः	१०९
मतभेदेन कार्यलक्षणम्	१११
कार्यशेषे वेदांतप्रामाण्योपपादनम्	११३
कार्ये मतभेदेन लिङ्गादीनां शक्तिग्रहोपपादनम्	११५
कार्ये लिङ्गादीनां शक्त्युपपादनम्	११७
पूर्वपक्षोपसंहारः	११९
अखण्डवाक्यार्थोपपादनम्	१२१
सोऽयमित्यादेरखण्डार्थत्वोपपादनम्	१२३
तत्त्वमस्यादेरखण्डार्थत्वोपपादनम्	१२५

लक्षणात्रैविध्योपपादनम्	१२७
वेदे लक्षणात्रैविध्योदाहरणम्	१२९
जहदजहल्लक्षणाऽपण्डार्थत्वोपपादनम्	१३१
सर्वपदलक्षणोपपादनम्	१३३
विरोधापनोदार्थमपि सर्वपदलक्षणा	१३५
जहल्लक्षणाऽप्यपण्डार्थत्वम्	१३७
लक्षणागौण्योर्भेदोपपादनम्	१३९
नित्यत्वादीनां न ग्रहणरूपत्वमिति मतभेदः	१४१
अरुणान्धायेन पञ्चादन्योन्यसंबंधः	१४३
सत्यज्ञानानन्दत्वादीनां त्रैविध्यम्	१४५
सत्यादिशब्दलक्षणनिर्णयः	१४७
सत्यादीनामत्यन्ताभेदः	१४९
सत्यादिपदे लक्षणान्तर-वृत्त्यन्तरप्रदर्शनम्	१५१
चेदांतानामपण्डार्थप्रतिपादकत्वसाधनम्	१५३
निषेधवाक्यानामपि अलपण्डार्थत्वम्	१५५
चेदांतानां प्रमाणान्तरनिरूपेक्षत्वम्	२११
अज्ञानस्य भावरूपत्वम्	२३७
अनिर्पद्यनीयवस्तुसाधनम्	२४९
चेदांतानां कार्यपरत्वनिरासः	२५३
निषेधवाक्यानां कार्यपरत्वनिरासः	२९९
ज्ञाने त्रिध्यसंभवनिरुणम्	३२७
सगुणवाक्यानां ग्रहणं समन्वयः	३३६
वेदे तात्पर्यस्वरूपनिरुणम्	३३९
चेदस्य सिद्ध्यर्थनिष्ठते औमिनीयचचनविरोधपरिहारः	३४१
जगत्कार्यालिंगेन चेतनकारणानुमानम्	३५७
जगतः एकप्रवृत्तिकत्वसाधनम्	३६१
सामान्यतो लक्षणस्वरूपकथनम्	३६९
विशेषतो लक्षणस्वरूपकथनम्	३७१
ग्रहणो जगज्जन्मादिकारणत्वविचारः	३७२
समन्वयोपसंहारः	३९०

सटीकसंक्षेपशारीरकम् ।

अनृतजडविरोधि रूपमन्त-

त्रयमलबन्धनदुःखनाविरुद्धम् ॥

आतिनिवृत्तविक्रियं मुरारेः

परमपदं प्रणयादभिष्टवीमि ॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥

सत्यं ज्ञानमनन्तमद्वयसुखं यद्वत्स गत्वा शुद्धं

मत्ता रूपसमाधिभिर्मुनिवैभोत्ताप साक्षात्कृतम् ॥

जातं नन्दतपोनलाचद्वितिलानन्दाप हृन्दारने

वेषु वादपादिन्दुसुन्दरमुत्तं वन्देऽरविन्देक्षणम् ॥ १ ॥

श्रीरामविश्वेश्वरमाधवानां

मण्डप्य पादाम्बुजपुण्यपांम्न ॥

तेषां मयावाददयस्मि योग्यः

शिलाऽपि चैतन्यमलम्ब्य योग्यः ॥ २ ॥

पूर्वाचार्यवचो विचार्य निखिलं मत्संमदापाश्चर्या

दित्वोच्छृङ्खलमार्गमागमगिरां तात्पर्यपर्यामृतः ॥

विच्छेदार्थविभागतः प्रकरणान्युद्दिष्टं तत्त्वं रहः

कुर्वे संपत्तिं सारसंग्रहमिदं संक्षेपशारीरके ॥ ३ ॥

हित्वा हेयमुपादेयमुपादाय विचारतः ।

प्रायेण पूर्वटीकानामिदार्थः प्रकटीकृतः ॥ ४ ॥

विशेषाद्विश्ववेदस्य प्रत्यग्विष्णोश्च बुद्धयोः ।

व्याख्यानं श्रद्धयाऽलेखि गुरुणा तौ हि नो गुरु ॥ ५ ॥

तत्र श्रीमच्छारीरकशास्त्रस्य तात्पर्यविषयीभूते मुमुक्षुजिज्ञास्ये निर्विशेषे ब्रह्मणि बोधनीये मासङ्गिकमुमुक्षुजिज्ञास्यसविशेष-ब्रह्मोपासनावधानेकविधविचारविक्षिप्ततया दुरवबोधतामाकलय्य तद्विशेषपरित्यागेन मुमुक्षुजिज्ञास्यं निर्विशेषं ब्रह्म शास्त्रतात्पर्यविषयीभूतपनायासेन मुमुक्षुबोधाय संक्षेपशारीरकाख्येन श्लोकग्रन्थेनाविश्चकार करुणया श्रीसर्वज्ञात्माचार्यः । अत एव मुमुक्षुजिज्ञास्यसविशेषब्रह्ममासङ्गिकविचारपरित्यागरूपसंक्षेपविशिष्टं निर्विशेषब्रह्मविचारात्मकं शारीरकशास्त्रमेवैतदिति संक्षेपशारीरकमिति समाख्याऽस्य युक्तैव । तत्राद्यं श्लोकचतुष्टयं श्रीमच्छारीरकशास्त्रस्याद्यचतुःसूत्रीस्थानीयम् ।

तत्र हि प्रथमसूत्रे ब्रह्मविद्याधिकारी शुद्धस्त्वंपदार्थो जिज्ञास्य-ब्रह्मामेदान्वययोग्यः प्रतिपादितः । तयोर्भेदे हि स्वनिष्ठकर्तृत्वाद्यध्यासरूपबन्धनिवृत्तिकामस्य मुमुक्षोर्ब्रह्मणि जिज्ञासा न स्यात्, अन्यज्ञानादन्यत्राध्यासनिवृत्तेरनुपपत्तेः, तस्मात्तयोरनन्यत्वमेव ।

द्वितीये सूत्रे च जगत्कारणत्वमदर्शनव्याजेन तत्पदार्थोऽपि शुद्धस्त्वंपदार्थामेदान्वययोग्यस्तदस्थस्वरूपलक्षणाध्यासं प्रतिपादितः ।

चतुर्थसूत्रे च तयोरैक्यमैकान्तिकं प्रतिपादितम् । एतावदेव शास्त्रस्य प्रमेयं त्वंपदार्थस्तत्पदार्थोऽखण्डवाक्यार्थश्चेति ।

एतत्प्रमाणं तु तत्त्वमस्यादिवेदान्तमहावाक्यरूपं शास्त्रं, तद्योक्तं “शास्त्रयोनित्वात्” इति तृतीयसूत्रे । अवार्थक्रमस्य पाठक्रमालवत्त्वात्तृतीयचतुर्थसूत्रयोर्व्यशासो द्रष्टव्यः । प्रमेये हि कथिते ‘किमत्र प्रमाणम्’ इति जिज्ञासायां प्रमाणं कथनीयं नान्यदा

इमांशकालत्वात् । इति हि होचितक्रमेणैव त्वंपदार्थस्तत्पदार्थस्तदैव
चेति प्रमेयप्रतिपादनार्थास्तत्र श्लोकाः । प्रमाणप्रतिपादनार्थस्तु च-
तुर्थश्लोकः । एतावता हि शास्त्रस्य विषयप्रयोजनमन्वयाः प्रति-
पादिता भवन्ति । अतःग्रहणोत्तरकृत्यमेव हि विचारपुरःसरं देहा-
न्तर्वाच्यप्रमाणाद्विज्ञानं प्रयोजनं शास्त्रस्य, एतदेवोपेयम् । उपाप-
स्तु द्विविधो विषयस्त्वंपदार्थस्तत्पदार्थश्चेति । तस्य चाज्ञानः प्रमा-
त्रेण वेदान्तप्रमाणविषयत्वम् । अज्ञातत्वमिध्याविज्ञातत्वाभ्यां वि-
चारविषयत्वमिति विवेकः । पदार्थज्ञानपूर्वकत्वाद्वाक्यार्थज्ञानस्य
पदार्थद्वयपक्षविषयक्यनपुरःसरं वाक्यार्थद्वयप्रयोजनकयम क्रमेण
कृतम् । चतुर्थेन तु शास्त्रेण मयं तयोः सम्बन्धः प्रतिपादितः ।
एतावता हि संक्षेपेण कृत्स्नशब्दार्थसमाप्तिः, परस्परविषयोः पर्य-
वसानात् । तथा च श्रुतिः—“द्वे विधौ वेदितव्ये इति इ स्य यद्वद्व-
विदो वदन्ति परा चेवापरा च तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः” इत्या-
दिना यद्वद्वेदचतुष्टयात्पदकं शब्दमत्र अपरविद्याविषयत्वेन व्या-
ख्याय, “अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यते” इत्यादिना परं ब्रह्म पर
विद्याविषयं दर्शयति । स्मृतिश्च—“द्वे ब्रह्मणो वेदितव्ये शब्दं ब्रह्म
परं न यद्” इत्यादि । उच्यते—“अथान्यस्त्वर्थैव यथश्च इति द्रष्टव्यम् ।
सङ्ग्रहविचारणाभ्यां शिष्यबोध्योद्देश्यत्वात् । तत्र “मन्यं ज्ञानमनन्तं
ब्रह्म” इत्यादिश्रुत्यनुसारेण नपुंसकलिङ्गशब्दमयोगेण प्रथमः श्लोकः,
“सर्वं देवनैज्ञत” इत्यादिश्रुत्यनुसारेण स्त्रीलिङ्गशब्दमयोगेण द्वितीय
श्लोकः, “स एष इह प्रविष्ट एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः” इत्यादि
श्रुत्यनुसारेण पुल्लिङ्गशब्दमयोगेण तृतीयः श्लोकः । एतेन सर्वेऽपि
ब्रह्मप्रतिपादकाः शब्दा व्याख्याताः ।

अज्ञरार्थस्तु—सुरारेः जगदुपद्रवकारिमुरार्यतुरमहर्णाज्जग
त्पालापेतुः श्रीविष्णोर्जगत्कारणमायासत्त्वाद्यप्रतिबिम्बचैतन्या
त्मनोऽन्तर्यामिणः परमं मायाकल्पितजगत्कारणत्वादिश्रुत्यन्वेन

सर्वोत्कृष्टं विम्बभूतं पदं स्वरूपम् । उपाधेः प्रतिविम्बपक्षपातित्वेन विम्बे स्वधर्माकल्पकत्वात् । विम्बेश्वरपक्षेऽज्ञानप्रतिविम्बितजीवचैतन्यप्रतियोगितया विम्बत्वेन व्यवहियमाणस्य विष्णोः परमं पदं विम्बप्रतिविम्बकल्पनाशून्यं निरुपाधिस्वरूपम् । “विम्बे तपोनिपतिते प्रतिविम्बके वा (अ० २ श्लो० १७६) इत्यादिनेश्वरस्य द्रष्टव्यं वक्ष्यति । परमत्वं चापरमत्वापादकोपाधिरहित्येन । पदत्वं चाविद्यातिरोधानापनयाय सर्वपदनीयत्वेन स्वरूपस्य द्रष्टव्यम् । “तद्विष्णोः परमं पदम्” इति श्रुतेः । “तदेतत्पदनयिमस्य सर्वस्य पदयमात्मा” इति श्रुतेश्च । अत्र पष्ठचन्तप्रथमान्ताभ्यां तत्पदस्य वाच्यं लक्ष्यं च त्वंपदलक्ष्याभिधान्वययोग्यं दर्शितम् । अत्र च—

हरिर्हरति पापानि दुष्टचित्तरपि स्मृतः ।

अनिच्छयाऽपि संस्पृष्टो दहत्येव हि पावकः—॥ १ ॥

इतिस्मृतेः सर्वोपद्रवकारिगुराद्यसुरारित्येन भगवत्स्मरणरूपं मद्गलमाचरन् तत्पदाभिष्टवलक्षणं मद्गलान्तरमाचरति—अभिष्ट-
धीमीति । अमितः स्वीतीत्यर्थः । ‘तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके’ इत्य-
नेन विभाषयेदागमः ।

अत्र निर्विशेषब्रह्माणि गुणविशिष्टगुण्यभिधानलक्षणायास्स्तु-
तेरसम्भवास्तस्वीमीति निदिध्यासनैनामितः मत्पदभिन्नतया आ-
भीक्ष्ण्येन वा तदेकाग्रोऽस्मीत्यर्थ इति केचित् ।

तत्स्तुतिरूपं तत्स्वरूपनिरूपणपरं ग्रन्थं करोमीत्यर्थ इत्यप्ये ।

“आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वं चेति सन्ति धर्माः” इति टीकोक्तैरकल्पितधर्मस्य कल्पानुपपत्तेः कल्पितसत्यत्वादिधर्मपुरस्कारेण गुणकथनरूपा स्तुतिर्मुख्यैव निर्गुणेष्वपि चस्तुति सम्भवती-
ति तु तच्चम् । अतोऽस्याने निदिध्यासनप्रतिज्ञा, ग्रन्थकरणा-
रम्भप्रतिज्ञा, मुख्यवृत्तिसम्भवे जघन्यवृत्तिकल्पना च निरस्ता ।

एतादृशमगन्तुतौ च तद्भक्तिरेवासाधारणं कारणमित्याह—प्र-
णयादिति । प्रणयः परा प्रीतिर्भक्तिरित्यर्थः । सा हि स्वरसतः
परमानन्दरूपे परमात्मानि मृदुलसन्ती चरामन्ततिरुषा मनोवृत्ति-
मार्गवती भक्तिरित्युच्यते । तथा चाविघ्नेन सत्त्वशुद्धिज्ञानमाज्या-
दिद्वारेण परं निःश्रेयसं लभ्यते ।

यस्य दंवे परा भक्तिर्यथा दंवे तथा गुरो ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः इति श्रुतेः ।

“भजतां प्रीतिपूर्वकम् । ददायि पुष्टियोमं तम्” इति स्पृतेः ।
“ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च” (यो० सू० पा० १
सू० २९) इति योगसूत्राच्च । निर्गुणेऽपि ब्रह्मणि भक्तिरूप-
पद्यत इति व्याख्यातं भगवद्गीतासु “चतुर्विधा भजन्ते माम्”
इत्यादिना । अभिष्टवे प्रकृष्टनयानपेक्षणादुद्दिभद्दोषाच्च त
‘प्रकृष्टो नयः प्रणयः’ इति व्याख्यानमुपादेयम् । तत्र नि-
र्विशेषे वस्तुनि जगत्त्वेन जीवत्वेन परमेस्वरत्वेन च प्राप्तं
विक्रिपां निपेयनि—अधिक्रियामिति । जगति जन्माद्या वि-
क्रियाः, जीवे जाग्रदाद्याः, ईशे सृष्ट्याद्या विक्रिया मायया प्रसक्ताः
निर्विशेषे वस्तुनि सर्वथा न सम्भवन्तीति तद्विक्रियम् । एतेन
सर्वविकारशून्यत्वात्मवेन्द्रियाग्राह्यतात्परा मूर्धन्या, सर्वोपाधिसं-
घन्यशून्यतारूपा निन्यमुक्तता च दर्शिता । एवं सापान्यतः सर्व-
विक्रियाशून्यतामुक्त्वा विशेषेणाप्याह—अचूतत्वादिना । अत्रा-
चूतविरोधे परमार्थसत्त्वमवाच्यम् । जडविरोधि स्वप्रकाशं ज्ञान-
म् । रूपं सर्वानुस्यूतसम्भावम् । अन्तर्गम्यविरुद्धम् । अन्तर्गतां दे-
शकालबन्धुपरिच्छेदानां यत् त्रयं तद्विरुद्धं देशपरिच्छेदो तात्पन्ता-
भावस्तदभतियोगित्वेन विमुक्तः, कालपरिच्छेदो च भ्रंशमागभावो
तदभतियोगित्वेन नित्यम् । वस्तुपरिच्छेदस्यान्योऽन्याभावः तद-

प्रतिपोगित्वेनाद्वितीयम् । एतेन प्रपञ्चपर्यायापनृतत्वजदत्वव्या-
वृत्तरूपत्वाविभूत्वानित्यत्वसाद्वितीयत्वानां व्यावृत्तिः सिद्धा । म-
लयन्धनदुःखताविरुद्धम् इति जीवधर्माणां व्यावृत्तिः । मलः
कर्तृत्वमोषदृत्तरागादिलेपोऽशुद्धिः साद्विरुद्धं कर्तृत्वादिलेपशून्यं
शुद्धं, यन्धन धर्मापर्यन्तकलसम्यन्धस्तद्विरुद्धं शुक्लं, दुःखतावि-
रुद्ध परमानन्दरूपं न तु तदाश्रयः । नापि दुःखरूपस्तदाश्रयो
वा । जीवो हि रागादिषुल्लेधर्माधर्माविवन्धनेन सुखदुःखाश्रयत्वेन
च प्रसिद्धः । अन्नितिकटम् इतीश्वरस्यावृत्तिः । वादिभिर्हि परा-
भूयः परोक्ष एवेश्वरः कल्पितः । इत्थं स्वतितिकटं सासाद्वपरोक्षं प्र-
त्यगात्मस्वरूपमत्यव्यवहितमित्यर्थः । एतेन "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्र-
ह्म" "तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमवाप्तम्" "मदेव सोऽन्येदमग्र
आसीदिकमेवाद्वितीयम्" "नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मम्" । "वि-
मुक्तश्च विमुच्यते" "न वर्धते कर्मणा नो कर्मापान्" "शु-
द्धमपावविद्धम्" "एष एव परम आनन्दः" "वत्सासाद्वपरोक्षोऽब्र-
ह्म" "य आत्मा सर्वान्तरः" "अपमात्मा ब्रह्म" "न जायते म्रि-
यते वा विपश्चित्" "निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवयुं निरञ्ज-
नम्" इत्याद्याः श्रुतयोऽसत्यत्वादितत्तद्वृत्तमापोहेनाखण्डप्रत्यग-
मिर्षं ब्रह्म मुमुक्षुभिर्ब्राह्म्यं प्रतिपादयन्ति, न तु सत्यत्वादिरूपे-
ण, तस्य निर्विकल्पत्वेन सर्वधर्मानाधारत्वादिति प्रतिपादितं भव-
ति । सर्वधिश्लेषणानां मयुच्चपक्षेकेन श्लोकेन बक्ष्यति—“नित्यः
शुद्धो मुदमुक्तस्त्वभावः” इत्यादिना । अत्र प्रथमं भगवद्वचनं पु-
ष्पिनाश्रयणेन छन्दसाऽर्द्धमयेन कश्चिरीत्याश्रये मद्रूपमाचरितम् ।
अकारादिपदचतुष्टयोऽप्यस्यासथ श्लोकग्रन्थकरणकौशलमदर्शनाय ।
प्रणवप्रथमापत्रोच्चारणेन मद्रूपमिति ज्ञापय च । “अ इति ब्रह्म”
“अकारो वै सर्वा वाक्” इति च श्रुतेः ॥ १ ॥

एव जिज्ञास्यब्रह्ममदर्शनेन प्रथममुवाचो दर्शितोऽनः परं द्वि-

तीयसुवार्थः प्रदर्श्यते । पूर्वत्र जगद्धर्माणां जीवधर्माणामीश्वरध-
र्माणां चापवादो दर्शितः । स चाध्यारोपमन्तरेण न सम्भवति,
प्रसक्तस्यैव प्रतिपेक्षार्हत्वादेत्यभिप्रेत्याध्यारोपमाह—

स्वाज्ञानकल्पितजगत्परमेश्वरत्व-

जीवत्वभेदकलुपीकृतभूमभावा ॥

स्वाभाविकस्वमहिमस्थितिरस्तमोहा

प्रत्यक्चितिर्विजयते भुवनैकयोनिः ॥ २ ॥

स्वाज्ञानेति । स्वस्य स्वस्मिन्पदज्ञानं स्वाश्रयविषयकम-
विद्यामायाशब्दतमनादिभावरूपमनिर्वाच्यमावरणविक्षेपशक्तिमद-
ज्ञानं तेनावरणशक्त्याऽऽत्मस्वरूपमानं तिरोधाय विक्षेपशक्त्या कल्पि-
तान्यध्यस्तानि यानि जगत्परमेश्वरत्वजीवत्वानि तैरनुयोगित्वेन
प्रतियोगित्वेन च तन्निमित्तो जीवजगद्भेदो, जीवपरमेश्वरभेदो,
जीवपरस्परभेदो, जगत्परस्परभेदो, जगत्परमेश्वरभेदश्चेति यः प-
ञ्चविधो भेदस्तेन च कलुषाकृतोऽकलुषोऽपि कलुषः कृतोऽध्यारो-
पितदोषेणासत्कल्पनामापादितो भूमा बाहुल्यं यस्य स तादृकलु-
पीकृतभूमा भावः सद्भावो यस्याः सा तथा । जगत् जडत्वात्स्वरू-
पेणैव कल्पितम्, जीवेश्वरौ तु चैतन्यरूपत्वात्स्वरूपेण सत्यौ, केव-
लमेकस्मिन्नेव चैतन्ये विम्बपतिविम्बादिभावेन जीवत्वमीश्वरत्वं
च कल्पितमिति बोधयितुं द्वयोः प्रयोगः । चित्तेर्भावो न कलुषीकृ-
तः, सर्वमात्मकत्वेन सर्वदा प्रकाशमानत्वात्, किन्तु तच्चद्भेदकल्प-
नया तदपरिच्छिन्नत्वरूपो भूमैव कलुषीकृतः । पूर्णत्वेनाप्रकाशमा-
नत्वात् । तदुक्तं वार्तिके—

तस्यैकमपि चैतन्यं बहुधा प्रविभज्यते ।

अद्वारकितश्रुत्याते वारिराशेरिवोदकम् ॥ १ ॥ इति । भूम्नो

रोषीत्यादिना तदपवादो युक्त एव । सुवनैकयोऽनिरिति तट-
स्पलक्षणं, प्रत्यकाचिनिरिति स्वरूपलक्षणमिति विवेकः । एतेन
मिथ्याप्रपञ्चोपादानत्वेन तत्पदवाच्यनिरूपणात् “जन्माद्यस्य ध-
तः” (ब्र० सू० आ० १ पा० ६ सू० २) इति व्याख्यायाम् ॥ २ ॥

एवं त्वंपदार्थं तत्पदार्थं च निषयमुक्त्वा मयोजनरूपनाय
वाक्यार्थमाह—

प्रत्यक्प्रमाणकर्मसत्यपराक्प्रभेदं

प्रक्षीणकारणत्रिकारविभागमेकम् ॥

‘चैतन्यमात्रपरमार्थनिजस्वभावं

प्रत्यक्षमच्युतमहं प्रणतोऽस्मि नित्यम् ॥ ३ ॥

प्रत्यागिति । प्रत्यक्षमिति त्वंपदार्थः । अच्युतमिति तत्प-
दार्थः । एकमिति तयोर्गौणमेक्यं वाक्यार्थः । तमहं श्रवणादि-
परिपाकवशात् स्थितप्रज्ञो नित्यं सर्वदा प्रणतोऽस्मि देहेन्द्रि-
यादिप्रतिभामावस्थायाम् प्रहीयावेन पूजयामि ।

ननु कथमेकत्वं मुख्यं, सत्यज्ञानाद्यपुनरुक्तानेकशब्दप्रतिपा-
द्यादिसत् आह—चैतन्येति । वाक्यार्थं भेदप्रतिभासेऽपि
चैतन्यमात्रस्यैव परमार्थानौपाधिकस्वभावस्य लक्ष्यत्वाच्चैकवाक्य-
विरोध इत्यर्थः । चैतन्यमात्रमेव परमार्थोऽस्त्यन्तायाध्य, परमा-
नन्दरूपत्वेन परमप्रयोजनरूपो वा निजोऽनुपाधिकः स्वभावः
स्वरूपं यस्य तमिच्छस्यार्थः । ननु जीवस्य कार्यकारणादिविभा-
गवच्चैनं सद्वितीयत्वादीश्वरस्य च परोक्षत्वेन परावत्वात्कथं तयो-
रैवमिति तत्राह—प्रक्षीणोति । असत्येति च । प्रक्षीणः प्र-
ज्ञानेन धावितः प्रमादृत्वकर्तृत्वमोक्तृत्वादिरूपः कारणविकारवि-
भागो हेतुफलसन्तानो मायाऽऽकाशादिप्रपञ्चो वा यस्मिन्निर्वि-

भाग संसारदशायामपि परमार्यतो द्वैतरहितमित्यर्थः । एवमस्त्यः
 सर्वथा बाधितः पराग्रूपेणाहापोतिव्यपदेशानर्हत्वेन प्रयग्रूपाद्भेदो
 यस्मिंस्त साक्षादपरोक्षमित्यर्थः । प्रतीचोऽद्वितीयाच्युताभेदबोध-
 फलं प्रदर्शयेति । अच्युतस्यापरोक्षप्रत्यगभेदबोधफलम् असत्येति
 विवेकः । ननु प्रक्षीणकार्यकारणविभागस्य प्रमातृत्वादिशून्यस्य प्र-
 माणाभावादसिद्धिः । प्रमाणाभ्युपगमे च कार्यकारणविभागापत्ति-
 रित्याशङ्क्याह—प्रत्यक्षप्रमाणकमिति । प्रत्यक्षस्वरूपमेव प्रमाणं
 यस्मिंस्त, स्वप्रकाशवैतन्यरूपतया स्वभिन्नमानानपेक्षं सत एव
 सिद्धमित्यर्थः । एतेनाखण्डवाक्यार्थकयनात् “तत्तु समन्वयात्” (ब्र०
 सू० आ० १ पा० १ सू० ४) इति व्याख्यातम् । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ३ ॥

एवं संप्रदार्थस्तत्पदार्थोऽखण्डवाक्यार्थश्चेति शास्त्रस्य प्रमेय-
 मुक्तम् । अधुना तत्प्रमाणं वेदान्तवाक्यं दर्शयितुं निखिलवेदामि-
 मानिनी—वाग्देवता प्र० मति—

औत्पत्तिकी शक्तिरशेषवस्तु-

प्रकाशने कार्यवशेन यस्याः ॥

विज्ञापते विश्वविवर्तहेतो-

र्नमामि तां वाचमंचिन्त्यशक्तिम् ॥ ४ ॥

औत्पत्तिकीमिति । “शास्त्रयोनिस्त्वात्” (ब्र० सू० अ० १ पा० १
 सू० १) इति घृत्रे हि प्रथमेन वर्णकेन ब्रह्मणो वेदोपादानत्वं, द्वितीयेन
 तु वर्णकेन ब्रह्मणि तस्य प्रामाण्यं दर्शितं, तदुभयमप्यनेन प्रदर्श्यते ।
 विश्वः सर्वोऽपि प्रपञ्चो विवर्तोऽतत्त्वतोऽन्यथाभासः, कारणमत्तया
 सत्तावान्, कारणप्रकाशेन च प्रकाशयान् यस्य स सर्वमत्तास्फूर्तिप्रदः
 परमात्मा विश्वविवर्तः, स एव हेतुरुपादानं यस्याः, सर्वप्रकाशश-
 क्तिमत्परमेश्वरोपादानकत्वेन सर्वप्रकाशनफलयोगिन्याः अस्ति-
 त्ववस्तूनामिष्टुषीरादिमाधुर्यादीनामपि प्रकाशने नानाविधामिष्ट-

त्तिभिरौत्पत्तिकी अकृत्रिमा शक्तिः प्रतिपादकनारूपा प्रतिपत्ति-
रूपकार्यवशेन वृद्धव्यवहारेषु विज्ञायते । तर्ककुशलैर्यस्या वेदलक्ष-
णाया वाचस्ताम् । “कथमेतस्या ईदृशं सामर्थ्यम्” इति चिन्तायेतुम-
शक्या शक्तिः प्रभावो यस्यास्तामहं नमामीति सर्वप्रकाशनशक्ति-
मत्परमेश्वरोपादानत्वं वेदस्य सर्वप्रकाशनसामर्थ्यं हेतुरिति मय-
मवर्णकार्यः । शेषः परार्थः, न शेषोऽशेषः सर्वगुरूपार्थः, तादृशं सर्व-
शेषिभूतं वस्तु परमार्थसद्यद् ब्रह्म तत्प्रकाशने तदाकारवस्युत्पादनेन
तदज्ञानावरणापनये यस्या वेदलक्षणाया वाचः औत्पत्तिकी शक्तिः
कार्यवशेन ब्रह्मसाक्षात्कारारूपकार्यलिङ्गेन विज्ञायते । कीदृश्याः ?
विश्वविवर्तस्य कृत्स्नमपञ्चस्य हेतोः कारणभूतायाः “एत इति वै
प्रजापतिर्देवानसृजत असृग्रामिति मनुष्यानिन्द्रव इति पितृंस्तिरः
पविश्रामिति ग्रहानाशव इति स्तोत्रं विश्वानीति शस्त्रमभिसौभगेत्यन्याः
प्रजाः” इति छान्दोग्यब्राह्मणश्रुतेः ।

अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा ॥

आदौ वेदमपी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥ इति ।

नाम-रूपञ्च भूतानां कर्मणाञ्च प्रवर्तनम् ॥

वेदशब्देभ्य एवादौ निर्ममे स महेश्वरः इति च मनुस्मृतेः ।

“शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्मत्यक्षानुमानाभ्याम्” (ब्र०सू०
अ० १ पा० ३ सू० २८) इति सूत्रे श्रुतिस्मृती एवैते मत्यक्षानुमान-
शब्दाभ्यामुक्ते ।

ननु “यतो वाचो निर्वर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह” इति सर्व-
वागगोचरत्वश्रुतेः कथं तादृशे ब्रह्मणि वाचः शक्तिरिति तत्राह-
अचिन्त्यशक्तिमिति । तां नमामीति च पूर्ववत् । यथा च ल-
क्षणाया वा मुख्यवृत्त्या बोधयामावेऽपि स्वत एव पदविधतात्पर्य-
लिङ्गोपेतोपनिषद्विनिर्देशमपि ब्रह्म बोधयति, तथा विस्तरेण स्पष्टत-
रमुपरिष्ठात्तत्प्रदर्शयिष्यते । तदेवं निर्विशेषे ब्रह्मणि वेदान्तवाक्य-

मेव प्रमाणादिति द्वितीयवर्णकार्यः । एवं प्रत्यग्वृत्तौ क्वाख्यविषयेण
समं प्रतिपाद्यप्रतिपादकलक्षणः सम्बन्धो वेदान्तानां दर्शितः । व-
दान्तवत्तुल्यलक्षणमीमांसाख्यशास्त्रस्य शास्त्रवत्त्वकरणस्यास्येति द्र-
ष्टव्यम् । इन्द्रज्योतिर्ब्रह्मज्योतिर्जातिवृत्तम् । चतुःसुखार्थकथनेन म-
द्भलम् ॥ ४ ॥

अथ विघ्नेश्वर प्रसादयति—

आरम्भाः फलिनः प्रसन्नहृदयो यश्चेत्तिरश्चामपि
नो चेद्विश्वसृजोऽप्यलं विफलतामायान्त्युपायोद्यमाः ।
विश्वैश्वर्यमतो निरङ्कुशमभूद्यस्यैव विश्वप्रभोः
सोऽयं विश्वहिते रतो विजयते विघ्नेश्वरो विश्वकृत् ॥ ५ ॥

आरम्भा इति । यद्येत्प्रसन्नहृदयोऽनुग्राहकः तदा तिरश्चामपि
सुग्रीवहतुमस्रमृतीनामारम्भा अभिपन्नक्रियोद्यमाः फलिनः फला-
व्यभिचारिणः सातिशयफला वा भवन्ति । नित्ययोगेऽतिशयने
वा तद्धितः । नो चेत्प्रसन्नहृदयस्तदा विश्वसृजो ब्रह्मणोऽपि किं-
मुतान्येषामलमर्थमपि ये फलोपायविषया उग्रमास्ते विफलतां
वर्धयतां यान्ति । ब्रह्मणोऽप्यभिमतभद्रो वत्सहरणादौ स्मर्यते ।
अन एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां विश्वस्मिन्नैश्वर्यं निग्रहानुग्रहसामर्थ्यं
विश्वप्रभोः सर्वप्रशासितुः “भीषास्मादातः पवते” इत्यादिश्रुति-
सिद्धस्य यस्यैव निरङ्कुशमप्रतिहतमभूत्सोऽयं विश्वकृद् विघ्नवद्दमा-
वादिफुल्लमपञ्चकृद्गवानेव विघ्नेश्वरः श्रीगणेशरूपेणावतीर्णो वि-
जयते सर्वोत्कर्षेण वर्तमानोऽस्मिन्ननुगृह्णात्वित्यर्थः । तस्याभक्तवि-
प्रकारिणोऽपि भक्तविप्रनिवारणायावतारे हेतुर्विश्वहित रत इति ।
कृपैव तस्यावतारे कारणमित्यर्थः । तस्य सर्वान्प्रत्येकरूपत्वेऽपि
तद्भजनाभजनयोरेव विषयफलस्वभावस्वाद्य धर्मम्यनर्घ्यमसद् इ-

ति भावः । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ५ ॥

अतः परं सूत्रभाष्यकारवार्तिककारान्गुरुपूर्वक्रमेण पूजयति
त्रिभिः । तत्र रत्नाकररूपकेण भगवन्तं व्यासं विष्णुवतारं सूत्र-
कारं प्रथमगुरुं स्तोति—

वाग्विस्तरा यस्य बृहत्तरङ्गा

वेलातटं वस्तुनि तत्त्वबोधः ॥

रत्नानि तर्कप्रसरप्रकाराः

पुनात्वसौ व्यासपयोनिधिर्नः ॥ ६ ॥

वाग्विस्तरा इति । व्यास एव पयोनिधिः महत्त्वपवित्रत्व-
गम्भीरत्वस्वच्छत्वादिसाम्यात्, तस्य च पयःस्यानीया वेदा एव
द्रष्टव्याः । वाचां तरङ्गोक्तेर्व्यासशब्देन वेदव्यसनगुणोपन्यासाच्च ।
“दृष्टमात्राः पुनन्न्देते राजा भिक्षुर्महोदधिः” इति स्मृतेः । स नः
पुनातु पापमलरहितान्करोत्वित्युक्तम् । यस्य वेदपयसः श्रीव्या-
सपयोधेर्वाचो वेदलक्षणाया ये विस्तरास्तच्चच्छाखाभेदास्त एव
बृहन्वस्तरङ्गाः । विस्तरबृहच्छब्दाभ्यां संक्षिप्ता वाक् सूक्ष्मतरङ्गा
इति ध्यातितम् । वेलापास्तीरस्य तटं भान्तदेशस्तस्यैव तरङ्गवेगा-
वसानभूमित्वाद्वस्तुनि ब्रह्मात्मैक्ये तत्त्वबोधः, शिष्याणामिति
शेषः । सूत्रकारस्य वाक्प्रवृत्तेः शिष्यज्ञानार्थत्वेन तत्सिद्धावेवोपर-
तिसिद्धेर्युक्तं तस्य तटत्वम् । पदार्थसिद्धौ पदार्थद्वयशोधने वाक्या-
र्थनिर्णये तदुपयुक्तप्रमेयस्थितिषु च ये तर्काणां प्रसरणप्रकारास्त
एव उपादेयत्वस्वप्रकाशत्वादिसाम्याद्रत्नानि । एतेन रत्नानां पद्म-
रागेन्द्रनीलादिविविधवैलक्षण्यवत्तर्काणामपि विविधवैलक्षण्यं सू-
चितम् । यच्छब्दस्य तच्छब्दसापेक्षत्वादसाविति स इत्यर्थः । इन्द्र-
वज्रोपेन्द्रवज्रोपनातिः ॥ ६ ॥

सत्संप्रदायेन भाष्यकर्तारं शङ्करावतारं श्रीशङ्कराचार्यं मणमति—

वक्तागमासाद्य यमेव नित्या

सरस्वती स्वार्थसमन्विताऽऽसीत् ॥

निरस्तदुस्तर्ककलङ्कपङ्का

नमामि तं शङ्करमर्चिताङ्घ्रिम् ॥ ७ ॥

यत्कारमिति । यमेव व्याख्यातारमासाद्य नित्या सरस्व-
ती वेदलक्षणा, निरस्ता निर्मूलिना दुष्टतर्का एव मालिन्यहेतुत्वात्
कलङ्काश्च, तन्मग्नानां पुनरुत्थानासंभवात्पङ्काश्च यस्याः सा । सर्वदु-
स्तर्कदोषनिरासेन स्वतात्पर्यविषयीभूतार्थसमन्वितत्वेन मृकटाऽऽ-
सीत् शङ्कर सर्वकल्याणकर भगवदवतारत्वेन सर्वपूजितपादपद्मं
नमामीति सम्बन्धः । जैमिन्यादिभिर्हि कर्मकाण्डमेव स्वार्थसमन्वितं
कृतम् ; उपनिषदस्तु स्वार्थात्प्रख्यायिताः । कैश्चित् भेदविकल्पवादि-
भिरुपनिषदः स्वार्थसमन्विताः कृताः, कर्मकाण्ड तु स्वार्थात्प्रख्यायि-
तम् । भगवता व्यासेन च विविदिषावाक्य विचारयता यद्यपि क-
र्मकाण्डमक्षकाण्डयोस्तुल्यमेव प्रामाण्यमद्भिकृतं, तथापि तावन्मात्रेण
न स्वार्थसमन्वितता । कैश्चित्तत्त्वज्ञैर्वाचक्षानैर्भर्तृप्रपञ्चादिभिर्भे-
दादेरवेदार्थस्य वेदार्थत्ववर्णनात् । श्रीपद्मगवत्पूज्यपादेस्तु व्याव-
हारिकत्वेन कर्मकाण्डप्रामाण्यग्रहत्वादि व्यवस्थाप्य वेदान्तानां
तात्त्विकशुद्धादौतपरत्वं व्यवस्थापितमिति स्वार्थसमन्वितत्व कृत्स्न-
वेदस्य संपन्नमिति महिमातिशयं दर्शयितुं यमेवेत्येवकारः मयु-
क्तः । उपजातिः ॥ ७ ॥

इदानीं स्वशुद्धं बालिककारं पूजयति—

यदीयसंपर्कमत्राप्यं केवलं वयं कृतार्था निरवयवीर्त्तयः ॥

जगत्सु ते तारितशिष्यपङ्क्तयो जयन्ति देवेश्वरपादरेणवः ॥८॥

यदीयेति । देवेश्वरस्य सुगेश्वराचार्यस्य ते पादरेणवो जघ-
न्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते, तान्प्रन्यस्मि मणत इत्यर्थः । येषां पा-
दरेणवोऽपि सर्वोत्कृष्टास्तेषामुत्कर्षः केन वक्तुं शक्यते इत्याभि-
प्रायः । सुरपदस्याने देवपदमयोगः साक्षाद् गुरुनामाग्रहणाय
“गुरोर्नाम न गृहीयात्” इति स्मृतेः । क्रीदशास्त्रे ? तारिताः संसार-
समुद्रपारं गमिताः शिष्यपङ्क्तयोऽस्मदादिशिष्यसमूहो यैः पांसुभि-
स्ते तथा । येषां पादरेणवोऽपि शिष्यांस्तारयन्ति ते स्वयं तारय-
न्तीति किमु वक्तव्यम् । यदीयानां यत्प्रभुत्वान्निना पवनादीना-
मपि संपर्कं संबन्धं केवलमवाप्य साधनान्तरशून्या अपि वयं स-
र्वेऽपि तच्छिष्याः कृतार्याः कृतप्रयोजना ब्रह्मसाक्षात्कारेण जीव-
न्मुक्ताः, जगत्सु लोकेषु च मद्भक्त्यकरणाध्यापनादिना निरवधकी-
र्तयो निर्मलयशमो वयमिति महाफलावान्नरफलकीर्तनम् । अतः
सर्वथा ते नमस्या एवेत्यभिप्रायः । वंशस्थम् ॥ ८ ॥

गुरुस्तुतिशेषत्वेन ये प्रसारिते आत्मनः कृतार्थत्वनिरवध-
कीर्तित्वे ताभ्यां प्राप्तमात्मन आन्दस्यमपाकरोति—

गुरुचरणसरोजसन्निधानादपि वयमस्य गुणैकलेशभाजः ।
अपि महति जलार्णवे निमग्नाः सलिलमुपाददते मितं हि मीनाः ९

गुरुचरणेति । अनेककल्याणगुणार्णवस्य गुरोश्चरणसरोज-
योर्महासाभाग्यशालिनोः सन्निधानादनेकगुणार्पणयोग्यादपि वयं
तच्छिष्याः सर्वेऽप्यस्य गुरोर्गुणैकलेशमेव भजामो न तु बहुतरं,
स्वायोग्यत्वात् । “स्तुतावैकवचनमपि प्रयोज्यम्” इत्यस्येति न विरु-
ध्यते । स्वायोग्यत्वेन बहुप्राप्तव्यसन्निधानेऽप्यल्पग्रहणे दृष्टान्तमा-
ह—अपि महतीति । चतुःषष्टिलसंयोजनविस्तृततयाऽतिविपुले शु-
द्धोदाख्ये समुद्रे निमग्नाः कात्स्न्येन तत्सम्बद्धा अपि
मीनाः सलिलं मितमल्पमेवोपाददते गृह्णन्ति स्वायोग्यत्वेनेति

इति सगुणविद्याविचारबाहुल्यपरित्यागरूपेण संक्षेपेणेति शास्त्रा-
त्मयोजनान्तरं दर्शितं, मामेव विद्वन्मेतत् । गुरुरपशंसापूर्वकं ग्रन्था-
रम्भप्रतिज्ञा ॥ १० ॥

ननु स्वस्यैवान्यस्यापि मूलशास्त्रादेव तदवगतिसम्भवात्किम-
नेनेत्याशङ्क्य स्वस्य विद्याशुद्धिरसाधारणं प्रयोजनमित्याह । पद-
वाक्येति ।

अथवा गुरुपशंसया गुरुव्यतिरिक्तेषु विद्वत्सु अनादरात्तैर-
परिमृहीतोऽयं ग्रन्थो न प्रचरेदित्यभिप्रेत्य तानपि संमानयति—

पदवाक्यमाननिपुणा निपुणं विमृशन्ति त्वदं प्रकरणं मनसा ॥
गुणदोषनिर्णयनिमित्ततया प्रथिता हि पण्डितजना जगति ॥ ११ ॥

पदवाक्येति । पदनिपुणा वैयाकरणाः, वाक्यनिपुणा मीमां-
सकाः, माननिपुणास्तार्किकास्तेषां तद्विचारकुशलत्वाद् । इदं प्रक-
रणं पदतो वाक्यतो मानतश्च निपुणमवधानेन मनसा स्वबुद्ध्या वि-
मृशन्तु विचारयन्तु, निपुणं मनसेति विशेषणाभ्यामनवधानं परम-
त्ययं च वारयति । प्रार्थितानां तेषां गुणदोषनिर्णयाय प्रवृत्तौ का-
रण्यमेव हेतुरित्याह—गुणदोषेति । तथा चोक्तं कविना—

आपरितोषाद्विदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम् ।

बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यपत्ययं चेतः ॥ (शाकुं० अं१)

इति । ग्रन्थनिर्माणमात्रं मदधीनं, विद्याद्धिन्तु निर्मत्सरविद्वदधीने-
त्यर्थः ॥ ११ ॥

नन्वस्याभिर्निपुणं विमृशद्भिः दोषकीर्तने क्रियमाणे तव दुः-
खमेव स्यादित्याशङ्क्याह—

विद्वांसो यदि मम दोषमुद्गिरयुः

यद्वा ते गुणगणमेव कीर्तयेयुः ॥

न काऽपि क्षणिरित्यर्थः । विद्वन्माहात्म्यस्खलतुच्छते दर्शिते ॥ १३ ॥

ननु शारीरकार्यविषयमवगतिप्रधानं प्रकरणं करवाणीत्युक्तं तन्नोपपद्यते । शारीरकमीमांसाया एव प्रयोजकाभावेनासङ्गतत्वात् । शिष्याजिज्ञासिनसन्दिग्यार्थनिर्णयाय भगवता निरस्तसमस्तै-
पणेन “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” इत्याद्यारब्धव्यम् । शिष्यस्य च ब्रह्मण्यत्यन्तानुपलब्धे जिज्ञासा वा सन्देहो वा कथं भवेत् । धर्मिज्ञानसाध्यत्वात्तयोः । तच्च निर्विशेषे ब्रह्मणि न प्रत्यक्षादिना सम्भवति । रूपादिहीनत्वात्तस्य । अद्वितीये तस्मिन् लिङ्गासम्भवाच्च । अद्वयमेव हि ब्रह्म मुमुक्षुं प्रति शारीरकेण विचार्यते । स-
गुणब्रह्मविचारस्य प्रामादिकत्वात् । नापि वेदान्तात्तज्ज्ञानम् । विचारात्पूर्वं ततस्तदयोगात् । अन्यथा विचारवैयर्थ्यात् । न चापातज्ञानं विचारं विनाऽपि भवतीति वाच्यम् । तस्यैवानिरूपणात् । निःसामान्यविशेषे ब्रह्मणि सामान्यविषयस्य तस्यासम्भवादपरोक्षे ब्रह्मणि परोक्षज्ञानरूपस्य तस्यायोगात् । अतः शिष्यस्य जिज्ञासाऽसम्भवादजिज्ञासितार्थनिर्णये प्रेक्षावतः महत्स्ययोगादसङ्गतैव शारीरकमीमांसेति तदर्थविषयमिदं प्रकरणं सुतरामसङ्गतमित्याशङ्क्य विचारात्प्रागपि वेदान्तादेवाधिकारिणो विदितपदतदर्थस्य निर्विशेषब्रह्मसाक्षात्काररूपं ज्ञानं भवत्येव । तच्च श्रोतुरसम्भावनाविपरीतभावनादिचित्तदोषैः प्रमाणमप्यप्रामाण्यशङ्काकलङ्कितमित्यनभ्यासदशापन्नजलज्ञानवत्फलाय न भवतीति ततो विचारप्रयोजिका शिष्यस्य जिज्ञासोपपद्यत इति नोक्तासांगसमित्यभिप्रेत्य सहष्टान्तमाह चतुर्थिः—

पुरुषापराधमलिना धिषणा

निरवद्यचक्षुरुदयाऽपि यथा ॥

न फलाय भर्तुर्विषया भवति

श्रुतिमन्मनाऽपि नु तथाऽऽत्मनि धीः ॥ १४ ॥

पुरुषापराधेति । पुरुषस्य प्रभावसम्भावनादिलक्षणेनापराधेन
महिम्ना अपाभाप्यशक्त्या कल्पद्रुता, न तु प्रमाणस्यापराधेन, तस्य
दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिकं च निर्दोष-वात् । ननु निर्दुष्टप्रमाणजन्यं ज्ञानम्
अपाभाप्यशङ्कावशाद्भ्यासं न निवर्तयतीति क इष्टमित्याशङ्क्य दृष्टा-
न्तमाह-निरवधेति ।

मर्त्येनापि कश्चित्कस्य चिदाहोऽप्यन्तं बलमो ब्राह्मणो राज्ञो-
पनीषिभिर्मर्त्यपाद्वैद्यपाण आसीत् । स कदाचिद् दैवयोगाग्नेने
विधाधारण्ये क्षिप्तचिरं तत्र स्थितो दैवयोगेनारण्यकैः सह पुरस
भीषमाणोऽपि विद्वेषेगानक्षीपावकृद्पुरमार्गः पुर मवेष्टु न शक्नु-
क । राजा च "मर्त्येनः प्रेतो नासः" इति तैः प्रबोध्यतः सन्
तथैव निश्चयमकरोत् । देवाः कदाचिद्भिर्दिग्गतौ घाष्टौपवने तं दृष्ट्वाऽपि
प्रहसससं मेन इति ।

"यथा सोम्य पुत्रपे मन्त्रोत्थोऽयिनद्वाक्षयानीय त ततोऽनि-
जने विष्टनेत्" (छां० अ० ६ ब० १४ श्रु० १) इत्यादिश्रुति-
मूला ग्रन्थकर्मसमसिद्धिः । यथा मर्त्यविपया निर्दोषचतुर्मेतिता
प्रमाणमृताऽपि मतिः "मृतो मर्त्येष्टुमयोग्य एव किन्तु मेत एवार्थ
दृश्यते" इत्यसम्भावनाविपरीतभावनारूपपुरुषदोषेणाभिप्रेत्या "मर्त्यु
रेवायम्" इति निश्चयफलमाय पर्वणा न भवति, तथा निर्दोषवेदान्त
महाराज्यजन्या प्रमाणभूताऽपि "अहं ब्रह्मास्मि" इति धीः "वे-
दान्ता ग्रन्थपरा न भवन्त्येव, अद्वितीयं ब्रह्म न सम्भवत्येव,
मेसावैतत्तद्विचारैरेव न सम्भवत्येव" इत्यसम्भावनाविपरीतभावना-
रूपपुरुषदोषाभिप्रेत्या विचारान्तामज्ञानादिनिवृत्तिफलमाय न पर्वणा
भवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

मानमेयशोच्यनिपद्रवणोर्निर्दीप्ततात्पर्योपात्तमातृदोष एव
फलमतिवन्धक इति आसीयेण विचारेण तस्यापगमे सति अपाभा-

पुनश्चकारूपप्रतिबन्धाभावात् पुनस्तस्मादेव निर्दोषवेदवाक्यात्सफला
धीरुदेति । यथा भर्तुर्दुर्जनैररण्ये भक्षितो जीवन्नेव पुनरागत इत्यु-
पपत्त्या भर्तुर्ज्ञानाप्रामाण्यशङ्काकारणपुरुषापराधविगमे सति तद्विप-
या “भर्तुरेवायम्” इति सफला धीरुदेतीत्याह—

पुरुषापराधविगमे तु पुनः प्रतिबन्धकव्युदसनात्सफला ॥
मणिमन्त्रयोरपगमे तु यथा सनि पावकाद्भवति धूमलता ॥ १५ ॥

पुरुषापराधेति । अत्रानुरूपं दृष्टान्तान्तरमाह—मणीति । तु-
शब्दोऽवधारणे । मणिमन्त्रयोर्धूमोत्पत्तिप्रतिबन्धकयोरपगमे सत्येव
लताकारो धूम उद्भवति पावकात् सदा धूमजननसमर्थान्नान्यथा
यथा तथेहापीत्यर्थः ॥ १५ ॥

भवतु पुरुषापराधविगमात्सफला धीस्तावता विचारशालस्य-
किमागतमित्यत्राह—

पुरुषापराधविनिवृत्तिफलः सकलो विचार इति वेदविदः ॥
अनपेक्षतामनुपरोक्ष्य गिरः फलवद्भवेत्प्रकरणं तदतः ॥ १६ ॥

पुरुषेति । सकल इति । धर्माविषयो ब्रह्माविषयश्चेत्यर्थः ।
वेदविदः शबरस्वामिप्रभृतय आहुः धर्मजिज्ञासासूत्रव्याख्यायाम्,
अर्यादिति शेषः । तेपमितदभिप्राये प्रमाणमाह—अनपेक्षतामि-
ति । प्रथममन्त्रे श्रौत्यक्तिकमुत्रे लोके शब्दस्य प्रमाणान्तरमूलस्यैव
प्रामाण्यात्तदभावेऽनाप्तवाक्यवद्वेदाप्रामाण्यमांशङ्का अनाप्तवाक्यस्या-
प्रामाण्यं न मूलाभावकृतं किं तु दुष्टपुंमूलतया दुष्टत्वेन स्वभावम-
युक्तप्रामाण्यप्रतिबन्धात् । वेदे तु पदपदार्थसम्बन्धस्य नित्यतया तत
एव वाक्यार्थसम्बन्धेऽन्यानपेक्षणाद्वेदस्वरूपस्यापौरुषेयत्वाच्च न
पुरुषमूलतेत्यनपेक्षत्वेन स्वतःप्रामाण्यमुक्तम् । तद्यदि विचारादिकम-
पेक्ष्य वेदोऽर्थं प्रतिपादयेत्तर्हि सापेक्षतया तस्यानपेक्षत्वं बाधितं स्या-
दिति सर्वोऽपि विचारः प्रतिबन्धानेष्टातिमात्रहेतुरिति सर्ववेदवित्सं-

ज्ञानवत्तच्च विचाराधीनमिति चेन्नत्राह—

स्वाध्यायश्च करणं घटते विचारो
नाप्यङ्गमस्य परमात्मप्रियः प्रसूनो
सापेक्षताऽऽपतति वेदमिहस्तथात्वे

अह्मात्मनः प्रमितिजन्मनि तत्र युक्तम् ॥ १८ ॥

स्वाध्यायश्चदिति । स्वसाक्षात्गतवेदवाक्यवदित्यर्थः ।
घटते पुण्यते । अस्य स्वाध्यायस्य किं विचारो वेदान्तवाक्य-
वत्तदर्थज्ञाने करणम् उक्तं, नाद्यः, प्रत्यक्षादिवद्विचाराद्यप्य-
माणस्याप्रसिद्धत्वात्तर्करूपस्य तस्य प्रमाणादनुप्रादकत्वेन स्वतोऽप-
माणत्वाद् बाह्यकरणकज्ञानस्य करणान्तरानपेक्षत्वाज्ज्ञानान्तरस्य
चात्तत्वात् । द्वितीये च न शोषणादिवदापेक्षादेर्वैद्यस्य विचारा-
स्वरूपेणकार्यं, तद्वदत्र श्रुत्यादिविनिर्णयकामात्रान्स्वाध्यायस्व-
रूपस्य स्वतःसिद्धत्वेन तत्रानुपयोगाच्च । अस्तु तर्हि प्रमाणादि-
वत्परमात्मज्ञानोत्पत्त्यावागन्तुपकार्यञ्च । तदुक्तम् । “इत्तिकर्तव्य-
ताभावं भीमांसा पुरपिष्यति” इति, “प्रमाणानामनुप्रादकस्तर्कः”
इति च, तस्य । प्रमाणादिभिराभिप्रादिषु कालानुकूलशक्तिवहेदे त-
त्त्वसाक्षात्कारजनमानुकूलशक्तेराधानाभावात् । न हि वाक्यरूपौ-
त्वनिकार्यप्रकाशनशक्त्यातिरेकेण विचारात्वेयं किञ्चिदस्ति । तद्वत्-
स्ववेदकप्रमाणाभावस्योक्तत्वाच्च । करणोपकारस्य शक्त्यादिज्ञा-
नेनैव सिद्धेच्च । उभयत्र साधारणं प्राप्नुक्तं दूषणं स्मारयति । सा-
पेक्षतेति । आपततीति च्छेदः । तथात्वे विचारस्य करणत्वेऽङ्ग-
त्वे वा तत्मापेक्षत्वापत्तये न युक्तं प्राप्नुक्तन्यायेनेत्यर्थः ॥ १८ ॥

यच्च तत्पर्यङ्गानं निषेनान्वयव्यातिरेकाभ्यां वाक्यार्थज्ञाने का-
रणं शक्तिज्ञानादिवत् तच्च विचारधीनमिति विचारस्याङ्गत्वमिति
तत्राह—

व्युत्पन्नस्य हि बुद्धिजन्म सहसा वाक्यश्रुतौ दृश्यते
वाक्यार्थे न ततो ऽस्ति बुद्धिजनने मीमांसनव्यापृतिः ॥

तेनार्थात्करणादिभावमजने मीमांसनस्याश्रिते

वेदार्थप्रमितौ तु वेदवचसः सापेक्षताऽऽयास्यति ॥ १९ ॥

व्युत्पन्नस्येति । सहसा झटिति, विनैव तात्पर्यज्ञानाभावानि-
मित्तविलम्बं, व्युत्पन्नस्य शक्त्यादिज्ञानवतः, वाक्यस्य श्रुतौ श्र-
वणे, ततः नियतान्वयव्यतिरेकाभावात् । मीमांसनस्य तात्पर्य-
ज्ञानस्य तदर्थविचारस्य च वाक्यार्थबुद्धिजनने न व्यापृतिर्नोपयोग
इत्यर्थः ।

एतदुक्तं भवति—न हि तात्पर्यज्ञानं नियमेन वाक्यार्थज्ञानात्पूर्वं
संभवति । गवानयनादिवाक्यश्राविणा तज्ज्ञाननैयत्याभावात् । न
हि तदा तात्पर्यव्याप्ताच्छिद्धानं तेषामस्ति, समभिध्याहारमात्रस्य
“अहो विमलं जलं नद्याः कच्छे महिषधरति” इत्यन्तान्वितयो-
र्नदीकच्छयोरपि दर्शनेन तदलिङ्गत्वात् । न च यत्रैकवाक्यत्वं तस्य
वाक्यस्य विशिष्टार्थे तात्पर्यमिति बाध्यम् । तस्यापि प्रतारकवाक्यादौ
व्यभिचारात् । एकवाक्यताज्ञानादेव नियतार्थज्ञानसंभवेन तात्पर्य-
ज्ञानस्य तत्रोपयोगाभावाच्च । अर्थवादादेः प्रतीयमानार्थे तात्पर्या-
भावनिश्चयेऽपि तद्गतपदशक्त्यादिस्वारस्येन विशिष्टार्थप्रतीतेश्च न
तात्पर्यज्ञानं तत्र कारणम् । नानार्थपदमयोगादपि तत्तत्पदार्थोपस्थि-
तियोग्यताग्रनुरोधेन कदाचित्कस्यचिदर्थस्य प्रतीत्युपपत्तेश्च । न
हि तत्र सर्वपदार्थस्मरणं नियमेनास्ति । यत्रास्ति तत्र योग्यतादि-
ज्ञानमस्तीति चेत् । युगपच्चावर्धज्ञानमस्तु किं तात्पर्यज्ञानेन । तत्त-
त्संसर्गघटिनतात्पर्यज्ञानस्य तत्तत्संसर्गात्मकवाक्यार्थयोधात्मागनुप-
पत्तेश्च न तात्पर्यज्ञानस्य तत्र हेतुत्वं संभवतीति । ननु “आत्मा वा
अं द्रष्टव्यः श्रोतव्यः” इत्यादिना ज्ञानोद्देशेन श्रवणादिविधानात्क-

यं तस्य तदहेतुत्वं तत्राह—तेनेति । येन कारणेन विचारोऽङ्ग-
तया करणतया वा न वाक्यार्थज्ञानोपयांगी तेनेत्यर्थः । अर्थाद-
नुपपत्त्या करणादिभावभजने उद्देश्यज्ञानविशेष्यांश इति शेषः ।
वेदार्थममितौ जनयितव्यायामायास्पतीनि पदम् । श्रुतौ द्रष्टव्यप-
देन नात्मज्ञानमात्रमुद्दिश्यते आपातात्मज्ञानस्य प्रागेवोत्पन्नत्वात् ।
किं स्वप्रतिबद्धमात्मदर्शनम् । एवं च तदुद्देशेन विदितो विचारो
विशेषण एव पर्यवस्यति । ज्ञानमात्रस्य प्राक्सिद्धस्य तत्साध्य-
त्वानुपपत्तेरिति श्रुतितोऽपि न विचारस्य ज्ञानं प्रति हेतुत्वमिति
प्रागुक्तं गतिरिति भावः ॥ १९ ॥

एवं विचारात्पूर्वभाषातमनिषत्वं ब्रह्म मुमुक्षुभिर्जिज्ञास्यं, वि-
चारश्च प्रतिबन्धकनिवृत्तिमात्रेणार्थवानित्युक्तम् ।

नन्वेवमपि जिज्ञास्यं ब्रह्म दृश्यं चेद् घटवदनात्मत्वाच्च मुमु-
क्षुजिज्ञास्यं स्यात्, स्वप्रकाशं चेतस्य यथावत्प्रकाशमानतया न
जिज्ञास्यत्वम् । न हि स्पष्टं प्रकाशमाने जिज्ञासा भवति । न च स्व-
प्रकाशमप्यज्ञानादृतं न यथावत्प्रकाशत इति वान्यम् । 'अहम्' इति
ज्ञानस्यैवात्मयाथात्म्यविषयत्वात् । ब्रह्मणस्तदविषयत्वे चानात्म-
तामसङ्गः । स्वप्रकाशे आत्मनि ज्ञानसाध्यमयोजनस्य विनाऽपि
विचारं सम्भवेन विचारानर्थक्यं च ।

किं चात्मज्ञानमात्रं न विचारमयोजनं, तस्य मुखदुःखनिवृत्त-
न्यतरत्वाभावात् । तत्साध्यं चान्यत् स्वर्गादिवन्न मुमुक्षुमिलापितम् ।
संसाररूपकानर्थश्च संश्लेषेन ज्ञाननिवर्त्यः, असंश्लेषेन्निराम् । अतो
विषयमयोजनाभावाच्चेदं प्रकरणमारब्धव्यमिति तत्राह—

आच्छाद्य विक्षिपति संस्फुरदात्मरूपं
जीवेश्वरत्वजगदाकृतिभिर्मृपैव ।

आह—आत्मतयेति । आत्मत्वं सदखण्डचैतन्यं तन्मात्रमेव श्रयो विषयश्च यस्य तस्य भावस्तत्ता तद्वलेनेत्यर्थः । अज्ञानस्य ह्य-
त्माश्रयविषयत्वमेव परकीयप्रधानाद् वलं शक्तिरूपाश्रयत्वप्रयोज-
कं न तु स्वत इति प्रधानाद्विलक्षणमित्यर्थः ॥ २० ॥

नन्वात्मनोऽज्ञानादृतत्वे प्रकाशपोगान्तर्यं ततोऽज्ञानान्तःक-
रणादिमानं, न प्रकाशमानज्ञानाद्विषयप्रकाशो भवति तत्राह—

प्रत्यक्त्वमात्रविषयाश्रयतावलेन

प्रत्यक्स्वरूपमभिधाय पराग्विवर्तैः ॥

प्रत्यक्षमद्वयमक्षेपविशेषहीनं

विक्षिप्य तिष्ठति तदग्रहणं मृषैव ॥ २१ ॥

प्रत्यक्त्वेति । विषयपदमत्राविवासितम् । चैतन्यमात्रं यो विषयः तदाश्रयतावलेनेत्यर्थः । अथ वा वक्ष्यमाणरीत्या अभि-
ष्टानावरणस्य विक्षेपहेतुत्वम् । एवं चोभयमपि हेतुरिति तदुपादानम् ।
प्रत्यक्स्वरूपं प्रत्यगात्मनो ज्ञानादित्याचकचैतन्याश्रयमपिधाय अना-
च्छाद्य मत्पक्षं पराग्विवर्तैः जीवत्वादिविवर्तैः विक्षिप्य तिष्ठतीति
सुन्दरम् । अज्ञानं हि स्वाश्रयावभास्यं 'न जानामि' इति तदनुभ-
वान् । अवभासकं च प्रकाशमानमेवेति तदाश्रयचैतन्यमनादृतम् ।
एवं चाज्ञानं तदाश्रयत्वादेव तदच्छादकं न भवतीत्यभिप्रेत्यैवमुक्तं,
तदा चाज्ञानादिमानमविरुद्धम्, 'चैतन्यं नास्ति' इति व्यवहारादर्शनेन
तद्योग्यतारूपमावरणं नास्तीति मानः । तर्ह्यज्ञानं ब्रह्म ततोऽन्यत्
स्यादिति नेत्याह—अदृष्टमिति । तर्हि कथं प्रकाशमानस्याम-
काशमानत्वमित्याशङ्का तर्कं तावत्प्रकाशमानत्वे प्रमाणम् । एवं
जीवेश्वरत्वाद्यध्यासाभिष्टानतया तत्राप्रकाशमानत्वं च वाच्यम् ।
विक्षेपावरणं विनाऽध्यासापोगादित्याभिप्रेत्य प्रत्यक्षं जीवत्वादिवि-
विक्षिपतीत्युक्तम् । यद्यपि चैतन्यमात्रमेव ब्रह्म तथापि तदादृतमनु-

भूयते । तस्य वक्ष्यमाणविषया अविरुद्धमिति । माञ्जु तर्हि
जीववादेऽपि प्राप्तामन्त्राह-अश्रयति । तथा च निर्विघ्नप
र्ववन्वायवनामाऽप्यास विना न सम्भवतीति तस्य तत्राशाया
वक्तव्य इत्यर्थः ॥ २६ ॥

तनु यथा साहचर्यमन मरुति पुष्पाश्रय वक्षिष्यत्वमन्तरण
जगद्वाद्यति एवमज्ञानमप्यस्तु किं नम्य प्रत्यक्षाश्रय-वक्षिष्य
त्वदल्पतया । न चापस्तमहान् नृकार्यं वति तताऽस्य वैश्व-
पयमान वाच्यम् । तदध्यामप्यैवाप्यमिदरि-पाशङ्क्य आ मनि
मपक्ष्मदा याम दर्शयिष्यस्मदर्थं प्रथम तस्य तत्र वस्तुताऽसम्भवं
तदथ च प्रमाणसिद्ध्या मन्त्रस्य दर्शयति—

प्रत्यक्षालिङ्गवचनानि हि दर्शयन्ति

निर्दुर्लभस्त्वमुखविग्रहता प्रतीच ॥

निर्दुर्लभस्त्वमुखविग्रहभूमि नान्निम्न

सम्भाव्यते दृष्टि पुरादितमन्त्ररूपम् ॥ २७ ॥

प्रत्यक्षात् । एतानि वक्ष्यमाणानि द्रष्टव्यानि । निर्दुर्लभस्त्व
मुखविग्रहतामिति मन्त्रश्रुत-यस्यावलक्षणम् । अ यथाऽनुवादे
त कीर्तिनायागात् । तत्र किं तत्राह-निर्दुर्लभस्त्विति । निर्दुर्लभादि
स्वरूपऽस्मिन् चैत-वाद्यप्यपि अत्रजह-त्यादिनाक्तमन्त्र रूप न
सम्भा एत । वस्तुतः कथयति न सम्भवतीत्यर्थः । अहङ्कारमनु
या जहमपक्ष्मा न नायदा यनाऽवत्र सिध्यति अज्ञान पर तद्
पादननाया वक्ष्यमाण दान् । कार्यस्थापादानादन्वयापरिपत्तुप
त्त त मना कर्तव्यपापाय न वा मातिरिक्तमपि सिध्यत्सम्भवति ।
नाप्यामनि सन्दर्भान्तरण तस्य सति सम्भवति, निरवयवऽप
द्ग मन्त्र-पा नशासम्भवात् । नादात्म्य च वास्तव विरुद्धमोर्त्त स
म्भवति । तद्विरुद्धस्य गत्यन प्रत्यक्षादिसिद्धमिति उक्तमप्य

त्मानि प्रपञ्चस्य वस्तुतः सम्भव इति भावः ॥ २२ ॥

प्रतिज्ञानमयमुपपादयन् प्रथमं प्रत्यक्षेणात्मनो निर्दुःखनिन्यसु
खनां दर्शयति—

प्राज्ञे सुखं समनुभूय समुत्थितः सन्
सर्वप्रकारविषयप्रतिपत्तिशून्ये ॥

सुप्तोऽहमत्र सुखमित्यनुसन्दधानः

सर्वोऽपि जन्तुरवगच्छति तस्य सौख्यम् ॥ २३ ॥

प्राज्ञ इति । यद्यपि सुखमत्यक्षमात्रमात्मस्वरूपसुखमेव वि-
षयीकरोति तथाऽप्यन्यथासिद्धिसङ्काशून्यतया निर्दुःखत्वादिसिद्ध्यर्थं
च सांप्रतिकं प्रत्यक्षमुदाहृतं, यस्मिन्नेकीभूतः सुषुप्त्यवस्थायां जी-
व उपाधिकालुष्याभावात्प्रकृष्टमज्ञो भवति तस्मिन्प्राज्ञाभेदद्वयायामि-
त्यर्थः । समनुभूय स्पष्टमनुभूयान्यथा सुषुप्त्यर्थं कस्यापि प्रवृत्तिर्न
स्यात् । ननु तदपि सुखं जन्यमेव किं न स्याच्चत्राह—सर्वप्र-
कारेति । स्मृतिरूपा अनुभवरूपा वा या विषयप्रतिपत्तिः तच्छू-
न्ये । सुषुप्तेः सर्वविशेषज्ञानोपरमरूपत्वादिषयज्ञानं विना सुखजन्मा-
सम्भवात् न तदात्मन्यन्यत्सुखमस्तीत्यर्थः । अत्र देशे काले वा
सुखमिति क्रियाविशेषणम् । अनुसन्दधानः स्मरन्नर्थात्तदेव सुख-
मिच्छायः । तस्यानुसन्धानात्स्वरूपवैतन्यस्य सौख्यं निर्दुःखनि-
समुत्पात्तमन्वयः । यद्यपि “सुखमहमस्वाप्सम्” इति स्मृतिर्न निर्दुःख-
त्वं न वा नित्यत्वं तस्य विषयीकरोतीति तद्वलात्प्राज्ञसुखस्य
निर्दुःखत्वादि न सिद्ध्यति तथापि सुषुप्त्यवस्थायां अनुभूयमानसु-
खवन्तात्तिर्दुःखताऽऽत्मनः सिद्ध्यति, अत एवोत्थितस्य ‘निर्दुःखम-
स्वाप्सम्’ इति व्यवहारः सुषुप्तिकालीनसुखसामर्थ्यादेव तस्य नि-
त्यत्वमपि सिद्ध्यतीति प्राज्ञसुखप्रत्यक्षसामर्थ्यादात्मा निर्दुःखनित्य-
सुखमिति ॥ २३ ॥

एवमनुमानेनाप्यात्मनः सुखात्मत्वसिद्धौ तस्य निर्दुःखनित्य-
ताऽपि सिध्यतीत्यभिप्रेत्य “आत्मा सुखाभिधः सुखलक्षणवत्त्वा-
त् वैषयिकसुखवत्, यद्यल्लक्षणवत्तदात्मके यथा गयादि” इत्य-
नुमानमाह -

सर्वं यदर्थमिह वस्तु यदस्ति किञ्चित्

पारार्थ्यमुज्झति च यन्निजसत्तयैव ॥

तद्वर्णयन्ति हि सुखं सुखलक्षणज्ञा-

स्तत्प्रत्यगात्मनि समं सुखताऽस्य तस्मात् ॥ २४ ॥

सर्वमिति । माञ्जुष्याभिप्रायमेतत् । यदर्थं यत्सम्बन्धितया
मीतिविषयः न तु तद्वेतुदित्यर्थः । आत्मसुखस्याजन्यत्वात् । इह
जगति वस्तु यदस्ति किञ्चित्, एतदपि माञ्जुष्याभिप्रायम् । पारार्थ्य-
मन्यनयुक्तमीतिविषयत्वम् । यद्वा इत्यप्यप्यमिति शेषः । निजसत्तया
स्वस्वरूपेण, सुखमिति वर्णयन्तीति सम्बन्धः । व्याप्तस्य हेतोः पार-
थर्म्यमाह-तदप्रत्यगात्मनीति । समं वैषयिकसुखतुल्यमस्तीति
चाऽर्थः । निजमयनि-सुखतेति । तस्मादुक्तहेतोः । अत्र यद्वैषयिकमात्रं
पारार्थ्यमुज्झति निजसत्तया, यद्वैषयिकमात्रं तदा सुखमिति लक्षणं वि-
वक्षितम् । एतदुपपादनाय सर्वमित्याहुक्तम् । दुःखादीं सुखसाध-
ने चातिव्याप्तिनारुणाय दलद्वयम् । ननु पुत्रादिव-सुखमपि “मम
सुखे भूयात्” इत्यात्मार्थमेव काव्यत इति कथं पारार्थ्यमुज्झतीति
तत्र । न हि पुत्रमिदंवात्मनः सुखेनार्पणं किञ्चिज्जायते, येन सुखं
तदर्थं भवेत्, न च सुखमात्मसम्बन्धितवैषयिकमात्रमाह्वयम्, आत्मस-
म्बन्धित्वस्य दुःखादिनाधारणस्य सुखस्यैवप्रयोजकत्वात् । न चा-
त्मसुखत्वं तत्र मीतिनिमित्तमिति वाच्यम् । लाघवेन सुखत्वात्तदस्यैव
तथात्वाद्, सुखं वैकल्येवेति नातिपसङ्गः । न च कथं तर्हि “मम सुखं

१ अध्याये आत्मनः सुखरूपत्वनिरूपणम् । ३१

भूयात्” इत्याभिलाष इति वाच्यम् । “मम प्रत्यक्षसुखं भूयात्” इति
हे तथा काम्यते, सुखव्यक्तेरेकत्वेन व्यावर्च्याभावात् । प्रत्यक्षं त्व-
गातब्रह्मसुखादिष्ववच्छेदकमिति ‘तदेव मम’ इति विशिष्यते इति
नोक्तदोषः । अहङ्कारशबलात् ममताधिकरणात्केवलं सुखमन्यादिति
प्रदीयत्वमपि प्रतीयमानमस्त्येव, परं तु तत्कामनाप्रयोजकं न भव-
तीति भावः ॥ २४ ॥

किं च “आत्मा सुखम् अनौपाधिकप्रेमगोचरत्वात्, यन्नैवं
तन्नैवं यथा दुःखादि” इत्यनुमानान्तरमाह—

प्रेमाऽनुपाधिरसुखात्मनि नोपलब्धः

स प्रत्यगात्मनि कुमेरपि नित्यसिद्धः ॥

प्रेमः श्रुतेरपि ततः सुखताऽनुमानं

नैयायिकोऽपि न दृगात्मनि निन्दुवीत ॥ २५ ॥

प्रेमेति । अनुपाधिरिति । अन्याप्रयुक्त इत्यर्थः । असुखा-
त्मनि सुखव्यतिरिक्ते प्रत्यगात्मनि निष्कृष्टाहङ्कारतत्त्वासिद्धैतन्ये, कु-
मेरपीति बहुलदुःखमाणिनामप्यात्मनि प्रेमा दृश्यते, किमु वक्तव्यं
विशिष्टात्मनामिति द्योतितम् । कुमीणामपि स्वदुःखपरिहाराय धा-
यनादिदर्शनेनास्त्येव स्वदुःखे द्वेषः, स च तदात्मनि तेषां प्रेमाभावे
नोपपद्यते, उदासीननरदुःखद्वेषादर्शनादिति भावः । ननु कुमीणा-
मन्येषां वाऽऽत्मनि कथं स भवेत् सिद्धे तदयोगात् इत्याशङ्क्य
सर्वानुभवसिद्धः कथं स निराकार्य इत्याह—नित्यसिद्ध इति ।
सदानुभवसिद्ध इत्यर्थः । दृश्यते हि धनपुत्रादौ सिद्धेऽपि पित्रादे-
स्तत्साध्यापकारप्रतिसन्दधतोऽपि प्रेमा, एवमात्मन्यपि निरति-
शयसुखरूपे स न विरुध्यते इत्यर्थः । किं च “तदेतत्प्रेमः
पुत्रात्प्रेयो विचाद्” (वृ० अ० १ ब्रा० ३ श्रु० ८) इति
श्रुतितोऽप्यात्मनि नित्यसिद्धे स सिद्ध इत्याह—प्रेमः श्रुते-

रिति । नत इति व्याप्तस्य हेतोः पक्षधर्मत्वादित्यर्थः । नै-
यायिकोऽर्थाति । अपिचान्दोषासकादिरपि । नैयायिको ह-
नुमानस्य द्वे अङ्ग व्याप्ति पक्षधर्मता चेत्यादेति स्वाभिमतानुक्तम्
आत्मनः सुखतानुमानं न निहनुवीत न निराकुर्यात् । किमु वक्तुं
व्य श्रुतिप्रधाना मीमांसकादिरिति भावः । नचात्मनि दुःखित्वप्र-
हङ्गमवधारणः, दुःखस्वावरूपाधिर्यतया दृगात्मनि सुखतानुमान-
स्य तत्रा भिन्नविषयत्वादित्याह—दृगात्मनिति ॥ २५ ॥

“प्रत्यक्षलिङ्गवचनानि” इति उल्लोकोक्तं प्रत्यक्षमनुमानं च द-
र्शितम्, इदानीं वचनशब्दितानां श्रुतिमपि तत्राह—

आनन्दविग्रहमपास्तसमरादुःख

वस्तुस्य भावपरिवर्जितमवभेदम् ॥

आत्मानमध्ययनविध्यनुसारिणस्तं

प्रत्यक्षतः श्रुतिश्चिरसु समामनन्ति ॥ २६ ॥

आनन्दविग्रहमिति । आनन्दस्वरूपमित्यर्थः । अपास्तस-
मस्तदु त्वमिति तस्य मेधावन्मुमुक्षुषादेयत्वं द्योतितम् । ननु सद्धि
तीये जीवे “नान्ये सुखमस्ति” (छा० ७ । २३ । १) इति
सुखनिषेधात्कथं तस्यानन्दरूपत्वमिति तत्राह—वस्तुस्य भा-
वेति । यद्यपि जीवस्वरूपं सम्यक्च मनीषते, तथापि “यत्र
सान्यत्पश्यति तान्बन्धूनां च” (छा० ७ । २४ । १) इत्यादि
श्रुतिसिद्धमदृशं धर्मैव तस्य वास्तव स्वरूपमिति नामात्रत्वं, तथा
च न सुखनिषेकश्रुतेरस्य विषय इति भावः । ननु स्वर्गकामादिना-
यवात्सुखवस्त्रभेदात्मनो गम्यते न सुखरूपत्वमिति तत्राह—अध्य-
यनेति । अ यथनविधिं स्वाध्यायशब्दोपस्थितवृत्तस्वशाखा-
या अध्ययनं विषयते, न तु कर्मकाण्डवाग्रस्य । एव चाधीतोपनि-
षत्तः साधनचतुष्टयस्य ज्ञानसङ्गनानि “न विध्यते” अंक-

दुःखेन बाधः” (कठ अ० २ व० ५ श्रु० ११) “योऽश्नाद्यापि-
पाप्ते शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति” (वृ० अ० ३ ब्रा० ५ श्रु० १)
“विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” (बृ० अ० ३ ब्रा० ९ श्रु० २८) “एषो-
ऽस्य परम आनन्दः” “यो वै भूमा तत्सुखम् (छां० अ० ७ ।
२३-१) इत्यादीनि प्रत्यक्षवाक्यानि आनन्दात्मप्रतिपादकानि
आमनन्ति पठन्ति । पठ्यमानवेदान्तवाक्याभिर्दुःखनित्यसुख-
विग्रहं दृश्यरूपं भूमानमात्मानमवगच्छन्तीत्यर्थः ।

अथवा-“वेदोपरा वेदान्ताः” इति मतेन तेषामर्थशून्यत्वात्त-
त आनन्दाद्यसिद्धिमाशङ्क्य अध्ययनविधेर्दृष्टार्थत्वात्कर्मवाक्यवचन्या-
मप्यर्थवत्त्वं दुरपह्वमित्याह-अप्ययनेति । यः प्रत्यक्षानुमानाभ्यां
सिद्धस्तमात्मानमानन्दविग्रहमिति सम्बन्धः । एतदुक्तं भवति । उक्तं
तावदनृतजडाविरोधीत्यत्रात्मा जडादङ्कारविलक्षणाश्चिद्रूप इति ।

ननु सत्यमुक्तं तदेवानुपपन्नं, ज्ञानस्यानित्यत्वादिति चेन्न ।
ज्ञानपदवाच्यपृच्छरनित्यत्वेऽपि तदाश्रयसाक्षिचैतन्यस्य तदभावात् ।
तयाहि-अस्ति तावदेवदत्तादेः सुखदुःखादिसाक्षात्कारः, स च
यदादिसाक्षात्कार इव चक्षुरादिना केनचित्करणेन न साध्यते, तत्र
प्रमाणाभावात् । न च ‘सुखाद्युपलब्धिः सत्करणिका क्रियात्वात्’
इति तत्कारणे मनः सिध्यतीति वाच्यम् । तत्क्रियात्वस्यासिद्धेः ।
न च साक्षात्कारत्वात्तत्सिद्धिः । तस्य नित्यत्वेऽप्युपपत्तेः । किं च
सुखाद्युत्पत्तिसमयभाविनस्तज्ज्ञानस्य तदा विषयासक्तमनोजन्म-
त्वमनुपपन्नम् । न च द्वितीयक्षणे एव सुखादिज्ञानमिति वाच्यम् ।
प्रमाणाभावात्, प्रथमक्षणेऽज्ञातमुखसत्त्वे प्रमाणप्रयोजनयोरभावा-
च्च । द्वितीयक्षणेऽपि सुखाद्युत्पादकमनःसंयोगस्यान्यथासिद्धतया
तनस्तज्ज्ञानासम्भवाच्च । न वा विषयासम्वायिकारणस्य ज्ञानास-
म्वायिकारणत्वं कचिद् दृष्टम् । संयोगान्तरकल्पने चासम्वायिका-
रणनाशेन नष्टसुखादेरनुपवाप्तम्भवाच्च । कथं तर्हि ‘सुखज्ञानमृत्यम-

विनष्टम'इत्यनुभव इति चेत्, न तावत्सुखादिसिधितिममये तदज्ञा-
नस्योत्पत्तिविनाशानुभवोऽस्ति, येन ज्ञाने पृथगुत्तरमादि सिध्येत् ।
सुखाद्युत्पत्त्यादिदशायां तदनुभवस्य तदुत्पत्त्यादिविषयस्याऽप्यप्या-
सिद्धत्वेन तदसाधकत्वात् । तस्मात्सुखाद्युपलसिततदनुभवस्य दुःखा-
दिसमयेऽपि स्थितेस्तदुत्पादकरुणानिरूपणालुलादिविशिष्टतदुत्प-
त्त्यादेरन्यथासिद्धत्याज्ज्ञास्येव सुखानुभवोत्पत्त्यादिः । एवं तद्वेदा-
नुभवस्यापीत्यत्रापितन्नाधरात् सुखदुःखादिविषयानुभव एक एव, स
पच पुरुषान्तरस्यापि सुखादिसापक इति जगन्मात्रसाधक चैतन्यमेक,
तस्यैव घटादेरपि प्रकाशकत्वात्, स चतुर्मेव श्रुतिसिद्धस्तदभेदस्य
एवकाभावादिति चिद्रूप एव आत्मा । एवमुक्तानुमानेन तस्यान-
न्दत्वासिद्धत्वादनन्दस्य दुःखविरोधित्वेन निर्दुःखस्वमात्मनोऽनित्य-
त्वायोगेन नित्यत्वं च सिद्धमिति निर्दुःखनित्यचित्सुखविग्रह आ-
त्मा । एवं सर्वस्य गणध्वस्य दृश्यतया वक्ष्यमाणन्यायाद्यानिर्वचनी-
यत्वसिद्धौ सज्जानीयादिभेदशून्योऽर्थीत्युक्तत्वमिद्धिः । एतच्च वे-
दान्तनेद्यमपस्तस्वरूपोपलक्षणतयोक्तम् । तत्र कथं जडमपञ्चस्य व-
स्तुतः सम्भव इति । कथं तर्हि एतदनुभवः ? अध्यासात् । अम-
प्याविनस्यानुभवसिद्धस्याध्यासनिवृत्त्यात् ॥ २६ ॥

ननु पञ्चो नाध्वस्तो वायकाभावात्, न च सुक्तौ रज्ज्वादिव-
दायाऽस्तीत्याशङ्क्य तदध्यस्तनाग्राहकं प्रमाणमेव तद्व्यापकमित्याह-

अध्वस्तमत्यत्रपुरस्य न वास्तवं तत्र

प्रत्यक्पराग्रहयामिद हि परस्परग्मिन् ॥

अध्यस्ततां प्रति सगर्भमबोधमात्र-

मन्मोऽन्यरूपमिधुनीकरणे निमित्तम् ॥ २७ ॥

अध्यस्तमिति । आरोपितवितर्कः । वायाग्न्यादिकमपञ्चो-
ऽध्यस्तो न वास्तव इति वा परिच्छिन्नान्वास्तुक्तिरज्ज्वादिवदित्य-

मिमेत्याह—अल्पवपुरिति । अस्यात्मनोऽल्पं वपुरिव वपुः,
यथा प्रमिदं वपुः स्वातिरिक्तमात्मानं स्वस्वरूपेण निरूपयद्वच्छि-
नत्ति, एवमहङ्कारादिरपि सच्चिद्रूपमात्मानं स्वेन रूपेण भासयती-
ति वपुः । एतच्चाव्यस्तलोपोद्बलनायोक्तम् । ननु 'सन्वयः' इत्या-
दिप्रतीतिविरोधान्नदमनुमानं साधित्याशङ्क्य निरविष्टानाध्यामा-
योगात्सच्चिद्रूपात्मन एव तद्विष्टानत्वं वान्यम् । ततश्च सत्यानृ-
तात्मनात्मपञ्चस्य तत्र सद्वृद्धिरन्यथासिन्वनीत्पाशयेनाह—
तत्प्रत्यक्परागद्वयमिति । तद् अल्पवपुः प्रत्यक्परागद्वयसमुदा-
दायात्मकमित्यर्थः । न चामयोजकत्वम् । प्रपञ्चाविलक्षण आत्मनि
प्रपञ्चात्मनाया असम्भवस्योक्तत्वात् । नन्वव्यस्तमपि धुक्तिरज-
तादि सत्यमेवेत्यत्राह—न वास्तवमिति । उक्त्वा तस्यानि-
र्वचनीयत्वसाधनादित्यर्थः ।

अथवा—नन्वाविष्टानाध्यस्यमानांशद्रूपोल्लोखित्वं भ्रमस्य दृष्टम् ।
अहमिति प्रत्ययस्त्वेकरूपोद्गममात्रविषयः कथमध्यास इत्याशङ्क्य—
तत्प्रत्यक्परागिति । अनुभवेऽपि निपुणं निरूप्यमाणे ॥
त्मना प्रत्यगंशः परागंशश्च भासते, तस्य चेदमनिर्दृश्य ॥
पिण्डवद्विरुद्धोभयरूपत्वादध्यासं विनैकत्वबोधाम् ॥
रस्परस्मिन्परस्परात्मत्वेनाध्यस्तनां प्रति योग्यो ॥ ननु प्र-
त्यक्परावोः सादृश्याभावाद्विशुद्धे चात्मनि दोषस्याप्यसम्भवादा-
रौप्यस्य च पूर्वमननुभवेन संस्काराभावात् कथं परस्पराध्यास इत्यत
आह—अबोधमात्रमिति । स्फुरतोऽपि तत्त्वानवबोधः सर्वत्रा-
ध्यामपुष्कलकारणम् । स चात्मन्यनुभवसिद्धिर्वत्काऽत्र विसामग्री-
त्यर्थः । अन्योऽन्येति । अन्योऽन्यार्थाध्यासे मियुनीकरणे चेत्स-
र्थः । प्रत्यक्परामूर्तं ह्यन्योऽन्यात्मकमन्योऽन्यधर्मवच्चाव्यस्तं, तस्य
मियुनीकरणं नाम ज्ञानाध्यासः, तद्व्यवच्छिन्नमेकं ज्ञानमिति या-
वत् । असंसर्गाग्रहनिबन्धनत्वानभ्युपगमादित्युभयत्राज्ञानमेव निमि-

द्विविषयकाज्ञानापसरणात् । बहिमह न जानामीत्यनुभवेन बह्वावा-
त्मनि चाज्ञानसाधनात्तदन्वतरावरणमद्भ्यस्य च बह्विषयहारहेतु-
त्वमिति वक्ष्यते । ततश्च तदाकारवृत्तिविषयत्वमेवास्वच्छतामसेषु
भानप्रयोजकरमास्थेयम् । स्वच्छान्त करणसुखादिभाने च वृत्तिं
विनाऽपि तदाकारत्वसम्भवाच्चित्तमिति निम्नाश्रयत्वमपीति जडमतिभा-
से द्वयमेव गतिः । चैतन्य हि यदाकारवृत्तौ मतिविम्बते तद्भासयति
मतिविम्बाश्रयं च वृत्त्यादिकं, तथा दर्शनात् । न च कचिद् वृ-
त्तिः कचित्मतिनिम्नाश्रयत्वं तन्नमित्यननुगमः । सर्वजडमतिभा-
सानुगत हि चैतन्याकारत्वमेव प्रयोजकं मूलम् । चैतन्यं यदाकारं
भवति तत्प्रतिमासन इत्यर्थः । चैतन्यस्य तदाकारत्वं न स्वतोऽम-
ङ्गत्वात् । किं तु कचित्मतिनिम्नात्कचित्तदाकारवृत्तिसंघन्यादि-
त्यन्यदेतत् । तत्र सात्त्विकान्तःकरणतद्गर्भेषु मतिविम्बात् । ताम-
सेषु तदाकारवृत्तिसंघन्यादेवेति कुत्रो रजताकारवृत्तिं विना तद्भास-
म् । न चाध्यस्तरजसस्य अस्वच्छतामसस्य चित्तमतिविम्बाश्रयत्वम-
प्युपगन्तुं युक्तम्, अस्वच्छरजतसंस्कारसंस्कृताविचाररत्नेनास्व-
च्छत्वादिति सिद्धाऽविद्यावृत्तिः । ननु परोक्षे तदाकारवृत्तिरपरोक्षे
त्वनावृतचिदध्यस्तत्वं तन्नमस्तु । मैवम् । सामान्यसामग्रीं विना
विशेषसामग्या अहेतुत्वेन तत्राप्यस्वच्छतामसमानभानहेतुवृत्तिवि-
षयत्वस्यापारिहार्यत्वात् ।

• किं च रजतस्य विषयावच्छिन्नसाक्षिभास्यत्वे 'अहं रजतरा-
न' इति प्रतीतिः स्यात् न त्वहं रजतज्ञानवानिति ।

किं च त्वन्मतेऽर्थसंस्कारस्य स्मृतिहेतुत्वं ज्ञानसामग्या अर्थहे-
तुत्वं चावच्छिन्न कल्पमिति गौरवम् । प्रतीतिकत्वं च प्रतीतिकाल-
ान्यशालासत्त्वं, न तु प्रतीतिजन्यत्वं, संस्कारोदेरपि प्रतीतिक-
त्वापत्तेः । न च साक्षिकालान्यशालः संभवतीति अविद्यावृत्तिरेव
तत्प्रतीतिः । ननु तत्राप्यविद्यावृत्ते रजतविषयत्वादीवृत्तेश्चेदमात्र-

विषयत्वादिष्टपुरावर्तिविशिष्टविषयं दृश्यन्तरं सर्वत्रैकं कल्पयामि
 गौरवमिति चेन्न । एकवचस्त्वजलदर्पणयोरैकमुखधृतिरिन्द्रवदे
 कतापयस्तरयमिच्छावस्तुद्रूपेऽप्येकप्रतिभासाभ्युपगमनं सुखयमंदाप-
 न्नरजतस्फुरणस्य कलस्यैकत्वात् प्रत्युपपत्तेरिति भंतेषु ॥ २७ ॥

सादृश्यमानादेरध्यासदेतत्त्वं व्यभिचारेण निरस्यति—

सादृश्यधीप्रभृति न तितयं निमित्त-

मध्यास्तभूमिषु जगत्पनुगच्छनीदम् ॥

ब्राह्मण्यजातिशरिकल्पनमात्मनीष्टं

जात्या न सामर्थ्यमुपलब्धीमिहार्ति किञ्चित् ॥ २८ ॥

सादृश्यमिति । सर्वध्यासाननुगतत्वाच्च हेतुशामिपनये-
 ताच्चैतत् सादृश्यधीदोषसंस्कारात्मकम् अध्यासनिमित्तमित्यर्थः ।
 सादृश्याधिपो व्यभिचारस्यानवाह-ब्राह्मण्येति । “ब्राह्मणोऽदृष्टः”
 इति जारवध्यास आत्मानि सर्वैरिदृश्यते, अन्यथा “ब्राह्मणो यमेत,
 ब्राह्मणो न इन्तर्ध्याः” इति विधिनिषेधव्यवस्थानुपपत्तिः, तत्र च
 न सादृश्यमस्तीत्यर्थः । ननु सोऽपि त्रितयनिमित्तः अध्यासत्वादिति
 नेत्याह—जार्त्वेति । आत्मानि हि जात्या सादृश्यमनुपपत्तिर्वाधि-
 तम् । इवैवरापे गुणोक्त्यादयमस्त्वत्वात्, “न तस्य प्रतिमा” इति
 श्रुतेऽस्त्यर्थः । ततश्च रजताद्यध्यासेऽप्यधिकृतम् नये न त्वं शसमे-
 माहमिति भावः ॥ २८ ॥

नन्वत्रापि प्रवेष्टव्यादेना सादृश्यमस्याप्याशङ्क्य न तददृष्टं साद-
 र्यमध्यासमप्योजकमतिवसहात्, किन्तु भूयोऽप्यवगुणादिमाम्ब-
 यः न चैतयोस्तदस्तीत्याह—

भूयस्त्वन्तनुगुणावयवक्रियाणां

सामान्यभूगवपुरुषाभिहाभियुक्तैः ॥

सादृश्यवस्तु न चिदात्मनि किञ्चिदत्र

जात्यादिभिः सह निरीक्षितमास्ति तादृक् ॥ २९ ॥

भूयस्त्वद्यादिति । एतच्च सामान्यपूगवपुषो, विशेषणम्, गु-
णावयवादीनां बहुनामनेकसामान्यात्मकमित्यर्थः ।

अथवा—इह गोगवयादावभियुक्तैर्जैमिन्यादिभिः सामान्यपूगा-
त्मकं सादृश्यवस्तुक्तमित्यन्वयः । कासां व्यक्तीनामित्यत्राह—भूय-
स्त्ववतीनां गवादीतनुगतगुणावयवाक्रियाणामिति । गुणानां शुक्लत्व-
दीघत्वादीनि सामान्यानि, अवयवानां पादपृष्ठत्वादीनि, क्रियायां ग-
मनभक्षणचर्वणत्वादीनि, तेषां पूगः समूह एव वपुर्गस्य । नन्विति पा-
ठे गुणादीनां भूयस्त्वं सादृश्यं वस्तुक्तमिति स्वार्थे वतिर्व्याख्येयः ।
ननु “अकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः” इति वैदिकप्रयोगादध्यासानुप-
पत्त्या चात्मन्यपि किञ्चित्सादृश्यं कल्प्यमित्याशङ्क्याह—नेति । अत्र
चिन्मात्रात्मनि न तादृगपि सादृश्यं किञ्चिदस्तीत्यर्थः । न च नित्य-
त्वसर्वगतत्वाद्यपि जातिसादृश्यम् । अनुवृत्तकारणात्मिकाया जाते-
रनित्यत्वाज्जातावृत्तेरसर्वगतत्वाच्चेति भावः ॥ २९ ॥

दोषस्य व्यभिचारस्थलमाह—

विषयकरणदोषात्तु भूमः संविदि स्या-

दपि तु भवति मोहात् केवलादेवमेव ॥

भगवति परमात्मन्यद्वितीये विचित्रा

द्वयमात्रिरियमस्तु भ्रान्तिरज्ञानहेतुः ॥ ३० ॥

विषयेति । विषयदोषः सादृश्यादिः, करणदोषः कंचादिः ।
तत्र संविदि प्रमाणफले घटादिज्ञाने यः परेषां वेद्यत्वादिभ्रमः स
तावद्विषयदोषात्करणदोषाद्वा न सम्भवति, संविदः स्वप्रका-
शत्वेनाविषयत्वात्करणागोचरत्वाच्च । अस्तु प्रमातृदोषादेवे-

अन्यथा परस्पराध्यासो न स्यादित्यत आह—नाधार इति । अध्यासस्याधारत्वेन मासमाने युक्तीदमंशे नाधिष्ठानगीरित्यर्थः । किं च शबले संसृष्टनयाऽध्यस्तोऽधिष्ठानांश आधारः । तदुक्तम्—“अत-
द्वूपोऽपि तद्वूपेणारोप्यबुद्धौ स्फुरन्नाधारः” इति । न चासावाधिष्ठानं
भवितुमर्हति, परस्पराश्रयात्, अधिष्ठाने सत्यध्यासोऽध्यासे सत्य-
धिष्ठानामितीति भावः । यद्वा अन्योऽन्याध्यासे निरास्पदं सत्कून्यं
जगत्सत्त्वादिति तर्केण केषांचित् वादिनं जेतुं महानयं संभ्रम उत्साहो-
ऽस्याने, न युक्तमित्यर्थः । संभ्रमे हेतुमाह—महतामिति । अनूनं
तमोऽज्ञानं येषां तेषां मध्ये महतां शून्यवादिनां निर्वन्धः परमतस-
ण्डने श्रद्धातिशयः । यद्वा निरास्पदमिदं चोद्यं निर्विषयमित्यर्थः ३१

नन्वाधिष्ठानमेवाधारः तदाश्रयविषयाज्ञानकार्यस्याध्यस्तस्या-
न्याधारत्वायोगात् अतः कथमुक्तरीत्या शून्यतोद्धार इत्याशङ्क्याह—
अधिष्ठानमाधारमात्रं यदि स्यात्

प्रसज्येत सत्यं तदा चोद्यमेतत् ।

न चैतत् सकार्यस्य मोहस्य वस्तु-

न्यधिष्ठानगीर्गोचरे लोकसिद्धा ॥ ३२ ॥

अधिष्ठानमिति । यन्निष्ठतया मिथ्यारजतादि भासते
सोऽधिष्ठानसागान्यांश आधार इत्युक्तम् । तन्मात्रमेव चेदधिष्ठानं
स्यात्सत्यं शून्यता प्रसज्येत न तु तथेत्यर्थः । यतः सकार्यमोह-
विषये विशेषांश एवाधिष्ठानगीर्गोचरसिद्धा, तद्व्याधादेव हि भ्रमो
निवर्तते, तेन “य एव लौकिकाः” इति न्यायेन तथैव शास्त्रेऽपीति
नोक्तदोष इत्यर्थः ।

अत्र केचित्, “अध्यस्तमेव हि” [श्लो० ३६] इति न्यायाद्
भ्रमविषय इदमंशः सत्येदमंशाद्विज्ञः, स चाविद्यावृत्तिगोचरो वा-
ध्यः । युक्तीदमंशस्तु—प्रमाणवृत्तिगोचरो न वाध्यः । न चेदन्ताद्वय-
विवेकापत्तिः, विवेकस्य शुक्तित्वादेरावृत्तत्वाच्चद्विवेकाग्रहस्याध्या-

सहेतुत्वाच्च । न चाविद्यादृष्ट्या शुक्लीदन्ताऽभेदेनैव रजतं बोध्यतां
किं विधेदन्त्येति बाध्यम् । प्रमाणदृष्ट्याविद्यादृष्ट्याविहृद्योरेक
कार्येऽपद्वयेः । न चाविद्यादृष्टेर्नैदन्त्यं विषयः, “रजतमतीतिरिदमि
मयेते” [श्रु० ३५] इत्यादिविरोधादिति यदन्ति ।

ततः, उक्तरीत्या शुक्लीदन्तासंसर्गाभ्यासेनैव “इदं रजतम्” इ-
त्यध्यासोपपत्तौ विधेदन्त्यवकल्पने मानाभावाद्वात्तत्वात् । “किं च”
इत्युपपत्त्येकविशेषाच्च । “अद्यस्तमेव हि” इति स्वरूपेण संश्लेषतया
वाऽध्यस्तमेव भ्रमविषय इत्यर्थः । प्रमाणदृष्ट्याविद्यादृष्ट्याविहृद्योरेक
कार्येऽपद्वयेऽप्येवमित्यादिवात् । चिन्मवाच्योपि “इदन्तासं-
सर्गोऽप्यन्तिर्वचनीयः” इत्युक्तं नैदन्त्यमिति दिक् ॥ ३२ ॥

इदानीमावागवदृष्ट्येनापि तन्मातृमिथुनीकरणतया संसर्गं
पापेऽप्यापायस्वरूपावापाच्छून्यताऽऽपत्तिमपहन्ति—

किं चानृतद्वयमिहाध्यसितव्यमिष्टं

स्यावेत्तदा भवति चोद्यमिदं त्वदीयम् ।

सत्त्वानृतः कथमिदं मिथुने मिथ्ये-

दप्यस्यतं किमिति शून्यकथामसङ्गः ॥ ३३ ॥

किं चेति । इदानीं व्याख्यास्यते यदि अनृतद्वयमेव परस्परतम-
तयाऽध्यसितव्यमिष्टं स्यात्तदा शून्यता मगज्येत, त्वोरपि बाध्यता-
च्च । न चैव, किं तु सत्यं मयङ्, अनृतं परार्थं, स्वरूपतोऽप्य-
ध्यस्तत्वात्, तयोर्विद्योऽप्यासश्चेत् मतीत्यः परारमेष्टत्वाकारेण
बाध्यत्वेऽपि स्वरूपेण सत्यत्वाच्च दू-षयसङ्ग इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

नन्वन्योऽप्यध्यासे एव किं प्रमाणमित्याशङ्क्याहद्वाराध्या-
सस्यास्फुटतन्त्रमिदं एव रजतध्यास न मयमे साधयति-

इदमर्थस्तत्रापि सौद्रजने परिकल्पितं रजतवस्तुत्वमि ।

रजतध्यासेऽप्यप्यपरिस्फुरणात् यदि स्फुरेत्तत्त्वत्तु शुक्तिरिव ३४ ॥

इदमर्थेति । रजतं तावद् इदमि युक्त्यादावध्यस्तमिति सम्प्र-
तिपन्नमेव । इदमंशोऽपि रजतेऽध्यस्त इति साध्ये हेतुमाह—रजत-
भ्रम इति । भ्रान्तौ भासमानत्वाद्रजतवदित्यर्थः । व्यतिरेके यु-
क्तिविशेषांशवदित्यर्थः ।

यद्वा—यदीदंस्त्वमनध्यस्तं स्यान्न भ्रमे स्फुरेच्छुक्तिवादिति त-
र्क उक्तः । रजते पुरोवर्तित्वलक्षणेदन्त्वास्फुरणं तदर्थिमवृत्तिरपि
न स्यादिति निगर्वः ॥ ३४ ॥

एवमर्थाध्यासेऽनुमानमुक्त्वा ज्ञानाध्यासेऽध्यस्तं प्रमाणयति—
रजतप्रतीतिरिदमि प्रथते ननु यद्वदेवमिदमित्यपि धीः ।
रजने तथा सति कथं न भवेदितरेतराध्यसननिर्णयधीः ॥ ३५ ॥

रजतेति । “एकैवेदं रजनम्” इति धीः । तत्र यथा रजतस्ये-
दमा तादात्म्यं भासत एवमिदमोऽपि रजततादात्म्यामित्यनुभव एव
अत्र इतरेतराध्यासे मानमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

उक्तानुमानमूलभूतां व्याप्तिं प्रकटयति—

अध्यस्तमेव हि परिस्फुराते भ्रमेपु
नान्यतु कथंचन परिस्फुरति भ्रमेपु ।

रज्जुत्वशुक्तिशकलत्वमरुक्षितित्व-

चन्द्रैकताप्रभृतिकानुपलम्भनेन ॥ ३६ ॥

अध्यस्तमेव हीति । अध्यस्तस्यैव भ्रमे स्फुरणादिदमं-
शोऽप्यध्यस्त इति साधितमित्यर्थः । ननु “सर्वं ज्ञानं धर्मिण्यभ्रान्त-
म्” इति न्यायादनध्यस्तोऽपीदमंशः प्रयनामिति नेत्याह—नान्यदि-
ति । अन्यतु स्वरूपेण संसृष्टतया वा अनध्यस्तमित्यर्थः । धर्मिण्य-
भ्रान्तमिति च धर्मिस्वरूपे अभ्रान्तं न तु संमर्गेऽपीत्यर्थः । कथं
न स्फुरतीति चेत् ? अनुभवबाधादेवेत्याह—भ्रमेऽपि । सर्परज-
तमरीचिद्वचन्द्रादिभ्रमेष्वनध्यस्तानां रज्जुत्वादीनां स्फुरणानुपल-

रूपादित्यर्थः ॥ ३६ ॥

ननु रजतादिभ्रम द्वैरूप्यावधानादस्तु परस्पराध्यासो, न त्व-
हमध्यासो, तत्र द्वैरूप्यानवधानादित्याशङ्क्य तत् इष्टान्तेनात्रापि सा-
धनीयमिदं याह—

इतरेतराध्ययनमेव तत्राश्रितित्वेत्येवमपि भवेदुचिन्तम् । *

रजतभ्रमादिषु तथाऽप्रामाण्यं हि कल्पना गुरुतरा घटते ७

इतिरिति । चित्तिचयपर्योऽयमहमित्यन्याम सोऽपि तत्त. अ-
ध्यास वादय इतिरितरेतराध्यास स्यात् रजताध्यासतत्त, अन्यथाऽ-
ध्यासद्वैरूप्यकल्पनाऽनुचिन्ता स्यादित्यर्थः । अत एव 'अहमुपलभ' इत्यहमि वचनानुभव । व्याप्ति स्मारयति—रजतेति । प्रकारान्तरेण कल्पनागौरवयाह न हरिति । द्वैरूप्यावधानायात्रापि विवेकं नामस्त्वेवमिति भावः । चित्तादिष्वन्वयाहशब्दस्य शब्दलक्षित्वान्न शब्दद्वयमप्यग ॥ ३७ ॥

अपवादितमितरेतराध्यास सोपपत्तिकमुपसंहरति—

अनुभूतियुक्त्यनुमितित्रितयादितरेतराध्ययनसिद्धिरतः ।

चित्तिचयप्रस्तुत्युगलस्य न चेतुस्त्रितयस्य बाधनमिहापतति ३८

अनुभूतीति । अस्मात्पूर्वोक्तानुभवयुक्त्यनुमानरूपात् त्रि-
तयाचित्तिचयप्रस्तुत्युगलतरेतराध्यासमिद्धि, अन्यथा त्रितयस्यापि
पाषाणैरित्यर्थः ॥ ३८ ॥

नन्वज्ञात्वे मादृश्यादिरहितस्य निरशस्य प्रतीतो विषयिण
कथमध्यासाभिष्टानं वम् । लोके सदृशमावयवपराभिपयथाभावेन शु-
क्लादीनामभिष्टानत्वदर्शनादिति शङ्क्य—

सदृशसाक्षपराभिपयेषु चेद भवति दापयशाज्जगति भ्रम ।

भवतु तत्त्राकल्य तदितु यम नदुपचारयशाद् दृशि शक्नुमः ३९

सदृशेति । यथ चित्तादृश्यादिसमादनेन प्रीत्या परिहरति-

भवत्विति । उपचारो व्यवहारः, तत्प्रामाण्याच्चिद्रूपेऽप्यात्मनि
तत्सर्वं सुवचमित्यर्थः । तथा ह्यन्तःकरणस्य देहेन्द्रियापेक्षया प्रत्य-
क्षत्वं स्वच्छत्वं चास्ति चैतन्यसादृश्यम् । सांशत्वमपि चैतन्यस्यावि-
द्यावशादखण्डस्यापि जीवत्वब्रह्मत्वाद्यात्मकमस्ति । पराकत्वमपि
सामासान्तःकरणे तदविविक्तत्वेन स्पष्टीभावाद्विषयतामिवापन्न-
स्य शक्यमुत्प्रेक्षितुम्, अनादित्वाच्च पूर्वपूर्वापेक्षया सर्वमिदमुत्तरोत्त-
राध्यासे शक्यसमर्थनमिति भावः ॥ ३९ ॥

उक्तपरिहारस्यापसिद्धान्तत्वशङ्कामपनयति—

अपि च भाष्यकृदेव तदब्रवीद्विषयताद्युपचारसमाश्रयात् ।
स्ववचसैव न तावदिति ब्रुवन् सकलमात्मानि विभ्रमसिद्ध्ये ४०

अपि चेति । न तावदस्मत्कल्पितोऽयं परिहारः किं तु भा-
ष्यकृदेवोपचारमाश्रित्य सर्वमिदं विषयत्वादिकमात्मानि विभ्रमसि-
द्ध्यर्थमब्रवीदित्यर्थः । न च भाष्यकृदुक्तिरनुपलब्ध्याधितेत्याह-
स्ववचसेति । कण्ठरवेणैव न त्वभिप्रायगतयेत्यर्थः । भाष्योक्ति-
माह—न तावदिति । अध्यासभाष्ये “कथं पुनः प्रत्यगात्मन्प्रवि-
पयेऽध्यासो विषयतद्दर्माणाम्” इत्यासिष्य “न तावदयमेका-
न्तेनाविषयः, अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात्” इति ब्रुवन्नित्यर्थः । अस्म-
त्प्रत्ययोऽन्तःकरणं तत्राभिव्यक्तः सन्निषय इव भवति, स ह्यवि-
द्यायामाभासाविवेकेन सूक्ष्मप्रतिबिम्बात्मना प्रविष्टोऽस्पष्टोऽपि प्र-
त्युपायौ सामासान्तःकरणे स्थूलप्रतिबिम्बात्मना प्रविष्टः सन्न शी-
तमानौ स्वर्भानुवदभिव्यक्तः स्वप्रकाशोऽपि स्पष्टीभावमात्रेणोप-
चारादस्मत्प्रत्ययविषय इत्युच्यते ॥ ४० ॥

एतच्चाभ्युपेत्योक्तम्, वस्तुतस्त्वपरोक्षध्यासेऽधिष्ठानापरोक्षं
तन्त्रं न तु सादृश्यादीत्याह—

अपरोक्षरूपविषयभ्रमधीरपरोक्षमास्पदमपेक्ष्य भवेत् ।

मनसःस्वतो नयनतो यदि वा स्वपनभ्रमादिषु तथा प्रथितैः ४१ ॥

अपरोक्षेति । अपरोक्षरूपाऽपरोक्षविषया च भ्रमधीरपरोक्षाधिष्ठानमात्रमपेक्षते न स्वरोप्याधिष्ठानयोरेकेन्द्रियग्राह्यत्वसादृश्यादिकमपि, व्यभिचारादित्यर्थः । नन्विन्द्रियागोचरस्यात्मनोऽपरोक्षत्वमपि दुर्घटमित्याशङ्क्याह—मनस इति । यदि चेति व्यचक्ष्यार्थम् । कचिन्मनसः, कचित्स्वतः, कचिच्चक्षुरादित इत्यर्थः । केदमवधारितमित्यत्राह—स्वपनेति ॥ ४१ ॥

नन्वात्मभिन्नस्य स्वतोऽपरोक्षत्वाभावात्तादृशोऽध्यासः क संप्रतिपन्न इत्याशङ्क्य “आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि” (ब्र० सू० अ० २ पा० १ सू० २८) इति व्याससिद्धत्वात्स्वप्नभ्रम इत्याह—

स्वतोऽपरोक्षा चित्तिरत्र विभ्रमस्तथापि रूपाकृतिरेव जायते । मनोनिमित्तं स्वपने मुहुर्मुहुर्विनाऽपि चक्षुर्विषयं स्वमास्पदमे ४२

स्वत इति । चित्तिस्तावद् ग्राहकान्तराभावात्स्वसत्तार्या संशयादिराहित्यात्स्वयं योतिष्वश्रुतेश्च स्वतोऽपरोक्षा, रूपादिहीनतया सादृश्यादिशून्या स्वप्नभ्रमाधिष्ठानम् । तथाऽप्यत्र चित्तौ स्वप्ने निद्रादोषाद्रूपाद्याकार एव भ्रमश्चक्षुर्विषयं मनोनिमित्तं वा रूपवदधिष्ठानं विनाऽपि पुनःपुनर्जायते, “स हि स्वप्नो भूत्वा” इति श्रुतेः । यद्वा चक्षुरादिव्यापारोपरमात्कथं रूपाकृतिरित्यत्राह—मनोनिमित्तमिति । मनोगतरूपादिवासनानिमित्तमित्यर्थः । स्वप्ने तैजसजीवभोग्यत्वेन वासनानुपशेषस्य मनसोऽवस्थानात् ।

अग्रदं विचारणीयम्—किं ब्रह्मचैतन्यं स्वप्नभ्रमाधिष्ठानम्, उत जीववैतन्यमिति । आद्ये जगद्वह्निकः सन्नशातसत्ताकः स्वप्नभ्रमश्च स्यात् । अन्त्येऽपि किं जागरे तस्य वायः किं वा लय इति ।

अत्र वदन्ति । अवस्थानयाविष्टं हात्मचैतन्यं भवति, स्थूला-

न्तःकरणोपहितं जागरे, वासनाविशिष्टान्तःकरणोपहितं स्वप्ने ।
 सुषुप्ती च सूक्ष्मतदुपहितम्, इति । तत्र जाग्रदवस्थोचितं चैतन्यं स्व-
 मभ्रमाधिष्ठानम्, जागरादौ च “अहं चैव.” इति तादृगधिष्ठानवाधा-
 तद्वाधः एव च स्वप्नस्य जाग्रत्प्रपञ्चवैलक्षण्यं सति प्रमातरि बाध्यत्वं
 वक्ष्यमाणमुपपत्स्यते । स्वप्नान्ते सुषुप्तिश्चेत् स्वप्नसदृष्टेऽप्येव, तदभि-
 प्रायेण च वक्ष्यति “क्षीणे तु तत्र लयमेति” (मं. शा. अ. ३ श्लो. १ १७)
 इत्यादीति न पूर्वोत्तरविरोधः । बुद्ध्याद्युपहितजीवरूपं हि ‘तत्सृष्ट्वा
 तदेवानुप्राविशत्’ इत्यादिभ्रुतेरीशकल्पितत्वेन व्यावहारिकत्वाच्छु-
 स्यादिवदधिष्ठानत्वयोग्यम् । तन्निष्ठाश्च जीवकल्पिताज्ञानावस्थाः
 स्वमभ्रमोपादानमृताः “अहं चैवः” इत्यादिजाग्रदोघेन बाध्यन्ते,
 शुक्तिज्ञानेनेव रजतोपादानाज्ञानावस्था इति । न चैवं सति “अहं ग
 जोऽहं नीलः” इति स्वमाकारापत्तिरिति वाच्यम् । न हि स्वप्नः
 सर्वोऽपि तादात्म्याध्यासः किं तु जाग्रत्संस्कारानुसारात्कचित्च-
 या । कश्चित्तु संसर्गाध्यासः “अहं राजाऽयं गजो मम क्षेत्रम्” इति
 तदाकारदर्शनादिति । तदिदमापातरमणीयम् ।

तथा हि । न तावदीशकल्पितस्युत्थान्तःकरणोपहितं चैतन्यं
 स्वप्नकालेऽस्ति, यत्तदधिष्ठानं स्यात् । नापि तज्ज्ञानं जागरादिजन्यं
 स्वप्नभ्रमवापकं भवितुमर्हति । तद्धि किं साक्षिज्ञानमविद्यावृत्तिरन्तः-
 करणवृत्तिर्वा । नायौ, तयोरज्ञानानिर्वर्तकत्वेनावश्यकत्वात् । ना-
 न्तः, अन्तःकरणवृत्तेरज्ञातवृत्तत्वादान्तःकरणस्य चाज्ञातसत्ताऽन-
 भ्युपगमेन प्रमाणावेद्यत्वात् । स्वस्मिन् स्ववृत्तेरसम्भवादित्यलम-
 सद्ग्रहणम् ।

केचित्-अवाच्छिन्नानवाच्छिन्नमाधारणं चिन्मात्रं स्वमाधिष्ठान-
 माहुः, तच्च साधारणाचिन्मात्रस्य “परस्परविरोधे हि” इत्यादिन्या-
 येन दुर्निरूपत्वादेव नोपपद्यत इति किं प्रपञ्चेन ?

धरिरेवाच्छिन्नं चैतन्यं तदधिष्ठानमित्यपरे । तदतिस्यवीया ।

न हि जागरादौ शरीरबोधं विना स्वप्नानिदृतिः, घटशानादपि सचिदृतेः ।

अन्ये त्वादुः-अन्तःकरणोपलक्षितं चैतन्यमाधिष्ठानमिति । तन्मते वृद्धचित्तं पञ्चाधिष्ठानत्वाज्जागरे स्वप्नस्थं न बाधः स्यात् । तथा च मतिः प्रमानरि बाध्यत्वं नोपपद्यते । तस्मादनुपहितचैतन्यं जाग्रत्स्वप्नोपाधिष्ठानम् ।

तदुपहितं तु स्वप्नस्वप्नोपाधिष्ठानमिति वृद्धाः । एवं च जागराद्वावावश्यकजाग्रद्वस्तुपहितचिह्नोच्चरममाणकृत्या मतिः प्रमातरि स्वप्न-
बाध उपपद्यते । नत्र चाधिष्ठानतावच्छेदकं घटनार्थं, जाग्रदुपहि-
तवस्तुपलक्षणं सर्वज्ञमशक्तं बुद्धिर्भवति । तथा च जाग्रदनुभूतव-
स्तुपहितमेव प्रत्यचैतन्यमिन्द्रियोपमाधिष्ठात्वेन प्रवर्तमानमुपाधेस्तद-
स्वप्नस्वप्नस्वरूपमात्रेण प्रवर्तमानं निद्रादोषजाग्रत्स्वप्नसहकृताज्ञा-
नेन वृद्धमपञ्चात्मना विवर्तमानं स्वेनैव भासते "अस्य लोकाय
सर्वज्ञतो माम्नामुपादाय" इति श्रुतेः । अत्र तिरोहितजाग्रदुपाधि-
विशेषस्य चैतन्यमात्रस्य स्वतोऽपरोक्षस्फुरणधेराधिष्ठानसामान्य-
ज्ञानस्य । अज्ञातोपाधेश्चोपहितानवभासादिधिष्ठानतावच्छेदकजाग्रदवा-
द्याकारविषया बाधः । मूलाज्ञानाकार्यत्वादविद्यातिरिक्तदोषजन्य-
त्वाच्च स्वप्नस्य न व्यावहारिकमेति हिक् ॥ ४२ ॥

आनेत्याधिष्ठानपरोक्षेन्द्रियग्राह्यस्य व्यभिचारं वक्तुं मनः-
प्रमाणत्वान्मयुते, यवादनं मानसे न भासि चासुपाध्यासं दर्शयति—

मनोऽवगम्योऽप्यपरोक्षतावलात्

तथाऽस्मिन् रूपमुपोल्लिखन् भ्रमः ।

सितादिमदैर्बहुधा समीक्ष्यते

यथाऽक्षिगम्ये रजतादिविभ्रमः ॥ ४३ ॥

मनोऽवगम्येऽपीति । मानसपरोक्षेऽप्यम्बरेऽधिष्ठानेऽपरोक्ष-
तामात्रसामर्थ्यात् “शुक्रं नभो नीलं नभः” इति नानारूपोद्धे-
खी भ्रमो दृश्यतेऽतो नोक्तनियम इत्यर्थः । एवं स्वतोऽपरोक्षे म-
नोऽपरोक्षे च स्वप्नभ्रमनभोर्नैल्यन्नमानुदाहृत्य नयनत इत्यस्यो-
दाहरणमाह—यथाऽक्षिगम्य इति । व्याख्यातम् ।

ननु नाकाशो मानसो बाह्यत्वान्मनसो बाहिरस्वातन्त्र्यात्, अपि
तु साक्षिवेद्य एवेति चेन्न । बाह्यस्य प्रमाणेनैव ज्ञाततया साक्षिवे-
द्यत्वात्, नभसश्च बाहिरिन्द्रियागोचरस्य मानसत्वमन्तरेणाज्ञाततयैव
भानममद्वात् । तदुक्तम्—“ज्ञाततया विषयः प्रमाणव्यवधानमपेक्षते”
इति । कथं तर्हि सुखादेः कल्पितरजतादेश्च ज्ञातत्वेनानुभव इति
चेत्, तेषामान्तरत्वेनानावृत्तत्वात् । बाह्यस्य तु नभसो घटादिवदा-
वृत्तत्वेनावरणभङ्गाय प्रमाणापेक्षणान्मनोवेद्यत्वमगत्याऽभ्युपेयम् ।
न च तस्य बाहिरस्वातन्त्र्यम्, “मनसा ह्येव पश्यति” इत्यादिश्रुत्या
बाह्यानामपि मनोवेद्यताया दर्शितत्वात् । बाहिरस्वातन्त्र्योक्तिश्च
केवलमनोविषया । न चानर्पिताकारं मनः साक्षात्कारसमर्थमिति
चक्षुरेव तत्राकारार्थकमुपेयम् ।

ननु कथं नीरूपेनभसि चक्षुषः प्रवृत्तिः, तस्य रूपपुरस्कारेणैव
द्रव्येषु प्रवृत्तेरिति चेत्, सत्यमेतत्, न स्वीयरूपपुरस्कारेणेत्यत्र किं
चिन्धियामकमस्ति, “पीतः शङ्खः रक्तः स्फटिकः” इत्यन्यरूपद्वारापि
चक्षुःप्रवृत्तिदर्शनात् । न च तत्र रूपप्रवृत्तेः शैल्यस्यैवाभिभवो न
रूपस्येति वाच्यम् । तथाऽप्युद्भूताभिभूतरूपस्पर्शस्य सुवर्णस्या-
चाक्षुषत्वप्रसङ्गात् । ततश्चालोकादिरूपोपहिते नभसि तद्द्वाराऽपि
चक्षुःप्रवृत्तिविरोधः । “अप्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे” इति भाष्यं तु रूपा-
नुपधानकालाभिप्रायं, परमतेन वा । न चान्यरूपद्वाराऽपि रूपवस्ये-
व चक्षुःप्रवृत्तिर्गौरवादुद्भूतरूपं गृह्येदेव चक्षुः प्रवर्तते न तद्भूत-
रूपवस्येवेति । अस्तु तर्हि चाक्षुषमेव नभ इति चेन्न । अरुपिद्रव्य-

परबुद्धिस्थविशेषस्याशक्यज्ञानत्वात् कथं विशेषणत्वमिति चेन्न ।
अत्राततया साक्षिनेद्यत्वाविरोधात् । आहतचित्तरज्ञानाविरोधस्या-
नुभवासिद्धत्वाच्च । परैरप्यनभ्यासदशायां ज्ञातेऽपि जलादौ संश-
याभ्युपगमादिति दिक् ॥ ४४ ॥

ननु शुक्त्यादौ ज्ञाताज्ञातांशयोः “इयं युक्तिः” इति शब्दद्वय-
वाच्यत्वेन भेददर्शनार्थकस्य ज्ञाताज्ञातत्वमिच्छाशङ्क्य तत्र सन्न-
प्यंशभेदस्त्वप्रयोजक इत्याह—

यत्रापि दैवगतितोऽस्त्यतिरिक्तभावो

रूपात्प्रतीतिविषयादितरत्र रूपे ॥

तन्नाप्यबोधघटनां प्रति नाङ्गमात्र-

स्तस्यानिरिक्तवपुषोऽपुनरुक्तरूपात् ॥ ४५ ॥

यत्रापीति । यत्रापि शुक्त्यादौ प्रतीतादिदंरूपादितरत्राम-
तीते विशेषांशे दैवाद् भेदो विद्यते तत्रापि तस्य भेदस्यापुनरुक्त-
शब्दवाच्यादिदंरूपादतिरिक्तवपुषः शुक्त्यादेरज्ञातता प्रति नाङ्ग-
त्वमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

इदन्त्वशुक्तित्वधर्मभेद एव ज्ञाताज्ञातत्वावच्छेदक इति चेन्नेत्याह—

शुक्तीदमंशात् पृथगप्रतीता

त्रिकोणता स्यान्ननु वस्तुवृत्त्या ।

तथाऽपि तत्तथं न पृथक्त्वमिष्टं

तदप्रबुद्धत्वनिमित्तभूतम् ॥ ४६ ॥

शुक्तीदमंशादिति । अप्रतीता त्रिकोणता । युक्तित्वं य-
द्यपि प्रतीताच्छुक्तीदन्त्वादस्तुतः पृथक् तथापि तत्स्यं पृथक्त्वं
तस्याः युक्तीताया अप्रतिबुद्धत्वे निमित्तं नेष्टमिति सम्बन्धः ॥ ४६ ॥

एवं च निरुंशस्यापि सिद्धमात्मनोऽधिष्ठानत्वमित्युपसंहरति—

एवं स्फुरत्यपि दृग्मात्मनि तत्स्वरूपे-

णास्फूर्तिभाजि परिकल्पिततोपन्ना ॥

स्वाज्ञानतो जगदिदं परमेश्वरोऽसौ

जीवोऽहमित्यपि विभागवतोऽल्पकस्य ॥ ४९ ॥

एवमिति । प्रत्यगनिदंरूपेण स्फुरत्यपि चिदात्मनि नित्यमुक्ता-
द्वयानन्दरूपेणास्फूर्तिभाजि अधिष्ठाने स्वाज्ञानमात्रदोषादल्पक-
स्याहङ्कारादेरध्यस्तता माशुक्तयुक्तिभिरुपपन्नोत्पत्त्यर्थः । अल्पकं रूपं
विशिनष्टि-जगदिति । इदमिति साक्षिसिद्धत्वादसाविति परोक्ष-
त्वाद्विभागो नानात्वं तद्वत् इत्यर्थः । यद्यपि स्फुरति चिदात्मनि
“नास्ति न भाति” इति व्यवहारयोग्यतालक्षणमावरणं नास्ति वि-
रोधाद् । तथापि तदत्यन्ताभिन्नेऽप्यद्वयानन्दरूपेऽनुभूयमानत्वादेव
तदङ्गीक्रियते, न ह्यज्ञानावृतत्वं तद्वेष्टितत्वं, येन विरोधः स्यात्किं
तूक्तव्यवहारयोग्यत्वमेवेति भावः ॥ ४९ ॥

एवमल्परूपस्याध्यस्तत्वे साधिते बन्धतदनर्थत्वतत्कारणमु-
क्तितदर्थत्वतत्कारणात्मकं पदकं सिद्धमित्याह—

अल्पं रूपं बन्धनं प्रत्यगात्मा

बद्धोऽनेन स्वच्छचैतन्यमूर्तिः ॥

स्वात्माज्ञानं कारणं बन्धनेऽस्य

स्वात्मज्ञानात्तन्निवृत्तिश्च मुक्तिः ॥ ५० ॥

अल्पं रूपमिति । अल्पं परिच्छिन्नं कर्तृत्वादि रूप्यत इति
रूपं यन्नामरूपकर्मत्मकं तदस्य भूतो बन्धनमिव बन्धनमित्यर्थः ।
ननु कुतोऽस्याल्परूपस्यानर्थत्वमित्याह—यद् इति । अनेन स्वल्प-
रूपेण धर्मधर्म्यध्यासात्मकेनात्मा बद्धो निगदितः । स्वच्छोऽप्यस्व-

छ इव विज्ञोऽप्यज्ञ इवानन्दोऽप्यशनायादिविविधदुःखदावदहनम-
दीप्ताशिरा इवानिश चन्द्रमीति । ननु कृतस्यामद्विचिदेकरसः सन्
कथमयमीदृशीं दद्यामापन्न इत्यत्राह—स्वात्माज्ञानमिति । स्वा-
श्रयविषयाज्ञानमेवास्पृग्मनो कथकारण नान्यदित्यर्थः । नन्वी-
दृशस्य सद्वज्रमाहान्भकृपमग्रस्य विवशस्य कृता बन्धविच्छिन्नाः
स्यादित्यत्राह—स्वात्मेति । स्वात्मनोऽद्वयानन्दग्रह्याभदन यत्तु ज्ञा-
न तत्र एवास्य समूलबन्धनिवृत्तिरित्यर्थः । तस्या उपादेयत्वमा-
ह मुक्तिरिति । सा हि मुक्तिरखिलानर्थनिर्मुक्तपूर्णानन्दावामि-
रूपत्वात् परमपुरुषार्थ इत्यर्थः ॥ ५० ॥

नन्वनादिभावरूपस्याज्ञानस्य ब्रह्मवदेव निवृत्त्यसम्भवात्कृत-
सन्निवृत्तिरूपा मुक्तिः फलापत्त्यानन्ता तस्य मिथ्यात्वेन ज्ञाननिव-
र्त्यत्व साधयति—

अज्ञानमप्यविदुषोऽस्य न तु द्यताऽरित

ज्ञेयन्यनिर्विकृतितादृशतापिरोधात् ॥

अज्ञातताऽप्यनवबोधनिवन्धनैव

नात्माश्रयद्वयमपि चादयितव्यमत्र ॥ ५१ ॥

अज्ञानमपीति । तथाहि, अज्ञस्य स्वात्मनि अज्ञानावयव' (किं
स्वाभाविकः कल्पितो वा, नाय इत्याह न स्थितिः । कुत्र इत्यत्रा-
ह—चैतन्येति । स्वभावत आत्मन्यज्ञानमस्ति वेदस्तुभूत म्यात्,
न च स्वप्रकाशविदात्मने वस्तुतोऽज्ञानं वर्तितुमर्हति । प्रकाशतम
सौविरोधात् । तथाऽज्ञानमा मध्यमश्चेत्स्वयं विनश्यदात्मानं विदुषी-
त् । “उपपन्नपथधर्मो विकरोति हि धर्मिणम्” इति न्यायात् । त-
थाऽज्ञानस्य वस्तु ये द्रव्याणस्तिरिति चिन्तनिर्विकारत्वादयत्नश्रुतिवि-
रोध इत्यर्थः । द्वितीयमङ्गीकरोति—अज्ञातताऽपीति । अपिद्वय-
र्थः । तथात्वे हि मध्यान्दिनालाकमण्डले कौशरादिरेकस्मिन्नायका

स्वदविरोधः स्यादिति भावः । नन्वेवमज्ञानेनैवाज्ञानकल्पनायामा-
त्माश्रयत्वमिति नेत्याह—नात्मेति । अनादि द्यज्ञानमज्ञानतन्त्रम-
ज्ञातत्वमप्यनादीति कात्माश्रय इति भावः । यद्वा अत्रानिर्वचनी-
यवादे नानुपपत्तिर्दूषणमिति भावः ।

केचित्तु 'सत्कार्यासत्कार्यवादिनोऽभिर्व्यक्तावुत्पत्तौ च ना-
त्माश्रयश्चेत्किमु मायावादिन इत्यर्थमाहुः ॥ ५१ ॥

अज्ञानादेवाज्ञानकल्पने प्रमाणमाह—

द्वारं तमोऽन्वयमपेक्ष्य दृशा हि दृश्यं
सङ्गच्छते सकलमत्र न नो विवादः ॥
माहोऽपि दृश्यवपुरत च संवदध्वे
तस्मात्तदन्वयनिमित्तमपीह मोहः ॥ ५२ ॥

द्वारमिति । आत्मन्यज्ञानसम्बन्धोऽज्ञानकृतो दृग्दृश्यसम्ब-
न्धत्वाद् घटज्ञानसम्बन्धवत् । प्रसाधाद्भक्त्याध्यासिमुच्यते
विशब्दः ।

अपमर्थः—यस्मादसङ्गया दृशा सकलमेव दृश्यं घटादि सम्ब-
ध्यमानमज्ञानसम्बन्धं द्वारकृत्याध्यासिकेन तदात्म्येनैव सम्बध्य-
ते, अन्यस्य संयोगसमवायादेरश्रयनिरूपणत्वादिति । वक्ष्यति
“न सङ्करो नापि च संयुतिस्तयोः” इत्यादि । “आत्मनोऽनात्मना
योगो वास्तवो नोपपद्यते” इति च वार्त्तिकम् । तस्मान्नात्र व्याप्तौ
विवादितव्यमित्यर्थः । इत्वासिद्धिमुद्धरति—माहोऽपीति । “अह-
मज्ञः” इत्यनुभवादित्यर्थः । अत्र चेति । व्याप्तौ विवादो, न तु
हेतोः पक्षधर्मत्वे इत्यर्थः । ततश्चात्रापि मोहानिमित्तत्वमिति निगम-
यति—तस्मादिति ॥ ५२ ॥

ननु कथं प्रपञ्चकल्पनोपक्षीणस्याज्ञानस्य स्वकल्पकत्वमपी-

साशङ्क्य स्वपरनिर्वाहकस्वभावत्वादित्याह—

संविदधुरं वहति तद्विषयोपयुक्ता
स्वात्मन्यपि स्वरसतः स्वकरूपसिद्धेः ॥
कार्यप्रपञ्चपरिकल्पनमात्ममोहात्
मोहप्रकल्पनमपीति तथोपपन्नम् । ५३ ॥

संविदिति । यथा हि प्रमाणफलभूता संवित्स्वविषयघटादि
सिद्धौ स्वसिद्धौ चोपयुक्ता धुरं तद्विषयाज्ञानसंशयादिनिवृत्तिभावं
वहति उभयमपि साधयतीत्यर्थः । एवमज्ञानादेव प्रपञ्चकल्पनमज्ञान-
फलपनं चोपपन्नमित्यर्थः । ननु संवित्संविदन्तरवेद्यैव स्वस्य स्व-
विषयत्वासम्भवादित्याशङ्क्याह—स्वरसत इति । संविदन्तरवेद्य-
त्वेऽनवस्थानात्स्वसत्तायां संशयादिराहित्यात्स्वव्यवहारे परानपेक्षैव
संविदित्याशुक्तमायम् ॥ ५३ ॥

संवित्स्वप्रकाशत्वे विप्रतिपक्षं प्रति निदर्शनान्तरमाह—

आत्मा प्रसाधयति वेद्यपदार्थजातं
स्वात्मानमप्युन्नगतिक्षमशक्तियोगात् ॥
स्वाज्ञानमैवमिदमात्मपरप्रकृतौ
शक्तं भवेदिति न किञ्चन दौस्थ्यमस्ति ॥ ५४ ॥

आत्ममिति । यथा वेद्य घटादिकं स्वं चावगतिसमर्थज्ञानारूप-
गुणयोगात्साधयति, आत्मकार्यव्यवहारसहकारित्वात् ज्ञानं श-
क्तिरित्युक्तम् । एवमज्ञानमपि शक्तिशतस्वरपरकल्पकं स्वादि-
त्यर्थः ॥ ५४ ॥

नन्वात्मनो ज्ञानारूपशक्तिमत्त्वादस्तु स्वपरसाधकत्वम्, अज्ञा-
नस्य तु परशक्तिभूतस्य शक्त्यन्तराभावादज्ञानान्तरमेवाज्ञानसाध-

कमुपेयम् एवञ्चानवस्थेत्याशङ्क्य परदृष्ट्यैव दृष्टान्तान्तरमाह—

भेदं च भेद्यं च भिनत्ति भेदो यथैव भेदान्तरमन्तरेण ॥

मोहं च कार्यं च विभर्त्ति मोहस्तथैव मोहान्तरमन्तरेण ॥५५॥

भेदं चेति । यथैव हि भेदोऽन्योऽन्याभावो भेद्यं घटपटद्वयं मिथो भिन्नं बोधयति । आत्मानमपि भेदं घटादेर्भेदात्सकाशाद्भि-
नत्ति न तु स्वप्रनियोगिकं भेदान्तरमपेक्षते अनवस्थानात् । तथा
मोहोऽपि मोहान्तरं विना मोहं तत्कार्यं च कल्पयतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

एवं भाष्योक्ते बन्धविध्यात्वे साधिते यदि शास्त्रारम्भोपोद्-
घाते आदावध्यामः, किमिति सूत्रकृतोपेक्षित इत्याशङ्क्य “सूत्रैष्वेव
हि तत्सर्वम्” इति न्यायादसौत्रस्य भाष्यविषयत्वायोगादर्थगत्या
सूत्रित एवेत्याह—

ब्रह्मज्ञानं सूत्रयन् सूत्रकारो बन्धोत्पत्तेर्हेतुविध्वंसनाय ॥

एतत्सर्वं सूचयामास तस्मादेतत्सर्वं भापते भाष्यकारः ॥५६॥

ब्रह्मज्ञानमिति “अयातो ब्रह्मनिज्ञासा” इति मुमुक्षोर्ब्रह्मनिज्ञासो-
पदेशादधिकारिविशेषणस्य मोक्षस्य बन्धहेत्वज्ञानध्वंसात्मकस्य ब्रह्म-
ज्ञानं साधकमिति सूचयन्, बन्धस्य सत्यत्वे ज्ञाननिवर्त्यत्वानुपपत्तेः ।
एतत्सर्वं पूर्वोक्ताध्याससाधनप्रबन्धं मुनिः सूचयामासेत्यर्थः । तेन
नासूत्रितार्थवर्णनं भाष्यकृत इत्याह—तस्मादिति । ननु ज्ञानमध्य-
स्तस्यैव निवर्त्तकमिति नायं नियमः, पूर्वज्ञानस्योत्तरज्ञानेन, इच्छायाः
स्वविषयज्ञानेन, शोकस्य सुहृद्दर्शनेन, पापस्य सेतुदर्शनेन, विषय
गरुडध्यानेन, प्रवृत्तिप्रागभावस्य प्रवर्त्तकज्ञानेन निवृत्तिदर्शना-
दिति चेन्न । तत्त्वज्ञानत्वेन निवर्त्तकत्वस्य विवक्षितत्वात् । उत्तर-
ज्ञानादेस्तु विरोधिगुणत्वेन, सिद्धत्वेन, सुहृद्ज्ञानत्वेन, विहित-

क्रियात्वेन, प्रवृत्तिसाम्यात्वेन यथापथ निवर्त्तकत्वात् । प्रकृते
 ज्ञातृज्ञानत्वेनैव निवर्त्तकत्वमिति चेन्न । अदमिते ज्ञानादपि
 दन्वनिवृत्त्यापथ । अहं ब्रह्मस्मीति ज्ञानमेव निवर्त्तकमिति चेत्
 तदेव हि तत्त्वज्ञानम्, “अन्मानं चेद्विज्ञानीयादपमस्मीति पुरु-
 षः” इत्यादिश्रुत । तत्त्वज्ञानत्वेन निवर्त्तकत्वं च न निवर्त्तकस्य
 मिथ्यात्वं बिना निर्वहति । तथाहि—न तावद् पुद्गलादिमपथो
 पेतिनजयज्ञान तत्त्वज्ञानं भवति, ग्रामणो वस्तुनरायात्याभावात्,
 किन्तु विद्युद्वद्यज्ञानम्, विद्युद्विषय मपचरतिइत्यम् । न च सत्य
 मपक्षाश्रये तदानीमेव तद्वाहित्यं वर्त्तते । न चावर्त्तमानस्य साक्षा
 त्कारविषयत्वमवश्यं, येनास्मौ भाविर्नो निपुणश्चतामसोऽहम् ।
 अस्तु मपक्षोपादानं तेन ज्ञानमेव तत्त्वज्ञानमिति चेन्न । मुदादेस्त
 यात्वेन ज्ञानादपि घटापानिहृते, दृष्टविपरीतस्य चाकल्पनात् । त-
 स्मात्सममपक्षकालेऽपि ग्रामाणि निष्पद्यन्त्वपमा वाच्या, सा च न
 मपक्षमिष्यत्वं विनेति । तथापि कथं समपक्षे मपक्षरहितस्य, तद्वनि
 तद्वत्पन्थाभावासत्त्वादिति चेन्न । तन्मपक्षकालस्यैव तद्वत्पन्थाभा-
 वस्य तद्वत्पद्वृत्ते । व्यापहानिकस्य च मपक्षस्य स्वकालेऽपि ग्रामाणि
 पारमार्थिकरूप-नाभावविरोधात् । अत्र एव अकालिकमपेक्षस्य
 पारमार्थिकदृष्टरमताभावविषयत्वमुक्तं निवरणे । द्युक्तौ परमार्थादेन
 दृष्टं पार्थिवकारजं तन्मपक्षयोगिकामादात्मकाणिशुभविषयत्वं हि
 तदर्थं न तु लौकिकामपक्षाननाभावविषयत्वम् । लौकिकस्यात्र
 निषेधत्वमिष्यमाणापक्षेः । नेह ज्ञानेति श्रुत्या दृश्यमानमपक्षस्य
 मपक्षणीयं द्युक्तौ मपक्षमानजनस्यैव तत्र त्रैकालिकामादात्मकमित्येव ।
 घटस्य तदमायाभावान्नचाधिष्ठानस्य भावस्याप्यप्यस्तानिहृतिता
 भवात् न विकल्पते ।

कोपिचु-रजवरण परमार्थत्वाकारेण मनियोगिमिति परैरेका

लिकाभावस्तत्परोऽयं ग्रन्थः । परमार्थत्वस्य व्यधिकरणत्वे च प्रति-
योगिनो मिध्यात्वमपि सिध्यतीति व्याचक्षते । सर्वथाऽप्युपपन्नः
प्रपञ्चकालेऽपि ब्रह्मणि प्रपञ्चाभाव इति संक्षेपः ॥ ५६ ॥

अध्यासवर्णकमुपसंहरन्सम्भावितविषयप्रयोजनत्वाच्छास्त्रार-
म्भं निगमयति—

तस्मादध्यस्तमेतत्सकलमपि दृशौ भूमरूपातिरिक्तं
रूपं स्वाज्ञानमात्रादिति भवति परब्रह्मधीवाध्यमेतत् ॥
ईशिन्नादिप्रभेदप्रतिहतिफलकज्ञानदौस्थ्यापनुस्यै
श्रीमच्छारीरकार्थप्रकटनपटुताशालि शारत्तं विदध्मः ॥ ५७ ॥

तस्मादिति । एतत्प्रत्यक्षं सकलमपि कर्तृत्वभोक्तृत्वादि स्वा-
ज्ञानमात्रादेव दोषाद् दृशौ विदात्मन्यध्यस्तम् । कुत इत्याह—भू-
मेति । भूमरूपे हि ब्रह्मणि अल्परूपं परत्र परावभासत्वादध्यस्त-
मेव सम्भवतीत्यर्थः । ततः किमेत्यत आह—इतीति । अध्य-
स्ततासिद्धौ च परब्रह्मधीवाध्यत्वं सूत्रितं सिद्धं भवतीत्यर्थः । तेन
विषयादिसम्भवात् श्रीमच्छारीरकार्थब्रह्मात्मैक्यस्य यत्प्रकटनमपरा-
धापनवनेन स्फुटीकरणं तत्र यत्पटुत्वमुपपत्तिबाहुल्यं तद्युक्तं शा-
स्त्रं समासव्यासाभ्यां चतुर्लक्षणीनयसंग्रहाच्छास्त्रकल्पं प्रकरणं
कुर्म इत्यर्थः । तन्निर्माणकृत्माह—ईशिन्नादीति । जीवेशादि-
भेदाध्यासप्रतिहतिफलरूपावयोत्यज्ञानस्य यद् दौस्थ्यं प्रतिबन्धा-
त्फलपर्यन्तताराहित्यं तन्निराकर्तृमित्यर्थः ॥ ५७ ॥

अगतार्थवर्णकमवतारयिष्यन्—ननु यदि ब्रह्मान्यतः सिद्धं किं
तद्विचारेण, अयासिद्धं न शक्यं विचारयितुम्, वेदान्तादापातप्रति-
पन्नं विचार्यमिति चेत्, केयमापातप्रतिपात्तिः, न पदजन्या, ब्रह्म-

सटीके सक्षेपशारीरके

पदे व्युत्पत्त्यभावात् । अत एव न तत्समभिव्याहृतवाक्यजन्या ।
 “किंचिद्ब्रह्मास्ति” इति प्रतिपत्तिः सेति चेन्न, तस्या शुभुत्सामात्र-
 हेतुत्वेन विचारोद्भुत्वात् । अतो न ब्रह्म विचार्यम्, न चान्व-
 निवृत्तिस्तत्फलमित्यादावाक्षिप्य समापत्ते—

मीमांसितव्यमनयैव सद्वितीयं
 मीमांस्यमेव च सदात्मतयाऽनयैतत् ॥
 ज्ञातं प्रयोजनमनेन पथेदसस्या-
 स्तन्नान्तरीयकतया च तमोनिवृत्तिः ॥५८॥

मीमांसितव्यामिति । न तावदन्यतः सिद्धयमेव ब्रह्मे
 विचार्यम्, तस्योपनिषदभ्यमानागोचरत्वात्, अतोऽद्वितीयं सद-
 विचारितात्महावाक्यात्सम्मुखोपास्थितमनयैव मीमांसया मीमांसि-
 तव्यम् अखण्डानन्दात्मना ज्ञातव्यम्, ब्रह्मण औपनिषदत्वेन तद्वि-
 चारस्यैव तन्निष्ठापकत्वाच्चित्यात् । ब्रह्मपदस्य बृहत्पदार्थानुगमेन
 सर्वानुवृत्तसचास्फुरणात्मनि व्युत्पन्नत्वादात्मशब्दस्य च “यच्चाप्नोति
 यदादत्ते” इति प्रसंग्य एव प्रसिद्धेस्तयोर्वैक्यस्य विचार्यत्वसम्भवा-
 चदर्शयति—मीमांस्यमेवेति । सत आत्मत्वेनाज्ञानादनया मीमा-
 संसया तदेवात्मभेदेन मीमांस्यं नान्यद्विजोगादीत्यर्थः । नन्वमु ब्रह्मा-
 त्मस्य विचारित्वाद्विषयः फल्गुसिद्धिस्तु तदवस्थैवसाधुज्ञाह-ज्ञा-
 नमिति । अनेन प्रागुक्तेन पथाऽप्या मीमांसाया इदमेव प्रत्यगभि-
 नमद्रयानन्दं ब्रह्म ज्ञातं सत्यपानन भवनीत्यर्थः । नन्वेवं चाननिवृ-
 त्तर्त फलं स्यात्ततः प्रागुक्तविरोध इत्यत्र आह—तन्नान्तरीयेति ।
 आत्मबोधे सति तमोनिवृत्तैरर्थसिद्धत्वेन पृथग्व्यापारानपेक्षत्या-

तुलोन्नमनवन्न सापि पृथगुद्देश्यतया फलमित्यर्थः ।

ननु तमोनिवृत्तेराधिष्ठानमाश्रित्वेन आत्माभिन्नायाः प्रागपि सत्त्वात्कथं ज्ञानसाध्यत्वमिति चेन्न । यस्मिन्सत्यग्रिमक्षणे यत्सत्त्वं यदभावे चाभावस्तस्यैव तत्साध्यत्वात् । अस्ति च ज्ञाने सत्यग्रिमक्षणेऽज्ञाननिवृत्तिरूपात्मसत्त्वं तदभावे चाज्ञाननिवृत्त्यभावोऽज्ञानम् । आत्मनोऽज्ञानाभावत्वेऽज्ञानस्यापि तदभावरूपत्वादिति । अस्तु तमोऽस्यन्ताभावस्तमोनिवृत्तिः तस्यानादित्वेन ब्रह्माभेदयोग्यत्वात्, न तमोर्ध्वसः, तस्य प्रतियोग्यममानकालत्वादिति चेन्न । प्रतियोगिसमसत्ताकस्यैव तस्य तदसमानकालत्वमित्युक्तत्वादिति दिक् ।

अथवा-ननु कथं निरतिशयं सुखमेव पुरुषार्थः, अविद्यानिवृत्तेरपि तथात्वादित्याशङ्क्याद्वैतानन्दब्रह्मावाप्त्यर्थं ब्रह्मणि प्रतिपाद्यमाने तदाविद्यानिवृत्तिस्ततोऽनुद्देश्याऽपि ज्ञानसामर्थ्याद्भवतीति न तत्परमप्रयोजनमिति भावेनाह-तन्नान्तरीयरूपतयेति । नन्यद्वितीयं सद्ब्रह्माविचारितान्महावाक्यादापातप्रतिपन्नमनयैव भीमासितव्यमखण्डानन्दात्मना ज्ञातव्यमित्युक्तम्, जैमिन्यादीनां कृत्स्नस्य वेदस्य किं केन कथमित्यंशत्रयविशिष्टार्थभावनारूपपुष्पवृत्तिरूपक्रियापरत्वावगमेनाक्रियार्थानां धर्मप्रमितिजननरूपप्रयोजनशून्यत्वेन लौकिकवाक्यत्वमाशङ्क्य शिष्टैरध्ययनविधिपरिवृद्धीतत्वेन विधिनैकवाक्यत्वेन सिद्धार्थानामपि प्रयोजनवत्त्वेन लक्षणयापि क्रियाऽपेक्षिनस्तुत्यादिवोचितत्वेन प्रामाण्यवद्देदान्तानामपि विध्यपेक्षितकर्तृस्तावकत्वेन ज्ञानविधिशेषत्वेन वा आत्मब्रह्मप्रतिपादकत्वेन विचार्यत्वस्याभिप्रेतत्वादिति चेन्न ।

जैमिन्यादेरक्रियार्थानां क्रियाप्रतिपादकत्वेन प्रामाण्यवर्णनं कर्मकाण्डप्रकरणस्यासिद्धबोधिनाम्याभिप्रायेण, न भिन्नप्रकरणस्थवेदान्ताभिप्रायेण, तेषामकर्त्रात्मबोधकत्वेन कर्मापेक्षितकर्तृस्तावक-

१ अध्याये ब्राह्मणो विचारकर्तव्यत्वानिरूपणम् । ६३

मतोऽध्ययनविधिप्रयुक्त्या न कर्मकाण्डमात्राध्ययनं सम्भवति ।
 एवं च वेदान्ताध्ययनं यद्यपि न कर्मविचारोपयोगि तथाप्येकवि-
 धिप्रयुक्ततया तस्यावश्यकत्वेन तदध्ययनवत् एव कर्मविचार इति
 तदन्यथासिद्धम् । एवमतः शब्दमूचिताध्ययनदृष्टार्यत्वस्यापि वेदा-
 न्ताध्ययने समत्वादेव तदर्थवत्त्वसिद्धयेन तद्वत्त्वादपि धर्मशब्दे लक्ष-
 णेति नाद्वयब्रह्मविचारो गतार्थ इति भावः । नापि द्वितीयः ।
 अग्निहोत्रादिकार्यस्य उपासनाकार्यस्य वा भिन्नप्रकरणस्यत्वाद्
 ब्रह्मनिष्ठवेदान्तेभ्यस्तदप्रतीतिश्च ।

नन्वात्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादिना ज्ञानं विधीयत इति का-
 र्यमेव वेदान्तार्थ इति चेन्नब्राह्मणं न ह्येति । विधेः पदं विषयः वि-
 धेयमिति यावत् । यदि वाक्यार्थमितिजन्यचिकीर्षामपत्त्याभ्यां
 निष्पाद्यं ताद्विधेयं यथाग्निहोत्रादि, उपासना वा । न चात्मज्ञानं
 लौकिकं वा तत्तथाऽनिच्छतोऽप्रयतमानस्यापि शब्देन मयसादिना
 वा तदर्शनात् । एतदेव कर्तृतन्त्रं विधेयं, ज्ञानं च न तथेत्युच्यत इति
 ज्ञानं न विधेयमित्याक्षेपेनाह—न खल्विति । देवतोद्देशेन द्रव्य-
 त्यागो यागः, तस्य परस्वत्वाभादनव्यापारो दानम्, याग एवा-
 सेचनाधिको होमः इति विभागः ॥ ५९ ॥

किंच विधेयपदार्थज्ञानं विधिवाक्यार्थमतीतेः भागं वक्तव्यं,
 न च परमात्मज्ञाने तत्संभवतीत्याह—

अपि च रूपितगोचरताविधेर्न

परमात्मधियोऽस्ति च रूपणम् ॥

अविदिते परमात्मनि तद्धियो

न खलु रूपितता घटनान्विता ॥ ६० ॥

अपिचेति । रूपितो ज्ञातो गोचरो विषयो यस्य तस्य भा-
वस्तथा ज्ञातृभाववर्त्यगोचरता, वक्तव्येति शेषः । ततः किं तत्राह-
न परमात्मेति । रूपणं ज्ञानं प्राप्तिरिति शेषः । तथा च परमात्मज्ञा-
नं कर्तव्यमिति वाच्यार्थधीर्न भवतीति भावः । कुतस्तदनिरूपण-
मिति चेत्, किमज्ञाते परमात्मनि तज्ज्ञानं ज्ञायते, विदिते वा । नाद्य
इत्याह-अविदित इति । घटनान्विता युक्ता । न हि विशेषणी-
भूतं परमात्मानमज्ञात्वा परमात्मज्ञानमिति ज्ञातुं शक्यमित्यर्थः ॥६०॥

द्वितीयमाह—

विदितता परमात्मन इष्यते

यदि वृथा विधिरस्य धियो भवेत् ॥

निखिलभेदनिदाननिवृत्तितो

भवति तद्विषयादि च दुर्लभम् ॥ ६१ ॥

विदिततेति । ज्ञानविधिवाक्यार्थज्ञानात्प्राप्तिरिति शेषः । त-
र्हि ज्ञानविधिर्व्यर्थः पुरुषार्थसाधनात्मज्ञानस्य प्रागेव सिद्धत्वादि-
त्वाह-घृथेति । किं चात्मज्ञाने सति अविद्यावत्कार्यसकलानिपो-
व्यविषयादिभेदनिवृत्तेस्तत्सापेक्षो न ज्ञानविधिः । न वा तदनुष्ठानं
संभवतीत्याह-निखिलेति । निदानस्य कारणस्याज्ञानस्य निवृ-
त्तित इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

तन्वात्मनि परोक्षज्ञाने प्रथमं जातेऽपि तद्विशिष्टज्ञानं विधेय-
मिति चेत्, किं विशिष्टज्ञानं परोक्षमपरोक्षं वा ? नाद्यः, प्रथमज्ञानेनैव
तत्कृत्यगिदेस्तद्व्यवर्थात् । विदितस्वार्थसंख्यशब्दादिभ्य एव प्र-
थमज्ञानवद् द्वितीयज्ञानस्यापि विना पुंस्याप्राप्तिमुत्पत्तिसंभवेन वि-
धिवैयर्थ्यात् । नापि द्वितीयः । किं कर्तव्यतयाऽवगतं शाब्दज्ञानमेव
विधिवत्त्वादपरोक्षं भवति, किं न ततस्तद्व्यवर्थात्, नाद्यः, तस्य

१ अध्याये ब्राह्मणो विचारकर्तव्यत्वानिरूपणम् । ६६

शब्दादुत्पन्नत्वेन तत्र सते तदयोगात्, अन्यथा प्रथममेवापरोक्षज्ञानं किं न स्यात् । न द्वितीयः, तत्करणस्यासम्भवात्, न ह्यपरोक्षज्ञानकरणमिन्द्रियमात्मन्यस्तीति न ज्ञानविधिसंभव इत्युपसंहरति—

इति न धर्मविशेषसमर्पणं

श्रुतिशिरोवचनैः क्रियते ततः ॥

भवति धर्मविचारगतार्थता-

ऽनवसरः परमात्मविचारणे ॥ ६२ ॥

इतीति । धर्मविशेषसमर्पणं विधेयज्ञानमेवावान्तरो धर्मस्तस्य च निर्विषयस्यानुपपत्तेस्तदाकाङ्क्षाऽऽत्मानं व्युत्पादयन्निर्वेदान्तवचनैर्विध्येकवाक्यतया धर्मविशेषसमर्पणं क्रियत इति यन्मतं तन्न । सतोऽपि परमात्मविचारे धर्मविचारगतार्थताया अनवसरो भवतीत्यर्थः । तथा च जैमिन्यादेः मागस्मदुक्त एवाशय इति भावः ॥६२॥

कथं तर्हि “आत्मा वां अरे द्रष्टव्यः” “आत्मान्येवात्मानं पश्येत्” इत्यादिविधिविमकीनां गतिरिति तत्राह—

अर्हाद्यर्थे च कृत्यस्मरणमभिमतं पाणिनेः प्रार्थनादौ लिङ्लोटोडोदेश्च वृत्तिः प्रचुरमभिमता पाणिनेर्जैमिनेश्च ॥
तस्माद्वेदान्तवाक्ये पठितमपि लिङ्गाद्यन्यथा योजनीयं
विध्यर्थासंभवेन स्फुटमुदितनयादेतदन्यागतार्थम् ॥ ६३ ॥

अर्हेति । “अर्हे कृत्यवृत्त्यर्थे, विधिनिमन्त्रणामन्त्राणाधीष्टसंमक्ष-
प्रार्थनेषु लिङ् लोट् च” इत्यादिपाणिनिस्मरणात्, “विष्णुरुपांशु
यष्टव्यः” इत्यादौ जैमिनीयन्यायाच्च तन्व्यप्रत्ययादेर्विध्यतिरिक्तार्थत्वं
सिद्धं यस्मात्तस्मादुक्तवेदान्तवाक्ये पठितमपि लिङ्गादि अन्यथा वि-
धिपन्तरेण अर्हार्थतया योजनीयम् । कुतः ? स्फुटमुदितनयाद् वि-

धर्मोत्पत्तेः । अत एव तदेतन्तावेवास्मात्तन् धर्मोत्पत्तिश्चास्तेषा-
मप्यनन्तजगत्ता 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इत्यादिभ्य विचा-
रितम् । भाष्यकारादिभिरपि तदाश्रयानुरोधेन तदर्थो चार्णित इति
यथाऽपि तदर्थो विष्करणाय यत्रः क्रियते इति ॥ ६३ ॥

नन्वेवमप्यधिकार्यमादादिदं शास्त्रं नारम्भे लोभम् । न दाव-
स्त्वर्गादिकाममुद्दिश्यैतदारम्भः, अग्निहोत्रादिभिरेव तत्सिद्धेः । ना-
पि निरतिशयाविषयभोगार्थिनमुद्दिश्य, तस्याप्युपायनातः सिद्धेः ।
न च मुमुक्षुत्वाधिकारी, सकलैवविश्वानन्दैरलक्षणे भोग कस्या-
पि कामनाऽदर्शनात् । अत एव ब्रह्मजिज्ञासुरप्यधिकारीति निरस्त-
म् । ब्रह्मज्ञानस्यापुरुषार्थस्य कामनाऽयोगादितिशयाभिलाषितस्व-
र्गादिविरोधित्वाच्च । न चाविस्तृतस्य स्वर्गाद्यभिलाषेऽपि विरक्तस्य
तद्भावान्मुमुक्षा संभवतीति तदर्थं ब्रह्म जिज्ञासमानोऽत्राधिकारीति
वाच्यम् । स्वर्गादौ निरतिशयशीलास्पदे कस्यापि वैराग्यशक्त-
त्वात् । दुःखमिश्रितत्वात्ततोऽपि वैराग्यं युक्तमिति चेत् । तादृशेऽपि
तदाधिकमुत्वं महाचिदर्शनात्, दुःखपरिहारे च यतितत्त्वं ननु भु-
क्षमपि परित्याज्यम् । न चान्यः कश्चिदधिकारी संभवतीत्यधिका-
र्यभावाच्चेदमारम्भणीयमिति तत्राह-

एकाहाहीनतत्रद्वयविधिविहितानेककर्मानुभावध्वस्त-

स्वान्तापरोधाः कथमपि पुरुषाश्चिद्विदुषो लभन्ते ॥

यशेनेत्यादिवाक्ये शतपथविहितं कर्मवृन्दं गृहीत्वा स्थो-

त्परमात्मनानसिद्धं पुरुषविवेदिष्यमानसाम्ये युनाति ॥ ६४ ॥

एकाहाहीनेति । अयमिह चिद्विदित्वाशतिलम्भनकारः ।

अनादिशाम्येषु सप्तान्तोवः षड्मचित्तत्र तत्र विहितवर्णाश्रयो
मुखा शब्दोपादाने चोदितानि नित्याभिधोषाहीनि सम्पन्नविवे-
ति, ततः षड्मचित्तोपदासादितपरमेश्वरसमादाद्विदोवादिषु दृढम-

द्यो भवति, तत ईश्वरपसादादेवं चिन्तयति, “मर्तीय मनः स्वर्गा-
दिभुवतत्साधनान्येवाभिलषति, न ॥ भोक्तं तत्साधनं वा ज्ञानं, तत्र
चाद्यमेव केवलं निमित्तमिति तदर्थं यत्तितच्यम्” इति विविदिषोद्देशे-
न तान्येव कर्माण्यनुतिष्ठति, ततोऽतिविमलमानसः “तद्यथेह” इत्यादि-
श्रुतिं “यत्कृतकम्” इत्यादिन्याये चानुसंधाय ब्रह्मलोकपर्यन्तं कर्ममा-
ध्यं कलमनित्यमिति निश्चिनोति, आत्मा च श्रुतिन्यायाभ्यां नित्या-
नन्द इति च, सोऽयं नित्यानित्यवस्तुविषेण । ततस्तदर्थं सकलव-
ययिकमुत्तमोपनिषदासा पुनः पुनरुपापावर्तते, “नित्यं संभवरप-
नित्यं कस्तुष्येत्” इति, तादृशं कर्मफलवैराग्यम् । पश्चाच्छान्तिदा-
न्यादिमेषामो हृदयरमोक्षच्छां करोति, संपं साधनचतुष्टयसंपात्तः ।
तत इत्यमाणमोक्षसाधनं विदानन्दस्वरूपात्मज्ञानमिच्छतीति ना-
प्राथमिकारो दुर्लभः । तादेदमनेन श्रुतेन सूचितम् ।

एकाहः—एकमुत्पाकः क्रतुः । अहीनः—द्वयहममुतिद्वादशमु-
त्पान्तः । सत्रं द्विरिति, एकमाहः ममुदायसाध्यम्, यथा द्वादशाह-
म्, द्वादशाहस्य चाहीनसत्रात्मनं “यजेत उपयन्ति” इत्युपयश्रु-
तिबलादवगतम् । किंचित्संस्तसरागणसाध्यम् । उपलक्षणमे-
तदभिहोत्रादेः । एतेषां ये विषयस्तीक्ष्णज्ञाने चान्यनेकानि
अभिहोत्रमभूतानि सहस्रसंस्तसरागणानि कर्माणि तेषामनु-
भावो दूरितनिवर्धनमाध्वं तेन ध्वस्तः स्वान्तस्मान्तरा-
णस्योपरोधो विविदिषामनिवन्धो येषां ते तथा । कथमपि शब्दे-
कजन्मव्यवधानेऽपि पुरुषाः साधनचतुष्टयमपश्चादधिकारिणः
चिदिहोत्रमसृज्येत्तन्वातनकपतपश्वामाहात्कारेच्छामित्यर्थः ।

नन्वाभिहोत्रादेः पुन्निहोत्रमतिवंधश्रुतिर्निरर्त्तकत्वं ह्यनोऽवगते,
येन तदर्थमनुतिष्ठेयम् । न तावत्पत्पसादिना तदवगन्तुं शक्यम् । ता-
व्याभिहोत्रादिषां त्येन, तत्र तद्वाच्यत्वदाभावाच्चत्वाद—यज्ञेनोति ।
“तमेतं वेदानुवचनेन व्याख्या विविदिषन्ति यज्ञेन” इत्यादिवचनम् ।

शतपथविहितमिति । शतपथग्रहणं विनियोजकवाक्येन वि-
नियोज्यकर्मणः श्रवणास्तित्थापनार्थम् । नन्वाग्निहोत्रादेः स्वर्गका-
यमादनीवादिव्याप्तयेन नञ् तत्र विनियुक्तस्य कथं चिदिदृशार्थं
विनियोगः, विनियुक्तविनियोगविरोधाच्चशाह—स्योत्पत्तीति ।
स्वस्याग्निहोत्रादेर्यदुत्पत्त्याप्त्यर्थं कर्मस्वरूपमात्रवाचकं वाक्यं त-
स्मिन्नाप्तिसर्थः । आग्निहोत्रादिकं हि प्रथमप्राग्निहोत्रं जुहोनीत्या-
दिवाक्यैः फलविशेषसूच्यमेव विधीयते । यथाद्वारपान्तरेण तद्वे-
क्षितफलविशेषे तस्य संबन्धः प्रतिपाद्यते । एवं च तद्वदेव विविदि-
षायामपि तस्य संबन्धो न विरुध्यते, विनियोजकवाक्यानां तुल्य-
फलत्वात् । एवं च विषयसौन्दर्यज्ञानसम्भाषामिच्छायां कर्मणः
साक्षात्साधनत्वमसम्भवेन मामर्थ्याप्रतिबन्धकनिवृत्तविव साधनत्वं
फलपत इति । गुरुषः परमात्म्या । मात्रसन्देहं तस्य ज्ञानादिपर्य-
न्तव्यापारं वारयति । एवं च नाधिकार्यभाव इति भावः ॥ ६४ ॥

एवं विषयभेदाजनमेभवाद्वयतामर्थत्वादिशिष्टाधिकारिणाभावात्
ब्रह्मविचारशास्त्रमारम्भणीयमित्युक्तम् । इदानीं गुरुशिष्यसंवादसू-
त्रेण शास्त्रं प्रवर्त्तयितुं त्रिष्टासासूत्रगतार्थशब्दोपाधिविशिष्टाधिकारि-
णः “तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्यानेः श्रोत्रियं ब्रह्मनि-
ष्ठम्” इति श्रुतिदर्शितं गुरुरसदनमाह—

उपससाद चतुष्टयसाधनो निशितबुद्धिरद्याद्विपरिक्षयात् ॥

विविदिषुर्विहितैर्विधिधार्मैर्विदितत्रेद्यतम विधिवद् गुरुम् ॥ ६५ ॥

उपससादेति । प्राप्तवानित्यर्थः । विवेकादिचतुष्टयं ब्रह्मज्ञा-
नसाधनं पश्य स चतुष्टयसाधनः । निश्चिन्ताऽतिमूढमायमकाकार-
तापोन्या बुद्धिरन्तःकरणं यस्य स तथा । विहितैः सम्यगनुष्ठितैः
विधिधार्मैरनुष्ठितैस्तथाविशितबुद्धिः चतुष्टयसाधनो विविदिषुरि-
ति सन्धः । “श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्” इति श्रुतिदर्शितं गुरुविशेषणमा-

इ—विदितवेद्यतममिति । अवगतब्रह्मतत्त्वमित्यर्थः । समित्प-
णिरिति श्रुतिदर्शितमुपसदनप्रकारमाह—विधिचदिति ॥ ६५ ॥

ननु मुमुक्षुर्यस्युपससादेत्युक्तमयुक्तम्, अनुभूतसुखविजातीये
मोक्षे कामनाऽयोगात् । अत एव निखिलानर्थनिवृत्तिकामो मुमुक्षु-
रित्यपि न संभवति, अनर्थनिवृत्तेः स्वतःपुरुषार्थशेषतयैव काम्य-
मानतया तदभावे अयोगादित्याशङ्क्य कैमुतिकन्यायेन प्रस्तुता-
धिकारिणो मुमुक्षां दर्शयितुं लोके तदतिमुलभतामाह—

इह जगति हि सर्व एव जन्तुर्निरतिशयं सुखमुत्तमं ममास्तु ।
उपरमतु तथोपघातरूपं त्रिषयजदुःखमिति स्पृहां करोति ॥ ६६ ॥

॥ इहेति । सर्व एवेति । जन्तुमात्रे निरतिशयसुखादिकामनायां
मानाभावेन योग्यनरामिमायम् । उपरमतु मा भवतु । उपघातरूपं
पुरुषार्थविरोधिरूपम् ॥ ६६ ॥

नन्वेवमपि मुमुक्षायां किमागतमिति तत्राह—

निरतिशयसुखं च दुःखजात-
व्युपरमणं च वदन्ति मोक्षतत्त्वम् ॥

उभयमपि जनेऽभिवाञ्छतीति

स्फुटतरमस्य सदाऽस्ति मोक्षवाञ्छा ॥ ६७ ॥

निरतिशयेति । लौकिकैरभिलष्यमाणनिरतिशयसुखादेर्मोक्षत्वे
फलितमाह—उभयमपीति । अस्य जनस्य । एवं प्राणिमात्रस्य
मुमुक्षासद्भावे किमु वक्तव्यं निरस्तानैखिलाचेत्तमलस्य तीव्रवैरा-
ग्यादिसम्पन्नस्य तत्सद्भावे मोक्षरूपसुखस्यैव तत्ताद्विषयसम्बन्धेन
लौकिकैरिष्यमाणत्वान्न तल्लौकिकसुखविलक्षणमिति भावः ॥ ६७ ॥

ननु निरतिशयसुखादावज्ञाते कथं सर्वप्राणिनामभिलाषः,

ज्ञातगोचरत्वात्तस्येति चेच्चत्राह-

उभयमपि परात्मनः स्वरूपं

विमलाचिदेकरसं स्वयंपकाशम् ।

इति भवति त्रिना प्रमाणमस्मिन्नु-

दितनयादभिवाञ्छानोपपत्तिः ॥ ६८ ॥

उभयमिति । निरतिशयसुखं निःशेषदुःखहानं चेत्यर्थः ।

परमात्मनोऽहङ्कारविलक्षणस्य वत्साक्षिण इत्यर्थः । तादृशसुखज्ञानार्थं साक्षिस्वरूपं विशिनाष्टि—स्वयंपकाशमिति । तत्र हेतुत्वेनाह—विमलैति । साक्षिस्वरूपस्यानावृतता वैमल्यमुक्तम् । तथा च स्वयंपकाशात्मस्वरूपत्वाग्निरतिशयसुखादेः सर्वेषां भानमविरुद्धमि-
त्याह—इति भवतीति । उदितनयात्, इह जगतीत्यादिनेति शेषः ६८

नन्वनावृतसाक्षिस्वरूपसुखादेः कथं निरतिशयत्व, लोके तथा-
ऽननुभवात् । वस्तुतस्तत्तथाविधमिति चेत्तस्य, तथाऽप्यज्ञानावृ-
त्तप्रकाशे तज्ज्ञानं विना न कामना स्यादित्याशङ्क्याह—

कर्मकाण्डकृतबुद्धिशुद्धितस्तर्किते च खलु मोक्षवस्तुनि ॥

अर्थिताऽस्य घटते प्रयोजकज्ञाननुज्ञमनसो महात्मनः ॥ ६९ ॥

कर्मकाण्डेति । काण्डशब्दः सम्पूर्वाची । तर्किते परममेमा-
स्पदत्वादिनोद्दिष्टे । मोक्षवस्तुनि आनन्दात्मनि । अस्य विशिष्टाधि-
कारिणः । प्रयोजकज्ञानम्—आनन्दाद्वयात्ममतिपादकवाक्यजन्यमा-
पातज्ञानं तेन नुचं मेरितं तदाभिमुत्तीकृतं मनो यस्य । अत एव
महात्मनः नित्याद्यनुष्ठानादतिविमलमानसस्य परममेमास्पदत्वा-
दिल्लिङ्गेन वेदान्तवाक्येन चापाततोऽवगतानन्दाद्यात्मनि मेप्सा कथं
न भवेदित्याशयः ॥ ६९ ॥

ननु प्रथममेवाधिकारिणां श्रुतिन्यायाभ्यामानन्दाद्यात्मकं व-

तु परिज्ञातं चेत् कृतं तस्य गुरुपमदनादिनेत्याशङ्क्य स्वयमुत्पा-
देतज्ञानस्यान्यथात्वशङ्काकलङ्कमम्भवात् “आचार्यवान्पुरुषो वेद”
सादिशास्त्राचार्यमुखेनैव ब्रह्म निर्णेतव्यमिति सदृष्टान्तमाह—

धर्मनिर्णयनिमित्तमिष्यते वेदवित्परिपदेव मानवे ॥

तद्वदत्र गुरुणाऽस्य सङ्गनिस्तेन चास्य घटतेऽर्थिता गुरौ॥७०॥

धर्मनिर्णयेति । मानवे मनुस्मृतौ शास्त्रे ।

चत्वारो वेदधर्मज्ञाः पर्यवर्त्रेविद्यमेव वा ।

सा प्रूते यं स धर्मः स्यादेको वाऽध्यात्मवित्तमः ॥ १ ॥

इति मनुना धर्मनिर्णयो वेदवित्परित्साध्य इत्युच्यते । तद्व-
दात्मज्ञानस्यापि गुरुपदेशसाध्यत्वात्तदर्थमस्य गुरुपसदनं युक्तमि-
त्याशयेनाह—तद्वदत्रेति । ब्रह्मनिर्णयसाधनमिति शेषः । फ-
लितमाह—तेनेति ॥ ७० ॥

ननु धर्ममीमांसायां षष्ठाध्याये वेदार्थाधिकारी निरूपित इति
स्मिन्प्राथम्येनाधिकारिनिरूपणेन । न च शास्त्रान्तरत्वाच्च पुन-
रुक्तिर्दोषायेति वाच्यम्, तथापि कृतकुरणानर्थक्यात् । अन्यथा वे-
दस्यार्थवत्त्वादेरप्यत्र निरूपणं स्यादिति तत्राह—

यः कर्मकाण्डविषयेऽभिहितोऽधिकारी

सोऽयं प्रवृत्तिषु निवृत्तिषु तुल्यरूपः ॥

अत्राभिहितस्तत्रिशेषणपूयुक्तो

साधारणस्त्वभिमतः पुरुषो निवृत्तौ ॥ ७१ ॥

यः कर्मकाण्डेति । मीमांसाशास्त्र इति शेषः । कर्मसमूहमुद्दि-
श्येति वाऽर्थः । अभिहितः षष्ठाध्याये निरूपित इत्यर्थः । प्रवृत्तिषु

निवृत्तिषु तुल्यरूप इति । अग्निहोत्रादी प्रवर्तमानस्यापि कलज्जम्-
 क्षणादिनिवृत्तिलङ्घने तन्निवृत्तिशीलस्याप्यग्निहोत्राद्यनुष्ठानलङ्घने
 प्रत्यवायताख्यात्, अयं प्रवृत्त्यादिनुरूप इत्यर्थः । प्रस्तुताधिकारि-
 णस्ततो विशेषमाह—अत्रेति । अस्मिन् शास्त्रे । अद्यशब्देन सू-
 चितमप्यधिकारिविशेषणं तार्तीयन्यायेनैव स्थिरं भवतीसभिधि-
 रितितेत्युक्तम् । वेदान्तशास्त्रे हि साधनचतुष्टयसंपन्नेन सकलकर्म-
 स्थाग्निना ब्रह्म विचार्यमिति निरूप्यत इति ततोऽस्य विशेषः । न
 चार्थं पाप्मन्यायेन विध्यतीति न वैयर्थ्यम् । अर्थवत्त्वादिकं तु
 वेदस्य न ततो न्यायान्तरमपेक्षत इति नात्र तन्निरूपणमिति
 भावः ॥ ७१ ॥

नन्वस्यापि श्रवण।दिप्रवृत्तेश्चाग्निहोत्रादेः सत्त्वादयमपि प्रवृत्ति-
 निवृत्तिसाधारण एवेत्याशङ्क्याह—

शास्त्रं प्रवृत्तिषु निवृत्तिषु तुल्यरूपं

साधारणस्य पुरुषस्य पुराऽभ्यधायि ॥

अस्योच्यते सकलकर्मनिवृत्तिमाजः

सर्वं निवृत्तिविषयं श्रवण।दिशास्त्रम् ॥ ७२ ॥

शास्त्रमिति । प्रवृत्तिषु निवृत्तिषु साधारणस्य पुरुषस्य
 तुल्यं समबलं शास्त्रं विधिनिषेधशास्त्रमिति पुरा पूर्वतन्त्रे अभ्य-
 धायि जैमिनिनेति शेषः । अस्य ज्ञानाधिकारिणः संप्राप्तिनः
 सर्वं श्रवणादिशास्त्रं, निवृत्तिविषयमित्युच्यते वादरायणादिभिरिति
 सम्यग्ग्रहः । अग्निहोत्रादिशास्त्रं हि तदधिकारिणस्तदर्थकर्तव्यता-
 मेव प्रतिपादयति, न तु तदितरव्यापार परिसिध्यते, स्वार्थे पापका-
 मादादिति स उभयसाधारणः, अतस्तच्छास्त्रद्वयमपि तं प्रति स-
 मबलेनैव जैमिनिना विचारितम् । वादरायणस्तु—“दान्तो दान्त

उपरतस्तितिशुः श्रद्धाविचो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येत्"इतिशा-
स्त्रानुसारेण ज्ञानोद्देशेन सकलकर्मत्यागं निरूप्य संन्यासिनैव
ब्रह्म विचार्यमित्याह । तत्र यदि श्रवणादिशास्त्रमस्य प्रवृत्तिं काम-
प्युपदिशेत्तर्हि सकलकर्मसंन्यासशास्त्रं बाध्येतेति श्रवणादिशास्त्रम-
पि निवृत्तिविषयमेवसाधिकारिद्वयं परस्पराविलक्षणमित्यर्थः ॥ ७२ ॥

एवं धर्ममीमांसाशास्त्रस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिसाधारणाधिकारिवि-
षयत्वं, ब्रह्ममीमांसायास्तु निवृत्तिमात्रनिष्ठपुरुषविषयत्वमित्युक्तम्,
एतच्च मीमांसकानामपि सम्मतमित्याह—

शास्त्रद्वैविध्यदृष्टेर्द्विविधमधिकृतं भेदमप्याश्रयन्ते
तद्वैविध्योपलब्धेः पुरुषमाधिकृतं शास्त्रयोर्भिन्नमाहुः ॥
शास्त्रार्थाद्वैत्वहेतोः पुरुषमाधिकृतं तद्रूपं चाधिकारं
नोचेद्भिन्नं प्रतीयुर्द्विविधमिह वृथा शास्त्रमापद्यते हि ॥ ७३ ॥

शास्त्रेति । असन्निकृष्टार्थमतिपादकं वचनं शास्त्रं तद्वैवि-
ध्यदृष्टेर्हेतोरधिकारस्य द्विविधं भेदमप्याश्रयन्ते । तस्याधिकारस्य
द्वैविध्योपलब्धेः पुरुषं तद्विशिष्टमाधिकृतमधिकारिणम् । शास्त्रयोः
शास्त्रार्थयोः । उक्तमर्थं विपक्षे बाधकमुखेन द्रव्यति—शास्त्रार्थेति ।

मीमांसका एवमाहुः—असन्निकृष्टार्थवचनं शास्त्रं, तद्वेदे च
तदर्थो भिद्यते, भिन्नासन्निकृष्टार्थं विना तदयोगात्, तदर्थभेदे च
तदनुष्ठाननिमित्तमधिकारोऽपि भिद्यते, अन्यथा चित्राकारीयादे-
रपि स्वर्गकामाद्याधिकारसम्बन्धप्रसङ्गात् । ततश्च तद्विशिष्टोऽधिका-
र्यपि शास्त्रभेदे भिद्यते, अन्यथा शास्त्रभेदो न स्यादिति । तद्वदि-
हापि प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयतया केवलनिवृत्तिविषयतया च
भिन्नयोर्धर्मब्रह्ममीमांसयोस्तदर्थधिकारिणोर्भेदेन भवितव्यमिति
भावः ॥ ७३ ॥

ननु सर्वं निवृत्तिविषयं श्रवणादीत्युक्तमयुक्तं, ज्ञानाधिकारिणो-

भावात् । न चान्वयव्यतिरेकाभ्यां श्रवणादेशानसाधनत्वात्तन्मा-
त्स्वत एव मुमुक्षोस्तत्र प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । नियमेन तत्र प्रवृत्त्य-
योगात्, अन्यतोऽप्याभिलाषितज्ञानसम्भवात् कथं वा तच्छास्त्रस्य
निवृत्तिनिवृत्तिमिति तत्राह—

औदासीन्यविशेषमेव हि परब्रह्मात्मधीजन्मने
शास्तीदं श्रवणादिशास्त्रममुना त्वाक्षिप्यते व्यापृतिः ॥
तां तां व्यापृतिमन्तरेण घटते सा सा न शास्त्रार्थधी-
रित्यर्थाल्लशुनादिभक्षणगतौदासीन्यबोधादिव ॥ ७५ ॥

औदासीन्येति । औदासीन्यं प्रवृत्त्यभावस्तस्य विशेषम-
नात्मश्रवणादिरूपप्रवृत्तिविशेषाभावमित्यर्थः । शास्त्रे उपदिशति ।
अमुना ज्ञानार्थमुपदिष्टौदासीन्यविशेषेण व्यापृतिः आत्मश्रवणादि-
प्रवृत्तिः अर्थादाक्षिप्यत इति सम्यन्धः । अनुपपत्तिगोचराह-तां
तामिति । श्रवणमननादेरुपायमित्यर्थः । सा सा शास्त्रार्थधीरना-
त्मश्रवणमननादिनिवृत्तिरूपौदासीन्यात्मकश्रोतव्यादिशास्त्रार्थधीः,
न घटते इति यत इत्यर्थः । “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो
मन्तव्यः” इत्यादिशास्त्रेणात्मज्ञानान्वयव्यतिरेकमिद्वत्तपोक्तवाचकव-
लेन च श्रवणादिव्यापारविधानासम्भवेनात्मज्ञानविरोधपनात्मश्रव-
णाद्यभावरूपौदासीन्यं विधीयते सेयं परिसंख्या अनात्मव्यापा-
रवर्जनमन्तरेण शतशोऽनुष्ठितश्रवणादिनाऽप्यद्वयात्मज्ञानासम्भवाच्च-
स्मिन् विहिते चेतसो निर्व्यापारत्वासम्भवेन तावताऽप्यभिमतज्ञा-
नासिद्धेष्टान्वयव्यतिरेकाद्यवधृतज्ञानसाधनभावश्रवणादिप्रवृत्तिरा-
क्षिप्यत इति भावः । अर्थान्तरनिषेधमामर्श्यादर्थान्तरसिद्धौ दृष्टा-
न्तमाह-लशुनादीति । “लशुनं न भक्षयेत्, न कलञ्जं भक्षयेत्” इ-
त्यादिनिषेधेन तद्वद्वक्षणादेरिष्टसाधनत्वाभावरूपौदासीन्यबोधाग्रथा
तद्वक्षणादिप्रापकरागादिनिवृत्तौ यतते तद्वदित्यर्थः ॥ ७५ ॥

दृष्टान्तं विशदयति—

औदासीन्ये बोधिते शास्त्रवृन्दैरधीदस्मात्प्रच्युतस्थास्त्यनर्थः ॥

इत्यालोच्य प्रच्युतेः प्रापकस्य प्राक्त्वेऽर्थे प्रातिलोम्यं विधत्ते ७६

औदासीन्य इति । भक्षणादिधात्वर्थगतोपमाधनत्वाभाव इत्यर्थः । शास्त्रवृन्दैः लघुनादिभक्षणनिषेधशास्त्रैः । अस्मान्निषेधशास्त्रायां औदासीन्यात्प्रच्युतस्य भक्षस्व भक्षणादौ प्रवृत्तस्येति यावत् । अनर्थो नृकपातोऽस्तीत्यर्थादालोच्येति संबन्धः । “लघुन न भक्षयेत्” इत्यादिनिषेधवाक्येन भक्षस्य बलवदनिष्ठाननुबन्धीयमाधनत्वं निषिध्यते, तस्यैव लिङादिप्रतिपाद्यत्वात् । तत्र लघुनादिभक्षणस्य प्रत्यक्षप्रमितोपमाधनतया तद्विरुद्धमुक्तवर्णितविशिष्टाभावाद्युपपत्तेर्बलवदनिष्ठाननुबन्धस्वरूपविशेषणाभावादेव स वाच्य इति नृकमाधनत्वं तस्य निर्धीयते, तदिदमुक्तम्—अर्थादालोच्येति । एव तस्यानर्थवृत्तत्वनिययवान् भक्षणादिप्रवृत्तेः प्रापकस्य वक्ष्यमाणरागादेः प्रावत्यरूपेऽर्थे प्रातिलोम्यं विधत्ते, यथा पुनस्तद्वक्षणादायुत्कटरागो न भवति तथा भव्यं घटने कुर्वते इत्यर्थः । एव च यथा लघुनादिभक्षणे प्रवर्तकरागौत्कण्ठनिरुद्धतये श्रुतिमन्तरेण स्यादेव प्रवर्तते एवमवापीति द्रष्टव्यम् ॥ ७६ ॥

दार्ष्टान्तिकं विशदयति—

औदासीन्यं बोधयच्छास्त्रमेत-

न्नित्यं पथ्यं बोधयत्यस्य पुंसः ॥

पथ्यादस्मात्प्रच्युतस्थास्त्यपथ्यं

बुद्ध्याऽपथ्यप्रातिलोम्ये यतेत ॥ ७७ ॥

औदामीन्यमिति । अनात्मविचारदेर्भोक्तृसाधनत्वाभावादि-
त्यर्थः । एतस्यास्य “श्रोतव्यो मन्तव्यः” इत्यादि नित्यमात्मनिकं
पथ्यमिष्टज्ञानद्वारा मोक्षसाधनमिति यावत् । तथा च श्रुतिः । “अ-

न्या वाचो विमुञ्चय" इति । अस्य मुमुक्षोस्ततः किं तत्राह—प-
ध्यादिति । अस्त्यपध्यं संमाररूपोऽनर्थ इति बुद्ध्वेति संबन्धः ।
अपध्यप्रातिलोम्ये यतेत, यथाऽपध्यं न भवति तथा पूर्वोक्तविधया-
ऽऽत्पथवणादौ यतेतत्यर्थः । पाठान्तरं त्वपध्यं बुद्ध्वेति संबन्धः ७७॥

एव काण्डद्वयस्याधिकारिभेदमुपपाद्योपसंहरति—

वृत्ता प्रवर्त्तकनिवर्त्तकशास्त्रसिद्ध्यै

पष्ठे प्रवृत्तिनिवृत्त्यधिकारिचिन्ता ।

अत्रैकमेव तु निवृत्त्यधिकारमार्ग-

गाश्रित्य सूत्रकृदथात इति प्रवृत्तः ॥ ७८ ॥

वृत्तेति । कृतेत्यर्थः । प्रवर्त्तकनिवर्त्तकशास्त्रसिद्ध्यै विधिनिपे-
धशास्त्रार्थानुष्ठानसिद्ध्यै । पष्ठे पूर्वमीमांसायामितिशेषः । प्रवृत्तिनि-
वृत्त्यधिकारिचिन्ता स्वर्गकामाधिकरणादौ कलञ्जमक्षणनिपेधाधि-
करणादौ च प्रवृत्तिनिवृत्त्यधिकारिचिन्ता वृत्तेति संबन्धः । अत्र
अस्मिन् शास्त्रे त्वेकमेवेति संबन्धः । एवं चात्राधिकारिचिन्तायां न
पुनरुक्तिरिति भावः ॥ ७८ ॥

इदानीं तिहावलोकनन्यायेन प्रच्युतेः प्रापकस्येत्युक्तम्, प्राप-
कमेव विशदयति—

औदासीन्यप्रच्युतेः प्रापकौ च

रागद्वेयौ नापरो हेतुरस्ति ॥

रागद्वेषप्रातिलोम्ये प्रवृत्ति-

रौदासीन्यप्रापणाच्छास्त्रतोऽर्थात् ॥ ७९ ॥

औदासीन्यप्रच्युतेरिति । रागद्वेषौ, यात्वर्यस्येष्टसाधन-
ताज्ञानाद्धान्वर्थगोचरेच्छा रागः, अनिष्टसाधनताज्ञानात्तत्र द्वेषः ।
लौकिकभोजनादौ वैदिकामिहोत्रादौ चाविशेषेण राग एव प्रवर्त्त-

का, न तु वेदे प्रवर्तनातो लिङादिव्यापानात्प्रवृत्तिः, प्रमाणस्येष्ट
साधनत्वादित्यपेक्षरोपनव्यापार विना व्यवहारान्तराभावादित्या
शेषेताह-नापर इति । एवं प्रवर्तकनिवर्तकौ रागद्वेषादिस्पृक/वा
लघुनयस्ययादौ रागिणस्त्वस्मिद्वयार्थं प्रवृत्तिप्रकार इत्यालोच्य प्रवृ-
त्तेः प्रापकस्त्विति प्रागुक्त स्मारयति-रागद्वेषेति । प्रातिलोभ्ये
प्रतिष्ठोभे शब्दनिष्ठसाधनतन्नुम-पाने प्रवृत्तिः स्यादिति
लोक्य ॥ ७९ ॥

एवं सुमुक्तोनिष्ठसिमाग्रेऽधिकार इति वादरायणस्य तद्व्यु-
त्पादनमर्थवदित्युक्तम् । नन्वेव सति सुमुक्ताः कर्षं शौचादिसिद्धिरि-
त्यत्र आह-

अशुचेः प्रतिषेधज्ञास्वतो न मथलोऽपि वेदचिन्तनम् ।
अवणादिनिवृत्तिश्चास्त्वनः स्वयमर्थादथ शौचमापेतेत् ॥ ८० ॥

अशुचैरिति । प्रतिषेधज्ञास्त्वन् इति ।

इतिवैव वर्जयेद्विषयमन-यायौ मयत्ततः ।

स्वाध्यायमूर्तिं चासुद्धामाभ्यासं चाशुचिं द्विजः ॥

इति स्मृत्या वेदानुष्ठीयमानोऽशुचिन्वमतिषेधादशुचैर्वेदचिन्त-
नं न सम्भवयेत्, तेन विना च शाश्वतस्यापेन वेदान्तश्रवणादिर्न
स्यात् । न हि वेदवाङ्मननुमन्दयता वेदान्तसारस्य विचारयितु
शक्यमिति इतरनिवृत्तिपरश्रवणादिज्ञात्वमायत्तार्थेव शौचादिवि-
धिप्रसङ्गेऽपि नदस्य निरुद्धासीति ॥ ८० ॥

नन्वेवमपि "पतीनां तु चतुर्गुणम् । चातुर्गुणं चरेद्भयम्" इ-
त्यादिशास्त्रमिदं शौचाश्रितचतुर्गुण्यादिनिषय कथं सिध्येत्तत्राह-
अचतुर्गुणशौचवारणात् स्वयमेवास्य चतुर्गुणं भवेत् ॥

अचतुर्गुणशौचस्य चारणात् स्वयमेवास्य चतुर्गुणं भोजनम् ॥ ८१ ॥

अचतुर्गुणेति । तेनापि हि शास्त्रेण सकलनिवृत्तिविधायि-

शास्त्रानुसारेणाचातुर्गुण्यादिनिवारणादर्थान्छौचचातुर्गुण्याशनचा-
तुर्वर्ण्यादि सिध्यतीति न काऽप्यनुपपत्तिरिति भावः ॥ ८१ ॥

एवं सकलसंन्यासाविधायकशास्त्रवलान्मुमुक्षोरात्मश्रवणादि-
शास्त्रमपि तदितरपरिवर्जनपरमेव नास्य प्रवृत्तिविधायकं किञ्चिदपि
शास्त्रमस्तीत्युपपादितमुपसंहरति-

इति योजय सर्वमीदृशं कथितन्यायवशेन सादरम् ॥

विधिहीनानि वृत्तिशास्त्रनः कथितेऽस्मिन्नधिकारवर्त्मनि ८२

इतीति । अनेन प्रकारेणेत्यर्थः । ईदृशमापाततः प्रवृत्तिवि-
धापितया प्रतीयमानं श्रियवणस्नानादिशास्त्रम् । अस्य पक्षस्य म-
हद्भिराहतत्वाच्च न त्वयाऽत्रादारशैविल्यं कार्यमित्याशयेनाह-सा-
दरमिति । अस्मिन्नधिकारवर्त्मनि कथितन्यायवशेन विधिही-
ननिवृत्तिशास्त्रतस्तच्छास्त्रफलादीदृशं सर्वं सादरमिति अनेन प्रका-
रेण योजयेति सम्बन्धः ॥ ८२ ॥

उक्तमदृष्टं तत्प्रतिपक्षं पक्षान्तरं प्रस्ताति-

इति केचन वर्णयन्ति ताद्विपरीतं प्रवदन्ति केचन ।

प्रविमज्ज्य तदप्युदीर्यते निपुणाचार्यपरम्परागतम् ॥ ८३ ॥

इति केचनेति । ज्ञानाधिकारिणः केवलनिवृत्तावेवाधिकारं
केचन वर्णयन्ति । अन्ये केचन ताद्विपरीतं ततो निवृत्तिमात्रनि-
ष्ठाया विपरीतं प्रवृत्तिमपि वदन्तीत्यर्थः ।

ननु सकलकर्मनिवृत्तिविधायिनि शास्त्रे सति कथं ताद्विपरीत-
पक्षोत्थानमित्याशङ्क्याह-प्रविमज्ज्येति । ताद्विपरीतं प्रविमज्ज्यो-
दीर्यते मयेति शेषः । ननु श्रुतिविरुद्धत्वात्तदुपेक्षैव न्याय्येति तत्राह-
निपुणाचार्येति । तथा च तदुपेक्षा न भवतीत्यर्थः । निपुणेति
पूर्वस्मादस्य विशेषं द्योतयति, तदग्रे न्यक्तीमविष्यति ॥ ८३ ॥

नन्वेवं सति सकलत्यागश्रुतेः का गतिरित्याशङ्क्य ततः सामा-

मृतः सकलनिवृत्तिसिद्धावपि ज्ञानाधिकारिणो विशिष्य श्रवणा-
दिरुपा मृष्टिरपि प्रतिप्रसवशस्त्राच्छ्रवणादिशास्त्रात् सिध्यतीति भ-
वति तस्योभयनिष्ठेत्यभिप्रेत्याह-

तत्सर्गतः सकलकर्मनिवृत्तिनिष्ठा

संन्यासशास्त्रशतकोटिभिरर्पिताऽस्य ॥

अस्ति प्रतिप्रसवशास्त्रमुखात्प्रतीता

चेष्टाऽऽत्मबुद्धिपरिपाकफलाऽपि काचित् ॥८४॥

तत्सर्गत इति । सामान्यत इत्यर्थः । निवृत्तिनिष्ठा निवृत्त्यधि-
कारः, अस्य सुदुर्लभाधिकारिणो यद्यपि तथाऽप्यस्मीत्यप्याह
स्य सम्बन्धः । तथाऽप्यस्ति मृष्टिरिति यदुक्तं तदाह-प्रतिप्रसव-
शास्त्रमुखादिनि । सामान्यतः परित्यक्तस्य विशेषरूपेण विधा-
यिशास्त्रबलात् चेष्टा श्रवणादिरुपा शौचादिरुपा च मृष्टिरात्मबु-
द्धिपरिपाकफला आत्मसाक्षात्कारस्य साक्षाद्वा परम्परया वा
नियमत्वमयोजिका ॥ ८४ ॥

ननु संन्यासशास्त्रानुरोधेन श्रवणादिशास्त्रस्यापि पूर्वोक्तनिवृ-
त्तिमात्रपरत्वेनैकनिष्ठत्वात् सम्भवन्त्या किमुभयनिष्ठाभ्युपगमेने-
त्याशङ्क्य श्रवणादिशास्त्रेभ्योऽन्येतरानिवृत्तिपरत्वे स्वार्थत्यागोऽन्यार्थक-
ल्पना प्राप्त्याधश्चेति त्रैदोष्यापमेनियमवक्ष एवाश्रयणीय इति ह्य-
नाधिकारिणोऽप्युभयनिष्ठत्वम्, अन्यथा यथानियमादिविभागमस्ति
द्विरपि न स्यादित्याह-

यमस्वरूपा सकला निवृत्तिस्तथा प्रवृत्तिर्नियमस्वरूपा ॥

निवर्त्तकादस्य यमप्रसिद्धिः प्रवर्त्तकात्स्यात्तियमप्रसिद्धिः ८५

यमस्वरूपेति । स्पृष्टिसिद्धयमसंश्लिष्येत्यर्थः । निवृत्तिः सर्व-
प्रकारेण प्राणिषोढाश्रुतवचनादिर्निर्गताः । मृष्टिः शौचादिरु-
पेत्यर्थः । यथानियमयोः संक्षिप्य स्वरूपमाह-नियवर्त्तकादिति ।

अत्र तयोर्मध्ये हिंसादिनिवर्तकशास्त्रप्रतिपाद्यो यमः शौचादिप्रति-
पादकशास्त्रप्रतिपाद्यो नियम इत्यर्थः ॥ ८५ ॥

अधिकारिनिरूपणप्रस्तावे मुक्तियोग्यं तत्स्वरूपं प्रागहङ्कारा-
द्यध्यस्तत्वनिरूपणेनार्थसिद्धं “ब्रह्म वा इदम्” इत्यादिशास्त्रसम्मतं
साक्षादर्शयितुम्, अथ वा “यमस्वरूपा सकला निवृत्तिः” इति कथम् ?
असङ्गतया ब्रह्मस्वरूपस्येतरासंस्पृष्टत्वेन “प्रपञ्चोपशमः” इत्यादि-
श्रुत्या प्रपञ्चानिवृत्त्यात्मतया च प्रमितस्य निवृत्तिरूपत्वात् । न च
साध्यरूपा साधनात्मकयमात्मकेत्याशङ्क्य निवृत्तिविधायकशास्त्र-
सिद्धेर्वा सा यमात्मिका न निवृत्तिमात्रमिति वक्तुं तां विभजते—

निवृत्तिरस्ति द्विविधा बहिःस्थिता

शरीरसर्वेन्द्रियसंयमारिमिका ॥

तथाऽपराऽभ्यन्तरवस्तुसंश्रया

सदात्मकूटस्थचिदेकविग्रहा ॥ ८६ ॥

निवृत्तिरस्तीति । द्विविधमेवाह—बहिःस्थितेत्यादिना ।
आत्मबाह्यशरीराद्यार्थितेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—शरीरेति । अभ्य-
न्तरवस्तुसंश्रया सर्वान्तरवस्त्वात्मिका । तत्सिद्धये आह—सदा-
त्मेति ॥ ८६ ॥

अस्त्वेवं प्रकृते किमायातामिति अभिप्रेतितसिद्धये तयोर-
वान्तरविशेषमाह—

तयोस्तु बाह्या विधिशास्त्रलभ्या

प्रयत्ननिर्वर्त्यतया प्रतीतैः ॥

विधानशास्त्रं विरह्य लभ्या

चित्तिस्वरूपा त्वितरा निवृत्तिः ॥ ८७ ॥

तयोस्तिष्ठति । विधिशास्त्रलभ्या हिंसादिनिषेधाविधि-

तस्य भावस्तत्त्वं तत् इत्यर्थः । इदं यमविषयम् ।

एतदुक्तं भवति-न ज्ञानाधिकारी मुमुक्षुर्निवृत्तिमात्रनिष्ठः, तथा सति श्रवणादिशास्त्रे विदोषपरिसंख्याप्रसङ्गात् । किन्तु श्रवणादिरूपमवृत्तिनिष्ठोऽपि, श्रवणादेश्यात्मज्ञाने साधनत्वं यद्यप्यन्यतः सिद्धं, तथापि तुषानिवृत्तिसाधनतया सिद्धावहनन इवात्रापि नियमाविधेसम्भवाद् नियमापूर्वस्य ज्ञानप्रतिबन्धकनिवृत्त्याऽर्धवच्चोपपत्तेरिति ॥ ८९ ॥

ननु यदि ज्ञानाधिकारिणोऽप्युभयत्राधिकारस्तर्हि पञ्चाध्याय-निष्पत्तिनाधिकारिणो नास्य विशेष इति किं भगवतः श्रुयक् तद्व्युत्पादनेनेत्याशङ्क्यास्त्यस्य ततो महान्विशेष इत्याह—

शास्त्रद्वयेन परिदर्शितसाधनेन

साध्यस्पृहापरवशः पुरुषो मुमुक्षुः ॥

शुश्रूषते गुरुमधेत्युदितः स चात्र

वेदान्तवाक्यविषयश्रवणाधिकारी ॥ ९० ॥

शास्त्रद्वयेनेति । पूर्वकाण्डप्रदर्शितेन, विविदिषार्थमनुष्ठितेन यज्ञादिनाऽहिंसादिना च शुद्धान्तःकरणो वेदान्तोक्तविवेकवैराग्य-शमदमलक्षणसाधनेन हेतुना मुमुक्षुः पुरुषः साध्यस्य तत्त्वसा-स्तुत्कारस्य स्पृहया परवशः प्रवृत्तिपर्यन्तज्ञानेऽवस्था मेर्यमाणो यो गुरुं शुश्रूषते । चोऽवधारणे । स एव वेदान्तवाक्यविषयश्रवणाधि-कारी अत्र जिज्ञासासुखेऽप्येत्युदित इति सम्बन्धः । एवं च साधन-चतुष्टयसम्पन्नस्य ब्रह्माजिज्ञासोर्गुरुं शुश्रूषमाणस्य वेदान्तश्रवणा-धिकारिणोऽविवेकाविरक्ताशान्तामुमुक्षुनिवृत्तगुरुकुलवासात् कर्मा-धिकारिणोऽतिस्फुटमेव बलक्षणं न्यायान्तरसाध्यमस्तीति नात्र तद्व्युत्पादनं व्यर्थमिति भावः ॥ ९० ॥

एवम् "उपमसाद चतुष्टयसाधनः" इत्यादिना प्रस्तुताधिकारिनि-
रूपण सर्वापेदानां च गुरुमुपपन्नं किमकरोदिति जिज्ञासायामाह—

स परिपृच्छति कोऽहमसौ च कः—

सहजमस्य च तस्य च किं पृथक् ॥

उत तयोराभिदेश्वरजीवयो-

रिति च संशयसकुलमानसः ॥ ९१ ॥

स परिपृच्छतीति । उक्तोऽधिकारी इति संशयसकुलमा-
नसो गुरुमुपेत्य पृच्छतीति सम्बन्धः । संशयप्रकारं दर्शयन्पात्म-
जन्यकारणत्वाद्—कोऽहमित्यादिना । "अहमनुभवे प्रकाशमान
आत्मीयमस्वरूपम्, अहमनुभवश्च देहेन्द्रियादिसङ्गे जायमानः कि-
मात्मन्वन इति न ज्ञापन इति कोऽहम्" इति तत्त्वप्रदार्थमनः, स्वस्व-
रूपस्याभ्याहितत्वात्प्रथमं जिज्ञासेति दृष्टव्यम् । तत्प्रदार्थं मदनमाह—
असौ च क इति । "तत्त्वमासिवात्स्ये यस्तत्त्वप्रदार्थः असौ च कः,
किं तच्चेजोऽमृजतत्त्वादिना जगत्कर्तृत्वादिमपञ्चवत्तया निर्दिष्ट
एव सः, किं वा सदेव सोम्येदमग्र आसौदेकपेकाद्वितीयापमिति श्रुति-
प्रसिद्ध समस्तभेदशून्यं 'सदेव' इति । वाक्यार्थं मदनमाह—सहज-
मित्यादिना । स्वाभाविकमित्यर्थः । अस्य जीवस्य । तस्य तत्त्व-
प्रदार्थस्य यक्षणः । पृथक्पृथक्त्वं तयोराभिदेश्वरजीवयोरिति सम्बन्धः ।
इह सुपर्णो यादौ जिज्ञेश्वरयोर्भेदश्रवणलक्ष्यमसीत्पदार्थं चाभेदश्रव-
णाद्वावच्छेदस्य विशेषानवगमात्संशयः ॥ ९१ ॥

इदानीमेवाहजमेव शिष्यमुपलभ्य गुरुणा प्रस्तावमुपदेष्टव्य-
मिति शिष्यपत्र गुरुत्वादित्यतीत्याह—

तीर्थेन तं विविदिपन्तमनन्यभक्तं

संसारसागरभयातरविचित्रचित्तम् ॥

एकं मुमुक्षुमाधिकारिणमात्मतत्त्व-

ज्ञाने समीक्ष्य गुरुराह दयाविधेयः ॥ ९२ ॥

तीर्थेनेति । पावननेन विविदिषार्थमनुष्ठितयज्ञादिना गङ्गास्नानादिना चात्मानं विविदिषन्तं तमिति सम्बन्धः । तीर्थेन गुरुणा वा वेदितुमिच्छन्तं तमित्यर्थः । आत्मविविदिषुरपि कश्चिद्यद्यन्यां देवतामुपास्ते स न गुरुणोपदेष्टव्य इत्याभिप्रेत्याह अनन्यभक्तमिति । प्रत्यगेकप्रयणचित्तमित्यर्थः । एवं भूतोऽपि कश्चित्सांसारिकभोगपरित्यागात्तुरचित्तो भवतीति तं व्यावर्तयति-संसारेति । नन्वेवंविधोऽधिकारी जगति दुर्लभः, सत्यम्, तथापि कश्चित्सम्भवति, उक्तं हि भगवता, “मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चित्पतति सिद्धये” इत्याशयेनाह-एकमिति । एकजीवाभिप्रायं वा । गुरोः शिष्योपदेशन्यापारे निमित्तमाह-दयाविधेयं इति । तथा च न शिष्यान्नुबध्नीयादिति निषेधोऽत्र न प्रवर्तत इति भावः ॥ ९२ ॥

इदानीं गुरोः शिष्योपदेशप्रकारं शिष्यस्तदुपदेशमाह—

वक्ष्यामि वत्स तव वाञ्छितमत्यवस्थ-

मत्यन्तमेव च हितं शृणु तन्मनस्कः ॥

त्वं प्रत्यगव्यवहितं तव सुप्रसिद्धं

ब्रह्माद्वितीयमुदितं च तदस्यजस्रम् ॥ ९३ ॥

वक्ष्यामीति । अनुद्विग्नमनाः सश्रुपदेशार्थमवगच्छत्विति । वत्सेति पुत्रवत्सम्बोधनम् । सदेव सोम्येत्यादिलिङ्गाच्छरणगतस्य शिष्यस्य वाञ्छितमप्यनयेकरं चेद् गुरुणा कथं तदुपदेष्टव्यमित्याशङ्क्य वाञ्छितं विशिनष्टि-अत्यवस्थामिति । अवस्थात्रयातीतं तुरीयमिति यावत् । तथा च “प्रेषञ्चोपशमः शिवः” इति श्रुत्या निष्पन्नस्य सुखरूपत्वप्रतिपादनाच्चोक्तदूषणमित्याशयेनाह-अत्यन्तमिति । वक्ष्यमाणार्थस्यातिमूर्ध्वतया शिष्यस्य तव चेतःप्रणिधा-

१ अध्याये शिष्यप्रश्न-गुरुरूपदेशनिरूपणम् । ८७

वाक्यं निरस्तसकलप्रतिबन्धकं सत्

त्वां बोधयिष्यति करार्षितविल्वतुल्यम् ॥ ९४ ॥

यद्यत्रेति । वाक्यार्थ इत्यर्थः । ततस्त्वदुदरेणानन्तरम् । परिहारे भवतां क्लेशः स्यादिति शिष्यमतिमालक्ष्याह—अप्रयत्नादिति । विरोधपरिहारे प्रयोजनमाह—वाक्यमिति । करार्षितविल्वतुल्यं करतलामलकादिकल्पं यथाऽपरोक्षं स्मात्तथेत्यर्थः ॥ ९४ ॥

एवं गुरुणाऽनुज्ञातः शिष्यो निःशङ्को वाक्यार्थासम्भवं बोधयति—

अत्राह सद्दयमहं मम रूपमीक्षे

तच्चाहयं विगणयामि परोक्षमेव ॥

पारोक्ष्यसद्दयविभागयुजोर्विरोधाद्

वाक्यार्थबोधमतिदुर्लभमेव मन्ये ॥ ९५ ॥

अत्राहोति । सद्दयं प्रतिशरीरं भिन्नं कर्तृत्वादिमद्य । ईक्षे इत्यनेनापरोक्षत्वमपि विरोधप्रदर्शनाय स्वस्मिन्दर्शयति । ततः किं तत्राह—तच्चेति । तत्पदार्थरूपमित्यर्थः । चोऽवधारणे । अद्वयमेवेति सम्बन्धः । विगणयामि कार्यलिङ्गेन तदुपादानतया तर्कयामि । तर्कयोग्यं तत्स्वरूपमाह—परोक्षमेवेति । अपरोक्षे तर्कानुदयात्तर्कयोग्यं चेत्परोक्षमेवेत्यर्थः । ततः किं तत्राह—परोक्ष्येति । एतच्चाद्वयत्वस्योपलक्षणम् । सद्दयेति भावप्रधानः । तच्चापरोक्ष्योपलक्षणम्, पारोक्ष्यसद्दयत्वयोः परस्परमविरोधेन विरोध्युपलक्षणस्य कर्तव्यत्वात् । तथा च पारोक्ष्यापरोक्ष्यसद्दयत्वाद्वयत्वरूपविभाजरूपमयुजोर्वित्यर्थः । एवं वाक्यार्थोभेदासम्भवे वाक्यात्तद्वोधोऽपि न सम्भवतीत्याह—वाक्यार्थेत्यादिना ।

एतदुक्तं भवति—तत्त्वमसीत्यादिवाक्यं जीवब्रह्माभेदनिष्ठमिति वाच्यम्, अन्यथा तदर्थयोगाच्च न सम्भवति, मद्वाद्द्वयोः परोक्षा-

जनकत्वं सा तस्य शब्दस्य तस्मिन्नाकाङ्क्षा, तदर्थयोरपि साका-
ङ्क्षशब्दप्रतिपाद्यतया सैवाकाङ्क्षा, तदुक्तमित्यर्थः । पूरणशक्तियुक्त-
म् अन्वययोग्यम् । यत्सन्निधौ पतितं । समीपस्यपदेन यज् ज्ञापितम् ।
हि यस्मात्, पदार्थशक्तिं योग्यताम् । यद्यपि शाब्दज्ञानभात्रे योग्यता
स्वरूपसती नापेक्ष्यते शब्दाभासप्रतिपाद्ये तदभावान्नापि तज्ज्ञानं,
तत्र मानाभावाद् । योग्यताज्ञानविरहसहकृतात्तादितरकारणवक्रादेव
शाब्दभ्रमोपपत्तेः । तथापि शाब्दममायां स्वरूपेण सापेक्षितैव, यस्मा-
दाकाङ्क्षादौ सत्यपि तथा विना तदभावस्तस्मादन्वयव्यतिरेका-
भ्यामाकाङ्क्षादिन्नित्यमपि शाब्दममायां कारणमिति भावः ॥ ९७ ॥

ननु ब्रह्मविकारत्वाज्जीवानां तदंशत्वाद्वा मृदुपटादिवदस्त्येवा-
भेदयोग्यतेति भेदाऽभेदवादिनस्तत्राह—

योग्यत्वमत्र न च तत्त्वमसीति वाक्ये

संबन्धितां प्रति पदार्थयुगस्य भाति ॥

पारोक्ष्यसद्वयविभागविरोधहेतो-

गौरव इत्यभिहिते तु यथैव वाक्ये ॥ ९८ ॥

योग्यत्वमिति । चोऽवधारणे, पदार्थयुगस्य तत्त्वंपदार्थयोः
संबन्धितामभेदं प्रति योग्यत्वं नैव भातीति संबन्धः । जीवस्य ब्र-
ह्मविकारत्वेऽनिसत्त्वाद्यापचोर्निर्वयवस्य ब्रह्मणः सांशत्वायोगा-
च्च न मृदुपटवच्चदमेदो वाक्यार्थः किन्त्वास्तन्तिक एव स वाक्यार्थः
स्यात् । स च प्रागुक्तयुक्त्या न संभवतीत्याशयेन सदृष्टान्तमाह—पा-
रोक्ष्येति । पारोक्ष्यादिकृतो विभागो भेदस्तेन सह विरोधाद्धे-
तोः इत्यर्थः ॥ ९८ ॥

ननु तत्त्वंपदवाच्ययोः परस्पराभेदायोग्यत्वेऽपि विरुद्धांशपरि-
त्यागेन पदद्वयलक्षणयोरभेदो न विरुध्यत इति तमेव वाक्यं बोध-
यतु । यथा सोऽयमिति पुन्यभिज्ञावाक्यं तदेतत्पदवाच्ययोस्तदेतदेश

स्वरूपमात्रपरं यथा सोऽपमितिवाक्यं, किञ्चित्तु वाच्ययोरेव तादा-
त्म्यलक्षणसंसर्गपरं यथा मृद् घटः नीलोत्पलमित्यादि । एतच्च
द्वैविध्यं लक्षणासंभवात्पूर्वोक्तन्यायेन विरोधाच्च ब्रह्माणि न संभव-
तीत्यर्थः । ननु वेदान्तविरोधाद्विरोधग्राहकप्रमाणानामेवामापाण्यम-
स्त्वित्यत आह-एवामिति । वेदान्तवाक्ये प्रयुक्तो यः शब्दस्तस्य
सामानाधिकरण्येनान्वयोऽपि न संभवति यदा तदा पदार्थयोर्वि-
शेष्यभावेन प्रमितिरेव न सिद्ध्येद्, दूरे विरोधग्राहकप्रामाण्यनिरा-
ससिद्धिः । प्रत्यक्षादिबाधितपर्यभाग्रिनुष्ण इति वाक्यवद्देदोऽपि
न प्रमापयितुं शक्त इति कुतस्तद्विरोधाच्चदितरामापाण्यमिति
भावः ॥ १०० ॥

किञ्च वेदान्ता यदि सिद्धं ब्रह्म प्रतिपादयेयुस्तर्हि मानान्तर-
संवादायचप्रामाण्याः स्युः । नदीतीरे फलानीति लौकिकवाक्ये
तथा दर्शनात् । न च तत्संभवति, तत्र मानान्तरासंभवात्, वेदस्या-
नपेक्षत्वसतिप्रसङ्गाच्चेत्यभिप्रेत्याह—

किं च प्रमान्तरमपेक्ष्य गिरः प्रवृत्तिः

सिद्धेषु वस्तुषु जगत्पुलब्धपूर्वा ॥

ब्रह्मात्मवस्तुनि तथा वचसः प्रवृत्ति-

युक्तात्मनस्तु फलवत्परिनिष्ठितत्वात् ॥ १०१ ॥

किं चेति । सिद्धेषु प्रयत्नानिष्पाद्येषु पराभिमतकार्यविल-
क्षणेऽपि वावत् । उपलब्धपूर्वाति । पूर्वमुपलब्धेत्यर्थः । ततः
किं तत्राह—ब्रह्मेति । तथा तथैव । कुतस्तत्राह—आत्मनस्त्विति ।
आत्मनोऽपीत्यर्थः । परिनिष्ठितत्वादिति । सिद्धत्वादित्यर्थः ॥ १०१ ॥

फलवदित्युक्तदृष्टान्तं विशदयन्दार्ष्टान्तिकमपि विशदयति—

नद्यास्तीरे फलमिति गिरः सिद्धवस्तुप्रवृत्ते-

दृष्टा स्वार्थप्रमितिजनने स्वान्यमानव्यपेक्षा ॥

१ अध्याये वाक्यार्थविरोधपरिहारनिरूपणम् । ९३

ननु सोऽयमित्यादेरर्थान्तरासंभवादस्रडार्थतैव युक्तेत्याशङ्क्य
किं मुख्यया वृत्त्या पदानां तद्वाक्यमखण्डनिष्ठं गौण्या वा लाक्ष-
णिकया वा, न सर्वथाऽपीत्याह—

आदाय मुख्यगुणलाक्षणिकप्रवृत्ती-

रर्थं समर्पयति शब्द इति प्रसिद्धम् ॥

आस्त्वेष नान्यतमयाऽपि वदत्यखण्डं

शब्दान्तरात्तविषयादधिकार्यवृत्तेः ॥ १०४ ॥

आदायेति । अस्त्वेवं किं तव इत्याशङ्काह—आस्त्विति ।
मुख्यादिवृत्तिषु मध्य इत्यर्थः । एषः शब्दः । कुतो न वदति तत्रा-
ह—शब्दान्तरेति । एकपदोपात्तविषयादधिकार्यवृत्तेः शब्दस्येति
शेषः । अन्यथा वाक्यत्वमेव न स्यादिति भावः ॥ १०४ ॥

वाक्यत्वानुपपत्तिमेव स्पष्टयति—

आधिक्यमुत्सृजति शब्दगणो निजेऽर्थे

शब्दान्तरात्तविषयादिति मन्यमानाः ॥

वाक्यत्वमेव पदजातगतं विहन्त्यु-

र्न ह्यस्ति हस्तकरशब्दगतं तदेषाम् ॥ १०५ ॥

आधिक्यमिति । पदान्तरानुपात्तविशेषमित्यर्थः । उत्सृ-
जति न बोधयति । शब्दगणः वाक्ये प्रयुक्तः पदसमूहः । वाक्य-
त्वाविघाते दृष्टान्तमाह—न ह्यिति । हस्तः कर इत्यादिपदगतं
तद्वाक्यत्वम् । एषां वादिनां शब्दानां वा । यदि वाक्ये प्रयुक्ता-
नि पदानि मुख्याद्यन्यतमया वृत्त्याऽन्यमन्यमर्थविशेषं न प्रतिपाद-
येयुः कित्वेकमेव, तदा तेषां पर्यायतापत्तेर्हस्तादिपदसमूहवाक्यत्वं
न स्यात्, अपर्यायपदसमूहस्यैव वाक्यत्वादिति ॥ १०५ ॥

किं च ब्रह्मणो वेदान्तजन्यज्ञानविषयत्वाभ्युपगमे सिद्धान्त-

किं च वेदान्तानां सिद्धव्रह्मनिष्ठत्वे तद्वतपदानां परस्परमन्व-
य एव न सिध्येत्, क्रियापदेनैव सिद्धपदानामन्वयनियमाद्ब्रह्मवा-
क्ये च क्रियाऽसम्भवादिन्याह—

किं च क्रियापदमपेक्ष्य पदानि वाक्य-

भावेन सम्यगिह सङ्गतिमाप्नुवन्ति ॥

नात्र क्रियापदमपेक्षितमामनन्ति ,

वाक्यं कुतो भवति वेदशिरस्तदानीम् ॥ १०८ ॥

किंच क्रियेति । इह लोके । नन्वत्राप्यसि अस्मीत्यादि-
क्रियापदमस्तीति चेत्तत्राह—नात्रेति । वेदान्ते अस्यादिक्रियापद-
मपेक्षितं विवक्षितार्थं वेदान्तितो नामनन्तीति सम्बन्धः । अस्या-
दिपदस्यापि सन्मात्रनिष्ठत्वाभ्युपगमात्तास्य । क्रियापदत्वं, साध्या-
र्थस्यैव तथात्वादतस्तन्निमित्तो न पदसमन्वय इत्याह—वा-
क्यमिति ॥ १०८ ॥

ननु तर्हि पदविश्रयैव वेदान्तपदानि ब्रह्म प्रमापयिष्यन्ति
इति नेत्याह—

नापूर्वमर्थमुपलभ्यमितुं पदानां

सामर्थ्यमस्ति परिहृत्य तु वाक्यभावम् ॥

स्वार्थस्मृतिं हि जनयन्ति पदानि लोके

विज्ञानसंगतितथा न तु कार्यमन्यत ॥ १०९ ॥

नापूर्वमिति । तुरवधारणे, नैवास्तीति सम्बन्धः । कुतः सा-
मर्थ्याभावस्तत्राह—स्वार्थेति । तत्रापि हेतुमाह—लोक इति ।
वृद्धव्यवहारे इत्यर्थः । अन्यदनुपवरूपम् । पदानि हि वृद्धव्यवहारे
स्वार्थे गृहीतमङ्गितिकान्येव वाक्यार्थं वाक्यविषया बोधयन्तीति वा-
क्यम्, अन्यथाऽनुत्पन्नानामपि वाक्यश्रवणे तदर्थानुभवमस-

ज्ञात् । एव च पदानि एदविषया भूतानुभूतस्वार्थस्मृतिमेव जनयन्ति न न्वनुभवम्, अपूर्वार्थत्वाभावात् । साध्यभावेनैव तेषामपूर्वार्थोपलम्भनशक्तिः, वातवार्थस्य विशिष्टस्य वैशिष्ट्यस्य वा व्युत्पत्त्यात्, तदभावे च वदान्तानां नापूर्वोपलम्भनशक्तिरस्तीति भावः ॥ १०९ ॥

तर्हि वर्णनामेव प्रामाण्यवगतार्थतया प्रामाण्यं स्यादिति तत्राह—

हित्वा न वाक्यपदने प्रतिपत्तिहेतु-

वेदो भवेदिति कथञ्चन वक्तुमीश ॥

कश्चित् कदाचिदपि तत्र कुन श्रुतीनां

प्रामाण्यमात्मनि भवेदिति वर्णयन्ति ॥ ११० ॥

हित्वेति । वाक्यपदने वाक्यवर्ता पदना चेत्पर्य । वेदो वाक्यपदत हित्वा कथञ्चन कथमपि वर्णान्मनापि कदाचिदपि प्रतिपत्तिहेतुर्भवदिति कश्चिदपि वस्तु नैव । तत्रैव सति श्रुतीनां प्रामाण्यमात्मनि कुतो भवेदिति वर्णयन्ति वर्णनीयमित्यर्थः । अथवा एवसंन्यात्मनि श्रुतीनां प्रामाण्यमिति यद्वर्णयन्ति तत्कुतः किंवादिपर्य । न हि वर्णमात्रात्कल्पनुभवोऽस्तीति भावः ॥ ११० ॥

किं च वेदान्तस्य सत्यज्ञानाद्विपदानामनस्तमनि सत्यतोग्रहो न भवति, न ह्यस्मान्निर्विकल्पकादिस्वभावा किंचिदस्ति, नाप्यात्मनि तेषां सङ्गतिग्रहस्तद्व्याहकमानानामात्मनि महत्तौ वदान्तवाक्यमनुवादक स्यात् । आत्मनि मानान्तराभावे च तत्र सदादेवन्दस्य कथं सङ्गतिग्रहः स्याच्च न विना वा कथं वेदान्तानां तत्प्रामाण्यमित्याह—

किं च प्रमान्तरमिहाम्युपयन् प्रतीचि

वेदान्तवाक्यमनुवादकमप्युपेयान् ॥*

१ अध्याये वेदान्तानां सिद्धवस्तुबोधकत्वाक्षेपः ॥ ९७

मानान्तरं यदि च नेच्छति शब्दशक्ते-

स्तत्त ग्रहः कथमिति प्रतिपादनीयम् ॥ १११ ॥

किं च प्रमान्तरमिति । अभ्युपगन्हीकुर्वन् कथमिति प्रति-
पादनीयमिति । न कथमपि स्यादित्यर्थः ॥ १११ ॥

एवं वेदान्तानां सिद्धब्रह्मबोधकत्वे नदीतीरे फलसत्तावाक्य-
वन्मानान्तरसापेक्षतापक्षिर्णान्तराभावे च सङ्गतिग्रहासंभवाच्च
तत्र तेषां प्रामाण्यामित्युक्तम् । इदानीं सिद्धवस्तुज्ञानेन प्रवृत्तिनि-
वृत्त्यसम्भवात्प्रवृत्तिनिवृत्ती विना च सुखप्राप्तिदुःखपरिहाररूपप्र-
योजनासंभवात्तेन विनाऽध्ययनेविधिपरिवृत्तिवेदान्तानां प्रामा-
ण्यापोगादपि न सिद्धनिष्ठं वेदान्तप्रामाण्यमित्याह ।

किं च प्रवृत्तिविनिवृत्तिविहीनवस्तु-

तत्त्वप्रतीतिजननाच्च किंचिदस्ति ॥

पुंसः प्रयोजनमताऽपि न तत्र मानं

वेदान्तवाक्यमिति युक्तिमदुच्यमानम् ॥ ११२ ॥

किंच प्रवृत्तीनि । प्रवृत्तिनिवृत्तिविहीनं तदयोग्यं यद्वस्तु त-
त्त्वमात्मतत्त्वं तत्प्रतीतिजननादित्यर्थः । हेयोपादेययोः फलजन्यस-
णाद्यभिहोत्राद्योरनर्थार्थसाधनयोर्ज्ञानाच्चक्षणाच्चिवृत्तिरभिहोत्रादौ
च प्रवृत्तिः संभवतीति तद्वाक्यं प्रयोजनवदर्थनिष्ठम्, आत्मतत्त्वं
तु नित्यसिद्धत्वाच्च हेयं नाप्युपादेयमिति न तत्ज्ञानात्मवृत्त्यादिसं-
भव इति निष्प्रयोजनमेवात्मवाक्याध्ययनं स्यात्तच्चानुपपन्ने न शु-
पेक्षाज्ञानेन तदध्ययनविधिः फलवान् भवतीति न तत्र वेदप्रामा-
ण्यं युक्तमिति भावः ॥ ११२ ॥

किं चाज्ञातार्थावगपकं प्रमाणमिति प्रमाणसामान्यलक्षणं वेद-
विद् आहुः, विशिष्य च वेदस्य तथैव वक्तव्यम्, “अर्थेऽनुपल-
ब्धे तत्प्रमाणं वादरायणस्य” इति जैमिनिनोक्तेः, अन्यतो ज्ञा-

१ अध्याये आत्मन्यज्ञानाभावेन प्रमाणानामप्रवृत्तिः । १९

कः श्रद्धात पुरुषो वचनानि तस्माद्

ब्रह्माऽप्रबुद्धमिति वाक्यमयुक्तमाहुः ॥ ११४ ॥

योधस्वभावकमिति । आहुः, वेदान्तिन इति शेषः ॥ ११४ ॥

नन्वज्ञानविशिष्टं न प्रमाणगोचरस्तस्यापि प्रमाणगोचरत्वाप-
त्तेः तस्य ततो नित्ययोगाच्च, नापि तदुपलक्षितं वस्तुमात्रे प्रमा-
णप्रसङ्गेन तदभावेऽप्यनुपपत्त्यभावादित्याशङ्क्य, नाज्ञानं तत्र वि-
शेषणं न बोधलक्षणं किं तूपाधिः, उपाधिश्च यावत्कार्यावस्थायां
तदनन्वया यथा श्रोत्रत्वस्य कर्णशृङ्खली, एवं चाज्ञानाभावे वस्तु-
नः प्रमेयत्वं न संभवति कर्णशृङ्खल्यभावे इव श्रोत्रत्वमित्याभिप्रेत्याह ।

उपाध्यभावे न भवेदुपाधिमत्

तदस्यमज्ञानमुपाधिरिष्यते ॥

प्रमाणबुद्धेर्न तदात्मवस्तुनि

स्वयंप्रकाशे न ततोऽत्र मानधीः ॥ ११५ ॥

उपाध्यभाव इति । कर्णशृङ्खल्यभावे इत्यर्थः । उ-
पाधिमत्तन्मयुक्तश्रोत्रत्वादि । तदस्य प्रमेयादहिर्भूतम् । किं तदुप-
लक्षणं ! नेत्याह—उपाधिरिति । अत्र तदस्यमित्यनेन विशेषणा-
दुपाधेर्विशेषो दर्शितः, उपाध्यभाव इत्यादिनोपलक्षणादिति श्रु-
त्यम् । प्रमाणबुद्धेरुपाधिरिति मन्वयः । अज्ञानस्योपाधित्वे फलित-
माह—न तदात्मेति । तदज्ञानं स्वयंप्रकाश आत्मवस्तुनि न ता-
दस्येनाप्युपाधिः संगच्छत इत्यर्थः । यत एवमज्ञानासंभव आत्म-
नि ततो हेतोरत्रात्मनि न मानधीः संभाव्यत इत्युपसंहारः ॥ ११५ ॥

किं चाद्वैतब्रह्मवादिना वेदान्तार्थावगन्ता प्रमाता वेदान्ताः प्र-
माणं तदुपदेष्टा गुरुस्तदुपकरणं युक्त्याद्यभ्युपगम्यते न वा, आ-
द्ये व्याहृतिः, द्वितीये न प्रमेयमिदं, एवं स्वप्रकाशं स्वातिरिक्तं-

प्रमाणगम्यमित्यपि प्रमाणविस्तृप्तमित्याह ।

अद्वैतमात्मपदमाहुरनन्यमानं

द्वैतं प्रमाणमिह च प्रतिपादयन्ति ॥

वाक्ये निजे पदविरोधमनीक्षमाणाः

पाण्डित्यमप्रतिहनं प्रतिलभ्य धीराः ॥११६॥

अद्वैतामिति । आहुः वेदान्तिन इति शेषः । द्वैतमुक्तप्रमाणादि-
प्रमाणप्रमितिसाधनं चेति संबन्धः । पाण्डित्यमित्याद्युपहासः ॥११६॥

ननु प्रमाणादिविभागः सर्वोऽप्यस्त्येव, न चैवमद्वैतसतिः,
अद्वैतब्रह्मण एव निखिलप्रपञ्चपरिणामितया मात्रादेस्तदभिन्नत्वा-
दित्येव वदन्तं बौद्धगन्धिनमेकदेशिनं प्रत्याह ।

मातृप्रमाणमिति मेघविभागभित्तं

ब्रह्मैव चेद्भवति तत्र च वर्णयामः ॥

कूटस्थतापहतिरेकरसत्वहानिः

शाक्यैश्च सान्धिरिति दूषणमन्यदत्र ॥११७॥

मातृप्रमाणेति । मितिः प्रमा । तत्र च वर्णयामो दूषणमिति
संबन्धः । तदेवाह कूटस्थतापहतिरिति । निर्विकारस्य ब्रह्मणः
प्रमाणादिविकाराभ्युपगमे निर्विकारश्रुतिविरोध एवमनेकात्मप्रपञ्चा-
भेदे विज्ञानघन एवेत्यादिश्रुत्यवगतैकरसत्वहानिरेवं ज्ञानात्मनो
ब्रह्मणः स्वावभास्यप्रपञ्चाकारत्वे शाक्यैर्विज्ञानवादिभिः सन्धिः
कृतः स्यात्तन्मतप्रवेशापत्तिरिति यावत् । चक्रास्दाशितं दूषणान्तर-
मप्याह अन्यदत्रेति । युगपदेकत्र भेदाभेदविरोधादित्यर्थः ॥११७॥

ननु प्रमाणादिविभागः सत्यो न भवति येनोक्तदूषणं स्यात्,
किं तु दृश्यत्वाच्छ्रुतिरजवत्तत्राज्ञानकाल्पित इति न कोऽपि दोष

अध्याये प्रमात्रादेः कल्पितत्वेन ब्रह्माणि प्रमाणा संभवः ॥ १० ॥
इत्याशङ्क्याह ।

अज्ञानकल्पितमनिर्वचनीयमिष्टं
मात्रादि मानफलपर्यवसानमेतत् ॥
इत्युच्यते यदि तदा परमात्मनोऽपि
मेयत्वतो भवति कल्पिततापसङ्गः ॥ ११ ॥

अज्ञानकल्पितमिति । ननु तदापि सचेत्कथं नोक्तदोष-
स्तत्राह अनिर्वचनीयमिति । सदसद्विभक्त्यमिति नोक्तदोष-
इत्यर्थः । एतन्मात्राज्ञानकल्पितमिति सम्बन्धः । मात्रा आदिर्पस्य
मानफलं पर्यवसाने च यस्य तत्तथांक्तम् । दृश्यत्वेन प्रमात्रादेः
कल्पितत्वं ब्रह्मणोऽपि तत्प्रसङ्गस्तस्यापि वेदान्तवेद्यतया दृश्यत्वा-
दित्याह तदेत्यादिना ॥ ११ ॥

ननु नास्ति ब्रह्मणो दृश्यत्वं स्वयकाशत्वादिति चेत्तर्हि तत
एव वेदान्तप्रमेयमपि न स्यात्, अदृश्यस्य मानविषयत्वात्पुन-
रिति स्याद ।

ब्रह्म प्रमेयमथ नेष्टमिह प्रमाणं
वेदान्तवाक्यमिति पक्षपराहतिर्विः ॥

न ह्यप्रमेयमत्र बोधयदास्ति मानं
नादाह्यदाहक इति प्रथितः कृशानुः ॥ १२ ॥

ब्रह्मेति । अथ चेदन्यर्थः, ब्रह्म प्रमेयं नेष्टं चेत्तर्हि इह ब्रह्म-
णीनि संबन्धः । पक्षपराहतिमेव सदृष्टान्तं व्यनक्ति न ह्यप्रमे-
यमिति । अदाहं गगनादि तस्य दाहक इत्यर्थः ॥ १२ ॥

अज्ञानकल्पितमनिर्वचनीयमित्यत्रोक्तं मात्रादेरनिर्वचनीय-
त्वमुपेत्य ब्रह्मणोऽपि तत्प्रसङ्ग इति दूषणम्, इदानीं तदेवासंशति-

पश्यमित्याह ।

किं चाप्रसिद्धमिदमत्र जगत्रयेऽपि

स्वाज्ञानकल्पितमनिर्वचनीयमेकम् ॥

निःशेषतीर्थदृग्दीरितन्त्रमार्गे

सिद्धं यतः सदसती सकलेऽपि तन्त्रे ॥१२०॥

किं चाप्रसिद्धमिति । इदंशब्दार्थमाह स्वाज्ञानेति । एकमेकमपि वदन्वति शेषः । ननु लोकाप्रसिद्धमपि कस्मिंश्चिच्छास्त्रे वैशेषिकाभिमतविशेषवत्सिद्धं स्यात्तेत्याह निःशेषेति । तीर्थदृशः शास्त्रार्थचिदः, वैशेषिकादिनिखिलशास्त्रार्थवर्जिरुदीरिततन्त्रमार्गे । तन्त्रयत इति तन्त्रं शास्त्रार्थस्तत्प्रतिपश्युपाये सकलेऽपि तन्त्रे शास्त्रे सदसती एव सिद्धे यत इति संबन्धः । वैशेषिकादिभिर्हि स्वशास्त्रे सदसद्वस्तुनी एव निरूपिते न तु तदभयविलक्षणमपि किञ्चित्, विशेषस्तु लोकाप्रसिद्धोऽपि ममाणवलाधैरभ्युपेन इति न तद्वदिदमभ्युपगन्तुमुचितमिति भावः ॥१२०॥

ननु वैशेषिकादिभिरज्ञानानभ्युपगमात्तत्कल्पितमनिर्वचनीयं नाभ्युपेतम्, सिद्धान्ते तु तत्सत्त्वात्कथं तत्कृतमनिर्वचनीयं नाभ्युपेयमित्याशङ्क्याज्ञानकल्पितत्वमेव न संभवतीत्याह ।

अज्ञानमप्यसदभावतया प्रसिद्धे-

र्द्धतप्सूतिकृदतो न तदभ्युपेयम् ॥

नासत्कदा चिदपि सज्जनने समर्थं

वन्ध्यासुता न खलु पुत्रशतं प्सूते ॥ १२१ ॥

अज्ञानमिति । असत्सन्न भवति । तत्र हेतुः—अभावतया प्रसिद्धेरिति । अज्ञानमिति नञा ज्ञानाभावतयाऽज्ञानं मतीयते अभावश्च न सन् तत्र सत्ताजातेरभावात्, अभावत्वादित्यह-

१ अध्याये शब्दस्यापरोक्षबोधकत्वानुपपत्तिः । १०३

पस्यापि दुर्निवृत्त्यादित्यर्थः । अज्ञानस्यामत्त्वसमर्थनफलमाह—
 हैतेति । यतोऽसदज्ञानमतो द्वैतस्योत्पत्तिकृच्छदज्ञानं नाभ्युपेयम् ।
 असदपि तत्प्रागभाववन्कथं न द्वैतं जनयेदित्याशङ्क्य तद्दृष्टान्ता-
 स्मत्स्याऽमतोऽकारणत्वं सदृष्टान्तमाह—नास्तदिति । न हि ज्ञा-
 नाभावोऽज्ञानं सतो भावस्य प्रपञ्चस्योपादानं भवितुमर्हतीति-४
 भावः ॥ १२१ ॥

किं चेतोऽपि वेदान्तानां नापरोक्षे ब्रह्मणि प्राप्तात्वं संभवती-
 त्याह

वाक्यप्रमुक्तमतिरेन्द्रियजन्यधीव-
 क्षार्थापरोक्षजननी भवितुं समर्था ।

तेनास्तु वाक्यजनितत्वात्मपरोक्षबुद्धि

भ्रान्तिः सदाऽजडतयाऽनुभवोऽपरोक्षे ॥ १२२ ॥

वाक्यप्रमुक्तेति । किं वेदान्ता ब्रह्मणि अपरोक्षां विषयं ज-
 नयन्ति किं वा परोक्षां, नाय इत्याह—इन्द्रियेति । इन्द्रियजन्य-
 ज्ञानवद्वाक्यजन्या मतिरर्यापरोक्षस्यार्थाभिव्यक्तं जननी भवितुं स-
 मर्था न वाक्यजन्यत्वाभापरोक्षेत्यर्थः । सतो द्वितीयः परिशिष्यत
 इत्याह—तेनेति । तत्र दोषमाह—भ्रान्तिरिति । तदर्थं ब्रह्मा-
 श्मानं विशिनाष्टि—सदेति । सदाऽपरोक्ष इति संबन्धः । तदर्थमा-
 ह—अनुभव इति । अनुभवोऽपि वेद्यवेद्य तस्य सदाऽपरो-
 क्षं, तदर्थमाह—अजडतयेति । तथा च वेदान्तानां तत्राप्राप्ता-
 त्वमेव स्यादिति भावः ॥ १२२ ॥

नन्वात्मा चेद्विज्ञापरोक्षस्तर्हि यदादाविन्द्रियजन्यज्ञानमिव वे-
 दान्तजन्यमपि तत्रापरोक्षमस्तु मास्तु वेदान्ताप्रामाण्यमिति नेत्याह ।

निष्ठापरोक्षमपि वस्तु परोक्षरूपं

वेदान्तवाक्यमवबोधयति स्वभावात् ॥

प्रामाण्यमत्र कथमस्य चदोषश्च

न ह्यन्यदन्यदिति बोधयतः प्रमात्वम् ॥ १२३ ॥

नित्यापरोक्षमिति । स्वभावाच्छब्दस्वभावात् । शब्दो हि लोके घटादिगोचरो वेदे चाग्निहोत्रादिगोचरस्तत्र परोक्षज्ञानमेव जनयतीति शब्दस्य परोक्षज्ञानजनकत्वमेव स्वभावो न त्विन्द्रिय-
स्येवापरोक्षज्ञानजनकत्वमिति कथं वेदान्तानामपरोक्षे वस्तुनि प-
रोक्षज्ञानं जनयतामप्रामाण्यं न स्यादित्याह—प्रामाण्यामिति ।
नन्वपरोक्षं सत्यज्ञानादिस्वभावं ब्रह्म तथैव बोधयन्ति वेदान्ता न
विपरीततया, तच्च ज्ञानं शब्दस्वभावात् परोक्षमित्येतावन्मात्रमिति
कथं प्रामाण्यं न स्यादित्यत आह—न ह्यन्यदन्यदिति । वेदान्तजन्य-
ज्ञानस्य परोक्षत्वे तद्विषयब्रह्मापि परोक्षं वाच्यं परोक्षार्थविषयस्यैव
ज्ञानस्य परोक्षत्वदर्शनात्, एवं च परोक्षं ब्रह्म यत्साक्षादपरोक्षादहं
ब्रह्मास्मीति वाक्यमपरोक्षतया प्रतिपादयत्कथं प्रमाणम्, न.चा-
परोक्षज्ञानविषयः परोक्षं ब्रह्मास्ति येन सदर्थतया वाक्यजन्यं परो-
क्षज्ञानं प्रमाणं भवेदित्यर्थः । अन्यत्परोक्षं ब्रह्म अन्यदिति अपरो-
क्षमिति बोधयत इत्यर्थः ॥ १२३ ॥

नन्वाग्निहोत्रादिवाक्यस्य परोक्षज्ञानजनकत्वेऽपि शब्दस्य न
तत्स्वभावः कल्पनीयः, दशमस्त्वममीत्यादिवान्यस्यापरोक्षज्ञानज-
नकत्वात्, अन्यथा तत्रापरोक्षोऽदशमत्वभ्रमस्ततो न निवर्तेतेत्या-
शङ्क्य दृष्टान्तासंभ्रतिष्यया दूषयति—

यस्त्वस्तु नित्यमपरोक्षमिदं तु वाक्यं

तद्वस्तु वक्तुमपरोक्षमशक्तमेव ॥

न ह्यस्ति शब्दजनिताऽत्र जागत्र्येऽपि

चुद्धिः करोति खलु या विषयापरोक्षम् ॥ १२४ ॥

यस्त्यस्त्यति । अपरोक्षं यथा स्यात्तथा तद्वस्तु वक्तुमशक्त-

१.अ० ब्रह्माविद्यानिवर्तकत्वेन वेदान्तप्रामाण्यदूषणम् । १०५

मित्यर्थः । अदृशमत्वादिभ्रमस्य 'तत्रेन्द्रियजन्यसाक्षात्कारादेव नि-
वृत्तेः शब्दस्य तत्रापि परोक्षज्ञानजनकत्वमेवेति न तत्त्वभावभङ्ग
इति भावः ॥ १२४ ॥

पूर्व घटादौ चक्षुरादिप्रमाणस्य स्वप्रकाशस्फुरणाधानवच्छिदा-
त्मानि वेदान्तानां तदसंभवान्न प्रामाण्यसंभव इत्युक्तम्, इदानीं
वेदान्तजन्यदृष्ट्या तत्र स्फुरणाजननेऽपि न वेदान्तानामानर्थक्यमवि-
ध्यानिवृत्तेस्तत्पाध्यत्वेन तत्र वेदान्तप्रामाण्यसंभवादिति सिद्धान्तश-
ङ्का दूषयितुमनुवदति—

अत्राह यद्यपि किमप्युपनेयमत
चैतन्यवस्तुनि न संभवति प्रमाणैः ॥
अस्त्येव तत्र भवभीतिनिदानमूत
मज्ञानमात्रमपनेयमनन्यमाने ॥ १२५ ॥

अत्राहोति । उपनेयमाधेयं स्फुरणम् । अनन्यमाने स्वप्रकाशे ।
तत्रास्त्येवेति सम्बन्धः । ज्ञानमज्ञानमात्रं निवर्तयति मपश्चस्तु तद्विदृष्ट्या
निवर्तते, अथ वा मपश्चोऽपि तद्विकारस्यादात्मक एवेति मात्रमि-
त्युक्तम् ॥ १२५ ॥

एतद् दूषयति—

नैतत्प्रमाणमपनेतृ सतो न ताव
नैतन्नियोज्यमसतोऽप्युपधातसिद्धौ ॥
नाप्यन्यदस्ति सदसद्यदनेन हेयं
तस्मात् प्रमाणमपनेतृ न कस्य चिद् ॥ १२६ ॥

नैतादिति । त्वदुक्तं नेत्यर्थः । कुतएवाह—प्रमाणमिति ।
न तावत्प्रमाणं सतोऽज्ञानस्यापनेतृ निवर्तकं सग आत्मवदानिवर्त्य-
त्वात्, एतत्प्रमाणमसतोऽप्यज्ञानस्यापधातोसिद्धौ निवृत्तिसिद्धौ नि-

योज्यं योजनीयं न, असतो निवृत्त्यनुपपत्तेः, नाप्येतत्पसद्वयादप्यत्
सदसदात्मकमज्ञानमस्ति यदनेन प्रमाणन हेतुं स्यात्, विरोधेनैक-
स्य सदसदात्मकत्वायोगात् । यस्मादज्ञानस्योक्तकल्पत्रयेऽपि निवृ-
त्तिर्न संभवति तस्माद्दोष्युष्मार्क मते प्रमाणं वेदान्तवाक्यं कस्यापि
न ज्ञानद्वाराऽपनेत्रिति वेदान्तानर्थक्यं तदनस्यमेवेति भावः ॥१२६॥

किं चाविद्यानिवृत्तिरसती चेन्न प्रमाणाज्जायेत, मनी चेतज्ज-
नकमानस्य कारकतापत्तिः, जडक्रियापर्यवसायिभस्तन्निप्रमाण च
तदुपपन्नमानस्य व्यञ्जकतयाऽकारकत्वेव्याप्तिविरोधादसोभमेसाह—

मानं न कारकमिति प्रथितं पृथिव्यां

स्थञ्चे क्रियावदिदमुज्झति मानभावम् ॥

जन्यं न मानफलमित्यपि युष्मदीयाः

संविद्रते न खलु जातु चिदक्षरेऽस्मिन् ॥ १२७ ॥

मानं न कारकमिति । एवं तदा कारकस्यामानत्वं(?) व्याप्ति-
विरोध आह—स्थाञ्चेदिति । कारकमित्यनुपपत्तिः । क्रियावदादि-
होत्रादिक्रियावत् । अथ वा क्रियावत् क्रियाजनकं कारकमिति या-
वत् स्यादिति सम्बन्धः । इदं मानम् । उज्झति त्यजेदित्यर्थः । ननु
चक्षुरादेः प्रमाणस्य जडज्ञानक्रियाजनकत्वं सर्वसंमतमित्याशङ्क्य तदपि
न भवतां संमतमित्याह—जन्यं न मानफलमिति । संविद्रते सं-
जानते अङ्गीकुर्वते इति यावत् । अजडाजन्याभिव्यक्तानुभवस्यैव ॥
सर्वप्रमाणफलत्वेन ब्रह्मवादिभिरज्ञाकाराज्जडवृत्तिमात्रनिष्ठं न चक्षुरा-
दिप्रामाण्यमिति भावः ।

अथ वा यथा मानं न कारकमिति नियममाहुरेवं जन्यं न मा-
नफलमित्यपि, स्वरूपानुभवस्यैव सर्वप्रमाणफलत्वमिच्छन्तो वार्ति-
ककृतममृतयोऽङ्गीकुर्वते तदप्येवं सति विरुद्धं स्यादित्याह—जन्यं
न मानफलमिति । अस्तु तर्हि यथादावेव ब्रह्मण्यभिव्यक्तं वै-

अ-१ अनिर्वचनीयत्वाप्रसिद्धिरप्रामाण्योपसंहारश्च ॥ १०७

तन्यं प्रमाणफलमित्याशङ्क्य ब्रह्मणः फलाव्याप्यत्वान्नैतादित्याह—
न खल्विति । जातु कदाचिदप्यस्मिन्नक्षरेऽभिज्ञक्ता विन्न ख-
ल्विति सम्बन्धः । वेदान्ताभिष्यक्तचैतन्यस्य निष्पञ्चात्मस्वरूप-
तया तत्फलत्वासंभवादिति भावः ॥ १२७ ॥

नन्वज्ञानस्य मदादिविकल्पादेनानिर्वर्ण्यत्वमुक्तमनुपपन्नमनिर्वच-
नीयत्वाच्चस्य ज्ञाननिर्वर्ण्यत्वसंभवात्, न चैवं मानस्य कारकत्व-
प्रसङ्गोऽपि, अनिर्वच्यस्य निवृत्तेरधिष्ठानचिन्मात्रतया सम्पर्कवसा-
पिमानस्य व्यञ्जकतयाऽकारकत्वादिसाशङ्क्याह—

नाद्यापि वेदस्य ह्यमनिर्वचनीयभाषां

सर्वप्रवाहहृदयान्यपि गाहमानः ॥

तात्पर्यतो न च तथाविधमस्ति किं चि-

ह्लोकप्रसिद्धमपि यद्विषयमिष्टा ॥ १२८ ॥

नाद्यापीति । वैशेषिकादिनिखिलशास्त्राभ्यासानन्तरमपीत्य-
र्थः । अनिर्वचनीयभाषां सदसद्विलक्षणरूपां ताम् । तर्हि सम्यक्
शास्त्रान्तराऽनभ्यासात्तदज्ञानं नेसाह—सर्वेति । सर्वशास्त्रतात्प-
र्याणि गाहमानो विचारयन्मयीति सम्बन्धः । तात्पर्यतस्तद्गतमनसा ।
ततश्च तदभावादेव तदज्ञानं नान्यनिमित्तं तदिति दर्शयन् लोकेऽपि
तदप्रसिद्धिं दर्शयति—न चेति । तथाविधं सदसद्विलक्षणरूपा-
निर्वचनीयम् । इयमनिर्वचनीयभाषा । लौकिकरजतादिभ्रमस्याप्य-
वधारय्यात्मादिरूपत्वेन लोकेऽपि तदप्रसिद्धिरिति भावः ॥ १२८ ॥

एवं वेदान्तानामुक्तन्यायैर्वृत्ताणि प्रामाण्यामंभवसमर्थनमुपसंहरति—

तस्मात् प्रमाणफलमत्र निरूप्यमाणं

ब्रह्मात्मवस्तुनि न संभवतीह किं चित् ॥

कृत्यं त्रिना न च निरूपयितुं प्रमाणं

वेदान्तवाक्यमिह शक्यमनर्थकत्वात् ॥ १२९ ॥

तस्मादिति । अत्र स्फुरणाविद्यानिवृत्त्योर्मध्ये किंचिदपि निरूप्यमाणमिह ब्रह्मात्मवस्तुनि न संभवतीति सम्बन्धः । चोऽवधारणे, नैव शक्यमिति सम्बन्धः । एतच्च पारोक्ष्यसदृशत्वादिकृत-
विरोधादेरप्युपलक्षणम् ॥ १२९ ॥

एवं वेदान्तानां मानान्तरविरोधादिभिर्न सिद्धोदासीनप्रत्यग-
भिन्ने ब्रह्मणि प्रामाण्यमित्युक्तम्, इदानीं सर्वस्य वेदस्य कार्यपर-
त्वनियमान्न शुद्धे ब्रह्मणि प्रामाण्यम्, लोके शब्दानां कार्यव्युत्प-
त्तिरनेन वेदस्यापि तदर्थत्वादिसभिप्रेत्य कार्ये सर्वशब्दशक्तिग्रहं
लोके दर्शयति—

कार्यान्वयान्वयिनि वस्तुनि शब्दशक्तिं

श्रोतुः प्रवर्तकधियं परिकल्प्य बालः ॥

चेष्टावशात् पुनरपि प्रविभज्य भागं

भागस्य वाचकमिति स्वयमेव वेत्ति ॥ १३० ॥

कार्यान्वयेति । बालो व्युत्पात्तिगर्मानयेत्यभिप्रेत्युक्तवाक्यश्र-
वणानन्तरं प्रवर्तमानस्य श्रोतुर्गवानपनादिचेष्टावशात् प्रवर्तकधियं
गवानपनादि कार्यमिति ज्ञानं विमता प्रवृत्तिरेतत्कार्यज्ञानपूर्विका
एतत्प्रवृत्तिस्वाद्यदेवं तदेवं यथा मम स्तनपानादिप्रवृत्तिरिति परि-
कल्प्य तस्य कारणमालोचयन् गामानयेत्यादिशब्दान्वयव्यतिरेका-
भ्यां शब्दजन्यत्वं निश्चित्य तद्गोचरे वस्तुनि कार्ये प्रवृत्तवाक्यसा-
मर्थ्यं स्वयमेव वेत्तीत्यनुपद्वः । 'तर्क' वाक्ये प्रयुक्तसर्वपदानामवि-
शिष्टार्थे शक्तिः, तथा सति पर्यायता स्यात्, न, वरूपमाणन्यायेन
पृथगर्थत्वादित्याह—पुनरपीति । सम्मुखवक्ष्या वाक्यसामर्थ्यप्र-
हणानन्तरं वाक्यभागं पदानि प्रविभज्य तत्तत्पदं भागस्य कार्या-
न्विततत्तदर्थस्य वाचकमित्यपि वेत्तीत्यर्थः । लोके हि शब्दानां व-
द्व्यवहारानुसारेण सामर्थ्यमवगम्यते, एद्व्यवहारश्च प्रवर्तकवा-

क्याधीनः, अन्यस्मात्प्रवृत्तिहेतुज्ञानामंभवात्, न हि गौस्तिष्ठतीति वाक्यात्कश्चित्प्रवर्तते इति वाक्ये प्रथमं सामर्थ्यं प्राथम्यं, प्रवर्तकं च तद्व्यवृत्त्या प्रवर्तते, तच्च स्वस्मिन्कार्यमिति निर्णीतमतस्तज्ज्ञानमेव गमनयेति वाक्यश्रवणानन्तरं मध्यमवृद्धस्य गवानयनादिप्रवृत्त्याऽनुमीयते, तच्च तस्य गवानयनादिवाक्यजन्यमिति च, ततस्तद्गोचरे विशिष्टकार्ये तद्वाक्यं समर्थमिति निर्णीयते, प्रवर्तकवाक्यस्य तदन्यज्ञानस्य जनकत्वासंभवेन तदशक्तत्वात्, एवं संसृग्धतया पदसमुदायस्य विशिष्टकार्ये सामर्थ्यमवगत्य पश्चाद् गां वधानवत्तमानयेत्यादौ विभज्य तत्तत्पदं शक्तमिति वेत्तीति सर्वशब्दानां कार्यमर्थः । न च पर्यायता, कार्यविशेषस्य व्यभिचारेऽपि कार्यसामान्यस्य तदभावेन तदन्वितस्य शब्दार्थत्वोपपत्तेरिति । नन्वेवं कार्यपदस्य कथं शक्तिः, कार्यान्तराभावेन तदन्वितकार्यासंभवात्, नापि गवादौ तच्छक्तिरस्ति । न च कार्यपदं कार्यमात्रे शक्तमिति वाच्यम्, शब्दार्थस्यानेकरूपत्वप्रसङ्गादिति तत्राह—अन्वयेति । कार्यस्य योऽन्वयः संबन्धस्तदन्वयिनि तदाश्रये, कार्यस्य हि सिद्धेनान्वयः सिद्धे कार्ये च वर्ततेऽन्वयस्य द्विनिष्ठत्वादिति न शब्दशक्तिप्रयोजकरूपस्यानेकरूपत्वमिति ॥ १३० ॥

ननु कार्यान्वयान्वयित्वापेक्षयाऽन्वितत्वस्य लघुशरीरत्वाच्चत्रैव शक्तिरस्तु, अन्यथा गौरवात्, न चैवमतिलाश्रयेन तत्तदर्थमात्रे शक्तिरस्ति चेति वाच्यम्, अन्वितस्यैव शब्दश्रवणानन्तरं नियमेन प्रतीतेरित्याशङ्क्य पूर्वपक्षी तदनुमोदते—

त्यक्तः कार्यान्वितार्थं वदितुमलमयं शब्द इत्येष पक्षो
नोक्तो योग्येतरार्थान्वितमिति तु पुनः पूर्वमप्येष पक्षः ॥
किं तु स्यादस्य शक्तिर्निजसहजवशादन्वितार्थाभिधाने
योग्यत्वादेस्तु पश्चात्स्वयमुपनिषत्त्यस्य कार्यैदमर्थम् १३१

त्यक्त इति । एष पक्ष इत्यनेन सम्बन्धः । अल'समर्थः । तर्हि किं योग्यतरान्विते शक्तिराश्रिता, तदपि न, अतिगौरवादित्यभिप्रेत्याह—नोक्त इति । अस्माभिरिति शेषः । कस्तर्हि तत्र शब्दार्थस्तथाह—किं तु स्यादिति । अस्य शब्दस्य निनसहज-
वशाश्चैसर्गिकस्यमावादन्वितार्थाभिधाने शक्तिरिति सम्बन्धः । त-
र्हि सिद्धोऽपि शब्दार्थः स्यादिति नेष्टसिद्धिस्तथाह—योग्यत्वा-
देरिति । उपनिषत्ति भाषासि आगच्छेदित्यर्थः । सिद्धपदार्था-
ना साध्येन कार्येणैवान्वयो न तु सिद्धेन, सिद्धसाध्यपोरैवान्वये
आकाङ्क्षायोग्यतासंभवादन्वितमात्रे शक्तादपि गवादिपदार्थायोग्यता-
दिमहिम्ना गवादेः कार्यान्वय एव सिद्धयेदिति सर्वस्य शब्दस्य
कार्येदमर्थ्य कार्यशेषत्व कार्यमातिपादकत्वमिति ॥ १३१ ॥

ननु किमिदं कार्यं ? योग्यतादियलाद्यदन्वयः पदार्थानामुपनि-
षत्, न, तद्वदात्वर्थः, तस्य स्वर्गासाधनस्य स्वर्गकामिकार्यत्वा-
ऽसंभवंनान्येषा तदैदमर्थ्यायोगात्, नापि नियोगरूपं तत्, लोके
तदभावात्, न चोभयमाधारणकृतिसाध्यत्वविशिष्टं तदिति वाच्य-
म्, स्वर्गघटादेरपि नियोगवत्परम्परया तत्सम्भवेन तदन्वयस्यापि
शब्दार्थत्वमसङ्गेन मतान्तरादविशेषाद्गतो लोकवेदपोरनुगतं शब्दा-
र्थतामयोजकं न सिध्येदित्याशङ्क्याह—

प्रवृत्त्यभावस्य विरोधि कार्यं कालत्रयानन्वितमाहुरेकं ॥

रगोच्चरस्येप्सितसाधनत्वं विज्ञापयत् प्रेरकमाहुरन्ये ॥ १३२ ॥

प्रवृत्तीति । यस्मिन्निर्जितं पुरुषस्य कामनादियुक्तस्य नियमेन
मदृश्यभावो न भवेत्तत् । रागादावतिव्याप्तिवारणाय तद्विशिनष्टि—
कालत्रयेति । मृतमविष्यद्दर्शमानान्यतमकालान्विततयाऽपतीप-
मानम्, स्वरूपेण कार्यस्य भविष्यत्कालान्वयित्वादित्यर्थः । य-
त्कालत्रयानन्वितं मदृश्यभावस्य विरोधि तत्कार्यम्, रागादौ घटा-
दिपदात्पतीपमानघटादौ चातिव्याप्तिवारणाय दलद्वयम् । एकं गुरु-

मतैकदेशिनः । अन्येषां तन्मतानुसारिणां नियोगकार्यलक्षणमाह—
 स्वगोचरस्येति । अत्र भेदकं कार्यमित्युक्ते रागेऽतिव्याप्तिरत
 उक्तम् । स्वगोचरस्येत्यादि । तावति विज्ञापयदित्यन्त उक्ते इष्टसा-
 धनत्वबोधकप्रमाणेऽतिप्रसङ्गः स्यादित्यत उक्तम् । भेदकत्वमिति ।
 प्रमाणस्य बोधकत्वादेव न भेदकत्वमिति ततो व्यावृत्तिसिद्धिः ।
 इदं तु लक्षणं धात्वर्थकार्यविलक्षणनियोगाख्यकार्यविषयम्, स्वगोच-
 रस्येष्टसाधनत्वज्ञापकत्वनिर्देशात् । न च नित्यनियोगेऽव्याप्तिः,
 तद्विषयस्येष्टसाधनत्वानङ्गीकारादिति वाच्यम् । तत्रापि नियो-
 गस्यैव कृत्युद्देश्यतयेष्टत्वात्तत्र धात्वर्थस्यापीष्टसाधनत्वोपपत्तेस्तत्रा-
 पि लक्षणमंभवादिति द्रष्टव्यम् । एवं च मति कृतिसाध्यत्वादिना
 येन केन चन विज्ञेयत्वेन विनिर्दिष्टतयेष्टसाधनत्वज्ञानस्य भेदकत्वक-
 ल्पनेऽपि न कार्यलक्षणं तत्र गच्छति, इष्टसाधनत्वज्ञापकत्वस्येष्ट-
 साधनत्वज्ञानेऽभावादिति भावः । स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ लिङा-
 दिना लोके कार्यव्युत्पद्यनुसारेण कार्यमवगम्यते, तच्च कार्य धा-
 त्वर्थातिरिक्तमेव, काम्यमानस्वर्गसाधनस्यैव तत्कामिकार्यत्वात् या-
 गस्य च तदभावात्, तच्च शब्दात्मनीयमानं कार्य कस्य कुत्रेति
 नियोज्यविषयवपेक्षते, कृतिसाध्यत्वरूपेण शब्दात्मनीयमानस्य
 किमाश्रयविषयकृतिसाध्यं तदिति कृत्याश्रयविषयोः कृतिनिरूपक-
 तयाऽस्त्वित्वात्, तत्र स्वर्गकामः कार्यं स्वकृतिसाध्यतयावगच्छती-
 ति नियोज्यः, धात्वर्थश्चाव्यवधानेन कृतिसाध्यः कृत्यवच्छेदद्वारा
 नियोगमवच्छिन्नसिं यागविषयकृतिसाध्यं तदिति प्रतीतेरिति स त-
 द्विषयः, एवं च कार्यस्य धात्वर्थातिरिक्तस्य स्वतः कार्यत्वासंभवा-
 त् स्वस्य कृतिसाध्यत्वनिर्वाहार्थं स्वविषयस्य धात्वर्थस्य कृतिसा-
 ध्यत्वमाप्तिरिति, तच्च परम्परया काम्यस्वर्गसाधनत्वाभावेऽनुपपन्न-
 म्, न हि कामी कश्चिदसाधनं करोतीति तदेव कार्यं धात्वर्थ-
 स्योपसतसाधनत्वमप्याप्तिरुक्तं पुंस्य भेदयतीति तदेवैके भेदक

संटीके संक्षेपशारीरके

कार्यमाहुरित्यर्थः ॥ १३२ ॥

अनन्योदिष्टकृतिमाध्यत्वं कार्यत्वमिति तदभिपुक्तसंपत्तं लक्षणमाह—

या नान्यमुदिश्य कृतिः प्रवृत्ता ।

तथैव यदव्याप्यतया प्रतीतम् ॥

तदेव कार्यं कथयन्ति के चिद्

• विचक्षणाः कार्यनिरूपणायाम् ॥ १३३ ॥ •

या नान्यमिति । प्रामाकरा हि इत्थं वदन्ति—कार्यमेव कृ-
तिसाध्यस्वभावं पुरुषार्थः न तु स्वर्गादिः स्वतस्तया, तस्य कार्यं
प्रत्येव तत्साध्यस्यापि गर्भदासवच्छेषत्वादतः कार्यमुद्दिश्यैव तत्कृतिः
प्रवृत्तेति या नान्यमुद्दिश्येत्पुक्तम् । व्याप्यतया साध्यतया ॥ १३३ ॥

ननु लोके राग एव धात्वर्थगोचरः प्रवर्तको दृष्टो न कार्यं त-
दतिरिक्तं किं चिददृष्टमस्तीत्याशङ्क्य तस्य रागव्यावर्तकं रूपं तावदाह-
भूत्वा रागः कारणं पुम्प्रवृत्तेर्नैवं कार्यं कार्यरूपं विहाय ॥

रूपेणान्येनैप्यतेऽस्या निमित्तं भिन्दन्त्येवं रागकार्यं बहुज्ञाः १३४

भूत्वेति । पूर्वक्षणे स्थित्वेत्यर्थः । कार्यरूपं कृत्युद्देश्यस्वरूपम् ।
अन्येन स्वरूपेण सिद्धस्वरूपेण । अस्याः पुंमवृत्तेः । रागो हि निष्पन्नः
सर्वत्र प्रवृत्तौ कारणं न क्षमिदो रागः कचित्प्रवर्तयति । कार्यं तु
विपरीतमसिद्धावस्थस्यैव कृत्युद्देश्यत्वाच्चस्यैव च स्वसिद्ध्यर्थं पुंम-
वर्तकत्वासिद्धस्य कार्यस्य कृत्युद्देश्यत्वायोगेन तदयोगात् । न च
लोके रागातिरिक्तं न प्रवर्तकं दृष्टमिति वाच्यम्, न तावत्फलराग-
स्य मात्साद्यात्वर्ये प्रवर्तकत्वं भिन्नविषयत्वात्, धात्वर्थगोचरेच्छा-
याश्च कृतिसाध्यत्वमकारिकायास्तद्गोचरकर्तव्यताज्ञानं विनाऽसंभ-
वात्, न च समानाकारज्ञानं विना तदाक्रमेच्छा भवति, तस्य
च कर्तव्यताज्ञानस्यावलम्बनान्तराभावात् धात्वर्थ एव तदाह-
म्यमिति तदेव लोके कार्यमित्यभिप्रेत्याह—भिन्दन्तीति । भेदे-

याश्च कृतिसाध्यत्वप्रकारिकायास्तदुच्चरकर्तव्यताज्ञानं विनाऽम-
म्भवात्, न च समानाकारज्ञानं विना तदाकारेच्छा भवति तस्य
च कर्तव्यताज्ञानस्यावलम्बनान्तरामावात् धात्वर्थ एव तदालम्ब-
नमिति तदेव लोके कार्यमित्यभिप्रेत्याह भिन्दन्तीति । भेदेना-
वगच्छन्तीत्यर्थः ॥ १३४ ॥

एवं कार्यान्विने गवादिपदगणशक्तिनिर्वाहाय लौकिकवैदिक-
कार्यस्वरूपं निरूप्येदानीं भागं भागस्य वाचकमिति स्वयमेव वेत्तीति
प्रागुक्तं कार्यान्विने तत्तदर्थविशेषे गवादिपदशक्तिनियममुपपा-
दयति—

आवापोद्वापहेतोः पदमिदममुकस्याभिधाने समर्थ
स्वोत्पत्त्यैवेति शक्तिप्रतिनियमनिर्भरं पार्श्ववर्ती तटस्थः ॥
जानात्वालोक्य भूयो नयनिपुणमतिर्भागशः कार्ययुक्ते
वस्तुन्येतस्य हेतोरुपनिषदखिला कार्यशेषे प्रमाणम् ॥ १३५ ॥

आवापोद्वापहेतोरिति । नयनिपुणमतिः नये निपुणा
मतिर्यस्य सः । तटस्थः उदासीनः । पार्श्ववर्ती व्युत्पत्त्युः । भूयो
बहुश आलोच्यापार्श्वान्वयमिति मिथ्याति । आवापोद्वापहेतोः, इदं
गवादिपदममुकस्य गोत्वादेः कार्यान्वितस्याभिधाने कथने स्वोत्पत्त्यैव
स्वभावत एव समर्थमिति भागशः प्रतिपदमिमं शक्तिप्रतिनियमं
प्रतिपदार्थनियतशक्तिं कार्ययुक्ते वस्तुनि जानातीति सम्बन्धः ।

पार्श्ववर्ती व्युत्पत्त्युर्हि मध्यमवृद्धस्य प्रवृत्त्या प्रवर्तकं गवाद्या-
नपनकार्यताज्ञानमनुमाय तत्र गामानयेत्यादिवाक्यस्यान्वयव्यतिरे-
काभ्यां कारणत्वमप्यनुमाय तद्वाक्यस्य तस्मिन्प्रवर्तके संमुग्धतया
शक्तिमवगच्छतीत्युक्तम्, तदनन्तरं गां वधानेत्यादिप्रयोगान्तरे
गोपदस्यावापे प्रयोगे तदर्थं भागवगते पदपन्वत्प्रमाणयेति प्रयोगा-
न्तरे तदभावाच्चदर्थं चापश्यन्नन्वयव्यतिरेकाभ्यां गोपदं यत्किञ्चि-

स्कार्यान्विनगोत्वे शक्तं कार्यसापान्वत्पान्व्यभिचारात् एवमानयना-
दिपदमपि यत्किञ्चित्कारकान्वितानयनादौ एवं कारकपदान्तरं
क्रियापदान्तरमपि तत्तत्पटायापोद्वापादेर्गोस्तत्तत्कार्यान्वितेऽप्ये श-
क्तमिति प्रतपद् शक्तिप्रतिनिधये जानानि, प्राथमिककार्यान्वया-
न्विनगृहीतद्विभक्तप्रसङ्गेन केवले वस्तुनि सद्गतिग्रहायोगात्सोऽयं
नयनिपुणमतिरित्यनेनोक्तो नयः, अन्योऽपि प्रवर्तकवाक्यार्थिना
व्युत्पत्तिः प्रवर्तकं च कार्यज्ञानमित्येवमादिनैपो भूय आश्रोच्येति
दर्शितः, ततो न्यायसिद्ध्या गवादिपदानां कार्यान्विने शक्तिरिति
वेदान्तानामपि कार्यशेष एव ब्रह्मणि प्रामाण्यमित्यर्थः ॥ १२ ॥

नन्वस्त्वेवं गवादिपदानां शक्तिग्रहः, कार्यपदस्य कथं शक्ति-
ग्रहः, निपोगस्य मानान्तरागोचरतया तत्र लिटादेः शक्तिग्रहायो-
गात् । न च लिटादिनैवोपस्थिते तस्मिन्शक्तिग्रह इति वाच्यम् ।
शक्तिग्रहात्पूर्वलिटादेस्तदुपस्थापकत्वायोगादिस्मात्सङ्गमापकारणा-
न्तमेवेन लिटादिस्तद्गतिग्रहप्रकारान्दर्शयति । तत्र तावत्लोके आ-
हादय एव प्रवर्तकाः । वेदे तु स्यापि कार्ये प्रवर्तकम् । उभयत्र च
प्रवर्तकत्वमामान्यमेकमस्ति तत्र लिटादेः सद्गतिग्रह इति केचि-
तन्मनसाह—

आज्ञादिभेदेऽप्यनुवर्त्तमाने प्रवृत्त्यभावस्य विरोधिमात्रे ॥
लिटादिशब्दस्य स चेति शक्तिं प्रवर्त्तकाख्याविषयत्वयोग्ये १३६

आज्ञादीति । उक्तपदस्य पुरुषस्य निवृष्टपुरुषभेदेना आज्ञा,
आदिपदेन पाश्चा निवृष्टस्य उक्तपदभेदेना । मयस्य समभेदेनानुज्ञा
च गृह्यते । प्रवर्त्तकशब्दाभिधेयत्वयोग्ये प्रवृत्त्यभावस्य विरोधिमात्रे
प्रवर्त्तकत्वसापान्वे । एव च गौत्वादिमामान्यशक्तद्वयादिपदात्तश-
क्तिरेव लिटादिपदादभिहितप्रवर्त्तकमामान्याप्यवसानादाहादयो
निपोगश्च सिध्यन्तीति भावः ॥ १३६ ॥

अ०१ कार्यं मतभेदेन लिङादीनां शक्तिग्रहोपपादनम् । ११५

अन्ये त्वस्ति लोकेऽपि नियोगः स च सोपाधिको, वेदे तु स स्वतन्त्र एव तत्रोपयानुगगनियोगत्वसामान्ये लिङादिमङ्गतिग्रह इत्याहुः, तन्मतमाह—

अन्ये वदन्ति निरुपाधिनियोगरूपं

वेदे भवत्यपुरुषप्रभवे स्वतन्त्रम् ।

लोके पुनः पुरुषधीरचितेषु कार्य

सोपाधिकं तदिति कारणतो वचःसु ॥ १३७ ॥

अन्ये इति । वैदिकनियोगस्य निरुपाधित्वे युक्तिमाह । अपुरुषप्रभव इति । अपौरुषेय इत्यर्थः, अतस्तत्राद्यासम्भवाद् नियोगस्तदुपाधिक इत्यर्थः । अत एव स्वतन्त्रम् । लोके तु वैपरीत्यमाह लोक इति । पुनःशब्दो विशेष्योती । विशेषमेवाह । सोपाधिकमिति । वक्ष्यमाणोपाधियुक्तमिति । तत्कार्यं वदन्तीति सम्बन्धः । तदुपपादनाय कारणत इत्युक्तं । तदेव विवृण्वन्वचासि विशिष्टाष्टि पुरुषधीरचितेष्विति । पुरुषसम्बन्धाल्लौकिकवचसामित्यर्थः ॥ १३७ ॥

लोके कोऽयमूपाधिरिति जिज्ञासायामाह—

आज्ञापाद्याद्युपाधिप्रणिशतितवपुः साधनेहानुबद्धं

विज्ञातोपायभावं विषयमनुसरत् पौरुषेयीषु बाधु ॥

वेदे कर्तृस्थरागाद्युपधिविरहितं कर्तृशून्ये ततोऽस्मि-

न्सर्वत्रैकस्वभावस्थितवपुषि भवेत्तुल्यशक्तिर्लिङादि ॥ १३८ ॥

आज्ञायाश्चादीति । माणवकादिर्ह्युपाध्यायाद्याज्ञादिनैव गवानयनादौ प्रवर्तते, तथा चाज्ञादिरूपो य उपाधिर्निमित्तं तस्मिन्प्राणिपतिते तेन सम्बद्धं वपुर्वस्याः फलमाधनेहायाः साऽनुबन्धो यस्य तत्र, अथ वा वपुस्त्वं साधनेहानुबद्धत्वं च पृथगेव विशेष-

णम् । तस्य वैदिककार्याद्वैलक्षण्यान्तरमप्याह विज्ञातोपायभाष-
मिति । नियोगप्रतीतेः प्रागेव यस्य हितोपायत्वमवगतं तं विषयं
धात्वर्थमनुसरद्धात्त्वर्थो यत्फलसाधनत्वेन प्रागवगतरतदनुसरत्तद-
नुकूलं न तु धात्वर्थस्य तदर्थनि फलमापनत्वमित्यर्थः । कार्यमिति
पूर्वश्लोकादनुपजनीयम्, भवतीति च शेषः । पौरुषेयीषु बाह्य
आज्ञापाञ्चसादेः सम्बन्धः । वेदे निरुपाधिनियोगरूपमित्युक्तमुपपा-
दयति । कर्तृस्थरागादीति । वेदे कर्तुराज्ञाद्युपाधिरहितमित्यर्थः ।
कुत इत्यत आह । कर्तृशून्य इति । अपौरुषेये वेद कर्तुरभावा-
च्चाज्ञादिकमपि नास्ति यस्मात्तत्र तन्निरुपाधिरुमित्यर्थः । नन्वेवं
लोकेवेदयोर्नियोगवैलक्षण्ये कथं लिङाद्यर्थत्वं तत्राह ततोऽस्मि-
न्सर्वत्रेति । लोकेवेदयोरेकत्वभावनाया नियोगत्वरूपेण स्थितव-
शुपि तस्मिन्नियोगे नियोगत्व इति यावत् । लिङादिलक्ष्यशक्तिर्मवे-
दिति तदैकाग्र्यं युक्तमेवेति भावः ॥ १३८ ॥

अभिनवगुरुमतमाह—

अन्ये भिन्नस्वभावं विविधमाभिदधत्यानुरूप्येण कार्यं
लोके धात्वर्थरूपं श्रुतिवचसि पुनस्तत्तियोगाख्यमेव ॥
संमुग्धे तत्र शक्तिं शिशुरयमवगम्यादितो न्यायचक्षुः
पश्चाद्वैदिकवेद्यं वदति लिङिति च, प्रेक्षते निश्चयेन ॥ १३९ ॥

अन्म इति । विविधमित्यस्य विवरणं भिन्नस्य भाषमिति ।
आनुरूप्येण योग्यतामाह । वैविध्यमेवाह । लोक इति ।
संमुग्धे धात्वर्थे नियोगस्वरूपेणाविवक्षितविशेषे । तत्र कार्यपात्रे ।
आदितः प्रथमतः । न्यायचक्षुः बह्यमाणन्यायकः ॥ १३९ ॥

तमेव न्यायं दर्शयति—

धात्वर्थाल्लयानशक्तो यदि भवति गुणाद्वर्तितुं वेदिकेऽयं
सम्बन्धान्नानहेतोरनलमथ पुनर्वैदिके शक्तिमान्तरस्यात् ॥

१. अध्याये कार्ये लिङ्गादीनां शक्त्युपपादनम् । ११७

तत्सम्बन्धात्क्रियामप्यभिवादितुमलं लक्षणावृत्तितोऽयं लि-
ङ्शब्दस्तेन कार्ये श्रुतिवचनगते शक्त इत्यध्यवस्येत् ॥ १४० ॥

धात्वर्थेति । लोके हि प्रवर्तकवाक्यात्कार्ये प्रथमं लिङादेः
सङ्गतिग्रहः, कार्यं च लोकवेदयोर्विलक्षणम्, न च लिङादेरनेका-
र्थत्वं न्याय्यम्, न च कार्यत्वसामान्यं लिङर्थ इति नोक्तदोषस्तद-
पर्यवमानाच्च कार्यमतीतिर्गवादिपदाद्गवादेरिवोभयत्रापि मविष्प-
तीति वाच्यम् । वैदिकस्यापि कार्यस्य गवादिष्यक्तेरिवाशब्दार्थ-
त्वापत्तेर्मानान्तरेणाभिधेयसामान्यसम्बन्धितयाऽवगतस्यैव गवादेरिवा-
पर्यवसानलभ्यत्वाच्च, तस्मादेकत्र लिङ् लाक्षणिक इति कुत्र लक्षणा
कुत्र शक्तिरिति विचारणीयम्, यदि धात्वर्थे लिङादिपदं शक्तं
तदा गुणाल्लक्षणया वैदिके कार्येऽयं लिङादिर्वीक्षितुमनलभ्यतमर्थः ।
कुत्रः सम्बन्धाज्ञानहेतोः । वाच्यार्थसम्बन्धितया मानान्तरावगते
तीरादौ गङ्गादिपदस्य लक्षणा दृष्टा, न च धात्वर्थसम्बन्धितया
वैदिकं कार्यं मानान्तरेणावगतम्, अपूर्वरूपस्य तस्य तदयोग्यत्वात्,
अतः सम्बन्धाज्ञानाच्चास्मिन्न लिङादिपदस्य लक्षणेऽर्थः । अपि
यदि शक्तिमान्स्यादयमित्यनुपपन्नः । तत्सम्बन्धान्मुख्यार्थनियोगसम्ब-
न्धात् । क्रियां धात्वर्थम् । यदि लिङादिना वैदिकं कार्यमभिधीयते
तदा विषयभूतधात्वर्थसम्बन्धितयैव लिङादिनाऽभिधानाद्वाच्यार्थ-
सम्बन्धितया ज्ञाते धात्वर्थे लक्षणा युक्ता । यद्यपि लौलिकी क्रिया
न तत्सम्बन्धितयाऽवगता, तथापि तत्सम्बन्धितधात्वर्थजातीयेति
तत्रैव लक्षणा । वैदिककार्ये तु लोके सङ्गतिग्रहणकालेऽनवगतेऽपि
कामिनिषेज्यसमभिव्याहारादवगते शक्तिरेवोचितेऽशयेनाह ते-
नेति ॥ १४० ॥

ननु लिङादिपदसमभिव्याहारमन्तरेणापि प्रामाण्यमलोदरे
मधूनि मधुकरः पिवतीत्यादौ प्रसिद्धपदसमभिव्याहारेण मधुकरा-

दिपदानां शक्तिर्गृह्यते तत्र कुतः सर्वपदानां कार्यान्विते शक्तिरि-
त्यत आह—

एवं शब्दान्तराणां नयनिपुणमतिः शक्तिवित्स क्रमेण
प्रक्षेपोद्धारदर्शी भवति कतिपयैर्वासरैस्तत्र तत्र ॥

तस्मात्कार्यान्वितार्थे सकलमपि पदं शक्तिमद्व्युद्ध्यमानो
भूताद्यर्थप्रतीतिं प्राति विमुखमनाश्शास्त्रतस्यान्मनुष्यः १४१

एवमिति । शब्दान्तराणां भ्रमरादिशब्दानां शक्तिविद्भव-
तीति सम्बन्धः । स व्युत्पित्सुः । तत्रापि हि प्रवर्तकवाच्यपात्का-
र्यान्विते गृहीतसङ्गतिकपदप्रयोगादेव भ्रमरादिपदानां शक्तिग्रह-
इत्युपजीव्यकार्यव्युत्पत्त्यनुरोधेनाप्याहृतकार्यान्वित एव तदर्थ इति
जानातीति नास्ति कश्चिद्व्यभिचार इत्यर्थः । तदिदमुक्त नयनिपु-
णेति । प्रक्षेपोद्धारदर्शी । भ्रमरादिपदप्रयोगस्य तत्र तदितरपदा-
प्रयोगस्य च दर्शीत्यर्थः । तत्रतत्र । कार्यान्वित इति शेषः । फलि-
माह । तस्मादिति । भूताद्यर्थेति । भूतमतीतपादिपदादुत्त-
मानमधिप्यगोर्ग्रहणम् । शास्त्रतो भूताद्यर्थप्रतीतिं मनीति सम्ब-
न्धः ॥ १४१ ॥

ननु न प्रवर्तकवाच्यार्थिनः प्राथमिकसङ्गतिग्रहो येनैवं स्वात्कि-
त्तु पुत्रत्वे जात इत्यादिवाच्यपादेरपि मयणं सङ्गतिसम्बेदनं स्यात्त-
च्छ्रवणानन्तरं भित्तुर्मुखसमादादिलिङ्गेन वाङ्मयश्रोतरि तद्वाच्यार्थ-
ज्ञानोन्नयनमम्भवाच्चत्र वाच्यस्यान्वयव्यतिरेकाद्या कारणत्वावगम-
सम्भवाच्चाव्यवृत्त एव पदानां शक्तिरस्तु, नापि योग्यतादिमहिम्ना-
न्विते गृहीतसम्बन्धानां कार्यदमर्थ्यमिति तत्राह—

वाच्यत्वाद्भूतार्थनिष्ठाहवति न तु नृणां शब्दशक्तिप्रतीति
लिङ्गं श्रोतृस्थमुद्देर्न हि किमपि भवेदत्र चालोपलभ्यम् ॥

न ह्येतत्पुत्रजन्माद्यवगतिनियतं नित्यवान्निश्चितं नो
यद्वक्त्रादिप्रसादक्षितितललुठनादीक्ष्यते श्रोतृदेहे ॥ १४२ ॥

वाक्यादिनि । भूगर्भनिष्ठाद्वाक्यान्मृणां शब्दशक्तिप्रतीतिर्नैव
सम्भवति, कुतो नियतलिङ्गाभावेन तदर्थज्ञानानुमानासम्भवादित्याह
लिङ्गमिति । अत्र श्रोतरि लोके वा । ननुक्तं पितुर्मुखप्रसादादि-
लिङ्गमिति तत्राह न ह्येतदिति । एतच्छब्दार्थमाह यद्वक्त्रा-
दीति । सितितललुठनादि शोककार्यं तच्च पुत्रस्य मृत इत्यादिवा-
क्यार्थज्ञाने लिङ्गमिति वदन्तं मत्युक्तम् । मुखप्रसादादेर्भाषासुखप्रस-
वधनमाप्तिरद्विषोपादेः ज्ञानादपि सम्भवेन पुत्रजन्माद्यवगतिर्नैव स्या-
भावेन ततस्तदनुमानासम्भवाच्च सिद्धान्वितः शब्दार्थ इति भा-
षः ॥ १४२ ॥

तस्मात्लोके सर्वपदानां कार्यान्वित एव सङ्गतिग्रह इति वेदेऽपि
तेषां स एवार्थो न्याय्यो लोकवेदयोः पदतदर्थभेदाभावात्, एवं च
वेदान्तानामपि कार्यान्विते ब्रह्मण्येव प्रामाण्यं वक्तव्यमिति न कार्य-
शून्ये स्वप्रधाने परब्रह्मणि कथमपि प्रामाण्यं सम्भवतीत्याह ।
तस्मादिति-

तस्मादाध्वं निराशाः श्रुतिशिरसि न तस्यास्ति निष्पन्नरूपे
प्रामाण्यं कार्यशून्ये कथमपि च परब्रह्मणि स्वप्रधाने ॥
भूतं भव्यप्रधानं भवति हि न पुनः स्वप्रधानं कदाचि-
च्छास्त्रस्थाः शब्दशक्तिस्थितिनिष्पन्नधियो विस्तरादेवमाहुः १४३

श्रुतिशिरसि निराशा आध्वं भवतीति सम्बन्धः । किं च तद्भू-
तानां क्रियार्थेन समाम्नायः, भूतभण्यसमुच्चारणे भूतं भव्यायोप-
दिश्यत इति जैमिनिशबरस्वामिनोर्मतं, तौ च वेदार्थनिर्णयेऽधिकृता-
विति तदुक्तमेव ग्रहीतुमुचितमित्यामिमेत्याह भूतमिति । सिद्ध-
मित्यर्थः । भव्यं साध्यं प्रधानं यस्य भव्यशेषमित्यर्थः । स्वप्रधानं

भवानन्वापि सञ्ज्ञास्त्रामतिपाद्यमित्यर्थः । शास्त्रस्था जैमिन्यादय
एवमाहुः । एवमित्येतद्विद्वत् भूतं भव्येत्यादिना । शब्दश-
क्तीति । वैदिकशब्दशक्तिव्यवस्थायां निपुणधिपोऽवाधितमतय
इति यावत् ॥ १४३ ॥

एवं वर्णितन्यायबलाञ्जैमिन्यादिवचनबलाच्च कार्यान्विते श्रु-
तिमात्पर्यमिषद्वयस्वप्रधानस्य ब्रह्मणो वाक्यप्रमाणकत्वं भवदुक्तमन-
ङ्गत्वमिति पूर्वपक्षमुपसंहरति-

तस्मादसंगतमिदं प्रतिभाति यन्मे
वाक्यप्रमाणकमुदीरितमद्वयत्वम् ॥

इत्येवमेष मम बुद्धिपथं विरोधः

प्रातः प्रभो परिहरैनमनुग्रहाय ॥ १४४ ॥

तस्मादसङ्गतमिति । इदं शब्दार्थमाह । पक्षाक्यप्रमाण-
कमिति । एवंविधपूर्वपक्षकरणेन स्वस्मिन्गुरुणा व्युत्थितत्वभ्रमम-
पनयनार्थयते । इत्येवमिति । इति यत् एवमुक्तमकारैर्विरोधो
वेदान्तानां ब्रह्मणि प्रामाण्यासम्भवो मम बुद्धिपथं प्राप्तोऽतो ममैव
बुद्धिदोषादसङ्गतमिव भवदुक्तं वाक्यप्रमाणकमद्वयं प्रतिभाति, न तु
भवताऽसङ्गतमुक्तमित्यर्थः । प्रभो इति तत्परिहारे गुरोरनायासं
घोतयति । एवं विरोधम् ॥ १४४ ॥

एवं प्रत्यगभिन्नेऽद्वये स्वप्रधाने ब्रह्मणि वेदान्तप्रामाण्याऽसम्भवे
चोदिते, किं जीवब्रह्मणोस्तत्त्वं पदवाच्ययोरभेदो न सम्भवतीति
चोदयति, उत तद्व्यमलक्ष्योः, तत्राप्यमङ्गीकरोति ।

सत्यं यदाह गुरुमान् यदि वाक्यगम्यं

संसर्गल्लगिह वेदाशिरःसमीष्टम् ॥

अस्त्येव तत्र पदयोरुभयोर्विरोधः

पारोक्ष्यसद्वयविरोधकृतस्तदानीम् ॥ १४५ ॥

सत्त्वमिति । यदाह—भवानिति शेषः । शुक्मान् शीततपतिः ।
अन्यस्य दूतेऽर्थे एवंविधासंवायोमातु । सत्त्वमर्थं मुखार्थयोस्ता-
दात्म्यमङ्गीकृतमेव दर्शयति—अस्त्येवेति । तत्र वाक्यार्थ-
भेदे ॥ १४५ ॥

ननु संसर्गो वा विशिष्टो वा वाक्यार्थ इति विद्वद्भिरङ्गीकृत-
मिति वेदान्तशङ्कस्यापि तदन्यत्रोऽर्थः स्वीकर्तव्यः, तत्र चेत्पद-
तदर्थयोर्विशेषोऽङ्गीकृतस्तर्हि कथं तद्वाक्यार्थः सिद्धोदित्याशङ्क्य
वेदान्तव्यतिरिक्तानामेवार्थस्तथाऽभ्युपेयो न तु वेदान्तानां वेदमा-
त्रस्य वाऽतस्तद्विशेषोऽत्र न दोषापेक्षा—

यत् कर्मकाण्डनिपुणैरुदितं पुरस्ताद

वाक्यार्थलक्षणमदः पुनरत्र नेष्टम् ॥

भेदादिवर्जितमखण्डमुशान्ति यस्मा—

श्रीवादरायणमतानुगता महान्तः ॥ १४६ ॥

यत्कर्मकाण्डनिपुणैरिति । यद्वाक्यार्थलक्षणमिति सम्ब-
न्धः । पुरस्तात्पूर्वतन्त्रे । अदस्तुलक्षणम् । अत्र वेदान्ते । वाक्य-
विशेषार्थलक्षणं वाक्यविशेषार्थं नाङ्गीकृतं चेन्न कापि सतिरिति
भावः । ननु वाक्यार्थमात्रमलक्षणमेव तदस्तु, अन्यस्य सामान्य-
लक्षणस्यासम्भवादन्यथा वेदान्तवाक्यविशेषस्य कीदृशोऽर्थः स्या-
दिति लक्षणान्तरासम्भवे मन्वान मयाह । भेदादिति । भेदः सं-
सर्गः । आदिपदादिशिष्टग्रहणम् । अखण्डमपर्यायानेकपदमपि पाश-
पतेष्टमेकशक्तिपदिकार्यमात्रं वा लशान्ति कथनीयतया कथयन्ति
यस्माद्भेदादिति सम्बन्धः । श्रीवादरायणमतानुगता इति ।
भगवद्वादरायणः खलु तत्तु सम्बन्धादिति सूत्रेणखण्डैकरूपे ब्रह्म-
णि वेदान्तप्राप्ताय न्यरूपयत् । अतस्तन्मतानुसारिणः शङ्करमत-
वत्पादास्तच्छिष्याश्च तथैवोच्यन्तीति न वेदान्तवाक्यार्थलक्षणान्तरा-

सम्भवः । वादरायणमथानुगतानां महत्त्वं पक्षपातराहित्येन श्रुत्यर्थविचारकौशल्यम् । नापि सामान्यलक्षणासम्भवो वाक्यप्रतिपाद्यत्वस्यैव हि तत्सामान्यलक्षणत्वं न संसर्गत्वादिरूपस्थानानुगमादिति भावः ॥ १४६ ॥

ननु उक्तवाक्यार्थलक्षणावान्तरभेदव्यवस्थायां किं भेदनिमित्ता-
शङ्का तच्चद्वाक्यार्थे तस्य तस्य वाक्यस्य तात्पर्यग्राहकमानमेव तत्र प्रमा-
णमिति श्लोकद्वयेनाह, तत्र प्रथमं यत्कर्मकाण्डनिष्ठैरित्यनेन भे-
दादिवाक्यार्थस्योक्तं लक्षणं स्वीकरोति—

भेदादिरूपमत्र बोधयितुं समर्थं

यद्वाक्यमस्ति तदखण्डविलक्षणार्थम् ॥

तल्लौकिकं भवतु वैदिकमेव वाऽस्तु

नास्माकमत्र विषये विमतिः कदाचित् ॥ १४७ ॥

भेदादिति । लौकिकं गायानयेत्यादि वैदिकमग्निहोत्रं जुहो-
तीत्यादि च । अत्रोक्तविषये भेदादिरूपे वाक्यार्थे नाऽस्माकं कदा
चिदापि विमतिरस्ति, न हि व्यसनितयाऽखण्डार्थत्वं वयमिच्छाम
इति भावः ॥ १४७ ॥

इदानीं भेदादिवागित मित्यनेन कथितं वेदान्तवाक्यार्थसारं
सोपपत्तिरमुच्यते इत्याह—

यद्वाक्यजातमथ वेदशिरोनिविष्टं

यद्वापि लौकिकमखण्डमपास्य नान्यत् ॥

शक्नोति वस्तु वदितुं तदक्षेपमेव

ब्रूयादखण्डमिति तु प्रतिपादयामः ॥ १४८ ॥

यद्वाक्येति । अथेति पक्षान्तरापेक्षार्थः । वेदशिरोनिविष्ट-
सत्यं ज्ञानमनन्तं यद्वा वत्त्वमपीत्यादिवेदान्तवाक्यं लौकिकं मनुष्य-

१अ० सोऽयमित्यादेरखण्डार्थत्वोपपादनम् । १२३

प्रकाशश्चन्द्रः सोऽयमित्यादिवाक्यमन्यद्भस्तु वदितुं न शक्नोति
तदशेषमण्डमेव श्रुत्यादित्मनन्तरमेवोपपादयेष्यत इत्यर्थः ॥ १४८ ॥

ब्रह्मणि वेदान्तवाक्यं द्विविधम्, एकमहंकारादिमाक्षिणः मत्पक्षे-
तन्पक्षे निरातिशयानन्दाद्वयानित्यमुक्तब्रह्माभेदपरम्, यथा तत्त्वमसी-
त्यादि, एतच्च परमपुरुषार्थमस्यगूढैक्यानिष्टत्वान्महावाक्यम्, अपरं
तत्त्वमपदार्थस्वरूपपरम्, यथा विज्ञानमानन्दं ब्रह्म योऽयं विज्ञानमयः
माणेऽप्यित्यादि, एतच्च पदार्थानिष्टत्वादवान्तरवाक्यम्, तत्र महावा-
क्यस्याखण्डार्थत्वे लोके सोऽयमिति वाक्यमुदाहरणम्, इतरस्य
मरुष्टप्रकाशश्चन्द्र इति, तत्र सोऽयमिति वाक्यस्याखण्डार्थत्वं समा-
णाभावाच्चास्तीत्याशङ्क्याह—

सोऽयं पुमानिति हि मुख्यपदार्थयुक्त-

वाक्यार्थबुद्धिजननस्य न वाक्यमेतत् ॥

ईशीत वाच्यशबलस्थपदद्वयेन

संसृष्टबुद्धिजनने पदयोर्विरोधात् ॥ १४९ ॥

सोऽयमिति । मुख्यपदार्थेति । तदिदंशब्दयोर्यो मुख्यप-
र्यो तदेतदेशकालवैशिष्ट्यरूपतत्त्वेदन्ताविशिष्टौ तद्युक्तस्त्वनिर्वापतो-
योवाक्यार्थोऽभेदस्तद्बुद्धिजननस्यैतत्सोऽयमिति वाक्यं नेशीतेति-
सम्बन्धः । सोऽयमिति हि वाक्यं समानाधिकरणवाक्यत्वादेकार्थ-
निष्ठं वाच्यम्, तत्र यदि मुख्यपदार्थयोरैक्यं तदा तदेतदेशकाल-
विशिष्टद्वयस्य विरोधेनाभेदासम्भवादितिदेवाक्यं तत्त्वनिपादायितुमम-
र्थमिति भावः ।

ननु देवदत्तश्चेदन्ताभ्यामुक्तरूपाभ्यां संसृष्टः, देवदत्ते तत्त्वे-
दन्ते इति वा वाक्ययोर्योऽस्तु न विरोध इति तवाह । वाच्यशब-
लेति । वाच्यं शब्दशब्दं विशिष्टं तन्निष्ठपदद्वयेनेत्यर्थः । सः अप-
मिति पदाभ्यां तत्त्वेदन्तयोः पुरुषविशेषणनपोपस्थितयोः स्वातन्त्र्या-

सम्भवेन पुरुषे च मयमान्तपदेनोपास्यते सप्तम्यर्थासम्भवेन चोक्तप्र-
कारह्यासम्भवः । किं च देवदत्ते तत्तेदन्ते इति ज्ञानेन न भेदभ्रम-
निवृत्तिः सम्भवति, इदं च वाक्यं तदर्धमेव हृद्द्वैः मयुज्यते, देवदत्तभेदे-
ऽपि तत्सम्भवात् । न चैकास्मिन्देवदत्ते तत्तेदन्ते इति ज्ञानाद्भेदभ्रम-
निवृत्तिसम्भव इति वाच्यम् । ममानाधिकृतपदद्वयव्यतिरेकेण तदेकत्वे
प्रमाणाभावात्, तस्मादर्थान्तरासम्भवाद् वाच्यशब्दलक्ष्यपदद्वयेन संसृ-
ष्टबुद्धिजननमेव वाच्यं तच्च न सम्भवति पदयोर्विरुद्धार्थत्वादेत्यर्थः १४९

अस्तु तर्ह्येकास्मिन्नैव पदे लक्षणा तथा च न विरोधः प्रतियो-
ग्येन्तराभावात्, नाप्यखण्डार्थता देवदत्त एकस्य विशिष्टस्यानेन ता-
दात्म्यप्रतिपादनादित्याशङ्क्याह—

एतद्धि सोऽयमिति वाक्यमखण्डनिष्ठं

वक्तव्यमत्र गतिरास्ति न का चिदन्या ॥

तद्देशकालमनुकृत्य स इत्यनेन

नायं पदार्थमुपढौक्यते हि नैतत् ॥ १५० ॥

एतद्धीनि । अखण्डनिष्ठं पदद्वयलक्षणमेति शेषः । अत्र
अस्मिन्वाक्ये । गतिः, त्वदुक्तप्रकारवगातेः । कुत इति चेत्तत्राह ।
तद्देशकालमिति । ॥ इत्यनेन स इति पदेन तद्देशकालावेशि-
ष्टमनुकृत्यादाय । अयंपदार्थम् अयमिति पदस्य लक्षणमर्थं नोपढौक-
यत मापयितुं न शक्नोतीत्यर्थः । सोऽयमिति । वाक्यमिति शेषः ।
इति ह्यन्तार्थम् । यथा तत्पदं स्ववाच्यामिदं पदलक्ष्यं न म-
ययाते, एवमेतत्पदमपि स्ववाच्यं नोपढौक्यते, तत्पदलक्ष्यमितिशेषः ।
एकपदलक्षणस्वरूपस्य पदान्तरवाच्यादेमदीनष्टत्वे वाक्यस्य
यावेदेवदत्तस्वरूपं तत्तद्द्विशिष्टमेव स्यात्, अन्यथा वर्तमानसमयस्थ-
देवदत्ते तद्देशसंशयादिनिवर्तकताऽस्य वाक्यस्य न स्याद्विवर्तने चा-
स्माद्वाक्याच्चरतंसंशयादिरिति पदद्वयलक्षणया तद्देशकालद्रूपवृत्ति-

१ अध्याये तत्त्वमस्यादे रत्नखण्डार्थत्वोपपादनम् । १२५

देवदत्ताभेदपरामर्शदिं वाक्यमखण्डार्थनिष्ठमेव । न चैवं तत्स्वरूपस्यैकै-
कपदादपि मतातिरेकपदार्थज्ञानादापि तन्निवृत्तिरसम्भवात्, वक्तव्यं वा पदा-
र्थस्वरूपादधिकं वाक्यमपेक्ष्यमन्यथा वाक्यादापि तदयोगादेति वाक्यम् ।
पदद्वयलक्ष्यवाक्यार्थयोरन्यूनानतिरिक्तत्वेऽपि वाक्यात्तदतद्देशका-
लपरामर्शपूर्वमखण्डदेवदत्तस्वरूपाऽभेदमतिपादने भवति तज्ज्ञानं
निश्चयरूपमतस्ततः संशयादिनिवृत्तिरूपमथते नैवमेकैकपदलक्ष्यज्ञान-
मिति न ततः संशयनिवृत्तिः, एवं च सोऽयमस्यादेर्यान्तरासंभवा-
दवायाच्चाखण्डार्थत्वोति भावः ॥ १५० ॥

दार्ष्टान्तिकेऽपि तदाह—

एवं सतीदमपि तत्त्वमसीति वाक्य—

माश्रित्य लाक्षणिकवृत्तिमखण्डनिष्ठम् ॥

सोऽयं पुमानिति यथा वचनं तथाऽस्तु

नो चेत्समं हि तदलावुनिमज्जनोक्त्या ॥ १५१ ॥

एवं सतीति । लोके पदद्वयलक्षणया सोऽयमिति वाक्यस्या-
खण्डार्थत्वे सतीत्यर्थः । तथा च नास्माकमलौकिककल्पनेति भावः ।
लाक्षणिकवृत्तिं पदद्वयेऽपीति शेषः । तत्त्वमसीति वाक्यमखण्डार्थनि-
ष्ठम् अकार्यकारणद्रव्यमाश्रयेण समानाधिकरणवाक्यत्वात् यथा-
सोऽयं पुमानिति वचनमित्याशयेन दृष्टान्तमाह । सोऽयं पुमाने-
ति । तथेदं तत्त्वमसीति वाक्यमखण्डार्थनिष्ठमस्त्विति सम्बन्धः ।
पदद्वयलक्षणयाऽखण्डार्थत्वानङ्गीकारे पूर्वपक्षदेशापामुक्तवाक्यामा-
माणमाह—नो चेदिति । आतिशुष्कमाच्छिद्रं केवलम् अलावु
अण्डु निमज्जतीति वचनं यथाऽप्रमाणं तथेदमपि स्यादित्यर्थः । त-
त्त्वमसीति वाक्यस्यापि वक्ष्यमाणविरोधेन संसर्गादिवाक्यार्थासम्भ-
वेन पदद्वयलक्षणयाऽखण्डार्थत्वोच्यते भावः । एतेन सिद्धान्तो-
पक्रमे उत तद्वयलक्ष्ययोरिति द्वितीयकल्पे विरोधबीजाभावात्तद्यो-

यमनुपपन्नमित्युक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ १५१ ॥

यत्तु पूर्वपक्षावमरे वाच्यार्थमम्बन्धितया मानान्तराधिगतिलक्षणाबीजांमिति तथाऽनवगते ब्रह्मणि न लक्षणा स्यादित्युक्तं, तदनूप दूयति—

मानान्तराधिगतगोचरगामिनी स्या

च्छद्वयस्य लाक्षणिकवृत्तिरिति प्रलापः ॥

सिद्धत्वमात्रमिह लाक्षणिकप्रवृत्ते

निर्वाहिकारणमनङ्गमतोऽन्यदस्याः ॥ १५२ ॥

मानान्तरेति । अधिगतेति भावे निष्ठा, अधिगतिरित्यर्थः । प्रलापोऽमदभिलषः । ननु लाक्षणिकपदस्य लक्षणेन साक्षात्तमम्बन्धानवगमात्स्वार्थमनाद्यैव तदुपस्थापकत्वं वाच्यं तच्च मानान्तरेण तथावगमं विना नेति कथमप्यं प्रलाप इति चेत् । सत्यम् । मानान्तरे विनापि तदर्थमम्बन्धितयाऽवगममात्रेण सा सिध्यति स चावगमस्त्वगहमादिपदलक्ष्येऽङ्कारादिसाक्षिणि स्वमकाशे तद्वलात्मिज्ज्याति ब्रह्मादिपदलक्ष्यं चाद्वयं ब्रह्मादिपदवाच्यं शबलं वस्तुनः स्वसंमर्गशून्ये चैतन्ये कल्पितं शबलत्वादध्यस्तत्वाद्वा शबलान्तरबद्वजनादेवदिति तर्केण तत्तमम्बन्धितया सिध्यतीति न मानान्तरापेक्षेत्याह— सिद्धत्वेति । ज्ञातत्वमात्रमित्यर्थः । इह लक्ष्ये ॥ १५२ ॥

ननु तीरादेर्गङ्गादिपदलक्ष्यस्य मानान्तरेण तथाधिगतिर्निषेधेन दृष्टा तत्रार्थं मा तत्रापयोजकोति चेत्तत्राह—

मानान्तराधिगतता हि न लक्षणायां

किञ्चित्करी भवति पिङ्गलतावदग्रेः ॥

धूमस्य जन्मानि हि पिङ्गलता न हेतु .

यद्यप्यवस्थितवती हुतभुक्शरीरे ॥ १५३ ॥

मानान्तराधिगततेति । ङीतिद्वयं प्रसिद्धौ, किञ्चित्करी-
 निमित्तं न भवतीति सम्बन्धः । नियमेन तत्र विद्यमानस्यापि गौ-
 रवेणाप्रयोजकत्वे दृष्टान्तमाह—पिङ्गलतावादिति । अग्रे रूपमिव
 किञ्चित्करी न भवतीति सम्बन्धः । दृष्टान्तं विवृणोति—धूमस्ये-
 नि । न हेतुर्हीति सम्बन्धः । आग्निमेव हि धूमजनकतायामग्रेः
 प्रयोजकं न तु पिङ्गलामित्वमापि गौरवादिति भावः । शुक्तिरजना-
 देरपि इदमित्यादिपदान्तरेण लक्ष्यत्वसम्भवान्मानान्तरेण तस्यावग-
 त्यभावात् मानान्तरगम्यत्वं तत्प्रयोजकामेति भावः ॥ १५३ ॥

ननु ग्रन्थादिशब्दानामन्यत्र संगत्यसंभवात्तत्रैव शक्तिः कल्प-
 नीया , एवं च कथं तत्रैव तेषां लक्षणा , तच्छक्तपदलक्षितार्थोपा-
 दाने चेदमापि शास्त्रमनात्मानिष्ठं स्मादित्याशङ्का परिहर्तुं लक्षणात्रै-
 विध्यमाह—

शब्दस्य लाक्षणिकवृत्तिरपि त्रिधैषा

का चिज्जहाति न जहाति च वाच्यमन्या ॥

भागं जहाति न जहाति च भागमन्या

सोऽयं त्रिधा भवति लाक्षणिकप्रकारः ॥ १५४ ॥

अथवा लोके लक्षणाऽनेकाविधा । तत्र काऽसौ लक्षणा तत्त्वमनि-
 यावये संभवेत्याशङ्क्य तां विवेक्तुं लोके प्रसिद्धं लक्षणाभेदं मत्वाह
 शब्दस्येति । एषा लाक्षणिकवृत्तिरिति संबन्धः । त्रैविध्यमेवाह
 का चिदित्यादिना । का चिद्वाच्यं जहाति जहल्लक्षणेत्यर्थः ।
 अन्या वाच्यं न जहाति अजहल्लक्षणेत्यर्थः । अन्या भागं वाच्या-
 र्थांश्च जहाति अन्यं भागं न जहाति च जहदजहल्लक्षणेत्यर्थः । त-
 द्वैविध्यमुपसंहरति । सोऽयमिति ॥ १५४ ॥

लोके क्रमेण तासामुदाहरणमाह—

गङ्गापदं हि निजमर्थमपास्य तीरे

यद्वर्त्तते भवति सा जहती प्रसिद्धा ॥

शोणः स्थितो बहिरितीह तु लक्षणाया

मादाय शोणिमगुणं तुरगे प्रवृत्तिः ॥ १५१ ॥

गङ्गापदमितिद्वयेन । निजमर्थं स्ववाक्यप्रवाहमपास्य त्यक्त्वा ।
यद्यस्मात् । शोणः शोणिमगुणोऽश्नत्स्वानेयतः ॥ १५२ ॥

सोऽयं पुमानिति वचस्युभयप्रकारा

देशादिभागपरिवर्जनतः प्राप्तिः ॥

पुंसश्च केवलमुपात्ततया पदाम्बा

मेवं त्रिधा भवति लाक्षणिकी प्रवृत्तिः ॥ १५६ ॥

सोऽयमिति । उभयप्रकारा जहदजहद्रूपा । तदेवोपपादय-
ति । देशादीति । तदेतद्देशकालवैशिष्ट्यरूपभागवर्जनात्केवलं यथा
स्यात्तथा तदिदं पदाम्बां पुंस उपपात्ततया चेत्यर्थः । उपसंहरति । ए-
वं त्रिधा भवति । गङ्गायां घोष इत्यत्र हि वस्तुतो गङ्गासंबन्धि यत्तीरं
घोषान्धपयोग्यं तदेव लक्षणया प्रतीयते न तु गङ्गावैशिष्ट्यतीरं तस्य
तेन रूपेण घोषान्धपयोग्यत्वादतो गङ्गापदे जहल्लक्षणैव, एवं बाह्यः
शोणस्तिष्ठतीत्यादी निष्कृष्टद्रव्यगुणमात्रस्य बाह्यदेशस्थित्यनुपपत्तेः
शोणगुणवैशिष्ट्यैवाश्वस्य नियमेन स्थित्यवगमात्सोऽजहल्लक्षणा
स्त्रार्थमुपादायैव तस्य द्रव्ये वृत्तेः, सोऽयमित्यादौ तु प्रागुक्तम्पावे-
नामेदं विरुद्धदेशादिपदार्थभागं परित्यज्य धर्मस्वरूपं पदार्थभाग-
मुपादायेदं वाक्यममेदं प्रतिपादयतीति तत्र सा जहदजहद्रूपेति लाक्ष-
णिकी एतस्मिन् त्रिधा भवतीत्यर्थः ॥ १५६ ॥

एवं वेदेऽपि तत्रैव विध्यमुदाहरणेनाह—

वेदेऽपि लाक्षणिकवृत्तिरियं त्रिधा

यज्ञायुधीतिवज्जने तुं जहत्प्रवृत्तिः ॥

वैश्वानरादिवचनेष्वजहत्प्रवृत्ति-

स्तत्त्वं गिरौ ह भयरूपतया प्रवृत्तिः ॥ १५७ ॥

वेदेऽपीति । यज्ञायुधी यजमानः स्वर्गलोक्तमेतीति वाक्येऽन्त्ये-
ष्टिमकरणस्येऽग्निहोत्रकपालादिपात्रैर्विशिष्टो यजमानः स्वर्गं गन्तु-
तीति प्रतीयते तदनुषण्णम् । आग्निहोत्रपात्राणां प्रत्यक्षेणैव दाढात्,
यजमानस्याग्निहोत्रकपालादिपञ्चायुधविशिष्टस्य स्वर्गगमनायोगात्-
ज्ञायुधीशब्दः तास्मिन्स्वार्थं परित्यज्य वर्तत इति सा जहल्लक्षणा,
मत्त्वर्थमत्ययस्य संबन्धमात्रनिष्ठत्वमभिप्रेत्य संबन्धनि यजमाने जह-
ल्लक्षणेत्युक्तम्, विशिष्टात्केनलभ्यमादित्याशयेन वा । जहत्प्रवृत्तिः
जहल्लक्षणा वृत्तिः । वैश्वानरादिवचनेऽपि । प्रादेशमात्रमभि-
विमृणमात्मानं वैश्वानरमित्यत्र वैश्वानरशब्दो जाठरेऽग्नौ रुद्धस्त-
दवाच्छिद्ये आत्मनि वर्त्तते, अन्यथा आत्मानं वैश्वानरमिति सामा-
नाधिकरण्यायोगात्, तथा च स्वार्थपरित्यागेन स आत्मानं
वर्त्तते इति तस्य तत्राऽमहल्लक्षणा । आदिशब्देन सृष्टीरुपदधाती-
त्यत्र सृष्ट्यसृष्टीष्टकामु वर्त्तमानः सृष्टिशब्दो गृहीतः । तत्त्वं गि-
रोरिति । तत्त्वमिवाक्यस्य तत्त्वं पदयोरेत्यर्थः । उभयरूपतया
जहदजहद्रूपतया । पदद्वयार्थेऽप्यभेदविरोधिविशेषणार्थपरित्यागेना-
परोक्षचैतन्याद्वपानन्दे पदद्वयप्रवृत्तेः सा जहदजहल्लक्षणेत्यर्थः । एतेन
ब्रह्मात्मनि शक्तब्रह्मादिपदस्य कथं तत्र लक्षणा ब्रह्मादिपदलक्ष्यस्य
शास्त्रार्थत्वे इदमपि शास्त्रमनात्मनिष्ठमिति दूषणद्वयं परिहृतम् । शब्दे
ब्रह्माणि परिगृहीतमद्वैतिकस्य युद्धे ब्रह्मात्मनि लक्षणीय-
त्वेरिति ॥ १५७ ॥

ननु कथं तर्हि ब्रह्मशब्दस्य पूर्णब्रह्मार्थत्वं ब्रह्मानिरिक्तस्य
मर्त्यस्य परिच्छिन्नत्वेन तच्छब्दे पूर्णनारूपवृद्धत्वात्संभवादित्या
शङ्का—

१ अध्याये जहदजदल्लक्षणयाऽन्वण्डार्थत्वोपपादनम् । १३५

अन्य आपेक्षिकादन्तःकरणानिष्ठप्रत्ययत्वादन्यः । प्रतीचि सा-
क्षिणि । तस्य स आत्मा सर्वान्तर इति श्रुतेः सर्वान्तरत्वमन्यः
प्रत्ययभावोऽस्तीत्यर्थः । तत्कृतस्याभ्या प्रत्ययत्वाभ्या कृतस्तत्र
तदुभये शब्देऽन्यः ताभ्या प्रत्ययत्वाभ्यामन्यः प्रत्ययभावोऽस्तीत्यनु-
पपन्नः । ततः किं तत्राह—व्युत्पन्नोपमिति । तत्र शब्दे ।
आत्मेति शब्दः त्वमहमादिशब्दः । पचप्यहमादिशब्दसङ्गतिग्रहसमये
तदर्थे शब्दत्वं न प्रतीयते तथापि तस्मान्निवारकाले तत्सिद्धतीति
वक्ष्यति तत्तत्तदापि तदुभयात्मकमेवेत्येवमुक्तम् ॥ १५९ ॥

एवं वदद्वयवाच्यशब्दं तत्र वृत्त्यादिपदसङ्गतिग्रहं चोक्त्वा
वाङ्मय जहदजदल्लक्षणयाऽन्वण्डार्थप्रतिपादनप्रकारमाह—

तच्छब्दवाच्यगतमद्वयभागमेकं

प्रत्ययस्त्वमात्रमात्रविरोधमपेक्षमाणः ॥

त्वंशब्दवाच्यशब्दलक्ष्यमुपाददानो

वाक्प्रपादखण्डमथ तत्त्वमसीति विद्यात् ॥ १६० ॥

तच्छब्दवाच्यगतमिति । वाक्यार्थे अविरोधमपेक्षमाणोऽधिकारी
तच्छब्दवाच्यशब्दलक्ष्यगतप्रविष्टमेकमद्वयभागे पारमार्थिकाद्वयभागं त्वंश-
ब्दवाच्यशब्दलक्ष्यं प्रत्ययत्वं सर्वान्तरत्वं जहदजहदल्लक्षणयोपाददानोऽन्-
न्तर तत्त्वमसीतिवाक्प्रपादखण्ड विद्यादिति संवन्धः ॥ १६० ॥

ननु तत्त्वेपदयोरेकार्थत्वमनुपपन्नं तथा सति पर्यायतापत्तेरत्यन्त-
भिन्नार्थत्वे च सामानाधिकरण्यायोगादिति भेदाभेदनिष्ठं तद्वाक्यमि-
त्यशङ्क्याह ।

आदेशागे नाणुमात्रोऽपि भेदो

यथप्येवं-मिन्नमाशय शङ्कौ ॥

वर्तेते त्वय्यद्वयात्मप्रकाशे

बाह्यं हेतुं जानिता नास्ति तस्मात् ॥ १६१ ॥

आदेयेति । तात्पर्यविषये लक्ष्ये अपरोक्षचैतन्याद्वयभाग
इत्यर्थः । अणुमात्रोऽपि ईषदापि । चैतन्यानन्दयोरत्यन्तभेदात् ।
अन्यथानन्दस्वाभानप्रसङ्गात् चैतन्ये वा कल्पित्वं स्यात् अन्यथा
तदगन्धत्वात् । एवं चैतन्यस्याप्यानन्दभेद उपेक्षणीयतापत्तिः ।
भेदाभेदौ च विरुद्धाविति तदुभयमेकरसं न तु भिन्नाभिन्नामित्यर्थः ।
एव चेत्कथमपर्यायता पदयोरित्याशङ्क्योक्तानुवादेन तामुपपादय-
ति । यद्यप्येवमिति । भिन्नं परस्परमिति शेषः । शब्दौ तत्त्वमादि-
शब्दौ । बाह्यं वाक्यार्थादहिर्भूतम् । हेतुं शब्दवृत्तिनिमित्तं बाह्य-
मिति यावत् । जानिता पर्यायता । पदद्वयलक्ष्यस्यैकरसत्वेऽपि बा-
ह्यभेदादपर्यायतेत्यर्थः ॥ १६१ ॥

ननु जीवब्रह्मणोरत्यन्तभेदे घटकुटशब्दवत्तत्त्वं पदसामानाधिक-
रण्यं न स्यात् नीलमुत्पलमित्यादावोषधेदे सत्येव सामानाधिकरण्य-
दर्शनादित्याशङ्क्याह ।

अद्वैतेऽर्थे प्रत्यगर्थोऽस्ति तद्वत्

प्रत्यक्तत्त्वे चाद्वयस्यापि भावः ॥

यद्यप्येवं नातिरेकावकाशः

पूर्णे तत्त्वे तत्त्वमर्थोपपत्तेः ॥ १६२ ॥

अद्वैतेऽर्थ इति । शुद्धाद्वयानन्द इत्यर्थः । प्रत्यगर्थः केवलमा-
सी सर्वान्तरोऽस्ति तदभिन्न इति यावत् । तद्वत्प्रत्यगभिन्नाद्वयवत्प्र-
त्यक्तत्त्वे वक्तव्याणि अद्वयस्यापि भावः अस्त्येवेति सम्वन्धः ।
अद्वयार्थोऽपि प्रत्यगभिन्न इत्यर्थः । यद्यपिशब्दौ सतीत्यस्यार्थे एवं
सतीत्यर्थः । अतिरेकः ईषद्वेदः । अथ वाऽद्वैतेत्यादिना प्रत्यगद्वया-
भेदो दर्शितः, यद्यपीयादिना सामानाधिकरण्यानिमित्तं भेदमनूय

दूषयति एवमपि मामानाधिकरण्यादतिरेकावकाश इति यदि तन्ने-
त्यर्थः । तत्र हेतुमाह । पूर्णे तत्त्व इति । तदा सल्लु ग्रह्य प्रतीचो
व्यावर्त्तत प्रत्यगापि ग्रहणः । एवं च तदर्थग्रहणो निरवधिकवृत्तं
त्वमर्थस्य च प्रतीचः सर्वान्तरत्वं न स्यात्, पूर्णे तत्त्वे मत्येव तत्त्व-
मर्थयोस्तदुपपत्तेरित्यर्थः ॥ १६२ ॥

नन्वेकस्मिन् वाक्ये प्रयुक्तनितिल्लपदलक्षणाऽनुपपन्ना लोके
तथाऽदर्शनात् शक्तपदं विना वाक्यार्थाऽनुभवायोगाच्च तस्यैव तज्ज-
नकत्वादिति चेन्न, न तावदलोके तददर्शनं विषं भुङ्क्तेत्यादौ तददर्श-
नात्, तेन हि वाक्येन शत्रुगृहशोदकादिभक्षणपानादीष्टमायनं न
भवतीति प्रतीपत इति सर्वपदलक्षणा, एवमर्थवादवाक्यस्यमर्थपदेऽपि
प्राप्तस्ते लक्षणा दृष्टा, किं च तात्पर्यानुपपत्तिर्हि लक्षणावोजं नान्व-
यानुपपत्तिः क्रत्येयं गौरितो बहुसूत्रित्यर्थवादवाक्ये तदभावात्, एवं
च यथातात्पर्यमेकस्मिन्मर्थस्मिन्वा पदे लक्षणा न विरुद्धा, अत्र
एव सीयमित्यत्रापि पदद्वयलक्षणैव न्याय्या, शब्दस्य वाक्यार्था-
नुभवजनकत्वे चान्वीयमानोपस्थापकत्वमेव तन्त्रं, न तु शक्तया
तदुपस्थापकत्वं गौरवादित्युपक्रमाद्यनुरोधेन मलयद्वयमात्रपर्यवसा-
यित्वममिवान्यस्यपदद्वयलक्षणा न विरुद्धये, आवश्यकी च,
अन्यथा श्रुतितात्पर्यानिर्वाहादितिन्यायसिद्धेऽर्थेऽविनिगमनवर्कमप्य-
नुग्राहकमाह । -

न च विनिगमनायां कारणं किंचिदास्ति

स्फुटमुभयपदस्या लक्षणा शस्यतेऽतः ॥

न हि विनिगमनायां हेत्वभावे कदाचित्

क्वचिदियमुपलब्धा सोऽयमित्यादिवाक्ये ॥ १६३ ॥

न च विनिगमनायामिति । चकारेणोक्तं न्यायं समुद्दि-
नोति । अस्मिन्नेव पदे लक्षणा नान्यत्रेति निर्धारणायाभिप्रेत्यर्थः ।

शस्यते प्रशस्यते । यतो विनिगमनार्था किमपि स्फुटं कारणं नास्ति अतः उपपदस्थेत्यादिसम्बन्धः । ननु तिष्ठतु कारणान्तर-
गवेपणं श्रोतुरिच्छैव तन्निमित्तमित्याशङ्क्य तर्हि वाग्यार्थव्यवस्था
न सिद्धयेत्सर्वेषामेकस्य वा श्रोतुर्नियतेच्छाभावादित्याशयेनाह । न
हीति । इयमेकपदलक्षणा ॥ १६३ ॥

ननु यस्मिन्वाक्ये यत्पदं प्रथमं श्रूयते तदसंज्ञातविरोधिन्या
प्रबलं स्वार्थनिष्ठं तद्विरुद्धार्थं द्वितीयं तदनुकूलं लक्षयिष्यतीति तत्र
कारणाभावोऽसिद्धः इत्याशङ्क्यात्तापि वाग्यार्थव्यवस्थैव दोषः
प्राथम्यादेरपि शास्त्राभेदेनाव्यवस्यितत्वादित्याह ।

प्रथमचरमभावो निर्णये कारणं चे

दयमपि नियमो न ह्यन्यथाऽप्यस्य दृष्टेः ॥

प्रथमपठितमासीत्तत्पदं सामवेदे

चरमपठितमेतद् दृष्टमध्वर्युवेदे ॥ १६४ ॥

प्रथमेति । निर्णये लक्षणानिर्णये । अस्य प्रथमचरमभावस्य ।
अन्यथादर्शनमेवाह प्रथमेति । तत्पदमद्वयब्रह्मयोधनम् । सामवेदे
तत्प्रमत्तिवाक्य इत्यर्थः । अध्वर्युवेदे यजुर्वेदे अहं ब्रह्मास्मीतिवाक्ये ।
एतत्तत्पदार्थयोधकं ब्रह्मपदमित्यर्थः । एवं च तत्प्रमत्तिवाक्येन
जगत्कारणत्वादिविशिष्टस्य ब्रह्मणस्त्वंपदलक्ष्यसाक्ष्यभेदः प्रतिपा-
द्यते, यजुर्वेदेन तु अहंकारकर्तृत्वादिविशिष्टस्य शुद्धाऽद्रयाऽभेदः
प्रतिपादनीय इति सर्वेषामेकरूपं ब्रह्म न सिद्धयेत्तद्याप्तमेकस्य
वैरूप्यायोगाद्ब्रह्मिण विकल्पासंभवाच्चात भारः ॥ १६४ ॥

प्रथमचरमभावस्यानिर्णायकत्वं सोऽयमित्यादिलौकिकराक्ये-
ऽप्याह ।

सोऽयं पुमानयमसाविति पौरुषेये

वाक्ये तथाव्यतिहतेऽत्र विशेषहेतुः ॥

१ अध्याये विरोधापनोदार्थमपि सर्वपदलक्षणा । १३५

पूर्वापरत्वमिति शक्यमिदं न वक्तुं ।

मुख्यत्वलाक्षणिकते प्रति शब्दवृत्त्योः ॥ १६५ ॥

सोऽयं पुमानिति । अत्र वाक्ये तच्छब्दः पूर्वाऽयंशब्दः
पश्चात्पुक्तः अयमभावितिवाक्ये तु विपरीतः प्रयोगस्तदिदमाह ।
व्यतिहृत इति । व्यत्यस्त इत्यर्थः । सोऽयं पुमान् तथा तथा-
विधे अयमभाविति च व्यतिहृतेऽत्र पर्येषे वाक्ये शब्दवृत्त्योर्मुख्य-
त्वलाक्षणिकते मात इदं पूर्वापरत्वं विशेषहेतुर्विनिगमनाहेतुरिति
वस्तुं न शक्यमिति सम्बन्धः । अत्रापि वाक्यप्रयोगतृणामुच्चारणे
पूर्वापरत्वनिष्पादशब्दादिति भावः ॥ १६५ ॥

एवमखण्डे ग्रन्थाणि तात्पर्यानुपपत्त्या विनिगमनाभावेन च पद-
द्वयलक्षणेत्तुक्तम्, इदानीं मुख्यार्थयोस्मेदान्वयानुपपत्त्याप्यविनिग-
मोपोद्बलिततया सा वक्तव्येत्याह ।

न च भवति विरोधस्योत्थितस्थापनीतिः

पदयुगलनिविष्टां लक्षणामन्तरेण ॥

न हि भवति कदाचित् सद्व्यस्याद्वयत्वं

न च भवति परोक्षः प्रत्यगऽर्थोऽपि तद्वत् ॥ १६६ ॥

न च भवतीति । विरोधस्याभेदे विरोधस्योत्थितस्य ज्ञा-
तस्थापनीतिर्निराकरणं पदद्वयलक्षणामन्तरेण न च नैव भवतीति
सम्बन्धः । विरोधमेव व्यनक्ति न हीति । तद्वत्सद्व्यस्याद्वयमेव
इव । एतेन तदादिशब्दस्योपास्यतवाचकत्वात् शुद्धस्य च
तात्पर्यविषयतयोपास्यतत्वाद्भिन्नैव लक्षणां ततः शुद्धोपास्यतिसंभव
इति प्रत्युक्तम्, उपास्यतितिशेषस्य शुद्धत्वाऽसम्भवात्,
तदादिपदयुगलवाक्यगर्भमहावाक्यातिरिक्तावान्तरवाक्यस्य शुद्ध
तात्पर्यासंभवाच्च । न हि महावाक्यतदर्थप्रतिमन्थानं विना वाक्य-
कदेशस्य शुद्धे तात्पर्यनिरूपणं संभवति, महावाक्यतदर्थप्रतिमन्थानं
तु तत्पदतदर्थप्रतिमन्थानमृते न भवतीति तात्पर्यनिरूपणात्मागेव

तत्पदार्थनिर्णयो वाच्य इति सृष्ट्यादिवाक्यानुरोधेन विशिष्टमेव
 तत्पदार्थ इति तत्रापि लक्षणा आवश्यकीति भावः । अत्र त्वमर्थगत-
 सद्वितीयत्वांशपरित्यागवदापरोक्षस्यापि परित्यागो वक्तव्यस्तस्मि-
 न्मत्येव विरोधस्य परिहारादुद्देश्यविशेषणत्वेन तस्यापि परित्या-
 ज्यत्वाच्चेति न शङ्कास्पदत्वम् । मत्पक्षमात्रस्य त्वंपदे लक्षणयोपादे-
 यस्य चैतन्यमात्रस्यापरोक्षस्वभावत्वात्स्वभावत्वापि च भावत्वागा-
 पत्तेः । न हि ग्रहगतमेकत्वमविवक्षितमिति ग्रहत्वमप्युद्देश्यविशेषण-
 त्वादविवक्षितं भवति, तस्य तत्त्वभावत्वात् । न च स्वयं चात्मा
 परोक्षश्चेति कस्य चिदनुभवः संभाव्यते । तस्मात्पारोक्ष्यसद्वयत्वप-
 रिहारायोभयपदे लक्षणावश्यग्राह्येति भावः ॥ १६६ ॥

नन्वेकपदेऽपि लक्षणा व्यर्था, एकस्यैव ग्रहणो विशेषणद्वय-
 विशिष्टतया पदद्वयवाच्यत्वेन दण्डी कुण्डलीतिप्रयोगादिवदभेदमती-
 स्युपपत्तेरिति चेन्न, विशिष्टाभ्यां तदुभयाश्रयकेवलस्वरूपस्यान्यत्वे-
 न लक्षणां विना तत्पदाभ्यामुपस्थित्यसंभवात्, तथा हि इदानीमर्थं
 दण्डी न भवतीति हि दण्डिनो देवदत्तात्केवले तस्मिन् भेदः प्रती-
 यते, अभेदीनपेक्षस्य भेदविषयतयाऽन्यत्र क्लृप्तस्य विशेषणमात्रसं-
 सर्गाभावविषयत्वायोगात्, अन्यथा घटः पटो न भवतीतिप्रतीतेरपि
 घटत्वात्यन्ताभावविषयत्वप्रसङ्गेन कापि भेदो न सिद्ध्येत्, न च मातृ
 दण्डयेनापिमिति प्रत्यभिज्ञया तदभेदे सिद्धे निषेधाधिपोविशेषणाभावा-
 विषयनेति वाच्यम्, भेदबुद्ध्यनुरोधेन प्रत्यभिज्ञाया एव तज्ज्ञाती-
 यविषयतयोपपत्तेः, आत्मवेदं सर्वमित्यादिना सर्वाभेदीसिद्धेः घटाद्य-
 भेदनिषेधोऽपि न स्यात्, त्रिंशष्टभेदस्तूपायत्रापि समान एव,
 अभेदबुद्धिरीव स्वरूपमात्रभेदविषयैवेति तयोर्भिन्नाविषयतैव, एवं
 सति दण्डिकुण्डलिनोरपि परस्परं स्वसमानमत्ताकभेदवलात्तत्रापि
 लक्षणमेव तदुभयाश्रयाभेदसिद्धिः, एवमेकदकत्राविरुद्धविशेषणद्वय-
 विशिष्टयोरपि परस्परभेदेन यदैकता न घटने तदा किमु वक्तव्यं

१. अध्याये जहल्लक्षणयाऽप्यखण्डार्थत्वम् । १३७

विरुद्धविशेषणद्वयविशिष्टयोर्जीवेश्वरयोरित्याह ।

आविरुद्धविशेषणद्वयप्रभवत्वेऽपि विशिष्टयोर्द्वयोः ॥

घटते न यदैकता तदा नितरां तद्विपरीतरूपयोः १६७

अविरुद्धेति । स्पष्टम् ॥ १६७ ॥

ननु विरुद्धरूपयोरपि जीवेश्वरयोः सत्त्वादिना केन चित्स्वरूपेणैकत्वमम्भवाच्चत्वादिबचनं कथं लक्षणां विना नैव प्रतिपादयेदिति शङ्कते—

अथ केनचिदात्मनैकता वचनेन प्रतिपाद्यते तयोः ॥

तदसुन्दरमस्तमेति हि स्फुटमेव त्रिविधापि लक्षणा ॥ १६८ ॥

अथेति । किं तत्स्वरूपं पदेन केन चिदुपस्थापनीयम् उत न । आद्ये तद्वाचकपदामावेन ब्रह्माहंपदयोस्तत्र लक्षणाप्रसङ्गः । द्वितीये शब्दानुपस्थितस्यापि वाक्यप्रतिपाद्यत्वे गङ्गासम्बन्धिनस्तत्पदादनुपस्थिततीरादावपि घोषान्धमित्यप्रतीत्युपपत्तेः, एवं श्रोणादिना लक्षणान्तरेणाश्वादेर्वाहस्यत्यन्वयसम्भवात्, तथा सोऽयमित्यत्रापि शुद्धस्य वाक्यार्थत्वसम्भवात्मसिद्धलक्षणोच्छेदप्रसङ्गः । तस्मात्पदोपास्थितपदार्थयोरन्वयो वाच्य इत्यभेदयोग्यस्वरूपोपस्थितये पदद्वयलक्षणाऽवश्यं वाच्येत्याशयेनाह तदसुन्दरमिति । एवमेवं सति स्फुटमस्तमेतीति सम्बन्धः ॥ १६८ ॥

एवं ब्रह्माहंपदयोर्लोकवेदव्यवहारानुरोधेन शबलवाचकयोर्जहल्लक्षणयाऽखण्डार्थत्वमुक्तम्, इदानीमज्ञानमात्रवाची ब्रह्मशब्दः मेम योनिर्महद्ब्रह्मन्त्यत्र केवलाहाने ब्रह्मशब्दप्रयोगात्, एवमहंशब्दोऽपि व्यवहारबलेन लाघवाच्च केवलाहंकारवाची भवतीति ताभ्यां जहल्लक्षणयैवाऽखण्डवस्तुप्रतिपत्तिरिति पक्षान्तरमाह—

सामासाज्ञानवाची यदि भवति पुनर्ब्रह्मशब्दस्तथाऽहं

शब्दोऽहंकारवाची भवति तु जहती लक्षणा तत्र पक्षे ॥

नौरिषा रौति लोहं दहति विषधरो रज्जुरग्रे तयासा-

वित्यत्रेवात्मवस्तुन्यपि भवतु जहल्लक्षणा को विरोधः १६९

साभासाज्ञानेति । चिच्छायायुक्ताज्ञानवाचीत्यर्थः । यदी-
ति निश्चयार्थे । जहल्लक्षणाया अतिप्रसिद्धतया प्रस्तुते तदौचित्यार्थे
दृष्टान्तमाह । नौरिति । रौति शब्दंकरोति । नावः शब्दकर्तृ-
त्वानुपपत्तेस्तया तत्स्यः पुरुषो लक्ष्यते एवमुत्तरत्रापि लोहरज्जुश-
ब्दाभ्यां बहिसर्पबोर्लक्षणा । रज्जुर्विषधर इति लोकप्रसिद्धमयोगानु-
वादत्वादु ग्रन्थकर्तुर्न विलिङ्गमयोगदोषः । विषधरा च इति छेदो
वाऽस्तु । विषधरपदं वा दीर्घद्रव्यलक्षकं तया च न विलिङ्गता ।
दार्ष्टान्तिकमुपसंहरति । आत्मवस्तुनीति ।

अत्रानिधितार्थ्यादिशब्दस्वारस्येन प्रौढिवादोऽयं ग्रन्थकारस्येति
केचित् । तत्र च धीर्ज्ञं, ब्रह्मशब्दस्य जगत्कारणे प्रचुरप्रयोगानु-
रोधः, अज्ञाने तत्प्रयोगस्य काचित्कत्वात्, एवमात्मवचनादंशशब्द-
स्यापि नियमेन शब्द एव प्रयोग इति ॥ १६९ ॥

निर्गुणे कस्यापि गुणस्थाभावात्प्रौढिवादेनैव पक्षान्तरमाह—

प्रत्यक्त्वादिगुणान्वयेन यदि वा गौण्यस्तु वृत्तिस्तयो-
र्ब्रह्माहंपदयोः परेतरदृशोर्मुख्ये विरोधो यतः ॥

मुख्यार्थाऽनुपपत्तिहेतुकतया गौण्यस्ति वृत्तिर्यतो

लोके माणत्रको विभावसुरसौ सिंहः पुमानित्यपि ॥ १७० ॥

प्रत्यक्त्वादीति । आदिपदेन बृहत्त्वं गृह्यते । तयोः परेत-
रदृशोः, ईश्वरजीवयोरिति सप्तम्यौ । यदि प्रत्यक्त्वादिगुणान्वयेन
वृत्तिस्तर्हि गौण्यास्त्विति सम्बन्धः । तयोर्ब्रह्माहंपदयोरिति चान्वयः ।
किलक्षणयोः परेतरदृशोः परापरयोर्ब्रह्मप्रत्यगात्मनोर्दृग्ज्ञानं याम्यां
तयोरिति विग्रहः । तत्र हेतुर्मुख्य इति । ननु लक्षणापन्तरेण गौणी

का चिदमुख्यवृत्तिर्न लोके सिद्धेत्याशङ्क्याह । मुख्याप्येति । मुख्या-
र्थान्वयानुपपत्तिर्हेतुर्वास्मिन्नमुख्यसम्बन्धे स तथा तस्य भावस्तत्ता
तपेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमेव हेतुमाह यत्त इति । विभावसुरग्निः ।
अग्निर्माणवकः सिंहो देवदत्त इत्यादौ अग्न्यादिशब्दस्य स्वार्थगु-
णयोगेन माणवकादावनेकत्र प्रयोगाल्लोके गौणी वृत्तिर्यतः प्रसि-
द्धमेत्यर्थः ॥ १७० ॥

ननु स्वार्थं विहायार्थान्तरे वृत्तिर्गौण्यप्यस्ति चेत्कस्तर्हि लक्ष-
णागौण्योर्भेद इति शङ्कामन्वयं तयोरवान्तरभेदोऽस्तौत्याह—

परशब्दवृत्तिरपरत्र भवेदिति यद्यपीदमुभयोः सदृशम् ॥

अनयोस्तथापितु विभागकरं स्फुटमास्ति लक्षणमवान्तरकम् १७१

परशब्दवृत्तिरिति । परस्य लक्ष्यमाणादन्यस्य वृत्तिरि-
त्यर्थः । अपरत्र स्वार्थादन्यत्रोभयोल्लक्षणागौण्योः सदृशं यद्यपीति
सम्बन्धः । अनयोरित्यादि स्पष्टम् ॥ १७१ ॥

अवान्तरभेदमेव दर्शयति—

गुणतो गुणवृत्तिरित्यते ह्यपरा लाक्षणीकी तु सङ्गतेः ॥

इति भेदकमास्ति लक्षणा गुणवृत्त्योरिति वेदवादिनः १७२

गुणत इति । लक्ष्यमाणगुणयोगेन स्वार्थादन्यत्र वृत्तिर्गौणी ।
लाक्षणीकी तु अपराऽन्या, सा संगतेः स्वार्थसम्बन्धमात्रादर्थान्तरे
वृत्तिर्न तु गुणयोगादित्यर्थः । इत्यनेन प्रकारेण लक्षणागुणवृत्त्यो-
र्भेदकमस्तीति वेदवादिनो मीमांसकाः ।

‘अभिधेयाऽविनाभूने प्रतीतेर्लक्षणोच्यते ।

लक्ष्यमाणगुणैर्वागाद् वृत्तिरिष्टा तु गौणते’त्याहुरित्यर्थः ।

गङ्गादिपदं हि स्वार्थान्वयानुपपत्तौ सत्यां तादृहाय तत्सम्बन्धि-
निवस्तुनि वर्तते न तु तद्गुणयोगमपेक्षते त्रीरे गङ्गामादृश्याप्रतीतेः ।
ज्वलनादिपदं तु स्वार्थसम्बन्धिन्यपि माणवकादौ लक्षितस्वार्थं

शुचित्वादिगुणयोगेन वर्तते, अत एवाग्निसदृशो माणवक इति ततः
प्रतीयत इति तयोः स्फुटमास्ति भेदकामित्यः ॥ १७२ ॥

एवं जहदजहदलक्षणया तत्त्वम्पदाभ्यामुपात्तप्रत्यग्रह्याभेदानिष्ठं
महावाक्यमित्युक्तम्, इदानीं तदनुवदन्नुपादेयप्रत्यग्रहणोत्तरे-
श्रुतितात्पर्यगोचरस्वरूपमाह—

नित्यः शुद्धो बुद्धमुक्तस्वभावः

सत्यः सूक्ष्मः सन् विमुश्चाद्वितीयः ॥

आनन्दाब्धिर्यः परः सोऽहमस्मि

प्रत्यग्धातुर्नात्र संशीतिरस्ति ॥ १७३ ॥

नित्य इत्यादिना । वस्तुतः कालत्रयापरिच्छेद्यो नित्यः ।
शुद्धः आविद्याकलङ्करहितः । बुद्धः स्वमकाशबोधो न तु विषयः ।
मुक्तो रागद्वेषादिवन्धराहितः । सत्यः त्रिकालावाच्यः । सूक्ष्मः
स्थौल्यरहितो दुर्बिज्ञेयो वा । सन् विद्यमानो भावस्वरूप इति वा ।
विभुः देशापाराच्छिन्नः स्वतन्त्र इति वा । अद्वितीयः वस्त्वन्तर-
रहितः । आनन्दाब्धिः अनर्वाच्छिन्नातन्दः । परः परमात्मेति
विशेष्यम् । एवं तत्पदलक्ष्यस्वरूपं निर्दिश्य त्वंपदलक्ष्यस्वरूपमाह ।
प्रत्यग्धातुरिति । अहमनुमये मकाशमानोऽहंकारादिसाक्षी प्रत्यग्धा-
तुशब्दः स्वरूपावाची । सोऽपि उक्तलक्षण एवातो न किं चिदपि
तदुभयवैलक्षण्यमिति तदत्यन्तमभिन्नेवेत्याशयेन वाक्यार्थमाह । सो-
ऽहमस्मीति । विद्मीति शेषः । अस्यार्थस्य प्रागुपपादितत्वाच्चाग्रे
चोपपादयिष्यमाणत्वात्संशयं मां कुर्वित्याशयेनाह । नात्रेति । अयं
वाऽस्मीत्यविवाक्षितम् य एतादृशः परमात्मा सोऽहंपदलक्ष्यप्रत्यक्चै-
तन्यमित्यर्थः । यथा चिदेकरसमपि ब्रह्म वस्तु स्वभावतः सत्प्रज्ञाना-
दिपदैरपर्यायिस्तात्पर्येण प्रातिपादनाच्च सत्प्रज्ञानानन्दात्मकमित्युच्यते,
एवं निसो निशानामज आत्मा महान् अत्रार्थं गुरुर्यः स्वयं ज्योतिः

१. अध्याये नित्यत्वादीनां न ब्रह्मरूपत्वमिति मतभेदः ॥ १४१ ॥

असङ्गो ह्ययं पुरुषः अकामं रूपं शोकान्तरम् विमुक्तश्च विमुच्यते
सत्यं ज्ञानं विभुं सर्वगतं भुक्त्वा सदैव सौम्येदम् एकमेवाद्वितीयम्
एषोऽस्य परम आनन्द इत्येवमादितत्तद्वाक्यस्यैरपर्यायैर्नित्यादिशब्दै
स्तात्पर्यतः प्रतिपादनाच्च नित्यशुद्धादिस्वभावमित्युच्यत इति ॥ १७३ ॥

नित्यत्वादीनामभावरूपाणां न भावरूपब्रह्मस्वरूपत्वमिति मन्वा-
नानां मतभेदमाह—

सच्चित्सुखाद्यवपुः कथयन्ति के चिद
सच्चित्सुखात्मकतिमि प्रथयन्ति के चिद ॥
ब्रह्मेतराणि किल नास्य वपुंषि तेषां
बुद्धौ स्फुरन्त्यपररूपानिवृत्तिभावात् ॥ १७४ ॥

सच्चिदिति । सच्चिदद्वयात्तदस्वरूपं ब्रह्मेति के चिद ।
अद्वयत्वं च द्वयाभावोपलक्षितं भावस्वरूपम् । एतच्चानन्दपदार्थः ।
अपरे त्वद्वयत्वमपि मुक्ता सदादिकमेव ब्रह्मेति वर्णयन्ति । नित्य-
त्वादीनां ब्रह्मस्वरूपत्वे तेषामरुचिनिमित्तमाह । इतराणीति ।
अस्य ब्रह्मण इतराणि नित्यत्वादीनि न वपुंषि सन्ति वपुष्टेन
बुद्धौ न स्फुरन्ति किल । कुतः तेषां नित्यत्वादीनामपररूपस्य
कालपरिच्छेद्यत्वादेर्निवृत्तिभावादभावरूपत्वादित्यर्थः । ब्रह्मणो
भावरूपत्वाद्भावरूपमेव सदानन्दादिकं स्वरूपं भवितुमर्हति न
नित्यत्वादिकमप्यभावरूपम् विरोधात्, किन्तु तेषां तद्वर्त्यत्वमेवेति
तदाशयः ।

अत्र केचित्किलशब्दाभ्यामस्वारस्यं द्योतितम् । तत्र चेदं
निमित्तम् यथा सदादिशब्दैर्लक्षणया भावरूपं ब्रह्म प्रतिपाद्यते
एवं नित्यादिशब्दैरापि तत्तच्छब्दशक्तैस्तदधिष्ठानं ब्रह्मेव लक्षणया
प्रतिपाद्यत इति वक्षित्यादिस्वभावमिति व्यवहियत इति न ब्रह्मणोऽ

भावात्मतापत्तिः, नाप्यभावधर्मकत्वमद्वये धर्मधर्मिभावायोगादभावस्य
दुर्निरूपस्य श्रुतिप्रतिपाद्यत्वानुपपत्तेश्चेति ॥ १७४५ ॥

इदानीमवान्तरवाक्यस्यास्वण्डार्यत्वं वक्तुं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्र-
ह्मेति ब्रह्मलक्षणवाक्ये लक्ष्यलक्षणादिभागमाह—

ब्रह्मेति शेषिपदमत्र हि लक्ष्यमेकं

शेषाणि लक्षणसमर्पणमस्य कुर्युः ॥

लक्ष्यार्पणेन सह लक्षणवाचि सर्व

संगच्छतेऽरुणपदं क्रयवाचिनेव ॥ १७४६ ॥

ब्रह्मेति । ब्रह्मेतिपदं शेषीति सम्बन्धः शेषिणः प्रधानस्य
पदमिति वा । ननु ज्ञानानन्दादिरपि ब्रह्मस्वरूपत्वात्तत्पदमपि तथा-
विधं किं न स्यात्तत्राह अत्र हीति । अस्मिन्वाक्ये एकं पदं
लक्ष्यं हि यतः अतः शेषाणि सत्यादिपदान्यस्य ब्रह्मणो लक्ष-
णसमर्पणं कुर्युरित्यर्थः । एकस्मिन्वाक्ये एकमेव पदं लक्ष्यमु-
द्देश्यं समर्पयतीति वक्तव्यं सर्वपदार्थानामुद्देश्यत्वे तेषां परस्परानन्व-
येन वाक्यमनर्थकं स्यात्, विधेयं विना सर्वोद्देशानर्थक्यात्तच्चैकं ब्रह्म-
पदोपस्थितमेव भवितुमर्हति तस्यैव ज्ञातस्य पूर्ववाक्ये ब्रह्मविदामेति
परमित्यत्र परमपुरुषार्थसाधनत्वदर्शनात्, यच्च पुरुषार्थसाधनं तदे-
वाधिकारिणा जिज्ञास्यं तदेव च लक्षणेनापि निरूप्यम्, एवं च
ब्रह्मपदसामर्थ्याद्यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते इतिवाक्ये भूतसृ-
ष्टिस्थित्यादिकारणे ब्रह्मशब्दमयोगाच्च जगत्कारणमद्वयं ब्रह्मेव
कार्यानुमानेन सामान्यतोऽवगतं विशिष्य जिज्ञास्यमिति तदेव लक्ष्यं
शेषीति ज्ञानादिपदान्यस्य लक्षणं प्रतिपादयेयुरिति भावः । ततः किं
तत्राह लक्ष्यार्पणेनेति । पदेनेति शेषः । लक्षणवाचि पदमिति
शेषः । संगच्छते यद्ब्रह्म तत्समज्ञानाद्यात्मकमितिवाक्यभावेन संगतं
भवति । ज्ञानाद्यात्मकतयाऽज्ञातब्रह्मण एव तथा प्रतिपाद्यतया मधा-

१ अध्याये अरुणान्वायेनपश्चादन्योन्यसम्बन्धः । १४३

नत्वात्तत्पदेन लक्षणवाचिपदानां तद्गुणमूतार्थानां सम्बन्धो वक्त-
व्यः, अन्यथा प्रतिपिषादपिपितार्थासिद्धेरिति भावः । प्रधानेनेनरे-
पामन्वये दृष्टान्तमाह अरुणपदमिति । ‘अरुणया पिङ्गाक्ष्या गवा
सोमं क्रीणाती’ अत्र तृतीयान्तरुणादिपदानि . क्रयसाधनार्थानि
क्रीणातीत्यनेनान्वीयन्ते आरुण्यादिविशिष्टक्रयस्यैव विधेयत्वादिति
यद्वचद्विदित्यर्थः ॥ १७५ ॥

नन्वेवं सत्पारुण्यादीनां यथा प्रत्येकमेव क्रयेणान्वयः प्रत्येकं
निरपेक्षकरणविधाक्तिश्रवणात्, एवं यद्ब्रह्म तत्प्रत्यं तज् ज्ञानं तद-
नन्वमिति सत्पादिपदानामन्योन्यं निरपेक्षमेव ब्रह्मणान्वयः स्यात्
तु परस्परमेलनमिति नास्माद्वाक्यात्सत्यज्ञानात्मकं ब्रह्म सिद्ध्येत्,
अनेकरूपं च तत्स्यादिति तत्राह—

पृष्ठात्परस्परयुजाप्रतिपत्तिरेषा-

मेवंविधत्वमुपपादयितुं समर्था ॥

लक्ष्यस्य तस्य महतः क्रयवस्तुवत् स्यात्

सर्वस्य कारकपदस्य परस्परेण ॥ १७६ ॥

पृष्ठादिति । सत्पादीनां प्रत्येकं ब्रह्मान्वयप्रतिपत्तेः पश्चा-
देषां सत्पादीनां परस्परयुजा अन्योन्यं सम्बन्धः अभेद इति यावत् ।
तस्याः प्रतिपत्तिर्लक्ष्यस्य तस्य महतो ब्रह्मण एवविधत्वं सत्यज्ञाना-
धस्वण्डैकरसत्वमुपपादयितुं समर्था स्यादिति सम्बन्धः । इममप्यर्थ-
मुक्तदृष्टान्तेनाह क्रयवस्तुवदिति । क्रयवस्तुन इवेत्यर्थः । कार-
कपदस्यारुणादिपदस्य । यथा क्रयेण प्रत्येकमन्वितारुण्यादिगु-
णानां साक्षात्क्रयसाधनत्वायोगादेकहायनीद्रव्यावच्छेदकत्वेनान्वीय-
मानानां परस्परमन्वयः प्राप्नोति, एवं निरवधिकमहत्त्वशालिब्रह्मणा
लक्ष्येणाभेदानुपपत्त्यैकस्यानेकस्वरूपतानुपपत्तेश्च परस्परं मेलनाद-
भिधेतब्रह्मस्वरूपसिद्धिरिति ॥ १७६ ॥

ननु सत्यादिपदवाच्यार्थोपादाने नोक्तब्रह्मस्वरूपलाभस्तेषाम-
वश्यं परस्परं भेदात् सत्यादिपदलक्षणायां च तस्यासत्याद्यात्मता-
पत्तिरित्याशङ्क्याह—

तत्त्वंपदार्थविषयो नय एव योज्यः

सत्यादिवस्तुषु न तत्र विशेषकल्पः ॥

सत्यादिशब्दविषयाः शबलास्तदर्थ-

भागेषु लाक्षणिकवृत्तिरपीह तुल्या ॥ १७७ ॥

तत्त्वंपदार्थेति । सत्यादिवस्तुषु सत्यादिपदार्थेषु । ननु
सत्यादिपदार्थस्य ब्रह्मपदार्थेनान्वयात्तत्र च गुणगुणिभावेन नीलो-
त्पलवन्मुख्यार्थस्वेवान्वयसंभवात् किं तत्त्वंपदयोरिव लक्षणया येन
तद्विषयो नयोऽप्रातिदिश्यते तत्राह न तत्रेति । सत्यादिपदार्थेषु
तत्त्वंपदार्थाभ्यां सकाशादन्वये विशेषमकारो नेत्यर्थः । सत्यादिप-
दार्थानां मूलपद्मान्वयानुपपत्तेर्लक्षणावश्यं वाच्येति भावः । यदुक्तं
ब्रह्मण एवं सति असत्याद्यात्मतापत्तिरिति तदापि तदीयन्यायान्त-
रातिदेशेन परिहरति सत्यादीति । शबला इति । तांश्च शबला-
ननुपदमेव वक्ष्यति । सत्यादिपदानामपि तत्त्वंपदयोरिव शबले
शक्तिः, ततो जहदजहल्लक्षणया च वक्ष्यमाणन्यायेन तेषामभिमत-
त्वेन वृत्तिरिति न त्वदुक्तदोष इत्यर्थः ॥ १७७ ॥

ननु किं तत्सत्यादिवाच्यं शबलं कथं वा तत्र व्युत्पत्तिरिति
निज्ञासायां तदाह—

आकाशादी सत्यता तावदेका

प्रत्यङ्मात्रे सत्यता का चिदन्या ॥

तत्संपर्कात्सत्यता तत्र चान्या

व्युत्पन्नोऽयं सत्यशब्दस्तु तत्र ॥ १७८ ॥

१ अध्याये सत्यज्ञानानन्दत्वादीनां त्रैविध्यम् । १४९

आकाशादौ सत्यतेत्यारम्भाकाशादावोस्त्येत्यन्तैः सप्तभिः
श्लोकैः । आकाशवदादौ सत्यता व्यावहारिकसत्यता । व्यावहा-
रिकसत्यत्वं च परमार्थसत्यत्वात् कल्पितभेदमस्त्येव 'सत्यं चानृतं च
सत्यमभवे'दिति श्रुतेः, आकाशादेरात्मकार्यस्वार्थक्रियाकारित्वदर्शना-
च्च, परमार्थसत्यताविरक्तिरविषयादिसत्यताऽस्तीत्यर्थः । प्रत्यङ्मात्रे
शुद्धात्मनि । सत्यता पारमार्थिकी मत्तता । अन्याऽऽकाशादिस-
त्यत्वाद्विलक्षणाऽत्यन्ताबाध्यार्थलक्षणा । व्यावहारिकसत्यमाकाशा-
द्यस्ति परमार्थमत्तं च प्रत्यग्रूपमन्यदस्तीत्यर्थः । ततः किं तत्राह
तत्संपर्कात् तयोः सत्ययोः परस्परं तादात्म्यात्, निष्पन्नेति
शेषः । तत्रेत्यनुपङ्गः । सत्यता तत्र चान्या समुदायात्मिका । ततो-
ऽपि किं तत्राह व्युत्पन्न इति । तत्र सति शबले प्रत्यक्षादिति द्वे
सत्यशब्दस्य व्यवहारानुरोधेन शक्तिग्रह इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि
द्रष्टव्यम् ॥ १७८ ॥

बुद्धेर्वृत्तौ ज्ञानता तावदेका

प्रत्यग्बोधे ज्ञानता का चिदन्या ॥

तत्संपर्काज् ज्ञानता तत्र चान्या

व्युत्पन्नोऽयं ज्ञानशब्दस्तु तत्र ॥ १७९ ॥

बुद्धेर्वृत्तौ चक्षुरादिजन्यान्तःकरणवृत्तौ । ज्ञानता चैतन्यामिव्य-
ञ्जकत्वरूपा ज्ञानता । प्रत्यग्बोधे प्रत्यक्चैतन्ये । ज्ञानता स्वप्रकाश-
ज्ञानस्वरूपता ॥ १७९ ॥

बुद्धेर्वृत्तौ तावदानन्दतैका

प्रत्यङ्मात्रे का चिदानन्दताऽन्या ॥

तत्संपर्कात्तत्र चानन्दताऽन्या

व्युत्पन्नोऽयं तत्र चानन्दशब्दः ॥ १८० ॥

आनन्दता आनन्दपदव्यवहारयोग्यता प्रथमा । परमप्रेमास्पद
त्वयोग्यतारूपानन्दता द्वितीया ॥ १८० ॥

आकाशादौ नित्यता तावदेका

प्रत्यङ्मात्रे नित्यता का चिदन्या ॥

तत्संपर्कान्नित्यता तत्र चान्या

व्युत्पन्नोऽयं नित्यशब्दस्तु तत्र ॥ १८१ ॥

नित्यता कल्पस्यापेक्षारूपा नित्यतेत्यर्थः । त्रिकालापीरच्छेद्य
स्वरूपा द्वितीया नित्यता द्रष्टव्या ॥ १८१ ॥

आकाशादौ शुद्धता तावदेका

प्रत्यङ्मात्रे शुद्धता का चिदन्या ॥

तत्संपर्कच्छुद्धता तत्र चान्या

व्युत्पन्नोऽयं शुद्धशब्दस्तु तत्र ॥ १८२ ॥

शुद्धता अस्पृश्यताप्रयोजकरूपरहिततारूपा पङ्कादिमलवद्द्रव्य
सम्बन्धराहित्यरूपा वा । प्रतीचि तु सा सर्वप्रकाराऽशुचित्वाभावो
पलक्षितस्वरूपात्मिकाऽविद्याराहित्यरूपा वेत्यर्थः ॥ १८२ ॥

गोधत्सादौ मुक्तता तावदेका

प्रत्यङ्मात्रे मुक्तता का चिदन्या ॥

तत्संपर्कान् मुक्तता तत्र चान्या

व्युत्पन्नोऽयं मुक्तशब्दस्तु तत्र ॥ १८३ ॥

मुक्तता बन्धनरहिततारूपा । प्रतीचि तु संसारानर्थस्य नित्य-
निष्ठीचरूपा सा ॥ १८३ ॥

आकाशादावस्तितता तावदेका

प्रत्यक्तत्वे चास्तितता का चिदन्या ॥

तत्संपर्कादस्तित्ता तत्र चान्या

व्युत्पन्नोऽयं तत्र चास्तीति शब्दः ॥ १८४ ॥

अस्तित्ता विद्यमानता नञर्यानुल्लिखितार्थविषयतारूपभावा-
वा । प्रतीचि तु सा सदितिप्रतीतियोग्यतारूपा । एवं सूक्ष्मविभ्वा-
दिपदानां केशाकाशादिशब्दे व्युत्पत्तिर्द्रष्टव्या ॥ १८४ ॥

नन्वेवं भवतु सत्यादिवाच्यस्वरूपम् तत्र च सत्यादिशब्दस्य
व्युत्पत्तिः, तथापि कथं तल्लक्ष्यस्य निर्णयः तद्वाच्ये भागद्वयसत्त्वेन
हेयोपादेयभागविभागामंभवादिसाशङ्क्याह—

यो यः शब्दोयत्कृतेऽर्थे निरुद्ध-

स्तत्रैवार्थे लक्षणा वृत्तिरस्य ॥

वक्तव्या स्यात् पण्डितैरेवमेतत्

प्रत्यक् पूर्णं ब्रह्म वेदान्तवेद्यम् ॥ १८५ ॥

यो य इति । येन कृतं यत्कृतं तस्मिन्नर्थे सत्यादिशब्दे
निरुद्धो वाचकत्वेन प्रसिद्धस्तत्रैव निमित्तभूते परमार्थसत्यादिस्वभा-
वेऽस्य सत्यादिपदस्य लक्षणोति सम्बन्धः । यद्यपि सत्यादिपदवाच्य-
मात्मानात्मभागद्वयं कृतम्, तथापि गगनादेस्तद्वाच्यभागस्य पत्स-
त्यत्वाद्युक्तं तत्सत्यत्वादिस्वभावाधिष्ठाननिरपेक्षं न भवति तदात्मनैव
तत्सत्यक्रियाजनकत्वादिरूपवत्त्वादित्यथा निरात्मनस्तस्य तदयोगादेवं
चात्माकाशादिस्वरूपं भूतैव तेन शबलितः सन्तत्यादिशब्दवाच्यतां
लभते इति निरपेक्षतत्कृत एव सत्यादिपदवाच्यताहोऽर्थ इति स एव
निरपेक्षः सत्यादिस्वभावो लक्षणयोपादीयत इति न तस्मिन्निर्णय-
कारणशून्यतेत्यर्थः । एतच्च पण्डितैरित्यनेन घोषितम् । एवमद्वय-
ब्रह्मावेदमितिबलादपि सक्ष्यनियमप्रसिद्धिरितिभिमेत्याह । एवमेत-

दिति । वेदान्तवेद्यमेतत्प्रत्यग्रह एव सति पूर्ण स्यादित्यत्रापि सम्ब-
न्धः । विषदादेर्वाच्यभागस्य ब्रह्माभेदानुपपत्तेश्च न तल्लक्षणा व्यर्था-
न च न ब्रह्म पूर्णं सिद्धयेदिति भावः ॥ १८५ ॥

ननु सत्यादिवाक्यस्यैकरसब्रह्मार्थत्वे तत्पदानां पर्यायतापत्ति-
रित्याशङ्क्य किं सत्यादिपदानामपर्यायत्वेन तदर्थभेदः सिपाधयि-
पितः, उत सिद्धान्ते तत्परिहाराजिज्ञासामात्रमिति विकल्प्याद्येऽत्य-
न्तभेदवादिनं प्रत्याह—

सत्येऽप्यस्ति ज्ञानता ज्ञानतायां

सत्यत्वं च स्पष्टमस्त्येव तद्वत् ॥

सत्यप्येवं नातिरेकावकाशः

पूर्णे तत्त्वे ज्ञानसंख्योपपत्तेः ॥ १८६ ॥

सत्येऽपीत्यादिना सत्यपदलक्षणेऽपीत्यर्थः । ज्ञानता ज्ञाना-
भेदः । तर्हि किं रजनाधिष्ठानशुक्तिरिव स्वाभिन्नाद्वजतात् सत्यमपि
स्वाभिन्नाज्ज्ञानाद्भिद्यते नेत्याह ज्ञानतायामिति । ज्ञाने यथा ज्ञानं
सत्याभिन्नं तथा स्पष्टं सत्यत्वं च ज्ञानाभिन्नम्, सत्यज्ञानयोरत्यन्तभेद
इत्यर्थः । ननु भवतु सत्यज्ञानयोरभेदस्तथाप्यातिरेकरूपेपद्भेदोऽपि वाच्यः ।
अन्यथा तत्पदद्वयसामानाधिकरण्यायोगादिति न तदुभयलक्ष्यमत्य-
न्ताभिन्नमिति भेदाभेदमाशङ्क्याह सत्यप्येवमिति । एवं सत्यप्य-
तिरेकावकाश इति यत्तन्नेति सम्बन्धः । कुतस्तत्त्वे ज्ञानानन्दात्मके
वस्तुनि पूर्णेऽत्यन्तभेदे सति ज्ञानसंख्योपपत्तेः ज्ञानस्य ज्ञानत्वं
सत्यस्य सत्यत्वं चोपपद्यते इत्यर्थः । यदि सत्यं ज्ञानाद्भिन्नं स्या-
च्चदा तस्य दृश्यतया सत्यत्वं न स्यात्, एकदेशिमेने ज्ञानाभेदोऽप्य-
स्तीति चेज्ज्ञानभेदस्यापि सत्त्वे तदपरिहारात्, अन्यथा तदस्फुर-
णात्, एवं ज्ञानमपि मनो भिन्नं भेदमदेवेति न ज्ञानं स्यादिति

तयोस्त्यन्तमभेद एव । शब्दापर्यायत्वं सामानाधिकरण्यं च लक्ष्ये-
यवेऽपि वाच्यमेदादुपपन्नतरमिति द्वितीयकत्वोऽपि निरस्त इति
भावः । एवमुत्तरश्लोकयोरेवमपि द्रष्टव्यम् ॥ १८६ ॥

आनन्दत्वे ज्ञानता ज्ञानताया

मानन्दत्वं विद्यते निर्विशङ्कम् ॥

सत्यप्येवं नातिरेकावकाशः

पूर्णे तत्त्वे ज्ञानसौख्योपपत्तेः ॥ १८७ ॥

आनन्दत्वे आनन्दे । ज्ञानमुख्योभेदे मुख्यस्य दृश्यत्वादिदोषो
ज्ञानस्य भेदावद्भूतस्यापत्तिरिति भावः ॥ १८७ ॥

आनन्दत्वे सत्यता सत्यताया

मानन्दत्वं निर्विवादं प्रसिद्धम् ॥

सत्यप्येवं नातिरेकावकाशः

पूर्णे तत्त्वे सत्यसौख्योपपत्तेः ॥ १८८ ॥

आनन्दत्वं इति श्लोकान्तरं स्पष्टम् ॥ १८८ ॥

ननु भवतु सत्त्वादीनामत्यन्तमभेद एकास्मिन्वाख्ये सामानाधि-
करणपदैस्तेषामुपादानात् । नित्यशुद्धत्वादीनां तु तत्रतत्र वाक्ये
पृथक्पृथक्पात्तानामत्यन्ताऽभेदे न किं चित्प्रमाणमित्याहुय तेषामपि
पूर्णब्रह्माभेदानुपपत्त्या परस्परभेदे तेषामशुद्धाद्यापत्तेश्चात्यन्ताभेद
एवोचित इत्याह—

शेषेऽप्युक्तं न्यायसाम्यादशेष-

मन्योऽन्यस्मिन्नस्तिता पूर्णता च ॥

अन्योऽन्यस्याजामिता शब्दशक्ते-

रेवं सुस्थं सर्वमुक्तोपपत्तेः ॥ १८९ ॥

१ अध्याये सत्यादिपदेलक्षणान्तरवृत्त्यन्तरप्रदर्शनम् । १५१

भावः । एवं च ब्रह्मादिपदस्यापि शब्दे सद्भातिरविरुद्धेति द्रष्ट-
व्यम् ॥ १९० ॥

तत्त्वंपदयोरिव सत्यादिपदेष्वपि जहदहल्लक्षणोपपादिता,
इदानीं तद्वदत्रापि लक्षणान्तरं वृत्त्यन्तरं चातिदिशति—

जहतीह च लक्षणा मता

गुणवृत्तिश्च तथाऽभ्युपेयते ॥

न विशेषविनिर्णयक्षमं

किमपीहास्ति विशेषकारणम् ॥ १९१ ॥

जहतीति । इह अवान्नरवावये जहती लक्षणा च मते-
ष्ट्यर्थः । तथा तत्त्वंपदार्थयोर्यथेत्यर्थः । तथा प्राणाः इति वद्व्यव-
हितपरामर्शस्यापि सम्भवात् तथैव जहतीति योजनीयम् । यथा जहती
पक्षा तथैव वृत्त्यन्तरं चास्तु । विशेषविनिर्णयक्षमं जहदजह-
ल्लक्षणैव सत्यादिपदेषु न वृत्त्यन्तरमिति न निर्णययोग्यमित्यर्थः ।
विशेषकारणं विशेषप्रमाणम् । एतदपि प्रोढ्वैवोक्तं वृद्धानां सत्या-
दिपदव्यवहारस्य गगनादिशरल एव नियमेन दर्शनात् । गगनं
सत्यमित्यादिप्रयोगाद्धि गगने सत्यादिशब्दसङ्गतिग्रहो वाच्यः, स
च प्रयोग आत्मानात्मममुदायगोचरः, आत्माऽन्यस्य सत्यपदार्थ-
स्यासम्भवात् । यद्यपि व्यावहारिकी सत्यता गगनादाभ्यस्ति
तथापि सा तथा गृह्यमाणाऽऽत्मनि व्यावर्त्तयेच्च तु सत्यत्वादिरूपेण
गृह्यमाणा । वक्ष्यमाणरीत्या व्युत्पत्तिकाले तस्या विविच्य ज्ञातु-
मशक्यत्वाच्च विचारदशायामेव तत्कल्पनात् । ततश्चाधिष्ठानव्यावृ-
त्तरूपेण गगनादिस्फुरणाभावान्न केवलतद्गोचरः शक्तिग्रहः । न
चैवमपि विशिष्टादन्यस्मिन्केवले जहल्लक्षणैव पदानां युक्तेति
वाच्यम् । विशिष्टस्वरूपस्य विशिष्टरूपेण स्वस्मात्कल्पितभेदेऽपि
तत्त्वतस्तदभावेन विशिष्टरूपस्य केवलाभिन्नस्य त्यागासंभवेन जह-

दजदल्लक्षणया तस्योपादेयत्वात् । एतच्चाग्रे स्वयमेव वक्ष्यति । एवं वाक्यार्थे कस्यापि गुणस्य योगाप्रतीतिर्गोप्यापि न सम्भवतीति ॥ १९१ ॥

तनु यथा सत्पादिवाक्यसामर्थ्याच्चत्पदेष्टु भागत्पागोपादानलक्षणया सदाद्यात्मक द्रष्टेत्यङ्गीकृतम्, एवमेव सर्वेश्वर इति श्रुतिमाधर्वादिश्रवणमप्यात्मस्वरूपं जददजदल्लक्षणया किमिति नाङ्गीक्रियते तस्यापि ज्ञानायविशेषादिति शङ्कते—

ऐश्वर्यमप्यनुभवादिवदात्मरूपं

तस्मादयोधगतमस्य च तानि कस्मात् ॥

नेष्टानि पूर्ववदिति ब्रुवतो मुखस्य

सद्यः पिधानमनुसृत्य वचांसि कुर्मः ॥ १९२ ॥

ऐश्वर्यमिति । आत्मरूपमेकम् । तस्मात् अयोधगतमायागतपन्पदिति शेषः, मायापामपि तत्रत्य पुराणे दुर्मादिरूपायामीश्वरी-शब्दमयोगात् । अस्य तदुभयशवलस्य चापरम् । तानि त्रिविधान्यैश्वर्याणि । पूर्ववत्त्रिविधसत्त्वत्वादिवत् । तदुदूषणं प्रतिजानीते इति श्रुयत इति । वचास्पनुसृत्येति सम्बन्धः । तस्मै निरुत्तरमुत्तरं ददम इत्यर्थः ॥ १९२ ॥

तदेव विष्टयोति—

ऐश्वर्यवर्णनमतिरफुटमेव कृत्वा

नेतीत्यत्रादि बहुशः श्रुतिभिः प्रयत्नात् ॥

सत्यादिवस्तुनि पुनर्न तथास्ति पूर्वं

मुक्त्वा निषेधनमितीह विशेषयुक्तिः ॥ १९३ ॥

ऐश्वर्यवर्णनमिति । किमैश्वर्यशब्देनानुभवादिवगतिरिति-

अपत्तादिविशेषः कथ्यते, किं वा स्वातन्त्र्येण निम्बिजगत्सर्जन-
पालनादिव्यापारः । आद्योऽस्यदिष्ट एव, ज्ञानादिपदैरेव निरातिश-
यज्ञानादेर्लक्षितत्वेन पदान्तरेणापि तस्य प्रतिपाद्यत्वात् । न
द्वितीयः, यतः “सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः, स न
साधुना कर्मणा मृषास्रो एवामाधुना कनीषानेष सर्वेश्वरः” इत्यादि-
वचनेन ऐश्वर्यं निरङ्कुशं तस्योक्त्वा “स एष नेति नेत्यात्मा” इति श्रुति-
रेव तन्प्रतिपेयति । एवमन्तर्यामित्राक्षणेऽपि “यः शृण्व्यां तिष्ठन्”
इत्यादिना बहुमकारेण तस्य निम्बिजगत्प्रयन्तृत्वरूपमैश्वर्यमुपवर्ण्य
अन्ते “अनोन्यद्रार्णम्” इति तत्प्रतिपेयति । एवं मूर्तामूर्तनाक्षणेऽपि पञ्च-
महामृतवासनात्मकतद्रूपाण्युक्त्वा “अयात आदेशो नेति नेति” इति श्रु-
तिस्मात्पर्येणापवदति । तदिदमाह—यदृश इति । ततः श्रुतिभिरेव
तस्य निराकृतत्वाच्च तद् अनुमवादिवदात्मरूपतया श्रुतिप्रतिपाद्यम् ।
सत्यादिवस्तुनि तु न तथा पूर्वं प्रतिपाद्य निषेधनमस्तीत्यास्ति तयोर्म-
हान्विशेषः । अतः सत्यादिकमेवात्मरूपमिति भावः ॥ १९३ ॥

ननु विचारेण शुद्धोपास्यतिमन्तरेण तत्र लक्षणानवतारात्ताऽवश्यं
वाच्या, एवं च तत्र सत्यादिपदानां शक्तिरेवास्तु किं लक्षणमेति
चेत्, न । सर्वपदस्य तत्र शक्तौ पदान्तरवैपर्य्यादिदोषमसद्भात् । किं
च लक्षणापरिहारार्थं तत्र शक्तिः कल्पनीया, उत तत्प्रतीतये ?
नायः, तथा सति लोकप्रसिद्धवृत्त्यन्तराविद्योपपसद्भात्, स चान्पान्य
इत्याभिप्रेत्याह—

शब्दस्य लाक्षणिकमुख्यविभागभिन्ना

वृत्तिर्हि लौकिकवचस्युपलब्धपूर्वा ॥

यस्मादतो न घटने यदि मुख्यवृत्ति-

राश्रीयतामिह गिरश्चरमाऽपि वृत्तिः ॥ १९४ ॥

शब्दस्येति । उपलब्धपूर्वा पूर्वं निश्चिता । ताऽप्येवं मति

न स्याच्चीरादाद्यपि गङ्गादेपदस्यैव शक्तिप्रसङ्गो यस्मादतो मुख्य
त्वनिर्वाहाय लक्ष्ये न शक्तिः, कल्पनीयेति शेषः । न द्वितीय
प्रथमबलप्रशक्त्यनुरोधेन मुख्यार्थासमवे लोक इव लक्षणया तत्प्रती
त्युपपत्तेरित्याह—न घटते यदीति ॥ १९४ ॥

ननु सर्वेषां पदानां पथेरुपातिपदिकार्थे लक्षणा तर्ह्येकपदादेव
तत्प्रतीतिसम्भवाल्लक्षणापक्षेऽपि पदान्तरं व्यर्थमिति शङ्का निराकृ
र्वन्नुपसंहरति—

तस्मादखण्डमवबोधयितुं समर्थो

वेदान्तभूमिगतशब्दसमन्वयोऽनः ॥

संसर्गलक्षणमपास्य विरोधहेतो-

र्वाक्यार्थमद्वयमखण्डमिहाश्रयस्य ॥ १९५ ॥

तस्मादिति । शब्दसमन्वयो वाक्यम् । लक्षणायां हि
सर्वमपि पदमर्थवद्देव, अन्यथा यदेव पद न प्रयुज्येत ब्रह्मणस्तदर्थ
स्मृताकारसंशयो न निवर्त्तत तदभेदस्यान्यतोऽनवगमात् । एव
तदा लक्षणाबीजान्वयानुपपत्तिप्रतिमथानामावाल्लक्षणापि न स्यात्
न द्वेकपदप्रयोगेऽपि क्वचिल्लक्षणाऽवतरतीति न शक्तिसाम्यमिति
भावः । फलितमाह—अतः संसर्गलक्षणमिति । तादात्म्यलक्षण
मित्यर्थः । विरोधहेतोः सत्त्वादिपदवाच्याभेदविरोधादेत्यर्थः
इह ब्रह्मवाच्ये ॥ १९५ ॥

वेदान्तानामखण्डार्थप्रतिपादनक्रममाह—

सामानाधिकरण्यामत्र भवति प्राथम्यमागन्वयः

पञ्चादेष विशेषणंतरतया पञ्चाद्विरोधोक्तवः ॥

उत्पन्ने च विरोध एकरसके वस्तुन्यखण्डात्मके

वृत्तिर्लक्षणया भवत्ययमिह ज्ञेयः क्रमः सूरिभिः १९६

१अध्याये चेदांतानामखंडार्थप्रतिपादकत्वसाधनम् १५५

सामानाधिकरण्यमिति । सामानाधिकरण्यादीनामुत्तर-
श्लोके संवन्धिनः स्पष्टं निर्देक्षन्ते । अत्र ब्रह्मवाक्ये सामानाधि-
करण्याख्योऽन्वयः प्राथम्यभाक् प्रथमं भवति, पश्चाद्विशेषणेतदतया
विशेषणविशेष्यभावेनाभेदेनोक्तं यावत् । एषः अन्वयो भवति, पश्चा-
त्तत्र विरोधोद्भवः विरोधस्फूर्तिः, ततो विरोधे उत्पन्ने ज्ञाते
एकरसकेऽखण्डात्मके वस्तुनि लक्षणया वृत्तिर्भवति, ततो वाक्यार्थ-
धीर्भवतीत्यखण्डार्थप्रतिपात्तिक्रमः सूरिमिर्ज्ञेय इत्यर्थः ॥ १९६ ॥

ननु कस्य सामानाधिकरण्यान्वयः कस्य वा विशेषणतादि-
रित्याकाङ्क्षायामाह—

सामानाधिकरण्यमत्र पदयोर्ज्ञेयस्तदीयार्थयोः

संवन्धस्तु विशेषणेतदतया ताभ्यां सहास्यात्मनः ॥

संवन्धोऽप्यथ लक्ष्यलक्षणतया विज्ञेय एवं बुधै-

रेतान्यर्थपदानि बुद्धिपद्वीमारोहणीयानितु ॥१९७॥

सामानाधिकरण्यमत्र पदयोरिति । सामानाधिक-
रण्यं संवन्धः पदयोर्ज्ञेयः । पदयोरिति द्विवचनं तत्त्वमस्यभिप्रायं
यहूनामप्युपलक्षणम् । अपर्णपदानामेकार्थवृत्तित्वं सामानाधिकर-
ण्यान्वय इति पदानामेव स इत्यर्थः । विशेषणेतदतया तु संवन्धस्त-
त्त्वपदार्थयोः, कश्चमादिवाक्यश्रवणानन्तरं हि तदर्थयोरहं ब्रह्मेतिवि-
शिष्टाभेदो ज्ञायते, अन्यथा सामानाधिकरण्यायोगात् । एतच्च
उद्भिदा यजेतेत्यत्रोद्भिद्यागपदयोरप्यसि सामानाधिकरण्यं न चा-
खण्डार्थेति तद्व्यावृत्तय उक्तम् । तथापि नीलमुत्पलामत्यादौ
नाखण्डार्थता तत्राह—ताभ्यां सहेति । अत्र विरोधोद्भवे सतीति
द्रष्टव्यम्, अन्यथा लक्षणानवतारात् । तत्त्वपदार्थाभ्यां विशेषणवि-
शेष्याभ्यामस्यात्मनो लक्ष्यलक्षणतया संवन्धो विज्ञेयः । लक्ष्यं
शुद्धात्मस्वरूपं लक्षको वाच्योऽर्थः, एतच्च पदार्थलक्षणापक्षमादापो-
क्तम् । उपसंहरति—एवमिति । अर्थपदान्वर्थप्रतिपात्तिसाधनानि

बुद्धिपदवीमारोहणीयानि बुद्धौ धारणीयानि, तुरवधारणे । नैव वि-
स्मर्तव्यानीत्यर्थः । यत्तु जीवपरपोरशांशिभावेन शरीरतदवयवयोर्दीर्घ-
बाहुर्देवदत्त इति शब्द, कार्यकारणभावेन वा मृद घट इति शब्द अभेदमती-
त्युपपत्तेर्न विरोधोद्भवो न वा लक्षण्येति काखण्डार्थतेति । तत्र, न ।
“न जायते म्रियते” इत्यादिनिमित्तविकारनिषेधश्रुतेः । अन्यथा जीव-
स्यापि घटादिवद्भाष्यसंगत् । निष्कलं निष्कलयमित्यादिश्रुतेश्च न
वस्तुतोऽशांशिता । अन्यथा तदंशिनो यद्वाणो देवदत्तवत्मावयववत्तयाऽ
नित्यत्वापत्तिः । अतोऽत्यन्ताभेद एव पदार्थयोर्वाक्यार्थो वक्तव्योऽ
स्ति । तत्र चास्त्येव विरोध इति कथं न लक्षणा कथं वा वाक्यस्य
नाखण्डार्थतेति ।

इदमिहाचार्याभिप्रेतम् । तत्त्वपदयोरपर्याययोः समानाविम-
क्तिकयोः परस्परकाहस्योर्थान्तरासंभवादेकार्थवृत्तित्वं वक्तव्य-
मिति मध्यममधिकारिणाऽनुसंधेयम् । ततस्तद्वत्त्वाच्चदर्थयोरुत्पन्ना-
भेदः, अन्यथा तयोः सामानाधिकरण्यायोगादिति चानुसंधेयम् ।
ततस्तत्र विरोधोऽपि प्रतिसंधेयः, तदनन्तरं नेदं वाक्यं प्रमत्तगीते वा-
क्यान्तरतुल्यत्वात्, नाप्यदृष्टार्थं तदध्ययनं, दृष्टे संभवति तदयोगादिति
विचारयतो लोकसिद्धमर्यादया पदद्वयलक्षणया तत्त्वमिति वाक्यम-
खण्डमेव ब्रह्म प्रतिपादयेत् । एवं सत्यज्ञानादिवैक्यमपीति ॥१९७॥

अनु मवतु लक्षणया वाक्यस्याखण्डार्थता, तथापि जहदजदस्त्र-
क्षणेति न सम्भविष्य । शब्दे संगती हि सा स्यात्सा चानुपपन्ना,
लाघवादेकश्रेयांशे शक्तेर्न्याय्यत्वात्, अन्यथा गौरवात् । तत्र यद्यप्यात्माशे
सा न संभवत्युक्तदोषात्, अनात्माशे तु शक्ती न किञ्चिद्वाचकमित्या-
शङ्क्य संगतिग्रहनेलापां लाघवाद्यनवताराच्छब्दलभ्युत्पत्तौ न किं
चिद्वाचकमस्तीति वक्तुमुपस्थित्यनुरोधेन शब्दे संगतिप्रहमाह—

निःसंधिवन्धनमिदं चिदचित्स्वरूपं

संकीर्णमन्तरपरिस्फुरणेन शून्यम् ॥

१ अध्याये वेदांतानामखंडार्थप्रतिपादकत्वसाधनम् । १५७

आचित्तशुद्धिफलतः स्फुरितोपपत्तेः

शब्दार्थसंगतिमिहैव तु गृह्यतेऽज्ञाः ॥ १९८ ॥

निःसंघिषन्धनमिति । इदं चिदचित्स्वरूपम् । आचित्त-
शुद्धिफलतः, आह् मर्यादायां, चित्तशुद्धिफलरूपायाः स्फुरितोपपत्तेः
उपचित्स्फुरणपर्यन्तम् । अन्तरपरिस्फुरणेन शून्यम् स्फुटभेदज्ञान-
शून्यम् । निःसंघिषन्धनं तादात्म्यराहित्यम् । तत्र हि भेदसहिष्णुरी-
पदभेदोऽस्तीति संघिषन्धनपदसूचितस्य तस्यात्र निषेधात्, अतः
संकीर्णमध्यस्तात्पान्निकाऽभेदेन प्रतीयमानं भवतीति शेषः । ततः
किं तत्राह — शब्दार्थसंगतिमिति । इह शबले । अग्राः मागद्वयाविवेक-
शून्याः । ज्ञाते हि संगतिग्रहः, ज्ञानं च माक् शबलस्यैव, न
तु तदंशयोः स्पष्टमीपद्वा विविच्य संगतिग्रहमप्ये ग्रहणमस्ति, इति
शबल एव संगतिग्रह इति भावः ॥ १९८ ॥

नन्वहंकारादेर्दृश्यत्वात्तस्य स्वानिरिक्तद्रष्टृकत्वनियमात् तद्द्रष्टा
ततोऽन्यस्तस्माच्च दृश्यमन्यत्, इति कथं तस्य विवेकग्रहासंभवः ।
एवमहंकारस्य कामाद्याश्रयत्वादापि द्रष्टृपाद् द्रष्टुरन्यत्वं द्रष्टुरसंगस्य
दृश्याश्रयत्वायोगात् इत्यतोऽपि तद्विवेकः संभवतीति कथं तत्र संगति-
ग्रहो न भवेदिति चेत्, सत्यमप्यं विवेकोपायः, परं त्वयमहमादि-
शब्दार्थसंगतिं जानन्नः समयान्तरेऽन्तःकरणशुद्धौ सत्यां मुमुक्षो-
रात्मविचारे प्रवृत्तेऽवतरति न तु माक्, अन्यथा वादिनामहंकारधात्म-
त्वभ्रमो न स्यात्, ततस्तत्पूर्वकालीनसंगतिः शबलगोचर एवेत्याह—

शब्दार्थसंगतिमिदामथ सत्त्वशुद्धे—

रुपन्नतर्कदृढलोहशलाकया तु ॥

दृश्यं दृशं च निपुणं द्वयमन्तरेण

निक्षिप्तया दृग्दृशोः क्रियते विभागः ॥ १९९ ॥

शब्दार्थेति । अथ संगतिग्रहानन्तरं समयान्तरे । सत्त्वमन्तः-

करणम् उत्पन्नतर्कदृढलोहशलाकया उत्पन्नो यो वर्णितस्तर्कः स
एव दृढलोहशलाका, यथा दृढलोहशलाका नीरुन्ध्रसंसृष्टपापाणादी-
न्विपोजयति एवं दुर्विवेकचिदचिद्रूपाहंकारग्रन्थेर्विवेचनादबाधाघायं
तर्को दृढलोहशलाकेत्युक्तः । तथा दृश्यं दृश च द्वयमन्तरेण दृग्दृश्य-
योर्द्वयोर्मध्ये निक्षिप्तया निवेशितया दृग्दृशविभागविषयतया प्रयुक्त-
येति यावत् । दृग्दृशोरात्मानात्मनोर्विभागः क्रियते ज्ञायते । ततस्त-
त्पूर्वमेव शबले संगतिग्रहान्नाशमात्रं तद्गोचरः, अन्यथा माकू संगति-
संवेदनमन्तरेण विचारस्यानवताराद्विवेकग्रह एव न स्यादिति
भावः ॥ १९९ ॥

ननु माकू विवेकग्रहाभावे कथं शब्दार्थस्य शबलत्वसिद्धिरि-
त्याशङ्क्य समयान्तरे तद्विवेकादेव प्रागविवेककृतशबल एव संगति-
ग्रहात्स एव शब्दार्थ इति निधीयत इत्याह—

शुद्ध्युत्पत्तितर्कजनितं चिदचिद्विभागं

प्राप्य स्थिताः पुनरिमां गिरमुद्गिरन्ति ॥

सत्यादिशङ्कगण एष तु तत्र तत्र

व्युत्पत्तिमान् शबलवस्तुनि नो दृशीति ॥ २०० ॥

शुद्ध्युत्पत्तितर्केति । अन्तःकरणशुद्धयनन्तरं प्रवृत्ततर्केण
जनितं चिदचिद्विभागं तद्विभागनिश्चयमुद्गिरन्ति वदन्ति । तामेव
गिरं दर्शयति—सत्यादीति । अहमादेरप्युपलक्षणम् । दृशि
शब्दात्मानि । नो नेत्यर्थः ॥ २०० ॥

एवं सति यदुक्तं लाघवादेकमेव शक्तिर्न नु शबले गौरवादिति
तदप्यसाधु, पूर्वं केवलोपास्थितभावेन लाघवादेरनवतारादित्यभिप्रेत्य
तदनुवादपूर्वकमाह—

एकत्र शक्तिग्रहणोपपत्ता-

वनेककलृप्तिः क्रियते किमर्थम् ॥

१अध्याये वेदांतानामखंडार्थप्रतिपादकत्वसाधनम्। १५९

इत्येतदेवं सति नास्ति चोद्यं

पुराऽस्य पुंसः परमाविवेकात् ॥ २०१ ॥

एकत्रेति । अनेककल्लसिः अनेकात्मके शबले कल्लसिः, शब्दशक्तेरिति शेषः । पुरा असंगतिग्रहसमये । अस्य अधिकारिणः । परमाविवेकात् अत्यन्तमविवेकात् ॥ २०१ ॥

पूर्वं “मानान्तराधिगतगोचरगाभिनी स्याच्छब्दस्य लाक्षणिक-
वृत्तिरिति प्रलापः” (सं. ज्ञा. अ. १ श्लो. १५२) इत्यादिश्लोकेन
वाच्यार्थसंयोज्यतया मानान्तराधिगते लक्षणा वाच्या, आत्मा
च न तथेति न लक्षणासंभवइत्याशङ्का—तथाऽधिगतिमात्रं लक्ष्यस्यापे-
क्षितं न तु मानान्तरेणापि, अधिगतिमात्रे चात्मन्यपि संभवतीति-
निरस्ता । इदानीं प्रकारान्तरेणाखण्डवाक्यार्थं दूषयितुं “किं लाक्षणि-
कशब्दजन्यज्ञाने लक्ष्यं वाच्यार्थसंयोज्यत्वेन विषयो भवति, केवल-
स्वरूपेण वा” इति विकल्पयति ।

अत्राह वाच्यशबलान्वितवस्तुनीयं

तद्वर्त्मना भवति लाक्षणिकी प्रवृत्तिः ॥

किं वा तदन्वितविलक्षणवस्तुनि स्या-

च्छब्दस्य नोभयमपि प्रतिभाति युक्तम् ॥ २०२ ॥

अत्राहेति । लाक्षणिकी प्रवृत्तिः लक्षणाजन्यशब्दज्ञानमित्य-
र्थः । तदन्वितविलक्षणवस्तुनीति । शबलान्विताद्विलक्षणं यद्वस्तु
तास्मिन् शबलान्वितवस्तुमात्रे इत्यर्थः । शब्दस्य लाक्षणिकी प्रवृ-
त्तिरिति संयन्धः । उभयप्रापि दूषणं संभावयते—नोभयमिति ॥ २०२ ॥

दूषणमेवाह—

संबन्धिरूपं यदि वस्तु लक्ष्य-

मखण्डवाक्यार्थमिति कुतस्त्या ॥

अनान्वितं वस्तु पदार्थलक्ष्यं

न लक्ष्यते कुत्रचिदत्र लोके ॥ २०३ ॥

संयन्धिरूपमिति । वाच्यार्थमन्वित्वाविशेषामित्यर्थः । लो-
के हि गङ्गापदादिना तीरादे स्वार्थसंयन्धित्वेनैव लक्ष्यते, अन्यथा
तत्र ततो नियमेन प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । एवमिहापि तत्त्वमादिवाक्यजन्यं
ज्ञानं शब्दान्वितत्वेन यदि ब्रह्म विषयीकुर्यात्तद्विशिष्टार्थता तस्य
कुतो भवेत् । द्वितीये तु नायं दोषः, परं तु तदेव न सिद्ध्यति
लोके तथाऽदर्शनात् । अन्यथा समुद्रतीरादेरपि गङ्गाशब्दात्मतीति-
मसङ्ग इति भावः ॥ २०३ ॥

सिद्धान्ती द्वितीयपक्षपादस्य सप्ताधत्ते—

पूर्वक्षणे भवति वाच्यपदार्थभाग-

भागित्वसंगतिरिहात्मनि निर्विभागे ॥

मोहोपदर्शितवपुर्घटते ततोऽस्मिन्

शब्दस्य लाक्षणिकवृत्तिरदोषदुष्टा ॥ २०४ ॥

पूर्वक्षणेति । वाक्यार्थप्रतीतेः पूर्वकाल इत्यर्थः । इह निर्वि-
भागे आत्मानि । मोहोपदर्शितवपुः, मोहेनोपदर्शितं वपुः स्वरूपं
यस्याः संगतेः सा तथा । वाच्यपदार्थभागभागित्वसंगतिः, तत्प्रती-
तिरिति यावत् । पूर्वक्षणेऽपेक्षिता भवतीति संबन्धः । लक्षणायाः भा-
गेव लक्ष्यस्य वाच्यार्थसंयन्धित्वेन ज्ञानमपेक्षितम् अन्यथा तथा तदुप-
स्थित्यसंभवात् । न तु लाक्षणिकशब्दजन्यज्ञानेऽपि तच्चथा प्रतीयते मा-
नामावातर्कं तु स्वस्वरूपेणैव । लोकेऽपि तीरादेः केवलस्यापि गङ्गा-
दिपदादुपस्थितिः, न चैवमातिमसङ्गः, पूर्वक्षणमाविना वाच्यार्थसंय-
न्धज्ञानेनैव नियततीराद्युपस्थितिसंभवेनान्यत्र तदसंभवात् । न
हि समुद्रतीरादे तथोपास्थितं भवति । ततो ब्रह्माणं लक्षणयाऽवगृह-
र्धमतीतिरूपपद्यत इति भावः । निर्विभागात्मनि कथं भागभागित्व-

मिति शङ्कां निराकर्तुं मोहेत्युक्तम् ॥ २०४ ॥

उक्तमेवार्थं सोपपत्तिकं प्रपञ्चयति—

संवन्धिता भवति लाक्षणिकप्रवृत्तेः

सर्वत्र कारणमितीदमभीष्टमेव ॥

संवन्धिताकरणमेव तु लाक्षणिक्या

बुद्धेरनिष्टमिह तद्व्यभिचारदृष्टेः ॥ २०५ ॥

सम्बन्धितेति । सम्बन्धिताज्ञानमित्यर्थः । सर्वत्र लोके वेदे च । सम्बन्धिताकरणं वाच्यार्थसम्बन्धिताऽऽकारत्वम् । कुतोऽनिष्टमित्यत आह—तद्व्यभिचारेति । तस्य सम्बन्धिताऽऽकारत्वस्य सर्वत्र लाक्षणिकपदजन्यज्ञानेऽभावादित्यर्थः । कुत्र तदभाव इति चेदुक्तमेव गद्गापदजन्यज्ञानस्य शुद्धतीरोपपत्त्येन तज्ज्ञाने गद्गासम्बन्धिताऽऽकारत्वाभावाच्चिपमेव वाच्यनिशिष्टस्यैव लक्ष्यत्वे तात्पर्यगौरवमसद्भावे ॥ २०५ ॥

व्यभिचारस्यलान्तरमाह—

यत्रैष काक इदमेव तु देवदत्त—

वेशमेति लाक्षणिकवृत्तिरिहाम्युपेता ॥

काकारपदत्वमवधीर्य तथापि वेशम—

मात्राकृतिर्मवति लाक्षणिकी तु बुद्धिः ॥ २०६ ॥

यत्रैष इति । देवदत्तगृहं किमिति पृच्छन्तं मति कश्चिदाह “यत्रैष काकास्तिप्राति इदमेव देवदत्तवेश्म” इति । तत्र किं काकाधिकरणत्वविशिष्टं देवदत्तगृहमिति वाच्यार्थं वन तदुपलक्षितम् । अन्य आह—लाक्षणिकेति । अभ्युपेता, सर्वैरिति शेषः । ततः किं तत्राह—काकास्पदत्वमिति । काकाधिकरणत्वमित्यर्थः । तथापि

काकास्पदत्वमिति सम्बन्ध । तस्याऽपि नान्यथा गृहविशेषादभव
देवदत्तीयत्वेन मृग्येन न तु काकाधिकरणत्वाकारण, निर्गतेऽपि
काके तद्वृद्धिदर्शनात् । एतेन मयमपराऽपि निरस्त । । वासि
एव देवदत्तीयगृहत्वे काकापसरणे गृहैकदेशाद्गृहादपरा
स्त्विति ॥ २०६ ॥

जहल्लक्षणार्था लक्षणस्य वाच्यमन्वी-पत्वनैव लाक्षणिकपद
जन्यज्ञानमिति दिवस दूषयित्वा जहदजहल्लक्षणार्था तदमन्य
ववाद—

सोऽयमित्यपि पदार्थरूपकं

लक्षणं यदुपलक्षणं हि तत् ॥

अशिता यदि पदार्थलक्षययो—

गृह्यते ननु पुनरिति धिता ॥ २०७ ॥

सोऽयमिति । पदार्थरूपकम् पदार्थस्वरूपम् । लक्षणम् लक्ष्य
तंऽनेनेति लक्षणम्, लक्षकमिति वाक्य । तच्च दन्ताविशिष्टपदायद्वय
स्वरूपं शुद्धम् यल्लक्षणं तद्व्युपलक्षणम् । उपलक्षणं हि तदस्य
लक्षणम्, अपि शब्दात्काकवदिति सूचयति । एतावान्शेष,
काकाधिकरणत्वमन्यदेव गृहस्वरूपं लभ्यमिति, इदं तु स्वा-गम्यमेव
देवदत्ताधिक्यमिति । नत किं तत्राह—अशिताति । पदवाच्य
भ्यां लक्षययोरशिता मुख्यार्थसम्बन्धविशिष्टता याद सोऽयमपरा
लक्षणया ज्ञायते तर्हि पुनरिति धिता नो-ति सम्बन्ध । यथा वा
अपवाविशष्टारभेद विनाश माशुक्त एव यदि वाच्यपदस्य
रशाशिताऽपि लाक्षणिकपदेन ज्ञायते तदा पुनरपि सैव । वरापिता
भवेत् । लक्ष्यस्वरूपे तच्च दन्ताविशेषानपायाऽस्त्यपि ॥ २०७ ॥

एव पदद्वयलक्षणया यदावाच्यस्य सत्यादवाच्यमपि तस्य
विशेषादतिशयलक्षणाऽस्त्यपि अस्ति तर्हि तदुक्तमन्य

१अध्याये चेंदांनानामखंडार्थप्रतिपादकत्वसाधनम् । १६३

ऽपि लक्षणां वाक्यं परमनेऽखण्डार्थनिष्ठं यदा तदाऽस्मन्मते लक्षणया
तत्र किमु वक्तव्यमित्याशयेनाह—

एवं तावल्लक्षणावृत्तिहेतोः—

रानीतैषाऽखण्डवाक्यार्थबुद्धिः ॥

मुक्त्वाऽपीमां लक्षणावृत्तिमेषा

वक्तुं शक्येत्युच्यतेऽनन्तरेण ॥ २०८ ॥

एवं तावदिति । उक्तोपपत्तिपरामर्शेवंशब्दः । तावच्छब्दो-
ऽपि वक्ष्यमाणपक्षात्प्राप्त्यन्यमस्य द्योतयति अनन्तरेण ग्रन्थेनेति
शेषः ॥ २०८ ॥

तदेव दर्शयति—

भिन्नाभिन्नरवौ घटादिवचता साकं समुच्चारिता—

वन्यूनानधिके घटादिविषये तावत्प्रवृत्तौ तत्र ॥

नो चेद्विश्वसृजोऽपि दुष्परिहरा भेदादिमालाऽऽगता

भेदादेरपि तत्र वाच्यमपरं भेदादिकं स्यादिति ॥ २०९ ॥

भिन्नाभिन्नेति । रवौ शब्दौ । भिन्नो घट इत्याभिन्नो घट
इति घटादिपदेन सहोच्चारितौ भिन्नाभिन्नशब्दौ घटादिपदस्य या-
वान्विषयस्तावत्येव तत्र मते प्रवृत्तौ तावन्मात्रविषयाविति यावत् ।
परपक्षे हि भेदः स्वरूपमेव वस्तुन इति वक्तव्यम् । एवं च भिन्नघट-
शब्दयोरेकार्यत्वाल्लक्षणां विनैव तवेकमात्रविषयकार्यमात्रानेष्टाविति
तद्वाक्यमखण्डार्थम् । एवमभिन्नो घट इति वाक्यमपि । ननु भिन्न
इति घटादिविशेषणतया प्रतीयमानो भेदः कथं घटादिस्वरूपं स्या-
दिति चेत् मत्प्रमाणेन तवेवमनुपपत्तिः, तथापि स्वरूपानिरिक्तो भेद-
स्त्वन्मते न सिद्धचतीत्याशयेनैवमुक्तम् । नन्वतिरिक्त एव भेदोऽ-
भेदो वाऽस्तु तथा च तद्विशिष्टाभेद एव घटादिवाक्यार्थ इति कुतो-

१ अध्याये वेदांतानामखंडार्थप्रतिपादकत्वसाधनम् १६५

न्यमिति प्रत्युक्तम् । भेदातिरिक्तपरस्पराभावे प्रमाणाभावस्योक्तत्वादिति चेत्तस्यम् । एवं हि स्वरूपभेदवादिनो “भावान्तरमभावो हि कयाचित्तु व्यपेक्षया” इति वदन् आहुः, घटः पटो न भवतीति पटादितापेक्षतया प्रतीयमानं घटादिस्वरूपं पटादिभ्यो भेदः, एवं पटादिस्वरूपमपि घटादिभ्यो भेद इति । एवं परस्परस्याभावः परस्परापेक्षस्वरूपम्, तदुपादान इत्यर्थः । निमित्तं प्रवृत्तिनिमित्तम् । तेषु घटपटादिषु । निजानेजं स्वीयं स्वीयमन्यन्योऽन्यनिरपेक्षघटत्वादित्स्वरूपं वाच्यमुपादानाः बोधयन्तः । प्रवर्तन्ते इति विपरिणतानुपपन्नः । तत्पक्षे हि भिन्नशब्दः पटादिकमपेक्ष्य घटादिस्वरूपं बोधयति, अथ च पटादिवैशिष्ट्यं घटेन प्रतिपादयति । घटादिशब्दस्तु घटत्वादिकमेव निमित्तीकृत्य तत्र प्रवर्तते इति न तपोः पर्यायता नापि विशिष्टार्थं वाचयामिति भावः ॥ २१० ॥

एवमभिन्नशब्देऽप्याह—

परस्पराभावविहीनभावा—

दभिन्नशब्दस्य घटे प्रवृत्तिः ॥

घटस्वरूपैकनिबन्धनात्तु

घटादिशब्दस्य घटे प्रवृत्तिः ॥ २११ ॥

परस्पराभावविहीनभावादिनि । भेदशब्दप्रवृत्तिनिमित्तेतरतापेक्षत्वाभावः परस्पराभावविहीनभावस्तत्तापेक्षवस्तुस्वरूपमिति यावत् । तस्मात्, तथा च तटस्य एवाभिन्नपदप्रवृत्तिनिमित्तं ॥ इति न घटादिपदेन तत्स्वरूपनिमित्तेन पर्यायतेति भावः ॥ २११ ॥

इदानीं सिद्धान्त्येकपदलक्षणयापि तदाह—

अबोधनाशश्चितिरित्यमुष्मिन्

पदद्वये त्वेकरसात्मनिष्ठे ॥

अगौणमेकं पदमन्यदत्त /

द्वितीयवृत्तीतरसंगमाय ॥ २१२ ॥

अबोधनाश इति । अज्ञाननाश इत्यर्थः । चितिः ज्ञानम् ।
अगौणम् मुख्यार्थम् । द्वितीयवृत्तिः लक्षणावृत्तिविशिष्टम् । इतर-
सङ्गमाय पदान्तरसम्बन्धाय, तदर्थान्वययोग्यताया इत्यर्थः ॥ २१२ ॥

ननु किं पदं तत्रागौणं किं वा लक्षणावृत्तीति तत्राह--

अज्ञाननाशपदमत्र हि मुख्यमिष्टं

विद्यानिबन्धननिवृत्तिसमर्पकत्वात् ॥

तेनान्वयाय चित्तिवाचि पदं स्ववाच्ये

सौवं समुज्जति मनेः परिणामरूपम् ॥ २१३ ॥

अज्ञाननाशपदमिति । अत्रास्मिन्वाक्ये । हिरेवार्थे । अज्ञा-
ननाशपदमेवेति सम्बन्धः । मुख्यार्थम् कुत्र इति चेत्तत्राह--विद्या-
निबन्धनेति । विद्या अविद्यानिवर्त्तकसाक्षात्काररूपा वृत्तिस्त्रि-
बन्धना तदुपहिता वा निवृत्तिस्त्रयाः समर्पकत्वाद्बोधकत्वादित्यर्थः ।
अविद्यानिवृत्तिर्हि वक्ष्यमाणन्यायेनाविद्यापिष्ठानात्पैव । अविद्यानि-
वृत्तिपदं च तामेव निवृत्तिमभिधत्ते । यद्यपि पूर्णात्मन्युक्तवरूपमाण-
न्यायेन कस्यापि पदस्य वृत्तिर्न सम्भवति, तथापि विद्योपहितात्मरू-
पाविद्यानिवृत्तौ तत्पदं भवर्त्तते, पशुत्वोपहिते दानिहरिशब्दवत्,
तत्र पशुत्वमित्रात्र विद्याप्युपाधितया तदस्यैवेति केवलात्मनिष्ठत्वा-
न्मुख्यमेवेदम् । नन्वविद्यानिवृत्तिरिति नैकं पदं निवृत्तिपदं तु घटा-
दिनिवृत्तिसाधारणेन रूपेण तां वदतीति नात्ममात्रनिष्ठमिति चेत्, न ।
निवृत्तौ भावस्याभावस्य वा साधारणधर्मस्यामम्भवेन तत्तत्स्वरूप-
स्यैव तत्पदाभिधेयत्वादविद्यानिवृत्तेश्चात्मैव स्वरूपमिति नोक्तदोषः ।
ततस्तदन्वयाय चित्तिवाचि पदं चित्तिरिति पदं स्ववाच्ये शब्दे
मतेरन्तःकरणस्य परिणामरूपं सौवं स्वकीयं धीपरिणामांशं समुज्जति

१ अघ्याये वेदांतानामखंडार्थप्रतिपादकत्वसाधनम् १६७

सजति । एतच्च भागान्तरोपादानोपलक्षणासिद्धिः मुख्यलाक्षाणकप-
दाभ्यामखण्डोत्पत्तिरिति भावः । अत्र सौवं समुज्जगीतपनेनार्थोत्पत्त्या-
नुवाद इति द्रष्टव्यम् ॥ २१३ ॥

ननु विधिपदस्यात्मनि लक्षणा, अभावपदस्य तत्र शक्तिरिति
महदेतच्चित्रम् । अविद्यानिवृत्तिर्वा कथमात्मा भवेत्, न हि घटनिवृत्ति-
मूलं भवतीत्याशङ्क्य सत्यादिपदसाधारण्यादितिपदस्य नात्र किं
विधित्रमित्याशयेनाह—

विधिपदानि हि भागसमर्पणा—

दपरभागनिराकरणादपि ॥

अविषयात्ममार्ति जनयन्ति नो

न तु मृपार्थनिवृत्तिगिरस्तथा ॥ २१४ ॥

विधिपदानीति । भावरूपार्थवाचकपदानीत्यर्थः । निराकर-
णात्परिवर्जनात् । अविषयात्ममात्रेणवाच्यात्ममार्ति ब्रह्माकारां वृत्ति-
म् । नः अस्माकं मते । द्वितीयाभाशङ्कां परिहरन्नाह—न त्विनि ।
मृपार्थनिवृत्तिगिरस्तु तथा तद्भागात्वागापरभागाऽर्पणेनाविषयात्मम-
र्ति न जनयन्तीत्यर्थः । मृपार्थनिवृत्तीत्यस्याप्यभाशयः—यत्र यद्व्य-
स्तं तस्य ततः पृथक्त्वत्वाभावात्तत्र तन्निवृत्तिरत्यन्ताभावोऽविष्टा-
तमेव, यथा द्युक्तरजतादेः । घटादेस्तु भूतलादावनध्यस्तत्वेन पृथ-
क्त्वत्वात्तन्निवृत्तिस्वतो मिद्यते । अविद्या चात्मन्यध्यस्तयेति तन्निवृ-
त्तिः स एव, अग्रे न किं चिद्ब्रालौकिकमिति ॥ २१४ ॥

पूर्व भिन्नोऽभिन्नो वा घट इत्याद्युदाहरणेन मुख्यवृत्त्याऽख-
ण्डार्थतायां परसंभविरुक्ता, तत्र धर्मभेदत्वादिनोऽसंभवितायां मत्वा
तत्संभवितादाहरणेन तायाह—

भेदो भिन्नश्चातिरेकोऽतिरिक्तो

भेदोऽभिन्नः संविदः स्वप्रकाशः

इत्येतस्मिन्विद्यते नार्थभेदो

वेदान्तानामप्यखण्डस्तथार्थ ॥ २१५ ॥

भेदो भिन्न इत्यादिना । एकदेशिनं मत्पाह—अतिरेकोऽ-
तिरिक्त इति । जीवब्रह्मणोर्भेदाऽभेदसमादकः कश्चिदर्थोऽतिरेकः ।
प्राभाकार मत्पाह—सर्विदः स्वप्रकाशा इति । इत्येतस्मिन्नीह-
दोऽस्मिन्नायं इत्यर्थः । येषां यते भेदो घटादेर्मित्यते तेषामपि भेद-
स्य भेदाद्वेदानङ्गीकारात्स्वरूपभवेति मुख्यार्थयोरपि पदयोरेका-
र्थत्वम् । एवमतिरेकागुदाहरणेऽपि द्रष्टव्यम् । तथा स्वप्रकाशात्मनि
संविस्वरूपमेव । तस्य ततो भेदे तेनान्येन वा सव्याप्याऽसंभवेनाऽ-
सिद्धिमसङ्गः । मानान्तराद्यत्वे च सविद्भेदेऽपि तत्त्वमस्मिन् स्वप्रकाश-
स्वायोगादिसभिधेय दाष्टान्तिकमाह—वेदान्तानामिति ॥ २१५ ॥

एव व्यापयन्मल्लोकादिमण्डितः सोऽप्यपित्वादिदृष्टान्तेन च
वेदान्तानामखण्डवस्तुमन्वयं दर्शितमनुब्रह्ममस्ततीर्थकाराणां सं-
प्रतिपत्त्याप्तभावपाणिनिवचनादप्यखण्डार्थत्वासेद्धेवेदान्तेषु तत्रविरुद्ध-
मिहाशयेनाह—

एवं तावदखण्डवस्तुत्रिययः शब्दान्त्वयो दर्शितो

लोके दृष्टनयेन पाणिनिशब्दोऽप्यस्यैव संसृचकम् ॥

येनायं स्मरति प्रकृत्यभिहिते वृक्षादिके केचले

—तन्मात्रे प्रथमेतिमूत्रवचसैवाद्यां त्रिसर्गि मुनिः ॥ २१६ ॥

एवं तावदिति । येन वचना पाणिनिनाऽखण्डविषयशब्द-
समन्वयः सूचितस्तत्पूर्वकदेशं संक्षिप्य वदयक्यनपूर्वकमुदाहरति—
येनेति । अयं मुनिर्येन सूत्रवचमत्र स्मरति तत्पाणिनिवच एवायं
संसृचकमिति संबन्धः । प्रकृत्यभिहिते वृक्षादिपदस्य महत्त्वशोभि-
हिने । अनेन भातिपादिकार्थेति पदं व्याख्यातम् । केचल इति

सौत्रमात्रपदार्थस्योक्तिः “तन्मात्रे प्रथमा” इति सूत्रैकदेशोदाहरणम् ।
आद्या प्रथमाम् । पाणिनिः खलु भगवान् “प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरि-
माणवचनपात्रे प्रथमा” इति सूत्रे प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा विभक्ति
स्मरन्पर्याययोर्वृत्तादिप्रातिपदिकप्रथमाविभक्त्योरेकार्यत्वं दर्शयति ।
एतदेव च वाक्यस्याखण्डार्थत्वमिति तत्संपत्तामिति भावः ॥ २१६ ॥

श्रुतितन्मूलन्यायमिदं सूचयता भगवता बादरायणेन “तत्तु
समन्वयात्” इति सूत्रेण तदिदं वेदान्तगम्यत्वेन प्रतिज्ञाने निरति-
शयानन्दाद्वये ब्रह्मणि स्वप्रकाशे समन्वायादिति हेतुरुक्तः, तत्र य-
द्यापि व्यधिकरणान्वयोऽपि लोके वेदे च दृश्यते, तथापि तस्य मन्व-
न्यादिनिष्ठतया प्रतिज्ञातब्रह्मनिष्ठत्वामंभवाद् योग्यतया सामानाधि-
करण्यानवय एव तेन विवक्षित इति समन्वयादिति सौत्रोक्तिवन्नाद्
वेदान्तानामखण्डे पर्यवमानमिन्याह—

सामानाधिकरण्यमन्वयगिरा हेतुं वदत्यादरात्
तस्यैवाथ विशेषणं समिति च व्यावृत्तये गृह्यते ॥
गौणान्मुख्यमयं भिनत्ति भगवान्व्यावर्त्तकेनामुना
नीलिनोत्पलवस्तुवत्स्फुटनरं द्वैविध्यसङ्गाततः ॥ २१७ ॥

सामानाधिकरण्यमिति । अन्वयगिरा समन्वयसूत्र इति
शेषः । वदति भगवानिन्धनुषः । आदरादिनि तस्य श्रुतितन्माय-
सूत्रकत्वं दर्शयति । भवतु तर्हि नीलोत्पलवद् गुणगुणिभावनिष्ठ-
तया मृदवत्त्वकार्यकारणभावनिष्ठतया वा सामानाधिकरण्यमित्या-
शङ्काह—तस्यैवेति । अयेति पूरणार्थे । समिति विशेषणं च
गृह्यते इति मन्वन्यः । तर्त्तिक रूपनान्यत् इति रूपवत्त्वेन घटस्यान्वय-
स्य ममिति विशेषण ? नेत्याह—व्यावृत्तये इति । विशेषणस्योत्तम-
गमो व्यावृत्त्यर्थत्वात्सम्भवन्त्यां च व्यावृत्तौ रूपवत्ताया इव न
स्वरूपभावनिष्ठतामिति भावः । गृह्यते भगवतेति विपरिणतानुषङ्गः ।

कुतो व्यावर्त्तयति विशेषणमिति जिज्ञासार्था तद्दर्शयन्व्यावृत्तिसंभावनामपि दर्शयति-गौणादिति । अयं भगवान्स्फुटतरं मामानाधिकरण्यद्वैतव्यस्य सद्भावतो व्यावर्त्तकेनामुना सामितिर्विशेषणेन गौणात्सामानाधिकरण्यान्मुख्यं नीलेनोत्पलवस्तुवद्भिनतीति सम्बन्धः । सूत्रकारो ह्यन्वयस्य सामितिर्विशेषणं प्रयच्छति, तच्च व्यावृत्तिपरमिति गौणात्सामानाधिकरण्यादस्य व्यावृत्तिसिद्धौ मुख्यत्वसिद्ध्यतीति तद्वाक्यमखण्डपर्यवसायीति बह्व्यमाणन्यायेन निश्चीयत इति भावः ॥ २१७ ॥

द्वैतव्यसद्भावोपेव दर्शयति—

तद्वि द्विधैकाधिकरण्यमुक्तं

गौणं च मुख्यं च विविच्य सद्भिः ॥

संसर्गरूपार्थनिवेशि गौणं

मुख्यं त्वखण्डार्थनिविष्टमाहुः ॥ २१८ ॥

तद्धीति । हिरवधारणे । सान्द्रस्तदैकाधिकरण्यं गौणं च मुख्यं चेति द्विधा विविच्य तत्रतत्रोक्तमेवेति सम्बन्धः । गौणमुख्ययोः प्रमेण स्वरूपमाह-संसर्गेति । गुणगुण्यादिसंसर्गरूपेऽर्थे निवेशि तत्पर्यवसायि यत्सामानाधिकरण्यं तद् गौणम्, मुख्यं तु नैवं, किं त्वखण्डार्थनिष्ठमिति सन्त आहुरिति सम्बन्धः ॥ २१८ ॥

इदानीं मुख्यस्याखण्डे पर्यवसानं दर्शयिष्यस्तदुभयसाधारणरूपमाह—

अदाय नानाविधकारणानि

गिरामयैकत्र तु या प्रवृत्तिः ॥

तामाहुरैकाधिकरण्यनाम्ना

त्रिपश्चितो वैदशिरःसु त्रिधाः ॥ २१९ ॥

१अध्याये वेदातानामखंडार्थप्रतिपादकत्वसार्धनम् । १७१

आदायेति । कारणानि प्रवृत्तिनिमित्तानि । भिन्नप्रवृत्ति-
निमित्तानां शब्दानामेकैवार्थे या वृत्तिः तां वेदशिरःसु विपश्चितो
विवेकिनो विषा एकाधिकरण्यनाम्ना आहुरिति सम्बन्धः । अत्र प-
र्यायपदेषु राज्ञः पुरुषः इत्यादिषु चातिप्रमद्वारणाप भिन्नप्रवृत्ति-
निमित्तानामेकत्रेति च द्वयमुपाचम । तच्चमस्यादिवाक्यार्थनिरूपणं
सामानाधिकरण्यापत्तिमिति वेदान्तिभिस्तद्वक्ष्यं निरूपणीयमिति
द्योतयितुं वेदशिरःसु विपश्चित इत्युक्तम् ॥ २१९ ॥

उभयोः क्रमेणादाहरणमाह—

नीलं सुगन्धि महदुत्पलमम्बुशायी-
त्येवंप्रकारमिह गौणमुशन्ति सन्तः ॥
सोऽयं पुमानुदशरात्रगतो विवस्वा-
नाकाशगो रविरसाविति मुख्यमाहुः ॥ २२० ॥

नीलमित्यादिना । उत्पलमिति विशेष्यमुक्तम् । उदशरात्र-
गतः जलभाजने प्रतिविम्बितो विवस्वानाकाशगोऽसौ रविरिति
सामानाधिकरण्यं मुख्यमाहुः । विम्बप्रतिविम्बयोरेकरसत्वादि-
त्यर्थः ॥ २२० ॥

अस्त्वेवं तद्वैविध्यं कथमेवावता मुख्यसामानाधिकरण्यस्या-
खण्डपर्यवसानं तत्राह—

एकत्र वृत्तिरिति लक्षणमत्र मुख्यं
संसर्गवस्तुनि पुनर्न हि तद् घटेत ॥
नानारसे हि विषये वचसां प्रवृत्ति-
नीलं सुगन्धि महदुत्पलमित्यमीषाम् ॥ २२० ॥

एकत्रेति । लक्षणं लक्षणांशः । अत्र अखण्डे । अखण्डे हि
वस्तुनि पर्यवसन्नानामपर्णावपदानामेकत्र वृत्तित्वं मुख्यमनुपचरि-

तत् । नीलोत्पलादिविशिष्टवस्तुनि पुनस्तन्मुख्ययेकनिष्ठत्वं न हि
घटेन । तत्र लोकप्रसिद्धिरेव हेतुमाह—नानारसेति । अमीषां
वचसा नानारसे विषये प्रवृत्तिः प्रसिद्धौते संबन्धः ॥ २२१ ॥

इदानीमेकत्र वृत्तिरित्येतद्व्यावर्त्यव्यापिकरणान्वयस्वरूपमाह—

नानाविधैर्बहुभिरेव निमित्तभेदै-

भिन्नेषु वस्तुषु गिरामथ या प्रवृत्तिः ॥

सर्वत्र वैयधिकरण्यमिति प्रसिद्धा

सा शब्दवृत्तिकुशलव्यवहारभूमौ ॥ २२२ ॥

नानाविधैरिति । अत्र बहुत्वमविवक्षितं द्वयोरपि तद्वर्श-
नात् । निमित्तभेदैः स्वस्वार्थे मवर्णमानानामिति शेषः । तासां
भिन्नेषु गुणप्रधानभूतानेकपदार्थेषु, तन्निर्वाणतार्थोप्यति यावत् । तत्र
या वृत्तिः सा वैयधिकरण्यमित्यन्वयः । सामानाधिकरण्यव्याप्यते
भिन्नोप्यति । अत्यन्तभिन्नोप्यति । नानाव्यक्तिनिष्ठपर्यायव्याव-
र्त्ये निमित्तभेदैरिति । शेषं स्वरूपकथनम् । शब्दवृत्तीति ।
शब्दवृत्तिविवेचने ये कुशलास्तेषां व्यवहारस्थल इत्यर्थः ॥ २२२ ॥

इदानीं नानाविधकारणानीत्येतद्व्यावर्त्यपर्यायस्वरूपमाह—

अभिन्नहेतुविषये समाने

त्रिमिजवाचामथ या प्रवृत्तिः ॥

पर्यायनाम्ना ऽभिन्नदन्ति धीराः

प्रवृत्तिमेतां वचनां बहूनाम् ॥ २२३ ॥

अभिन्नहेतुरिति । एकप्रवृत्तिनिमित्तत्वर्थः । समाने एकोऽप्य-
भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानामेकोऽप्यर्थः शेषः पर्यायता इत्यर्थः ॥ २२३ ॥

१ अध्याये वेदानानामप्येवार्थप्रतिपादकत्वसाधनम् । १७३

व्यधिकरणान्वयपर्याययोः क्रमेणोदाहरणमाह—

कुड्यं गृहस्य सरसोऽम्बुजमस्य वस्त-

मित्यत्र वैधविकरण्यमिति प्रसिद्धम् ॥

एवं मुखं वदनमाननमित्यमीषां

पर्यायताऽपि विदितैव पुरोक्तहेतोः ॥ २२४ ॥

कुड्यमित्यादिना । अस्य देवदत्तादेः । पुरोक्तहेतोः “निमि-
त्तभेदैः” “अभिन्नहेतुः” इत्यत्र चोक्तहेतोः ॥ २२४ ॥

एवं लौकिकमिद्वान्वयस्वरूपभेदमुक्त्वा इदानीं तत्त्वमसीतिवा-
क्ये अग्रेषामभेदवान्मुख्यमेव सामानाधिकरण्यमस्त्वन्निष्ठं सिद्ध्यती-
त्याह—

पर्यायता न खलु तत्त्वमसीति वाक्ये

नापीह संभवति भेदकभेद्यभावः ॥

तत्त्वंपदार्थगतमेकरसैकभागं

तत्त्वंपदे समुपलक्ष्यतो विरोधात् ॥ २२५ ॥

पर्यायतेति । न संभवतीत्यनुपपन्नः । तत्त्वमसीति सत्त्वादेरु-
ल्लक्षणम्, प्रतीक्षितमिदं भेदादिति शेषः । पर्यायत्वे सहप्रयोगापो-
गाश्च । तदुक्तम् “पर्यायाणां प्रयोगो हि योगवचेन नेष्यते” इति ।
भेदकभेद्यभावः कुड्यं गृहस्य नीलमुत्पलमित्यादाविव तदर्थयोर्विशे-
षणविशेष्यभावोऽपि न संभवति तस्य तत्र बाधितत्त्वान्मुख्यार्थयो-
र्विरोधादित्यर्थः । अविरोधादिति वा तदर्थमित्यर्थः । अतोऽबाधिनं
मुख्यमेव सामानाधिकरण्यं तत्र समन्वयो भवतीति तदस्त्वन्निष्ठमित्यर्थः ।
फलितमाह—तत्त्वंपदार्थगतमिति । एकरसश्चासावेकभागस्तं चिदे-
करसमित्यर्थः ॥ २२५ ॥

१ अध्याये वेदांतानामखंडार्थप्रतिपादकत्वसाधनम् । १७५

न नीलोत्पलाद्या इति । कुतस्तत्राह—स्ववाक्येति । तत्र गुणगुण्यादिसंसर्गमात्रस्यैव ताभ्यामाभिधानादिस्वर्यः । ननु तदेव कुतः प्रकृष्टप्रकाशपदयोस्त्वि तयोरेपि द्रव्यमात्रनिष्ठैव किं न स्यात्तत्राह—विरोधे हीति । मुख्यार्थानां गिरां तात्पर्यविपर्ययानु-
संधाये मुख्यार्थच्युतिर्नाविरोधेऽपि । यद्यविरोधेऽपि तत्र लक्षणाऽभ्यु-
पगम्येत तर्हि नीलोत्पलादेरपि प्रकृष्टप्रकाशादिसाम्यमस्तु किं न विजिज्ञामित्याह—लक्षणेति ॥ २२८ ॥

तत्र साम्यमेवोपपादयति—

न नीलत्वजात्याश्रयव्यक्तितः स्याद्

विभिन्नोत्पलत्वाश्रयव्यक्तिरेषा ॥

तथैवोत्पलत्वाश्रयव्यक्तितः स्या-

न्न नीलत्वजात्याश्रयव्यक्तिरन्या ॥ २२८ ॥

न नीलत्वेति । उत्पलत्वस्याश्रय आश्रयत्वं यस्यां सा त-
योक्ता, न विभिन्ना स्यादिति संबन्धः । एवं द्रव्यस्यापि गुणादभे-
दमाह—तथैवेति । गुणगुणिनोरभेदादिसर्थः । नीलत्वोत्पलत्वा-
दिजातिवाचकशब्दाभ्यां लक्षणव्यक्त्योरभेदात्तदप्यखण्डार्थमस्ति-
ति प्रौढ्याऽभ्युपगमः ॥ २२८ ॥

एवं नीलोत्पलवाक्ये लक्षणाभखण्डार्थत्वं चाभ्युपेक्ष्योक्त्वा इदानीं
तदुभयं परित्यजति—

न नीलोत्पलादिप्रदेशेषु किंचिद्

गिरां लक्षणाकारणं तेन तत्र ॥

न नीलोत्पलत्वादिकव्यक्तिनिष्ठा

गिरस्ता भवेयुः प्रमाणादृते नः ॥ २२९ ॥

न नीलोत्पलादीतिव्ययेन । “इदमुपेत्य किमप्युदितम्” इ-

त्युत्तरश्चोक्तस्यपन्नादौ द्रष्टव्यम् । लक्षणाया अपि तत्राभ्युपगमेनो-
क्ताया अत्र परिपायात् । प्रदेशेषु वाक्येषु नीलोत्पलान्त्रेषु वा
लक्षणाकारणं किमपि नेति संबन्धः । न तावदन्यवानुपपत्तिस्त-
द्वास्ति निमित्तं, तदन्यस्य सत्वात्, नापि तात्पर्यानुपपत्तिः गुणगु-
णित्वममर्गस्यैव मन्त्राभिप्रेतत्वात् । न चान्यल्लक्षणानिमित्तं प्रसिद्धम-
स्ति निर्वाहलक्षणायां चातिशयश्च इत्याशयेनाह तेन तत्रेत्यादिना ।
नो मते नीलोत्पलत्वादिजातेर्वा व्यक्तिस्तन्निष्ठास्ता गिरौ न भवेयुः,
प्रमाणाभावादित्यर्थः ॥ २२९ ॥

लक्षणायामपि तस्य चाक्यस्य नाखण्डार्थता लक्ष्यव्यवहारोत्तर-
सत्ताभावादित्याह—

इदमुपेत्य किमप्युदितं मया

न तु तयोरभिदा परमार्थतः ॥

गुणगुणित्वकृतोऽतिशयस्तयो-

र्भवति लक्षणपाऽपि गृहीतयोः ॥ २३० ॥

इदमुपेत्येति । किमपि अनभिप्रेतमावे । तयोः नीलोत्पलव्य-
क्तयोः । अभिदा परमार्थतोऽत्यन्तभेदस्तस्यैव परमार्थत्वादित्यर्थः ।
कृतो नाभिदा तत्राह—गुणगुणित्वमिति । अतिशय इत्युक्तः ।
अत्यन्ताभेदे गुणगुणित्वायोगात्तत्त्वोत्पलयोश्च गुणगुणित्वेन प्रसिद्ध-
त्वादत्यन्तभेदाभावेऽपीत्युक्तोऽस्तीति न तदखण्डार्थमित्यर्थः ॥ २३० ॥

तर्हि तद्वदेव प्रकृष्टप्रकाशादिरात्र्यपि चन्द्रेऽवापितत्सार्धम-
सर्गपरमस्तिवत्याशङ्काह—

प्रकृष्टप्रकाशत्वजानी हि लोके

प्रकृष्टप्रकाशाभिधानाभिधेये ॥

तयोरन्यमे कीर्त्यमाने तु ताभ्यां

शशाङ्काभिधानाभिधेयं न लभ्यम् ॥ २३१ ॥

१अध्याये वेदान्तानामर्खदार्थप्रतिपादकत्वसाधनम् । १७७

प्रकृष्टप्रकाशेति । प्रकृष्टत्वप्रकाशत्वजाती इत्यर्थः । हिरव-
धारणे । प्रकृष्टप्रकाश इत्यभिधानयोः शब्दयोरभिधेये भवत इति
शेषः । ततः किं तत्राह—तयोरिति । आक्षिप्तव्यक्तिद्वारा तयो-
र्जात्योत्पत्त्ये ताभ्यां पदार्थां प्रतिपाद्यमाने सति, तुरवधारणे ।
शशाङ्कामिधानाभिधेयं न लभ्यमेव । जातिद्वयतदाश्रयचन्द्रवैशिष्ट्य-
स्य चन्द्रपदाभिधेयत्वाभावादिति भावः ॥ २३१ ॥

ननु प्रकृष्टप्रकाशविशिष्टस्यैव चन्द्रत्वाद्यः प्रकृष्टप्रकाशः स चन्द्र
इति वचनव्यक्त्या किमिति शशाङ्कामिधानाभिधेयं न लभ्यमिति
तत्राह—

शशाङ्कामिधानाभिधेये हि पृष्टे

तदेवोचरेणापि निर्णयमत्र ॥

प्रकृष्टप्रकाशत्वजात्यन्वयोऽयं

तदाक्षिततद्व्यञ्जकव्यक्तिनिष्ठः ॥ २३२ ॥

शशाङ्कामिधानेति । तदेव स गुणादिवैशिष्ट्यमित्यर्थः ।
वचरेण प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति मत्युत्तरवचनेन । अत्र लोके । ननु
तदेवोक्तवचनव्यक्त्याऽपि निर्णीयते । प्रकृष्टप्रकाशाश्रयस्यैव तथापि
चन्द्रत्वमिति पादनाच्चन्द्रत्वाश्रयस्यैव तदभिधानाभिधेयत्वादिति तत्राह—
प्रकृष्टप्रकाशात्वेति । तदानीं हि तत्पदद्वयेन मुख्यवृत्त्योपस्थित-
प्रकृष्टत्वप्रकाशत्वजात्योत्पत्त्योऽन्यमन्वयो वाच्यः, पदार्थयोस्तन्निप-
पाद । स च साक्षान्न संभवतीत्ययं जात्यन्वयस्तदुभयाक्षिततदभिधेय-
कतम्यक्तिनिष्ठ इति न केवलचन्द्रव्यक्तित्वाय इति भावः ॥ २३२ ॥

ननु स एव शशाङ्क इत्युक्तीमिति चेत्तस्य शशाङ्कस्यामाधारणो
यमः सः, न तु तत्स्वरूपमिवाशयेनाह—

शशाङ्कामिधानाभिधेयो न चेष्टः

शशाङ्कस्य तेजोविशेषत्वहेतोः ॥

ततश्चोपपन्ना जहल्लक्षणातः

पुरोक्ता पदाम्यामखण्डार्थासिद्धिः ॥ २३३ ॥

शशङ्काभिधानाभिधेयो न चेष्ट इति । चोऽनघाणे ।
नैवेष्टः सिद्ध्यतीति शेषः । कुतः ? शशङ्कस्य तेजोविशेषत्वहेतोस्तेजो-
विशेषमात्रस्यैव तत्स्वरूपत्वात् जातिद्वयविशिष्टव्यक्तिद्वयतादात्म्यं
तत्स्वरूपमिति न ततस्तत्सिद्ध्यतीत्यर्थः ।

इदमिह विवक्षितम् । अस्ति तावलोके चन्द्रस्वरूपेऽयं चन्द्रोऽयं
वेति संशयः । अस्ति च तदपनयायास्मिन्ज्योतिर्मण्डले कश्चन्द्र इति
प्रश्नः । तदुभयं चन्द्रस्वरूपमात्रविषयं तदन्यस्य सद्विषयस्याभावात् ।

ननु चन्द्रस्यासाधारणो धर्मः क इति प्रश्नोऽस्ति चेद, न ।
प्रश्नत्रयं तत्पदभावात् । लक्षणायां च न निर्मितमस्ति प्रकटम-
काशस्य मत्पक्षेण निर्णीतस्य “स्वरूपेण कः प्रकटमकाशः” इति
संशयाभावात् । चन्द्रज्ञानं विना तस्य चन्द्रधर्मज्ञानायोगेन प्रकट-
मकाशः किं चन्द्रस्यान्यस्य वेति प्रश्नाभिप्रायः । यद्यपि चन्द्र-
मपि मत्पक्षेण पश्यन्ति, तथापि तत्संशयानुरोधेन तज्ज्ञानस्यावातज्ञा-
नमपि तदज्ञाने नाविरोधः । नैवं प्रकटमकाशेऽनिश्चयस्तज्ज्ञानम् ।
अत एव चन्द्रादवाच्यत्वादिः प्रश्नविषय इति प्रत्युक्तम् । चन्द्र एव
चन्द्रादवाच्य इति सामान्यमखण्डे तस्यापि निर्णयित्वात् । व्यक्ति-
विशेषे तदज्ञानस्य पूर्ववच्चन्द्रस्वरूपज्ञानाभाविशंभवात् । अतः मंश-
यप्रश्नावज्ञातचन्द्रमात्रादिप्रकारार्थवाच्यनिष्ठौ । अत एव प्रकटमकाशः
इति वचनमपि सन्मात्रगोचरं न तु प्रकाशविशेषवैशिष्ट्यादिगोचरम् ।
अन्यथाऽऽश्रमश्ने कोविदारोचरत्वमश्वधिकरणमात्रवचनस्यानव-
धेयतापत्तेः । ननु अष्टमपि प्रकाशवैशिष्ट्यं पृष्टार्थनिर्णयोपयोगितया
वाच्यं प्रतिपादयति, अन्यथा यः काश्चिच्चन्द्र इत्युत्तरार्थपरत्वेन तद-
निर्णयादिति । ननु । व्यक्तिवाच्यतात्पर्यं लाघवेन वाच्यस्य निश्चिते

१अध्याये चर्दातानामखंडार्थप्रतिपादकत्वसाधनम् । १७९

गुणवैशिष्ट्यस्यावाक्यार्थत्वेऽपि लक्षणया नियतव्यक्त्युपस्थित्यर्थ-
त्वेन नियतव्यक्तिविषयतया व्यक्तिमात्रविषयप्रतिवचनेनापि तन्नि-
र्णयोपपत्तेः । गङ्गापदाल्लक्षणया जातं ज्ञानं गीरविशेषे निर्णयः,
अनः प्रकृष्टप्रकाशवैशिष्ट्यस्य तत्रायापितस्यापि तात्पर्यागोचरतया
वाक्यं चन्द्रप्रानिषदिकार्यमात्रनिष्ठम् । तदिदमुक्तं तदेवोत्तरेणेति । तच्च
प्रकृष्टप्रकाशपदाभ्यां मुख्यार्थनिष्ठाभ्यां न शक्यं निर्णेतुमिति पृष्टो-
ऽर्थो नैव सिद्ध्यति, चन्द्रस्य तेजोविशेषमात्रतयाऽविशिष्टत्वरूपमात्र-
त्वादिति । फलितमाह—तत्तश्चेति । लक्षणात् इत्येकं पदम् ॥ २३३ ॥

ननु लक्षणयापि ताभ्यां पदाभ्यां स्वाभिधेयव्यक्तिद्वयमेव लक्ष-
णीयं मुख्यार्थमेव व्याज्ज्ञे तु चन्द्रव्यक्तिसंज्ञत्वाद्, ततः कथं ताभ्यां
तल्लाम इत्याशङ्क्याह—

प्रकर्षः प्रकाशातिरिक्तो न चात

प्रकाशः प्रकर्षातिरिक्तो न चात्र ॥

बहिःश्चन्द्रमस्ति स्वरूपातिरेक-

स्तयोश्चन्द्रमस्येकतैवातिमात्रम् ॥ २३४ ॥

प्रकर्ष इति । अत्र चन्द्रे प्रकर्षप्रकाशव्यक्तयोश्चन्द्रव्यक्त्या पर-
स्परं चापेदादोक्तदोष इति भावः । ननु तद्योगे प्रकाशो सत्पि
नै प्रकर्षोऽस्ति तमआर्द्रा प्रकर्षे सत्पि न प्रकाश इति तयोर्मदो
वाच्यः । एवं च चन्द्रेऽपि तयोर्मद एवेत्याशङ्क्याह—बहिःश्चन्द्र-
मिति । चन्द्रादन्यत्रेत्यर्थः । तयोः प्रकर्षप्रकाशयोः । अतिमात्रम-
त्यन्तम् ॥ २३४ ॥

तत्रानुभवप्रमाणमाह—

न चन्द्रप्रकाशप्रकर्षे प्रकाशा-

चदीयात्पृथक्चिदुत्पश्यतीह ॥

तथाऽस्य प्रकर्षप्रकाशं प्रकर्षति -

ततो नानयोऽस्ति भेदे प्रमाणम् ॥२३५॥

न चन्द्रप्रकाशेति । त्रीयाचन्द्रसंवन्धिनः प्रकाशादिति
 सेवन्धः । पृथगेवश्रम् । उत्पद्यमानं स्पष्टं दृश्यते । इह चन्द्रे । य-
 द्यापि त्रयोते तयोमि च प्रकाशप्रकर्षो पृथगनुभूयेते, तथापि चन्द्रे
 तयोः परस्पर चन्द्राच्च भेदं कोऽपि नानुभवति । न चाप्यपिचन्द्र-
 प्रतिपाद्यतया तत्रापि भेदोऽस्तीति वाच्यम् । वाच्यभेदे सम्यपि ल-
 ष्ठितव्यवर्त्तनामपदात् । यथा धर्मज्ञानयोः पृथक् प्रवृत्तसम्बन्धान
 पदाभ्यां व्रज्यां लक्षितव्यवहारमेव । एव च तत्रोत्पन्नप्रकार च
 व्याप्ये मृष्टप्रकाशपदाभ्यां चन्द्रस्वरूपप्रकाशविशेषो जहृष्टा-
 नयः प्रतिपाद्यत इति गृह्याप्यमर्शणार्थम् । एवं गवादिस्तस्यैवाव्य-
 यपि द्रष्टव्यम् । तस्यापि तत्तल्लक्ष्यस्वरूपविशेषाय प्रवृत्तस्य तद्व्य-
 यस्वायोगात् । तथा च सम्य ज्ञानमन-न प्रमेति वाच्यमर्शणार्थं
 लक्षणवाच्यत्वात्प्रकृतप्रकाशादिवारयत् । न चाप्योजकार, चन्द्र-
 स्वरूपमात्रप्रशब्देद् प्रत्ययप्रशब्दादर्शनेन प्रकृतप्रकाशप्रमेवास्या-
 लणार्थेनाभावे वाच्यमात्रादिति वाच्यम् । यतो “प्रक्षयितामोनि
 पाम्” इति निगतिश्च गृह्यान्वयकव्यवहारस्य परमपुरुषार्थसाधनत्वे
 प्रकीर्तितम् । तच्च तज्जिज्ञासाधूलप्रशार्थमेव । अन्यथा साधनताफलनि-
 त्यसोऽन्तर्मकीर्तनार्थेऽप्यर्थादिति वाच्यमात्रज्ञानात्पत्र धावयति तावन्मा-
 त्रनिर्णयस्य प्रकृतप्रकाशपि वाच्यं तावन्मात्रार्थमेवेति कथमप्योजकारता ।
 प्रत्ययतिरिक्तवैशेष्यस्य प्रकाशार्थोऽप्यवधारण । तथापि लक्षणवाच्यत्वे
 धर्मधर्मभावे विनाऽनुपपन्नम् । असाधारणधर्मस्मैव लक्षणत्वादिति
 विरुद्धमिति वाच्यम् । यतो न लक्षणमाधारणो धर्म इति नियमो-
 ऽस्ति, अन्तर्विशेषलक्षणे तदभावात् । किन्तु यद्विषयं सन् तान
 सजातीयादिभ्यः स्वाविषय व्यावर्त्तयति तद्व्यवहारम् । तच्च धर्मो धर्मो

१अध्याये वेदांतानामखंडार्थप्रतिपादकत्वसाधनम् । १८१

वा यथा प्रमाणमस्ति त्वति सर्वमेव लक्षणवाक्यमखण्डार्थमिति ब्रह्मल-
क्षणमत्यादिवाक्यमखण्डार्थमिति भावः ॥२३५॥

एवं तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य वाक्यत्वेन व्योतिष्टोमादिवाक्यव-
द्विशिष्टार्थत्वानुपाने व्यभिचारादिना दूषिते तदखण्डार्थमुपाधितो
भिन्नपारमेदवाक्यत्वाद्विम्बप्रतिबिम्बामेदवाक्यवद्ब्रह्मपरवाक्यत्वाद्वा
सत्यज्ञानादिवाक्यवदित्यभिप्रेत्योपसंहरति—

यथा सांख्यदानन्दशब्दास्तदर्थं

तथा तत्त्वमावात्मनो ब्रह्ममावम् ॥

विरोधान्मिथो लक्षणावर्त्मनेमौ

किमर्थं न संभूय वक्तुं समर्थौ ॥२३६॥

यथेति । तदर्थं महावाक्यस्य तत्त्वदलक्ष्यं लक्षणया बोधयन्तीति
शेषः । तत्त्वमौ तत्त्वशब्दौ मिथो विरोधादिसन्वयः । मुख्यार्थयोः
परस्परमभेदे विरोधादेतोरित्यर्थः । लक्षणावर्त्मना लक्षणामार्गेण
लक्षणमेति यावत् । इमौ तत्त्वमाविति संबन्धः । किमर्थं न संभूय
वक्तुं समर्थौ, समर्थविवेत्यर्थः ॥ २३६ ॥

केन पदेन कीदृशोऽर्थो लक्ष्यते येन तदर्थयोर्विरोधः परिहिष्यते-
त्याशङ्क्य प्राशुक्तमर्थमुपसंहारे स्मारयति—

प्रत्यक्तत्त्वं लक्षयेत्त्वंपदार्थ-

स्तच्छब्दार्थो लक्षयेद्वितीयम् ॥

एवं पूर्णं प्रत्यगात्मानमेतौ

शब्दौ ब्रूतो लक्षणावर्त्मनैव ॥२३७॥

प्रत्यक्तत्त्वमिति । अहङ्कारादिमाक्षिप्तमन्तरिचैतन्यमात्रमि-
त्यर्थः । त्वंपदार्थ इति । पदार्थस्य लक्षकत्वमाश्रित्योक्तम् ।
एवमप्रेक्ष्य । सर्वान्तरस्य साक्षिणः सर्वव्याप्यद्रव्याभेदे तत्त्व-

पदसामानाधिकरण्येन सिद्धे निरतिशयवृहत्त्वशालि ब्रह्म सिद्धय-
तीत्याशयेनाह—एवं पूर्णमिति । एवकारेण दृश्यन्तरं व्यावर्त्त-
यति । अत एव शौण्युक्तिर्ग्रन्थकारस्य मौक्त्येति प्रामवादिषमा ॥ २३७ ॥

नन्वेवमपि कथं पूर्णवस्तुलाभः परापरयोः पारोक्ष्यदृःखित्वादे-
रनवायादिसाशङ्क्याह—

पारोक्ष्यं च ब्रह्मणि प्रत्यगर्थे

दुःखित्वं च ध्वान्तसम्भूतमाहुः ॥

सम्यग्ज्ञानध्वस्तमोहस्य पुंसः

प्रध्वंसेते हेत्वभावेऽफलत्वात् ॥ २३८ ॥

पारोक्ष्यं चेति । ब्रह्मणि पारोक्ष्यं चेति जगत्कारणत्वादि
समुच्चिनोति । दुःखित्वं चेति—सुखित्वादि समुच्चिनोति । तयो-
र्विनासप्रभृतत्वे किं मिद्धं तदाह—सम्यगिति । प्रध्वंसेते पारोक्ष्यं
दुःखित्वं चेत्यनुपद्ध्यते । तत्र सामान्यन्यायमाह—हेत्वभाव इति ।
अफलत्वादिति छेदः । कारणाभावे कार्याभावादित्यर्थः ॥ २३८ ॥

एव वेदान्तानां सर्वपदलक्षणाऽसण्डैकरसे ब्रह्मणि पर्यवसानं
न्यायत उपपादितम्,

ननु सर्वपदलक्षणाऽनुपपन्ना, लोके लक्ष्यस्य पदान्तरवाच्यत्व-
निषमदर्शनात् । अन्यथा लाक्षणिकपदैरेव लक्ष्यपदनोत्तरदाने तत्रापि
लक्ष्यप्रश्ने लाक्षणिकपदप्रयोगानवस्थानप्रसङ्गादिति चेत्, न । तेन
विनापि वाच्यसंबन्धितया विचारादिनाऽवगतात्मतत्त्वस्य योग्यतादि-
मोहज्ज्ञा स्वत एव लक्ष्यज्ञानमभवेन लक्ष्यप्रश्नोत्तरानन्त्यामसद्वात्
न हि तीरादिपदसंगतिग्रहात्पूर्वं प्रवाहादिसंबन्धितया विचारादवगते
सीरादी गद्गादिपदलक्षणा नावतरति ।

किं चेष्टुसीरादिमाधुर्यविशेषेऽनुभवमिदं कस्यापि पदस्य

१अध्याये वेदांतानामखंडार्थप्रतिपादकत्वसाधनम् । १८३

शक्त्यसंभवाभ्याधुर्यविशेषादिः सामान्यशब्देन लक्षणैव प्रतिपा-
दनीयः स इति पदान्तरवाच्यमेव लक्ष्मिणि न नियमो लोकेऽपि
वक्तुं शक्यः ।

किं च सत्यज्ञानानन्दैकरसे ब्रह्मणि गवादाविव गवादिशब्दः-
किं जातिनिमित्तो वाचकः शब्दः प्रवर्त्तते, किं वा दण्ड्यादिशब्द
इव संवन्धेन सानिमित्तः ।

अथवा गुणवचनेभ्यो मतुपो लोपानुशासनात् शुक्रादिशब्द इव
पटादौ गुणयोगेन सानिमित्तः । यद्वा याजकादिशब्दवत् क्रियानि-
मित्तः, उद्भेदादिशब्दवत्स्वरूपमात्रनिमित्तो वा ? न सर्वथाऽ
पीत्याह—

पृष्ठी जातिगुणक्रियादिरहिते सर्वस्य विज्ञातरी

प्रत्यक्षे परिवर्जिताखिलजगद्धैतप्रपञ्चे दृशौ ॥

सन्त्यक्तव्यवधानके परमके विष्णोः पदे शाश्वते

त्वय्यज्ञानत्रिजृम्भिता नहि गिरो मुख्यप्रवृत्तिक्षमाः ॥ २३ ॥

पृष्ठीत्यादिना । संवन्धः पृष्ठी । ब्रह्मणि तेषामन्यतमस्याप्य
संभवादित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—सर्वस्य विज्ञातरीति । सर्वा-
वभासक इत्यर्थः । ननु स्वावभासकत्वे तस्य स्वात्मनि वृत्तिविरोध
इति कथं सर्वस्य विज्ञातेति चेत्, न । तस्य स्वप्रकाशतया स्वत एव
नित्यापरोक्षत्वादित्याह—प्रत्यक्ष इति । तद्रूपपादनाय दृशावेत्यु-
क्तम् । तथा चावभास्यघटादेरवभासकेऽभाव इव चेतनाचेतनात्मक-
द्विविधप्रपञ्चशून्यत्वाच्चास्मिन्न पट्यादिसंभव इत्याह—परिवर्जितेति ।
जगदिति चतुर्विधचेतनप्रपञ्चो निर्दिष्टः । द्वैतशब्देन तदितरः, वैप-
रीत्येन वेति विवेक्तव्यम् । ननु दृग्रूपमपि पुरुषान्तरसंवेदनं न प्र-
त्यक्षं तद्ब्रह्मापि किं न स्यादित्याशङ्क्य तस्योपाध्यन्तरेण व्यव-
धानाच्चयत्वं न निरुपाधिब्रह्मणस्तदित्याशयेनाह—सन्त्यक्तव्यव-

१अध्याये वेदान्तानामखंडार्थप्रतिपादकत्वसाधनम् । १८५

विषयः विषयस्यानात्मत्वनिषेधात्, एकत्र मोक्तुमयायोगाच्च । अत
एव ॥ एवेत्यनुपपन्नम् । कर्तृकर्मविरोधोऽपि स्यादीति न द्रष्टरि
मनोव्यापारः संभवतीत्याशयेनाह—भ्राम्यदिति । पराग्नमिषु वा-
हविषयेष्वनिच्छयापि पुनः पुनः भवर्त्तमानमित्यर्थः । पराग्नियेष्वि-
त्यनेन ज्ञानविषयस्य परावृत्तं ज्ञानन्यत्वरूपम् । भ्रमतीत्यनेन परा-
ग्नियपप्रवृत्तिशीलत्वं च मनसो दर्शितम् । तथा च धृतिः तस्मा-
त्पराद् पश्यति नान्तरात्मन् इति । ततः किं ? तत्राह—एवं चेद्दि-
ति । मनः आत्मग्रहायोगं चेत्यस्यादिपदप्रकारेण भिन्नास्तदधी-
नव्यापारनिखिलप्रमाणानां पदवीर्माणानुल्लङ्घ्य भवान्व्यवतिष्ठते,
मनोऽधीनव्यापाराहीणि हि चक्षुरादिप्रमाणानि तद्गोचरे आ-
त्मनि न प्रवर्तितुमर्हन्तीति भवांस्तद्विषय इत्यर्थः । ततोऽपि किं त-
त्राह—त्वयि गिर इति । भवान् त्वयीत्यादिशब्दा अधिकारिणा
अहमेवंविध इति प्रतिपत्तव्यमिति सूचनापेक्ष्युक्तम् । एवमग्रेऽपि । प्रमा-
णान्तरेण हि शब्दस्य संगतिग्रहो वाच्यः । आत्मनि च मनोव्यापारा-
गोचरे न प्रमाणान्तरप्रवृत्तिरिति न तदधीनः शब्दार्थसंगतिग्रहः
संभवतीति भावः ॥ २४० ॥

नन्वेवं लक्षणयापि कथमात्मानं वेदान्तः प्रतिपादयेत्, तस्य
विषयतयाऽनात्मत्वप्रसंगादिनि चेत्, किं फलव्यप्यतारूपविषयत्वेन
तस्यानात्मत्वम्, किं वा वृत्तिव्याप्यत्वेन । आद्ये तथैव तत् । अत
एव नास्माभिरपि तथा वर्ण्यते इत्याशयेनाह—

आत्मानं न तु कर्मनामुपनयञ्छब्दो वदेल्लक्षणा-
मार्गेणापि यतः पराग्नियवन्नात्येक्ष्यते कर्मता ॥

प्रत्यक्ता हि विरुध्यते यदि भवेदस्यात्मनः कर्मता

यद्यत्कर्म न तस्य तस्य भवति प्रत्यक्स्वभावो यतः ॥ २४१ ॥

आत्मानमिति । कर्मतां फलव्यप्यतामुपनयन्नाप्यञ्छब्द

१अध्याये वेदांतानामखंडार्थप्रतिपादकत्वसाधनम्।१८७

प्रमिद्धमवचनादिन्यापारेणात्मानं विषयीकरोति, उत व्यापारान्तरेण । नाद्यः, तस्यात्मन्यसंभवात् । न हि शब्दादिविलक्षणे वागादेर्वचनादानादिगोचरत्वं संभवति । न द्वितीयः, तेन विनाऽनुपपत्त्यभावेन तदमिद्धेरित्यर्थः । किं च जगति यावत् किञ्चित्करणमस्ति तस्य सर्वस्य नात्मा गोचरः, सर्वे हि करणं मत्तयात्माधिष्ठितं बाह्यमेव विषयीकरोतीति सर्वेषामनुभवमिद्धमित्याह—यात्कं चिदिति । ईक्षितम् अधिष्ठितम् । तत्र तस्मिन्नर्थे ॥ २४२ ॥

मनोव्यापारागोचरत्वेन तदधीनव्यापारनिमित्तलक्षणागोचरे
आत्मनि संगतिमहासम्भवात्प्रवृत्तिनिमित्ताभावाच्च न मुख्यवृत्त्या शब्द-
प्रवृत्तिरित्युपपादितमृषसंहरति—

प्रत्यग्रूपमतो न शब्दत्रिपयो बुद्धेरवेद्यं यतो
 बुद्धिर्यत्र हि त्रिद्यते स त्रिपयः शब्दस्य नात्मन्यसौ ॥
 तेनात्मानमतौ न गोचरधितुं शब्दः क्षमो मुख्यया
 वृत्त्या वेतरयापि तेन न तथा तस्यात्मनः कर्मता ॥२४३॥

प्रत्यग्रूपमिति । प्रत्यग्रूपं यतो बुद्धेर्यनसोऽवेद्यं ततः शब्द-
विषयो नेति संबन्धः । बुद्ध्याविषयोऽपि शब्दविषयः किं न स्यादि-
त्याशङ्क्याह—बुद्धिरिति । शब्दस्य बुद्धिचिक्करणत्वात्तद्वोचर एव
वृत्तिरित्यर्थः । ततः किं तत्राह—नात्मनीति । असौ बुद्धिः । ततोऽ-
पि किं तत्राह—तेनेति । येन बुद्धिरात्मानि न प्रवर्चते तेनोक्तन्यापेन
संगतिग्रहासंभवादसौ शब्द आत्मानं मुख्यया वृत्त्येतरया लक्षणया वा
वोचरयितुं न सम इति सम्बन्धः । लक्षणया तद्वोचरत्वनिषेधश्चात्मनः
फलव्याप्यत्वाभावाशयेन । तमेवाह—तेनेति । येनात्मनः सर्वप्रमाण-
फलरूपत्वान्न फलव्याप्यता तेनेत्यर्थः ॥ २४३ ॥

१. अध्याये वेदानानामखंडार्थप्रतिपादकत्वसाधनम् । १८९

नैतदिति । त्वदुक्तं दूषणं नेत्यर्थः । कुतः ? यतो वाक्य-
प्रमृत्प्रमारूपा बुद्धिर्वस्तुनि कल्पितस्य जगतो यन्मूलमज्ञानं तदहति
नाशयतीति मूलप्रतिपत्तेः । ततश्च निवर्त्तकत्वेन तत्र शास्त्रप्रामाण्य-
मुपपद्यत इति भावः ।

ननु बुद्धिरूपाया अपि प्रमायाः स्वगोचरविषयाज्ञानादिनिव-
र्त्तकस्वभावत्वाद्ब्रह्मणः शास्त्रीयप्रमाविषयत्वाभावे कथं तस्यास्तन्नि-
वर्त्तकत्वमिति चेत् । न । अस्म्येव हि ब्रह्मणो घटादिवद् वृत्तिविष-
यत्वं स्वप्रकाशस्याप्यमजातीयविषयत्वस्येच्छाविषयत्ववत् प्रदीपादेर्ज्ञा-
नविषयत्ववच्चाविरोधात् । चैतन्यांशविषयत्वं तु स्वप्रकाशे विरुद्धमेव ।
न च तत्र तन्मानमस्ति तथापि प्रकृते न काचित्ज्ञातिः, अविद्या-
विषयस्य पूर्णचैतन्यस्यैव प्रकाशमानस्याविद्यानिवर्त्तकत्वोपपत्तेः । त-
दाकारताज्ञात्कारवृत्त्या ह्यनभिव्यक्तिरूपावरणनिवृत्तौ प्रकाशमान-
चैतन्यस्यैव सर्वत्राविद्यादिनिवर्त्तकत्वमिति वृत्तौ तदाकारतामात्र-
मपेक्षितं तच्चेहास्तीत्याह—तव निजेति । निजो यः स्वस्वभाव-
भूतश्चैतन्याद्रूपानन्दघन आत्मा तदाकारमात्रग्रहादित्यर्थः । मात्रप-
देनाहङ्कारादि व्यावर्त्तयति । नन्वज्ञानस्य घटादौ स्वगोचरकर्मक-
ज्ञानान्निवृत्तेरिहाप्यज्ञानत्वेनावृत्तब्रह्मगोचरज्ञाननिवर्त्तत्वमनुमीयत इ-
त्याशङ्क्य जडगोचरत्वं तत्रोपाधिरित्याशयेनाह—कर्मत्वं न करो-
तीति । किं चाविद्यानिवृत्तेरविद्याविषयस्य प्रकाशमात्रेण
तदाकारवृत्त्यभिव्यक्तेनोपपत्तौ न कर्मत्वं तत्प्रयोजकमित्यप्रयोज-
कत्वं हेतोस्त्वभिप्रेत्याह—तव स्वाकारग्रहणेनेति । केवलं क-
र्मत्वरहितं यथा स्यात्तथैवं तव स्वाकारग्रहणेनेति संख्यः । एवं
च वेदान्तादिजन्यवृत्त्याकारमात्रतया ब्रह्म वृत्तिव्याप्यमेव न तु
घटादिवत्कलव्याप्यं नापि धर्मवद् वृत्तिचैतन्यविषय इति
भावः ॥ २४५ ॥

ननु तदाकारवृत्तिव्यक्तचैतन्यविषयत्वं विनाऽविद्यादिनिवृत्ति-

१अध्याये चेदांतानामखंडार्थप्रतिपादकत्वसाधनम् । १९१

दिकर्तृभिः कुट्टालादिभिः कूपः साध्यते । कूपश्चावच्छिन्नं नम
एव तदन्यस्यानिरूपणात् । न च नभसः स्वरूपेणोपाधिद्वारा
या साध्यता संभवति । मूर्च्छद्व्योत्सारणव्यातिरेकेण प्रयत्न-
साध्यस्यान्यस्यात्रासंभवात् । एवं च यथा तावतैव कूपाकाशस्य
साध्यतावगमः एवमस्याप्रमेयस्याप्यात्मनः प्रमाणैरज्ञानात्कार्यविशो-
पात्ममेवैवव्यवहार इति भावः ॥ २४७ ॥

नन्वेवं साक्षाध्ययनादेवोत्पन्नात्मज्ञानादप्यविद्यानिवृत्तिः स्या-
दित्याशङ्क्य, दृष्टादृष्टप्रतिषन्धराहित्यविश्वकपूर्णचैतन्यस्यैवावे-
द्यानिवर्तकत्वान्नैवमित्याशयेनाह—

वाक्प्रोत्थापिताबुद्धिचृत्तिरमला यज्ञादिभिर्निश्चला
वेदान्तश्रवणादिभिः स्फटिकवत्स्वच्छा सती तावकम् ॥,
रूपं दर्पणबद्धिभर्ति परमं विष्णोः पदं संनिधे-
रेतास्मादिह कारणादय भवेत्तत्सारबीजक्षयः ॥ २४८ ॥

वाक्प्रोत्थापितेति । अमला प्रसीणदुरिता । यज्ञादिभि-
रमलोति सम्बन्धः । निश्चला संशयादिरहिता । अत एव स्वच्छा ।
सन्निधेः सन्निधानादेव । विष्णोः पदं विभर्ति । तस्मिन्निधिम्वं दृष्टा-
तीत्येतस्माज् ज्ञानात्मनि चैतानिवाचरित्यर्थः ॥ २४८ ॥

आर्थक्रमानुरोधेन द्वितीयं पद्यमवतारिते । एवं फलाव्याप्त्यै-
तन्याविषये चात्मनि विधिरूपवेदान्तप्रामाण्यमुपपादितमुपसंहरति—

एवं वेदाशिरः प्रमाणमुदितं प्रत्यक्स्वरूपे तत्र
कर्मत्वं विरह्य्य तत् न हि नो बाधः प्रतिज्ञागिरः ॥
कर्मत्वं न करोति बोधयति च स्पष्टं बचो वैदिकं
रूपं तावकमेवमस्य भवति प्रामाण्यमत्रात्मनि ॥२४९॥

आर्थं शाब्दमथापि वा भवतु तत्किं तेन यद्वा विधि-
नार्कर्तुं शबलार्थगोचरतया निर्भेदमर्थं क्षमः ॥ २५१ ॥

अद्वैतीकरणमिति । प्रत्यग्रहैकपाकारतेत्यर्थः । अध्यस्तस-
कलपपञ्चनिषेधान्यथानुपपत्त्या तदधिष्ठानमद्वयं ब्रह्माहमेवेत्यर्थात्,
मनीर्भवेत्, यथा तत्त्वमसीतिवाक्यादित्यर्थः । ननु निषेधवाक्या-
र्थानुपपत्त्यैकत्राद्यात्माकारं ज्ञानं भवति, अपरत्र शब्दादेवेति कथ-
यन्तोः साम्यमित्याशङ्क्य भवत्वेवं विशेषः अविद्यानिवृत्तौ तु तदा-
कारतामात्रं तस्योपेक्ष्यते तच्चोभयत्रापि सममेवेति किं शाब्दत्वार्थ-
त्वविशेषेणसाह-आर्थं शाब्दमिति । अथापि वा अथवेत्यर्थः ।
द्वितीयपक्षमुपपादयति-यदेति । निर्भेदमर्थमाकर्तुं तदाकारज्ञानं ज-
नयितुं न क्षमः । कुनः ? शबलार्थगोचरतयेति । तत्त्वमस्यादेः शबला-
र्थत्वान्नाखण्डार्थज्ञानं ततः सम्भवतीति न ततोऽविद्यानिवृत्तिः स-
म्भवति । तत उक्ताविधया निषेधवाक्यमेव फलवत्प्रधानमिति
भावः ॥ २५१ ॥

ननु शबलार्थस्यापि प्रागुक्तप्रकारेण तत्त्वमस्यादेर्लक्षणयाऽख-
ण्डार्थत्वमस्येवेत्याशङ्क्याऽमर्गेऽद्वये वाच्यार्थसम्बन्धासम्भवात् ल-
क्षणा सम्भवतीत्यभिधानेनाह—

सम्यग्धजातविरहान्न च लक्षणाऽस्मिन्

सम्भाव्यते परिहृताखिलदृश्यराशौ ॥

ब्रह्मात्मवस्तुनि ततः प्रतिषेधवाक्य-

शेषत्वमेतु विधिरित्यपि केचिदन्ये ॥ २५२ ॥

सम्यग्धजातविरहादिति । संयोगसमापतादात्म्यकार्य-
कारणतादिसम्बन्धासम्भवादित्यर्थः । ब्रह्मात्मवस्तुनि सम्यग्धजा-

ज्ञानं मुक्तिमाधनं ततो जायते, किंवाष्ट्रयं ब्रह्मेति । नाद्यः, अस्मि-
न्यस्ते हि तत्त्वमादिना निषेधवाक्येन वा तज्ज्ञानं भवतीति तपोवैक-
ल्पिकं साधनत्वं वाच्यम् । एवं च निषेधस्य तत्त्वमादिवाक्यानेपेक्षत्वा-
ज्जीवमापि प्रपञ्चवत्तन्निराकुर्यात् । जीवस्वरूपशोधकवाक्यानां त्व-
पदेशोपाणापि तेनानपेक्षितत्वात्ततोऽहं ब्रह्मेत्याकारा धीर्निषेधमा-
त्रपर्यवसिता न भवेदित्याशयेनाह—अध्यारोपितेति । आत्मन्या-
रोपितसप्रपञ्चतारूपभेदस्य विलये निवृत्तौ यो व्यापारस्तन्निष्ठमि-
त्यर्थः । प्रपञ्चाभावमात्रबोधकमिति यावत् । स्वाकारग्रहणक्षमाम्
अहं ब्रह्मेत्याकाराम् ॥ २५१ ॥

नापि द्वितीय इत्याह—

अस्थूलादिवचःसमुत्थितमतिर्नाकारमादास्पते

साक्षाद्व्यवस्तुनस्तत्र विभोरज्ञानविच्छेदिनः ॥

अज्ञातस्य हि वस्तुनो न हि धिया स्वाकारसंवेदनं

मुक्त्वा तद्विषयस्य विभ्रमकृतो ध्वान्तस्य विध्वंसनम् ५५४॥

अस्थूलादिवच इति । अस्थूलमनव्यवहृत्स्वपदार्थमित्यर्थादिस-
मस्तद्वैतनिषेधवचनादुत्पन्नं ज्ञानमित्यर्थः । साक्षादित्यर्थादित्य-
स्याप्युपलक्षणम् । अस्थूलादिवचःसमुत्थितमतिरज्ञानविच्छेदिनो
विभोरद्वयवस्तुनस्तत्त्वाकारं साक्षाद्वा अर्थाद्वा नादास्पतेन ब्रह्मीत्य-
तीत्यर्थः । वृत्तिव्यक्तस्वरूपस्यैवाज्ञाननिवर्त्तकत्वमित्याशयेनाज्ञान-
विच्छेदिन इत्युक्तम् । या भूतदादानमित्याशङ्कोष्टसिद्धिस्तदा
न स्यादिति सामान्यन्यायेनाह—अज्ञातस्य हीने- । हि यतोऽज्ञात-
स्य वस्तुनो धियाऽन्तःकरणवृत्त्या स्वाकारसंवेदनम् , आद्यतत्त्वरूप-
विशेषस्फुरणं मुक्त्वा तद्विषयस्य वस्तुविषयस्य विभ्रमकृतो विभ्र-
महेतोर्ध्वान्तस्याज्ञानस्य विध्वंसनं निवृत्तेर्न हि भवति । अज्ञाने हि

अथ्यत्वादिद्वयो निषेधकतयेति । भेदस्य निषेधकतया
वाच्यार्थनिरूपणयोः संज्ञाधनान्तरूपत्वादित्येव वाच्यार्थान्वयसिद्धये
अवष्टम्भवाक्यार्थसिद्धये मध्ये व्याप्तिप्रसक्त इति सम्बन्धः । वाच्यार्थो-
भवा लक्षणं वाच्यो मत्प्रसन्नसत्त्वमूनां तथैः मद्योक्त्यादित्यर्थः ।
तन्मद्योक्तं न चतन्म्यानन्दैकरमस्य विनिश्चयः । वाच्यार्थस्य ल-
क्षणार्थश्च तयोरेति ॥ वाच्यार्थे न वाच्यत्वात्त्वमपि तु लक्षणमा-
त्र इति निश्चय एव तथैः संज्ञाधनम् । एवं च निषेधवाक्यं त्रिभि-
रुपशेषोपमेय न विवक्षितम्, न वा निषेधवाक्यस्यैव प्रधानमित्याश-
येनाह-तुचरमिति । योहाप्य मन्वीति शेषः । माहात्म्यं तु माहा-
त्म्यंहाप्य नैव मन्वीत्यर्थः ॥ २५७ ॥

एवं निषेधवत्त्वस्याज्ञानमप्यधीषेधमिति तद्वद्वारा तत्त्वमस्या-
चक्षुषोर्वा दन्तिता । अन्ये तु तत्त्वमस्यादिवाक्यापेक्षानुसन्धेय-
सिद्धहेतुनिषेधस्यानुवादविषय हैतुनिषेधत्वात् न च महावाक्यानुपादक-
म् । हेतुनिषेधानुवादादपि महावाक्यव्याप्यैतत्त्वमस्यपेक्षितेरित्याहु-
रश्वत्थामुनोदये—

अन्ये पुनर्विधिवचोऽजनितात्मशब्दि-

मामर्शमिहमनुवक्ति निषेधशक्यम् ॥

इतोऽपमर्दमिति साम्प्रति शिष्यवर्गः

तच्च प्रगस्तमन्त्रयमभीष्टमेव ॥ २५७ ॥

अन्य इति । भावार्थसिद्धांति । तत्त्वस्यादिवाक्येनाहम-
 द्वागानन्द प्रहेति वाक्यार्थबोधे जाते अदं बोधस्य दृष्टस्तर्हि काल-
 प्रवेशे मां ध्वनं नास्तीति द्वेतामात्रा निश्चीयते इति तत्त्वतुच्छाति
 निषेधवाक्ये न तु न प्रतिपद्यते तत्त्वतः । तत्र मयास्तत्र । निषेधवा-
 क्यस्य काले प्रथमं तात्पर्यार्थबोधे तात्पर्यार्थप्रधानाशस्ते समीची-

व तत्सामर्थ्ये युक्तिमाह—पटुभिरिति । समर्थैरित्यर्थः । परिबृंहित-
त्वात् उपोद्बलितत्वात् । वेदान्तमुमिषु गताः अवगताः पठिता
इति यावत् । पञ्चविधा ये अर्थवादा भूतार्थवादास्तैरित्यर्थः । अर्थ-
वादानां हि विधिनैवान्वय इति मतिर्द्वयं, वेदान्तमात्रं च सन्ति वक्ष्य-
माणाः पञ्चविधार्थवादास्तैश्च तत्त्वमस्यादिवाक्यस्यैवाज्ञातज्ञापक-
तया विधित्पानीयस्योपोद्बलनं दृश्यते, न तु निषेधवाक्यस्येति त-
त्त्वमादेरेवार्थवादान्भित्तस्य फलवत्त्वमिति जनकत्वमित्यर्थः ॥ २५९ ॥

तानेवार्थवादान्दर्शयन्तस्त्वमादेस्तदनुग्रहात्पुरुषार्थसाधनज्ञानहेतुत्वं
युज्यते न तु निषेधस्येत्याह—

सृष्टिस्थितिप्रलयसंयमनप्रवेश-

व्यापारजातकथनञ्छलतः प्रवृत्तैः ॥

सानुग्रहादवगतिः खलु तत्त्वमादे-

र्वाक्यात्परस्य घटते न ततोऽपररमात् ॥ २६० ॥

सृष्टिस्थितीति । सृष्टिर्विषयादेः सृजनम्, स्थितिरस्य तत्रैव
स्थितिस्तत्पालनमिति यावत् । प्रलयस्तस्य तत्रैव लयस्तत्सेहरणमि-
ति यावत् । संयमनं नियमनत्वम् । प्रवेशो जीवरूपेण प्रविशते-
नं त एव व्यापारास्तेषां जाते समुद्देशात्कथनञ्छलतस्तद्व्याजेन
प्रवृत्तर्यवादैः कृतो योऽनुग्रहस्तत्सहितास्तत्त्वमादेर्वचपादिभि योम-
ना । वेदान्तेषु हि “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि
जीवन्ति पश्यन्त्यभिसंविशन्ति” “एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने
मांनि सूर्याचन्द्रमसौ विधृता तिष्ठतः” “स एष इह प्रविष्ट आनत्ता-
ग्नेयः” इत्यादयः श्रूयन्ते । ते चार्थवादा एव । निर्गुणब्रह्ममक-
स्यागतत्वात्, स्वितः प्रयोजनशून्यतया वेदान्तार्थशेषत्वाच्च तत्र स-
ृष्ट्यादित्रयेण कारणस्य ब्रह्मणः मध्यमेदनिषेधः कार्यकारणान्त-

१. अध्याये निषेधवाक्यानामप्यखंडार्थत्वम् । २०१

तस्याप्यखिलवचनव्यापाराकलने सामर्थ्यमाह—ऊरीकृतस्वातन्त्र्यः
स्वतः स्वीकृतस्वातन्त्र्यः । अत एव तस्यैश्वर्यत्वं स्मर्यते—“को ह्य-
न्यः पुण्डरीकाक्षान्महाभारतकृद् मन्वेत्” इति । अत एव सकलेऽपि
वेदाशिरसि सर्ववेदान्तार्थे स्वरं चरन् स्वत एवावगच्छन् अशेषवचनेति
पूर्वेण सम्बन्धः ॥ २६१ ॥

एवं वाक्यतात्पर्यनिष्पन्नमन्त्रमूत्रबलाद्विधिमाधान्यमुक्तम् ।
संप्रति तत्पदार्थशोधनमस्तावे एव सूत्रकारस्य मकृतैगावत्त्वं हि मति-
पेक्षति “ततो ब्रवीति न मुयः” इत्यादिमूत्रेण निषेधवाक्यविचा-
रादपि निषेधवचनं विधिशेष एवेत्याह—

वाक्यार्थान्वयितत्पदार्थकथने नेतीति वाक्यं पुनः
साक्षात्सूचयति स्म सूत्रकृदतस्तत्त्वरं निश्चितम् ॥
एवं हस्ततलार्पितामलकवत् तात्पर्यसंवेदने
सत्यन्याद्गुदीरयन्ति यदि तत्क्षन्तुं कथं शक्नुमः ॥२६२॥

वाक्यार्थेति । पुनरपि सूत्रकृन्नेतीति वाक्यं साक्षात्तत्त्व-
मस्यादिवाक्यार्थान्वयी यस्तत्पदार्थस्तत्कथने तच्छोधनार्थं मति-
पेक्षनीयनेन सूचयति स्म यतीऽस्तन्निषेधवाक्यं तत्परं तत्पदार्थ-
परं न तु विपर्ययरमित्यर्थः । सूत्रकारो मुदाहृतमूत्रेण “अथात
आदेशो नेतिनेति” इति वचनं मुर्त्तादिकं कारणब्रह्मस्वरूपमेव प्रतिषे-
धति न तु रूपि ब्रह्मेतिमतिपादयंस्तत्पदार्थमेव शोधयामासेति न
तत्पदानमिति भावः । ननु विधिर्वा प्रधानमस्तु निषेधो वा किं
तत इत्याशङ्क्य निषेधवाचान्पेक्षसिद्धान्तः स्यादित्याशयेनोपसंह-
रति—एवमिति । स्पष्टम् ॥ २६२ ॥

ननु तत्पदार्थसंशोधनस्य “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इत्याद्य-
धान्तवाक्यैरेव सिद्धत्वात्किं तदर्थं निषेधवाक्यविचारेणेत्याशङ्क्या-

न तदर्थं ह्यङ्गीकरणाय तदुपासनामत्याह—

सस्यं ज्ञानमनन्तामित्यभिहिते न समाप्ताऽऽनीयते
नारयूलोदितच.ममूहप्रविद्या ढेनोपमर्दं विना ॥
नेनात्रान्तराक्षयलक्षणाप्युद्धि दृष्टीकुर्वता
सप्रहैरनिषधकेन वचसा त्रयार्थधीर्जन्यते ॥ १६३ ॥

सस्यं ज्ञानमनन्तामिति । स चादिरूपेण अभिहितेऽपि न समा-
प्ताऽऽनीयते इति सप्रथम । आनीयते इति पदम् । अत्र तमाकाशमपि
निषत्तं च यथाभिहितं च्छासमवादि-पर्यं । अस्थुनादि-विना तमादी-
माननीयम् । कल्पितमाह-मनन्ति । येन निषप्रवाक्यानां सत्यादि-
शक्यार्थात् यममवबुद्धेस्तु र तन्-पर्यं । अत्रान्तराक्षयकेन सस्य-
दिनाप्रपन्नं या नृणांऽन्तराक्षयविषयं बुद्ध्या दृष्टीकुर्वता शक्य-
पर्यं तद्वचसाद्वचसापित्री पराशर्या जन्मते इत्यर्थः ॥ १६३ ॥

न तत्र तदर्थं गण्यतां तस्यैव स्थाय्यतत्त्वस्य त्रयीकृतजीवस्त्व-
पस्य कथमस्य तद्वचसापित्रीमवेष्टा इत्याशङ्क्य शुद्ध तत्त्वार्थपसुवद-
इत्यस्यापि उवाच तत्राणतात्पर्येण जाग्रदवस्थातत्त्वस्यैव कामकर्तृ-
त्वात् तदवस्थाद्वयमपि तद्वचसापित्रीमवेष्टा इत्यर्थः ॥ १६३ ॥

अत्र यूलोदितचोनिगस्तनिखिलद्वैतप्रपञ्च पर
जामदस्त्वमृषामिवाजितमिदं ग्रन्थस्त्वरूप तथा ॥
एकीकृत्य पारसरेण पदयोर्धर्मद्वयं तत्त्वतः
ग्रन्थकं चाद्वयमद्वयं च तदिनि प्रक्षयति सक्षयम् ॥ १६४ ॥

अस्थुनादिवच इति । पर परमात्मनश्च । तथाति सप्र-
थम । यदायद्वयमाधनकल्पमाह-एकीकृत्येति । परस्यैव पर

१ अध्याये निषेधवाक्यानामप्यश्र्वाङ्गार्थत्वम् । २०३

साम् । पदयोस्तत्त्वेपदयोः । एकीकरणप्रकारमेवाह—तत्त्वत इत्या-
दिना । निःसंशयं यथा स्यात्तथेत्यर्थः ॥ २६४ ॥

नन्वस्तु शुद्धमापि पदार्थद्वयं पृथगेव तत्कथं निःसंशयं भक्षणं
स्यादिसाशङ्क्य पदद्वयवक्ष्ये भेदकाभावात् कथमापि भेदो न संभव-
तीति कथं न निःसंशयं भक्षणमित्याशयेनाह—

अद्वैतं परिशोधितं भगवतो विष्णोः परं यत्पदं
तच्छब्देन समर्पितं परिगृहीतादेयमात्मप्रभम् ॥
यद्योपाधिविभर्जितं तत्र निजं साक्षात्स्वरूपं तयो-
रेकत्वं परिवर्जितव्यवधिकं प्रत्यक्षमीक्षस्व भोः ॥ २६५ ॥

अद्वैतमिति । भगवतो विष्णोर्यत्परं पदं परिशोधितं सत्या-
दिवाक्येनेति शेषः । तदेव भागलक्षणया तत्पदेनोपादेयमित्याश-
येनाह—परिगृहीतादेयमिति । परिगृहीतमादेयमुपादेयांशो यथा
स्यात्तथा समर्पितमित्यर्थः । उपाधिवर्जितमहंकारादिरहितमत एव
साक्षादित्युक्तम् । परिवर्जितव्यवधिकं निरस्तपरस्परभेदकम् ।
एतच्चैकत्वविशेषणमत्यन्ताभेदाभिप्रायम् ॥ २६५ ॥

परिगृहीतादेयमित्यनेन श्रुतिं सत्याद्यन्तरवाक्यासिद्धं परमं
पदं तत्र सत्यादिपदानामनृतादिव्यवच्छेद एव भातिस्विकं प्र-
योजनमिति दर्शयन्नृतादिव्यावृत्तिमुत्तमखण्डवाक्यार्थमपञ्चनमुप-
संहरति—

अनृतजडविभक्तदुःखतुच्छा-
सहनवपुः परमं पदं मुरारेः ॥

परिहृतसकलप्रपञ्चमात्मा

तत्र तद्वेहि तमो निरस्य वाङ्मयात् ॥ २६६ ॥

अनृतजडेति । विभक्तेत्यनन्तपदव्यवच्छेदं परच्छिन्नमुक्त-

त्पाह —

अज्ञो विनश्यति पुमानतिमूढभावा-

दश्रद्धयोपहतबुद्धिरतोऽपि कष्टः ॥

कष्टाच्च कष्टतर एव तु संशयात्मा

दुःखी सदेति भगवानपि वासुदेवः ॥२६८॥

अज्ञो विनश्यतीति । अविवेकी परमपुरुषार्थाद् भ्रष्टपरीक्ष-
यः । अतिमूढभावान्नपेक्षार्थाविवेकात् । अज्ञोऽपि यदि वैदिकं कर्म
श्रद्धयाचक्ष्य कदाचिद्भवेदपि पुरुषार्थो न त्वश्रद्धानस्य, तस्य ना-
स्तिक्यमसङ्गेनानर्थमम्भवादित्पाह—अश्रद्धयोपहतबुद्धिरिति ।
बुद्धिर्वैदिकी । कष्टः अतिदुःखीत्यर्थः । यदि कश्चिच्छ्रद्धामपि
संशय विवेकादिसापेक्षचतुष्टयो भूत्वा संन्यस्यानिश्चयरूपापातज्ञा-
नेन कृतार्थं मन्यमानः श्रवणादिकं नानुविष्टुति, असाधन्ततः स-
न्दिग्धात्मोभयपुरुषार्थमाधनशून्यत्वाद् सर्वथा भ्रष्ट एवेत्याह—क-
ष्टाच्चेति । “अज्ञश्चाश्रद्धानश्च संशयात्मा विनश्यति । नापे लो-
कोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः” इति श्रीभगवान्वासुदेव
आदित्यर्थः ॥ २६८ ॥

नन्वाग्निहोत्रादिवाक्यार्थनिश्चयानन्तरमिवाद्द्वैतवाक्यार्थमास्ता-
त्कारानन्तरमपि किं कर्तव्यतान्तरमस्तीति शङ्क्यानं भवेत् तदन्तर-
मेवाद्वयं निराविशयानन्दं ब्रह्म प्राप्तस्य कर्तृकरणादिमाधनाभावाच्च-
दधिकश्रेयसोऽभावाच्च नैवास्तीत्याह —

रूपं तावकमुज्झितहृदयमभूदद्वैतमेवाज्जसा

तच्चाद्वैतमशस्य मोहजनितं पारोक्ष्यमात्मा ह्यभूत् ॥

एवं वेदशिरःपदान्वयवशादेकत्वमेकान्ततः

सिद्धं प्रत्यमनन्तपोरिति तत्र श्रेयः समाप्तिं गतम् ॥२६९॥

नारमभ्युपेधमिहान्वयस्या स्यादिति चोद्यतेतिहासस्य स्वरूपसम्बन्धा-
भिप्रायेण सन्निवृत्तः सन्निवृत्तः इत्युच्येत, तत्र सन्निवृत्तपदं समवायस्य
स्वभावे नान्वयस्य इति मन्वायपदार्थः तत्रैवेति कथं नाप्युपेक्षा
नदभ्युपेक्षेति भावः । न केवलं समवायान्तराभ्युपगमेऽनवस्था किं
तु तेषामभ्युपगमाविरुद्धोऽपि स्यादित्याह - पञ्चानामिति । वच-
नस्य स्ववचनस्य व्याघातमयोदित्यर्थः । अस्य समवायस्यावस्थाप-
यविसृणुगुणिक्रियाक्रियावन्त्रागिष्पत्क्रियाशेषानित्यद्व्याणां पञ्चपु-
त्रानामेव समवाय इति हि ते वदन्ति, तस्यैव व्याघातः स्यात्, नत्प-
रिहाराय समवाये समवायान्तर कालः स्वमिदामन्तर्मन्त्राव्याकुल-
चित्तो वैशेषिकः कथमहोक्तुमीदित्यर्थः ॥ २७० ॥

मामाकरमतेऽप्युपेक्षावन्तमितिमाह —

शब्दो गकार इति लौकिकमस्ति वाक्यं

विस्पष्टमस्ति च पदद्वयमत्र भावये ॥

मामाकरे च समये न गकारमात्रा-

दन्यत्पदद्वयमितिगद्यमभीष्टमस्मिन् ॥ २७१ ॥

शब्दो गकार इति । अस्त्वेवमिषवाक्यस्य लोकमभिद्धि-
स्तस्यापि सद्योर्भवेति किं न स्यात् तत्राह - मामाकरे चेति ।
मामाकरे समये चास्मिन्नास्ये पदद्वयमितिगद्य शब्दो गकार इति व-
दद्वयमितिपद्यमन्वयाभीष्टमस्ति सर्वत्र । अस्मिन्पदद्वयात्मक एतद्वा-
क्ये शब्दो गकार इति वाक्ये हि ममुक्तपदद्वयेन मामाकरैर्गकार-
व्यक्तिमात्रपरिभेदमित्यहोक्तुमीदित्यर्थः । वाक्यमप्युपेक्षामभ्युपेधमिति
भावः ॥ ७२१ ॥

ननु द्रव्यं घट इतिवाक्यमिव शब्दो गकार इतिवाक्यमपि प-
रापरजातिद्वयवैशिष्ट्याद मनेषद्वयिष्यतीति नाप्युपेक्षामिति त-

तस्मादिति । यस्मादुक्तविषयाऽखण्डार्थता तैरभ्युपेया त-
स्मादित्यर्थः । परिहरन्तु त्यजन्तु । चेद्यदि न परिहरेयुः, इह
तर्ह्येतदुदाहृतवाक्यं निर्वाहुमुपपादयितुमशक्यम् । यदि परापरजा-
तिनिवन्धनं पदद्वयसामानाधिकरभ्यं तैरभ्युपगम्येत तर्हि तत्सिद्धा-
न्तस्यतिरिखाह-इत इति । उक्तप्रकारादित्यर्थः । अस्य प्रस्तु-
तवाक्यस्य इतोऽन्यार्थकल्पनमपीप्सितं चेदिष्टहानिरिति स-
म्बन्धः ॥ २७३ ॥

अखण्डार्थत्वे प्रागुदाहरणमपि पाणिनिसंमातमन्ते पुनरप्युदाहरति
तस्यान्यथासिद्धत्वशङ्कानिरासाय—

प्रातिपदिकान्यनतिरिक्तविषयाणि

प्राह भगवान्प्रथमशब्दिद्विभक्त्या ॥

पाणिनिरतः सकलतर्कसमयज्ञो

वष्टि वचसोरनतिरिक्तविषयत्वम् ॥ २७४ ॥

प्रातिपदिकेति । भगवान्पाणिनिः प्रातिपदिकानि विभक्ति-
वर्जितवृत्तादिशब्दान् प्रथमशब्दिविभक्त्या प्रथमेत्युक्त्या विभ-
क्त्या स्वादिरूपयाऽनतिरिक्तविषयाभ्येकार्यविषयाणीति माहेति सं-
बन्धः । पाणिनिः खलु “प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा” इति तदर्थे प्र-
थमां विभक्तिं विधत्त इति प्रकृतिप्रत्ययात्मकं तद्वाक्यमखण्डार्थम् ।
न चैवं विभक्तंस्तत्पर्यायत्वं तत्सिद्धानुवादत्वं चेति न तपोर्वाक्यतेति
वाच्यम् । तथा सदैव प्रातिपदिकस्य प्रयोगनियमेन स्वार्थप्रातिपाद-
कत्वेन च तदुभयाभावात् । यस्मादयं पाणिनिः प्रातिपदिकप्रथम-
परेकार्यत्वमाह, अतोऽयं सकलन्यायामिहोऽन्यत्राप्यपर्यायपदयो-
स्तादृशपदानां चानतिरिक्तविषयत्वं वष्टीच्छतीत्युपमंहरति-अत-
इति ॥ २७४ ॥

किं च लोकेऽपर्यायपदवद्वाक्यप्रयोगस्यैकार्यं दर्शनात्त्र वादिभि-

१ अध्या० वेदान्तानां प्रमाणान्तरानिरपेक्षत्वम् । २११

वत् । परिनिष्ठितत्वं सिद्धत्वं । कुत्र इत्यत्र आह-यत इति ।
रमः आदिर्यस्य स्पर्शादेः सः, रूपं च रमादिश्च रूपरसादी, ताव-
स्य स्तः स रूपरमादिमान् तस्य भावस्त्वामिन्यतद्गुणसंविज्ञानो
बहुव्रीहिः । रूपादिविशेषो हि द्रव्ये मत्पक्षप्रमाणस्य मष्टौ मूलं
व्याप्त्यादिविशेषश्चानुमानादेरित्यर्थः ॥ २७६ ॥

फलितमाह—

ततस्तु रूपादिविहीनरूपे
प्रमाणान्तर्गोचरचित्स्वरूपे ॥
यचः प्रमाणान्तरानिस्पृहं सत
प्रमाणमत्रात्मनि निर्विवादम् ॥ २७७ ॥

तत इति । यतो रूपादिमत्रमेव शब्दातिरिक्तप्रमाणमष्टौ
मूलं ततस्तद्विहिते अत्र एव प्रमाणान्तरायोग्येऽस्मिन् चैतन्यात्मनि सा-
पेक्षत्वानुमानस्योक्तोपाधिदुष्टत्वेन वेदान्तवाक्यं प्रमाणान्तरानिरपेक्षं
सद्भिःसंदिग्धं प्रमाणं भवतीत्यर्थः ॥ २७७ ॥

किं च लोके मानान्तरस्यान्यथासिद्धत्वाच्च तत्सिद्धार्थशब्दप्रमा-
णनिमित्तमित्याह—

लोकप्रसिद्धपदगोचरतानिमित्त-
मन्यप्रमाणविषयत्वमिह प्रसिद्धम् ॥
लोकप्रसिद्धपदगोचरता न चास्मिन्
ब्रह्मात्मनीति च तदत्र निवारणीयम् ॥ २७८ ॥

लोकप्रसिद्धेति । लौकिकमानसिद्धा या पदगोचरता तन्नि-
मित्तं तद्व्यापकमित्यर्थः । ततः किं तत्राह-लोकप्रसिद्धपदेति ।
आस्मिन्निर्विशेषे वेदान्तद्रव्ये । फलितमाह-इति चेति । तदन्य-
प्रमाणविषयत्वं सर्वपदलक्ष्ये ब्रह्माणि संगतिग्रहस्यानपेक्षत्वाच्च तन्नि-

१ अध्या० वेदान्तानां प्रमाणान्तरनिरपेक्षत्वम् । २१३

न च क्रियाकारितेति । क्रिया तिष्ठन्तं पदं तन्निमित्ता
संहतिः समन्वयो येषां पदानां तानि, समीहते इच्छति, वक्तु न स-
मीह्य इति सम्यग्बन्धः । एकपक्षः लौकिकन्यायाभिज्ञः । कुत इत्यत
आह—पदानामिति ॥ २८० ॥

तदेव दर्शनमुदाहरति—

महीभुजोऽयं पुरुषो मनस्वी

वनस्पतेस्तत्फलमित्यपीह ॥

क्रियां विनाऽप्यन्वयवन्ति लोके

पदानि दृष्टानि बहूनि वक्तुः ॥ २८१ ॥

महीभुजोऽयमिति । कस्यायं पुरुषः कस्येदं फलमिति त-
त्संबन्धविशेषमात्रजिज्ञासायामयं मनस्वी पुरुषो महीभुज इत्यादि-
ना सम्यग्बन्धविशेषमात्रनिष्ठोऽयं प्रयोग इति क्रियापदापेक्षाभावात्
तन्निमित्तस्यैव समन्वयः । लोके वक्तुः पदानि वक्त्रा प्रयुक्तानि ब-
हूनि पदानि संक्षेपः । आकाङ्क्षायोग्यतासंनिधिमत्त्वं हि पदानां
परस्परान्वये निमित्तं न क्रियापदं न वा तद्विशेषः । तस्याप्याका-
ङ्क्षादिपुक्तस्यैवान्वयित्वेन लाघवेन तावन्मात्रस्यैव तत्प्रयोजक-
त्वादतो वेदान्तपदानां परस्परान्वये न किञ्चिद्वाधकमिति भा-
वः ॥ २८१ ॥

एवं तात्त्विकं परिहारमुक्त्वा तदभ्युपगम्याप्याह—

क्रियापदं वेदशिरःस्वपीप्यते

विवक्षितार्थानुगुणं तु तन्मतम् ॥

विवक्षितार्थप्रतिपत्तिर्वाति तु

क्रियापदं स्वीकृतमप्यनर्थकम् ॥ २८२ ॥

क्रियापदमिति । न चैवं वेदान्तानामपि क्रियानिष्ठत्वमसम्भ-
वम् इत्या-

१ अध्या० वेदान्तानां प्रमाणान्तरनिरपेक्षत्वम् । २१५

यत्त्विति । तद्वक्तृविषया तन्मतमनुपपन्नमिति दूषयितुं तदु-
क्तं प्रकारमाह—प्रमाणमनुमूत्रिरिति । अनुमूत्रिः प्रमाणमिति
प्रमाणसामान्यलक्षणमुक्त्वा पश्चात्प्रमाणविषयतां प्रति योग्यता स-
त्तेति यद्वदन्ति तद् दुर्घट्यमित्याश्रयेण सम्बन्धः । तेषामेव वदतामाश-
यमाह—अतो नेति । अनपेक्षता न स्यादिति सम्बन्धः ॥ २८४ ॥

दुर्घटत्वमेवाह—

तद् दुर्घटं न खलु संविदियं स्वयोग्या
न ह्यात्मनि स्थितिमुपैष्यति योग्यताऽस्याः ॥
वस्त्वन्तरोपनिहितस्वपदत्वहेतो-
र्न ह्यात्मरूपदहने दहनस्य शक्तिः ॥ २८५ ॥

न खल्विति । किं संविद्विषयत्वं सत्त्वमुत तद्योग्यता । ना-
द्यः, तत्पूर्वमप्यप्यामत्त्वमद्वैत । द्वितीये च संविदे साऽस्ति वा न
वा । आद्ये किं स्वविषयत्वस्य योग्यता किं वा संविदन्तरविषयत्व-
स्य । द्वितीये संविदोऽस्त्वप्रकाशत्वापत्तिरित्यभिप्रेत्याद्याभावे हेतु-
माह—न हीति । अस्याः संविदो योग्यता एतांशरूपितविषयत्वस्य
योग्यता आत्मनि स्वस्मिन् स्थितिं नोपैष्यति न युज्यते इत्यर्थः ।
कुतो न युज्यते तत्राह—वस्त्वन्तरेति । स्वस्मादन्यस्मिन्नेव
घटादाबुदनिहितमुपलक्षणं यत्स्वपदत्वं स्वविषयत्वं तस्माद्धेतोरे-
त्यर्थः । संविद्विषयत्वस्य तद्व्यवृत्तित्वनियमात्तस्यां तन्न संभवती-
त्यर्थः । संविदः स्वगोचरत्वाभावे दृष्टान्तमाह—न हीति । आत्म-
रूपदहने स्वमस्मीकरण इत्यर्थः ॥ २८५ ॥

संविदि सा योग्यता नेति द्वितीयं पक्षमनूय प्रतिक्षेपति—

संवित्प्रमाणघटनां प्रति योग्यतां चे-

न्नेयं त्रिमूर्तिं न सती भवितुं समर्था ॥

१अध्याये वेदान्तानां प्रमाणान्तरनिरपेक्षत्वम् । २१७

स्मारयति—

उत्सृज्य तत्र त्रिथांशमयेनरम्भिन

संबित्स्वरूपपरमार्थमिति स्वरूपे ॥

बुद्धिं कुरु प्रणिदधत्प्रणयेन भूमि

ब्रह्माहमस्मि परमार्थसदित्यजस्रम् ॥ २८८ ॥

उत्सृज्येति । तत्र वाच्ये इतराम्भित्स्वरूपे इति संशयः ।
तत्स्वरूपमाह—संबित्स्वरूपेति । एतच्च परमार्थत्वं हेतुतयोक्तम् ।
एवमृष्यत्वे भूमि प्रणयेन अदया प्रणिदधत् त्रिषं प्रत्यक्ष-
मर्थं कुरुने परमार्थद्वयत्वाद्यप्यतीते बुद्धिमत्तत्वं कुर्वेति सम्बन्धः ।
तथा च नोक्तदृष्टान्तिनि भावः ॥ २८८ ॥

यद्येवं “मानान्तरं यदि न चेज्जाने शब्दजनकेत्यत्र शब्दः कथ-
मिति प्रतिपादनीयम्” इति तत्राह—

अहं स्वयंप्रथमतः शब्दलेपु तरय

मानान्तरानविगतेष्वपि शब्दशक्तिः ॥

रूपेषु वृद्धजनसंव्यवहाराहेतोः

शक्या ग्रहीतुमुदितेन पयाऽनभिज्ञैः ॥ २८९ ॥

अहं स्वयंप्रथममिति । ततः किं तत्राह—अतः शब्द-
लेपिविति । एतच्चाहमादिशब्दवाच्यमाप्तिमास्थावकारगङ्गात्ति
शब्दनाभिधारय । सदादिवाच्यत्वादिशब्दत्वं ॥ चक्षुषा-
दियत्तत्त्वं, ब्रह्मत्वाच्चं च कार्यलिङ्गात्परतर्केण ब्रह्मपदावय-
वगुण्यत्वा चोपस्थित्येत, तदपिपायेषां शब्दो मानान्तरानवि-
गतेषु तस्या रूपेष्विति सम्बन्धः । उदितेन प्रायुक्तेन मार्गेणानभि-
ज्ञैर्विज्ञेयोः । यद्यपि वाक्यतात्पर्यगम्ये ब्रह्मणि किमपि मार्गं न

अवर्त्तते तथापि तस्य अवर्त्तेषु यथापमानं यथानुबन्धं च तद्विग्रहं
 हीतुं शक्यत इति न तदवर्त्तयितुमपमानेन वेदान्तानामपनुवादता
 न वा संगतिग्रहविरह इति भावः ॥ २८९ ॥

ब्रह्मादिष्वद्वयव्युत्पत्त्यापुत्रायांतरं मह्यन्तिमाह—

लोकप्रसिद्धार्थद्वयान्तराणां

समीपतङ्कीर्त्तिनतोऽपि शक्तिः ॥

ब्रह्मादिशब्दस्य सुस्वाप्तसेषा

यथा हि यूपदिगिररन्तथैव ॥ २९० ॥

लोकप्रसिद्धेति । “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” इत्या-
 दि “ताद्वज्जिज्ञासस्य तद्व्योमे” वाक्ये ब्रह्मवद्व्यापारिक्तानां यतो
 वेत्यादिपदानां लोकप्रसिद्धार्थानां समीपे महीर्त्तिनेनापि तर्कवि-
 योपस्थिते जगत्कारणकृतेऽद्वयेऽर्थं ब्रह्मादिशब्दस्य शक्तिः सुस्वाप्तसे-
 षा भवति । यथा ‘यूपं तज्ज्ञानं यूपमष्टासीं करोति’ इत्यादिप्रसिद्धार्थ-
 क्षणादत्राचर्यवदमभिधेयाहारसामर्थ्यात्तद्व्यापारिमत्कारविशिष्टो यूप-
 पदशब्दः । एवमाहवन्धीयमादयसीसादिशब्दस्य आपानमस्कारस्वाज-
 मिराहवसीयशब्दार्थ इति तिष्ठीयत तर्पणेऽर्थः ॥ २९० ॥

इदानीं ब्रह्मादिपदानां शक्तिग्रहाभावेऽपि निम्निलग्न्यापेक्षा
 रकानेपवरायपमानवर्त्तयितुमपमानेन वेदान्तानामपनुवादता
 यतपाह—

यिनोऽपि शक्तिग्रहणं पदानां

परात्मनोऽचिरमात्रमाजाम् ॥

नयेऽप्यस्यापि तद्व्यवस्थात्

यन्मातेरन्वयप्रतिषेधनेन ॥ २९१ ॥

विनाऽपीति । परः परमात्मा आत्मा च तयोर्वाचकभावपा-
जां वाचकत्वयुक्तानां पदानामिति सम्बन्धः । अन्यस्य ब्रह्माति-
रिक्तप्रपञ्चस्य चेह नानेत्यादिप्रतिषेधनेत्यर्थः ॥ २९१ ॥

ननु न तावद्ब्रह्मणि प्रमाणान्तरेण प्रतिषेधः सम्भवति, शब्दशु-
भाक्तिग्रहपक्षेण इति कथं विनापि शक्तिग्रहणमित्युक्तमित्याशङ्क्य
नत्यादिपदानां लोकप्रसिद्धार्थत्वेन विनापि ब्रह्मणि पदशक्तिग्रहं
तदुपपद्यत इत्याह—

नञः प्रपञ्चप्रतिपादकस्य च

प्रतीत्य शक्तिं व्यवहारतः स्थितः ॥

पदस्य शक्नोति परं समीक्षितुं

श्रुतेः प्रपञ्चप्रतिषेधमार्गतः ॥ २९२ ॥

नञः प्रपञ्चप्रतिपादकस्येति । स्थितः पुमान् नञः पदस्य
ज्ञाता किं च नेत्यादिनिषेधप्रपञ्चप्रतिपादकस्य च पदस्य व्यवहा-
रतः शक्तिं प्रतीत्येति सम्बन्धः । स्थित इति । अर्थाद्व्यवहारभूमा-
विति लभ्यते । परं परमात्मनश्च श्रुतेर्वेदान्तवाक्यात्मप्रपञ्चप्रतिषेध-
मार्गतः समीक्षितुं शक्नोतीति योजना । अत्र यदि परमात्मनि शक्ति-
ग्रहो नापेक्ष्यते तर्हिह एव इत्यादिपदैः परमात्मानमनूय तत्र कथं
प्रपञ्चो निषिध्येत; न हि निरविष्टानो निषेधः पर्यवस्यति ततो वा
क्यमात्मा मिध्येत् । नन्वात्मा स्वप्रकाश इति चेत्तर्हि किं प्रप-
ञ्चनिषेधेनापि । तस्य निष्प्रपञ्चतामिदमे ताज्जनेय इति चेत्, न ।
तदनूय निषेधामात्रे कथं तस्य तदापे मिध्येत् । इहेत्यादिपदस्य
तत्र सङ्क्षिप्तदे किमपराद्धं ब्रह्मात्मादिपदैः । सत्यादिपदलक्षणां वि-
ना वर्णितब्रह्मस्वरूपाभिद्देशवैत्येतन्मते त ग्रन्थकर्तृमम्मतामिति द्र-
ष्टव्यम् ॥ २९२ ॥

१ अध्याये वेदान्तानां प्रमाणान्तरनिरपेक्षत्वम् । २२१

तत्तद्व्यमेव भवतीति समाश्रयस्व ~

श्रेयस्करो विधिगिरोऽवगतो यथैव ॥ २९४ ॥

मानान्तरानधिगतमिति । यद्वत् तदन्यद्वा वेदस्तत्तात्पर्यवान् भूत्वा मानान्तरानधिगतं परिनिष्ठमापि यच्चैतसि समर्पयति बोधयति तत्तद्व्यमेवावाध्यमेव भवतीति समाश्रयस्व यथैव विधिवाक्यादेवगतो धर्म इति सम्बन्धः । अत्रोपास्यगुणसंमर्गस्य व्यावृत्तये तत्पर इत्युक्तम् । वेदतात्पर्यगोचरविपरिनिष्ठादिण एवामानत्वाच्चदर्शोऽवापिन एवेति वेदस्तत्र प्रमाणमेवेति भावः ॥ २९४ ॥

ननु कार्यं कार्यवाक्यवद्वा द्रव्यवाक्यं तत्र कथं प्रमाणं स्यात् । कार्यत्वस्य शब्दमेव तद्वचनत्वस्य शब्दप्रमाणत्वे च प्रयोजकत्वात् । न चाकार्यत्वमेव वेदार्थत्वे प्रयोजकम्, एवं वेदस्य प्रमाणत्वेऽपि तद्वचनत्वमेव प्रयोजकमस्तु न कार्यत्वादीति वाच्यम् । प्रयोजकगौरवापात्तादीति चेन्न । स्वन्मतेऽपि महाजनाश्रितवेदान्तप्रामाण्यदर्शवाच्यप्रसङ्गाभिमतापि प्रयोजकं किं त्वदन्यदेवेत्यभिप्रेत्याह—

निष्पन्नमेव यदि वा पुरुषप्रयत्न-

निष्पाद्यमस्तु तदनङ्गमिह प्रमेये ॥

एवं विधिर्भवतु शब्दसम्बन्धो वा

प्रामाण्यकारणमिदं न वदन्ति सन्तः ॥ ३९५ ॥

निष्पन्नमिति । यदि यदित्यर्थः । वाशब्दश्चार्थः । अस्तु स्यात् । यन्निष्पन्नं स्याद् यच्च पुरुषप्रयत्ननिष्पाद्यं तदुपपत्तिमिह वेदप्रमेयत्वेऽनङ्गमप्रयोजकम् । एवं विधिर्वा भवतु शब्दसम्बन्धः सिद्धवाक्यं वा इदमुपपत्तिं प्रामाण्यकारणमिति सन्तो न वदन्ति ।

तद्वन्न वेदत्रयसामपि शक्तियोगः

कार्यादिवस्तुषु कथंचन पक्षपाती ॥ २९६ ॥

नीलैकगोचरतयेति । अस्य चक्षुषः । पक्षपाती कार्यमात्र-
गोचरः सिद्धमात्रगोचरो वा नेति सम्बन्धः ॥ २९६ ॥

उक्तमर्थं जैमिनीयन्यायबलादपि द्रव्यमिति —

यद्वादरायणमतं परिगृह्य पूर्वं

श्रेयस्करेऽनधिगते खलु चोदनायाः ॥

प्रामाण्यमुक्तमिदमस्य समन्वयस्य

वस्तुस्वरूपकथनेऽप्यविशिष्टमस्ति ॥ २९७ ॥

यद्वादरायणमिति । परिगृह्याश्रित्य पूर्वं पूर्वतन्त्रेऽस्य सम-
न्वयस्य वस्तुतवेदान्तवाक्यस्य पूर्वं वादरायणमतमाश्रित्यानिधिगते
धर्मे चोदनाया पदप्रामाण्यमुक्तमिदमस्य समन्वयस्य वस्तुस्वरूपक-
थनेऽप्यविशिष्टमस्ति खल्विति सम्बन्धः ।

पूर्वतन्त्रे हि जैमिनिना “अनुपलब्धेऽर्थे तत्प्रमाणं वादरायण-
स्यानपेक्षत्वात्” इति सूत्रांशेनानपेक्षत्वेनैव वेदप्रामाण्यं वादरायणस-
म्मतमित्याश्रित्य धर्मेऽप्युपदेशस्य तथैव प्रामाण्यं व्यवस्थापितं तदि-
हालौकिकार्थापौरुषेयवेदान्तेष्वप्यस्तीति कथं न ते ब्रह्मणि प्रमाण-
म् । चोदनामूत्रं तु स्वस्य विचार्यतया प्रतिज्ञातकर्मवाक्याशयेनैवे-
ति वेदान्तानां ब्रह्मणि प्रामाण्यं जैमिनेरापि सम्पत्प्रमाण्यथा धर्मेऽपि
तन्न निर्वहेदिति भावः ॥ २९७ ॥

तस्मात्सकलप्रमाणप्रमेयसाधारणमेव रूपं वेदतदर्थयोरप्याश्र-
यणीयं तच्चात्राप्यस्त्वेवेत्याशयेन सर्वप्रमाणप्रमेयसाधारणरूपमुक्तं
भट्टाचार्यमभूतीनां सम्मतमित्याह—

मानान्तरानधिगतं त्ववगम्यमानं

मेयं भवेदिति हि मेयविदो वदन्ति ॥

१ अध्याये वेदान्तानां प्रमाणान्तरनिरपेक्षत्वम् । २२५

स्याशयेन विधीनां स्वयःफलं सम्भावयति—विधिवचःस्त्विति ।
प्रवृत्तिरर्थभावेना । फलं शब्दभावनाभाष्यम् । ततश्च तस्याः पुरु-
षार्थभाष्यनिष्ठत्वाद्विधीनां फलवत्त्वमित्यर्थः । कथं तर्हि वेदान्ता-
नां तदेकवाक्यतासिद्धे ब्रह्माणे विध्यसम्भवाच्चस्य भावार्थैकगोच-
रत्वनियमादित्याशङ्क्य कर्मविधिनाऽर्थवादानामिव कर्त्रादिस्त्वावकत-
या तदेकवाक्यतामाह—अतः किलेति । यतो वेदान्ताः स्वतो-
ऽफलाः विधिश्च फलवानन इत्यर्थः । तुरवधारणे । परमेष्ठेत्यर्थः ।
ततश्च सिद्धे ब्रह्माणे प्रमाणाभावाच्च तत्सिध्यतीति भावः ॥ ३०० ॥

मैवं, वेदान्तानां स्वातन्त्र्येणैव निरस्तनिष्ठलदुःखनिरतिशया-
नन्दब्रह्मावाप्तिफलमस्वादिति परिहरति—

स्यादेतदेवमनवद्यपुमर्थसिद्धि-

वेदान्तवेद्यविषयावगतौ न चेत्स्यात् ॥

स्वाराज्यमत्र कवलीकृतभोगभूमि

संपूर्णमस्य विदुषो भवतीति दृष्टम् ॥ ३०१ ॥

स्यादेतदिति । वेदान्तवेद्यविषयावगतौ सत्यामनवद्यपुमर्थसि-
द्धिः साक्षात् स्याच्चेदेवं त्वदुक्तविषयैतत्कर्मशेषत्वं स्यात्, न चैतद-
स्तीत्यर्थः । ननु सिद्धज्ञानात्मवृत्त्याद्यसंभवात्फलमात्रं न संभवति
कुतोऽनवद्यपुमर्थलाभस्तत्राह—स्वाराज्यमिति । स्वस्वरूपसौख्यामे-
त्यर्थः । अत्र सिद्धब्रह्मसाक्षात्कारे सति । तस्य निरतिशयत्वमाह—
कवलीकृतेति । ब्रह्मादीनां या भोगभूमयो भोग इति यावत्, ताः
कवलीकृताः स्वान्तर्गमिता येन स्वाराज्येन तत्तथा अत एव संपू-
र्णमनवच्छिन्नम् । दृष्टम् “स एको ब्रह्मण आनन्दः” इत्यादिश्रुताविति
शेषः । ब्रह्मविद्भिरिति वा । एवं च वेदान्तानां फलमतिरिक्तमर्थं न
प्रवृत्त्याद्यपेक्षेति न विध्यैकवाक्यत्वं न चाऽद्वैतब्रह्मणो विमानत्वमि-
ति भावः ॥ ३०१ ॥

१. अध्याये वेदान्तानां प्रमाणान्तरनिरपेक्षत्वम् । २९७

त्रय्यन्तवाक्यजानितात्ममतिर्विपाक-

सामाद्य हन्ति यदि तत्र किमर्थनीयम् ॥ ३०३ ॥

अज्ञानमिति । तत्र मान्याह-आत्ममेति । आत्मविपर्य सा-
क्षिगिद्धम् । तत्त्वानर्थहेतुत्वगाह-भवहेतुभूतामिति । मयः संता-
मस्तदेतुमित्यर्थः । पुरुषार्थमतिवृम्भकत्वाद्-पञ्चादरु चेति ।
परमात्मसुखस्य मञ्जादकं चेति संवन्धः । त्रय्यन्तो वेदान्तः ।
दुर्लभं प्रदेति हन्तीति संवन्धः । आपानघानं व्यवन्तेतुमाह-वि-
पाकमिति । अत्रणादिनिमित्ता स्वविषयमतिप्रामित्यर्थः । तथा च
ज्ञानमात्रेण कृतकुरपतेति यावत् ॥ ३०३ ॥

मनु सर्वत्र साध्यस्यैव पुरुषार्थत्वं दृष्टं न तु भाक्सिद्धस्य, त्रस्त-
सुखं च नियमिद्धमिति कथं तस्य प्रेक्षावदभिलाषास्पदत्वमित्याशङ्क्य
लोके भाक्सिद्धस्याप्यज्ञानस्य प्रेक्षाविषयत्वं दृश्यते । ज्ञानेन तद-
ज्ञाननिवृत्तौ चेष्टं भाक्षमित्यनुभवोऽपि, एवं प्राप्तोऽप्यज्ञाने यस्मि-
न्मुखे प्रेक्षावतां प्रेक्षा, तन्निवृत्तौ कार्याप्यर्थापपत्त्य इति श्लोकाद-
मेनाह-

करमुष्टिनिविष्टमुत्तम

कनकं प्रस्मरणादलब्धवत् ॥

प्रतिभाति तदास्तवावयतः

• प्रतिपत्त्या लभते यथा जनः ॥ ३०४ ॥

करमुष्टिनिविष्टमित्यादिना । गुणै कृतमित्यर्थः । प्रस्म-
रणाद् विस्मरणादाप्तत्वात्पक्षे मुष्टिं विमुक्त्य पश्येत्प्राप्तवचनात् भावि-
पत्त्या तद्वत् इति संवन्धः ॥ ३०४ ॥

परमात्मपदं पराकृतद्वितीयं प्राप्तमपि स्वभावतः ॥

अनवाप्तदेव लिप्सतै लभते चैवमयं प्रमाणतः ॥ ३०५ ॥

१ अध्याये वेदान्तानां प्रमाणान्तरनिरपेक्षत्वम् । २२९

पविद्यानिवृत्तौ, तस्या अपि नानैकफलत्वात् । नाप्यात्मसाक्षा-
त्कारे, तस्य श्रवणादिविधिफलतया तदफलत्वात् । अन्वयव्यति-
रेकाभ्यां तत्माद्यनन्तत्वेति ह्यत्र प्रवृत्तिसंभवादिविधिवैयर्थ्याच्च । अ-
वघातादौ च नियमापूर्वमस्तीति न विधिवैयर्थ्यं, प्रकृतेऽपि तथा-
स्त्विति चेत्तद्युपासनाया अपूर्वद्वारा मुक्तिफलता न स्यादिति न
प्रधानकर्मणा । किं तु सिद्धान्त इव निदिध्यागस्यान्वयज्ञानार्थतया-
ऽऽत्मशेषत्वैव स्यात् । अत एव न गुणकर्मतयापि तद्विधिः । किं च
गुणकर्मणः फलं प्राप्तिरुत्पत्तिर्वा संस्कारो विकारो वा स्यात् । न
चैषामन्यतमोऽपि ब्रह्मण्युपासनया संभवतीति व्यतिरेकदृष्टान्तेन
सह दर्शयति—

न स्वाध्यायवशाप्यता न च पुनस्त्रेतामिव जन्यता

न ब्रीह्यादिवदस्य संस्कृतियुजा नो सोमवद्विक्रिया ॥

पाठाधानजलोक्षणाभिपवणैः कूटस्थरूपं हि तद्व

ब्रह्मापास्तविकारजन्ममरणं निःश्रेयसं साधनैः ॥३०६॥

न स्वाध्यायेत्यादिना । अस्य ब्रह्मणः साधनैर्न “स्वा-
ध्यायोऽध्वेतज्यः” इति विहितस्वशास्त्राध्ययनेन स्वाध्यायस्येवा-
प्यता प्राप्तिः सम्भवति । स्वाध्याये च सा अध्वेत्त्रयीनोच्चारणसम-
ता । नापि “वमन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीन” इति विहिताधानेन गार्ह-
पत्याहवनीयदक्षिणाग्निरूपाग्नित्रयस्येवोत्पत्तिः । नापि “ब्रीहोन्मो-
क्षति” इत्यादिना विहितप्रोक्षणैर्न ब्रीह्यलूखलादेरिव संस्कृतिः संस्का-
रस्तत्कृतानीन्द्रियातिशयस्तथा युजा संबन्धः । नापि “सोममभि-
पुनोति” इति विहितेन कुटनरूपाभिपवणेन सोमस्येव विक्रियाऽन्य-
थाभावः । पाठोऽध्ययनम् । उक्षणं प्रोक्षणम् । एषा चतुर्णां पाठा-
दीना यथाक्रमं स्वाध्यायाद्याप्यतादिभिः संबन्धः । अत्र साध-
नैरिति बहुत्वं पूर्वपक्षे मनोमयादिब्रह्मोपासनाद्यपिमायेन । कुतो

सर्वत्र सदास्त्वेवासङ्गत्वेन तस्य सर्वव्याक्रियाशून्यत्वात् अत एव श्रु-
तिः—“अत्र ब्रह्म समस्तुने” इति । तस्योद्धर्ध्वदेशस्यत्वश्रवणं त्वाप्त-
नार्थमिति ॥ ३०७ ॥

ननु नामपदमाख्यातान्तपदं प्राति गुणभूतं, भूतार्थस्य भव्यशे-
पत्वेन तत्पदयोरपि तथाभावस्य वक्तव्यत्वात् । एवं “गुणे त्वन्या-
द्यकल्पना” इति ब्रह्मैव सत् इति नामपद एव लक्षणोचिता न त्वा-
ख्यातान्तेऽप्येतिपदे इत्याशङ्क्य नामपदमापि विशेषसमर्पकं क्रियापद-
कार्यं कुर्वत क्रियापदमेवेति न नामत्वं गुणत्वनिमित्तम् । एवमविशेष-
पार्थक्रियापदमप्यर्थाभावेति न प्रधानत्वनिमित्तमित्याशयेन दृष्टान्तं
सादृश्लोकेनाह—

आग्नेय इत्याद्यपि तादृशान्त-

मष्टाकपालादिसमन्वितं सत् ॥

आख्यातशब्दस्य धुरं विभर्ति

भव्यार्थसंविच्चिनिबन्धनत्वात् ॥ ३०८ ॥

आग्नेय इत्यादिना । “आग्नेयोऽष्टाकपालो भवति” “अग्नीषो-
मीयमेकादशकपालम्” इत्यादिवाक्ये “आग्नेर्देवतास्य” इत्यादिव्युत्प-
त्त्याऽग्न्यादिदेवतासंबन्धिद्रव्यामिधायकमाग्नेय इत्यादेतादृशान्तं पद-
मष्टसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाश इत्यादिव्युत्पत्त्याऽष्टाकपालादिसंयु-
क्तपुरोडाशवाचकाष्टाकपालादिपदेन ह्यविशेषबोधकेनान्वितं सदा-
ख्यातशब्दस्य विशेषबोधकस्य धुरं कार्यं विभर्ति करोति । कुतस्तत्राह—
भव्यार्थेति । साध्व्यार्थस्य संविच्चिजनकत्वादित्यर्थः । आग्नेयादि-
पदं हि देवतार्थनादितान्तं द्रव्यदेवतामन्वयमभिप्रेत्ये, स च संबन्धो
याग निष्ठाद्य इति-यागोऽपि तेन प्रतीयत इति तदेवाख्यातेन वि-
धीयते अग्नस्तत्त्वपानामित्यर्थः ॥ ३०८ ॥

१ अध्या० वेदान्तानां प्रमाणान्तरनिषेक्षत्वम् । २३३

अस्याङ्गभावविरहादमुना सहातो

ब्रह्मात्मनोरनतिरेकमुच्यन्ति धीराः ॥ ३११ ॥

ब्रह्मैव सन्निति । तन्न इति । अस्य ब्रह्मैतिशब्दस्यामुनाऽप्येतिशब्देन सहाङ्गभावस्य शेषत्वस्य विरहादित्यर्थः । फलितमाह—अतो ब्रह्मात्मनोरिति । अनतिरेकमभेदम् । उच्यन्ति इच्छन्ति । धीराः—भेदवादिभिर्वहुषाऽभिभूयमाना अपि श्रुतिप्रामाण्यात्ते-
दाकर्त्याद् ब्रह्मेकानिष्ठाः ॥ ३११ ॥

अन्वयार्थत्वामन्वयादर्थोक्तशब्दस्य नात्र भूतमव्यव्यापानतार-
इत्युक्तम् । किं चायं न्यायः कर्ममपभिम्याहृतमूनविषयो न तु मि-
द्वप्रत्यविषयोऽपि, प्रत्युतविषयीतं, विविदिपावाक्यानुमारेण “सर्वापे-
क्षा च यज्ञादेश्रुतेः” इति सौत्रन्यायेन च कर्मण एव ब्रह्मेशपन्थावग-
मादित्याशयेनाह—

भव्याय भूतमिति किं च विधिप्रधाने

काण्डे नयोऽयमिह तद्विपरीतमाहुः ॥

भूनाय अव्यमिति भूतपरं हि सर्वं

वेदावसानमिति सूत्रकृदाचक्षते ॥ ३१२ ॥

भव्याय भूतमिति । विधिः प्रधानं प्रतिषिद्धादिप्राप्तयो य-
स्मिन्काण्डे तस्मिन् । इह ब्रह्मकाण्डे । तद्विपरीतं भूतमव्यव्यापवि-
परीतम् । तद्विपरीत्यमेवाह—भूनाय अव्यमिति । हिदैर्ना । यतो
भूतपरमस्यसिद्धब्रह्मपर वेदावसानं वेदान्तं सूत्रकृदाचक्षते मन्वय-
सूत्रप्रमुखं, सूत्ररुक्तवान् अत्र भाष्यकारादय एवणाहुस्तेत्यर्थः ॥ ३१२ ॥

अव्यस्य भूतशेषत्वे सिद्धमाह—

ब्रह्मैव सन्निति ततोऽपि बलिष्ठमेत-

दप्येतिशब्दमप्रमानगतं व्यपेक्ष्य ॥

१ अध्या० वेदान्तात्तां प्रमाणान्तरनिरपेक्षत्वम् । २३५

पर्यवसानं तेषामुपपादितम् । इदानीं मट्टस्यादिगोहितमपात्रस्यादोष-
त्वयुपमेहरज केवलं तदभावस्यादेष्यता अपि तु अनुष्ठानजन्याया-
साभावात्त गुण एवेत्याह—

तस्मात्प्रवृत्तिविनिवृत्तिविवर्जितत्वं

ग्रहात्मवस्तुविषयावगतेर्न दोषः ॥

मर्चप्रवर्त्तकानिवर्त्तकमूलदाहात्

स्वाराज्यहेतुरिति भूषणमेव तन्नः ॥ ३१५ ॥

तस्मात्प्रवृत्तीत्यादिना । सर्वे ये प्रवर्त्तका रागादयो नि-
वर्त्तकाश्च द्वेषादयस्तेषां मूलग्रहणं तदाश्रितव्यमनादि च तन्निवृ-
त्तेरित्यर्थः । तत्र मट्टस्यादेरवगतिरस्यम् । नोऽस्माकं कृतकृत्या-
नाम् ॥ ३१५ ॥

ननु वेदान्तानामनवगत्यर्थबोधकत्वमेव न सम्भवति यद्वृत्ता-
न्निर्दिष्टां तेषां प्रमाण्यं भवेत्, स्वमकाशेऽज्ञानाया एवासम्भवा-
दित्याशङ्क्याह—

अज्ञातताऽपि घटनेऽव दृशोऽनुभूने-

जानामि नाहमिति दृश्यपि दृश्यते हि ॥

अज्ञातताऽनुभवनं न च वास्तवं त-

दज्ञाततौद्वहनि कल्पिततां हि तस्याः ॥ ३१६ ॥

अज्ञाततेति । अत्रास्मन्मते तद्विषयाज्ञाने वेदान्तवेद्यमात्मानं
न जानामीत्यनुभवं प्रमाणमाह-अनुभूनेरिति । अज्ञाने प्रमाणवदा-
पारामावाच्चदनुभवयोगोद्भवाशङ्क्याह-जानामीति । ह्मूनेऽप्यात्म-
नि नाह जानामीत्यज्ञातानुभवनं दृश्यते इति सम्बन्धः । अस्ति
खलु सर्वेषामपिदं न जानाम्यात्मानं न जानामीति चाज्ञानापरो-
क्षानुभवः, स च न प्रमाणजन्यः, लिङ्गादेरपरोक्षज्ञानासम्भवात्,

मित्यादि मिद्व्यतीत्याशयेनाह—

अज्ञानमित्यजडबोधनिरस्क्रियात्मा

जाड्य च मौढ्यमिति च प्रकृतिः प्रसिद्धा ॥

सा चातिदुस्स्थितवपुर्दृशमद्वितीया-

मालिङ्गति स्म घृतगण्ड इवाग्निमिदम् ॥ ३१७ ॥

अज्ञानमित्यजडबोधेति । याऽजडबोधस्य निरस्क्रिया-
ऽऽभावरणस्वरूपा प्रकृतिः साऽज्ञानमिति समिद्धेति लक्ष्यः । एवं
चास्मिन् न जानातीत्यनुमते नानुपपत्तिरिति भावः । ननु तदर्थ-
तयाऽनुभूयमानमज्ञाने कथं भावरूपं स्थादिति चेत् । न । आत्मभ्यु-
त्क्रिययाऽभावासंभवेन ज्ञानविरोधिभावरूपमेवाज्ञानमित्यभ्युपगम-
्यन्वात्, यथा पापमपरे इत्यभ्युपगम्यते । ननु तत्र पापगन्धेन
महाजनव्यवहारान्नातत्वं तस्य निश्चिनमिति चेत्तर्हि इहापि भावा-
र्थतया सकलमपिमद्वज्जगद्विरोध्यव्यवहारार्थं भावत्वं निश्चीयता-
मित्याशयेनाह—जाड्य चेति । प्रकाशविरोधिस्वरूपविशेष इत्यर्थः ।
न च ज्ञानान्मयत्वं ज्ञानरहितत्वं वा जाड्यमिति न तद्व्यावर्त्तयामि
वाच्यम् । अन्यत्वंस्यानुगतैकस्यासंभवेन वक्ष्यमाणजडानुगतशुद्धे-
रपोगात् । यद्यप्यज्ञानं जडमेव तथापि जडमपञ्चानुगततया जाड्य-
मिति तद्व्यवहार उपपद्यते, मौढ्यमिति च पुरुषगतं मोहात्मका-
ज्ञानमेव व्यवहितवत् इति तद्व्यावर्त्तयामि भावः ।

ननु “अजडबोधनिरस्क्रियात्मा” इत्युक्तं, न हि प्रकाशमानस्याद्व-
यस्य द्वितीयेनाप्रकाशमानता संभवतीति चेत् । किं वस्तुमृतेन द्वितीयेन
वस्तुमद् प्रकाशमानत्वं न संभवतीति वदसि, किं वाऽनिर्वचनी-
येनानिर्वचनीयम् । आद्ये यदिदमिदं । द्वितीयेऽनुभवविरोधः ।
अनुभवमिदमप्यनुपपन्नमिति चेत् । अत्र एवानिर्वचनीयम्, उपप-
न्नत्वेऽनिर्वचनीयत्वापोगादित्याशयेनाह—स चेति । अतिदुस्स्थि-

नन्वहमज्ञ इति जीवाश्रयं तदनुभूयते, एवं विषयोऽपि ब्रह्म न
 जानामीत्यनुभवाच्चस्य ब्रह्मैव, तत्करणं “चिद्वस्तुनश्चिति भवेत्” इत्युक्तं
 नानाह—

आश्रयत्वविषयत्वभागिनी
 निर्विभागचितिरेव केवला ॥
 पूर्वसिद्धतमसो हि पश्चिमो
 नाश्रयो भवति नापि गोचरः ॥ ३१९ ॥

आश्रयत्वविषयत्वेति । अज्ञानस्येति शेषः । अज्ञानस्या-
 श्रयत्वं विषयत्वं च भजन इत्याश्रयत्वविषयत्वभागिनी । केवला
 अद्वितीयैव अत एव निर्विभागा जीवेश्वरविभागरहिता । न चैवं
 प्रदर्शितानुभवविरोधस्तस्यान्यथामिद्धत्वादन्वयाऽन्योऽन्याश्रयः स्या-
 दित्याशयेनाह—पूर्वसिद्धेति । स्वतत्ताप्रयोजकाज्ञानस्येत्यर्थः ।
 हिहेतौ । यतो जीवेश्वरविभागमस्वप्रयोजकमज्ञानं ततः पश्चिम-
 स्तत्प्रयोज्यो ब्रह्मविभक्तो जीवस्तद्विभक्तं ब्रह्म च यथाक्रमं नाश्रयो
 भवति नापि गोचरः । यद्यपि जीवेश्वरविभागादिरनादिस्तथापि
 स न वास्तवः, मायिकस्तु मोऽदृष्टब्रह्मानवभासदशायामेव भवतीति
 तदज्ञानाधीनमत्ताक एव । अज्ञानं तु स्वमत्तायां विभागादिसत्त्वं
 नापेक्षत इति न तत्प्रयोज्यम् । एवं चानादिभूतोऽपि जीवब्रह्म-
 विभागोऽज्ञानेविकार एव । एतदभिमत्य पूर्वमिद्धेत्याद्युक्तम् । तत-
 श्चात्मन्यज्ञानमस्वम्, अज्ञानस्य विभक्तजीवे चैतन्याश्रयत्वं तदधीनं
 सत्त्वमित्यन्योऽन्याश्रयः । अहमज्ञ इत्यादिप्रतीतिस्त्वज्ञानाश्रयपूर्ण-
 चैतन्यस्यैवाहंकाराद्युपादेयता तत्रापि तत्प्रमत्तादुपपद्यते । अत
 एवैतदनुभवादहंकाराश्रयं ब्रह्मविषयं तदिति मत्त्युक्तम् । अज्ञा-
 नस्य केवलजडटात्तित्वानुपपत्तेश्च । एवं विषयोऽपि पूर्णं ब्रह्मैवेति
 वक्ष्यते इति चिद्वस्तुनश्चित्तीत्युपपन्नमिति भावः ॥ ३१९ ॥

एकः शब्दुरिति । येनाज्ञानेनादृश इत्येतत्पदमत्रोपनीव्यम् ।
घोराप्यतिगाहेभ्यो पापादीनि, सुदारुणानि दीनदोषद्वेष्टापरिणा-
दीनि ॥ ३२१ ॥

एवमजडबोधितरिक्त्वात्मत्वं नामावस्य संभवतीति भावरूपा-
ज्ञानस्यैव तदित्युपपादितम् । इदानीं "जाड्यं च मौढ्यमिति च" इत्युक्तं
जाड्यमौढ्यात्मकत्वमापि तस्योपपादयति—

जाड्यं जगत्यनुगतं खलु भावरूपं
मौढ्यं च पुंगवमिति प्रतिभाति तादृक् ॥
जाड्यं च मौढ्यमिति चानुभवप्रसिद्ध-
मज्ञानमाहुस्त्ववर्गपिघानदक्षम् ॥ ३२२ ॥

जाड्यं जगतीति । यद् घटपटादिजडवपञ्चे इदं जडमिदं
जडमित्यनुगतव्यवहारास्पदं जाड्यं तद्भाव रूपं चेतनान्पत्वादेर्भावा-
भावनिवृत्तिजडानुगतस्यैकस्यासंभवात् । एवं मौढ्यमापि जीवनिष्ठा-
यानुगत भावरूपम् । ततः किमित्यत आह—जाड्यं चेति । कार-
णतया जगत्यनुगताज्ञानव्यतिरिक्तानुगतजाड्यकल्पने जीवत्वाद्यु-
पाधितया निवृत्तजीवसम्बन्ध्याज्ञानान्पर्मौढ्यरूपत्वे च प्रमाणा-
भावादनुभवमिदमज्ञानमेव तदुभयमिति तदात्मकमज्ञानं भा-
वरूपमित्यर्थः ॥ ३२२ ॥

इदानीं प्रकृतिरिति प्रागुक्तमज्ञानस्य जगत्प्रकृतित्वमुपपादयितुं
प्रक्रमते । तत्रेयं वृद्धा, ननु सूत्रकारेण "प्रकृतिश्च मोक्षसाधनानुप-
सोपात्" इति सूत्रेण वक्ष्यं जगत्प्रकृतिर्नेदानार्थ इति निरूपितं तदक-
थमज्ञानं प्रकृतिरिति वशाद्—

साभासमेतदुपजीव्य चिद्वितीया
संसारकारणमिति प्रवदन्ति धीराः ॥

शेषिकादिभूतस्य निरस्तत्वाच्चैवमित्याह—

यान्द् दृशोऽन्यदिह संसृतिकारणं तद्

वेदान्तवादिरामये न मनं जडत्वात् ॥

यद्यजडं भवति संसृतिकारणं त-

न्नेति स्फुटं वदति सूत्रकृदत्र यस्मात् ॥ ३२४ ॥

यावद् दृशोऽन्यदिनि । इह जगति दृशोऽन्यद् यावत्तदे-
दान्तवादिरामये संसृतिकारणं भवामेष्टं न, कुतो न तत्त्वाद्विज्ञुर्भवत् ।
न चापयोगकम् । श्रुतिन्यायवित्मूत्रकारेणोक्तत्वादित्याशयेनोक्त-
श्रुतेरनुग्रहकन्यायमूल व्याप्तिमाह—यद्यजडमिति । स्फुटं वद-
तीति । “ईशनेर्नाशब्दम्” इत्यादिमूत्रैरेति शेषः । अत्र वेदान्तशास्त्रे ।
अत्र जगति यद्यजडमिति वा सम्बन्धः ॥ ३२४ ॥

किं च “रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम्” इत्यादिना मूत्रकारेण माधा-
न्येन जडकारणत्वनिराकरणादपि चेतनं ब्रह्मैवावादानमुपेयमित्याह—

अजडकारणभावनिवन्धनं

सकलमेव जडं न तु कारणम् ॥

इति हि वेदशिरस्तु त्रिचक्षणाः

कपिलवक्षनिराकरणे जगुः ॥ ३२५ ॥

अजडकारणेति । अजडकारणस्य भावः यथा तथा निवर्ज्यते
उत्पाद्यते इत्यजडकारणभावनिवन्धनमित्यर्थः । यद्वाऽनजडस्य वि-
दात्मनः कारणभावे कारणत्वव्यवहारयोग्यत्वे निवन्धनं द्वारं सक-
लमेव जडमविद्यादि न तु तत्कारणे स्वयमिति शेषः । कपिलादिषु-
निराकरणे उद्देश्ये इत्यर्थः ॥ ३२५ ॥

एवं शुद्धमद्वयं ब्रह्मैवाविद्यातद्विवर्त्ताधिष्ठानतया श्रुतिसंपन्नं
जगद्विदानम् अविद्या तु तद्वद्वक्तव्यं जगत्प्रकृतिरिति वेदान्ततत्त्व-
ज्ञानेन

पि तमःप्रतिबिम्बकं चैन्यमेवेश्वरामिधानं कर्तुं भवति न तमोविशि-
ष्टमित्यर्थः ॥ ३२७ ॥

उक्तदृष्टान्तेनैव शबलोपादानतयापि द्रव्यते—

सुकृतदुष्कृतयोः शबला यथा

भवति कारणमात्मचितिस्तथा ॥

गगनवायुपुरःसरकारणं

परमचेतनताशबलाकृतिः ॥ ३२८ ॥

सुकृतदुष्कृतयोरीति । शबलाऽन्तःकरणशबलात्मचितिरिति स-
म्बन्धः । कारणं भवतीत्यनुपपन्नः । परमचेतनता परमात्मचेत-
न्यम् ॥ ३२८ ॥

यद्यपि सृष्ट्यादिवाच्यगतात्मादिपदेनौचित्येन शबलमेवाभि-
धीयते तथापि लक्षणया शुद्धं परमेव तद्रूपमिति न ततः शबलस्यै-
कारणता मिश्र्यतीति समाधत्ते—

शबलताकवलीकृततावशात्

परमचेतनतैव निगद्यते ॥

शबलमारमपदेन न कथ्यते

शबलमात्मनि वृत्तिनिबन्धनम् ॥ ३२९ ॥

शबलताकवलीकृतेति । शबलतया शबलस्वरूपेण कवली-
कृतता अवच्छिन्नता या तद्रूपाऽशबलमम्बन्यवशादिति यावत् । पर-
मचेतनता सर्वोपायिविवर्जितं चैन्यं तदेव तत्र जिज्ञास्यत्वाच्चिग-
द्यते लक्षणया आप्यते । आत्मपदेन न शबलं कथ्यते तात्पर्येणेति
शेषः । शबलस्य वस्तुतोऽनात्मत्वादित्यर्थः । तर्हि शबलामिधानस्य
किं प्रयोजनमित्याशङ्क्य लक्षणोपादिरित्याह—शबलात्मनी-
ति । आत्मादिपदस्येति ॥ ३२९ ॥

सकलवाङ्मनसानिगता चितिः

सकलवाङ्मनमव्यवहारभाक् ॥ ३३१ ॥

यद्बु निगद्येति। अत्रास्मिन्नर्थे बहुभाषणेन किं प्रयोजनम् ! अद-
यशास्त्रेऽहं सिद्धान्तसंग्रहं वदामि तं शृणुनेति सम्बन्धः । तन्मंग्रह-
मेव निर्गुणसगुणभेदेनाह—सकलेति । स्पष्टम् ॥ ३१ ॥

ननु यदि मायाशबलस्य कारणतां श्रुतिर्न मतिपादयति कुत-
स्त्वाहं मायाप्रकृतित्वसिद्धिस्तत्राह—

चित्रायागः पशुफल इति श्रूयमाणेऽपि चित्रा-

ऽपूर्वं द्वारं पशुफलनयाऽऽक्षिप्यते तत्र तद्वत् ॥

चैतन्यात्मा जगदुदयकृच्छ्रयतेऽत्रापि पश्चा-

न्मायादीनां भवति जगति द्वारभावः फलेऽस्मिन् ॥ ३३२ ॥

चित्रायाग इति । “चित्रया यजेत पशुकामः” इति पशु-
फले यागे श्रूयमाणेऽपि श्रुतेऽपि क्षणिकस्य यागस्य कालान्तरभा-
विपशुभाषनतानुपपत्त्या चित्रायांक्षितयागजन्यं पशुफलमाषनया-
ऽपूर्वं तत्र कर्मकाण्डे यद्वदक्षिप्यते कल्पने, तद्वदत्रापि काण्डे चैत-
न्यात्मा जगदुदयकृदिनि श्रूयते, श्रुतेऽपि तस्य निर्विकारस्य जग-
त्कारणत्वानुपपत्त्या पश्चादस्मिन्मगति फले कार्ये मायादीनां द्वार-
भावो भवति भवेदिति कल्पते । कूटस्थब्रह्मणः श्रुतिप्रदर्शितकार-
णत्वादितरस्यार्थं जडप्रपञ्चोपादानतयाऽनुमितिमज्ञानं तद्वटकतया
ऽऽश्रयमिति न तदसिद्धिरिति भावः ॥ ३३२ ॥

शबलकारणत्वं न श्रुतिसम्मतमित्यत्र ब्रह्माविदामभ्युपगमं
लिङ्गमाह—

कारणत्वमुपलक्षणं चित्ते-

ब्रह्मणो न खलु तद्विशेषणम् ॥

यदुक्तं प्राक् “अज्ञानकल्पितमनिर्वचनीयम्” इत्यादिना ऽनिर्वचनीयं किञ्चिद्वस्त्वस्तीति तदिदानीमाशङ्क्य निराक्रियते । ननु स्वप्नकाश-
ब्रह्मणः कथमनवबुद्धत्वं विरोधात् । न च तत्कल्पितमनिर्वचनीयमि-
ति न विरोध इति वाच्यम् । तस्यैव गगनकमलमायत्वादिसाशङ्क्य लो-
के सर्वानुभवसिद्धत्वान्मैवमित्याह—

अज्ञानकल्पितमनिर्वचनीयमस्मि-

न्नावालवृद्धमविवादपदं प्राप्तिदम् ॥ -

स्वप्ने तथा च भगवानपि वक्ष्यतीदं ।

सन्ध्येऽस्ति सृष्टिरिति पक्षनिराससिद्धयै ॥ ३३६ ॥

अज्ञानकल्पितमिति । अस्मिन् लोके आवालवृद्धं बालवृ-
द्धमभिन्वाप्य सर्वेषामित्यर्थः । शुक्लादौ रजतादिर्हि लोके सर्वैस्तु-
भ्यवे स न तावज्ज्ञानद्वयं ततो रजतार्थमदृश्यनुपपत्तेर्ज्ञानस्य स्व-
विषये एव प्रवर्तकत्वादिति भ्रमसिद्धौ वक्ष्यमाणविषया सोऽनिर्व-
चनीयविषय इति भावः । किं च सूत्रकारोऽपि स्वप्ने प्रतीयमानस्य
रयादेः सत्यत्वनिरासायानिर्वचनीयत्वं वक्ष्यतीति तत्सिद्धिरित्या-
शयेनाह—स्वप्न इति । यथा लोके प्रामिदं तथैवेत्यर्थः । वक्ष्यति
पदार्थपाद इति शेषः । इदमनिर्वचनीयत्वम् । सन्ध्येऽस्ति सृष्टिरित्य-
नेन “सन्ध्ये सृष्टिराह हि” इति सूत्रमुपलक्षयति । सन्ध्ये स्वप्ने सृष्टिः
सृज्यमानो रयादिरास्ति सती, यतो “अथ रयान् रथयोगान्” इति श्रुतिः
सृष्टिमाहेति सूत्रेण कृतपूर्वपक्षस्य निरासार्थं “मायामात्रम्” इत्यादिसूत्रे-
णानिर्वचनीया सत्युक्तवानित्यर्थः ॥ ३३६ ॥

ननु गुरुवेदान्तादेरन्यस्य वा प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वे कथं ततोऽद्वैत-
ब्रह्मावगमोऽन्यद्वा विवेकं कार्यं भवेदिति चेन्न, स्वप्ने तथाभूतादपि

अपि स्त्रीदर्शनकुञ्जराटोदणसुरापानादिदर्शनरूपः स्वप्नः शुभाशुभफ-
लयोरागमस्य भास्तेः सूचकः स्यादिति “सूचकश्च हि श्रुतेः” इत्यादि-
सूत्रेणाहोति तस्यापि संपन्नमेवेदमित्याह—

स्वप्नः शुभाशुभफलागमसूचकः स्यात्

मिथ्याऽपि सन्निति च सूत्रकृदाह यत्नात् ॥

गुर्वादि सर्वमिदमद्वयबुद्धिहेतु—

मर्यानिबन्धनमिति प्रतिपादनाय ॥ ३३८ ॥—

स्वप्नः शुभाशुमेति । यत्रोऽत्र उक्तव्यापाद्यनुसंधानम् ।
ननु ब्रह्मविचारमप्ये किमिदं सूचकारस्य स्वप्नफलानिरूपणमित्या-
शङ्क्य तदाशयमाह—गुर्वादीति । मर्यानिबन्धनमपीदं गुर्वादि अद्व-
यबुद्धिहेतुरिति प्रतिपादनायेति सम्बन्धः ॥ ३३८ ॥

ननु स्वप्नादिविषयस्य मर्यात्त्वमसंप्रतीक्यमिति चेन्न, युक्त्यादौ
रजतार्थाभिप्रेत्यादिवत्त्वाद् भ्रान्तिस्तावदस्तीत्युक्तम् । तत्र भ्रा-
न्तिर्नाम रजतार्थाकाराऽविद्यावृत्तिः, तदवच्छिन्नं सांस्तैत्तन्यं भ्रा-
न्तिप्रतीतिः । सा किं सविषया निर्विषया वा, आद्ये तद्विषयः किं
सत् न उत असत् उतोभयात्मकः । आद्येऽपि किं तत्रैव सन्नन्यत्र वा ।
नान्त्यः अन्यत्र सतोऽत्रापरोक्षप्रतीत्यसम्भवाच्चदेवोरेन्द्रियसन्नि-
कर्षस्य संयोगादेरसम्भवात् । न प्रथमः, नेदं रजतमित्यादिरूपेण
वाचायोगात् । नाप्यसत्, अमनोऽपरोक्षप्रतीत्यनुपपत्तेः । नापि
दृवीयः । विरोधैकस्य सदसदात्मकत्वात्सम्भवादित्याशयेनाह—

भ्रान्तिप्रतीतिविषयो न च सन्नचास—

ज्ञाकाशतत्कुसुमयोर्न हि सास्ति नापि ॥

तस्या भवेत्सदसदात्मकगोचरत्वं

न ह्यस्ति तत्किमपि यत्सदसत्स्वरूपम् ॥ ३३९ ॥

यत्तु “वाक्य मभूतमोतिरिन्द्रियजन्यधीवन्नार्थापरोक्षजननी भ-
वितुं समर्था” इत्यादिना वेदान्तवाक्यस्य ब्रह्मण्यपरोक्षज्ञानजनकत्वा-
योगादपरोक्षे ब्रह्मणि परोक्षज्ञानस्य प्रभात्वायोगाच्च न तत्र तत्मा-
याप्यमित्युक्तं तदुपपत्तिः—

ब्रह्मात्मवस्तु निरवयविदेकरूपं

१. ब्रह्मात्मवस्तुनि भवेदपरोक्षबुद्धिः ॥ ३४१ ॥

ब्रह्मात्मवस्तुत्विति । अत्रयं तदापरोक्ष्यमतिबन्धको वास्तवो
मलस्तद्गोष्ठमितिर्त्यर्थः । चिद्रूपमपि द्रव्याद्यमवलितं चैत्स्यादापि कदा
चित्परोक्षमित्यत एकेतिविशेषणम् । बहोरौल्यं यथा स्वभावस्तथा ।
यथा स्वभावाद्वाहेरूप्यथा स्वभावादपरोक्षवपुरित्यर्थः । ततः किं
तत्राह—निर्दोषेति । अनेन वेदान्तैभ्यः प्रमासंभवाच्चक्ष्ण्यज्ञानस्य
भ्रान्तित्वमिष्टमिति न मन्तव्यमिति दाशितम् । अपौरुषेये वेदान्ते
भ्रान्त्यादिमूलत्वाभावाभिर्दोषत्वं च सर्वमुपतिपन्नमेव यतो निरवय-
विदेकरूपं ब्रह्मात्मवस्तु स्वभावादपरोक्षवपुस्ततोऽस्मिन् ब्रह्मात्म-
वस्तुनि निर्दोषवेदशिरसोऽपरोक्षबुद्धिर्भवेदिति संवृण्यः । ज्ञानापरो-
क्षत्वे अपरोक्षविषयत्वेनैव न त्विन्द्रियजन्यत्वेन, सुखादिज्ञानस्य
निरपेक्षारूपस्यापरोक्षस्यापीन्द्रियजन्यत्वाभावेनापरोक्षविषयत्वस्यै-
व तत्र तत्प्रयोजकत्वात् । प्रत्यगाभिन्नं ब्रह्म चापरोक्षचिन्मात्र-
त्वायत्ताज्ञादपरोक्षादिति श्रुतेश्च नित्यापरोक्षमेवेति तत्र वेदान्ता-
ज्ज्ञानं ज्ञानं शब्दमश्रुतापि विषयमहिम्नाऽपरोक्षमेव भवेदिति नोक्त-
दुपपत्तिमिति भावः ॥ ३४१ ॥

यद्योक्तं “नैतन्प्रमाणमपनेतुं सतो न तावत्” इत्यादिना स्वप्रका-
शे ब्रह्मणि यथा मावह्यं प्रमाणावेयं स्फुरणं न सप्रवत्येवे सदादि-

कार्यपर एव न सिद्धमहमात्रपर इति, तद् दूषोपेतुमनुवदति—

वाक्यात्प्रवर्त्तकनिवर्त्तकरूपभाजः

पुंसः प्रवृत्तिमुपलभ्य धियोऽनुमानात् ॥

कार्यान्विते शिशुरवैति पदस्य शक्ति—

मित्युच्यते यदि तु तत्र वयं वदामः ॥ ३४३ ॥

वाक्यादिति । प्रवर्त्तकनिवर्त्तकरूपं प्रवर्त्तकानिवर्त्तकस्वरूपं कार्यं तद्भाजस्तदुगोचरादित्यर्थः । गायानय परिहर सर्वमित्यादे-
प्रयोजकवृद्धवाक्यात्पुमः प्रयोज्यवृद्धस्य प्रवृत्तिं निवृत्तिं चोपलभ्य
पक्षादिवः कार्यधियोऽनुमानात्कार्यान्विते पदस्य शक्तिं शिशुर्यु-
त्पित्सुरवैति अवगच्छतीति योजना । तुरवधारणे । कार्यान्विते ए-
वेति संबन्धः । सिद्धान्ती तद्वदूषणं प्रतिजानीते—तत्रेति । दूषणे-
मिति शेषः ॥ ३४३ ॥

कार्यान्वितसंगतिवादिना किं योग्येतरत्वमपि तद्विशेषणमात्र-
वर्णीयमु न, अन्ये अन्वय एव न संभवति, कुतः कार्यान्वय-
इत्यभिप्रेत्याद्ये योग्येतरान्वित एवावस्थापेक्षिते शब्दस्य वृद्धप्रयो-
गे शक्तिर्पूयता किं कार्यत्वेनापि विशेषणेनेत्याशयेनाह—

योग्येतरान्वितपदार्थनिवेदने तु

शब्दस्य शक्तिरिह वृद्धजनप्रयोगे ॥

विज्ञायते न खलु कार्यसमन्वितेऽर्थे

कार्याभिधायिषु पदेष्वपि तत्प्रसङ्गात् ॥ ३४४ ॥

योग्येतेरिति । अन्वययोग्यं यदितरत् तदन्वितस्य पदार्थस्य
निवेदने ज्ञापन इत्यर्थः । योग्यता तु सिद्धस्य कार्येण कार्यस्य च
सिद्धेन । तुरवधारणे । कार्यसमन्वितेऽर्थे शब्दस्य शक्तिरित्यनुष-
ङ्गः । नन्वन्वयमिचारात्कार्यान्वयपेक्ष शब्दार्थ इत्याशङ्क्यासिद्धो हेतु-

रित्वाशयेताह-कार्याभिधायिप्रति । - कार्यवाचकलिहलोडादिप-
देव्यपि कार्यान्विते शक्तिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ ३४४ ॥

नन्वेतादृशप्रसङ्गनमित्याशङ्क्य । समससङ्गं प्रसङ्गमनुवक्ष्यस्यानि-
ष्टपर्यवसानमाह—

कार्यान्वितार्थविषया यदि शब्दशक्तिः । -

कार्यार्थवाचिषु लिङादिषु कार्यमन्यत् ॥ --

वक्तव्यमाप्तनि तत्र च तत्र चान्यद् -

वक्तव्यमेव भवतीत्यनवस्थितिः स्यात् ॥ ३४५ ॥

कार्यान्वितार्थेति । अस्त्वेवमिति चेत्तत्राह-तत्र च त-
त्र चान्यदिति । येन कार्येणान्विते कार्ये लिङादिपदस्य शक्ति-
स्यापि कार्यस्य लिङाद्यन्तरगम्यत्वे तत्रापि कार्यान्तरान्विते
तस्य शक्तिर्वाच्येति लिङादिपदस्य तदभिधेयकार्यस्य चानन्त्यप्रस-
ङ्गः । एकास्मिन्वाक्ये लिङादिनानात्वं चासंभवि । मकृतलिङादि-
नैव कार्यान्तरस्याप्यभिधानं तस्यापि कार्यस्याभिधानार्थं कार्यान्त-
रवाच्यमिति तदानन्त्यं स्यात् । एकस्थानेकार्यत्वायोगाच्च । न च
शब्दानभिधेयकार्यान्विते लिङादेः शक्तिरिति नोक्तदोष इति वा-
च्यम् । तद्विषयाऽभावेनानन्तकार्यान्वितार्थमिधानप्रसङ्गात् । न च
धात्वर्थकार्यान्वितं लिङाद्यभिधेयं कार्यमिति न कोऽपि दोषः स्या-
दिति वाच्यम् । धात्वर्थकार्यतायास्तन्मते प्रत्ययार्थकार्योपस्थित्य-
धीनावगमतयाऽन्याश्रयात् । तस्माल्लिङादेः कार्यान्विते शक्तिरस-
ङ्गतेति भावः ॥ ३४६ ॥

एव सर्वेषां पदानां कार्यान्विते शक्तिरिति पक्षे दापने, अस्तु
तर्हि लिङादिष्वप्यतिरिक्तानां कार्यान्विते शक्तिरित्याशङ्क्य तर्हि किं
कार्यपदस्थान्विते कार्ये शक्तिः, किं वा सिद्धान्विते । आद्ये

१ अध्याः वेदानां कार्यपरत्वनिरासेः । २५७

अन्तरकार्यमतीतिराकास्मकी स्पर्शित्यभिर्मेत्य द्वितीयमनुप-
त्याह—

सिद्धान्वितं यदि लिङ्गादिपदानि कार्य
व्युत्पन्नानि तदा नियमस्त्वदीयः ॥
यो वर्णितः सकलमेव पदं स्वमेव
कार्यान्वितं वदति नान्यदिति स्वशास्त्रे ॥ ३४६ ॥

सिद्धान्वितमिति । यस्यैवं नाशमसङ्गस्तमेव तदीयं नियम-
माह—यो वर्णित इति । अन्यत्र सिद्धान्वितम् । मामोक्ता हि स्व-
शास्त्रे “नर्तमेव हि पदं कार्यान्वितमेव स्वार्थं वदति न सिद्धान्वितम्”
इति वर्णयन्ति । तत्र लिङ्गादेः सिद्धान्वितशब्दे शक्त्यनुपगमे बाधितं
स्यात् । किं चेत् पदान्तराणामपि सिद्धान्विते शक्तिमत्त इति यो-
ग्येतरान्विते पदशक्तिरित्यस्मदुक्तमेव स्यात् । अन्यथा शब्दशक्ति-
प्रयोजकद्वैविध्यममङ्ग इति भावः ॥ ३४६ ॥

• पूर्वं योग्येतरान्विते पदशक्तिरित्ययमेव पक्षः साधुः न तु यो-
ग्येतरकार्यान्विते इति, नत्र कार्यस्त्वविशेषणस्य गौरवादिदुष्टत्वादित्यु-
क्तम् । इदानीमुपयोगमावाचयेत्वेत्याह—

योग्येतरान्वितनिमित्तकशब्दशक्तिः—

नित्युत्पत्तिरेव यदि संभवभागेनी स्यात् ॥

आश्रयिते किमिति । कार्यममन्वितेऽयं

शब्दस्य शक्तिरसंदर्भविशेषणेन ॥ ३४७ ॥

योग्येतरान्वितेति । मानसरोऽयं निर्देशः, योग्येतरान्वितत्वं
निमित्तं प्रयोजकं निरूपकमिति यावत् । यस्याः शब्दशक्तेस्तद्व्युत्प-
त्तिरित्यर्थः । योग्येतरान्विते शक्तिग्रह इति यावत् । संभवभागेनी

स्यात् अवाधिता भवेत् । अनेन कार्यान्वितस्य त्रैयध्यं द्योतितम् ।
तदेवाह—असदर्थविशेषणेति । अमन् अविद्यमानोऽर्थः प्रयोजनं
यस्य तादृशं विशेषणमभिमत यस्य वादिनस्तेनेत्यर्थः । सम्भवे व्य-
भिचारे च स्याद्विशेषणमर्थवदिति न्यायेन सर्वस्यापि विशेषणस्य
व्यावृत्तिप्रयोजनत्वाच्चच्छब्दं विशेषणं न युक्तमिति भावः ॥ ३४७ ॥

सर्वत्र विशेषणोपादाननिमित्तं दर्शयन्कार्यान्वयित्वस्यासदर्थवि-
शेषणत्वमुपपादयति—

यत्राविशेषितानिमित्तकताविरोधे

किं चिन्निवारकमुदीक्षितमस्तु तत्र ॥

किं चिद्विशेषणविशिष्टमभीष्टशक्ते-

र्वस्तु प्रयोजकमिदं पुनरत्र नास्ति ॥ ३४८ ॥

यच्चेति । यत्राविशेषणमविशिष्ट निमित्तं यस्य तदविशेषितं
निमित्तकं तस्य भावस्तत्ता तस्या विरोधे अतिप्रसङ्गादिरूपे यथे
प्रसक्ते सति यदि तन्निवारक विशेषणमीक्षितं तत्सम्भवतीत्यर्थः ।
एतावता सम्भवे व्यभिचारे च स्याद्विशेषणमर्थवदित्युक्त विशेषणो-
पादानप्रयोजकं दर्शयाम् । तत्र किञ्चिद्विशेषणाविशिष्टं वस्तुवस्तु,
निमित्तमिति शेषः । यत्र हि प्रवृत्त्यादौ केवलेष्टसाधनताज्ञानादेर्नि-
मित्तत्वे प्रवृत्त्यतिप्रसङ्गो बाधकोऽस्ति तत्र तत्परिहाराय पट्टतिमा-
ध्यत्वविशिष्टेष्टसाधनतामानादि । प्रवृत्तिकारणमिति । तत्तादृशस्थले
विशेषणमुपादीयत इत्यर्थः । ततः किं तत्राह—अभीष्टेति । अत्र
शब्दे, अभीष्टशक्तेर्योग्येतरान्यविषयत्वे बाधकभावात्त-
जकं कार्यान्वयित्वविशेषणोपादानं निमित्तं बाधकं किञ्चिदपि
नास्तीति गवन्त्यः । शब्दशक्तेर्योग्येतरान्यविषयत्वे बाधकभावात्त-
कपिन्विषयित्वमपि तद्वैधर्यविशेषणं कल्पनीयमित्यर्थः ॥ ३४८ ॥

१ अध्या० वेदानानां कार्यपरत्वेनिरासः । २५९

यदुक्तं माक् “कार्यान्वयान्वयिनि वस्तुनि शब्दशक्तिः” इति
नानेककार्यापत्तिरिति तत्रापीदं गौरव द्रष्टव्यमस्त्वैवेत्याह—

कार्यान्वयान्वयिनि वस्तुनि शब्दशक्ति

रित्युच्यते यदि तदापि समानमेतत् ॥

अन्वीयमानवचनत्वमतोपपत्तौ

कार्यान्वयान्वयिविशेषणगीर्तयेति ॥ ३४९ ॥

कार्यान्वयान्वयीति । एतद्वैशेष । माभ्यमेवाह—अन्वी-
यमानेति । शब्दस्येति शेषः । यस्मिन्मते शब्दश्चकार्यापत्तिवचनत्व
तस्यापत्तिरित्यर्थः । इतिहेतौ, यस्मादेव कार्यान्वयिविशेषणगी-
र्तया तस्मादेतत्समानमित्यप्यन्वात्स्ववन् ॥ ३४९ ॥

— सन्तु गामानयेत्यादिवाक्यान्निषेधेन कार्यान्वयेतया तदादि-
पदार्थप्रतीतिः कार्यान्वयेव शब्दार्थ इति चेच्छाहं लौकिकं वाक्यं च-
वत्तज्ज्ञानविवक्षागोचरतयाऽनुमानसिद्धार्थानुवादकमिति वदतस्तत्र वा-
क्यश्रवणानन्तरं तपोरपि निषेधेन प्रतीतिरेव तत्त्वज्ञानविवक्षितं
तत्कार्यान्वयिनः शब्दार्थतापत्तिः । गौरवान्न तथेति चेत् । कार्यान्वयि-
त्वमपि तत् एव न वेदेत्याशयेनाह—

वक्तृज्ञानविवक्षयोरपि भवेच्छब्दार्थता तावके

पक्षे शब्दमनु प्रतीतिरुभयोरस्त्येव यस्मात्तयोः ।

यच्छब्दमनु प्रतीतिपदवीमार्तेहदुत्प्रेक्ष्यते

तच्चद्वाव्यमिति स्थितौ नहि तयोः शब्दार्थतावर्जनम् ३५० ॥

वक्तृज्ञानविवक्षयोरिति । शब्दमनु प्रतीतिः, शब्द ति-
मिचीकृत्य प्रतीतिरस्त्येवेति । अन्यथा तद्विषयतया शब्दार्थस्य
मित्यप्यनेन वाच्यस्यानुवादकत्वायोगादित्यर्थः । नन्वेतवता कथं
तपोरस्मत्पक्षे शब्दार्थत्वमिच्छन्त्येव मते कथं तयोः शब्दार्थतावर्जनं

स्यादित्याह—यद्यच्छब्दमिति । पदार्थो विषयताम् । उत्प्रेक्ष्यते
 दृश्यते । यद्यच्छब्दानन्तरं मतीयत इत्यर्थः । स्थितौ मते । तयोर्वक्तृ-
 ज्ञानविवक्षयोः । प्राभाकरा हि गामानयेत्त्यादि लौकिकवाक्यं मथमं
 तात्पर्यज्ञानाभावाद् गवानयनादिसंमर्गं न प्रतिपादयति, किं तु
 तत्र एवमयं वेदं विवक्षति चेति वक्तृज्ञानादिमतीतौ तद्विषयतयाऽर्थ-
 ऽपि ज्ञाते वाक्यं प्रश्नात्तमनुवर्ततीति वदन्ति । तत्र कथमुक्तविषया
 तयोरपि शब्दार्थयो न स्यात् । न च गानान्तरात्प्रयोगानुपपत्तिरु-
 पाद्वक्तृज्ञानादेः मतीतिरित्यन्यलभ्ययोर्न शब्दार्थमेति वाच्यम् । वा-
 र्थतदन्वयोरपि लिङ्गलोढादिवलात्मतीयमानतया न गवादिशब्दार्थ-
 मेति तुल्यमेवेति भावः ॥३५०॥

नन्वेवमस्ति चेत्तौ वेदप्रामाण्यज्ञानिः, अपौरुषेयतया वेदस्य
 वक्तुरभावेन तेन ज्ञातविषयित्वकार्यरूपार्थासम्भवादिसाशयेनाह—
 वेदे वक्तुरभावस्तस्तदुभयं नास्तीह यस्मादतः

शब्दो वाचकशक्तिमुज्झति निजां तत्र स्ववाच्यं विना ॥

वाच्ये वाचकशक्तिमिच्छति भवान्ज्ञान्यत्र तत्र श्रुते-

प्रामाण्यमिति स्फुटं तत्र भवेद् बुद्धेरनुत्पत्तितः ॥३५१॥

वेदे रक्तुरभावत इति । तदुभयं वक्तृज्ञानं, विवक्षा च ह
 अस्मिन्मते तत्र वेदे स्ववाच्यं विना तदभावात् शब्दो निजां वा-
 चकशक्तिमुज्झतीति संबन्धः । ननु लोके लिङ्गाद्यर्थतया गृहीतका-
 र्याभावेऽपि वैदिकलिङ्गादेर्यथा प्रामाण्यं तथा वक्तृज्ञानाद्यभावेऽपि
 वेदप्रामाण्यं किं न स्यादित्यत आह—वाच्य इति । लोकप्रसि-
 द्धः इति शेषः । वाचकशक्तिं वैदिकशब्दस्यापीति शेषः । अन्य-
 त्र लोकाप्रसिद्धे । प्राभाकरोऽपि वेदे शब्दार्थौ लौकिकावेवेति म-
 न्यते, लिङ्गादेरपि लोकावगमकार्यशक्त्यनुरोधेन वेदे धात्वर्थस्य
 कार्यत्वायोगात्तदतिरिक्तकार्य एव शक्तिं कल्पयति न स्वयन्तिरे

इत्येकरूप एवार्थे लौकिकवैदिकविधिसामान्यं वदति । वक्तृज्ञान-
विवक्षयास्तु सर्वथा वेदेऽप्यमवादेदस्यावोपकृतारूपामात्रमेव स्वा-
दित्याह—मन्त्रेति । लाकवेदयोः शब्दार्थैककृप्य सर्वातिथ्याः । इ-
त्येवं तत्र मन्त्रे इति शेषः । तत्र तत्र मन्त्रे श्रुतेऽस्तेऽस्तमवामाण्य भवे-
दिति मन्त्रन्धः । तत्र हेतुः बुद्धेरनुत्पत्तिर्वाच्य इति । वक्तृज्ञानविशिष्ट-
कार्यान्वयिबुद्धेरस्तमवामादित्यर्थः ॥३५१॥

किञ्च कार्यान्वयी शब्दार्थ इति मन्त्रे सोमयागविशिष्टविधि-
संपादितः, सोमेन यजेतेत्यत्र हि सोमयागविशिष्टांगो विधीयत इति
तेऽपि मन्त्र, स तत्र न सम्भवति, तस्मात् सोमयागशब्दयोः परस्परस-
म्बन्धमात्रेण सोमयागविशिष्टांगमनीयमात्रात् तत्र यामनीतस्य विधिः
सम्भवतीत्याशयेनाह—

न च सोमयागपदयोर्विभक्तौ-

परस्पररेण घटतेऽप्यमुजा ॥

पदजातमेतदखिलं हि निजं

विषये समर्पयति कार्ययुतम् ॥ ३५२ ॥

न च सोमयागपदयोस्त्विति । अत्र ध्वन्यने । युजा सम्बन्धः ।
कुलस्तयोः सम्बन्धासम्भवात्तत्राह—पदजातमिति । निजं विषये
स्वाभिप्रेयम् । सर्वथा सोमयागपदानां लिट्यर्थकार्यान्वितस्वार्थवोचक-
त्वात् परस्परमन्त्रोन्त्यं न सम्बन्धो युज्यत इत्यर्थः । न च शब्दा-
मिदं कार्यमेव यागसोपयोः क्रियाकारकत्वात् संवन्ध यदप्यस्ति
वाच्यम् । विषयान्वितस्यैव तस्य लिङादिवातपाप्यवपा विधिगृहि-
पयज्ञानमन्त्रेण मनीतस्य वैशिष्ट्याक्षेपकत्वात्तत्राह । एवमन्योऽभि-
मियादर्थविशिष्टविधिर्न सम्भवतीति यावः ॥३५२॥

कार्यान्वयान्वयी शब्दार्थ इति मन्त्रेऽप्युक्तं दूषयतीति—

कार्यान्वयान्वयिनि शक्तिरिति स्थितौ च

कार्यान्वयान्वितमतिर्न परस्पररेण

संबन्धितामतिरतश्च न सिद्धिमेति ।

सर्वो विशिष्टविधिरित्यपि दूषणं च ॥ ३५३ ॥

कार्यान्वयान्वयिनीति । बो युष्माकं कार्यान्वयान्वयिनीति सम्बन्धः । स्थितौ पक्षे । अपिरवधारणे । कार्यान्वयान्वयितमतिरेव स्यादिति शेषः । न परस्परं सम्बन्धितामतिः स्यात् । पदार्थविषयेति शेषः । अत्र सर्वशब्दः पृथगुक्तविशेषणविशेष्याभिप्रायो द्रष्टव्यः । पूर्वोक्तादिदं मतान्तरमित्येतावतैव तत्रोक्तदूषणस्यातिदेशः, न च तदभासिशङ्काजीजनितकरणायेति द्रष्टव्यम् ॥ ३५३ ॥

स्वप्ने नायं दोष इत्याह—

योग्येतरान्वितपदार्थगतैव शब्द-

शक्तिः स्थिता यदि पुनर्घटते तदाऽयम् ॥

सर्वो विशिष्टविधिरस्तु तथैव तस्माद्

युक्तं तदेतरदितीदमशङ्क भाष्यम् ॥ ३५४ ॥

योग्येतरान्वितेति । योग्येनेतेरान्वितो यः पदार्थस्तदुगोचरेत्यर्थः । स्थिता आश्रिता । उक्तदोषापान्ने फलितमाह—तस्मादिति । तथैव योग्येतरान्वितशक्तिरेवास्त्विति न केवलं विशिष्टविधरेवास्मित्यपक्षे युज्यते यदेकस्मादपूर्वं तदेतरत्तदर्थमिति शङ्करमाप्यमप्यस्मिन्पक्षे युक्तमेवेत्याह—युक्तमिति । इहास्मिन्पक्षे ॥ ३५४ ॥

ननु विधिभ्रूतेः प्रवर्तनालक्षणमेव मामाण्यं विशेषतो विशिष्टविधेर्न तु बोधकतालक्षणं तस्य त्वदुक्तविषया विशिष्टविधिमातिपादनासम्भवादिभि न विशिष्टविधेरमामाण्यमित्याशङ्कते—

शब्दः प्रवृत्तिजनको न तु बोधकश्चे-

न्नैतत्प्रवर्तकधियो जनकत्वहेतोः ॥

इष्टाभ्युपायमतिजन्मनिमित्तमूतः

शब्दः प्रवर्तयति नैष पुनः पुमासम् ॥ ३५५ ॥

शब्द इति । लिङादिरेत्यर्थः । किं ह्यनद्वारा मष्टाति जन-
योते? नेत्याह—न त्विति । नैवेत्यर्थः । दूषयति—नैतदिति । त्वदुक्त
नेत्यर्थः । यथा मर्त्यज्ञादीनां बोधकत्वेन मामाप्स्य^२ यथा वा शब्दान्-
रस्य, एवमेव विधेरपि युज्यते । मर्त्यकबोधजनकत्वपात्रेण मर्त्यजा-
लक्षणं मामाप्स्यपि नैव्यनद्वारा रस्यपापादित्याशयेनाह—प्रवर्तक-
विषय इति । कथं वाह । नाशष्टविधैर्बोधकतया, मामाप्स्यमित्याश-
ङ्का, कार्यमत्र लिङर्थं शब्दे पक्षेऽपि योग्येतरान्विगोचरश्लोकोक्तविषया
तदुपपत्तिरित्याशयेन—सर्वविधिसाधारणपकारमाह—इष्टाभ्युपाये-
ति । इष्टमस्यनस्वभावेजन्मनिमित्तत्वाच्च साक्षाच्छब्दः मर्त्यक-
त्युपसहरति—मर्त्ययुगीनि ॥ ३५६ ॥

गौरवाद्देविशब्दाविधिलोपमद्वाच कार्याभिव्याडि शब्दार्थ इति-
मनममैकतामिति मङ्गलमुपमहरति—

तस्मादसंगतमिदं यदुच्यन्ति केचित्

कार्याभिव्याधिविषयैश्च तु शब्दशक्तिः ॥

तत्र प्रयोगमभिधीय तथा प्रतीतिः

कल्प्येति वर्णितनिजेष्टविधातहेतोः ॥ ३५६ ॥

तस्मादिति । इदंशब्दार्थमाह—यदुच्यन्तीति । कोषरथा-
भाकराः । शब्दशक्तिः^१ कल्प्येति यदुच्यन्तीति सम्यक् । तदुक्तं त-
त्र शब्दशक्तिकल्पनाप्रवृत्तिरप्याह—तत्रेति । कार्य इत्यर्थः । प्रयो-
गमुक्तमदुक्त्येति शेषः । तथा प्रतीतिः कार्याभिव्याधे शक्तिरिति प्रती-
तिः, स्यादिति शेषः । अमङ्गलमित्यत्र मायुक्तमेव त्वेदिष्टविशेष-
विशेषपक्षेद्वादिनि हेतुमाह—वर्णितेति ॥ ३५६ ॥

किं च वेदे न लोकाद्वैतार्थकार्यान्वितं शब्दार्थः, स्वयां तदन-
भ्युपगमात्, । तदतिरिक्तं तु कार्यमपूर्वतया, शब्दैकगुणयोग्यमिति
तवेष्टमित्यज्ञाते तस्मिन् वैदिकलिङादेः शक्तिग्रहासम्भव इत्याशयेनाह—

वैदैकगम्यमिति कार्यमभीष्टमस्मिञ्

शक्तिग्रहोऽपि न यदस्य समञ्जसोऽयम् ॥

शक्तिग्रहं च परिहृत्य न बोधकत्वं

शब्दस्य शक्यमिहावक्तुमशङ्कितेन ॥ ३५७ ॥

वैदैकगम्यमिति । कार्यमपूर्वत्वं कार्यम् । न समञ्जसः पुक्तो न
भवति । नेनु यद्यग्रहोऽपि धात्वर्थातिरिक्तं कालान्तरभाविस्वर्गादुक्क-
ल स्वर्गकामिकार्यं न स्वात्तोह स्वर्गकामपदसमाधिव्याहारो न स्या-
दिति तत्समभिव्याहारानुपपत्त्योपस्थिते तस्मिन्संगतिग्रहोऽस्त्विति
चेद्वेत्त्याह—अपमपि न समञ्जस इति । उक्तोऽपि मङ्गतिग्रहोपायः
सम्यङ् नेत्यर्थः । विधिवाक्यार्थावगमात्माग्लोकेऽपि सुखविशेष-
त्साधनयोः स्वर्गपदयोगादीनां श्रितामुष्मिकार्थतया- स्वर्गपदस्य त-
त्समभिव्याहारमात्रेणालौकिककार्योपस्थित्ययोगात् तत्रापि, धात्व-
र्थस्य कार्यत्वे सिद्धे तदनुकूलस्य स्वर्गस्य तदर्थत्वादेनापि वक्तव्य-
त्वात्, उक्तार्थापत्तिगम्यत्वे तस्यापूर्वत्वव्याहारेणैव नोक्तोपायेन व्यु-
त्पत्तिरिति भावः । शक्तिग्रहासम्भवोपपादनफलमाह—शक्तिग्रह-
मिति । शब्दस्य लिङादेः । इह वेदे । अशङ्कितेन दृष्टेनापि ॥ ३५७ ॥

ननु भवन्मते सर्वप्रमाणायोग्यमपि ब्रह्म यथा शास्त्रपतिपाद्यम्
एवमस्मन्मते कार्यमपि शास्त्रार्थोऽस्ति तस्याशङ्क्य वैपम्यमाह—

शब्दस्वरूपं प्रभमलुप्तचिदात्मभूतं

त्रिणोः पर पदममुत्र तु शब्दशक्तिः ॥

शक्यां ग्रहीतुमतिबुद्धिमनस्यपीति

शास्त्रप्रमाणकमदः प्रवदन्ति सन्तः ॥ ३५८ ॥

‘‘शब्दस्वयंप्रभमिति । सदा स्वयंप्रकाशमित्यर्थः । बुद्धि-
निश्चयात्मकहोचिमदन्तःकरणम्, संकल्पविकल्परूपवृत्तिमत्तदेव म-
नः स्तदुपपत्तीत्यतिष्ठतीत्यतिबुद्धिमनस्तस्मिन् । बाह्यमनसागोचर-
स्यापि स्वप्रकाशब्रह्मणोऽहंकारादिशबलस्य साक्षिणा, सत्तादिशब-
लस्य च प्रत्यक्षादिनोपस्थितिसंभवेन तत्र गृहीतमद्वैतिकैर्वेदान्तैर्लक्ष-
णया पूर्णब्रह्मणः प्रतिपादनात्तस्य शास्त्रप्रमाणकत्वं युज्यते, न त-
था त्वदभिमतकार्यस्य । न च तदपि छिन्नादिलक्ष्यमस्त्विति वाच्य-
म् । तथा त्वयाऽनभ्युपगमात् । वाच्यार्थसंबन्धिन्या मानान्तरानधि-
गतस्य जडत्वेन स्वतोऽप्यनुपस्थितस्य तस्य त्वन्मने लक्ष्यत्वायोगा-
च्च । अस्मन्मते लक्ष्यस्य ब्रह्मणो मानान्तरादनुपस्थितस्यापि स्वप्र-
काशत्वेनोपस्थितत्वाद्युज्यत एव लक्ष्यत्वमिति भावः । ब्रह्मादिपदा-
र्थशबलस्य परोक्षत्वादमुत्रैत्युक्तम् । शबले शक्तिग्रहसंभवस्य फल-
माह—इति शास्त्रेति । इति हेतोरदपदं शास्त्रप्रमाणकं सन्तो बा-
ह्यापणादयः शास्त्रयोनित्वादिना वदन्तीत्यर्थः ॥ ३५८ ॥

एवं प्रवर्त्तकवाक्याधीनामेव प्राथमिकी व्युत्पत्तिमभ्युपेत्य लाघ-
वाद्योग्येतरान्वित एव शब्दार्थो न तु तादृशकार्यान्वित इत्युक्तम् । इ-
दानीं सिद्धार्थकवाक्यादपि प्रथमव्युत्पत्तेः संभवात् प्रवर्त्तकवाक्या-
धीना सा, तत्र च कार्योपस्थित्यभावान्न कार्यान्वयी सर्वशब्दार्थ-
इत्याशयेनाह—

जातः सुतः संकल्वेशविवर्द्धनस्ते

त्रिप्रैति वाक्यसमनन्तरमस्य बुद्धिः ॥

श्रोतुर्मुखाकृतिवशेन तु पुत्रजन्म-

वस्तुन्यवश्यमनुमीयत एव घालैः ॥ ३५९ ॥

११ जातः सुत इति । वाक्यसमनन्तरं वाक्यधरणानन्तरम्,
अस्य श्रोतुर्विमस्य मुखाकृतिर्मुखविकामादिस्तद्दशेन तेनैव लिङ्गेन,

तुरवधारणे, पुत्रजन्मवस्तुनि पुत्रजन्मरूपवस्तुविषया बुद्धिरनुमीय-
ता इति सम्बन्धः । पुत्रस्ते जात इतिवाक्यश्रवणानन्तरं पितुर्मुखवि-
कासं दृष्ट्वा ज्ञातपुत्रादिपदार्थस्तदस्योऽप्यभिधानीमिष्टज्ञानवान्प्रसन्न-
कृत्वात्समत्तवदिति तस्येष्टविषयं ज्ञानमनुमिनोति । तच्चेष्टं वस्तु पु-
त्रजन्मैवेति पुत्रजन्मवस्तुनीत्युक्तम् । एवं च न सिद्धवाक्यात्परस्मि-
न् ज्ञानजन्मानुमानं संभवति लिङ्गामावादित्यसदिनि भावः ॥ ३५९ ॥

एवमपि कथं पुत्रजन्मादिज्ञानसिद्धिस्तत्राह—

भूतार्थनिष्ठवचनादपि शब्दशक्तिः

शक्या ग्रहीतुमुदितेन पथाऽनभिज्ञैः ॥

तत्र प्रवर्त्तकनिवर्त्तकवाक्यमूल-

शक्तिग्रहैकनियमस्य न हेतुरस्ति ॥ ३६० ॥

भूतार्थनिष्ठेति । उदितेन पथा उक्तेन मुखविकासाद्युपाये-
न पूर्वोक्तलिङ्गेनेष्टज्ञानानुमानानन्तरं किं तदिष्टमिति जिज्ञासमानः "पु-
त्रस्ते जातः" इति वक्तुं यदाशितेन तत्पदानुलिप्तकृत्कुमाद्यद्वि-
वाससा तर्केण स्वस्मिन्मुखनिमित्ततयाऽवगतं पुत्रजन्मैव तन्मान्यात्म-
यासुखप्रसवादीति निश्चित्येदं पुत्रजन्मज्ञानं कुतोऽस्याभवदिति त-
त्कारणमालोचयन्मस्तुत्रवाक्यश्रवणानन्तरमेव तज्जन्मदर्शनात्तद्वाक्य-
मेव पुत्रजन्मज्ञाने निमित्तमिति निश्चित्य सिद्धार्थवाक्यादपि शब्द-
शक्तिग्रहीतुं शक्यत इति । तत्र लोके । प्रवर्त्तकनिवर्त्तकवाक्यं मूलं
यस्य शक्तिग्रहस्य च प्रवर्त्तकनिवर्त्तकवाक्यमूलशक्तिग्रहः केवलं त-
द्गोचरस्य नियमस्य न हेतुरस्तीत्यर्थः ॥ ३६० ॥

नन्वेवं पुत्राद्यनेकपदार्थसंमग्नरूपवाक्यार्थज्ञानस्य पुत्रादिपदसमुदा-
यापकवाक्यजन्मवस्तुनिष्ठपदस्य पदस्यास्मिन्नर्थे शक्तिरिति कथं

महस्या दिना निश्चेतुं शक्यत इत्याशङ्क्याह—

सामान्यतः प्रथममेव पदार्थपिण्डो

वाच्योऽस्य वाचकमिदं पदपिण्डरूपम् ॥

इत्याकल्य पुनरेव विशेषतोऽपि

शब्दार्थसंगतिमवैति जनस्तटस्थः ॥ ३६१ ॥

सामान्यत इति । संमुखाकारेण पदार्थपिण्डः पदार्थ-
समूहः पदार्थसंगति इति यावत् । अस्य प्रकृतवाक्यस्य । वाचक-
मस्य वाक्यार्थस्येति शेषः । पुनः सामान्यतो वाक्यतदर्थज्ञानपौर्ण-
स्येद्वयपरग्रहानन्तरम् । एव व्युत्पत्त्युः । विशेषतोऽपि शब्दार्थस-
ङ्गतिं पुत्रादिपदस्य तत्तदर्थविशेषे संगतिम्, अवैति अवगच्छति ।
सामान्यतोऽर्थसमूहे पदसमूहस्य गृहीतस्येति को हि बालः स्वार्थ-
व्यवहारपुत्रार्थनिष्ठमायनभावः प्रतिपन्नदेवदत्तपुत्रार्थः देवदत्त तत्र
पुत्र आर्चं इति वाक्यश्रवणानन्तरं तस्मिन्नतिमलिनं सुखादि दृष्ट्वा
पूर्ववदनिष्ठज्ञानमनुमाय तस्य च वाक्यजन्यत्वं निश्चित्य सुताप्यर्थ-
विशेषे पुत्रादिपदस्य योग्येतरान्विते पृथक्पृथक् संगतिमवगच्छति
अतः प्रथमव्युत्पत्तेः प्रवर्तकवाक्याधीनत्वनियमोक्तिः परस्य भ्रा-
न्तिमूलेति भावः ॥ ३६१ ॥

एवं प्रतिपदपदमभिध्याहारादेष्वप्रतिपदस्य विनैव कार्यान्वय-
मतीति योग्येतरान्विते संगतिग्रहणादपि न शब्दार्थस्य कार्यान्वि-
तवनियमः । न च तत्रापि पदान्तरस्य कार्यान्विते मयमावगतशक्त्य-
नुरोधेन कार्यपदार्थाहारोऽस्तिवति वाच्यम् । योग्येतरान्वित एव
मयमं संगतिग्रहोपपादनादित्याशयेनाह—

काष्ठैः रथात्पां पचति निविधैरोदनं पूर्णिकेति

श्रुत्वा बालः सपदि मनुते काष्ठशब्दस्य शक्तिम् ॥

दृष्ट्वा तस्मिन्पचनकरणं प्रज्वलत्काष्ठजातं ।

न्यायोपायादितरवचसां शक्तिषु प्राक् प्रवीणः ॥३६२॥

काष्ठैः स्थाल्यामिति । पूर्णिका-दासी । इतरवचसां काष्ठ-

पदव्यतिरिक्तपदानाम् । शक्तिषु-अमत्रादिविषयास्त्विति शेषः । प्रा-

गेतस्मात्प्रयोगात्पूर्वं प्रवीणो निपुणो विद्वान्मालः पूर्णिका विविधैः

काष्ठैः स्थाल्यामोदनं पचतीति श्रुत्वा पचनकरणं प्रज्वलत्काष्ठजातं

च दृष्ट्वा तस्मिन्काष्ठे न्यायोपायान्पचनवलेन तत्तदर्थविशेषे स्थाल्या-

दिपदानां शक्तेर्निश्चयात्परिशोपादिन्यायेन काष्ठशब्दस्य शक्तिः स-

पदि मनुत इति संबन्धः ॥ ३६३ ॥

इदानीं प्रथमव्युत्पत्तेः प्रवर्तकत्राक्याधीनत्वनिर्णयेऽपि न कार्यान्वि-

ते शक्तिः क्रियातिरिक्तकार्यस्यैव लोकेऽप्रसिद्धत्वादित्याह—

न न किमपि नः कार्यं नाम प्रमाणपथानुगं

मदिह तु पुनर्लिङ्गलोडादेरुपैत्येति वाच्यताम् ॥

न खलु तदितो धात्वर्थादेः पृथग्व्यवसीयते

ब्रजतु तदिह श्रेयोहेतुर्लिङ्गादिपदार्थताम् ॥ ३६३ ॥

न च किमपीति । नाऽप्रमाणपथानुगमिति संबन्धः । न

तावलोके धात्वर्थातिरिक्तं कार्यमस्ति । नापि धात्वर्थे एव तद्वत्-

स्य धातुनैवामिहितत्वेन लिङ्गादिनाऽप्यभिधानायोगात्, अनन्यल-

भ्यस्यैव शब्दार्थत्वात् । न च कार्यत्वाकारेण तस्य लिङ्गार्थत्वमिति

वाङ्मयम् । कार्यत्वस्य कृतिसाध्यापत्त्युपपत्तेः तस्या अतिप्रसक्तत्वेना-

ऽप्रवर्तकत्वात् प्रवर्तकाभिधायिलिङ्गार्थत्वायोगात् । तस्मात्कार्यं तु

निरूपामित्यर्थः । ननु शब्दार्थनिरूपणमस्यावेति किमिदं । का-

र्यस्य तद्वत्त्वं न सम्भवतीति वक्तुं तदिति नासङ्गतामित्यर्थः । पुनः श-

ब्दोऽसङ्गतामित्यर्थः । ननु यदेव कर्तव्यमिति कार्यवेदानुसंगे इति

कथं तदप्रमाणकमित्याशङ्क्य कृतिसाध्यतया धात्वर्थस्तदिच्छा वा
तदाकारा त्रिकीर्णरूपा तयाऽनुभूयते न तदतिरिक्तं किं चिदित्या-
ह—न खल्विति । धात्वर्थः क्रिया, आदिपदात् कारकादिग्रहः ।
कटः कर्तव्यः शीघ्रः कार्येति कारकफलयोरपि कर्तव्यत्वप्रतीतेरितः
प्रसिद्धादात्त्वर्थादेः पृथग् न खलु तत्कार्यं व्यनस्यित इत्यन्वयः ।
ननु कस्याहं प्रवर्तको यो लिङादिनोच्यते शब्दभावनादेर्वालादि-
व्यवहाराहेतुत्वेन मध्यमवृद्धमहत्त्वाऽननुमिनस्य लिङर्थत्वकल्पनायो-
गादित्याशङ्क्य सत्यं श्रेयः साधनत्वमेव ज्ञापमानं बालादिमहत्तौ
करणतया बलत्वं प्रकृते लिङाद्यभिधेयं कल्पमित्याह—प्रवर्तित्विति ।
इह लोके । श्रेयोहेतुरिष्टमाधनत्वम् । भावमघानो निर्देशः ॥३६३॥

ननु समिधमाहेत्याचार्यवचनेन माणवकः प्रवर्तते, न च तस्य
किं चित्त इष्टं लभ्यते मत्स्युन दुःखमेव महद्भवति, तत्कथं श्रेयोहेतु-
त्वं प्रवर्तकं येन तल्लिङ्गं भवेदिति तत्राह—

न खलु जगति श्रेयोहेतुप्रतीत्युदयादते

पुरुषवचनात् कापि प्राज्ञः प्रवर्तितुमर्हति

पुरुषवचनाच्छ्रेयोहेतुप्रतीत्युदयात् पुन-

स्तदनुवशगो रागोत्पत्तौ ततः स हि चेष्टते ॥३६४॥

न खलु जगतीति । पुरुषवचनात् आचार्यादिवचनात् ।
प्राज्ञः प्रेक्षारान् । माणवकस्यापि बलवच्छ्रेयस्करमाचार्याज्ञापालन-
मदृष्टं वा तादृशमस्त्येव धेय इति तत्साधनत्वमेव तत्रापि प्रवर्तकं
यदि तदुभयार्थी माणवको न स्मार्त्तर्हति न प्रवर्तते, दृश्यन्ते हि
दुष्टाः शिष्यास्तथाविधा इति भावः । अस्तु तद्व्यवधानाद्वा एव
प्रवर्तक, इत्याशङ्क्याह—पुरुषवचनाच्छ्रेयोहेत्विति । सत्यं वि-
कीर्णरूपो धात्वर्थरागा मष्ट्यव्यवहितप्राक्कालेऽस्ति, परत्वाचार्यादि-
वचनादिष्टमाधनत्वज्ञानोदयात्पुनः पश्चाद्वागोत्पत्तिः, ततस्तदनुवश-

गो रागाधीनः स माणवकादिः प्रवर्तत इत्यर्थः । तथा च चिकीर्षाया यन्निमित्तमिष्टमाधनताज्ञानं तदेव बाह्यचेष्टायामपि कारणमित्यर्थः । ननु श्रेयःसाधनत्वमनीतादिताधारणं कथं प्रवर्तकमिति चेन्न । कृतियोग्येष्टमाधनत्वस्य प्रवर्तकत्वेनातिप्रसङ्गाभावादित्युक्तमादिति ॥ ३६४ ॥

एवमिष्टमाधनताज्ञानस्य मतद्वयमप्रतिपक्षस्य प्रवृत्तिकारणत्वमुपपाद्य तत्र लिङादेः सङ्गतिग्रहं वक्तुं मध्यमं प्रवृत्तिं प्रत्यव्यवहितमाकालीनचिकीर्षानुमानं तदेतिष्टमाधनताज्ञानानुमानं च व्युत्पत्तौ राह—

नयनिपुणधीर्बालश्चेष्टां समीक्ष्य समीहितुः

कृततदुचितव्याप्तिज्ञानः पुरा निज आत्मनि ॥

परतनुगतं श्रेयोहेतुप्रतीत्युदयोत्थितं

चरितविषये राग तस्य प्रवर्तकमिद्विती ॥ ३६५ ॥

नयनिपुणधीरिति । अनुमाने कुशलधीरित्यर्थः । समीहितुः प्रवर्तमानस्य । कृतं तस्यानुमानस्योचितं व्याप्तिज्ञानं येन स कृततदुचितव्याप्तिज्ञानः । निज आत्मनि स्वात्मनि । परस्य प्रवर्तमानस्य तनुगतं श्रेयोहेतुप्रतीत्युदयात्कृतिसाध्येष्टमाधनताज्ञानोत्पत्तेः । कृतस्याचङ्गानादुत्पत्तमुत्पन्नं चरितविषये तादृशेष्टमाधनताज्ञानात्प्राप्तत्वे चास्वार्थे तस्य प्रवर्तमानस्य रागमिद्वितीयमनुमिनोति । गामानयेसादिलिङादिसमाधिव्याहृतं बाह्यं श्रुत्वा प्रवर्तमानवृद्धस्य गवानपनादिचेष्टां दृष्ट्वा बाह्यः पूर्वं स्वात्मनि प्रवृत्तौ चिकीर्षाजन्यत्वेन व्याप्तिनिश्चयवान् विमता प्रवृत्तौ चिकीर्षाजन्या मेतावत्प्रवृत्तित्वान्मदीयभोजनादिप्रवृत्तिर्वादिति, मध्यमवृद्धे चिकीर्षामनुमाय, मापे वर्णितश्रेयःसाधनताज्ञानजन्या चिकीर्षात्वान्मम भोजनादौ चिकीर्षावदिति कृतिसाध्येष्टमाधनताज्ञानं चानुमिनोतीत्यर्थः ॥ ३६५ ॥

ततः किं तत्राह—

प्रवर्त्तकोत्थाननिबन्धने ततः

समीहितोपायविशेषवस्तुनि ॥

गिरोऽनुमाय प्रतिपत्तिहेतुतां

विशेषसिद्धौ तु समीहते पुनः ॥ ३६६ ॥

प्रवर्त्तकोत्थानेति । ततः परतनुगतरागानुमानानन्तरं प्रवर्त्त-
व्यमिति रागस्योत्थानमुत्पादयित्वेन तस्य श्रेयःभाषनताविशेषज्ञानस्य
निबन्धने विषये समीहितोपायविशेषवस्तुनि कृतिसाध्यत्वविशिष्टेष्ट-
साधने प्रतिपत्तिहेतुतां गिरो लिङ्गादिमद्वाक्यस्यानुमाय पुनर्विशेषसि-
द्धौ तु लिङ्गादिपदविशेषस्यार्थविशेषे शक्तिसिद्धौ च समीहते व-
क्ष्यमाणप्रकारेण यत्नवान्भवतीत्यर्थः ॥ ३६६ ॥

नन्वेवमपि किमाख्यातमात्रस्य तत्र शक्तिः किं वा लिङ्गोद्वादे-
स्तद्विपर्ययेति कथं विवेक्तव्यमियमाशङ्क्य तमेव यत्रविशेषं दर्शयितु-
मादौ गवादिपदसाधारणं तद्विवेकोपायमाह—

पदान्तरस्यागमनादिहान्यत-

स्तथा पदस्योद्धरणदितो गिरः ॥

विशेषसिद्धिं लभते प्रयत्नवान्

पदार्थसंबन्धगतां विचक्षणः ॥ ३६७ ॥

पदान्तरस्येति । अन्यतो वाक्यान्तरात् पदस्य प्रागुक्तवाक्ये
श्रुतस्य पदस्य । इतो गिरोऽस्माद् वाक्यादुद्धरणस्यागाद्विशेषस्य
निश्चयं लभते । प्रयत्नवान् प्रयुक्तपदविशेषस्योद्धारे यस्यार्थविशेष-
स्य ज्ञानं न भवति अन्यत आनीतपदविशेषज्ञानाच्च 'यस्यार्थविशेषस्य
ज्ञानं भवति' तयोः पदविशेषयोस्तावेद्ययोः भवतस्तज्ज्ञानस्य तदन्व-
यायानुविधानादिति न्यायानुमन्धानवानित्यर्थः । अत्र एव विचक्ष-

णो मेधावी । पदार्थसंबन्धगता पदतदर्थसंबन्धसञ्छक्तिस्तद्विपर्या
विशेषासिद्धिमिति संबन्धः ॥ ३६७ ॥

उक्तेन सामान्यन्यायेन लिङादिविशेषस्य श्रेयः साधनत्वरूपेऽर्थे सं-
बन्धं साधयति—

लङ्गादिशब्देऽपगते, लिङादौ
प्रत्यागतेऽभीप्सितसाधनत्वम् ॥
प्रतीयते तेन लिङादिशब्द-
स्तदर्थवाचीति सायेति बाला ॥ ३६८ ॥

लङ्गादिशब्द इति । येन सामान्यमतीति प्रयुक्ताद्वयपात्तदा-
नमेतस्य नेष्टसाधनत्वं प्रतीयते यदा पुनर्लिङादि परित्यज्य तत्रैव वा-
क्ये आनयेत्यादि विधिपदं प्रयुज्यते तदा तत्प्रतीयते तेन स बालो
लिङादिशब्दस्तदर्थवाचीति वेत्तिनि 'सद्वन्धः । एवं च न लिङादि-
लङ्गादिसाधारणारूपत्वरूपेण श्रेयःसाधनत्ववाची किं तु लिङ्ग-
त्वादिर्नवेति भावः ॥-३६९ ॥

एवं योग्येतरान्विते गवादिपदानां शक्तिः, कृतिर्योग्येष्टसाधनता-
ज्ञानं प्रवर्त्तकं तत्रैव लिङादेः शक्तिर्न तु कार्ये, न वा गवादिपदस्य
योग्येतरकार्यान्वये गौरवादित्युक्तम् । नन्वेवमतिलाघवादन्वित एव
शक्तिरस्तु न योग्येतरान्वित इत्याशङ्क्येमेव तदस्माकं सिद्धार्थना-
दिनामित्याह—

योग्येतरान्विततया न च वाच्यताऽस्य—
कार्यान्वितत्ववपुषा सुनरां न चेष्टा ॥
किं त्वन्वितत्ववपुषो न विशेषणस्य
किं चित्प्रयोजकमिहास्ति निरूपणायाम् ॥-३६९ ॥
योग्येतर इति । वाच्यता गवादिपदवाच्यता । अस्य गवादेः ।

तत्किं कार्यान्विते शक्तिरिष्टा ? न, तस्यातिगौरवदुष्टत्वादित्याह—कार्यान्वितत्वेति । तर्हि किं शुद्धे पदार्थे शक्तिः, तदपि न, अन्वयमतीते-
राकस्मिकत्वमसद्भादेत्याशयेनाकाङ्क्षापूर्वकमाह—किं त्वन्वितत्वे-
ति । तन्वययोग्येनातिनारेणान्वयो न समवतीति तदपि तत्र विशेष-
णमिति चेत् सत्यं तेन विना नान्वयमतीतिरस्ति तथापि शब्दार्थनायां
तत्र प्रयोजकं तेन विनाऽप्यन्यपमात्रस्य शब्दार्थत्वे तद्विशेषणस्य म-
योजकत्वेनानिरूपणादिखाशयेनाह—न विशेषणस्येति । कार्य-
त्वस्य वा योग्येतरत्वस्य वेत्यर्थः । प्रयोजकं तदभावे बाधकम् । इह
शब्दाभिधेये ।

ननु पार्थक्यचिदन्विते गवादी किं गवादिपदस्य शक्तिरुक्त आनय-
नादिपदाभिहितान्विते । नाद्यः । वाक्यार्थानियममसङ्गेन कदाचित्
गामानयेति वाक्यादश्वमानय गां वारयेत्यनुमयमङ्गात् । न द्विती-
यः । परस्पराश्रयापनेः । आनयनपदेन गोपदाभिहितान्विताभिधा-
ने तदर्थान्वितां गां गोपदमभिदध्यादेवमानयनपदमपीति चेन्न । ग-
वादिपदेन हि स्वस्वार्थे स्मृतिस्तत्संस्कारोद्बोधो वाऽऽधीयन इति व-
क्तव्यम् । अन्यथा प्रमुष्टसंस्काराणामपि वाक्यार्थानुभवमङ्गात् ।
संस्कारोद्बोध एव पदाधेय इति तत्त्वम्, अन्यथा पदार्थस्मृतिः सं-
स्कारोद्बोधश्च पदजन्यावेति गौरवम् । स्मृतेराद्युविनाशित्वेन तत्त-
त्पदजन्यपदार्थस्मृतिव्यतिरिक्तसकलपदार्थविषयस्मृत्यन्तरमङ्गाद्वा-
क्यार्थानुभवमामग्या तत्प्रतिबन्धाच्च । संस्कारोद्बोधस्तु यावत्कार्य-
भावीति गोद्बोधान्तरमसङ्गः, यदर्थसंस्कारः पदेनोद्बोधने स आ-
सन्न इत्युच्यते । एवमाकाङ्क्षानुपपन्नमिहितान्वितं पदान्वभिदध-
तीति न परस्पराश्रयः । वाक्योत्थानुभवस्यैवंविधपदार्थान्वयाच्चे-
पपत्वनियमात्तत्तत्पदोद्बोधिसंस्कारगोचरार्थविशेषनिरूपितान्वयस्य
सामान्यान्यवयवशक्तैरपि पदैरभिधानाद्वाक्यार्थविशेषसिद्धिश्चेति भा-
वः ॥ ३६९ ॥

अभिहितान्वयवादिनां भगमिदानीं दूषयितुमनुवदति—

यत्केचिदाहुरभिधाय निजान्वयार्था-

नेतावतोपरतव्रन्ति पदानि तेभ्यः ॥

पश्चाद्विशेषणविशेष्यतया तु तेषां

संसर्गबुद्धिरपराऽवतरिष्यतीति ॥ ३७० ॥

यत्केचिदिति । यदाहुरिति संबन्धः । तदुक्तिमेवाह-अभिधायेति । पदार्थाननन्विनानिति शेषः । एवावता पदार्थप्राभिधानेन तूपरतव्रन्ति पर्यवसन्नानि सन्ति न वाक्यार्थानुभवं जनयन्तीत्यर्थः । कथं तां हि वाक्यार्थबोधस्तेन विना वा कथं श्रोतुः प्रवृत्त्यादिरित्यत आह-तेभ्य इति । यदाभिहितपदार्थेभ्य इत्यर्थः । पश्चात्पदव्यापारोपरमानन्तरम् । तुल्यधारणे तेभ्यस्त्विति संबन्धः । तेषां पदार्थानां विशेषणविशेष्यतया संसर्गबुद्धिरिति संबन्धः । अपरा पदजन्यमपतीतेन्या । अवतरिष्यति उत्पत्स्यत इत्यर्थः । पदानां हि पदार्थबोधेनैव पर्यवसानम् । अन्यथा विरम्य व्यापारमतङ्गाद् । पदाभिहिताश्च पदार्था विशेषणविशेष्यतया परस्परं संसृष्टं स्वस्वात्मानं बोधयन्तीति न वाक्यार्थानुभवस्यानुपपत्तिः, न वा श्रोतृमृतेः । न चाविद्यमानानामतीताद्यर्थानां कथमनुभावकत्वमिति वाच्यम् । परमते ग्राह्यपदादेरिव ज्ञायमानगयाऽतीतादेरापि ज्ञानकारणत्वोपपत्तेः अन्यथा पदेष्वपि तदनुपपत्तेर्दुष्परिहरत्वात्तथा चात्यन्तलाघशाज्जब्दार्थ एव पदानां शक्तिरिति यावत् ॥ ३७० ॥

सायम् अनन्वितार्थशक्तावानेलाप्यं तथापि शब्दाद्विशिष्टानुभवस्यानुपवादमापाणिभीषं त्वक्कल्पनेत्याह—

तद् दुर्घटं न खलु किञ्चिदपि प्रमाण-

मस्याः प्रसाधकमुदीरितकल्पानायाः ॥

येनोपलब्धिविषयत्वमुपागतानि

संसृष्टमेव तु पदानि पदार्थमाहुः ॥ ३७१ ॥

तद् दुर्घटमिति । त्वदुक्तं दुरुपपादमित्यर्थः । कुतस्तत्रा-
ह—न खल्विति । कुतो न प्रमाणमिति चेन्न । येन पदानामेव सं-
सृष्टार्थबोधकत्वमनुभवसिद्धं तेन तदुक्तं विमानमित्याह—येनेति ।
संसृष्टमेवेति । परस्परमिति शेषः । गवादिपदानि धामियुक्तविशिष्टा-
र्थमत्पयोद्देशेनैव प्रयुज्यन्ते तस्यैव श्रोतुः पुरुषार्थजनकत्वात्, तद्-
द्देशेनैव प्रेक्षावतां शब्दप्रयोगाच्छ्रोतारोऽपि तत्त्वमेव बुभुक्षन्ते न
पदार्थमात्रमिति न पदानां तावतैव पर्यवसानं युक्तमतः किं विदूगौ-
रवेऽपि प्रामाणिकतया तस्यान्विते पदानां शक्तिरुक्तयुक्त्याऽनुभव-
कार्यवलेन च कल्पनीयेति त्वदुक्ता कल्पना न प्रामाणिकीति
भावः ॥ ३७१ ॥

ननु शब्दात्परंपरया विशिष्टबोधसंभवेनान्विते शक्तिः कल्पनी-
या तावतैवाभियुक्तप्रयोगाद्युपपत्तेरित्याशङ्क्य शब्दपदार्थबोधस्य प-
दस्य चान्वयव्यतिरेकानवगमाम् हेतुहेतुमत्ता सिद्ध्यति । न हि गा-
मानयेतिवाक्यप्रयोगे पदार्थस्मृतिः पृथगनुभूयते येन पदस्य तद्दे-
ता सिद्ध्यैव । वाक्यार्थानुभवस्तु ततोऽनुभूयग इत्यन्वित एव शक्ति-
युक्तेत्याह—

नासंसृष्टपदार्थबुद्धिपदयोः पूर्वापरत्वप्रमां

मुक्त्वा कारणकार्यतावगतये कश्चित्समर्थस्तयोः ॥

पौर्वापर्यमुदीक्ष्य हेतुफलतां सर्वत्र संगृह्णते

नोचेत्सर्वमसंगतं भवति त्रः सर्वव्यवस्थाहतेः ॥३७२॥

नासंसृष्टेति । तयोरसंसृष्टपदार्थबुद्धिपदयोः । नियतपूर्व-
भावित्वं कारणत्वं तादृशापरकालवृत्तित्वं कार्यत्वं तदेतदुभयं तयोः
पूर्वापरत्वज्ञानं विना न संभवतीत्यर्थः । उक्तमेषार्थः सामान्यतोऽ-

न्ययमुखेनाप्याह-पूर्वापर्यमिति । हेतुफलयोरिति शेषः । सर्वत्र दण्डघटादौ । विपक्षे बाधकमाह-नो चेदिति । पूर्वापरत्वज्ञानं विनापि हेतुफलभावग्रहश्चेदित्यर्थः । अपाङ्गत्वे हेतुमाह-सर्वव्यवस्थाहतेरिति । दण्डादिः कारणं घटादिः कार्यमित्येव हेतुहेतुमद्भावस्य व्यवस्थाविलोपप्रमङ्गादित्यर्थः ॥ ३७२ ॥

उत्तरार्द्धं विवृण्वन् कार्यकारणव्यवस्थाऽभावेऽनिष्टं प्रमङ्गयति—

पूर्वापरान्वयवलेन हि कारणत्व-

कार्यत्वसंगतिमिह प्रतियन्ति लोके ॥ :

नो चेद्भवेदनियमो न च तत्र कर्तुं

कार्याणि कारणविशेषमुपाददीरन् ॥ ३७३ ॥

पूर्वापरान्वयेति । पूर्वापरकालान्वयावगतिर्धलेनेत्यर्थः । अनियमः कार्यकारणभासानियमः । तत्रानियमे कार्याणि घटादिरूपाणि कर्तुं कारणविशेषं दण्डादि कारणं नैव कुलालादय उपाददीरन् इत्यर्थः । अतो वाक्यार्थज्ञानाय प्रयुक्तपदतदर्थस्मृतयोः पूर्वापरत्वज्ञानासंभवेन कार्यकारणत्वग्रहासंभवात् पदानां पदार्थमात्रज्ञाने पर्यवसानं कल्पयितुं न युक्तमिति भावः ॥ ३७३ ॥

ननु भवतु पदानां वाक्यार्थज्ञानादृते न पर्यवसानं न चैतावता संसर्गे शक्तिः सिद्ध्यति गौरवात् । आद्यत्वेन पदार्थमात्रे बलमशक्तिकैः पदैः स्वार्थस्मृतिद्वाराऽऽकाङ्क्षादिसहकारित्वेन संसर्गज्ञानसंभवात् । एवं च शक्तियत्वात्पदार्थस्मृतिर्विशिष्टज्ञानं विना पदानामपर्यवसानं संसर्गे च न पदशक्तिसिद्धेः श्रियं सिद्धमिति चेत्तत्राह—

पदजातबुद्धिजनिना भवति

व्यनिपक्तबुद्धिरिति तत्रादिह ॥

न विमानमस्ति भवनामपि चेद्

व्यवधानकल्पनमकारणकम् ॥ ३७४ ॥

पदजातबुद्धीति । पदसमूहबुद्धिजनितेत्यर्थः । व्यतिपक्त-
बुद्धिरिति । विशिष्टार्थबुद्धिरित्यर्थः । इह वृद्धव्यवहारस्थले । वि-
शिष्टार्थबुद्धिस्तावत् पदजातबुद्धिजनिता भवतीति भवतामपि चेत्
न विगानमस्ति तदा पदार्थस्मृतिव्यवधानकल्पनमकारणकमप्रमाण-
मिति संबन्धः ।

अपमाशयः—यदि मसर्गज्ञानं पदजन्यं तर्हि कार्यानुरोधेन
पदानां तत्र शक्तिरावश्यकी शक्तः कार्यन्निगतया यथाकार्यं कल्प-
त्वात्, अन्यथा पटजननाशक्तादण्डादिव पटःपदात्संसर्गज्ञानं न
जायेत । न च कारणतारूपा तन्निर्बाहका शक्तिरन्या दण्डादौ,
शब्दे चान्याङ्गमधारूपा शक्तिः सा च न संसर्ग इति वाच्यम् ।
दण्डादिशक्त्या सदृश्या एव तस्याः स्ववाच्यसम्बन्धानपेक्षशब्दवृ-
त्तित्वेनाभिधात्वे सम्भवति तद्वेदे प्रमाणाभावात् । लाक्षणिकश-
ब्दवृत्तिकारणता तु नैवम् । अन्यव्यातिरेकानियमाद्यनुपपत्तिक-
ल्पत्वाविशेषेण च तदभेद एवोचितः । न चैवमपि पदार्थशक्त्यैव
परम्परया संसर्गज्ञानमन्ययामिद्धमिति वाच्यम् । यतस्तथा सति वा-
क्यार्थे तथापि मते लक्षणैव स्यात्, शक्त्या परम्परसंबन्धस्यैव ल-
क्षणात्वात्, अन्यथा तीरादेरापि तथैव गङ्गादिपदाज् ज्ञानमस्त्विति
लक्षणैव लुप्येत । तस्मात्संसर्गे लक्षणामनभ्युपगच्छतस्तत्र शक्तिरव-
श्यं वाच्येति ॥ ३७४ ॥

नन्वेवमपि “व्यवधानकल्पनमकारणकम्” इत्यनुचितं वाक्यार्थबुद्धेः
पदार्थविशिष्टबुद्धितया पदार्थज्ञानजन्यत्वाच्चस्य च पदाभिहितस्मृ-
त्यन्यस्यासम्भवात् । किं च बोधयार्थज्ञाने पदमेव करणमिति तस्या-
पारतयापि साऽवश्यं वाच्येति चेत्तत्राह—

व्यतिपक्तबुद्धिजनकं सकलं

। पदजातमित्यनुमतं यदि वः ॥

व्यवधानकल्पनविदम्बनया ।

किमिहाञ्जसैव जनकं भवतु ॥ ३७५ ॥

व्यतिपक्त्युद्धीति । व्यवधानकल्पनेव विदम्बना नटना ।
तयैतर्थाः । अञ्जसा माक्षाच्छक्त्यैवेति यावत् । न तावन्मध्ये स्मृ-
तिः कल्पनीया गौरवात् । अन्यत्रापि विशिष्टज्ञानस्य विशि-
षणज्ञानाजन्यतया प्रकृते तदनपेक्षणात् । न चैवमपृथीतश-
क्तेरापि वाक्यार्थधीप्रसङ्गः । सम्बन्धज्ञानजन्यसंस्कारस्य पदज्ञा-
नोद्बुद्धस्यान्वयव्यातिरेकाभ्यां हेतुत्वावधारणेनातिप्रसङ्गाभावात् ।
करणव्यापारोऽप्यावश्यकश्चेत्संस्कारोद्बोध एवास्तु । न चैवं सं-
स्कारजन्यत्वेन वाक्यार्थज्ञानस्य स्मृतित्वं स्यादिति वाक्यम् । त-
स्मान्विषयसंस्कारजन्यस्यैव स्मृतिरवाद्वाक्यार्थज्ञाने च तदभावात् ।
संस्कारकरणकं च ज्ञानं स्मृतिः, करणताच्च कारणतेरक्षातिवि-
रोधः, वाक्यार्थज्ञाने च वाक्यमेव करणं न संस्कार इति व्यवधा-
नकल्पनप्रकारणकमेवेति भावः ॥३७५॥

नन्वेवमापि न तदकारणकं विशकलितपदमयोगे हि ततः पदार्थ-
स्मृतिरनुभूयत इति पदस्य स्मारकत्वं यत्सुखम् । अतः संश्लिष्टपद-
मयोगेऽपि पदात्साऽऽवश्यकी, एवं च तत्रैवं पदव्यापारः । वाक्यार्थ-
बोधे तु पदार्थानामेवाकाङ्क्षादिगता हेतुत्वम् । न चैवं वाक्यार्थबो-
धस्याशाब्दत्वापत्तिः पदार्थस्वमानन्तरमपि प्रमज्येतेति वाच्यम् ।
परम्परया शब्दजन्येऽपि शब्दस्य सात्पर्येण तज्जाब्दत्वोपपत्तेः, अत-
एव वृद्धानां तदुद्देशेन शब्दमयोगोऽपि न विरुध्यते, पदार्थमानस्व-
भावे वक्ष्यमाणदृष्टान्ते मसिद्धमिति नार्थान्तरिकमश्रुतिं चिदिति
चेन्नेसाह—

पारम्पर्यं ह्यगतिकमतिं कारणादाश्रयन्ते

नोत्सर्गेण स्फुरति विदुषां यत्र सत्र प्रमाडी ॥

श्रुत्या सोमक्रयमनुगतः साधनत्वेन हित्वा

साक्षाद्भावं ह्यरुणिमगुणः प्रापदेनामशक्तेः ॥३७६॥

पारम्पर्यमिति । यत्र विद्रामोऽगतिकगति मुख्यगतिशून्या-
नां गतिसदृशं पारम्पर्यमाश्रयन्ते तत्र तेषां विदुषा कारणाद्वलवद्-
नुपपत्तिः सा मनादी स्फुरति न तत्त्वर्गेण स्वभावनः स्फुरतीत्य-
र्थः । यत्र हि यस्य कारणत्वं प्रमितमथ च साक्षान्नोपपद्यते यथा
यागस्य स्वर्गं प्रति कारणता तत्रानुपपत्तिबलाद्विधान्नराभावनिमि-
त्तं परम्पराकारणत्वं पाण्डिता आश्रयन्ते यथा मध्येऽपूर्वकल्पनया
यागस्य, नैवमिह संसृष्टज्ञाने स्मृत्या विना साक्षात्कारणत्वे शब्द-
स्य काव्यनुपपत्तिरस्ति, विशिष्टज्ञानत्वादियुक्तानुपपत्तेः परिहृत-
त्वात् । न चान्ते समूहालम्बनैकस्मृतिविषयतावत्पदेभ्यो मध्ये स्मृ-
तिरनुभूयत इत्युक्तम् । एवं यदानामेव स्वगार्हपत्यगोचरविशिष्टज्ञा-
नजनकत्वे सम्भवति यदार्थाख्यप्रमाणान्तरमपि न कल्पनीयम् । व-
क्ष्यमाणदृष्टान्तेऽपि न प्रमाणान्तरं संप्रतिपन्नमिति बक्ष्यत इति भावः ।
साक्षात्प्रामाणिकरणत्वासम्भवेऽन्यद्वारा तदुपपादनीयमित्यत्र स्वयं
दृष्टान्तमाह—श्रुत्येति । साधनत्वेन सोमक्रयमनुगतः सोमक्रयेण सं-
षद्धः । साक्षाद्भावं साक्षात्साधनत्वम् । एनां मनादीं प्रापयत् ।
अशक्तेः शक्त्यभावात् । अरुणिमगुणो हि अरुणयेत्यादिवाक्येऽरु-
णयेति तृतीयाश्रुत्या सोमक्रयं प्रति साधनत्वेन बोधितः स्वस्या-
मूर्तत्वेन साक्षात्क्रयसाधनत्वाशक्तेः साक्षाद्भावं विहाय द्रव्यावच्छे-
दद्वारा परम्परया साधनत्वं प्रापदित्यर्थः ॥ ३७६ ॥

यत्तु यदार्थाख्यं मानं लोकसिद्धमिति पूर्वपाक्षिणोऽनुशयमवोचाम
तोददानीं शङ्कते—

श्वेतिमानमसिपश्यतः पुरः शृण्वतस्तदनु हेषितध्वनिम् ॥

तद्वदत्र खुरमुद्गरस्वनं श्वेतरूपतुरगोऽटतीति धीः ॥३७७॥

श्वेनिमानमिति । श्वेतं रूपमित्यर्थः । पुरः अग्रे हेपितध्वनिम्
अश्वध्वनिम् । अनेनाश्वत्वोपास्थितिरुक्ता । अत्र लोके । खुरमुद्रा-
स्वनं खुरस्य तीक्ष्णशब्दम् । अनेन च तस्य धावनं सूचितम् । लो-
के हि अग्रे दूरतः श्वेतरूपं पश्यतोऽश्वध्वनिं खुरशब्दं च श्रुत्वा
प्रत्येकमश्वत्वाद्यवगच्छतः श्वेतोऽश्वो गच्छतीति बुद्धिर्जायते, सा
न तावत् प्रत्यक्षेण, दूरादिदोषेण तस्य तदसमर्थत्वात् । नापि लिङ्गेन
विशिष्टार्थव्याप्तिलिङ्गाभावात् । न तादृशः शब्दस्त्वत्रास्ति, ततः कलु-
प्तमानान्तरासम्भवाच्चधुरादिनाऽवगमश्वेतादिरूपपदार्थैरेव श्वेतोऽश्वो
धावतीति धीर्षदुद्भवतीत्यर्थः ॥ ३७७ ॥

दार्ष्टान्तिकमाह—

तद्वदत्र पदजातबुद्धिभिः-

बोधिताखिलपदार्थहेतुकः ॥

सर्वशब्दत्रिपयार्थसंगतेः

प्रत्ययो भवति योग्यतादिभिः ॥ ३७८ ॥

तद्वदिति । अत्र वाच्ये पदजातबुद्धिभिः प्रतिपदं क्रमेणो-
त्पन्नमतिर्बोधिता येऽखिलपदार्थास्तद्वेतुकः सर्वेषां गवादिशब्दा-
नां ये प्रतिपाद्यार्थोन्नेषां परस्परसङ्गतेः ससर्गस्य योग्यतादिभिरा-
काङ्क्षायोग्यतासन्निधानैः सहकारिभिः प्रत्ययस्तद्विषयः प्रत्ययो भ-
वतीत्यर्थः । अतः पदार्थमानत्वं लोकप्रसिद्धमेवात्रास्थितमिति ना-
लौकिकमिति भावः ॥ ३७८ ॥

सिद्धान्ती प्रत्ययज्ञादिनैरास्य प्रत्ययस्योपपत्तेर्न तदर्थं मानान्तरं
पट्यमिति दूषयति—

नैतत् कलुप्तनिमित्ततोऽपि घटते संसर्गधीरीदृशी

श्वेतोऽश्वस्त्वरितोऽभिधाप्रतितरामित्यादिकार्योत्थिता ॥

१ अस्यापे वेदांतानां कार्यपरत्वनिरासः । २८१

कार्यं क्लृप्तनिवन्धनं यदि भवेत्तस्यापरं कारणं
कल्प्यं तेन पदार्थजातजनिता नैषा मतिर्लिङ्गजा ॥३७९॥

नैतादिति । कुत इत्यत आह—क्लृप्तनिमित्ततोऽपीति । व-
क्ष्यमाणक्लृप्तप्रमाणानि । ईदृशीत्युक्तमेवाह—श्वेतोऽद्वय इति ।
तनु यथाऽनुमानाद्यवगमं प्रत्यक्षेणाप्यवगच्छन्ति तद्वत्क्लृप्तप्र-
माणानवगममपि पदार्थप्रमाणेनावगच्छन्तिवति तत्राह—कार्यमि-
त्यादिना । क्लृप्तं निवन्धनं कारणं यस्य तत् । यत्र
हुमवमपि क्लृप्तं भवति तत्रैकेनावगममन्येनाप्यवगम्यतां यत्र
तु नैष अप च क्लृप्तेनैव कार्यं निर्वहति तस्यापरं कारणं
न कल्प्यं कार्यस्य तेनैव निराकाङ्क्षत्वात् । ततः किं तथाह—तेनेति ।
एषा मतिः श्वेतोऽद्वय इत्यादिमतिः । किंप्रमाणजा तद्धोषा मतिस्त-
त्राह—लिङ्गनेति । लिङ्गोति प्रत्यक्षस्याप्युपलक्षणम् ॥ ३७९ ॥

“न पदार्थजातजनिता” इत्यादि विवृण्वन्त्याह प्रत्यक्षादिसमुदाया-
देषा मतिरस्त्वित्याशङ्कामपि निराकरोति—

पादार्थं न पृथक् प्रमाणमपरं नानाप्रमाणोद्भवं
नाप्येतत्फलमत्र पक्षयुगले कल्प्यं निमित्तान्तरम् ॥
क्लृप्तं लिङ्गमतोऽपि निर्वहति चेत्संसर्गधीरीदृशी

पादार्थं न पृथक् प्रमा न च फलं नानाप्रमाणोद्भवम् ॥३८०॥

पादार्थमिति । पदार्थमन्वन्ति पादार्थपदार्थममुदायरूपमिति
यावत् । पृथक् प्रत्यक्षादिव्यतिरिक्तम् । अपरं प्रत्येकप्रत्यक्षादिफला-
दतिरिक्तम् । नानाप्रमाणोद्भवं प्रत्यक्षलिङ्गममुदायजन्यम् । एत-
त्फलं संसर्गज्ञानं श्वेतोऽद्वयो धावतीत्येवंरूपा प्रमा । उभयत्र द्व्य-
णमाह—अत्रेति । तस्मिन् पक्षद्वये इत्यर्थः । पदार्थममुदायस्य प्रमा-
णममुदायस्य च प्राक् प्रमाणत्वेनावलम्बत्वात्तदुभयप्रमाणमत्रैव क-
ल्पनीयमित्यर्थः ।

अथ वा पृथक् प्रमाणत्वरूपे नानाप्रमाणफलत्वं च प्रसङ्गे नि-
मित्तान्तरं कल्प्यं यत इत्यर्थः । तर्ह्यनन्यथासिद्धकार्यवलात्तदन्यतर-
प्रामाण्यं कल्पतामित्याशङ्क्य, ओमिदौ हेतुरिति पाद-कल्पसामिति ।
लिङ्गमिति प्रमाणान्तरस्याप्युपलक्षणम् । इदमिहाभिप्रेतम् । श्वेत-
द्रव्येण समीपमिन्द्रियसंनिकर्षभावदस्त्येवान्यथा श्वेत इति ज्ञानासंभ-
वात् । अश्वत्थाद्यंशज्ञाने चक्षुषो यद्यपि दोषः प्रतिबन्धकस्तथापि
हेपादिना तदनुमाने तद्विशिष्टेन्द्रियेण प्रत्यभिज्ञेन परोक्षापरोक्षरूपा
श्वेतोऽश्वो घावतीति धीर्भविष्यतीति । एवं विमतः श्वेतः अश्वः हे-
पाकर्तृत्वात्संमतवदिति श्वेतोऽश्व इति विशिष्टज्ञाने, श्वेतोऽश्वो घा-
वति अव्यवधानेन नाना देशेषु दृश्यमानत्वात्तादृशदेवदत्तवत्, एवं
श्वेतरूपे हेपासुरमुद्गरस्वनादिकर्तृत्वसामानाधिकरण्यानुपपत्त्याप्ये-
तादृशी धीर्भविष्यतीति । न तदर्थं त्वदुक्तकल्पनेसाशयेनोपसं-
रति-पादार्थीति । पदार्थममुदायकरणिकेत्यर्थः ॥ ३८० ॥

एवं योग्येतरकार्यान्विते योग्येतरान्विते वा न पदानां शक्ति-
रतिगौरवात् । नापि केवलपदार्थे वाच्यार्थमतीतेराकस्मिकतापत्तेः ।
केवलार्थशक्तेभ्य आकाङ्क्षादिसहकृतेभ्यः पदेभ्यो न संसर्गधीजन्म
अशक्तात्कार्यासम्भवेन तदा कार्यानुरोधेन शब्दशक्तेरपि तत्रावश्य-
कत्वात् । कारणताशक्तेरेव स्ववाच्यमम्बन्धानपेक्षशब्दवृत्तित्वेनाभिधा-
शक्तित्वात् । नापि पदस्मारितपदार्थानामेवाकाङ्क्षादिवशात्परस्परं
स्वसंस्पृष्टविषयज्ञानकारणता, शब्देभ्यः साक्षादेव वाच्यार्थप्रमास-
म्भवे मध्ये स्मृतिकल्पनायोगाद्वाच्यार्थबोधस्य शब्दाजन्यत्वेऽशब्द-
त्वं च स्यात् । न च परम्परया शब्दमूलत्वेन शब्दत्वम्, चाक्षुष-
रूपादिलिङ्गज्ञानुमितेरपि चाक्षुषत्वापत्तेः । पदार्थरूपप्रमाणान्तरक-
ल्पनाप्रसङ्गादपि नैव यथाः साधन इत्युक्तम् । इदानीं लाघवेनाकु-
निमात्रवाचकशब्देन व्यक्तीरेव पदार्थशक्तपदेभ्यो वाच्यार्थो लक्ष्य-
ताम् एवं च न पाशुक्तो दोषः कोऽप्यत्र मसज्जत इत्याशङ्क्याश्राप

मनिपिपादापिपद्यनुरोधेन केवलपदार्थशक्तेरयुक्तत्वे स्थितेऽन्वयवोध-
स्य शब्दलभ्यत्वाच्चातीवास्माकमनिष्टमिसाशयेमतदनिराकरणेन द्यो-
तयन्नुपसंहरति—

नासंसृष्टमतो वदन्ति न च तान्याहुः क्रियासङ्गतं

योग्येनान्वितमेव केवलममून्याहुः स्वमर्थं यतः ॥

एवं सत्यपवर्जितक्रियमलं निष्पन्नरूपं सदा

संसर्गादिविवर्जितं च वदितुं वस्तुस्वरूपं श्रुतिः ॥३८१॥

नासंसृष्टमिति । वदन्ति पदानीति शेषः । कार्यानिर्गते श-
ब्दसङ्गाति निराकृत्य सिद्धान्विते तत्समर्थनफलमाह—एवं सतीति ।
सिद्धान्वितस्यापि शब्दार्थत्वसम्भवे सतीत्यर्थः । अपवर्जिता परिहृ-
ता क्रिया कार्य यस्मिन् ब्रह्माणि तद । अलं समर्था ३८१ ॥

एवमभिहिदान्वयादि निराकृत्यानिर्गतां शब्दार्थं इत्युक्तम् ।
ननु कोऽयमभिनिवेशस्तत्राभिहितान्वयपक्षेऽपि लक्षणयाऽखण्डब्रह्म-
सिद्धिसम्भवात्, तावन्मात्रस्यैव तव मते प्रतिपाद्यत्वादित्याशङ्क्या-
स्तु वा तथेत्याशयेनाह—

अभिहितघटनाऽथ वाऽन्विताना-

मभिहितिरस्त्वथ वा न पक्षपातः ॥

क्वा चिदपि समयेऽस्ति नः कदाचिद्

बहुघटनात्मकवस्तुनिष्ठवाक्ये ॥ ३८२ ॥

अभिहितघटनेति । अभिहितानां घटनाऽन्वय इत्यर्थः ।
पुरोक्तानयमकल्यादस्य कल्यान्तरत्वं द्योतयितुमाधोऽय वेति शब्दः,
स चादौ योजनीयः । क्वचिदपि समये पक्षपातो नो नास्तीति संव-
न्धः । नन्वखण्डे ब्रह्माणि नोभयमपि सम्भवतीति कथं तदङ्गीकारः
इत्याशङ्क्यान्पत्रेव तदङ्गीकार इत्याह—बहुघटनेति । बहूनामर्था-
नां घटनात्मकं यद्वस्तु प्रतिपाद्यं तन्निष्ठे वाक्ये गामानयेत्यादिलौ-

के उपनिष्टोमेन यजेनेत्यादिवैदिके चाभिहितघटनेत्यादिसंबन्धः ३२०
यद्युच्यतेनात्मके निविशेषणव्यावर्त्यमाह—

अभिहितघटना न चोपपन्ना
परदृशि नाभिहितस्तथान्वितानाम् ॥
अनधिकविकलार्थगोचरत्वा-
च्च तदुभयं श्रुतिमस्तके पदानाम् ॥ ३८३ ॥

अभिहितघटना न चेति । परदृशीत्यमङ्गस्वपकाशचिदा-
त्मनो निर्देशात्तस्यान्वितत्वेनानन्यतत्वेन चाऽभिधानायोग्यता ध्व-
निता । कुतो नेत्यत आह—अनधिकेति । अधिको विकलश्च न
भवतीत्यनधिकविकलः, तादृशः शुद्धाचद्रूपोऽर्थो गोचरो येषां तेषां
भावस्तत्त्वं तस्मादित्यर्थः । अथ चाऽधिकेत्तन्वितत्वं विकलेति केव-
लत्वम् । यद्यप्यात्मवस्तु केवलं तथाऽप्यन्यमतिपोगितया स्वरूपेण
वा नाभिधानयोग्यं स्वपकाशात्वादिति विकलोवत्यभिप्रायो द्रष्टव्यः ।
उपसंहरति—न तदिति । तत्तस्मात् । उभयम् अभिहितान्वयो-
ऽन्विताभिधानं च ॥ ३८३ ॥

ननु पक्षद्वयेऽपि—वाक्यस्याखण्डार्थमतिपादने किं कश्चिद्विशे-
षोऽस्तीत्याकाङ्क्षायामस्ति कश्चिदित्याह—

अभिहितघटना यदा तदानीं
स्मृतिसमबुद्धियुगं पदे विधत्तः ॥
परदृशि पुनरन्विताभिधाने
पदयुगलात्स्मृतियुगमेव पूर्वम् ॥ ३८४ ॥

अभिहितघटना यदेति । स्मृतिसमबुद्धियुगमिति । मह-
पक्षे हि पदानां पदार्थमात्रबोधे पर्यवसानात्म पदशतमेव लभ्यत
शीत न स्मृतिः शब्दमाश्रयणरूपस्य स्मृतिस्त्वापोमात् । किं तु सं-
बन्धावगमकाले मनिन्दार्थाविपत्तयाऽनुवादत्वेन स्मृतिममेति । पदे

तत्त्वंपदे । तस्मिन्पक्षे स्मृतिसममेव बुद्धियुगं परमात्मनि विधत्तः
जनयतः । अन्विताभिधाने तु पदानां शक्त्यान्वयमभिपादय एव
व्यापारात्पदार्थज्ञानं सम्बन्धिविशेषैव पदजमिति न तत्पदकरणकं
किं तु प्रसिद्धस्मृतिवत्संस्कारकरणकमेवेति स्मृतिरेवातस्तत्त्वंपदयु-
गलाद्वाक्यार्थमतीतेः पूर्वं स्मृतिद्वयमेव भवतीति विशेष इत्यर्थः । एत-
च्च परमताद्वीकारेणोक्तमिति द्रष्टव्यम् । अत्र उभयप्रतानुरोधेन त-
त्त्वंपदार्थविषया धीः स्मृतिसमा स्मृतिरेव वेति यथा तथाऽस्तु, एता-
वताऽप्यखण्डार्थनिष्ठता वाक्यस्य न विहतेति भावः ॥ ३८४ ॥

एवं तत्त्वंपदजन्यपदार्थबोधे पक्षद्वये विशेषमुक्त्वाऽखण्डवाक्यार्-
थबोधोत्पत्तौ विशेषमाह—

स्मृतिसमपदजन्यबुद्धियुग्मात्

परदृशि मोहनिवर्त्तनं परेषाम् ॥

परदृशि पदजस्मृतिद्वये स्यात्

पदयुगलात्प्रमितेः समुद्भवो नः ॥ ३८५ ॥

स्मृतिसमपदेति । स्मृतिसमे च ते पदजन्ये च ते च बुद्धी-
तपोर्युग्मं तस्मादित्यर्थः । मोहनिवर्त्तनं साक्षात्कारः । तत्त्वंपदजन्य-
स्मृतिममलक्ष्यपदार्थद्वयज्ञानादेशाभिहितान्वयवादिनामात्मसाक्षात्का-
रो भवेन्न तु शब्दात्, इतरत्र तु पदजन्यस्मृतिद्वये सति तत्त्वंपदा-
भ्यामेव वाक्यार्थप्रमितेः समुद्भव इति महान्विशेषः । एवं च न इति
वदता साक्षात्कारस्योपनिषन्न्यत्वेन ब्रह्मणः स्वमते औपनिषद-
त्वसिद्धेरिदमेव ज्ञाय इति दर्शयाम् ॥ ३८६ ॥

एवं लोके शब्दानां कार्यान्विते व्युत्पत्तिवशेन वेदान्तानां सि-
द्धब्रह्मण्यप्रामाण्यमिति मतं निराकृत्य तत्र तेषां प्रामाण्यं स्यापि-
तम् । इदानीं भावनावाक्यार्थवादी श्वशभावनारूपपुंमहात्तिपर एव
सकलोऽपि वेद इत्याशयेन मयम् शब्दभावनाया लिङ्ग्यत्वमा-

वाङ्मने—

औदासीन्यप्रच्युतिप्रापकेऽर्थे

लिङ्गलोडादेर्लोकतो ज्ञातशक्तेः ॥

पुंसो वेदे प्रेरकत्वेन कल्प्या

लिङ्गलोडादेर्भावनैवानृतन्त्रे ॥ ३८६ ॥

औदासीन्येति । औदासीन्यस्य प्रवृत्तिभागभावस्य प्रच्यु-
तिरभावः प्रवृत्तिरिति यावत् । तस्याः प्रापके निमित्तेऽर्थे प्रेरणा-
यामित्यर्थः । लोकतो लोके पुंस औदासीन्यप्रच्युतिप्रापकेऽर्थे ज्ञात-
शक्तेर्लिङ्गलोडादेर्वेदेऽर्थवत्त्वेन लिङ्गलोडादेर्भावना लिङ्गलोडादिद्व्या-
पारक्या भावना कल्प्या । कुत इत्यतः आह—पुंसः प्रेरकत्वेने-
ति । लिङ्गलोडादेरित्यनुपञ्जनीयम् । प्रेरकत्वापारः प्रेरणा वेदे च
लिङ्गलोडादेरेव पुमांसं प्रति प्रेरकत्वात्तद्व्यापार एव भावना तत्र लि-
ङ्ग इत्यर्थः । ननु लोके चेतनानामेष प्रेरकत्वं दृष्टं तत्कथमचेतन-
लिङ्गदेस्तदिति तत्राह—अनृतन्त्र इति । अपौरुषेय इत्यर्थः ।
मामयं प्रेरयतीति यद्व्यापारं ज्ञात्वा चेतनः प्रवर्तते स व्यापारवान्
प्रेरकस्तद्व्यापारश्च प्रेरणा स चापौरुषेये वेदे लिङ्गादिरेव यजेत जु-
ह्यादित्पादितद्व्यापारश्रवणानन्तरमेव पुरुषस्य प्रवृत्तेः स एव
प्रवर्तक इत्यर्थः ।

एतदुक्तं भवति । माणवक ! मामानयेत्याचार्यवचःश्रवणानन्तरं
प्रवर्त्तमानं माणवकं दृष्ट्वा व्युत्पत्तिस्तुरित्यमनुमिनोति विमता प्रवृत्तिः
प्रेरणाज्ञानपूर्विका नरान्तरायत्तप्रवृत्तित्वात् मम स्तनार्थिनो रोदने-
न प्रेरिताया मातुस्तनदानप्रवृत्तिवदिति । स्वभोजनादिप्रवृत्तिवार-
णाय नरान्तरमिति । तत्र चान्दगद्यस्तिरेकाद्व्यापारं लिङ्गादेः शक्तिरूप-
स्ययतीति तत्र व्युत्पत्तिर्लिङ्गादेर्वेदे तद्व्यापार एव भावना तदर्थः
सिद्ध्यतीति ॥ ३८६ ॥

ननु किं लोकेऽपि लिङ्गादिव्यापार एव मेरणा नेत्याह—

आज्ञाद्यर्थः प्रेरकः पौरुषेये

लिङ्गलोङादेर्भाविना वेदवाक्ये ॥

पुंसोऽभावात्तद्गताज्ञाद्यभावात्

पुंसंवन्धात्प्रेरकारस्ते हि वाक्ये ॥ ३८७ ॥

आज्ञाद्यर्थ इति । आदिपदेनाध्ययनादिग्रहः, आज्ञादिरूपोऽर्थ इत्यर्थः । प्रेषिते प्रवर्त्यतेऽनेनेति प्रेरकः प्रेरणा, लौकिकवाक्यस्य पौरुषेयतयाऽऽचार्यादिपुरुषसम्बन्धात्तत्र न एव प्रेरकस्तद्व्यापाररूपाज्ञादिरेव प्रेरणा, पुंसवृत्तेस्तत्र एव सम्भवेन लिङ्गादेस्तत्र प्रेरकत्वायोगादित्यर्थः । एवं च तद्वैविध्यं सिद्ध्यतीत्याशयेनाह—लिङ्गलोङादेरिति । ननूक्तव्यवस्थायां किं नियामकमित्याशङ्क्य तयोः सम्भवात्सम्भावैव व्यवस्थापकानित्याशयेनाह—पुंसोऽभावादिति । अभावादिति छेदः । तद्गतेनेति । वेदगतेत्यर्थः । ते पुमांसः आज्ञादयो वा । तथा च न लिङ्गादेः प्रेरणा तत्रास्तीति भावः । एवं च प्रेरणात्मनि लिङ्गादिशक्तेर्लोकवेदयोः समत्वात्तत्र कार्यवादिन इव भावनावादिनो वैयधिकरण्यादिवैषम्यमिति भावः ॥ ३८७ ॥

ननु भावनायाश्चेतनव्यापारस्त्वेन प्रसिद्धत्वान्कथं लिङ्गलोङादेर्व्यापारो भावनेत्याशङ्क्य सत्यम्, अर्थभावना तथैव, शब्दभावना तु ततो विलक्षणा ततस्तत्र भावकादिवैलक्षण्यं युज्यते इत्याशयेन तस्या भाव्यं चाह—

लिङ्गलोङादिर्भाविनस्तत्र भाव्या-

नुष्ठेयेऽर्थं पुंप्रवृत्तिः प्रतिष्ठा ॥

लिङ्गलोङादेः पुंप्रवृत्त्यंशनिष्ठौ

व्यापारो यस्तं विदुर्भावनेति ॥ ३८८ ॥

लिङ्गलोङादेरिति । भावको भावनाश्च यस्तत्तत्ते वाच-
्यः । तत्र शब्दभावनायां भाव्या साध्या अनुष्ठेये कृतिसाधये अर्थे
धात्वर्थे पुमवृत्तिः अर्थभावनारूपा पुरुषवृत्तिः सप्तम्यौ च समाना-
धिकरणे विषयत्वार्ये । यद्यपि धात्वर्थोऽर्थभावनाया न भाव्यः
किं तु करणं तथापि तत्साध्य एव स भाव्यावाञ्छित्वायां व्यापार-
रूपायां तस्यां करणतयाऽन्वेतीति तस्य तत्साध्यत्वानपायादर्थे पुम-
वृत्तिरित्युक्तम् । प्रभिद्धा धात्वर्थीनप्यतिवलातिमद्धा । तथा च धा-
त्वर्थीतिरिक्तार्थभावना नेति शङ्कः न कार्येत्यर्थः । ननु क्लेशात्मि-
कायाः प्रवृत्तेर्भाष्यत्वायोगात्स्वर्गादिरेव भाव्यो वाच्यः स चार्थभा-
वनाया एव भाव्यो न शब्दभावनाया अपीत्याशङ्क्याह-लिङ्ग-
लोङादेरिति । पुंमवृत्तिरूपो यो भाव्योऽशस्तस्मिष्ठस्तत्पर्यवसापी,
मेरणारूपस्य लिङादेर्व्यापारस्य मेर्यमवृत्तिरूपा सैव भाव्यत्वयो-
गेति तन्निष्ठैव शब्दभावनेत भावनावादिनो मन्यन्त इत्यर्थः ॥ ३८८ ॥

ननु शब्दभावनाया अपि भावनात्वात्पुंशत्वं वाच्यं तत्र प्र-
वृत्तिर्यद्यपि प्रथमांशः मिद्धस्तथापि तत्करणमिति कर्तव्यता च न सि-
द्धे, तत्र न तावच्छब्दः करणं नस्य तत्कर्तृत्वात् । न च तदतिरिक्तं
किं चित्करणमास्त, नापि प्रयाजादिरिव तादिनेकर्तव्यता का-
चिदनुभूयते इत्याशङ्क्य तदुभयमाह—

करणमिह लिङादेर्ज्ञानमेवाङ्गभागः

पुनरभिरुचिहेतुर्दृश्यते च प्रशंसा ॥

विधिरयमिह तन्त्रे जैमिनीये न कार्यं

न च भवति विधिर्नः श्रेयसो हेतुरर्थः ॥ ३८९ ॥

करणमिति । इह शब्दभावनायाः । लिङादेस्तस्यां गृहीत-
संगतिकलिङ्गदेः । अङ्गभाग इतिकर्तव्यता । अमिहचिदंतुः धात्व-
र्यानुष्ठानेच्छाहेतुः । प्रशंसा स्तुतिस्पर्शज्ञानमिति यावत् । शब्दभाव-
नाया वाचकत्वेन लिङादिज्ञानानन्तरमेव तच्छ्राविणां प्रवृत्तिदर्श-
नेन तद्धेतुतया कस्यशब्दभावनाया अपि तदानीमेव भावात्तज्ज्ञानं
वत्करणम् । एवमर्थसाधारणधात्वर्थमाशस्त्यज्ञानं तत्र रुच्युत्पादनद्वारा
शब्दभावनासाध्यमवृत्तौ साहाय्यमाचरणीति तत्रैतिकर्तव्यतेति
सा प्रशंसा सिद्धेत्यर्थः । ननु भवतु शब्दभावनाया एवं प्रशंसा
माननाज्ञानं कुतो भवेत्, लिङादिनैवेत्याह-विधिरिति । प्रवर्त्तकलि-
ङ्गाद्यर्थ इत्यर्थः । अपि भावनारूपः शब्दव्यापारः । तन्त्रे शास्त्रे ।
नन्वलौकिकजातीयेन किं तेन लोकप्रसिद्धजातीयस्य कार्यस्य श्रे-
यःमाघनत्वस्य वा लिङाद्यर्थत्वमस्त्वित्याशङ्क्य तस्यापि प्रवर्त्तक-
व्यापारतया लोकप्रसिद्धजातीयत्वात् परमते चातिप्रसङ्गात्तस्याह-
न कार्यमित्यादिना । नोऽस्माकं जमिनीयानां न कार्यं विधिलिङा-
द्यर्थः, यागाद्यर्थोऽपि श्रेयःमाघनत्वेन न विधिरित्यर्थः ॥ ३८९ ॥

मन्वस्या भावनायाः प्रत्ययार्थत्वेन प्राधान्यं वाच्यम्, एवमर्थ-
भावनाया अपि तद्व्याप्यतया प्राधान्यमिति कथं प्रधानद्वयमेकवा-
क्यार्थः स्यादिति तत्राह—

विधिरिह गुणभूतः प्रत्ययार्थोऽपि नित्यं

भवति च पुरुषोऽथा भावनाऽस्य प्रधानम् ॥

भवति दशलेकारप्रत्ययैः साऽभिधेया

विधिविहितलकारैर्भाविना शब्दहेतुः ॥ ३९० ॥

विधिरिति । उदात्तमस्तन्त्रे प्रत्ययार्थोऽपि लिङाद्यर्थोऽपि
विधिः शब्दभावनायाः गुणभूत एव न प्रधानमित्यर्थः । नित्यं
शब्दात्मतीतिकालेऽर्थभावनानिष्पादनकाले च, चोऽवधारणे, पुरु-

योत्था पुरुषकन्या तद्व्यापाररूपा भावना अर्थभावनैव अस्य विधे-
 राभिधारूपस्य प्रधानम् । यद्यपि शब्दभावना प्रत्ययाभिधेया यद्यपि
 चान्यः प्रत्ययार्थः प्रधानं, तथापि प्रत्ययार्थतया पुरुषार्थभाव्यतया
 च प्रधानीभूतार्थभावनां प्रति भावनालिङ्घ्यत्वादे विधिप्रत्ययार्थो नि-
 र्वर्त्तकतयाऽपुरुषार्थभाव्यतया च गुणभूत एव तत्र न प्रधानद्वय-
 मयुक्तो दोष इत्यर्थः । ननु प्रत्ययस्य शब्दभावनार्थत्वात्कथमर्थमा-
 धनार्थत्वमपि, ओनमित्तानेकार्थताया अन्यात्पत्त्यादित्याशङ्काह-
 भवतीति । लङादिदशलकारप्रत्ययैस्तत्स्यानविहितिवादिभिः सा-
 र्थभावनाऽभिधेया भवति, विधिनिहितलिङ्गलोडलेङ्भिः शब्द-
 हेतुः शब्दकर्तृका भावना अभिधेया भवतीत्यनुपपन्नः । ओदनं
 पचतीत्यादिलङादिप्रयोगेऽप्योदनपार्कं करोतीत्येवं कृतिप्रतीतेः के-
 वलधातुप्रयोगे च तदभावादित्यन्वयव्यातिरेकाभ्यां लङादिदशलका-
 राणामाख्यातत्वसामान्येन तत्र शक्तिर्निश्चीयते । “लः कर्मणि च” इति
 सूत्रसामर्थ्यादिभि तन्निश्चीयते । लिङादीनां तु लिङत्वसामान्येन प्र-
 यत्नवाचिनामपि विधिनिमन्त्रणादिमूत्रेण विध्यर्थे पुनर्विधानाद्वि-
 द्वाद्याकारेण तदर्थत्वमविरुद्धम् । दृश्यते ऐकस्यापि दीपस्य तेजस्त्व-
 दहनत्वरूपभेदेन तमोऽपहतिपाकानिवर्त्तकत्वं, तद्वोल्लङ्घादेरप्युपपत्त्य-
 स्वमिति भावः ॥ ३९० ॥

इदानीमर्थभावनायाः पुरुषार्थभाव्यकत्वमाह—

भवति च पुरुषार्थकर्मिकं

पुरुषनिमित्तकभावना, न तद्वत् ॥

भवति तु विधिशब्दकर्तृकाऽन्या

न हि निरवधपुमर्थता प्रवृत्तेः ॥ ३९१ ॥

भवति च पुरुषार्थेति । पुरुषेण अगिलापिनोऽर्थः स्वर्गादिः
 कर्म भाव्यं यस्याः सा तथा । पुरुषो निमित्तं कर्ता य-
 स्या भावनायाः सा पुरुषनिमित्तकभावना । भवति चेति

चकारेण प्रसङ्गाच्च यागादिधात्वर्थः करणं प्रयाजादि चेतिकर्त्त-
व्यतेति दाशितम् । अथ भावनाया हि समानपदोपात्तमपि यागा-
दिधात्वर्थं स्वतोऽपुरुषार्थं विहाय भिन्नपदोपात्तमपि स्वतःपुरुषे-
णामिलापितं स्वर्गाद्येव भाव्यं कल्प्यते अन्यथा विधेः प्रेरकत्वानुप-
चेरिति सा पुरुषार्थभाव्यनिष्ठैव । एवं समानपदोपात्तो यागादि-
व्यापाररूपायां तस्यां योग्यतया करणत्वेनान्वेति । प्रकरणपाठाद्
प्रयाजादिरितिकर्त्तव्यत्वमेति शंका सेति भावः । शब्दभावना तु न
पुरुषार्थभाव्येत्युपमंहरन्नाह—न तद्वदित्यादिना । अन्या शब्द-
भावना । विधिशब्दकर्तृका लिङादिशब्दव्यापारात्मिका । ननु श-
ब्दभावनाया अपि परम्परया पुरुषार्थनिष्ठत्वमस्तीत्याशङ्क्य प्रवृत्तेः
प्रेरणारूपायास्तस्याः प्रेर्यव्यापारमौञ्जे पर्यवसानादिति प्रागुक्तमर्थं
स्मारयति—न हि निरवद्येति ॥ ३९१ ॥

भावनयोक्तमेव भाव्यवैलक्षण्यं विशदयति—

अभिमतपदुपपन्नवृष्टिनाक-

प्रभृतिकभाष्यगता हि भावनेयम् ॥

अनभिमतसुदुष्करातिदुःखां

नयति तु भाव्यपदं प्रवृत्तिमन्या ॥ ३९२ ॥

अभिमतेति । नाकः स्वर्गः । प्रभृतिशब्देन ग्रामादि गृह-
ते । अभिमतपञ्चादिभाव्यनिष्ठेयमर्थभावनेत्यर्थः । अनभिमता स्व-
तोऽनभिलपिता सुदुष्करा बहन्तस्या एवमूना चासावतिदुःखा
अत्यन्तं दुःखीमिश्रता तां प्रवृत्तिमिति सम्बन्धः । भाव्यपदं भाव्य-
स्यानम । अन्या शब्दभावना अनभिमतत्वादिविशिष्टां प्रवृत्तिं स्व-
भाव्यत्वेन कल्पयतीत्यर्थः ॥ ३९२ ॥

नन्वाभिहितान्वयवादे यागभावनयोर्भावनयोर्वा कथमुक्तान्वय-
दोषः स्यान्न हि यागो भावने च पृथक्पृथगाभिहिताः येनाकाङ्क्षा-

अनुरोधेन पश्चादन्वयबोधो भवेदित्याशङ्क्याह —

प्रत्ययप्रकृतिशब्दतो बहि-

विद्यतेऽभिहितसङ्गतिश्च नः ॥

प्रत्ययप्रकृतिशब्दयोः पुन-

नित्यगन्धितधियो निमित्तता ॥ ३९३ ॥

। प्रत्ययप्रकृतिशब्दत इति । प्रत्ययो लिङ्गोद्गादिः, प्रकृतिर्धातुः, प्रकृतिप्रत्ययशब्दाभ्यां बहिरन्वयैव, चाऽवधारणे, अभिहितसङ्गतिः अभिहितयोः सम्बन्धः । 'नोऽस्माकं' महानां मते प्रकृतिप्रत्ययातिरिक्तयोर्ध्वजैर्न स्वर्गकामपदयोर्गतिरादिनयनादिपदयोश्च परस्परनैरपेक्षेणोपस्थितयोस्तथैव सास्वार्थाभिधानमम्भवादभिहितयोस्तदर्थयोरन्वयबोध आकाङ्क्षाअनुरोधेन भवेत् । प्रकृतिप्रत्यययोस्तु प्रसङ्गप्रयोगाभिप्रेतेन मिलितप्रयोगे मिलितपरेव तदर्थयोरभिधानमिति तत्रान्विताभिधानमेव, अन्यथा, तत्राव्याकाङ्क्षादिसाचिष्यमपेक्षेत, न च तदस्तीति नोक्तदोष इति तदेतदाह—प्रत्ययप्रकृतीत्यादिना । पुनःशब्दो यस्मादर्थं, प्रकृतिप्रत्ययशब्दयोर्ध्वजैर्नोऽन्वितधियोऽपृथग्नुद्देशेनिमित्तता विशिष्टैकबुद्ध्युत्पादकता नित्यं सदैव, अनुभवमिदंति शेषः ॥ ३९३ ॥

भाषनाद्वयं व्युत्पादितं निगमयति —

भाषनाद्वयमतोऽवबोध्यते ।

धातुवाच्यघटिनं लिङ्गादिभिः ॥

प्रत्ययार्थगुणवस्तुवाचिनो ।

धातवः प्रकृतयो हि धातवः ॥ ३९४ ॥

भाषनाद्वयमिति । अत्र उक्तव्यापारः । धातुवाच्यघटिनं धातवर्थकाणकम् । यद्यप्येकैव भाषना धातुवाच्यघटिना तथापि प्राणमृत उपदधानीतिरत्र 'भाषनाद्वयं' तद्व्यतिरेकव्युक्तम् । धातुवा-

च्ययद्विगत्त्वमुपपादयति-प्रत्ययार्थेति । “प्रकृतिप्रत्ययौ प्राधान्येन प्रत्ययार्थं मह दृढः” इत्यादिमुक्तवचनात् प्रत्ययार्थं प्रति गुणभूतार्थवाचिनो घातव इति घात्वर्थघटितैव भावनेत्यर्थः । ननु प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थं प्रति गुणस्त्वे घात्वर्थे किमागतमित्याशङ्क्य घातुगपि प्रकृतिरेवेत्याशयेनाह-प्रकृतय इति । यस्मादुपरि प्रत्ययो विधीयते सा प्रकृतिः, घातोश्च प्रत्यगावधिगतिं घातवः प्रकृतय इत्यर्थः ।

अथ वा ननु यागेन स्वर्गं भावयेदिति घात्वर्थकराणिकैकैव भावना प्रतीयते न भावनान्तरमगो भावनाद्वयाक्तिर्वाक्यप्रमाणविरुद्धेति तत्राह—भावनान्तरमिति । घातुवाच्यघटितगत्प्रतीतिवलादेव तद्विचरभावनान्तरप्रतीतिरवश्यं वक्तव्या, तस्या भोव्यत्वप्रतीतिमन्तरेण घात्वर्थस्य तत्करणत्वेनान्वयायोगात् । ममामिव्याहृतार्थवादापित्प्राशस्त्यादेर्वाक्यार्थेऽन्वयाय च भावनान्तरप्रतीतिरवश्यं वान्येति भावः । शेषं पूर्ववत् ॥ ३९४ ॥

एवं भावनाद्वयं विधिवान्वयप्रतिपाद्यमुपपाद्य तत्रैव सर्वस्य वेदस्य शबरस्वामिवचनेन पर्यवमानमिति दर्शयन्तुपसंहरति —

भव्याय भूतमुपदिश्यत इत्यत्रोचन्

पूज्यास्ततः सकलमेव तु वेदशास्त्रम् ॥

कार्यप्रधानमिति निश्चिनुमोऽस्मदीये

तन्त्रे च कार्यमुदितः पुरुषप्रयत्नः ॥ ३९५ ॥

भव्याय भूतमिति । यद्यपि प्राग्निदं वचनमुदाहृत्य ब्रह्मणि वेदान्तप्रामाण्याविरोधेन नतिं तथापि भावनावादिनेदानीं तदुपन्यस्तमिति तदोषः । पूज्याः शबरस्वामिनः । वेद एव शास्त्रं वेदशास्त्रम् । कार्यमनुष्ठेयभावना प्रधानं यस्य वेदशास्त्रस्य तत् । ननु कार्यं कृतिमाध्यं गुर्वभिपन्नं किं न स्यात्तत्राह-अस्मदीये इति । पुरुषप्रयत्न इति । अर्थभावनेत्यर्थः । प्राभाकराभिमतकार्यस्या-

प्रामाणिकत्वाज्जैमिनीयेऽस्मिन् वास्ते पुरुषपयत्र एव कार्यमुक्तमित्यर्थः ॥ ३९५ ॥

इदानीं लोकवेदयोऽलिङ्गादीनां विलसणार्थस्वकल्पनमप्युक्तं, सु-
तरां वैदिकलिङ्गादीनां स्वकर्तृकव्यापाराभिधापित्वं तस्य दुर्निरूप-
त्वादीव नैतन्मतं युक्तमिति दूषयति—

अभिदधाति करोति च लिङ्गपदं

श्रुतिवचःसु निजामपि भावनाम् ॥

न च करोति न वक्ति च तां पुन-

नरवचःस्त्रिति दुःशकमुच्यते ॥ ३९६ ॥

अभिदधातीति । निजां स्वव्यापाररूपां शब्दभावनामभि-
दधाति वदति करोति निष्पादयति चार्थभावनाम् । अपिशब्देन
स्वविशिष्टव्यापारे स्वस्य वृत्तौ स्वात्मन्यपि वृत्तिप्रसङ्गेन विरोधं
घोटयति । तां स्वव्यापाररूपां भावनाम् । नरवचःस्त्रिति ।
लिङ्गपदमित्यनुपञ्जनीयम् । लोके आज्ञादेरेव लिङ्गपदत्वेन तत्र श-
ब्दभावनाया अभावाज्जैमिनीयेऽस्मिन् तां करोति न च तामभि-
धत्त इति विभागकयनं दुःशकं दुरुपपादनमप्युक्तमुच्यते इत्यर्थः ॥ ३९६ ॥

ननु किमिति दुःशकं तदुपपादनादित्याशङ्क्य—

वक्तृत्वमेव घटते यदि लिङ्गपदस्य

सर्वत्र नार्द्धजरतीयमिदं प्रशस्तम् ॥

सामर्थ्यमेकरसमेव यदोपपन्नं

नानारसं न खलु तत्परिकल्पनीयम् ॥ ३९७ ॥

यत्कृत्यमिति । अपिधातृत्वं बोधकत्वमिति यावत् । सर्वत्र
प्रत्ययादिप्रमाणे लिङ्गादौ च लोके वक्तृत्वेन स्वार्थबोधनेनैव वैदिक-
लिङ्गादीनामपि प्रामाण्यं यदि घटेन तदा यथा कस्यांश्चात्स्त्रिया यु-

वत्या एव मर्चा प्रयोजनानुमारेणार्द्धशरीरेण जरतीत्वमपीच्छति चे-
दप्रामाणिकं नञ् मिच्छति तथा तत्तुल्यमिदं प्रवर्तने न प्रशस्तम्
अन्यत्र प्रमाणेषु तस्यादर्शनेन वैदिकलिङ्गादिष्वपि तदयोगादित्य-
र्थः । ननु वेदे लिङ्गादेरमेरकत्वे कथं पुंमः प्रवृत्तिः स्यात्तत्र मेरका-
न्तराभावादित्याशङ्क्यानुमानादेर्लौकिकलिङ्गादेरिव च स्वप्रवर्तकज्ञा-
ने सति पुरुषः स्वेच्छयैव तां करोति । तदाह श्रुतिः “काममय एवा-
यं पुरुषः स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कु-
रुते” इत्याद्या । स्मृतिरपि “यद्यद्धि कुरुते जन्तुस्तत्तत्कामस्य चोष्टि-
तम्” इति । तथा च प्रमाणं किमपि न प्रवर्तकमिसाशयेनाह-
सान्मर्थ्यमिति । एकरमं प्रत्यक्षादिप्रमाणेन सममेकरूपं स्वप्रमेय-
ज्ञानानुकूलमेव, एकरसमिति मेरणानुकूलत्वं वा व्यावर्त्तयति ।
नानारसं प्रत्यक्षादिविलक्षणं बोधप्रवृत्त्युभयानुकूलत्वम् ॥ ३९७ ॥

वक्तृत्वमेव घटते, सामर्थ्यमेकरममिति चोक्तं स्वमतेन वैदिक-
लिङ्गादेरुपपादयति—

श्रेयोहेतुत्ववाची यदि भवति तदा संभक्त्येकरूपा
शक्तिस्तस्याभिधाने न तु भवति तदा कारकोऽयं प्रवृत्तेः ॥
श्रेयोहेतुश्च वाच्यः श्रुतिवचसि तदा पौरुषेये च तुल्यः
कलुप्तश्चासौ न कल्प्यः श्रुतिवचसि यथा भावना लिङ्गनिबद्धा ॥

श्रेयोहेतुत्ववाचीति । वैदिकलिङ्गादिरिति शेषः । तदा त-
स्य लिङ्गादेरभिधाने स्वार्थबोधने एकरूपा शक्तिर्भवति । एवं सति
प्रमाणरूपस्य वेदस्य कारकत्वदोषोऽपि परिहृतः स्यादिसाह-न
तु भवतीति । अयं लिङ्गादिः तदा श्रेयोहेतुत्ववाचित्ते प्रवृत्तेः
कारको न भवति प्रवर्तको न भवति, तस्याः श्रेयोहेतुत्वज्ञानेना-
न्यत्र एव सिद्धत्वादित्यर्थः । ननु श्रेयोहेतुत्वज्ञानं वा लिङ्गव्यापारः

कल्पयतां प्रवर्तना वा को विशेष इत्याशङ्क्याह-श्रेयोहेतुश्चेति ।
 यदा लिङादेः श्रेयोहेतुः श्रेयोहेतुत्ववाच्यं भवति तदा सः श्रुतिव-
 सि पौरुषेये च तुल्यस्तथा च लिङादेः श्रेयोहेतुत्वबोधनं नापूर्वमि-
 ति न मेरणात्तस्य तस्येत्यर्थः । किञ्च गन्गते गाधानपेत्त्यादिवाक्ये
 लिङादेः श्रेयोहेतुत्वबोधकत्वं बलुप्तं न तु शब्दभावनावबोधकत्वं न
 चान्यत्र धात्वर्थे वा तन्मते श्रेयोहेतुत्ववत् शब्दभावना कचिद-
 पि बलुप्ताऽस्तीति ममेयस्वरूपप्रमाणस्य तद्बोधकत्वं च अलौकिकमेव
 कल्प्यं, तच्चापुक्तं बलुप्तेर्नबोधपत्तावित्याह—बलुप्तश्चेति । अगौ
 श्रेयोहेतुः प्रमाणस्य तद्बोधनव्यापारश्च । लिङ्निबद्धा लिङ्ब्यापा-
 रक्येत्यर्थः ।

इदमत्राभिप्रेतम् । अस्ति तावत्प्रेक्षावतामपि भोजनादौ मृत्तिः,
 सा तावच्छब्देन वा पुंसा वा केन चित्प्रत्यमाणस्य न भवति, अपि
 तु हिताधनत्वज्ञानादिति भवतोऽपि संमतिपन्नम् । बालस्य स्तन्य-
 दाने मातृप्रष्टात्तरपि तादृष्टमात्रयकं च बालजीवनाद्युद्दिश्यैव न तु
 तत्प्रेरणयैव, भोजनादौ बलुप्तहेतोरेव तस्यां कलापितुमुचितत्वाच्च ।
 अतः प्रवर्तनायाः क्वापि मृत्तिहेतुत्वावबलुप्तत्वाच्च माणवकप्रवृत्त्या
 तदनुगानमिति न लिङादेः प्रवर्तनासामान्येऽपि लौकिकः शक्तिः मि-
 ञ्ज्यति, अपि तु श्रेयोहेतुत्व एवोक्तं वैदिकलिङादिः प्रवर्तना प्रति-
 पादयेत्, तदभावे वा कथं तस्य प्रवर्तनाव्यापारः कल्प्यः । व्यापारोऽपि
 निरवयवे विर्भा शब्दे पारिस्पन्दो वा न सम्भवति, न चान्यः
 कश्चित्प्रवृत्त्यापारो निरूपयितुं शक्यः । एवं शब्दभावनात्वाविशेषो-
 ऽपि लिङादितो न मिद्वेद्यत्वं तस्य प्रवर्तनासामान्यनिष्ठत्वात् । वा-
 च्यार्थवन्धितयाऽन्यतोऽनवगते तस्मिन् लक्षणानुपपत्तेश्च । तस्माद्-
 प्रमाणाणामिदं कल्पनमिति श्रेयोहेतुत्वमेव सर्वत्र लिङाद्यर्थे इत्यर्थः
 इति ॥ ३९८ ॥

एव लिङ्वाचाकारेण शब्दभावना लिङाद्यर्थे इति भाट्टमतं

निराकृत्य लत्वाकारेणारुशातार्थोऽर्थाभावेनेति तन्मात्रमर्थमावनाया अ-
प्रामाणिकत्वेन दूषयति—

धात्वर्थनोऽन्यः न च भावनाऽस्ति

यां भावनां वक्तुमलं लकारः ॥

धात्वर्थमुद्रिष्य न पुंप्रयत्नो

लोके यतो भाति निरूपणायाम् ॥ ३९१ ॥

धात्वर्थन इति । भावना अर्थमावना । लकारः लङ्गादिप्र-
त्ययः । न तावत्प्रत्ययरूपार्थमावनाया, प्रत्यक्षं प्रमाणं भवति सूत्र-
दुःखादिवत् प्रत्ययरूपस्य कस्यचिदननुभवान् । अत एव करोमी-
ति प्रत्यक्षमिदं स इति निरस्यम् । इत्यादिन्यापारदशायामेव नि-
यमेन भवतोऽस्यानुभवस्य तन्मात्रविषयत्वात् । अत एव रथो ग-
च्छतीत्याद्यनुभवोऽपि । बाह्यव्यापाराभावेऽप्यान्तर उद्योगरूपोऽर्थः
काश्चिदनुभूयत इति चेत्, न । तस्यापि शरीरान्तरमदेशचेष्टाविष-
यत्वादतो न प्रत्यक्षं तत्र प्रमाणमित्यर्थः । ननु प्रत्यक्षदात्मसंयो-
गाममवायिकारणकत्वाच्चेष्टायास्तथा मोऽनुगीयत इति चेत्तत्राह—
धात्वर्थमुद्रिष्येति । विकीर्णानन्तरमेव चेष्टादर्शनेन तदाश्रय-
संयोगो मनःसंयोगविशेषो वा तद्वदमवायिकारणं भविष्यतीति
धात्वर्थहेतुत्वाऽपि लोके वर्णितप्रकारेण विचारे क्रियमाणे मयत्रो-
नाम काश्चिद्यतो न भाति ततो भावना तास्तीति सम्बन्धः । यत्र-
न्योत्पादानुकूलः कर्तृव्यापारो भावना स च धात्वर्थादन्यः । अ-
न्यथाऽऽरुष्यात्स्वानर्थक्यापत्तेः, पाकपागादेर्धात्वर्थस्य पचिष्यादि-
धातुभिरेवाभिहितत्वात् । च रथो गच्छतीत्यादावप्यन्येव । एवं
परस्परव्यावृत्तधात्वर्थेभ्यः सकृन्नात्वर्थानुगतत्वादापि तस्य ततोऽन्य-
त्वम्, प्रतीयते हि पचति यजेनेत्यादिप्रयोगे सर्वत्र करोत्यर्थः । सैव
कुनिर्न प्रयत्न इति । न तावत्प्रत्ययार्थवत्त्वाय धात्वर्थादित्यो व्यापार

एपितव्यः लिङ्गादिरूपस्याऽऽख्यातस्यावश्यकश्रेयःसाधनताभिधा-
पित्वेनातदर्पत्वात् । लडादेरीष धात्वर्थगतसाध्यताभिधापित्वात् ।
अत एव यजेनेत्यादिना यागादेः साध्यत्वविशिष्टश्रेयःसाधनत्वं प्र-
तीयते अन्यथा ततः प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । काष्ठैः पचतीति काष्ठादेः पा-
ककरणत्ववत् । नाप्यनुगततया तस्य धात्वर्थत्विथगव्यापारत्वम्,
आख्याताभिधेयस्य धर्ममात्रत्वेनाप्यनुगतत्वोपपत्तेः । ततो नास्ति
भावनेति भावः ॥ ३९९ ॥

एवं वेदान्तानां सिद्धग्रहणपरत्वरव्युदासाय नियोगरूपे कार्ये भा-
नारूपे वा पर्यवसन्नो वेद इति प्रत्यवस्थानम् । कर्मकाण्डस्यापि न त-
दर्पत्वं तद्वत्तलिङ्गादीनां श्रेयःसाधनतार्थत्वेन तदन्वितार्थपरत्वात्-
स्पेक्ष्युपपादनेन प्रत्युक्तम् । भव्याय भुतमिति भाष्याशयश्च प्रागेवाक्त-
इति न तद्वत्तादीर्षं कार्यपरत्वमित्यभिप्रेत्योपसंहरति—

न कर्मकाण्डेऽपि ततो नियागो

न भावनाऽप्युक्तनयेन तस्मिन् ॥

न तद् द्वयं वेदशिरःसु तस्मा-

त्ततो न कार्यार्थपराणि तानि ॥ ४०० ॥

न कर्मकाण्डेऽपीति । ततः प्राग् वर्णितन्यायान्न नियोगो-
ऽस्तीति शेषः । तस्मिन् कर्मकाण्डे । यदा कर्मकाण्डेऽपि तयोरियं
गतिस्तदाऽखण्डग्रहणपरे वेदान्ते तदुभयं नास्ति किमु वक्तव्यमित्याश-
येनाह—न तद् द्वयमिति । नियोगो भावना चेत्यर्थः । तर्हि द्रष्ट-
व्यः पश्येदित्यादिज्ञानविधीनां का गतिरित्याशङ्क्याह—तत इति ।
ज्ञानविधेरप्युपरिष्ठान्निरामिष्यमाणत्वात् तद्विधिपरं वेदशिरः किं
त्वरखण्डग्रहणपरमिति भावः ॥ ४०० ॥

एवं वेदान्तानां कार्यपरत्वं निराकृत्य ग्रहणपरत्वं स्थापितम् ।
इदानीं वेदान्तवारयं कार्यपरं वेदवाक्यत्वादग्निहोत्रादिवारयंवादि-

१ अध्याये निषेधवाक्यानां कार्यपरत्वनिरासः । २२९

त्यनुमानं ब्राह्मणं न हन्यात्सुरां न पिबेदित्यादिप्रतिषेधवाक्ये व्यभिचारेण दूषयति —

अपि च प्रतिषेधचोदनाविषयः स्यात्प्रतिषिद्धकर्मणः ॥

फलगार्हनिवृत्तिरेव सा न नियोगो न च तस्य गोचरः ॥ ४०१ ॥

अपि चेति । प्रतिषेधचोदना प्रतिषेधवाक्यं प्रतिषिद्धकर्मणः प्रतिषिद्धस्य हननादेः या फलगार्हनिवृत्तिः फलाकाङ्क्षौदासीन्यरूपोपरातिः सैव प्रतिषेधचोदनाया विषयः स्यात् । ततः किं तत्राह-सैति । सा निवृत्तिः नियोगः कार्यं न भवति प्रागभाववृत्तत्वेने तस्याः सिद्धस्वभावत्वात् । तर्हि किं तद्विषयो विधेयः, तथा च निषेधानां विधिनिष्ठता नेत्याह-न चेति । तस्य नियोगस्य गोचरो विषयः तस्याननुष्ठेयत्वात्, नियोगग्रहणं भावनाया अप्युपलक्षणम् । नापि भावना भाव्यो वा तथेत्यर्थः । निषेधवाक्यस्य हि निषिध्यमानहननादिगतश्रेयःसाधनत्वाभाव एवार्थः । न च स नियोगो भवति, न वा तस्य गोचरः, विधेर्भावार्थगोचरत्वनियमादिति न तद्व्याज्यं कार्यपरमतस्तत्र वेदवाक्यत्वं व्यभिचरतीत्यर्थः ४०१ ॥

ननु निवृत्तिरेव नञर्थ इति कथम्, यावता नेक्षेनोद्यन्तामित्यत्र ईक्षणाविरुद्धमानमाक्रियाविधिर्यथाऽऽश्रीयते तद्वद्वननादिविरुद्धक्रिया प्रकृतेऽपि विधीयतामित्याशङ्क्य दृष्टान्तवैषम्येण परिहरति—

नञः स्वसम्बन्धिपदार्थवस्तुनो

निवृत्तिार्थः सहजः प्रसिद्धितः ॥

अनीक्षणादी व्रतशब्दसङ्गतेः

परप्रयुक्ता खलु मानसी क्रिया ॥ ४०२ ॥

नञ इति । स्वसम्बन्धि यत्पदं तदर्थः स एव वस्तु तस्येत्यर्थः । नञ्पद येन पदेन सम्बध्यते तस्य तदर्थभाव एव सहजार्थो मुख्योऽर्थः । कुतः दृढव्यवहारे तथा प्रसिद्धितः, न तद्विरुद्धत्वादि,

नानार्थत्वमसद्भावं, तच्चैकस्य शब्दस्य सति गत्यन्तरेऽनुपपन्नम् ।

एतदुक्तं भवानि । न हन्तव्य इत्युक्ते स्वरमतः स्वमम्बन्धिनि-
वृत्तेरेव पुरःस्फूर्तिदर्शनात्प्रैवार्थो न पर्युदासस्तथेति मुख्यार्थमम्ब-
न्धे नार्थान्तरं कल्पयमित्यर्थः । कथं तर्हि—

नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्ते यान्तं कदाचन ॥

नोपरक्तं न चारित्यं न मध्ये नभसो गगनम् । इत्यादौ पर्युदा-
साश्रयणमिति चेद्वलवद्वाच्यशादित्याह—अनीक्षणदायित्ति ।
नेक्षेतस्यादौ मानसी क्रिया ईक्षणविरुद्धा मानसी क्रिया परमयुक्ता
खलु मुख्यार्थपरिग्रहवलवद्वाच्यमिति चैव । किं तद् बलनद्वाधकोऽयत-
शब्दसङ्गतेः, तस्य वाच्यस्योपक्रमे अथातः मजापोतघ्नमिति घ्न-
शब्दश्रवणाद् तस्य चानुष्ठेयत्वादनुष्ठेयपरं तत्प्रकरणं नजो मू-
ख्यार्थस्याभावस्याननुष्ठेयत्वाच्चानुष्ठानयोग्या मानसी क्रिया तत्र
लक्ष्यत इति तद्वाक्यं विधिपरम् । न च तथाऽग्र मुख्यार्थान्वये किं
चिद् वाच्यमस्तीति नैतद्विधिपरमित्यर्थः ॥ ४०२ ॥

किं च प्रतिषेधवाच्यस्यापि निवृत्तिक्रियाविधिपरत्वे सर्वमेव
वाच्यं विधिपरमिति विधिप्रतिषेधविभागो न स्यात्, अस्ति च सः,
“फलबुद्धिप्रमेयाधिकारिवोधकभेदतः ॥ पञ्चधाऽस्त्वन्तभिन्नत्वाद्भेदो
विधिनिषेधयोः” इति सकलगहाजनाद्यन इत्याशयेनाह—

अपि च प्रतिषेधचोदना

न तु भिद्यत भवन्मते विधेः ॥

विधिरेव तु चोदनाऽखिला

न हि वदे वचनं निवर्त्तकम् ॥ ४०३ ॥

अपि च प्रतिषेधचोदनेति । विधेरिति पञ्चमी । कुत इ-
त्यत आह—विधिरेव त्विति । भवन्मते इत्यनुपपन्नः । ननु भव-
न्मते विधिः निषेधवाच्यं च निवर्त्तकमिति कथं तस्य विधित्वं त-

१ अध्याये निषेधवाक्यानां कार्यपरत्वनिरासः । ३०१

ब्राह्म-न हि वेद इति । अप्यापि भवन्मत्त इत्यनुपजनीयम् । नि-
षेधेऽपि विधीयमानायाः क्रियायाः प्रवृत्तिविशेषत्वात् भवन्मते त-
द्वाक्यं प्रतिषेधनिष्ठमिति भावः ॥ ४०३ ॥

एवं संक्षेपेण प्रतिषेधवाक्यस्य सिद्धान्तिप्रवृत्त्युपपाद्य तद्देव
समस्तं वेदान्तवाक्यं विधिशून्यमेव फलपर्यवसायि प्रमाणमस्तु
इत्युपमंहरति—

प्रतिषेधवाक्यवदतः सकलं
विधिशून्यमेव फलवद्भवतु ॥
वचनं त्रयीशिरसि तत्त्वमसि-
प्रभृति प्रतीचि तमसोऽग्रहतेः ॥ ४०४ ॥

प्रतिषेधवाक्यवादिति । अत्र उक्तन्यायात् । तत्त्वमसि-
मृति तत्त्वमस्यादिवचनमिति सम्बन्धः । फलवत्त्वमेवाह-प्रती-
चीति । तमसोऽनाद्यज्ञानस्य अग्रहतेर्ज्ञानादिसर्थः ॥ ४०४ ॥

एवं नञो मुख्यया वृत्त्या प्रमज्जमनिषेधार्थत्वात् तस्य च का-
र्मविषयत्वात्सम्भवाद्नीसणादावनुष्ठेयार्थव्रतशब्दसमभिव्याहारबलेन
नयः पर्युदासलक्षणया ईक्षणविरुद्धमानमक्रियार्थत्वादिप्रतिषेधवा-
क्ये तादृशस्य - मुख्यार्थत्वागानिमित्तस्य कदाचिदप्यभावादिप्रतिषेधवा-
क्यं निषेधनिष्ठं न कार्यनिष्ठं, तद्देव वेदान्तवाक्य सर्वमेव ब्रह्मानि-
ष्ठमित्युक्तम् । इदानीं नवर्थे भट्टाभ्युपगमविशेषं दूषयितुमनुवदाति—

नामधातुसहितो नञिष्यने
पर्युदासविषयो मनीषिभिः ॥
न प्रसक्तविनिवृत्तित्राचको-
ऽब्रह्मणादिषु तथोपलम्भनात् ॥ ४०५ ॥

नामधातुसहित इति । सुबन्तेन धातुना वा सहित इत्यर्थः । न केवलं प्रसक्तस्याभाव एव नञो मुख्यार्थोऽपि तु तदन्य-
ताद्विरोधिनावपि । तत्र नामधातुमहितो नञ् पर्युदासविषय इष्यते ।
पर्युदासो नाम नञ्प्रम्वान्विषयार्थपरिवर्जनम् । नामधातुभ्यां योगे
प्रसक्तस्य विनिर्घातप्रभावस्तन्मात्रवाचको न, कुतः अब्राह्मणादिषु
अग्रे अब्राह्मणस्तिष्ठति म्लेच्छोऽयमधर्मात्यादौ ब्राह्मणातिरिक्ते
धर्मविरुद्धे पापे च ततः प्रतीतिदर्शनादित्यर्थः । तदुक्तम्—“नामधा-
त्वर्थयोगी तु नैव नञ् प्रतिषेधकः ॥ वदसब्राह्मणाधर्मावन्वमात्र-
विरोधिना” इति ॥ ४०५ ॥

उक्तमेव दृष्टान्तं प्रकटयन्नामधातुगोचिनोऽपि नञस्तदन्यावि-
रुद्धार्थत्वे क्रमेणोदाहरणमाह—

अब्राह्मणाधर्मगिरोर्नञेय

नामान्वधादाश्रितपर्युदासः ॥

अन्यं विरुक्तं च समाभिधत्ते

नोद्यन्तमित्यादिषु धातुयोगात् ॥ ४०६ ॥

अब्राह्मणेति । आश्रितोऽर्थत्वेन स्वीकृतः पर्युदासो येन
नञा सा । नोद्यन्तमिति । नेक्षेतोद्यन्तमादिंत्यामित्यादिष्वित्यर्थः ।
एष नञ् धातुयोगाद्वातुरीक्षणं तत्सम्बन्धात् पर्युदासवृत्त्या विरुद्ध-
भीक्षणविघातक्रमस्यसंकल्पं सदाऽभिधत्त इति योजना ॥ ४०६ ॥

नन्वत्र वाक्ये कीदृशः पर्युदासो नञा लभ्यते तमाह—

नोद्यन्तमित्यत्र नञेक्षणार्थ-

समीपकार्यान्तरमुच्यते हि ॥

ततश्च नेक्षिष्य इतीदृशी स्यात्

संकल्पना संनिहितत्वहेतोः ॥ ४०७ ॥

१. अध्याये निषेधवाक्यानां कार्यपरत्वनिरासः । ३०३

नोद्यन्तमिति । अत्राग्निन्वाक्ये ईक्षणार्थस्य ईक्षणघातार्थ-
स्य समीपं सम्बन्धि यत्कार्यान्तरम् ईक्षणविरुद्धम् ईक्षणकार्यात्का-
र्यान्तरं पातुयोगिनाऽऽभिज्ञा तदर्थविरुद्धमेव वस्त्वन्तरमभिधीयते
नान्यदिति समीपेत्युक्तम् । तदेव विविच्य दर्शयति—ततश्चेति ।
नेक्षिष्य इतीदृशी संकल्पनाऽस्मिन्वाक्ये नञाऽभिधेया .स्यादीक्षण-
विरोधिमेकलक्ष्येक्षणविरोधितया तत्संबन्धित्वेन सन्निहितत्वाद्धेतो-
रित्यर्थः ॥ ४०७ ॥

क तर्हि प्रमज्ज्यप्रातेपेचावकाशस्तमाह—

द्विजं न हन्यान्न कलञ्जमद्या-

दित्यादिवाक्ये विधिनाऽस्य योगात् ।

प्रसज्यमानार्थनिवृत्तिमात्रं

नञोऽर्थ इत्याश्रितमादरेण ॥ ४०८ ॥

द्विजं न हन्यादिति । अग्राह्यपेत् । आदिपदेन न सुरां
पिबेदित्यादि संयुज्जने । विधिना लिङादिपदेनास्य नञः प्रमज्ज्यमा-
नस्य भ्रान्त्या प्रमक्तस्य इननादिगतस्यार्थस्य श्रेयःसाधनत्वस्य
निवृत्तिरभावस्तन्मात्रमित्यर्थः । द्विजं न हन्यादित्यादिवाक्ये नञो
लिङादिसंम्बन्धवशात्तदर्थस्य श्रेयःसाधनत्वस्याभावमात्रमर्थ इ-
त्यङ्गीकृतं परैरित्यर्थः ॥ ४०८ ॥

अत्रापि प्राभाकराणामभ्युपगममाह—

नाद्यां न हन्यां न पित्रेयमित्यपि

वाक्येषु नञ्वत्सु वदन्ति मानसीम् ॥

संकल्परूपां विधिवन्धिनीं क्रियां

नोद्यन्तमित्यादिवचःस्त्रिवापरे ॥ ४०९ ॥

नाद्यां न हन्यामिति । अपरे प्राणाकराः नञ्स्तु न ह-
न्यादित्यादिषु वाक्येषु नाद्या न हन्यामित्यादिमंकलपरूपां विधि-
बान्धनीं विद्ध्यनुबन्धरूपां क्रियां वदन्तीति सम्बन्धः । तत्र दृष्टा-
न्तो नोद्यन्तामित्यादीति । न हन्यादित्यादावपि हननपानादि न कु-
र्यामिति हननादिक्रियाविरोधमंकलपरूपां विधिधेरवार्थ इति प्राप्ता-
करा वदन्तीत्यर्थः ॥ ४०९ ॥

तनु न हन्यादित्यादौ प्रसज्यप्रतिषेधार्थत्वसम्भवे किमिति
पृथुदासाश्रयणमित्याशङ्क्य तत्सम्भवोऽसिद्ध इत्याह—

वाक्येषु नञ्स्तु निवृत्तिमात्रं

प्रमेयमित्यभ्युपगम्यमाने ॥

प्रत्यक्षमानेन विरुध्यते हि

निवृत्तिशास्त्रं न च युज्यते तत् ॥ ४१० ॥

वाक्योदिति । प्रत्यक्षमानेनेति । वक्ष्यमाणविधेया श्रेय-
साधनत्वस्य हननादेर्बाह्यणादेर्वा निवृत्तिरमायः प्रत्यक्षमानेन हि
विरुध्यते इति नञस्तत्प्रमेयत्वमभ्युपगन्तुं न शक्यतेऽनस्तच्छास्त्रं नि-
वृत्तिशास्त्रमिति न युज्यते इति सर्वमेव शास्त्रं प्रवर्त्तकमित्यर्थः ॥ ४१० ॥

किं च “चोदनेति क्रियायाः प्रवर्त्तकं वचनम्” इति शास्त्रमा-
प्यकारोऽपि निषेधचोदनाया अपि प्रवर्त्तकत्वं दर्शयति । विधिनि-
षेधविभागस्तु घात्वर्थगद्विरोधिक्रियाविधित्वरूपतद्वचान्तरविशेषनि-
मित्त इति साऽपि प्रवृत्तिनिष्ठेत्याशयेनाह—

प्रवर्त्तकं वाक्यमुवाच चोदनां

निवर्त्तकं नैवमुवाच भाष्यकृत् ॥

ततश्च त्रिंशो न हि चोदनाऽस्ति सा

प्रवर्त्तिका या न भवेदिति स्थितिः ॥ ४११ ॥

१. अध्या० निषेधवाक्यानां कार्यपरत्वनिरासः । ३०५

प्रवर्त्तकमिति । अन्यथा निषेधवचनं निषेधचोदनेत्यपि स
मूलाच्चैवमनोचदित्याह—निवर्त्तकमिति । ततः किं तत्राह—तत-
श्चेति । या प्रवर्त्तिका न भवेत्सा चोदना न ह्यस्तीति स्थितिरिति
विद्य इति सम्बन्धः । तथा च न हन्यादित्यादिनिषेधचोदनाऽपि स-
ङ्कल्पक्रियायां प्रवर्त्तिकेति भावः ॥ ४११ ॥

इदानीमाद्यमने यद्यप्युक्तविधयाऽपि न हन्यादित्यादिनिषेधवा-
क्यस्य मिदमात्रपर्यवमानं सिद्ध्यति, तथापि यदि नेक्षेतोतिवाक्यस्य न-
ञेक्षणविरुद्धार्थमतीत्यनुरोधेन तस्य मुख्यार्थत्वं वदेत्तर्हि ततस्तत्प्रती-
तौ शक्तिं विना गत्यन्तरमुक्तमेव, यद्युपपत्तितः तर्हि सा तत्र ना-
स्त्येव, प्रत्युत विपश्च एव सेत्याशयेन नामादियोगव्यवस्थया तु-
द्वयवन्नर्थत्रैविध्यमुक्तं दूषयति—

न नामयोगो न च धातुयोगो

लिङादियोगोऽपि न कारणं नः ॥

नञः स्वतन्त्रनिधनिवृत्तिमात्रं

स्वनोऽभिधेयं परतोऽन्यदस्य ॥ ४१२ ॥

न नामयोग इति । कारणं व्यवस्थयाऽन्यत्वादिप्रतिपादन
इति शेषः । नः अस्मन्मते । कुतस्तत्राह—नञ इति । स्वसंबन्धि-
नो निवृत्तिरमात्रस्यात्रम् । स्वतः मुख्यवृत्त्या । तर्हि ब्राह्मणादि-
प्रयोगेषु अन्याद्यर्थमतीतिः कथं तत्राह—परत इति । अस्य नञो-
ऽन्यत्पक्षस्य प्रतिषेधानिरेक्तं तदन्यत्वादि परतो लक्षणया मनीयते
इति शेषः । तथाचान्यलभ्यत्वादानेकशक्तिकल्पने गौरवाच्च तदन्य-
तद्विरोधिना नञो न मुख्यार्थाविति भावः ॥ ४१२ ॥

ननु नामादियुक्तेन नञा नियमेन मतीयमानयोस्त्वदन्यविरो-
धिनीः कथं लाक्षणिकत्वमिसाशङ्क्य नियमेन तद्वत्त्वमतीतिरासदे-
साशयेन तदकारणत्वमेव विवृणोति—

तथाहि नाग्रे करिणीति नाम्ना
गजोऽत्र नास्तीति च धातुयोगे ॥

लिङ्गादियोगेऽपि निवृत्तिरर्थो

विषं न खादेदिति नञ्पदस्य ॥ ४१३ ॥

तथाहीति । नाग्रे करिणीति वाक्ये इति शेषः । अग्रे करि-
णी नेति वाक्ये नञ्पदस्य नाम्ना योगेऽपीत्यनुपङ्गः । एवं गजोऽ-
त्र नास्तीत्यादावपि योजना । निवृत्तिः प्रसज्यप्रतिषेधः । न खादेन्न
भक्षयेत् । लोके हि नाग्रे करिणीत्यादिवाक्ये प्रयुक्ताग्नौ नामादि-
संबन्धविशेषे सत्यपि लिङ्गादियुक्ताच्चतस्तदर्थभाव इव करिण्यादे-
रभाव एव प्रतीयते न ततोऽर्थान्तरमिति कुनस्त्वदुक्तो नियमः, कुन-
स्तरा नामादेर्नञ्पदस्य इवदुक्तव्यवस्थितनवर्थप्रतीतिहेतुत्वमि-
ति भावः ॥ ४१३ ॥

ननु लोके यथा तथास्तु, श्रुतौ तत्कव्यवस्था भविष्यतीत्याशङ्क्य
तत्रापि लोकसाम्यमेवाह—

तथा श्रुतौ नेति वचःसु नामानि

नानेह नास्तीति च धातुयोगे ॥

तथा विधाने न कलञ्जमद्या-

ञ्जोऽविशेषेण निवृत्तिरर्थः ॥ ४१४ ॥

तथा श्रुताविति । नेति नेतीति वाक्यद्वयं स एव नेति नेती-
ति वाक्यं चापेक्ष्य नेतिवचःस्थिति बहुवचनम् । नामानि नामयो-
ग इति शब्दस्य नामत्वाच्छ्रुतौ नेतिवचः नञ् नामयोगे सत्यपि ।
तथा नेह नानास्तीति वाक्ये अस्तीति धातुना योगेऽपि, नानेह ना-
स्तीति छन्दोऽनुरोधेन व्यत्ययः । तथा न कलञ्जमद्यादिति वा-
क्ये विधाने विधायकपदयोगेऽप्यविशेषेण त्वदुक्ताविशेषं विनयेति-

१ अध्याये निषेधवाक्यानां कार्यपरत्वनिरासः । ३०७

शब्दपरामृश्यप्रपञ्चादिनिवृत्तिस्वार्थो भवति । तथैव तदर्थस्य वाद-
रायणादिभिः “प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिपेवति” इत्यादिन्यायेन निरूपित-
त्वात् । अगो वेदेऽपि नामयोगादिना नञो न व्यवस्थितार्थत्वमि-
त्यभाव एव स्वतोऽव्यभिचारादनञर्थः, पर्युदासस्तु लाक्षणिक एवेति
भावः ॥ ४१४ ॥

एवं नामादियोगेन नञः स्वतोऽर्थविशेषेनेष्टत्वं निराकृत्य मुख्य-
या वृत्त्या प्रसज्यप्रतिषेधार्थत्वमुक्तं तदुपसंहरति—

औदासीन्यं पुरुषगतमेवाविशेषान्नञोऽर्थो

भ्रान्तिप्राप्तेऽसति तु विषये यत्रयत्रैव दृष्टः ॥

नौदासीन्यं पृथगिह भवेदात्मचिन्मात्ररूपात्

सिद्धे वस्तुन्यवसितमतो वेदवाक्यं निषेधे ॥४१५॥

औदासीन्यमिति । प्रसज्यप्रतिषेध इत्यर्थः । भाष्यप्रपञ्च
इवाभावोऽप्यात्मन्येव बाध्य इति दर्शयितुं पुरुषगतमेवेत्युक्तम् । न-
ञोऽर्थो भवेदिति शेषः । तुरन्वधारणे । विषये नामाद्यर्थे । भ्रान्तिप्रा-
प्ते वस्तुतोऽविद्यमाने भ्रान्त्या प्रसक्ते सति । यत्रयत्र वाक्ये एष
नञ् दृष्टः तत्र सर्वत्राविशेषान्नामादियोगकृताविशेषाभावात् पुरुषगत-
मौदासीन्यमेव नञोऽर्थो भवेदिति संबन्धः । ननु नेतिनेतीतिवाक्य-
स्यात्मपरत्वात्कथं निषेधपरत्वम्, अन्यथा तस्यानात्मनिष्ठत्वापत्ते-
रात्मनोऽद्वयत्वव्याघाताच्च इत्याशङ्क्य सोऽपि प्रपञ्चाधिष्ठानात्मैवेति
नोक्तदोष इत्याशयेनाह—नौदासीन्यमिति । इह वक्ष्यामि ॥४१५॥

इदानीं तायां न हन्यामित्यादिना, प्राभाकरेण निषेधवाक्यस्य,
प्रवृत्तिनिष्ठत्वं सोपस्करमाशङ्क्य निराकरिष्यन्मथं, शाबरभाष्याद्
द्विविधोऽपि विधिः प्रवृत्तिनिष्ठ एवेति तदुक्तं दूषयति—

प्रवर्त्तकं वाक्यमुवाच चोदनां

निधाय बुद्धौ वर्त्तनं निवर्त्तकम् ॥

द्वितीयसूत्रे भगवान् बहुश्रुतो

न चोदनाद्वित्वनिवारणाय तत् ॥ ४१६ ॥

प्रवर्त्तकमिति । द्वितीयसूत्रे “चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः” इति

सूत्रे । भगवान् बहुलः नत्र हेतुर्वहुश्रुतः । अत एव सहस्रशाखा अ-
र्थोऽपि वेत्ति श्वरस्वामीत्येतिहम् । चोदनानां प्रवर्त्तकत्वादिनिषेधक-
स्वरूपेण द्वित्वस्य द्वैविध्यस्य निवारणाय न तद्भाष्यमिदमर्थः । भा-
ष्यकारो हि निवृत्तिनिष्ठाणामपि चोदनां बुद्धौ निधायैव वेदे निषेध-
कपरमपि वाक्यमस्तीति जानन्नेव मङ्गान्धर्मनिरूपणाय प्रवृत्तस्त-
त्प्रमाणं प्रवर्त्तकं वाक्यं चोदनामुवाच न तु निवृत्तिमात्रनिष्ठा चोद-
नां निवारयितुम् । अन्यथोक्तविधया निषेधवाक्यस्य प्रवृत्तिनिष्ठत्वा-
सिद्धेस्तस्य तदहानमसङ्गान्न बहुश्रुतत्वं संभवेदिति भावः ॥ ४१६ ॥

एवं भाष्यवाक्यबलान्निषेधवाक्यस्य निवृत्तिकार्यमित्यत्रमाशङ्कितं
निरस्तम् । इदानीं आभाकरः प्रतिज्ञापूर्वकं निषेधनिष्ठत्वं दूषयति—

ननु निवृत्तिपरत्वमुदीरितं

विधटयामि निषेधगिरामहम् ॥

न हि कलञ्जामिति प्रतिपाद्यते

यदि तदा नयनेन विरुध्यते ॥ ४१७ ॥

ननु निवृत्तिरिति । किं कलञ्जाग्रभावे निषेधवाक्ये नञर्थः,
किं वा भक्षणायभावः, उत प्रत्ययान्ताभाव इति विकल्पार्थं प्रत्य-
क्षानिरोधेन दूषयति—न हीति । यदीह कलञ्ज न हीति निषेध-
वाक्ये नञर्थः प्रतिपाद्यते तदा नयनेन प्रत्यक्षेण विरुध्यते, तस्य
तत्र प्रत्यक्षेणानुमत्तादित्यर्थः ॥ ४१७ ॥

द्वितीयं दूषयति—

अथ कलञ्जपदार्थगमक्षणं

न हि तदप्यमुनैव विरुध्यते ॥

१ अध्याये निषेधवाक्यानां कार्यपरत्वनिरासः । ३०९

अथ तदीयफलस्पृहयाऽन्वयो

न हि तदप्यनुभूतिपराहतम् ॥ ४१८ ॥

अथेति । अनेनार्थान्तरलोका । कलञ्जप्रदार्पणभक्षणं तस्य भक्षणं न हीति यदि प्रतिपाद्यत इत्यनुषङ्गः, तदपि पूर्ववत्प्रत्यक्षेणैव बाध्यते तदौन्मुख्येन चैतस्य स्वमायग्रीद्वारा प्राप्तत्वादित्याशयेनाह—तदपीति । द्वीपेऽपि किं प्रत्ययार्थः फलरागः, उत भक्षणादिनियोगः । आद्यमनूय प्रत्याह—अथ तदीयेति । कलञ्जभक्षणादिसंबन्धं यत्फलं तस्य स्पृहा रागः तथाऽन्वयो नव इति शेषः । तदपि एतदपि न हीति संबन्धः । यत्तद्व्यापिणोऽनुभूतिपराहतमिति ॥ ४१८ ॥

प्रत्ययार्थो नियोगो निषेध्य इति पक्षमनुवदति—

अथ तदीयनियोगनिवर्त्तनं

भवतु भक्षणमस्तु तदिच्छया ॥

न हि नियोगनिवृत्तिनिवेदने

सति कलञ्जमभक्ष्यमितीङ्ग्यते ॥ ४१९ ॥

अथ तदीयनियोगेति । कलञ्जभक्षणे नियोगो विधिर्नेति निषेधवाक्यार्थ इति शङ्कितुराशयः । एतावता न तवेष्टासिद्धिरिति दूषयति—भवत्विति । अपं निषेधवाक्यार्थ इति शेषः । सा भूतस्य विधिः नैतावता तद्भक्षणनिवृत्तिः सिद्ध्येत् भोजनादेरिवान्यतोऽपि तत्संभवेन निषेधवैषम्यादित्याशयेनाह—भक्षणमस्त्विति । उक्तमेव व्यतिरेकमुत्तेजनाप्याह—न हि नियोगेति । इदमेव ज्ञापते ॥ ४१९ ॥

अस्तु तर्हि यदभावस्तत्र केनापि मानेन न बाध्यते तदभावेन एव नञर्थ इत्याशङ्क्य शब्दोपस्थितस्यैव शब्देन नञर्थेनान्वयो वक्तव्यः, नामवातुप्रत्ययव्यतिरिक्तशब्दस्येहामात्रेण कलञ्जाद्यातिरिक्तस्य नञर्थान्वयिनः कस्य चिज्जान्दस्यासंभवादित्याशयेनाह—

इह कलञ्जपदेन नजन्त्रयो । ।

भवति वास्य नजोऽदिसमागमः ॥

अदिगतेन लिङादिपदेन वा

सह समेति नजत्र गतिस्त्रयी ॥ ४२० ॥

इह कलञ्जपदेनेति । इह प्रकृतवाक्ये अदिना भक्षणवा-
चिधातुना वा समागमः सम्बन्धः अदिगतेनाद्धातुगतेन लिङादि-
पदेन प्रत्ययार्थेन वा सह समेति संबन्धाति अन्वितो भवतीत्यर्थः ।
अत्र न कलञ्जमित्पादिवाक्ये । गतिः ज्ञानोपायोऽन्वयः । त्रयी
त्रिविधा ॥ ४२० ॥

एवं च उक्तान्यतमपक्षे निषेधवाक्यस्य निषेधनिष्ठत्वोपपादनाशक्ते-
निषेधवाक्यमपि निवृत्तिनियोगपरमेवाभ्युपगम्यत्वमिति ग्रामाकरां
स्वमतमुपस्थापयति—

उदितपक्षपरिग्रहकारिणां

न च निषेधगिरामुपपादने ॥

भवति शक्तिरतश्च निषेधगी-

रपि नियोगपराऽभ्युपगम्यताम् ॥ ४२१ ॥

उदितेति । उक्तपक्षप्रपञ्चतमपरिग्रहकारिणां वादिनामि-
त्यर्थः । निषेधगिरां ग्रामाण्यस्येति शेषः । यत उक्तीत्या निषेधवा-
क्यस्य ग्रामाण्यं न संभवति अत इत्यर्थः । चकारेण शब्दार्थस्य का-
यान्वयनिवृत्तं सूचयति ॥ ४२१-॥

ननु वेदे निवृत्तिनियोगस्यैकत्वे भक्षणादिनिवृत्तिनियोगतिद्धावपि
पानादिनिवृत्तिनियोगमिद्धिर्न स्यादिति पानादौ यथेष्टं प्रवर्त्तत,
तन्निवृत्तिनियोगमेदस्तु तन्मतेऽनुपपन्न एव । अनुबन्धभेदाधीनशा-
स्त्रभेदे सत्येव नियोगभेदस्य तदभ्युपगमात् । न हीह यागदानादिरि-
वानुबन्धो भिद्यत इत्याशङ्कोहापि पानभक्षणादिभेदेन तत्प्रतिपोगि-

१ अध्याये निषेधवाक्यानां कार्यपरत्वनिरासः । ३१२

कनिष्ठात्तत्क्रियारूपानुबन्धभेदसंभवात्तिष्ठानिनियोगोऽपि यागदा-
नादिनियोगवद्भिद्यत इत्याशयेनाह—

यथा च यागाद्यनुबन्धभेदा—

द्विज्ञैषु शास्त्रेषु नियोगभेदः ॥

निवृत्तिभेदादपि तद्वदस्य

निवृत्तयोऽपि ह्यनुबन्धभूताः ॥ ४२२ ॥

यथा च यागादीति । आदिपदेन दानहोमसंग्रहः । अनु-
पस्थाद्वज्ज्यने व्यवच्छेदकतपेति यागादिषात्वर्थोऽनुबन्धः तद्वृत्तयोऽनु-
बन्धो नियोगविषयसंज्ञेदाच्छास्त्रेष्वसन्निकृष्टार्थमतिपादकवाक्येषु
भिन्नेषु सत्सु यथा यागादिनियोगभेदस्तद्वदप्र भक्षणानिनिवृत्ति-
क्रियामेदादपि निवृत्तिशास्त्रभेदादस्य नियोगस्य भेद इत्यनुप-
पन्नः । ननु यागादीनामनुष्ठेयत्वात् कृतिसाध्यनियोगानुबन्धत्वं यु-
ज्यते न निवृत्तीनामित्याशङ्क्य तामामपि प्रवृत्तिविरोधिमनोव्यापाररू-
पत्वाऽनुष्ठेयत्वात्तदनुबन्धत्वं युज्यत इत्याशयेनाह—निवृत्तयोऽपी-
ति । आपिशब्देन तासां यागादिसाम्यं द्योतयति । हि यस्मान्निवृ-
त्तयो यागादिसमास्तस्मादनुबन्धभूता नियोगसाधनकृत्यवच्छेदकः
तथा तद्वारा निरूपिकाः स्मृतिरित्यर्थः ॥ ४२२ ॥

नन्वेवमपि कस्यत्र निषेज्यः, न हि तेन विना नरव्यापाररूपायाः
कूर्तोऽलङादिनाऽभिधाने पर्यवस्येदित्याशङ्क्य निवृत्तिनियोगस्य निव-
र्त्तनव्यापारसामर्थ्यमाप्तनिरर्त्यमवृत्त्युन्मुखस्यैव निषेज्यत्वात् तन्निवृ-
त्तिमात्रादेव नियोगोत्पत्तेः । अत एव विश्वजिन्म्यायात्स्वर्गकापो-
ऽत्र नियोज्योऽस्तिन्नति निरस्तं, सामर्थ्यमाप्तनियोज्ये संभवति तन्व्या-
यस्यानवशादादित्याशयेनाह—

निवृत्तिसिद्ध्याऽपि नियोगसिद्धिः

प्रवर्त्तमानस्य न गर्त्तपातः ॥

निषिद्धचेष्टा निरपस्य हेतु-

नियोगतो नाध्यवसीयते हि ॥ ४२३ ॥

निवृत्तिसिद्ध्याऽपीति । ननु कलञ्जभक्षणादिनिवृत्त्या नि-
रयादिपातो न भवतीति तत्परिहारकाम एव नियोज्योऽस्तिथि चे-
द, न। नियोगस्य तदाकाङ्क्षाया अन्यतएव ज्ञान्तत्वेन तत्कल्पनाऽ
योगात् । किं च यदि तद्भक्षणादिना निरपवातो भवेत्तर्हि तद्वर्जने-
न सोऽपि वर्जितः स्यात् । न चैवमस्ति ममाणाभावादित्याशयेनाह-
प्रवर्तमानस्येति । ननु “यो ब्राह्मणापावगुरेत्तं शनेन यातवाव” इ-
त्यादिवाक्यान्निषिद्धप्रवृत्तेर्निरपहेतुत्वं प्रतीयत इति चेन्नब्राह्म-नि-
षिद्धचेष्टेति । हेतुपदानन्तरमितिपदमध्याहर्त्तव्यम् । नियोगतो
विधित इत्यर्थः । अर्थवादो हि नियोगाकाङ्क्षामेवार्थं मातृपादय-
ति । नियोगश्च स्वनियोज्यसिद्धयेऽर्थवादसामर्थ्यलभ्यमपि फलमां-
काङ्क्षणीत्यन्यतो लब्धे नियोज्ये नियोगस्य तदपेक्षोपरमात्र नि-
योगसामर्थ्येन ततस्तदध्यवसातुं शक्यत इत्युक्त एव नियोज्य इति
भावः । हिशब्देन जरत्माभाकरमत एतत्सुममिद्धमिति धोतयति ॥ ४२३ ॥

ननु नियमपातपरिहारेज्जां विना चेन्न कथं नियोगेन निपुज्ये
प्रयोजनमनुद्दिश्य मन्दोऽपि न प्रवर्त्तत इति न्यायादित्याशङ्क्य मा-
माकरमिद्वान्तरहस्यमाह—

नियोग एवैष पुमान्नियुज्यते

नियोगसिद्धौ तु पुनर्नियुज्यते ॥

यत्र कर्मस्य वा निवृत्तिपु

स्थितिः प्रसिद्धेति नियोगवादिनाम् ॥ ४२४ ॥

नियोग एवेति । एष नियोज्यः । नियोगे इति सप्तमी ।
निपुज्यते नियोगेनेति शेषः । नियोज्यो हि लोके कार्ये लिटादि-
व्युत्पत्तिप्रत्यानियोगेव लिटादितः स्वकृतिसाध्यत्वेनावगम्यंस्तदु-

१ अध्याये निषेधवाक्यानां कार्यपरत्वनिरासः । ३१३

न्मुगो भवति । अयमेव नियोज्यस्य नियोगे तान्नियोगो नाम, स्वा-
र्गादिकमपि हि नियोगः स्वामिद्व्यनुकूलनियोज्यासद्वये प्रपञ्चतीति
स एव मुख्यः माध्यः । तदुक्तम्—“स्वात्ममिद्व्यनुकूलस्य नियोज्य-
स्य प्रमिद्वये ॥ कुर्यात्स्वर्गादिकमपि प्रधानं कार्यमेव नः” इति । नि-
योगमुद्दिश्यैव पुमान्प्रथमं प्रवर्त्तत इत्यर्थः । नन्वव्यापाररूपे तस्मि-
न्कथं पुंनो नियोगो भवेदित्याशङ्क्य तदनन्तरं तेनैव नियोगेन तद्वि-
षये यागादिधात्वर्थे तत्सिद्धये स नियुज्यत इति तद्वारा स नियोगं
साधयिष्यतीत्याशयेनाह—नियोगसिद्ध्या इति । तुरवधारणे । त-
त्सिद्ध्यर्थमेवेत्यर्थः । पुनः पश्चात् । परत्वं नियोगविषयेषु । तानेवाह—
कर्मस्वित्यादिना । कर्मसु नियुज्यत इत्यनुपपन्नः । स्थितिः सि-
द्धान्तः ॥ ४२४ ॥

ननु यदि निवृत्तिमिद्व्या तन्नियोगः मिध्येत्तर्हि निषिद्धेऽन्यतो-
ऽपि प्रवर्त्तकरागाद्यभावे निवृत्तिसिद्धेः किं नियोगस्य पृथक् नियो-
गेनेत्याशङ्क्याह—

प्रवृद्धरागस्य निवृत्तयोऽस्थिरा-

स्ततः स्थिरत्वाय नियुज्यते पुमान् ॥

निवृत्तिदेशेषु नियोगबुद्धितो

निवृत्तिमूर्ध्वं परिपालयिष्यति ॥ ४२५ ॥

प्रवृद्धरागस्येति । यद्यप्युक्तीत्या मकृन्निवृत्तिर्भवेत्तथापि नि-
योगेन तन्नियोगाभावे प्रथममिव पुंनः पुनरापि तत्र राग उत्पद्येतेति
निषेधान्निवृत्तयोऽस्थिराः स्युरिति यतस्ततो हेतोः निवृत्तिस्थेम्ने
निवृत्तिरूपदेशेषु पुमान्नियुज्यते । एव हि मतिः प्रवृत्त्यनुमुखः पुमा-
न्निवृत्तिनियोगमेव कार्यमवगच्छेदिति निवृत्तयः स्थिराः स्युरित्या-
शयेनाह—नियोगबुद्धितो इति । ऊर्ध्वं ऊर्ध्वमपीत्यर्थः । परिपा-
लयिष्यति, अविच्छिन्नमवाहं तां करोतीत्यर्थः ॥ ४२५ ॥

ननु केयं निवृत्तिर्नाम ननूक्तं प्रवृत्तिविरोधिमानसी क्रियेति । ननु तत्राप्युक्तमेवं सति नञः स्वार्थत्वागममद् इति । मत्तं, निवृत्तिस्वैर्था-
य सोऽप्युचित एव । ननु प्राभाकरनयेऽभावाभावात्कथं तेन लक्षणा,
मुख्यार्थसंबन्धासम्भवादित्याशङ्क्य प्राभाकरमते भावरूपभक्षणाद्यभा-
वं नञो मुख्यार्थं निवृत्तिलक्षणार्थमाह—

अनाद्यजग्धेश्च निवृत्तिरिष्टा

विशिष्टदन्तोष्ठनिविष्टसंवित् ॥

अनन्यसंसर्गिपदार्थसंवि-

निवृत्तिरित्येव हि राजमार्गः ॥ ४२६ ॥

अनाद्येति । न आद्यमनाद्यं तस्य भक्षणादर्हस्य कलजादे-
र्जग्धेर्भक्षणादित्यर्थः । चोऽनधारणे । निवृत्तिरभावः । विशिष्टदन्तो-
ष्ठनिविष्टसंविदेव । अविशिष्टेति वा छेदः । केवलदन्तोष्ठविषयज्ञानमि-
त्यर्थः । जग्धेरिति पट्टी वा । अन्यस्तमानम् । भक्षणाद्यकालीनद-
न्तोष्ठादिव्यावृत्तये विशिष्टेत्युक्तम् । तत्र हेतुत्वेन तत्सिद्धान्तं दर्श-
यति—अनन्यसंसर्गाति । अन्यो निषेधः तत्संसर्गी न भवतीत्यन-
न्यसंसर्गी तादृशो यः पदार्थः निषेधानधिकरणं तत्संविदेकेवलाधि-
करणज्ञानमिति यावत् । राजमार्गः निर्दोषः । प्राभाकरपक्षे हि यत्र
भौविष्यवहारस्तस्य प्रतियोग्यमसंसर्गिणो ज्ञानमभाव इति प्रसिद्धम् ।
एवं च भक्षणादिनिवृत्तिरापि केवलदन्तोष्ठादि तदेव तत्र नञोऽप्युते ।
अतो न निवृत्तिर्लक्ष्यत इत्यर्थः । एवरूप एवाभावो निवृत्तिः प्रकृते
विधेयाऽस्तु तथा च न लक्षणेति चाशयः ॥ ४२६ ॥

एवं स्वमतं प्रमाध्येदानीं सिद्धान्त्यभिमतं निषेधवाक्ये नञर्थं
दूषयितुमनुवदने—

ननु समीहितसाधनता लिङ्गे

लशुनगृह्ननभक्षणसंश्रया ॥

१ अध्याये निषेधवाक्यानां कार्यपरत्वनिरासः । ३१५

भवति वाच्यतयाऽभिमताऽस्य नो

नञपि तद्विनिवृत्तिनिवेदकः ॥ ४२७ ॥

ननु समीहितेति । लघुनादिकं लोकप्रसिद्धम् । अस्य लघु-
नादिभक्षणस्य नोऽस्मन्मते तस्याः समीहितसाधनतायाः विनिवृत्तिर-
भावः तस्या निवेदको बोधक इत्यर्थः । प्रत्ययेन मध्यदोहि नञ् लघु-
नादिभक्षणगतेष्टसाधनत्वस्य लिङ्गार्थस्याभावं बोधयतीत्यर्थः ॥ ४२७ ॥
तदु दूषयति—

तदसदिष्टफलोद्भवदर्शना-

लघुनगृह्यनपर्युपिताक्षनात् ॥

न हि निषिद्धपदार्थनिमित्तकः

सुखलवः पुरुषस्य न विद्यते ॥ ४२८ ॥

तदसदिति । तदस्यसदित्यर्थः । कुतः लघुनादिभक्षणादिष्ट-
फलस्य सुखादेरुद्गम उदयः तद्दर्शनादित्यर्थः । उक्तमेव व्यतिरेकं
निषेधेन दूषयति-नहीति । स्पष्टमन्यत् । तस्मात्सर्वो वेदः कार्यपर
इति भावः ॥ ४२८ ॥

उच्यते । यदि निषेधवाक्यस्यलिङ्गादेना कार्यमुपस्थाप्यते त-
दा तस्य कथं चिदुक्तीत्या नञर्यो विषयः कल्पेत् । न त्वेतद-
स्ति । लोके घातवर्थातिरिक्तकार्याभावेन तस्य च घातुसिद्धत्वेन लि-
ङ्गादेस्तदर्थत्वाभावात् । न च घातवर्थ एव कार्यतया लिङ्गार्थ इति
वाच्यम् । कृतिसाध्यताया एव कार्यतात्वेऽनिप्रमक्तायास्तस्या लि-
ङ्गार्थत्वायोगात् । न च कृतीभिमतता तस्य कार्यताति वाच्यम् ।
षडुक्तेशमाध्यतया तस्य स्वतस्तदयोगात् । इष्टमाधनत्वेन तस्य कृती-
प्सितत्वेऽवश्यं प्रथमोपास्यतस्य तस्यैव प्रवर्तकत्वं लिङ्गार्थत्वं चेति
न कार्य लोके लिङ्गार्थ इति कथं निषेधवाक्यस्यलिङ्गादेना तत्रावि-
दितसंगतिकेन तदुपस्थाप्यत् । तस्माच्छ्रेयःसाधनत्वमेव लोकन्यु-

त्प्राप्तिबलेनात्रापि लिङ्गैः कल्पितं इति तदभावः एव नवर्थः । न
 चैवं कलञ्जभक्षणादेः सुखसाधनत्वानुभवविरोधः । यद्यपि महत्तौ
 कृत्स्नाध्यश्रेयःसाधनत्वज्ञानं कारणम् तथापि तस्य श्रेयसः प्रव-
 लानर्थसम्बन्धित्वज्ञाने महत्तिर्न भवतीति तदज्ञानं प्रतिबन्धकाभाव-
 तयाऽवश्यं वक्तव्यमिति निषिद्धे प्रवर्तमानस्यापि तत्साध्यसुखे बल-
 वदनर्थसाधनत्वाज्ञानं वाच्यम् । एवं च सामग्रीममाजादिदं बलवद-
 निष्ठानुबन्धीष्टसाधनमिति भ्रमो भवतीति भ्रान्तिप्राप्तं तदेव वि-
 शिष्टेष्टसाधनत्वं निषेधवाक्येन नवर्थान्वयाय लक्षणयाऽनूद्य निषि-
 द्यते भोजनादिक्यापारे तस्य लिङ्गाच्चसंबन्धित्वावगमादिति ना-
 नुभवविरोध इत्याशयेनाह—

अदृष्टदोषं परिहृत्य शंसतः

कलञ्जमास्वाद्य सुखित्वमात्मनः ॥

पुमानयोधोपहतः समीहते

तदीहिताभावपरा निषेधगीः ॥ ४२९ ॥

अदृष्टदोषं परिहृत्येति । यतः- पुमान्कलञ्जभक्षणादेर्बलव-
 निष्ठानुबन्धित्वाज्ञानेनोपहतः सन् समीहते प्रवर्तते तत्तथात्मनः स्व-
 स्य कलञ्जं विषलिप्तशरहतमृगमांसमास्वाद्य भक्षयित्वा अदृष्टदोषं
 परिहृत्य अनादस सुखित्वं शंसतः मार्थयतस्येहितपभिलषितं यद्व-
 लवदनिष्ठानुबन्धीष्टसाधनत्वं तदभावपरा निषेधगीरिति संबन्धः ।
 समनेन कलञ्जभक्षणेन बलवदनिष्ठानुबन्धीष्टं भवत्विति मार्थयत-
 स्तस्याभिलषितसुखसाधनत्वं लिङ्गादिनाऽनूद्य निषेधवाक्यं निषेध-
 ति । यतः पुमानज्ञानादेव तादिकीषोपूर्वं करोतीत्यर्थः । अयोधोपहत
 इत्यनेन भ्रान्तिप्राप्त इति मायुक्तः प्रसज्यमतिषेधविषयो द-
 र्शितः ॥ ४२९ ॥

१ अध्याये निषेधवाक्यानां कार्यपरत्वनिरासः । ३१७

अदृष्टोपायित्वाद्युक्तमेव विवृणोति—

नरकपातविवर्जनवर्त्मना

भवतु विप्रवध्रात्परमार्थतः ॥

मम सुखित्वमितीच्छति यत्पुमा-

न्न तदिर्ताह निषेधगिरोच्यते ॥ ४३० ॥

नरकपात इति । नरकपातस्य विशेषेण वर्जनं यस्मात्तेनोपायेन, इत्येवात्र वृत्तीया । नरकपातवर्जनाभिमानपातव्यावृत्तये परमार्थत इत्युक्तम् । भवति ह्यतपन्ताविवेकिनस्त्रीप्ररोपवशात्तादृशमिमानः । तत्तादृशसहेतुत्वम् । इह विप्रवधादौ ॥ ४३० ॥

नन्वनुमयमिदं सर्वेषां फलश्रुभङ्गनादेस्तादृशमुत्तमाधनत्वं कथं नञ्ना निषेद्धुं शक्यमित्याशङ्क्य भ्रान्तिमिदमेव तत्र प्रमाण-
सिद्धं तत्प्रमाणस्य श्रुतेस्तत्राभावात्, प्रत्यक्षादेव पारलौकिकानु-
यामावादेदनेऽनमर्पत्वादित्याशयेनाह—

प्रमाणतो नास्ति निषिद्धकर्मणः

फलस्पृहाऽदृष्टमयं विना तत्र ॥

भ्रमादधोषप्रभवात्प्रवर्त्तते

न तात मानेन फलस्पृहाऽत्र ते ॥ ४३१ ॥

प्रमाणत इति । फलस्पृहा फलमाधनत्वम् । अदृष्टमयं विना पारलौकिकबलवद्दुःखमणपरिहारेण । कथं तर्हि तत्र प्रवृत्तिरिति तत्राह—भ्रमादिति । बलवदनिष्टानुबन्धित्वाज्ञानप्रभवादिदं बलवदनिष्टाननुबन्धीणि भ्रमादित्यर्थः । उपमहरति—न तातेति । यथा बालं माताऽनिष्टादिवर्त्तयति एवं श्रुतिरपि त्वदिममफलसोष-

निपिद्धेषु वर्णितफलमाधनत्वस्य भ्रमसिद्धत्वोपपादनफलमाह—

इति श्रुतिः शास्ति निपिद्धकर्मणि

प्रवृत्तिमन्तं पुरुषं नञन्विता ॥

न चायमर्थोपहनः प्रमान्तरै-

र्न हि प्रमाणैरपरैर्विरुध्यते ॥४३२॥

इतीति । उक्तप्रकारेणैवार्थः । श्रुतिः निषेधवाक्यं शास्ति
प्रतिपादयति । निषेधाधिकारिणमाह—निपिद्धेति । प्रवृत्तिमन्तं
प्रवृत्त्युन्मुखम् । न चैव सति मानान्तरविरोध इत्याह—न चेति ।
अयं बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टमाधनत्वाभावः । अपहृतः बाधितः ।
तत्राविरोधे हेतुमाह—न हीति । विशेष्याशस्य तत्र सत्त्वेऽपि वि-
शेषणाशस्याभावेन तद्विशिष्टस्यापामाणिकत्वाद्विशेष्यमात्रग्राहिभिर्न
विरोधः । यद्यपीष्टसाधनत्वमेव लिङ्ग्य इति वक्ष्यति । तथापि नञ-
र्थान्वयापात्रं वर्णितभ्रान्तिमासं विशिष्टेष्टसाधनत्वमेव लिङ्गादिल-
सितं नवा निपिध्यते । न चैवं नञ एव निवृत्तौ लक्षणाऽस्त्विति
वाच्यम् । प्रतिविषादविषितार्थतया प्रधाननञनुसंधेन तदर्थप्रति-
योगितया गुणभूतश्रेयःसाधनत्ववाचिलिङ्गादावेवानुवादेन लक्ष-
णाया न्यायवत्त्वसिद्धिर्न च तत्तत्रापामाणिकमेवेति न प्रमाणान्तरवि-
रोध इति भावः ।

अपवा, प्रकृतश्रुतिर्न स्वार्थपरेत्यपि नाशङ्कनीयमित्याह—न चे-
ति । अन्ययानामनेकार्थत्वादवशब्द उवशब्दार्थे, मानान्तरेण
मापित इत्यर्थः । अनेनानुवादकत्वं निरस्तम् । गुणवादाशङ्काऽपि ना-
स्तीत्याह—न हीति । विरोधिप्रमाणान्तरानिरूपणादित्यर्थः ॥४३२॥

“न ताव शानेन” इत्यनेन सूचितदृष्टान्तानुवादपूर्वकं दार्ष्टान्तिकं
विशदयति—

भुजङ्गमोगं सुकुमारशीतलं

निदाघसंतापनिवृत्तये शिशुम् ॥

भ्रमादुपादित्सुमुदीक्ष्य कानरा

निवर्त्तयेच्चजननी यथा तथा ॥ ४३३ ॥

भुजङ्गभोगमिति द्वयेन । सर्पशरीरमित्यर्थः । सुकुमार-
शीतलं मृदुशीतलं चेत्यर्थः । निदावस्तीव्रातपस्तक्तुनो यः शरीर-
स्य संतापमन्निवृत्तये भ्रमाद्वृत्तदनिष्टाननुबन्धिनया निवृत्तिसाधन-
मिति भ्रमादुपादित्सुं ग्रहणेच्छुं कातरा दुःखपरवशा निवर्त्तयेत्
मा युदाणेन् हस्तेन निवारयेत् यथा तथेत्युपरिद्व्यलोके योजनीय-
म् ॥ ४३३ ॥

भ्रमादनर्थस्य निदानमादरात्

कृतार्थतायै लक्षणादिभक्षणम् ॥

नञ्जन्विता वैदिकचोदनाऽप्यसौ

विधित्सुमालक्ष्य निवर्त्तयिष्यति ॥ ४३४ ॥

लक्षणादिभक्षणादिविधित्सुमालक्ष्यासौ वैदिकचोदनापि निव-
र्त्तयिष्यतीति संबन्धः ॥ ४३४ ॥

एवं स्वप्ने निषेधवाक्यस्यनञः प्रसज्यमातेषेधार्थत्वमुपपाद्य
परमं दूषयितुमारभते । तत्र किं नञ्लक्षितो निवृत्तिक्रियाविशेषो
विधीयते किं वा तन्मुख्यार्थः । नाद्यः, लक्षणाया अन्याय्यत्वा-
दित्युक्तम् । द्वितीयेऽपि प्रत्ययार्थनियोगाभावे न तावद्विधातुं शक्नो-
ति । नियोगाभावस्य नियोगगोचरतालक्षणविधेयत्वासंभवादतो
धात्वर्थाभाव एव त्वया विधेयो वाच्यः । तत्रापि न तदृष्यतः
प्रसक्तक्रियानिष्पत्तिं विना तदयोगात्तस्यां च सत्यां निषेधवैष-
र्ष्यादीति तत्प्रागमात्र एव विधेयः । स्यात्तोऽपि न स्वरूपेण विधेयो
भावार्थत्वादनादिमिद्धत्वाद्याधिकरणज्ञानस्यापि बक्ष्यमाणज्ञानवि-
धिनिरामेनैवाविधेयत्वात् । तस्मादध्यादिवृत्तिक्रियोपरकृत्वाकारेण
तद्विधेयत्वं वाच्यं न तस्य तदस्तीत्याह—

क्रियानुप्रवेशं विना प्रागभावः

प्रसक्तक्रियाया न निर्वोदुमीशः ॥ ४३३ ॥

गुणद्रव्यवन्नित्यनिष्पन्नभावात्

पदत्वं नियोगस्य भावार्थवद्भवः ॥ ४३५ ॥

क्रियानुप्रवेशमिति । यः प्रसक्तक्रियायाः प्रागभावः क्रिया-
संबन्धं विना नियोगस्य पदत्वं विषयत्वं गुणद्रव्यवन्नित्योदुं न श-
क्नोति नित्यनिष्पन्नभावाद्भावार्थवदपि नेश इति सम्बन्धः । गुणः-
आरुण्यादि । द्रव्यं दध्वादि । न च प्रसक्तक्रियाभावो भावार्थवद्भा-
वारूपो न वा दध्वादिवत् क्रियासाधनत्वेन कचित्प्रमितः येन
विधेयः स्यादिति भावः ॥ ४३५ ॥

ननु प्रागभावस्यापि परिपालनक्रियायोगेन विधेयत्वं भविष्य-
तीत्याशङ्क्याह—

न पाल्यत्वयोगादलंभूणुभावो

यतः पालनं श्रूयते नात्र वाक्ये ॥

न खल्वश्रुतं गृह्यते न्यायहाना-

द्यथा न श्रुतं त्यज्यते तद्भयेन ॥ ४३६ ॥

न पाल्यत्वयोगादिति । अलम्पत्यर्थं भूणुभावः प्रवनक-
र्तृत्वं साध्यत्वमिति यावत् । प्रागभावस्येति शेषः । कुतो नेत्यत
आह—यत इति । नन्वश्रुतमपि तद्वत्ता लक्ष्यताम्, न श्रुतममेवे
लक्षणाया अयोगादिसाह—न खल्विति । तत्र दृष्टान्तमाह—य-
था न श्रुतमिति । तद्भयेन, श्रुतपरित्यागायोगरूपन्यायहानमये-
न । अतस्तदुभयपरिहाराय परिपाल्यत्वमात्रे प्रागभावो न विधे-
यः । किं च तत्प्रवर्धकरागे सति नियोगशनेनापि प्रागभावपरिपा-
लनं न सम्भवत्येव, रागनिवृत्तिश्च विना न दोषदर्शनं सम्भवतीति
किं नियोगेनेति भावः ॥ ४३६ ॥

१ अध्याये निषेधवाक्यानां कार्यपरत्वनिरासः । ३२१

निषेधवाक्ये श्रुत दर्शयन् परस्मै तत्प्रागस्याश्रुतकल्पनापाम्ब
मसङ्ग निवृत्तौनि—

उदासीनता च श्रुता नञ्प्रदार्थो

नियोगे सति त्याज्यता याति मध्यः ॥

अतद्योग्यभावादयोग्यः पदार्थो

न वाक्यार्थभागिप्यते जैमिनीयैः ॥ ४३७ ॥

उदासीनेति । चकाराश्रययोगस्याश्रुतत्वं सूचयति । लिङ्गा
देरवृत्त्यर्थवाप्रियोगे सतीत्यनेनाश्रुतकल्पना सूचयति—त्याज्यता-
मिति । श्रुतहानिरुक्ता । अस्तु तर्हि श्रुतस्यैवादासी-पक्षविधिति
न तद्वद् द्वयमसङ्ग इत्याशङ्क्य तस्याभावार्थत्वादिति यांशुक्तं मत-
सि निपाताह— अतद्योग्यभावादिति । औदासीन्यस्य वात्स-
र्यत्वाभावेन नियोगविषयतायोग्यतागुणवत्वादित्यर्थः । ततः किं
तत्राह— अयोग्य इति । वाक्यार्थभाक् वाक्यार्थान्वयी जैमिनी-
यैरापे ॥ ४३७ ॥

एवं निषेधवाक्यस्य शुद्धमनानुवर्तिकाल्पितनियोगार्थस्य सद्-
स्य निषिद्धानुष्ठानस्य प्रत्यवायजनकत्वं नेति तदुक्तमापे प्रथम महा-
जनमवदनविरोधेन दूषयति—

निषिद्धक्रिया प्रत्यवायाय नेति

स्वकर्णो जनः प्रोर्णुते पापभीरुः ॥

समाकर्ण्य दुर्मापितं पार्श्ववर्ती

न पापक्षरं किंचिदेतादृगन्यत् ॥ ४३८ ॥

निषिद्धक्रियेति । प्रोर्णुते गाह—पिबते । पार्श्ववर्ती जनः ।
निषिद्धक्रिया प्रत्यवायाय नेति । प्राणाकारस्य दुर्मापितं समाकर्ण्य
पापभीरुः सन् स्वकर्णो प्रोर्णुते । तस्य जनस्याशयमाह—न पापा-

क्षरमिति । एतादृशमन्यत्किंचदपि दुष्टवचनं नेत्याशयेनेत्यर्थः ।
अतः सकलमध्यस्थमहाजनव्यवहारविरोधादतितुल्यमिदं मतमिति
भावः ॥ ४३८ ॥

किं च निषिद्धक्रियायाः पापजनकत्वेऽनुभूयमानं दुःखमा-
कस्मिकं स्यात् तस्य तदेकनिर्दानत्वादिति सर्वप्रामाण्यम्—

निपिद्धक्रियाप्रत्ययायायं नोच्चेः ॥५॥

‘‘तदा दुःखमाकस्मिन्सर्वपुंसाम् ॥’’

सुखं पुण्यभूलं यथा सर्वपुंसां । १००३ ॥

तथा दुःस्वप्नोऽस्तु चः पापमूलम् ॥ ४३९ ॥

निर्दिष्टक्रिया प्रत्यवायाय ना चेदिति । आकस्मिकम-
कारणकमित्यर्थः । 'वो युष्माकमपि समनमिति शेषः । मशोद्धरपी-
दमवश्यमङ्गीकारमित्यर्थः ॥ ४३९ ॥

ननु निषिद्धाक्रियायाः पापामुक्तोऽपि विहितकरणे निमित्त-
पापेन दुःखं भविष्यतीत्याह—

निपिद्धक्रियां चोदितम्याक्रियां वा" ५३१ । १०

त्रिना, नास्ति यावस्य निष्पत्तिहेतुः ॥

ततस्तद्वह्ये पापनिषादकत्वा-

हवेत्प्रत्यवायस्य नित्यं निदानम् ॥५४०॥

निषिद्धक्रियामिति-। चोदितस्य, नित्यस्याः क्रियाम् अन-
नुष्ठानं यत् इत्यादौ योजनीयम् । तद्वद्वयं निषिद्धाकूपा विहितान-
नुष्ठानं च । मत्तत्राप्यस्य दुःखस्य । यदि विहिताकरणं पापजनकं त-
व मते स्यात्तेदां निषिद्धानुष्ठानमपि पापजनकं कथं न स्यात्, नरक-
वर्जनफलाकाङ्क्षायाः निषिद्धान्निर्जन्मानेऽपि तुल्यत्वेति नियोगपु-
र्यार्थतापीथं नित्यनियोगेति संभवादित्युभयं तुल्यमेवेति भावः ४४०।

विहिताकरणस्य मापनिदानत्वंमापातदृष्ट्याज्झीकृतं वस्तुनस्तु

१ अध्याये निषेधवाक्यानां कार्यपरम्पनिगमः । ३२३

निषिद्धक्रियैव पापहेतुः तस्या अनर्थहेतुत्वात् प्रमाणस्य नश्यमाण-
त्वात् । विहिताकरणं तु पापहेतोरन्यत्र प्रमाणं न तु स्वयं पापजनक-
म् । तदुक्तं भट्टपादैः—

अकुर्वन्निहितं पशु करोत्यन्यदचेतनः ॥

प्रत्यवायोऽस्य तेनैव नाभावेन स जन्यते ॥ इति । विहितमकुर्वन्
लक्षणार्थं शून्यत्ववयः । लक्ष्यवेवाह—तत्काले यदन्यदचिदेकी करो-
ति निषिद्धमनिषिद्ध वा तत् एवास्य प्रत्यवायः स्वतोऽनिषिद्धस्या-
पि तत्कालीनतया निषिद्धत्वात् न त्वभावात्पापोत्पत्तिरिति श्लाका
र्थः । अत इदं प्रामाणिकमित्याशयेनाह—

निषिद्धक्रिया दुःखनिपासिहेतु-

भवेल्लक्षणं चोदितस्याक्रियाऽस्य ॥

अभावात् भावस्य निष्पत्तिरिष्टा

भवेल्लक्षणं ज्ञायमानस्त्वभावः ॥ ४४१ ॥

निषिद्धक्रिया दुःखेति । लक्षणं ज्ञापकमस्य दुःखहेतोः पा-
पस्य । कुत एवमित्यत आह—अभावादिनि । न चैव प्रामाण्य-
स्य कारणता न स्यादिति वाच्यम् । तस्यैवाभावात् । अतश्च न्यक्ता-
भावनया तत्तत्वेऽपि तस्य निःस्वभावत्वात्प्रतिष्ठापितत्वात् तदति-
रिक्तदण्डादिभ्य एव कार्यनिष्पत्तेः । अभावज्ञानमपि प्रतिषेधोऽनु-
पलम्भेन साक्षिण एवास्मिन्मते भवतीति नाभावस्य कचिदपि
भावकारणत्वमिति भावः । तर्हि लक्षणं वा कथं विहिताकरणं
स्यादित्यत आह—भवेल्लक्षणमिति । अविद्यमानस्यापि धूमा-
देरिव बहूयादिक मपि अस्यापि ज्ञापमानतया लक्षणमविवरुद्धमिति
भावः ॥ ४४१ ॥

ननु, भवन्मतेऽपीष्टमाधनत्वाभावस्यैव न नश्यतां निषिद्धक्रिया-
या निरस्यमानहेतुत्वं कुतोऽनभिहित इत्याशङ्क्य वचनदानेष्टाननुसन्धि-
ष्टमाधनत्वाभावस्य न नश्यतांनुपपत्त्या, तस्मिन्मते, निषिद्धक्रिया-

१ अद्यापि निषेधवाक्यानां कार्यपरत्वनिरासः । ३२६

प्रसज्यप्रतिषेधोऽर्थः । यत्र तु तदस्त्येव तत्र तस्य निषेधापयोगा-
त्यर्थुदासन्नस्य आश्रयणीया । प्रकृतेऽपीष्टमापनत्वस्य सत्त्वाच्चद-
निष्टमापनत्वमेव नञर्थो वक्तव्यः । एवं च प्रष्टव्यमुक्तस्य ततो
निवृत्तिरप्युपपन्नेति । एतन्नेत्यर्थः ॥ ४४३ ॥

कुत इत्यत आह—

तथाहि सम्बन्धुपमर्दबुद्धये
समर्थमुत्सर्गमपेक्ष्य नञ्प्रदम्
न पर्युदासाय विनाऽपवादकं
ततो निवृत्त्यर्थपरं तादिष्यते ॥ ४४४ ॥

तथाहिति । नञ्मन्त्रविषयार्थस्य य उपमर्दोऽपावस्तद्वु-
द्धये उत्तमं मुख्यवृत्तिमपेक्ष्य औत्तमिकत्वभावेन । तर्हि किं नञः
पर्युदासो नार्थ इत्याशङ्क्य यत्रोत्सर्गशक्तमुख्यार्थस्याभावरूपापवा-
दकं वाचकं किञ्चिदस्ति तत्र पर्युदास आधीयते । न च प्रकृते त-
द्वस्तीत्याशयेनाह—न पर्युदासापेति । फलितमाह—तत इ-
ति । ततः कारणात्पूर्वोक्तमार्गेण प्रार्थनानिवृत्तिपरं निषेधवाक्यमि-
त्यर्थः ॥ ४४४ ॥

तनु कथमिष्टमापनस्य प्रसज्यादेस्तत्र निषेधा, कार्य वा तदभि-
ष्टमापनतावगमं विना प्रष्टव्यमुक्तस्य ततो निवृत्तिर्भवेदिति तदाश-
यं हृदयन्नुपसंहरन्नाह—

अतः प्रसज्यप्रतिषेधसम्भवा-

न पर्युदासाश्रयणं प्रेशस्यते ॥

न पर्युदासोऽश्रयणं विना भवे-

दनिष्टहेतुत्वनञ्जर्पकरणा ॥ ४४५ ॥

अत इति । यतो मुख्यार्थवापे सत्येव पर्युदासस्य आश्रय-
इत्यर्थः । प्रसज्यप्रतिषेधसंभवादेति । निवृत्तिरप्युपपन्नस्य, न-

इति । तदसंभवात् कार्यगोचरत्वासम्भवात् । एवं वेदस्य कार्य-
यत्त्वानियमो यः अत इत्युत्तरेण संबन्धः ॥ ४४७ ॥

अतो न वेदान्तवचस्तु विद्यते

विधिर्नियोगो न च शब्दभावना ॥

न कर्मकाण्डेऽपि नियोगतोऽस्त्यसौ

यतो निषेधेषु न विद्यते विधिः ॥ ४४८ ॥

विधिः कर्तुरिष्टाभ्युपायः । एतदेव कैमुतिकन्यायेनाप्याह-

कर्मकाण्डेऽपीति । नियोगतो नियमतः । असौ विधिः ॥ ४४८ ॥

इदानीं निषेधनाक्यस्य निवृत्तिविधिर्निवृत्त्युपेत्यापि वेदान्ते

विध्यसंभवमाह—

उपेत्येवादे परिगृह्य चोच्यते

नियोगनिष्ठाऽस्तु निषेधगीरपि ॥

तथापि वेदान्तवचस्तु विद्यते

विधेर्न गन्धोऽपि विरोधकारणात् ॥ ४४९ ॥

उपेत्येवादेमिति । अभ्युपगमवादमित्यर्थः । तमेव प्रकटयति—

नियोगनिष्ठेति । गन्धो लेशः, उत्पत्त्यादिरूप एकोऽपि विधिर्न

संभवतीत्यर्थः । विरोधकारणादिति । वेदान्तानामद्वैते तात्पर्यग्राहक-

प्रमाणविरोधादित्यर्थः । ॥ ४४९ ॥

प्रकारान्तरेणापि तदसंभवमाह—

ज्ञानं विधातुं हि न शक्यमेत-

न्नं शक्यते कर्तुमकर्तुमेतत् ॥

अतोऽन्यथा कर्तुमशक्यमेतत्

प्रमाणमेकनिवन्धनत्वात् ॥ ४५० ॥

ज्ञानं विधातुमिति । न तावदेदान्तानां कर्मविधिपरत्वं सं-
भवति, तत्प्रतिपाद्यस्यात्मनः कर्मशेषत्वासंभवेन विनियोजकप्रकर-
णाद्यभावेन तेषां तदयोगात् । नापि, वेदान्तावगतोपासनाविधिशेष-
त्व, मुमुक्षोरुपासनया प्रयोजनाभावेन तदधिकृत्य प्रवृत्तानां तेषां
तदनुपपत्तेः । अस्तु तर्ह्येतन्मयेवात्मानं पश्येदिति श्रुतज्ञानविधिपरत्वं,
ज्ञाने मुमुक्षोरेवाधिकारादिति चेत्, न । एतद्लौकिकाद्वैतात्मविषय-
कं ज्ञानं हि यतो विधातुं न शक्यम् । कुतो विधातुं न शक्यं तत्रा-
ह—न शक्यत इति । यदि कर्तुमकर्तुं शक्यते पुरुषप्रयत्नेन नि-
ष्पाद्यते तदभावे च न । यथाऽतिरात्रे षोडशिग्रहणम् । मेरुचान्पथाऽपि
कर्तुं शक्यं, यथाऽनुदितहोमज्जदिहोमाद्विलक्षणस्तदेव विधेयम् । ज्ञानं
तु नैव, तस्य प्रमाणप्रमेयैकतन्त्रतया पुरुषेच्छायत्तत्वाभावादित्यस्त-
रार्थः । विधिजन्येष्टतापन्नताज्ञानापीना, यत्र चिकीर्षोदिति तज्जन्यया
कृत्या यत्ताभ्यसे तद्विधिविधेयम्, यथाऽग्निहोत्रादि, ज्ञानं च नैवम् ।
न हि ज्ञानचिकीर्षया निष्पाद्यते, अनिच्छतोऽपि तद्दर्शनात् । नापि
कृत्या, अप्रयत्नस्यापि तद्दृष्टेः सति ज्ञानस्याविधेयतया न वेदान्ता-
स्तद्विधिपरा इति भावः ॥ ४५० ॥

किं चात्मानं पश्येदिति वाक्यार्थो वात्मा त्वाग्रे विधेयात्मज्ञानं न ज्ञा-
तं किं वा ज्ञातम् ? आद्योऽनुपपन्न इत्याह—

ब्रह्मज्ञानं जानता ब्रह्मबुद्धेः

कर्तव्यत्वं शक्यते ज्ञातुमेतत् ॥

न ह्यज्ञातरा ब्रह्मबुद्धिं तदीयं

कर्तव्यत्वं कश्चिदीष्टं ग्रहीतुम् ॥ ४५१ ॥

ब्रह्मज्ञानमिति । ज्ञानस्य विधिसंस्मरणरूपवाक्यार्थनिश्चयहेतु-
त्वेन तदभावे स न स्यादित्यर्थः ॥ ४५१ ॥

द्वितीयेऽपि तद्विषयो ब्रह्म ज्ञातमिति वाच्यम् । अन्यथा विषयनि-

रूप्यज्ञानस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् । एवं च ब्रह्मणो यत्तत्त्वज्ञानं मोक्षाय विधीयते तदपि ज्ञानवद्विज्ञातमित्यस्याधिकारिणो ज्ञानान्मुक्तिः प्राप्ते-
नि नास्ति विधीनां प्रयोजनमित्याह—

ब्रह्मज्ञानं ब्रह्मणि ज्ञायमाने

ज्ञातुं शक्यं नान्यथा तच्च तद्वत् ॥

विज्ञातं चेद् ब्रह्मणस्तत्त्वमस्य

प्राप्ता मुक्तिर्नास्ति कृत्यं विधीनाम् ॥ ४५२ ॥

ब्रह्मज्ञानमिति ॥ ४५२ ॥

ब्रह्मणि ज्ञाते ज्ञानं विधीयते इति पक्षे न केवलं प्रयोजनाभा-
वाज्ज्ञानविध्यसंभवः किं तु तस्मिन्निचप्रमाकर्तृकरणादिभेदासंभ-
वादि विधिर्न संभवति इत्याह—

दृशो विराट्सूत्रशरीरगोचरं

परस्परार्थासम्बोधसंभवम् ॥

अनर्थमाहुः श्रुतिमस्तके स्थिता-

स्ततोऽस्य विद्यासमयैव मुक्तता ॥ ४५३ ॥

दृशो विराडिति । परस्य दृशः प्रत्यक्षवैतन्यस्य विराट् स्यू-
लभूततत्कार्यात्मस्युल्लभपञ्चः, सूत्रं सूक्ष्मभूततत्कार्यालिङ्गशरीरम् अस्म-
दादीनां शरीरं व्याप्यरूपं तद्गोचरं परस्परार्थासम्बोधं ममेत्यवमास्या-
वमामात्मकमनर्थमबोधादज्ञानात्संभवं श्रुतिमस्तके वेदान्धे स्थिताः
परिनिष्ठिता आहुः । तत्कार्यात्मस्याज्ञानममुत्यत्वे फलितमाह—तत्
ज्ञाति । अस्याधिकारिणो ज्ञातुः । विद्यायाः समय एवोत्पत्तिसमयो
यस्याः सा तथा, मुक्तता अविद्यातत्कार्यसंसारराहित्यम् । ततो
भेदाभावात्कार्यं विध्यर्थावगमोऽनुष्ठानं वाऽधिकारिणो भवेदिति
भावः ॥ ४५३ ॥

ननु विद्यासमयैव मुक्तयेति कथं? ज्ञानसहकारिणां तदानीं नि-
यमेनासंभवाद । न ह्यसहकृतमेव किञ्चित्कार्यं जनयद् दृष्टमित्याशङ्क्य
अन्यथैव, ज्ञाने स्वविद्यानिवृत्तौ स्वोत्पत्तिमात्रेण समर्थमित्याश-
येनाह—

अनाद्यविद्यापटनेत्रबन्धनं

प्रसह्य वेदान्तनिबन्धनां मतिः ॥

स्वजन्ममात्रेण दृढात्मगोचरा

संमूलदाहं दहतीति हि श्रुतिः ॥ ४५४ ॥

अनाद्यविद्येति । अविद्यायाः स्वरूपप्रकाशकार्यमतिबन्धक-
त्वात्पटवत्तानेप्रबन्धनमित्युक्तम् । ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं तद्विरोधेनानादि-
रूपविद्या तत्कार्यं वा स्यातुं न शक्नोतीति प्रमथेति सूचितम् । आ-
पातज्ञानव्यावृत्तये दृष्टेति । समूलदाहं मूलं संसारमूलं विविधवासना-
स्तदाहसहितं यथा स्यात्तथा दहति नाशयतीति श्रुतिः—“भिद्यते
हृदयग्रन्थिः” “तरति शोकमात्मवित्” इत्याद्या दर्शयतीत्यर्थः ४५४

नन्वस्तु ब्रह्माणि वाक्यात्परोक्षानिष्ये सति तज्ज्ञाने विधिरिति
चेत्, न तावत्तदेव ज्ञानं विधेयं मिदस्य साध्यत्वायोगात् । नापि तज्जा-
तीयान्तरं, तस्य पूर्वज्ञानवद्विधिं निर्गम्य शब्दान्मेभवात् । फलं च तस्य न
दृष्टेयते, मोक्षस्य विधिफलत्वेऽनित्यत्वापत्तेः । नापि साक्षात्कारस्तेफलं
तस्य प्रमाणैकफलत्वेनैर्नियोगिकफलत्वात् । अत एव साक्षात्कारोऽपि
न विधेय इत्याशयेनाह—

विज्ञाते ब्रह्माणि स्योद्धिधिरयमफलः प्रत्यये तस्य तद्व-

क्षाज्ञानब्रह्मकर्मा विधिविषय इति प्रत्ययो बुद्धियोग्यः ॥

ब्रह्मात्मप्रत्ययेऽनौ विधिरनवसरः सर्वथा चिन्त्यमान-

स्तस्माद् ब्रह्मात्मवस्तुन्यवसितमखिलं विद्धि वेदान्तवाक्यम् ४५५

विज्ञात इति । शब्दतो विज्ञातेऽपीत्यर्थः । तस्य प्रत्ययेऽयं

विधिरफलः स्यादिति सम्बन्धः । यदा परोक्षमपरोक्षं वा ब्रह्मणि ज्ञाते तज्ज्ञानं वाक्यादवगतमपि न विधेयं तदात्यन्ताज्ञातब्रह्मकर्मकं ज्ञानमशक्यनिरूपणत्वात्सुतरां न विधेयमित्युक्तमेव स्मारयति—तद्व-
ज्ञाज्ञातेति । अज्ञातं ब्रह्म कर्म विषयो यस्य प्रत्ययस्य स विधि-
विषय इति बुद्धियोग्यो न स्यादित्यर्थः । उक्तीत्या ज्ञानविधिविष-
यानिरूपणफलमाह—अतो ब्रह्मात्मप्रत्यय इति । अनवसरः
अयुक्तः सर्वथा स्वरूपतो विषयतश्च ज्ञातत्वाज्ञातत्वाभ्यां परोक्षत्वा-
परोक्षत्वाभ्यां च विचारार्हविषयात्ममवादयुक्त इत्यर्थः । विध्यस-
म्भवफलमाह—तस्मादिति । कृत्स्नस्य कर्मकाण्डस्य नियोगार्थ-
त्वेऽपि उक्तन्यायेन वेदान्तेषु तदसम्भवाच्चेष्टा सिद्धे ब्रह्मण्येव पर्य-
वसानमिति भावः ॥ ४५५ ॥

प्रकारान्तरेणापि सदृष्टान्तं ज्ञानविध्यसम्भवमाह—

विरुद्धत्रिकस्य द्वयापत्तिदोषा-

न शक्यं विधीनां धियः संग्रहीतुम् ॥

यथा वाजपेये गुणस्येह तद्व-

त्ततो नास्ति वेदान्तवाक्ये विधानम् ॥ ४५६ ॥

विरुद्धत्रिकस्येति । विद्वानां त्रयाणां समूहो विरुद्धत्रिकः
तस्येत्यर्थः । वक्ष्यमाणप्रकारेण विरुद्धत्रिकस्य यद् द्वयं तदापत्ति-
स्तत्प्रसङ्गः स एव दोषस्तस्माद्विधो विधानं संग्रहीतुम् अवैगन्तुम् ।
वाजपेये वाजपेयनान्नि कर्मणि । गुणस्य वाजपेयारूपगुणस्य । दा-
ष्टान्तिकमाह—इहेति । तद्वद्वाजपेयगुणवत् । ततो विरुद्धत्रिकद्वया-
पत्तेः । विधानं ज्ञानस्येति शेषः । यथा वाजपेये वक्ष्यमाणाविधया
विरुद्धत्रिकद्वयप्रसङ्गेन गुणस्य विधानमङ्गीकर्तुं न शक्यते तद्वत्तत्
एव दोषादेह वेदान्तवाक्ये विधौ विधानं नास्तीत्यर्थः ॥ ४५६ ॥

किं तद्विरुद्धत्रिकद्वयमिति जिज्ञासायामाह—

उद्दिश्यमानत्वमनूयमान-

भावः प्रधानत्वमितीदमेकम् ॥

तथाऽप्युपादेयविधेयशेष-

भावप्रभेद-त्रिकमन्यदत्र ॥ ४५७ ॥

उद्दिश्यमानत्वमिति । किञ्चिद्विधातुं सिद्धवन्निर्दिश्यमानत्वमित्यर्थः । आगवगतस्य पञ्चाद्वादोऽनुवादस्तद्विषयोऽनूयमानस्य भावः । प्रधानत्वं शेषित्वमनूयमानभावश्च प्रधानत्वं चेति समाहारैकवचनम्, अनूयमानभाव इति सविसर्गः पाठः सुगमः । इति अनेन प्रकारेण एकं त्रिकमेति शेषः । उपादेयम् अनुष्ठेयतया निर्दिश्यम् । विधेयम् अज्ञातं सज् ज्ञाप्यम् । शेषं गुणभूतं तेषां भावस्तत्प्रभेदो पस्मिन्निके तत्तथा । भावशब्दस्योपादेयादिभिः प्रत्येकं सम्बन्धः । अपिशब्दस्यान्यदपीति । मरुन्धः । अत्र त्रिकद्वयसमुदाये ज्ञानविधौ वाजपेयगुणविधौ, चोद्दिश्यमानत्वमनूयमानत्वं प्रधानत्वं चेतीत्यमिदमेकं त्रिकं तथोपादेयत्वविधेयत्वशेषत्वप्रभेदमन्यदपि तद्विरुद्धं त्रिकं स्यादित्यर्थः ॥ ४५७ ॥

ननु वाजपेयपूर्वपक्षे इव, “आत्मा वारि द्रष्टव्यः” इत्यत्र गुणविध्यश्रवणात् कथं विरुद्धत्रिकद्वयप्रसङ्गः । स च वाजपेय इव पोत्वर्थेऽन्यत्र चेत्पि न ज्ञायत इत्याशङ्क्य सत्यं गुणविधिप्रयुक्तं मङ्गले न वैकल्प्यं किं त्वन्यथा । तथा हि ज्ञानविधिप्रभ्युपगच्छतः किं तेनैव वाच्यमन्यविधेयज्ञानेन ब्रह्मणः मिदिराभिमतोतान्येन । न तावदन्येन सम्भवति, ब्रह्मणः प्रत्यक्षाद्ययोग्यत्वात् । नापि वाचयान्तरजन्यज्ञानेन, तस्मापि लिङादियुक्तत्वे मस्तुतुल्यत्वात् । तत्र लिङादिराहित्ये वा सिद्धमेव तर्हि वेदान्तानां ब्रह्मनिष्ठत्वं तत्तथ प्रयोजनोत्थम् इति किं ज्ञानविधिना । तस्माद्यद्वाच्यजं ज्ञानं विधेयं तत् एव ब्रह्मणः मिदिवैकल्या, तत्र चोक्तवैकल्पप्रसङ्ग इत्याशयेनाह—

एकेन वाक्येन धियो विधानं

प्रत्यक्प्रमित्ता च यदि प्रतीचि ॥

त्रिकद्वयं तत्र विरुद्धमेतत्

प्रसज्यते कष्टमतः किमन्यत् ॥ ४५८ ॥

एकेन वाक्येनेति । धिय आत्मज्ञानस्य । प्रतीचः प्रमातृमिच्छा
प्रत्यक्प्रमित्ता प्रमित्तितप्रत्यक्सिद्धिरित्यर्थः । यदि भवेदिति शेषः ।
तत्र तदा प्रतीचि एतद्विरुद्धात्रिकद्वयं प्रसज्यते, अतोऽस्मादन्यत्किं
कष्टमनिष्टमित्यर्थः ॥ ४५८ ॥

ननु विधेयज्ञानस्य ब्रह्ममाधकत्वे प्रतीचि किं त्रिकं-कथं प्र-
सज्यत इति वीक्षाया विमज्य तदुभयत्रिकप्रसङ्गं दर्शयति—

उद्दिश्यमानं तदनूद्यमान-

भूतं प्रधानं च धियो विधाने ॥

प्रमीयमाणं पुनरात्मवस्तु

तदास्पदं स्यादितरत्रिकस्य ॥ ४५९ ॥

उद्दिश्यमानमिति । आत्मवस्तु धियो विधानेऽभ्युपग-
म्यमाने उद्दिश्यमानं भवति । एवं तदात्मवस्त्वनूद्यमानभूतं तथा
प्रधानं चेत्येकस्य त्रिकस्य प्रतीचि प्रसङ्ग इत्यर्थः । इतरत्रिकप्रसङ्ग-
माह—प्रमीयमाणमिति । विधेयज्ञानेन प्रसाध्यमानं पुनस्तदा-
त्मवस्त्वितरत्रिकस्योपादेयत्वविधेयत्वशेषत्वरूपात्रिकस्यास्पदं स्यादि-
ति संबन्धः ।

एतदुक्तं भवति । मुमुक्षुर्ब्रह्मलपितं प्रत्यग्ब्रह्मात्मकं मोक्षमुद्दि-
श्य मुमुक्षुरात्मानं जानीयादिति ज्ञानविधेयभ्युपगमे मोक्षात्मकब्रह्म-
णः सिद्धवन्निर्देश्यत्वरूपमुद्देश्यत्वं तावन्निर्देशं, तच्च ज्ञेयं प्रागनव-
गतस्य न संभवतीति तदनुवादपूर्वमेव वक्तव्यम् इति तस्यानूद्यमा-

नत्वं च स्यात् । एवमुद्दिश्यमानस्य फलतया प्राधान्यं चेत्येकं त्रिकमा-
 तथा विधेयज्ञानप्रमेयत्वे उद्देश्यत्वविरुद्धमुपादेयत्वं यजिनिजन्य-
 फलवत्तयाऽनुष्ठेयत्वं तथा प्रागज्ञातस्यैव प्रमेयतया तस्यानूयमानत्व-
 विरुद्धमज्ञातत्वम्, एवं तस्य प्रधानत्वविरुद्धं विधेयज्ञानक्रियाविशेषणत-
 याऽप्रधानत्वं चेति मुमुक्षुभिलाषितमोक्षोद्देशेन ज्ञानविधौ ब्रह्मणि
 वैरूप्यं प्रसज्यत इति ॥ ४५९ ॥

इदानीं दृष्टान्तेऽपि विरुद्धं त्रिकद्वयं विविच्य दर्शयति—

प्रथमत्रिकं यजिनिगद्यगतं

गुणसंगतेरवगमे भवति ॥

चरमत्रिकं यजिनिगद्यगतं

फलसंगतेरवगमे तु पुनः ॥ ४६० ॥

प्रथमत्रिकमिति । उद्दिश्यमानत्वादिकत्रिकमित्यर्थः ।
 यजिनिगद्यो यागः तद्वत्त्वमित्यर्थः । गुणसङ्गतेरवगमे गुणोपधिपर-
 त्वाभ्युपगम इत्यर्थः । बाजपेयेन स्वाराज्यकाणो यजेतस्य पूर्वप-
 स्ते यज्यर्थः । यागमुद्दिश्य, बाजपेयाख्यगुणसंम्बन्धविधानेऽभ्युपग-
 म्यमाने यागगतमुद्देश्यत्वादित्रिकं भवेत् । एवं फलसङ्गतेरवगमे
 स्वाराज्यफलोद्देशेन, तथागाविधाने चरमत्रिकमुपादेयत्वादित्रिकं,
 भवेदेवेत्यर्थः ॥ ४६० ॥

ननु फलं प्रति यागस्य साधनत्वं गुणं प्रति साध्यत्वमित्यन्या-
 यनिरूपितपोस्तपोरेकत्र न विरोधः । न हि दण्डसाध्येन घटनोद-
 कमानयोति न व्यवहियते, अत एव फलं प्रत्युपादेयत्वं फलसाधन-
 तयाऽज्ञातत्वरूपं विधेयत्वं च गुणं प्रत्युद्देश्यत्वानूयमानत्वाभ्यां
 न विरुध्यत इत्याशङ्क्याह—

सकृदुच्चरन्त्यजतिरेष गुणं

न फलं च सङ्गमयितुं क्षमते ॥

कथितत्रिकद्वयविरोधवशाद्

यजिवस्तुनीति ननु नीतिविदः ॥ ४६१ ॥

सकृदुच्यतेति । सकृदुच्यते सकृच्छ्रूयमाण इति यावत् ।

सकृच्छ्रुतो हि यजतिः सकृदेव यागं प्रकाशयेत् । यदि “यागेन स्वाराज्यं भावयेत्” इति करणत्वाविशिष्टतया यागमुपस्थापयति तदा करणेन तेन गुणस्य करणतयाऽन्वयासम्भवासिद्धयर्थं तदानीमेव तं साध्यतयाऽप्युपस्थापयतीति बाध्यम् । अन्यथाऽऽकाङ्क्षापोष्यतपोरसम्भवादत् । करणत्वं च तदा सिद्धमत्ताकस्यैव धर्मः, साध्यत्वं च तदाऽसिद्धसत्ताकस्येति तयोरेक्यनिरूपितयोरपि युगपदसम्भवासत्वरूपतः प्रतीतितश्च विरोध एव, अग्रे पूर्वमिति च शब्दाभावाद् गुणफलसमन्वितायाजिना तत्साध्यत्वसाधनत्वाविशिष्टयोरभेदप्रतीतेस्तयोरपि यागपक्षस्य वक्तव्यत्वात् । दण्डसाध्येत्युक्तदृष्टान्तेषु विशिष्टयोर्विरोधः । एवमुपादेयत्वोद्देश्यत्वयोरपि सिद्धासिद्धधर्मयोर्युगपद्विरोध एव । तेषां विधेयत्वाच्छ्रूयमानत्वयोरिति याजिना सकृत्प्रकाशिते धर्माणं त्रिकद्वयं नान्वेतुमर्हति । अथ करणत्वादिप्रतिपक्षविशिष्टविषया प्रतीतिरन्यान्या च साध्यत्वादिप्रतिपक्षेति चेत् । सकृच्छ्रूयजे-स्नदयोगात् । वैरूप्ये च तन्त्रानवगतादतः स्वाराज्यकामो यजेन यजेन वाजपेयेनेति यज्याहृत्या प्रतीतिद्वये बाध्यभेदः स्यात् । स चैकवाक्यत्वसम्भवे न युक्तः, तस्माद्वाजपेयेनेति न गुणाविधिः किं तु कर्मनामोति प्राचि तन्त्रे स्थितम् । तादृशं नीतिविद आहुरास्ते दर्शितम् । अक्षरार्थः स्फुट एवासङ्गमपितुं यजिवस्तुनीति मन्वन्त्रः ॥ ४६१ ॥

यथा वाजपेये वैरूप्यमसङ्गाद् गुणाविधिर्न सम्भवति एवमात्मावगतापि तत्र एव विधिर्न सम्भवतीत्युक्तमुपसंहरति—

इति वाजपेयगतनीतिवशा-

दपि नात्मवस्तुविषयावगतौ ॥

विधिरस्ति तेन विधिशून्यतया

परमात्मवस्तुविषयोपनिषत् ॥ ४६२ ॥

इति याजयेति । विध्यसम्भवफलमाह-तेनेति ॥ ४६२ ॥

एवं निर्गुणवाक्यानां विधिशून्ये स्वप्रधाने ब्रह्माणि समन्वयो
निरूपितः । इदानीं सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादिसगुणवाक्यानामपि निर्-
गुणे ब्रह्माणि समन्वये तात्पर्यमस्त्येव, वस्तुनो निर्गुणब्रह्मण एव
मायया गुणवत्तया मतीतेरित्याशयेनाह—

सगुणवाक्यमपीह समान्वितं

भवति निर्गुणवस्तुनि सर्वशः ॥

न खलु निर्गुणवस्तुसमन्वयं

न सहते सगुणस्य समन्वयः ॥ ४६३ ॥

सगुणवाक्यमिति । इह वेदान्ते सर्वशः सर्वं सगुणब्रह्म-
वाक्यमिति समन्वयः । ननु सगुणविषयवाक्यस्य निर्गुणतात्पर्यं
विद्वद्भिरित्याशङ्क्य बध्यमाणाविषया नास्ति विरोध इत्याशयेनाह—
न खल्विति । सगुणस्य तद्विषयवाक्यस्य ॥ ४६३ ॥

ननु सगुणं कथं वस्तुनो निर्गुणं येन वाक्यस्य तत्र तात्पर्यं
तत्रापि तद्वेदेत्याशङ्क्य निर्गुणे गुणसमर्गस्याध्यस्तत्वेन तदापेक्षा-
नस्य तदापि निर्गुणत्वानपायादित्याशयेनाह—

सत्यासत्यवपुस्तथाहि सगुणं ब्रह्मास्य विद्या तथा

तद्वत्तद्विषयस्य वेदवचसस्तात्पर्यमेवंविधम् ॥

तेनावान्तरमस्य वेदवचसस्तात्पर्यमन्यादृशं

चान्यन्निर्गुणवस्तुतत्त्वविषयं संकीर्यते भागशः ॥ ४६४ ॥

सत्यासत्येति । न खलु निर्गुणवस्तिर्वत्पादिनोक्तपर्यं तथा
हीनि परामृशानि । तेषां हि सगुणं ब्रह्म सत्यामत्यवपुस्तस्य विद्या

१ अध्याये सगुणवाक्यानां ब्रह्माणि समन्वयः । ३३७

तद्वोचरं ज्ञानं तथा सत्यासत्यत्रयः सत्यासत्ताविषयेति यावत् ।
तद्वत् ज्ञानवत्ताद्विषयस्य सगुणब्रह्माविषयस्य वेदवत्सत्तासत्यमप्ये-
वंविधं सगुणनिर्गुणविषयं सगुणज्ञानस्योभयाविषयत्वात्तज्जननमाम-
र्थ्यरूपं तद्वाक्यतासत्यमपि तथेत्यर्थः । नन्वेकस्य वाक्यस्यैवं तात्प-
र्यभेदो न युक्तः तद्वेदप्रमत्तादित्याशङ्क्यमेव सगुणविषयं तात्पर्यं
विषयोपाधिना भिन्ने, तत्रापि गुणांशस्य कटितत्वात्परमपुरुषा-
र्थत्वाभावाच्चान्तरम् । ब्रह्मोशे तु तत् परमपुरुषार्थसाधनतया सत्यवि-
षयतया च परममिति न तात्पर्यस्य स्वतो भेदो न वा तदुभयत्र
तुल्यमतो न वाक्यभेद इत्याशयेनाह—तेनेति । अस्य सगुणविषय-
स्यान्यादृशं निर्गुणवाक्यतासत्यार्थद्विलक्षणं गुणांश इति शेषः ।
भागशो भिन्नविषयमयुक्तभेदेनेत्यर्थः ॥ ४६४ ॥

सगुणवाक्यजन्यं ज्ञानं ब्रह्माणि गुणवैशिष्ट्यां निर्गुणं ब्रह्म च
विषयीकरोतीत्येकलौकिकभ्रमदृष्टान्तेनाह—

रूप्यज्ञानं रजतमिदमित्येवमुत्पद्यमानं

सत्यासत्यं विषयमपृथग्दर्शयत्येकमेव ॥

तद्वन्मानं सगुणविषयं सत्यमिध्यावभासं

संसृष्टार्थद्वयमिति दृढं दर्शयत्येकमेतत् ॥ ४६५ ॥

रूप्यज्ञानमिति । एकमेव रूप्यज्ञानमिति संबन्धः । सत्यं
चामत्यं चेति द्वन्द्वैकवद्भावः । अपृथक् रजताभेदम् । दार्ष्टान्तिकमाह-
तद्वन्मानमिति । सत्यमिध्यावस्तुनोरवभासो यस्यान्यानात्तत्स-
त्यमिध्यावभासम् । ननु किं पृथक्पृथक्त्वयोरवभासः, नेत्याह—संसृ-
ष्टार्थद्वयमिति । परस्परं संसृष्टमर्थद्वयमित्यर्थः । इति शब्दो दार्ष्टान्ति-
कोपमेहारार्थः । दृढं निर्मादिगम् । तद्वत् रूप्यज्ञानवत् एतदेकं
सगुणविषयं सत्यमिध्यावभासं मानं संसृष्टार्थद्वयं दृढं दर्शयतीति
संबन्धः ॥ ४६५ ॥

एवं वेदान्तानां सगुणनिर्गुणब्रह्मोपपाणां निर्गुणे ब्रह्मणि तात्पर्यमित्युपपादितम् । ननु भवन्मते वेदस्य तात्पर्यमेव न सिद्ध्यति तत्प्रतीतिच्छयोच्चरितत्वं हि शब्दे तात्पर्यम्, न चापौरुषेये तत्संभवतीत्याशङ्क्य तत्र तात्पर्यस्वरूपमाह—

तद्वुद्धिमात्रफलतैव च तत्परत्वं

वेदान्तवादिसमये न तु शेषभावः ॥

शेषत्वमक्षरकलापगतासिमात्रं

प्रत्येव नाध्ययनमर्थधियोऽपि शेषः ॥ ४६६ ॥

तद्वुद्धिमात्रेति । शब्दस्य यत्रार्थे तात्पर्यं संमते तद्वुद्धिमात्रानुकूलशक्तिरेव तत्र तात्पर्यमित्यर्थः । इयमेव शब्दस्य तात्पर्यं न तु वक्तुरेच्छा, वेदे तदभावात् । लौकिकवाक्येऽपि तद्वृत्तिशक्तिविशेषस्यैव तत्तात्पर्यत्वे संभवति व्याधिकरणेच्छापास्तत्कल्पनायोगात् । इच्छावोच्चरितत्वस्यापि सापेक्षत्वाच्चरपेक्षशक्तिविशेषस्यैव तत्संभवत्वात् । लौकिकवाक्ये वक्तुरेच्छा तात्पर्यग्राहकतयाऽपेक्षितेति नोन्मत्तादिवाक्ये तत्प्रमाप्तिरिति लोके वेदे च तद्वुद्धिमात्रफलतैव तात्पर्यमित्यर्थः । अर्थवादादीनां तदर्थप्रतीतिफलत्वेऽपि विधावेव तात्पर्याभ्युपगमाच्चत्रातिव्याप्तिपरिहाराय मात्रेत्युक्तम् । एवं च तेषां तद्वुद्धिमात्रं न फलम्, अपि तु विधिवाक्यार्थयुद्धिरिति न स्वार्थे तात्पर्यमसङ्ग इति भावः । महातात्पर्याभिप्रायं वा मात्रपदम् । बुद्ध्यन्तराशेषफलवद्वुद्धिफलकत्वं महातात्पर्यम् । प्रत्येकमङ्गप्रधानवाक्यगतावान्तरतात्पर्यं प्रमाप्तिवारणाय बुद्ध्यन्तराशेषेति । अङ्गप्रधानवाक्यैकान्यपरूपमहावाक्यस्यैव महातात्पर्यं तद्योक्तरूपमेवेति नामंभ्रः । नन्वाध्ययनविधेरर्थविशेषफलत्वाद्देदस्यार्थविशेषशेषनार्थे तात्पर्यमिति जामिनीयराश्रितम् । एवं भवद्भिरपि तदेव किमिति, नाङ्गीक्रियते इत्याशङ्क्याह—वेदान्तवादीति । वेदा-

न्तप्रामाण्यवदनशीलानां सिद्धान्त इत्यर्थः । कुत इत्यत आह—शेष-
त्वमिति । अध्ययनस्येति शेषः । अक्षरकलापः अक्षरसमूहस्तद्व-
त्ताप्तिमात्रं प्रत्येवेत्यर्थः । अध्ययनविधेः स्वाध्यायावताप्तिमात्रफलत्वा-
त्ता प्रत्येव तस्य शेषत्वमिति न तद्वलाद्वेदस्यार्थावबोधशेषत्वमित्यर्थः ।
एवकारव्यवच्छेदमाह नाध्ययनमिति ॥ ४६६ ॥

नन्वक्षराक्षरपुरुषार्थत्वात्कथमध्ययनाविधेस्तच्छेषत्वम् । न चावा-
क्षेभ्योऽक्षरेभ्योऽर्थावबोधो भवतीति वाच्यम् । तर्थावबोधशेषत्वमेवो-
च्यमिति चेत्, न । पञ्चम्यादिवत्परम्परया पुरुषार्थस्यापि भाव्यत्वसं-
भवेनाध्ययनस्य तच्छेषत्वात् वस्तुतोऽध्ययनस्यार्थावबोधः फलं,
तथापि न तस्य तच्छेषत्वं मानाभावात् । अर्थावबोधफलवादिनाऽ-
ध्ययनस्य तथावगतं स्वाध्यायशेषत्वमपरिसङ्गैव तत्फलशेषत्व-
स्यैव वक्तव्यत्वात् तत्फलगायास्तच्छेषत्वेनाव्याप्तत्वाच्चेत्याश-
येनाह—

तच्छेषभावमनपेक्ष्य च तत्फलं स्या-

दाधानवन्न हि तदङ्गमिह क्रतूनाम् ॥

अग्न्याधानमेव हि तदिष्टमथापि तस्य

सर्वक्रतुष्वधिकृतिः फलमभ्युपेतम् ॥ ४६७ ॥

तच्छेषभावमिति । तदर्थज्ञानं फलमस्याध्ययनस्य तत्त-
त्फलम् । तत्फलस्यापि तदशेषत्वे द्वाहरणमाह—आधानवदिति ।
अग्न्याधानवदित्यर्थः । दृष्टान्तं निषेधमुखेन विशदयति—न हीति ।
हिहेतौ । तत् आधानम् । क्रतूनां दर्शपूर्णमासादिषागानाम् । यस्मादा-
धानं न दर्शादिक्रतुप्रकरणे विहितमनारम्भाधीनत्वात् । नार्थे यर्णता-
न्यायः, स्वतो व्यापाररूपत्वात् आग्निशेषत्वाच्च । तस्मात्तदर्शादेर्नाङ्ग-
किन्त्वग्नीनां हि श्रुत्याऽग्नीनां शेषित्वावगमात्तदङ्गमेव तदिष्टम् । एव-
मपि तदधीनाग्न्यायचा उत्तरक्रतूनां मिद्धिः साग्नीनुद्दिश्यैव दर्शा-
दिविधानात् । त्रैवर्णिकानां तेष्वधिकृतिश्च तत्फलं मीमामकैरभ्युपे-

तेमिति न तत्फलता तच्छेत्तव्यमिति चेन्न येन अध्ययनस्यापि तच्छे-
पत्वं भवेदिति भावः ॥ ४६७ ॥

तद्व्युद्भिमात्रफलमैवेति तात्पर्यलक्षणे मात्रचो व्यावर्त्यमर्थवादा-
दीति यदवादिष्य तदर्थमर्थवादादेः स्वार्थे तात्पर्यभावं दर्शयति--

मन्त्रार्थवादगतमध्ययनं तदर्थ-

मात्रप्रतीतिफलमित्यपि नाभ्युपेतम् ॥

विद्यर्थव्युद्धिमनुसृत्य फलावसानां

सा तद्वतीति तदतत्परतोपपत्तिः ॥ ४६८ ॥

मन्त्रार्थवादेति । इत्येतेत्यादिर्मन्त्रः, बाधुर्नै संपिष्टेत्यादि-
रर्थवादः, तद्विषयकमध्ययनं तस्य मन्त्रादेः शब्दशक्त्या प्रतीयमानो
योऽर्थस्तन्मात्रे मन्त्रादिजन्या या प्रतीतितस्तदेव फल यस्य तत्तथा
नाभ्युपेतम्, प्रीतिस्तत्तादिभिरिति शेषः । कुत्र इत्यत आह-विद्य-
र्थव्युद्धिमिति । शास्त्राच्छेदनायव्यवहारेतालम्भनादिविद्यर्थव्युद्धि-
स्वतः फलावसानानुसृत्य तद्वद्वारेण सा मन्त्रार्थप्रतीतितद्वती
फलवतीति यतोऽतस्तत्स्वार्थवादादेरतत्परता स्वार्थपरताभावस्तस्यो-
पपत्तिरित्यर्थः । मन्त्रार्थवादाभ्यां यत्स्वार्थं ज्ञानं जनयते तदेव त-
त्फलमिति केनापि नाभ्युपेयते येन तयोः स्वार्थपरता भवेत्किं
तु मन्त्रस्यानुष्ठेयार्थस्मृतिद्वारा, अर्थवादस्य विधेयप्राशस्त्यधीद्वारा
फलावसानत्वमिति तत्रैव तयोस्तात्पर्यमित्यस्वार्थपरतोपपन्नेति
भावः ॥ ४६८ ॥

मन्त्रार्थवादादेः स्वार्थप्रतीतिजनने किमिति सा प्रतीतिर्न तत्फलं
तज्जन्यमैव तत्फलत्वादतस्तयोः स्वार्थेऽपि तात्पर्यं भवेदित्या-
शङ्क्याह-

सप्रयोजनकव्युद्धिकारणं त्रयमाहुरिह तत्परं बुधाः ॥

सप्रयोजनकव्युद्धिशेषधीहेतुमन्यपरमाश्रयन्ति च ॥ ४६९ ॥

सप्रयोजनकेति । इह लोके वेदे च शब्दजन्या प्रतीतिर्याद्वि-
 पया सती समीहितपर्यवसायिनी भवति स शब्दस्वरूप इति बुधा
 आहुरित्यर्थः । एवमन्तराणामपि स्वरूपं बुधममन्तरमाह—सप्रयो-
 जनकबुद्धिशेषेति । अर्थवादाद्यर्थबुद्धिः प्रशस्नाविधेयबुद्धिद्वारा फ-
 लवती भवति एवं मन्त्रार्थधीस्तुष्टेयार्थस्पृतिद्वारा तथा, एवं च मन्-
 योजनकबुद्धिं प्रति शेषभूता यार्थवादादिजन्या धीस्तद्धेतुं वाक्य-
 मन्त्यपरं विधेयपरमेव, चोऽवधारणे, न स्वार्थपरमाश्रयन्तीत्यर्थः ।
 यस्मिन्नर्थे वाक्यजन्यमापि ज्ञानं पुरुषार्थहेतुर्न भवति तद्वाक्यं तत्परं
 न भवति परं तु यमन्त्यमाश्रित्य फलपर्यवसायि स्यात्तत्परमे-
 वेत्यर्थः ॥ ४६९ ॥

एवं मीमांसकानां मते अर्थवादादिमात्रस्य स्वार्थे तात्पर्याभा-
 वमुक्त्वा स्वमते मानान्तराविरुद्धतदसिद्धार्याधिवादादेः स्वार्थेऽप्य-
 वान्तरतात्पर्यमस्तीत्याह—

मन्त्रार्थवादवचसामपि गोचरेषु

सौवैश्वान्तरमुशन्ति च तत्परत्वम् ॥

केचिन्नयीशिरसि स्त्रिजधियो मुनीन्द्रा-

स्तद्वृद्धियो विधिषु शेषतया निवेशात् ॥४७०॥

मन्त्रार्थवादवचसामिति । देवताविग्रहादेः स्वर्गादेश्च प्रति-
 पादकमन्त्रार्थवादवचसामित्यर्थः । सौवेषु स्वीयेषु । अवान्तरं फ-
 लवद्बुद्धिशेषबुद्धिफलकत्वमवान्तरत्वम् । तत्परत्वं तात्पर्यं तच्च
 फलवद्बुद्धिफलकत्वमिति विभागः । उशन्ति अङ्गीकुर्वन्ति । के-
 चिद्वैयासिकमतानुसारिणः । नयीशिरसि वेदान्ते । स्त्रिजधियः परि-
 श्रमशालिनः । ननु किमिति तर्हि मन्त्रादेर्विध्यर्थे तात्पर्यं कल्पने
 तदभावे च विधिना त्वेकवाक्यत्वादिना न्यायविरोधस्तत्राह—तद्वृदि-
 नि । स्वार्थवादिधिष्वपि मन्त्रार्थवादवचसा तत्परत्वमित्यनुपपन्नः । त-
 न्न हेतुः धियः शेषतया निवेशादिति । मन्त्रादिजन्यतदर्थज्ञानस्य

ध्यानाग्निहोत्रादिविधेयानुष्ठानशेषतया निवेशादित्यर्थः । अत एव मन्त्राद्यर्थज्ञानं फलवद्भवेत् । अथ वा मन्त्रादेः स्वार्थेऽवान्तरतात्पर्यं हेतुमाह—तद्वच्छिद्य इति । मन्त्राद्यर्थविशिष्टविषय इत्यर्थः । तथा च मन्त्रार्थज्ञानस्यापि विधिद्वारा फलवत्त्वादुक्तं तत्र तात्पर्यलक्षणमस्त्वेव, अन्यद्वारा च तादिति विधितात्पर्यापेक्षया तदवान्तरं चेत्यर्थः । तत्तदिति पाठे तत्तद्विषयो देवताविग्रहस्वर्गादिविषय इत्यर्थः । देवताधिकरणे देवतानामपि ब्रह्माविद्याधिकारश्रवणात्तेषामपि मन्त्रार्थवादप्रतीतिनिग्रहादिमन्त्रं वादरायणादिभिराश्रयितमित्येव मन्त्रादेः स्वार्थेऽवान्तरतात्पर्यं तत्संपत्तम् । परमतात्पर्यं तु मन्त्रादेर्जन्यतदर्थज्ञानस्य विधेयं शेषतया निवेशात्तत्रैवेति भावः ॥ ४७० ॥

एव वेदान्तानामिद्वे ब्रह्मणि तात्पर्यमुक्तं, तात्पर्यं च शब्दस्य स्वाभिमतं निरूपितम् । इदानीं वेदस्य सिद्धार्थनिष्ठत्वे जैमिनीयवचनविरोधं परिहर्तुं प्रागुक्तमर्थमनुवदति—

श्रेयःसाधनता लिङ्ग्य इति च प्रागुक्तमस्यादरा-

च्छ्रेयःसाधनयागदानहवनार्थैकनिष्ठं ततः ॥

सर्वं कर्मवचो नियोगपरता तस्यापि नालोचने

वक्तव्या किमुताऽस्य वेदशिरसः सा नेति भूयोऽपि नः ॥ ४७१ ॥

श्रेयःसाधनतेति । नः इति आदौ द्रष्टव्यम् । अत्यादरात् न्यायपूर्वम् । ततः किं तत्राह—श्रेयःसाधनतायाः लिङ्ग्यत्वव्युत्पादनात्सर्वं हि कर्मवच्यं लिङ्गाद्यर्थनिष्ठं लिङ्गादेश्च श्रेयःसाधनमर्थ इत्युक्तम् । एव च मर्थं कर्मवचः श्रेयःसाधनयामार्थानिष्ठमेवानवश्यमभ्युपगम्यित्यर्थः । एकेति नियोगनिष्ठतानिराकरणं कृतं सूचयति । ततश्च नः अस्मान् इति भूयः पुनरापि तस्य कर्मवचसोऽप्यर्थालोचने नियोगपरता न वक्तव्या न शङ्कितुं युक्ता, अस्य वेदशिरसः सा नियोगपरता न वक्तव्येति किमुनेति सम्यन्धः ॥ ४७१ ॥

ननु “आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमनर्थात्ताम्” इत्यादि-
सूत्रैः सिद्धार्थस्यापि वेदस्य जैमिनिर्नियोगनिष्ठत्वमेवोच्यते, तत्कथं
वेदस्य तदर्थताशङ्का न कर्तव्या कथं वा वेदान्तानां सिद्धार्थत्वमित्या-
शङ्क्य, जैमिनेराम्नायशब्दः कर्मभागमात्रपरस्तदर्थस्यैव “अथातो
धर्मजिज्ञासा” इति विचार्यनया तदुपक्रमात्, तत्रापि तदभिमत
क्रिया श्रेयःसाधनं यागादिव तदन्यस्यासंभवादित्याशयेनाह—

श्रेयःसाधनयागदानहवनाद्यर्थेषु कार्यात्मसु

सर्वं कर्मवचः प्रमाणमिति तु ग्राह्यं वचो जैमिनेः ॥

भाष्यं पश्यत शावरं स्फुटतरं यो यागमित्यादिकं

श्रेयःसाधनयागमात्रवचनं धर्माभिधानं वदत ॥४७२॥

श्रेयःसाधनेति । कार्यात्मसु कृतेसाध्यस्वभावेषु । सर्वं
कर्मवच इति सूत्रस्याम्नायशब्दार्थ उक्तः । तुशब्दोऽवधारणे ।
सर्वं कर्मवचं श्रेयःसाधनयागादिकार्येषु प्रमाणमित्येतावत्त्येवा-
र्थे जैमिनेर्वचो ग्राह्यं न तु सर्वः स्वाध्यायो नियोगे प्रमाण-
मिति तत्सूत्रार्थो ग्राह्य इत्यर्थः । ननु किंवादेवं तत्सूत्रं
व्याख्यायत इत्याशङ्क्य जैमिनोक्तचोदनाप्रमेयधर्मस्य तद्भा-
ष्यकारेण यागादिरूपत्वाभिधानबलादित्याशयेनाह—भाष्यं पश्य-
तेति । स्फुटतरं स्पष्टार्थम् । भाष्यमेवाह—यो यागमि-
ति । “यो यागमनुतिष्ठति तं धार्मिकमित्याचक्षते” इत्येवंरूपम् । न-
न्वत्र धार्मिकमिति यागकर्तुर्नियोगनिष्ठत्वमेवोच्यते धर्मशब्दस्य नि-
योगात्मापूर्ववचनत्वादित्याशङ्क्याह—श्रेयःसाधनयागमात्रेति ।
धर्म इति शब्दः श्रेयःसाधनयागमात्रस्य वचनमिति वदच्छावरं भा-
ष्यमिति संबन्धः । यागानुष्ठानधार्मिकत्वकथनाद्यागमेव भाष्यकारो
धर्म इति वदतीति भावः ॥ ४७२ ॥

ननु “चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः” इति पुंल्लिङ्गो धर्मशब्दो जैमि-

निना प्रयुक्तः । न चापूर्ववचन एव पुंलिङ्गधर्मशब्दस्य “तेदन्तक्षत्रस्य
क्षत्रं यद्धर्मः” इत्यादिवेदे तत्रैव प्रयोगात् । अगो भाष्यं तदनुसारेणैव
नेनव्ययम् । यद्यपि कृतावपि धर्मशब्दोऽस्ति तथापि न नपुंसक एव
तानि धर्माणीति तस्यैव तत्र श्रुतौ दर्शनादित्याशङ्क्याह—

पुंलिङ्गताऽपि घटते क्रतुगामिनोऽस्य

सूक्ष्मात्मना भवति हि क्रतुरप्यपूर्वम् ॥

तेन क्रतोरुपचरन्नाभिदां पुमान्स्यात्

क्लीवस्तु धर्ममिति हि क्रतुवाचकत्वे ॥४७३॥

पुंलिङ्गताऽपीति । भाष्यकारोक्त्येव सूत्रार्थस्य प्रत्येकव्येत्वा
देतद्भाष्यबलात्पुंलिङ्ग एव धर्मशब्दोऽपूर्ववाची तत्तादात्म्यात्क्रतावु
पचरितो जैमिनिनेति अपूर्वस्य क्रतुमूर्क्षारूपत्वेन हेतुना क्रतोरपूर्वता
भिदाम् अभेदस्युपचरन्पुमान्पुंलिङ्गः स्याद्धर्मशब्द इति शेषः । क्रतु
वाचकत्वे तु विवक्षिते धर्ममिति क्लीवः स्यान्न त्वौपचारिकप्रयोगे
पि, अतः सूत्रकारस्य पुंलिङ्गधर्मशब्दप्रयोगोऽपि तस्य नियोगाशय
न सूचयतीति भावः ॥ ४७३ ॥

ननु सूत्रकारेणैव पष्ठान्ये स्वर्गकामपदस्य नियोज्यपरत्वं वदत
प्रत्ययार्थो नियोगोऽभ्युपेतो नियोगकार्यताबोद्धुरेव नियोज्यत्वेन
तेन विना व्युत्पादनायोगादित्याशङ्क्य सत्यं साधारणैरेव तदधिक
रणार्थं उक्तः, न तथा, अधिकारित्वव्युत्पादनस्यैव स्वर्गकामपदस्य
फलपरत्वव्युत्पादनेन तत्र विवक्षितत्वात् । नन्वाधिकारित्वमेव स्व
र्गकामस्य नियोज्यत्वपूर्वकमिति चेत्प्रत्यय, नियोगवादे तथैव, श्रेयः-
साधनस्य वाक्यार्थत्ववादे तस्य कर्तृत्वपूर्वक एव तदन्वय इत्या
शयेनाह—

इष्टाभ्युपायवचनो लिङ्गिति स्थितौ च

स्याद्भावनावचनताऽस्य यदा तदा च ॥

कर्तुर्भवेदधिकृतिस्तु नियोगवादे—

स्वाम्ये स्थिते सति भवेदथ कर्तृभावः ॥४७४॥

इष्टाभ्युपायेति । स्थितौ मने । प्रधानपदार्थाकाङ्क्षानुसारं पदान्तराणामर्थबोधकत्वं वाच्यम् । लिङाद्यर्थः श्रेयःसाधनं च म-
धानं, स च धात्वर्थः कर्तृव्यापारात्मक्रियारूपः, क्रिया च कर्तारं
प्रयमपेक्षत इति क्रियाक्षिप्तं कर्तारं स्वर्गकामपदं विशिनष्टीति म-
र्थं स्वर्गकामकर्तृत्वेनान्वयं प्राप्य पश्चाच्छ्रेयसो भोत्रपेक्षायां स
एव स्वर्गकामः स्वाभिलाषितस्वर्गसाधने धात्वर्थे मदर्थमिदं कर्मेत्य-
वगच्छन्नधिकारित्वमपि प्रतिपद्यते । तदिदमाह—कर्तुर्भवेदधिकृति-
रिति । किं च जैमिनीयमगामियुक्तैर्भट्टरूपेणमाधितत्वात्तस्यापि
तदेव संमतमित्याशयेनाह—स्याद्वाचनेन । अस्य लिङादेर्भविना-
यामपि क्रियारूपत्वेनोक्तरूपेणैव स्वर्गकामोऽन्वेतीति भावः । तर्हि
नियोगवादे कथं तदन्वयवैलक्षण्यमित्याशङ्क्याह—नियोगेति । तत्र
हि नियोगाकाङ्क्षैव स्वर्गकामस्यान्वय इति समायं नियोग इति
स्वामित्वं प्रतिपद्यैव तद्विषये यागेऽपि नियोगबलादधिकारान्वयं
तत्पूर्वकं कर्तृत्वं च प्राप्तोतीति तत्र वैपरीत्यमिति भावः । स्वाम्ये
स्वर्गकामस्योक्त शेषः । अथानन्तरम् ॥४७४॥

ननु नियोगानङ्गीकारे कथं स्वर्गकामस्य यागे प्रवृत्तिः स हि
तत्प्रेरित एव प्रवर्तते इत्याशङ्क्य पुरुषार्थकामनाप्रयुक्ता हि तत्प्र-
वृत्तिः पुरुषार्थश्च श्रेयःसाधनं यागादिरतस्तदधीनचिकीर्षयैव स
प्रवर्तते न तु नियोगेनापुरुषार्थेनेत्याशयेनाह—

इष्टाभ्युपायो विविरात्मनीच्छा-

मुत्पादयन्प्रेरकतामुपैति ॥

इष्टाभ्युपायेऽवगते लिङादे-

रिच्छा फलादेनमुपैति सद्यः ॥ ४७५ ॥

इष्टाभ्युपाय इति । विधीयते इति विधिः । आत्मनि स्व-
स्मिन्पागादेः श्रेयःसाधनत्वेन लिङ्गादिनाऽवगमानचिकीर्षा भवति
ततः प्रवर्तत इत्यर्थः । ननु पागादेः क्लेशात्मकत्वात्कथं नियोगे
विना स्वतन्त्रस्य तस्येच्छा भवेदित्याशङ्क्य स्वर्गादिः स्वत इत्यमाण-
त्वाच्चस्य साधनानुष्ठानमन्तरेणासिद्धेस्तत्साधनतया लिङ्गाद्यवगते
पागादौ तत्फलेच्छया चिकीर्षा भवतीति नोक्तदोष इत्याशयेनाह—

इष्टाभ्युपायेऽवगत इति । लिङ्गादेः सकाशादिष्टाभ्युपायेऽ
वगते इति सम्यग्धः । फलात् फलेच्छानन्तरमेव तत्साधनतयाऽवगते
चिकीर्षा भवतीति फलादित्युक्तम् । एवं चात्वर्थमिच्छा सद्यस्तत्स-
णमेव नियोगनिमित्तमनपेक्ष्य उच्यते तत्रेच्छा भवेदित्यर्थः । फले-
च्छा साधनेच्छाहेतुः, साधनेच्छा च प्रवृत्तिहेतुः, सा च साधनज्ञाना-
धीनेति न नियोगः प्रवृत्तावुपपद्यते इति भावः ॥ ४७५ ॥

एव स्वपते पागादौ स्वतन्त्रचेतनप्रवृत्तिमुपपाद्य नियोगवादे
तदसम्भवमाह—

१ १ नियोगकोट्याऽपि नरो न कश्चि-

दिच्छां विना दुःखनिदानभूतम् ॥

करोति कर्मेह पुमर्थरागात्

प्रवृत्तिरेवेति हि राजमार्गः ॥ ४७६ ॥

नियोगकोट्याऽपीति । अनेकनियोगैरित्यर्थः । नरः स्वतन्त्रः
स्वर्गकामादिः स्वतः क्लेशात्मके पागादौ स्वाभिन्वयितस्वर्गसाधने
इच्छाऽसम्भवात्स्वतन्त्रस्वतन्त्र करोतीत्यर्थः । इह जगति । स्वपते
मायुक्तीत्या पागादौ प्रवृत्तौ लोकानुसारमाह—पुमर्थ इति । भो-
जनादिभ्यापारे दुःखसाधनेऽपि पुमर्थसाधनतयाऽवगते इच्छया लोक-
प्रवृत्तिरस्त्येवेति राजमार्गः सर्वदोषरहितः असिद्धः पन्थाः निर्दुष्टोऽप-
मुपाय इत्यर्थः ॥ ४७६ ॥

ननिष्ठमाधनताज्ञानस्य चन्द्रादौ सत्त्वेऽपि न कश्चित्तत्र प्रवर्तते इति कथं तत्प्रवर्तकमित्याशङ्क्य, कृतिसाध्येष्टसाधनताज्ञानं प्रवर्तकं तच्च न चन्द्रादावस्तीति न तत्र तस्य व्यभिचार इत्याशयेनाह—

इष्टाभ्युपायस्य च कार्यभावः

प्रयत्ननिष्पाद्यतयोपपन्नः ॥

स चावसेयो वचनाल्लिङ्गादेः

प्रत्यक्षतो रागनिवन्धनस्तु ॥ ४७७ ॥

इष्टाभ्युपायस्येति । च उक्तशङ्कानिवर्तकः । कार्यभावः कार्यत्वम् । ननु कृत्युद्देश्यस्यैव कार्यत्वं तच्च स्वतः पुरुषार्थस्यैवेति न चात्वर्थस्य तदस्तीत्याशङ्क्याह—प्रयत्ननिष्पाद्यतयेति । तृतीयेत्यंभावे, प्रयत्ननिष्पाद्यतारूपः स तस्योपपन्न इत्यर्थः । ननु कार्यभावो लिङ्गादिना ज्ञायते चेत्स एव लिङ्ग्योऽस्तु किमिष्टाभ्युपायत्वस्यापि तदर्थत्वकल्पनयेत्याशङ्क्य प्रयत्ननिष्पाद्यतारूपकार्यभावज्ञानस्यातिप्रमङ्गेनाप्रवर्तकत्वात् प्रवर्तकस्यैव लिङ्ग्यत्वाच्चद्विशेषितेष्टसाधनत्वे लिङ्ग्य इत्याशयेनाह—स चेति । कृतिसाध्येष्टाभ्युपाय एवेत्यर्थः । ननु पागादेरिष्टमाधनतया कृतिजनकेच्छाविषयतारूपकृत्युद्देश्यताऽप्यस्तीति तदात्मकमेव कार्यत्वं लिङ्ग्यः किं न स्यादित्याशङ्क्य तस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् शब्दार्थत्वमित्याह—प्रत्यक्षत इति । रागनिवन्धनः फलेच्छानिवन्धनः, फलेच्छयैव हि साधनेच्छा भवतीति तयोक्तम् ॥ ४७७ ॥

उक्तं कार्यताद्वैविध्यं विशदयति—

कार्यत्वमिच्छावशवर्त्ति किञ्चि-

दिष्टाभ्युपाये निजमस्य किञ्चित् ॥

निजं लिङ्गादेरवसेयमस्य

साक्षिप्रसादादितरप्रतीतिः-॥ ४७८ ॥

कार्यत्वमिति । इष्टाभ्युपाये यागादौ, किं चित्कृत्युद्देश्यता-
रूप कार्यत्वम् । इच्छावशवति फलसागानिगितम् । निज स्वाभावि-
कं कृतिसाध्यत्वरूपम्, तस्य धात्वर्थस्वरूपाक्रियात्वममुक्तत्वान्निज-
त्वम् । अस्पष्टाभ्युपायस्य । कार्यत्व विभज्य तत्र लिङ्ग्यमाह—
निजमिति । अस्पष्टीष्टाभ्युपायत्वं सूचितम् । कृतिसाध्येष्टाभ्युपायत्वं
लिङ्गाद्यवसेयमित्यर्थः । मत्वक्षतं रागानिबन्धन इत्युक्तं स्पष्टयति—
स्ताक्षिप्रसादादिति । मत्वक्षत इत्यर्थः । इतरमतीतिः कृत्युद्दे-
श्यतारूपकार्यत्वमतीतिः । चिकीर्षितत्वं हि कृत्युद्देश्यत्वं चिकीर्षा
तुं रागः न च जायमान एव नियतविषयः सन् सीक्षिणोऽवधारय-
मान एव जायते मनसाऽवसेयतया वेति मत्वक्षत इतरमतीतिरि-
त्यर्थः ॥ ४७८ ॥

ननु कृतिसाध्येष्टमाधनेत्वं कथं लिङ्गाद्यर्थे, आत्मानं पश्येदि-
त्यादौ लिङ्गस्यार्थत्वायोगात् । न हि ज्ञानं कृतिसाध्यमित्याशङ्क्य, स
सम्, अत एव ज्ञाने न विभिः किं तु तन् लिङ्गाद् गौणमेवेत्याह—

जानात्यर्थे लिङ्गपदं गौणमाहु

जानात्यर्थः कर्तृतन्त्रो न हीष्टः ॥

यागाद्यर्थे कर्तृतन्त्रे हि मुख्यो

लिङ्गलोङादिः श्रेयसो हेतुभाते ॥ ४७९ ॥

जानात्यर्थे इति । ज्ञान इत्यर्थः । तत्र हेतुः—जानात्यर्थः
कर्तृतन्त्र इति । हिर्होमी । यस्याज्जानात्यर्थः कर्तृतन्त्रः कर्तुरि-
च्छाधीनो न तस्मात्तत्र लिङ्गपदं गौणमित्यर्थः । तर्हि यागादा-
द्यपि तत्तथैवास्ति तस्याऽङ्गा मुख्यत्वे सम्भारति तस्य न गौणत्वं
न्याय्यमित्याह—यागाद्यर्थे ज्ञाने ॥ ४७९ ॥

केन तां मुख्यार्थगुणेन ज्ञाने लिङ्गपदमट्टाचारिति जिज्ञा-
सायामाह—

जानात्यर्थे श्रेयसो हेतुभाव-

भागोऽबुद्धो बोध्यते लिङ्गदेन ॥

यागाद्यर्थे श्रेयसो हेतुभावो

मुख्यो बोध्यः कर्तृतन्त्रो न गौणः ॥ ४८० ॥

जानात्यर्थे श्रेयस इति । निद्वये हि कृतिमाध्यत्वं श्रेयः-
साधनत्वं चेति भागद्वयमास्ति, तत्रात्मज्ञाने सर्वानर्थमूलाविधानिष्टाचि-
क्यश्रेयःसाधनत्वभागो लिङ्गदेनान्यतोऽनवगतो बोध्यत इति
कृतिमाध्यताभागाभावादेव तत्तत्र गौणमित्यर्थः । यागादौ तु तद्द्वय-
मस्तीति तत्र तन्मुख्यमेवेति भागुक्तं विशदयति-यागाद्यर्थ इति ।
कर्तृतन्त्र इत्यनेन यागादौ कृतिसाध्यत्वमपि सूचितमतस्तत्र मुख्य एव
लिङ्ग इत्यर्थः ॥ ४८० ॥

तर्हि किं वेदान्ते ज्ञान इव न क्वापि विधिरित्याशङ्क्य ज्ञानो-
पाये श्रवणादौ पुरुषेच्छावशवर्तिनि सौडस्तीनि सदृष्टान्तमाह—

यागाद्यर्थे मुख्यता यद्वदस्य

ब्रह्मज्ञानस्यान्तरङ्गेषु तद्वत् ॥

तर्कादीनां कर्तृतन्त्रत्वहेतो-

र्ज्ञानादवागौणता हेत्वभावात् ॥ ४८१ ॥

यागाद्यर्थे मुख्यतेति । मुख्यता मुख्यार्थता । अस्य लि-
ङ्गादिपदस्य । अन्तरङ्गेषु यद्वत्तत्पर्यन्तमुमुक्षानन्तरमवश्यानुष्ठेपेषु
श्रवणादिषु । तत्र हेतुमाह-तर्कादीनामिति । श्रवणं ह्यद्वितीये
ब्रह्मणि वेदान्तानां तात्पर्यवधारणहेतूपक्रमोपमं हार्क्यानुपपत्तिमिति
संयानम् । एवं विषदादेशेन कर्तारं विना कार्यत्वाद्यनुपपत्तिज्ञानं
मननम् । तच्च ब्रह्मणि तर्क एवेति तयोक्तये । एवमेव ब्रह्मणो निर-
न्तरानुमन्वानरूपं निदिध्यासनमपि कर्तृतन्त्रमेव । तथा च ब्रह्मज्ञा-

नसाधने श्रवणादौ तर्करूपेण कृतिताध्यताभावात्पाणि भावाद्यागा-
दादिव लिङादिमुख्यार्थेतेति भावः । नन्वद्वैतब्रह्मावगतिसमये क्रि-
याकारकाद्यभावात्कथं लिङादिमुख्यार्थसंभवस्तत्राह-ज्ञानादर्वा-
गिति । अविद्यादशायां विधिनिमित्तं सर्वमस्येव । न चैवमात्मनः
श्रवणादिविशेषत्वात्तैः तेषामेव तच्छेषत्वेनात्मनोऽनन्यशेषत्वा-
दिति भावः ॥ ४८१ ॥

ननु “भूतं भव्यापोपदिश्यते” इति शबरस्वामिवचनात्सिद्धस्य
सर्वस्य भव्यार्थत्वमतीतेः कथमात्मनोऽनन्यशेषत्वमित्याशङ्क्य प्रागुक्त-
मर्थं व्यवधानेन तद्विस्मरणसम्भवात् स्मारयति—

भूतस्य भव्याय यथोपदेशः

क्रियापरे वस्तुपरे तु काण्डे ॥

न हीष्टमेवं विपरीतमस्मिन्

भव्यस्य भूताय सदोपदेशः ॥ ४८२ ॥

भूतस्येति । ग्रीहिकपालादेरित्यर्थः । वस्तुपरे ब्रह्मपरे । वि-
परीतं भूतमव्यपारत्वविपरीतम् । भव्यस्य यज्ञादेः श्रवणादेश्च । भूताय
सिद्धस्वरूपमोक्षाय ॥ ४८२ ॥

उक्तविभागमेषोपपत्तित उपपादयंस्तद्वाक्ययोरपि तथैव दोषशे-
षितेत्याशयेनाह—

भव्यप्रतीतावुपयोगभाजो

भवन्ति कार्त्स्न्येन च सिद्धवादाः ॥

क्रियाप्रधाने न तथा किं तु

भूतप्रतीती खलु भव्यवादाः ॥ ४८३ ॥

भव्यप्रतीताविति । ग्रीहिकपालादेर्द्वि साक्षात्परपरया वा
पागादिक्रियानिर्हतिद्वारा कार्यार्थत्वमस्तीति क्रियाप्रधाने कर्मका-

१अ० वेदस्य सिद्धार्थनिष्ठत्वे जैमिनीयवचनाविरोधपरि० १५१

ण्डे भूतं मन्व्यार्थमुक्तमिति न्यायमूलं तद्भाष्यं तद्विषयतपोपपन्नम्, अत्र तु तन्व्यायामावाञ्च तद्भाष्यं प्रवर्त्तते इत्याशयेनाह—न तथेति । अत्र ब्रह्मकाण्डे अद्वैतब्रह्मणः कुत्रापि कथमपि कार्य उपयोगामावात्प-
त्युत ब्रह्ममाप्तात्कार एव श्रवणादेर्भवस्य पदर्थवस्तानमिति तन्व्या-
पक्षपरीत्यमेव युक्तमिति भावः ॥ ४८३ ॥

मन्वात्मप्रतीतेर्भवतया तदर्थश्रवणादेः कथं भूतशेषत्वमित्या-
शङ्क्य तत्प्रतीतेरपि तदभिष्यञ्जनया तदर्थत्वात्तद्वेतोरपि तदर्थत्वमे-
वेत्याशयेन “भूतप्रतीतौ खलु भव्यवादाः” इत्युक्तमेव विवृणोति—

भव्यप्रतीतौ न हि कश्चिदर्थो

भूतप्रतीतौ पुनरस्ति मुक्तिः ॥

श्रोतव्य इत्यादि ततो विधानं

भूतोपदेशानुगुणं समस्तम् ॥ ४८४ ॥

भव्यप्रतीतौ न हीति । अर्थो मुख्यप्रयोजनम् । फलित-
माह—श्रोतव्य इति । ततः श्रवणादेः स्वतो मुख्यप्रयोजन-
त्वात् । श्रोतव्य इत्यादिरूपं समस्तं विधानं सिद्धाद्वैतब्रह्मोपदेशा-
नुगुणमिति तत्तच्छेषमित्यर्थः ॥ ४८४ ॥

एवं भव्यानां भूतानां च काण्डद्वयेऽपि परस्परं विपरीतं शेष-
शेषित्वमुपपाद्य तद्वाक्ययोस्तु बाधुत्वेपि पुन्यादेर्भव्यार्थत्वाभावेन त-
दभावमाशङ्क्य तदुपपादयति—

आदाय मुख्यगुणलाक्षणिकप्रवृत्ती—

भव्यप्रतीतिजनकैः सह भूतवादाः ॥

सम्बन्धिनो विधिवचःसु तथात्र सर्वे

भव्यार्पणाः परिवृढप्रतिपादकेन ॥ ४८५ ॥

आदायेति । विधिवचस्तु विधिमकरणेषु ये भूतवादा भूता-

र्या अर्थवादादयस्ते मुख्यगुणलाक्षणिकटुतीरादाय मुख्यव्याघ्रपतम
या ह्यस्या स्वर्गाद्यादिस्वादिमादृश्यमाशस्त्वादि बोधयन्ता भव्यप्र-
मतीतिजनकैरनुप्रेषार्थवैधायकैः सह सम्बन्धिनो भवन्ति सम्बन्धन्ते
यथा तथाऽत्र काण्डे मन्वपार्षणा मन्ववोधकाः श्रोतव्यादिशब्दाः परिवृ-
द्धस्य प्रभोर्ब्रह्मण मतिपादकेन वाक्येन सम्बन्धिना इत्यनुपपन्नः ॥ ४८५ ॥

। एव ब्रह्मादिशब्दानां वेदान्तगतमन्वार्थशब्देभ्यः प्राधान्यमुप-
पाद्य तरफन् गुणे तन्वाद्यवकल्पनेति न्यायेन ब्रह्मादिपदानुगुण्येनैव
मन्व नेपमात मष्टान्तमाह—

सिद्धार्थवादिबचनेषु न गौणतादि—

दोषाय कर्मपरवाक्यान्तेषु युद्धत् ॥

कार्यार्थवादिबचनेषु न गौणतादि—

दोषन्तथोपनिषदीति समानमेतत् ॥ ४८६ ॥

सिद्धार्थवादीति । कर्मपरवाक्यानि विदध्युद्देशास्तद्वृत्तानि
तदेकवाक्यतामापन्नानि यानि सिद्धार्थवैधायकपदानि तेष्वित्यर्थः ।
न गौणतादिदोषायेति । तेषां गुणभूतार्थत्वाद् गुणवचने च मन्वा-
नानुरोधेन गौणतादिर्न दोषायेत्यर्थः । दार्ष्टान्तिकमाह—कार्यार्थ-
वादीति । ब्रह्माप्येति प्रत्येक भवतीत्यादिबचनेष्वित्यर्थः । एतद्
गुणेऽन्याद्यवकल्पनम् ॥ ४८६ ॥

किं च यथा मानमेवमात्रः काण्डद्वये विपरीतः एवं भुतमन्व-
योगेण प्रधानमावर्तयतीत्यपि न्यायप्रवृत्त्याशयनाह—

मानेन मेयावगतिश्च युक्ता

धर्मस्य जादृग्राह्यधिनिष्ठकाण्डे ॥

मेयेन मानावगतिस्तु युक्ता

वेदान्तवाक्येऽजड हि मेयम् ॥ ४८७ ॥

मानेनेति । श्रुत्यादिप्रमाणेनेत्यर्थः । मेयस्य धर्मस्यावगातिः ।
चोऽवधारणे, मानेन सम्बध्यते । तत्र हेतुः—धर्मस्य जात्यादिति ।
मेयेन स्वप्रकाशचैतन्येनैव वेदान्तप्रतिपाद्येन मानस्य वेदान्ततज्जन्य-
वृत्त्यादेरवगातिर्युक्ता, चैतन्येनैव हि जडस्यावगतिर्घटादौ दृष्टेत्यर्थः ।
मेयान्मानावगतीं हतुं मनसि निश्चायाह—वेदान्तेति । पद्यपि स्वा-
विद्यानिवृत्तौ वेदान्तं तज्जन्यवृत्तिं चापेक्षते ब्रह्म, तथापि स्वमिद्धौ
नापेक्षते, अप्रतिबद्धस्वप्रकाशसाक्षिणस्तदपेक्षत्वाज्जडं च सर्वं तद्भा-
स्यमिति वेदान्ताद्यपि तेनैवावगन्तव्यमित्यर्थः ॥ ४८७ ॥

ननु “अस्मिन्मवन्तीपरः प्रयोक्तव्यः” इति कात्यायनवाचनवि-
क्रियापदनिमित्तैव पदानामेकवाक्यता, वेदान्ते च न क्रियापदं भव-
द्भिरिष्यते, अतो वेदान्तवाक्येष्वजडं हि मेयमित्यनुपपन्नमित्याद्या-
शङ्कः निराकृतामापि विस्मरणशीलं मतिं पुनर्निराकरोति—

कर्मप्रधानेऽतिगते च काण्डे

वाक्यत्वमाख्यातपदप्रयुक्तम् ॥

ब्रह्मप्रधाने श्रुतिमस्तकेऽस्मि-

न्नामप्रधानं वचनं समस्तम् ॥ ४८८ ॥

कर्मप्रधान इति । अतिगते अतिक्रान्ते । नामप्रधानं ब्रह्मा-
त्मादि सुबन्तपदप्रधानम् । कात्यायनवाक्यं हि वृद्धव्यवहारमूलम्,
वृद्धाश्च यत्र क्रियां तत्तममृष्टं वा प्रतिपिपादयिष्यन्ति तत्रैव चाख्या-
तपदं प्रयुज्जते, यत्र तु नैवं किं तु संचान्त्रिचिन्नेषं प्रकारविशेषं वा वि-
जिज्ञासायिष्यन्ति तत्र देवदत्तस्येदं गृहं कुमुदिनं वनामिति च तेन वि-
नैव प्रयुज्जतेऽतः कर्मकाण्डस्य क्रियाप्राधान्यात्तत्रैव वाक्यत्वं क्रियाप-
दनिमित्तमिति कात्यायनस्याप्याशयः । ब्राह्मे काण्डेतु नामार्थप्रा-
पान्यान्नामपदमेवैकवाक्यतायां निमित्तमित्याशयः ॥ ४८८ ॥

ननु वेदान्तेऽप्यस्त्यादिक्रियाश्रवणात्सर्वत्र क्रियापदनिमित्तमेव

वाक्यत्वमस्त्वित्याशङ्क्य यथा कर्मकाण्डे सुवन्तगपि पदं भव्यार्थं
फलत आख्यातव्यवहारार्हमेव भवति एवमत्र तिष्ठन्तगपि फलतो
नामैवादः साध्यार्थक्रियापदाभावान्नामप्रधानमेव वेदान्तवाक्यमित्या-
शयेनाह—

कार्यप्रधानमाखिलं च पद सुवन्त-

माख्यातमेव फलतः खलु कर्मकाण्डे ॥

तद्वत्तिष्ठन्तमपि वेदशिरःसु सर्वं

नामैव तद्वि परिनिष्ठितवस्तुनिष्ठम् ॥ ४८९ ॥

कार्यप्रधानमिति । अनुष्ठेयार्थप्रधानं सुवन्तमप्याख्यातम्
आख्यातव्यवहारार्हम्, फलतोऽनुष्ठेयार्थमतीतेः । तिष्ठन्तं तिष्ठन्त-
तया प्रणीयमानम् । नाम नामव्यवहारार्हम् । अत्र हेतुः-त-
द्वीति ॥ ४८९ ॥

किं नामपदं भव्यार्थं सदाख्यातं दृष्टान्ते विवक्षितमिति जिज्ञा-
सायामाह—

आग्नेयमाश्विनमथैन्द्रमितीदृशं हि

सर्वं सुवन्तमपि भव्यपरं प्रसिद्धम् ॥

‘साऽस्येति तद्वितसमन्वितसन्निधाने

नामैव तद्वति यद्वतितीति तद्वत् ॥ ४९० ॥

आग्नेयमिति । आग्नेर्वैवताऽस्येत्याद्येषः पुरोडाशः । एवमा-
श्विनादावपि । तथा च सुवन्तेनापि तेन द्रव्यदेवतासमन्वितद्वाराऽनुष्ठे-
यमागमतीतेस्तदाख्यातवद्भव्यपरमित्यर्थः । इदानीमाख्यातपदस्या-
पि नामत्वे दृष्टान्तमाह—साऽस्येतीति । “साऽस्य देवता” इति सूत्रेण
विहितो यस्याद्वितस्तत्त्वमन्वित यदाग्नेयादिपदं तत्त्वन्निधाने भवती-
ति यत्पदं तन्नामैव भवति । तदर्थस्यान्यव्यापारत्वेनानुष्ठेयत्वादि-

ति यद्वत्तद्वदित्यर्थः ॥ ४९० ॥

तद्वदिति सूचितं दार्ष्टान्तिकमाह—

अस्त्यस्म्यसीति च तिङन्तपदानि सन्ति

वेदान्तवाक्यनिलयानि तथापि तानि ॥

नाख्यातशब्दनिजशक्तिधुरं बहेयु-

रस्त्वित्वमात्रविषया हि निषक्तिरेषाम् ॥ ४९१ ॥

अस्त्यस्म्यसीति । आख्यातशब्दस्य या निजा शक्तिस्तस्या धुरं भव्यार्थमकाशं न बहेयुरित्यर्थः । कुतो न बहेयुस्तत्राह—
अस्त्वित्वमात्रेति । अस्तिप्रकृत्यर्थमात्रनिष्ठा द्वेषां पदानां निषक्तिः संवन्ध इत्यर्थः ॥ ४९१ ॥

कस्तर्हि आख्यातपदस्य मुख्योऽर्थो यस्य “नाख्यातशब्दनिजशक्तिधुरं बहेयुः” इत्यनेनास्त्यादेशशब्दात्मतीतिर्निषिध्यते इत्याकाङ्क्षायामाह—

पूर्वापरीभूतपदार्थनिष्ठमाख्यातमाख्यातविदो वदन्ति ॥

कूटस्थसत्तावगतिप्रधानमाख्यातवत्साधु तिङन्तमाहुः ॥ ४९२ ॥

पूर्वापरीभूतेति । गच्छति पचतीत्यादिना हि गम्यादिधात्वर्थः पूर्वापरीभूतानेकक्षणनिचयरूपः प्रतीयत इति स एवाख्यातान्तपदस्य मुख्योऽर्थ इत्याख्यातविदो वैयाकरणा वदन्तीत्यर्थः । एवं चात्मस्वरूपसत्तापर्यवसायपस्यापि आख्यातवत्साधु शब्ददोषरहितं तिङन्तमात्रं भवति न तु पचत्यादिरिव मुख्यार्थमित्याह—
कूटस्थसत्तेति ॥ ४९२ ॥

कूटस्थसत्तावगतिमात्रनिष्ठमस्त्यादिसमभिव्याहृतमपि वेदान्तवाक्यमित्युक्तमाक्षिपति—

अस्त्वित्ववस्तुविषयोपनिषत्तिपाक्ति-

राश्रीयते यदि तदा प्रमितं प्रमेयम् ॥

तस्यास्तवाप्तति, मानमितत्वमेव ।

ह्यस्तित्वमात्मगतमभ्युपयन्ति धीराः ॥ ४९३ ॥

अस्तित्वेति । अस्तित्ववस्तु सत्ता, वेदान्तानां तन्निष्ठत्वे मानान्तरमपि प्रमेयेण तत्सिद्धानुवादता तत्र प्रमज्जेत । कुतस्तत्राह—मानमितत्वमेति । मानविषयत्वमेव हि सर्वत्रास्तित्वमिति धीरा वृष्टाः प्राभाकरा अङ्गीकुर्वन्तीत्यर्थः । आत्मगतमिति तु प्रस्तुताभिप्रायम् ॥ ४९३ ॥

ननु मानविषयत्वस्यास्तित्वे सुषुप्त्यादावात्मादेरसत्त्वापेक्षारि-
तरुचेराह—

अथवा मितियोग्यताऽस्तित्ता निरवद्याऽस्तु समस्तवस्तुषु ॥

परमात्मनि तत्प्रतीतये सकलं वेदशिरः प्रवर्त्तताम् ॥ ४९४ ॥

अथ चेति । निरवद्या निर्दुष्टा, सुषुप्त्यादावात्मादेः सत्त्वोप-
पत्तेरित्यर्थः । एवं चास्त्यर्थनिष्ठत्वे वेदान्तानां परमात्मनि तदनुवा-
दायैव सकलं वेदशिरः प्रवर्त्तनां प्रवर्त्तत तच्चानुपपन्नम्, अमाया-
व्यमसद्भाव । अस्त्यर्थनिष्ठा वा तेषां मा भवत्विति क्रियाविष्टेना-
स्तित्वत्पाक्षयः ॥ ४९४ ॥

सिद्धान्तो तद्व दपपति—

तदसुन्दरमात्मसंविदो-

रपि सत्ता भवताऽभ्युपेयते ॥

न तयोर्विषयत्वहीनयो-

र्मितियोग्यत्वमितित्वसंभवः ॥ ४९५ ॥

तदसुन्दरमिति । एवं वदता प्राभाकरेणात्मानसत्त्वम-
याविज्ञानस्य च सत्ताऽभ्युपेयते । त्वं माते न मिद्व्येतयोर्विषय-
त्वात् । अत एव तद्योग्यताभावाज्ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वादात्मनस्त-
दाश्रयतया त्वयो मानस्याभ्युपेयत्वादित्यर्थः ॥ ४९५ ॥

१ अध्याये जगत्कार्यलिङ्गेन चेतनकारणानुमानम् । ३५७

नन्विदं समन्वयनिरूपणं निरालम्बनं कर्तुं कथं शक्यम् ! न च ब्रह्मैवात्म्यनामिति वाच्यम् । तस्यापसिद्धत्वात्, न हि गवादि-
वत्तत्पसिद्धमस्ति । न च समन्वयनिरूपणात्माक् शब्दतोऽपि त-
त्सिद्धम् । न चापेक्षावितं प्रमाणेन निश्चेतुं शक्यम्, तदुक्तम्—

संभावितः प्रतिज्ञार्या पक्षः साध्येत हेतुना ॥

न तस्य हेतुभिस्त्राणमुत्पत्तयेव यो हतः । इति ।

न च जगत्कार्यतल्लिङ्गानुमानाच्चतिसिद्धिः । समन्वयनिरूपण-
वैषम्यात्, महापृथिव्यादेः कार्यत्वासिद्धेश्चेति । यैवम् । प्रपञ्चाख्य-
कार्पल्लितकसंभावितचेतनकारणस्यैवाद्यनित्यशुद्धज्ञानान्दादिस्वरूपे-
ण वेदान्तैः प्रतिपाद्यमानत्वाच्चोक्तदोष इत्याशयेन “जन्माद्यस्य यतः”
इति सूत्रन्यायं व्युत्पादयितुमुपक्रमते । तत्र श्रोतृजिज्ञासानुरोधेन सा-
क्षात्पुरुषार्थतया च प्रसंगमित्रे ब्रह्मणि तत्त्वमादिवाक्यार्थं न्यायतो
निरूपिते तस्यैव तदर्थं तत्पदवाच्यतल्लक्ष्यस्वरूपन्यायजिज्ञासानुमा-
नेन व्युत्क्रममाश्रित्य द्वितीयसूत्रन्यायमवतारयन् प्रथमं चेतनं जग-
त्कारणमनुमातुं कार्यत्वलिङ्गस्य विषदादिपक्षधर्मत्वसिद्ध्यर्थं वि-
षदादेः कार्यत्वं साधयति—

क्षितिजलदहनानिलाम्बराणां

जनिमनुमाय विभक्ततावलेन ॥

जगति हि जनिमद्विभज्यमानं

घटघटिकादि समीक्ष्यते समस्तम् ॥ ४९६ ॥

क्षितिजलदहनेति । जनिमुत्पत्तिम् । विभक्ततायां भिन्न-
त्वस्य बलं जनिव्याप्तिपक्षधर्मत्वयोर्ज्ञानं तेन । तत्र तस्य पक्षधर्मत्वं
सिद्धमिति व्याप्तिं दर्शयति—जगतीति । हिर्देता । यस्माज्जगति
विभज्यमानं घटघटिकादि समस्तं जनिमत्प्रतीक्ष्यते ततो विभक्तता-
वलेन क्षितिजलार्दानो जनिमनुमाय, तर्कयन्त्यधिकारिणश्चेतनकार-
णमित्यग्नियेन सम्बन्धः । क्षित्यादिमहाभूतानि जायन्ते विभेक्तत्वा-

दृ घटादिवत् । ननु ब्रह्माणि व्यभिचारस्तस्यापि प्रपञ्चाद्विभक्त-
त्वात् । न च परमार्थतो विभक्तत्वं हेतुस्तत्र नास्तीति वाच्यम् ।
पक्षदृष्टान्तयोरपि सिद्धान्ते तदभावादिति चेत्, न । स्वसमानस-
त्ताविभक्तत्वस्य हेतुत्वात् । प्रपञ्चे तस्य सत्त्वाद् ब्रह्माणि, च
तस्यास्तीति नोक्तदोषः । न चैवमप्यविद्यादौ व्यभिचार इति
वाच्यम् । साध्यस्यापि तत्र सत्त्वात् । अध्यस्तता हि जन्म विप-
दादेः साध्यम्, न तु मागसतः सत्तायोगित्वम्, तस्य काप्य-
भावात् । न चाध्यस्तत्वमपि घटादौ परस्यासंभतिपक्षमिति वाच्यम्,
स्वार्थानुमानस्यैवमप्यविरोधात् । प्रसिद्धभ्रमस्य पर प्रति दृष्टान्तत्वसं-
भवाच्च । न चैवं विषदादेरप्यज्ञानवदध्यस्तत्वसंभवेन ततश्चेतनकार-
णानुमानं वक्ष्यमाणं न स्यादिति वाच्यम् । चेतनापिष्ठानत्वस्यैव
वक्ष्यमाणप्रतिज्ञयाऽभिप्रेतत्वात् । न चामयोजकताऽस्य हेतोरिति वा-
च्यम् । श्रुत्यवधृताद्वितीयत्वस्य विपक्षे बाधप्रसङ्गात् । अथ वा वि-
षदादिमहाभूतानि भूतत्वे सत्यनादीनि न भवन्ति विभक्तत्वाद्
घटादिवत् । इदं च साध्यं ब्रह्मण्यज्ञाने च विक्षेपणामावकृतमस्त्ये-
व, परमसिद्धं च निषेध्यमिति न कोऽपि दोषः । विपक्षे बाधकं
चोक्तमेवात्राप्यनुसन्धेयमिति भावः ॥ ४९६ ॥

किं च महापृथिवी जन्मवती क्षितित्वात् खातपूरितसित्येक-
देशवत् । एवं महज्जलं जन्मवत् जलत्वाच्चन्द्रकान्ताभिः सृजजलवत् ।
एवं मयनादुद्भूतमृदहनादिदृष्टान्तेन महत्स्तेजःप्रभृतेरापि तदनुमेय-
मित्याह—

क्षितिजलदहनेषु तत्प्रदेशाञ्
जनिमहितानुपलभ्य तद्वलेन ॥

क्षितिजलदहनत्वलिङ्गमार्ग-

दपि जनिमेतन्नुमाय तर्कयन्ति ॥ ४९७ ॥

॥ क्षितिजलदहनेष्विति । स्पष्टम् ॥ ४९७ ॥

१अध्याये जगत्कार्यलिङ्गेन चेतनकारणानुमानम् । ३५९

एवं कार्यत्वहेतोः पक्षधर्मत्वे सिद्धे तद्वेतुकं तर्कयन्तीति सूचि-
तं चेतनकारणानुमानं दर्शयति—

जनिमदभवदेतच्चेतनादेव हेतो-

घटवदिति पुनस्तत्कारणे चेतनत्वम् ॥

अनुमिमत् उदके कार्यतालिङ्गनोऽमी

जगति हि परिदृष्टं चेतनादेव कार्यम् ॥ ४९८ ॥

जनिमदिति । एतन्महापृथिव्यादीति पक्षनिर्देशः । जनिम-
दिति तत्र सिद्धे हेतुनिर्देशः । पुनःशब्दः सिद्धान्ते विशेष्योक्ती ।
तमेव विशेषमाह—चेतनादेवेति । विमतमुपादानाभिन्नचेतनप्रभवं
कार्यत्वात्सम्मतवत् । घटादेरपि सिद्धान्ते तथात्वान्न साध्यवैकल्य-
म् । सुखादिकं वा परं प्रति दृष्टान्तोऽस्त्विति तत्कारणे चेतनत्वं
तस्य पृथिव्यादेश्चेतनकारणकत्वम् । उदके पक्षे । हेतुसिद्ध्यनन्तरं
मुमुक्षवोऽनुमिमत् इत्यर्थः । तत्रापि घटादौ कुशालादिजन्ये उक्त-
साध्यव्याप्तिरस्तीत्याशयेनाह—जगतीति । हिः प्रसिद्धौ । कार्यलि-
ङ्गमनुमानमपि चेतनकारणस्वरूपनिर्धारणे न निरपेक्षं समर्थम्, अ-
पि तु तत्स्वरूपं प्रसाधयन्त्याः श्रुतेरुक्तविषया चेतनकारणमुपस्थाप-
यदर्थं सम्भावयतीति तत्र तर्क एवेति तर्कयन्तीति सूचितम् ॥४९८॥

नन्वनुमानाच्चेतनकारणसिद्धौ वैशेषिकादेवमत इव तदेव सर्वज्ञ-
साधकं तत्र प्रमाणमस्तु किं तस्य तर्कताभ्युपगमेन । ततश्च वेदान्त-
वैषम्यमित्याशङ्क्य यद्यप्युक्तविषया तेन सामान्यतश्चेतनरूपं किं
चिज्जगतो निदानं सिद्ध्यति तथापि तस्मिन्नेकत्वनानात्वसंशयानि-
वृत्तेस्तत्सर्ववित्तर्वशक्तिं किं वा विपरीतमित्यादिसंशयो न निवर्त्तत
तन्निदानस्य तदेकत्वाज्ञानस्यानिवर्त्तितत्वात् । एवं जगदुपादानस्य
निर्विशेषत्वादिसिद्धिरपि ततो न स्यादिति तर्क एव तदित्याश-

येनाह—

जगदुदयनिमित्तं चेन्न न किं नु नाना

किमु भवतु तदेकं सर्ववित् सर्वशक्ति ॥

इति भवति तु पश्चात् कारणे चेतनेऽस्मि-

न्ननवगतिनिमित्तः संशयो दुर्निवारः ॥ ४९९ ॥

जगदुदयेति । जगत्कारणं चेतने अनुमानात्सिद्धेऽपि तस्मिन्
न्यथास्वरूपानवगतिनिमित्त इतीत्यं संशयो दुर्निवारो भवत्येवे-
त्युक्तं संशयप्रकारमाभंगयेनाह—जगदुदयनिमित्तमिति । यदि त-
देकं भवेत्तदा फलिते सिद्धान्तलाभमाह—सर्ववित्सर्वशक्तिरिति । ननु-
क्तानुमानादेव लाघवसहकृतास्कारणकत्वासिद्धेस्तत्सर्वं सर्वशक्ति-
चेति सिद्ध्यतीति कथमनुमानानन्तरं तदेकत्वादिसंशय इति चेत् ।
सत्यम् । यद्यनुमानात्तदेकत्वं निश्चयेत, स न सम्भवति, लोके च
विचित्रमासादोर्ध्वकुर्वकत्वदर्शनेन तदनुगारलिङ्गेन तद्विपरीतनि-
श्चयासम्भवात् । सम्भवत्त्वलघुविषये हि लाघवतर्कोऽपि भवति । न
तु लोके कर्तृणामसर्वज्ञासर्वशक्तिगया विचित्रकार्य एकस्य कर्तुरम-
म्भेऽपि सर्वेश्वरस्य तत्सम्भवाद्धातवावकाशोऽस्तीति वाच्यम् ।
एवं सत्यन्योऽन्याश्रयात्कथमापि लाघवमट्टतेः भाक् तस्मिन्सर्वज्ञत्वा-
दिमम्भावनातुपस्थाप्यभावान् । किं च कर्त्रेकत्वं यद्येकत्वसंरुपा
तर्हि तन्मानात्वेऽपि सा सिद्ध्यतीति कुतस्तथा सर्वज्ञत्वादिसिद्धिः ।
यदि च कर्त्रभेदस्तदेकता तर्ह्यस्मादनुमानात्पाकू सितिललादीनां
कर्त्रभेदेस्तत्प्रतियोगिकभेदस्यानुपस्थितस्याभावात् नानुमितिविषयः
स्यात् । न हि प्रतियोगिज्ञानं विना भेदस्तदभावात् वा सिद्ध्यति ।
तस्मादनुमानात्कर्त्रेकत्वानिश्चयात्संशय एवेति सर्वज्ञत्वादिसिद्धिः क-
थमापि ततो न भवेदिति भावः ॥ ४९९ ॥

कथं तर्हि भवन्मतेऽपि कारणकत्वं सिद्धोदित्याशङ्क्य “यतो

वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसेवि-
शन्ति" इति जगत्कारणवाक्यगवायत इति यच्छब्दैकवचनादनुमा-
नासिद्धकारणानुवादगतात्मादिरित्यभिप्रेत्याह—

श्रुतिवचनविशेषाच्चेतने कारणेऽस्मिन्

यत इति निरवस्थादेकताधीरथागात् ॥

प्रकृतिरिति च तस्मिन् कारणे पञ्चमीयं

जनयति दृढबुद्धिं तद्विधानादिहैव ॥ ५०० ॥

श्रुतिवचनेति । अयोक्तानुपानानन्तरं यत इति श्रुतिवचन-
विशेषादेकवचनरूपानिस्वद्यादनुमानोक्तशङ्काकलङ्कशून्यादीस्मिन् चे-
तने जगत्कारणे एकताधीरगादागच्छेत् । यद्यपि यत इति बहुत्वमा-
धारणम् । तथापि येन जातानीत्युपरितर्कवचनेन तस्याप्येकवच-
नत्वं निर्णयमिति भावः । नन्वनुमानासिद्धचेतनकारणानुवादिय-
च्छब्दैकवचनाजगत्कर्तुरेकत्वं सिद्ध्येन्न तु भवदभिमतं तस्य तदु-
पादानैवमपीत्याशङ्क्याह—प्रकृतिरिति । चकारणैकताधिय स-
मुच्चिनोति । तस्मिन्कारणे इयं पञ्चमी प्रकृतिरिति च दृढबुद्धिं जन-
यतीति सवन्त्यः । तच्च हेतुमाह—तद्विधानादिति । "जनिकर्तुः
प्रकृतिः" इति सूत्रेणेह प्रकृतित्वे पञ्चमीविधानादेवेत्यर्थः । यद्यपि पु-
त्रात्मभेदो जायत इत्यादिमयोगानुरोधेन निमित्तोपादानसाधारणीह
प्रकृतिः, तथापि प्रकृतेऽपेक्षितस्य जगदुपादानत्वस्य ततः प्रतीतिर्न-
भवाच्च कश्चिदोषः । प्रत्युतापेक्षितानिमित्तत्वमपि ततः सिद्ध्यतीति
गुण एव । श्रुत्यन्तरे च तदैक्षणं बहु स्यात् प्रजापेक्षेकस्यैव चेतन-
स्योपपत्तिरकारणत्वं स्पष्टं श्रूयते । ननुसादानस्य नानात्वानिमया-
दुपादानरुत्तोश्च तथात्वादेतद्व्याधितमिति चेत् । न तावदुपादानत्वं
नानात्वमित्यतं रूपोपादाने घटादौ व्यभिचारात् । न च द्रव्योपादाने
ऽयं नियमः, एकस्या एव रज्ज्वाः सर्पाद्यधिष्ठानत्वात् । रज्जुस-
र्पादेरिव त्रिपदादेरप्यज्ञातव्रह्मविवर्त्तत्वेनाविशेषात् । एवमेकस्या-

दात्मनः, उपादानादिविषमवप्रपञ्चोदयादपि नास्ति । सिद्धान्तेऽप्य-
नियमः । अत एवोपादानकर्तृभेदोऽपि न निवृत्तः । किं च सर्वत्र
कार्ये चैतन्यस्यैकस्यैव कुलालादिशरीरावच्छेदेन निमित्तत्वं मृदाद्यव-
च्छेदेनोपादानत्वमिति, तद्वदे नास्त्येवोदाहरणं परमतेऽपि । दे-
वदत्तो जानातीज्जतीयादिप्रतीत्यनुरोधेन ज्ञानाद्युपादानस्यैव कर्तृ-
त्वम् । एवमीश्वरात्मव्यवस्थासंयोग एकस्यैव तद्रूपमिति, नैव पराप्रसिद्धम-
स्माभिरुच्यते इति जगत्प्रकृतिरेका तदधिष्ठात्री चेति सिद्धम् ॥५००॥
एका प्रकृतिरित्येतदासिपात—

एकत्वमेकवचनादवगम्यमानं

यच्छब्दवाच्यनिलयं यत् इत्यमुष्मिन् ॥

वाक्ये जगत्प्रकृतिर्गामितया न विद्मः ।

संख्या विभक्त्यभिहिते वचनं हि नाह ॥५०१॥

एकत्वमिति । यत् इत्यमुष्मिन्वाच्ये एकवचनादवगम्यमा-
नमेकत्वं यच्छब्दवाच्यनिलयं यच्छब्दप्रकृत्यर्थमाश्रयं जगत्प्रकृति-
र्गामितया विभक्त्यर्थजगत्प्रकृतित्वविशिष्टाश्रयतया न विद्मः । कुतः ?
वचनं विभक्त्यभिहिते स्वाभिधेया संख्या नाह न वदेद्यत् इत्येकव-
चनस्य 'एवमीश्वरात्मव्यवस्थासंयोगप्रकृतित्वविशिष्टे स्वाभिधेयसंख्यां
वक्तुमसामर्थ्यादेका प्रकृतिरिति धीः कुतो भवेदिति भावः ॥५०१॥

वचनस्य विभक्त्यर्थविशिष्टस्वार्थाभिधायित्वं न क्वापि दृष्टमिति
न प्रकृतिरेकेति धीः सम्भवतीत्याह—

न हि विभक्त्यभिधेयपदार्थिगं वचनमाह निजं विषयं क्वचित् ॥

वचनवाच्यगतं न वदन्ति, च स्वमभिधेयमशेषविभक्तयः ५०२

न हि विभक्त्यति । अस्तु ताह, विभक्तवचनाधीविशिष्टान्व-
तस्वार्थजगत्प्रकारणताभिधायित्वं, तथा चेका प्रकृतिरिति धीर्मुक्त-
वेत्प्राशङ्ग्याह—वचनवाच्यमिति । एवं चैकवचनस्य यद्राच्यमेकत्वं

१ अध्याये जगतः एकप्रकृतिकत्वंसाधनम् । ३६३

तद्विशिष्टगते विमत्त्यर्थप्रकृतित्वे प्रस्तुते न मिद्व्योदित्पुनः ॥ ५०२ ॥

ननु किमिति विभक्तिवचनाभ्यां परस्परार्थान्वितस्वार्थभिधानं न कर्तव्यमित्याकाङ्क्षायामाह—

प्रातिपदिकार्थगतमेव वचनानि

स्वंस्वमभिधेयमभिधातुमलमर्थम् ॥

प्रातिपदिकार्थगतमेव निजमर्थं

वक्ति च विभक्तिरपि नेह वचनार्थं ॥ ५०३ ॥

प्रातिपदिकार्थेति । प्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधक-
त्वेनियमस्य व्युत्पत्तिमिदस्वाद्वचनविभक्तयोः प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थ-
भिधान एव सामर्थ्यं न तु वचनस्य विमत्त्यर्थान्वितार्थभिधानेऽ-
पि । एवं विभक्तेरपि न वचनार्थान्वितार्थभिधानेऽपि, तयोः प्रत्य-
यत्वाविशेषादिति भावः ॥ ५०३ ॥

ननु “पशुना यजेत” इति वाक्यात्पशुरेकः करणमिति प्रती-
यते, तद्देका जगत्प्रकृतिरिति शब्दी मनीतिः किमिति न भवेदि-
त्याशङ्क्य दृष्टान्तासंमत्परोत्तरमाह—

पशुनेति पदे तृतीयया करणत्वं हि पशोर्निवेद्यते ॥
वचनेन पशोरिहैकता न पुनः सा करणस्य कथ्यते ॥ ५०४ ॥

पशुनेतीति । पशुनेति पदे या तृतीया तपेत्यर्थः । इह पशुने-
तिपदे । सा एकता । करणस्य तृतीयार्थकरणत्वविशिष्टस्य । इदमपि
प्रागुक्तप्रत्ययांश्रान्यापवलादेवेति द्रष्टव्यम् ॥ ५०४ ॥

कथं तर्हि पशुरेकः करणमिति धीरित्याशङ्क्याह—

अनुपपत्तित्रलेन विभेस्तयोः

करणतैकतयोरवगम्यते ॥

करणतैकपशोरिति संगति-

र्न घटते हि विधिर्विरहस्य ताम् ॥ ५०५ ॥

॥ अनुपपत्तिरिति । पशुविशिष्टपागविद्व्यनुपपत्तिवलेनेत्यर्थः । विधेरनुपपत्तिवलेन तयोः करणतैकतयोः करणतैकपशोरित्येवंरूपेण संगतिरवगम्यते हि यस्माच्चा संगतिं विरहय्य विधिर्न घटते तस्माद्विधेरनुपपत्तिवलेनेत्यवस्तनेन संबन्धः ॥ ५०५ ॥

ननु नियोगस्य तां विना काऽनुपपत्तिरित्याकाङ्क्षाया विद्व्यनुपपत्तिनिमित्ता तदुभयसंगतिमुपपादयति—

उपादानतः संख्यया संगतिः स्या-

दवच्छेदकत्वेन संख्यानिवेशात् ॥

पशोरेतयोस्तेन मार्गेण कार्ये

निवेशोपपत्तेरुपादानमानात् ॥ ५०६ ॥

उपादानत इति । विद्व्यनुपपत्तिवलात्पशोः संख्याया संगतिः स्यात् । तत्संगतिविशेषमेव दर्शयन्सामर्थ्यरूपलिङ्गसिद्धं संख्यास्वभावं तत्र हेतुत्वेनाह—अवच्छेदकत्वेन संख्यानिवेशादिति । स्वाध्ययद्रव्यावच्छेदकत्वेन हि सर्वत्र संख्या द्वन्वे निविशते नात्र सा पशोरेवच्छेदकत्वेनावेतीत्यर्थः । ततः किं तनाह—एतयोरेति । करणतैकत्वयोरित्यर्थः । तेन पशवन्वयेन । मार्गेण द्वारेण । कार्ये पशुपार्गकार्ये । निवेशोपपत्तेरित्यनन्तरं पशुरेकः करणमिति धीरुपपत्तेति शेषः ।

एतदुक्तं भवति । “पशुना यजेत” इत्यत्र पशुशानेपदिकेन पशुः, विभक्तिवचनाभ्यां करणत्वमेकत्वं चावगम्यते, तेषां च विधिर्न संबन्धः । सर्वस्यापि सत्प्रकरणेऽवगतस्य तेनैवानुपात्त, संख्या चोपादेयविशेषणतया विवक्षिता । तत्र साक्षात्तेषां नियोगान्नयानुपपत्तेरनियोगस्य च स्वविषयघातार्थकरणमन्तरेण कार्यत्वावगम्यवगमानात्पशुं घातव्यकरणतया योजयति । करणीभूतपशोश्चावच्छेदकसंख्याविशेषमन्तरेण विधेः पुनरपि साऽनुपपत्तिस्तदवस्थेति, तस्मात्

१ अध्याये जगतः एकप्रकृतिकत्वसाधनम् । ३६५

धर्मानुसारेण करणप्रशोरवच्छेदकत्वेन सख्या गृह्णातीति सिद्ध-
वचनविभक्त्यर्थयोरुपादानमानात्पशुना परस्परं च ससर्गः पशुत्वक-
रणत्वयोश्च कार्येण सवन्ध इति ॥ ५०६ ॥

नन्वेव “यतो वा इमानि” इति वाक्येऽपि वचनविभक्त्यर्थयो-
रेषमेवान्वयोऽस्त्वस्याशङ्क्य मैव युक्तम् अत्र विवेकभावादित्याह—

न चैव निधि कश्चिदप्येति न स्या-

दुपादानत संगतिर्यत्पदार्थे ॥

विभक्त्यर्थसंस्कारार्थयोर्नेह कश्चि-

यतो वा इमानि इति वाक्ये निधिर्नः ॥ ५०७ ॥

न चैवमिति । यथा पशुनेति वाक्ये विधिः, एवमत्र यथा इत्या-
दिवाक्ये - - - - - बोधोऽपि विधिर्न, भावार्थ-
विषयस्य विद्वदपभवे फलि-

तमाह— न स्यादित्यादिना । सस्याऽत्र तदाचकं वचनम् । मन्व-
त्रापि तद्विज्ञानासम्भति विधिं धूवत इत्याशङ्क्य ब्रह्मस्वरूपवाराया-
चस्यादान्तरवाक्यमदास तदाकाङ्क्षया स्वरूपवारायस्त्वदायान्विधौ
युक्त इत्याशयेनाह—नेह कश्चिदिति । स्वस्याज्युत्थितत्वयोस्तत्राप
न इति शिष्टमस्मात् । तस्मादतस्माद्वाक्यादका मङ्गलितिरिति धी-
र्न समवतीति भावः ॥ ५०७ ॥

इदानीं सिद्धांती पञ्चकत्वकरणत्वयागिन् प्रकृतेऽपि यावदा-
र्थे वचनविभक्त्यर्थान्वयो युज्यते इति सदुक्तं विद्वत्प्राचमन्नीकुर्व-
न्नाह—

अवितथमिदमेवमेतदस्मिन्

खलु विधेर्वचन पठन्ति त्वाम्ये ॥

यत इति घटते तथापि योगो

वचनविभक्तिनिगद्ययोरिहापि ॥ ५०८ ॥

अचितयमिति । मत्यामित्यर्थः । पञ्चेकत्वकरणत्वयोर्विभि-
सामर्थ्यादेव परस्परं ससर्ग इत्येतादिदमा परामृशति—यता इति ।
वाक्ये विद्वत्भाव इत्येतदभ्यङ्गो करोति—एवमेतदिति । एतदप्य-
चितयमित्यर्थः । अङ्गोक्तमेतदेवाह—अस्मिन्निति । यत् इत्यस्मि-
न्वाक्य इति, सवन्धः । कथं तर्हि तयोरेन्वयः स्यादित्याशङ्क्याह—
घटत इति । यद्यपीह विभेदे चान्न पठन्ति तथापि वचनाद्विभ-
क्तिर्नग्नयोर्वीच्ययोरेकत्वमकृतिस्त्वयोरिहापि योगो घटत इति
सवन्धः ॥ ५०८ ॥

ननु प्रतिज्ञामात्रेण न वस्तुसिद्धिः, न चात्र तयोरेन्वयमापक
हेतु क चित्त्वस्यापि इत्याशङ्क्याह—

एकत्नमेकवचनेन समर्पितं य-

द्यच्छब्दाच्चानिलयं यत् इत्यमुष्मिन् ॥

पञ्चम्युपात्तमपि यत्प्रकृतित्वमस्मिन्

सङ्गच्छते तदुभयं पशुस्तुनीम् ॥ ५०९ ॥

एकत्वमिति । यत् इत्यमुष्मिन्वाक्ये एकवचनेन यच्छ-
ब्दाच्चानिलयं पच्छब्दार्थजगत्कारणाश्रयं यदेकत्वं समर्पितम् ।
एव यत् इति पञ्चम्युपात्तं तद्वत् यत्प्रकृतित्वं तदुभयमप्यस्मिन्
जगत्कारणे परस्परं मगच्छते । तत्र दृष्टान्तः—पशुय-
स्तुनीति । संख्याकरणत्वयोरिति शेषः । इदं हि धामय
यावदशेषावगतप्रमाणो लक्षणं बोधयति, तच्च जगत्प्रकृतित्वमात्रेण
सिद्ध्यति । जगत्प्रकृतीनामनेकत्वे एकस्य ग्रहणस्तदात्मत्वायोगा-
दिति जगत्प्रकृतित्वविशिष्टस्य वचनार्थकत्वेन सवन्धो लक्ष्यग्रहणस्य
पेक्षित इत्येकः प्रकृतिरिति सिद्ध्यतीति शानः ॥ ५०९ ॥

ननु ग्रहणो लक्षणावलाद्वैमाक्तवचनार्थयोः संगेतिरित्युक्तम्-
सुक्तम् । सिद्धान्ते हि जगत्कारणत्वं वक्ष्यमाणरीत्या तदस्थलक्षणं गृह-

अध्याये जगतः एकप्रकृतिकत्वसाधनम् । ३६७

स्येव काकः । तच्च च तद्विज्ञानस्येवेति वाच्यम् । न च जगत एक-
प्रकृतित्वमन्यतोऽवगतम् । न चास्मादेव वेत्तिवात्तदवगतम् । एकस्य
वाक्यस्य कारणक इहदभिन्नब्रह्मस्वरूपमातिपादनायोगात् । अत्र एक
तस्य लक्षणत्वायोगात्कथं नदनुपपत्त्या तत्तमोद्भवित्वाशङ्का, भवति-
न्तरतात्पर्यभेदेन यत्र इत्यादिवाक्ये जगत्प्रकृत्येकत्वं प्रसाध्य
तदनुवादेन तद्ब्रह्मणि वाक्येनैकत्वं गच्छद्ब्रह्मस्वरूपपरमिति नोक्तदोष
इत्याशयेनाह--

एका या प्रकृतिः समस्तजननी तद्ब्रह्म जिज्ञास्यता-
मित्यत्रापि हि वस्तुनिष्ठवचने शक्यैव तत्संगतिः ॥
विज्ञातुं विधिमन्तरेण च तथाऽऽनर्थक्यभीत्या न हि
स्वाध्यायाध्ययनैकगोचरविधेरामातमर्थं विना ॥ ५३० ॥

एका या प्रकृतिरिति । जिज्ञास्यतामिति "विनिष्ठास्य" इति
पदार्थो दर्शितः, विचार्यतामित्यर्थः । विचारोविधेरपि ब्रह्मण्येव महा-
तात्पर्यमिति वस्तुनिष्ठवचन इत्युक्तम् । तयोर्वचनविभक्त्यर्थयोः संगति-
र्यथा विधिना ज्ञापने तथा न विनाऽऽनर्थक्यस्यभीत्या प्रयोजनाभाव-
ममङ्गभीत्या विज्ञातुं शक्यैवेति सवन्धः । ननु न प्रमाणं प्रयोजना-
नुसारणं स्वार्थं साधयति येन तदभावमसङ्गमयेनालौकिकोपेतस्य
कल्पितेतराशङ्क्याह--न हि स्वाध्यायेति । न हि यतो वा इत्या-
दिवचनस्य विना स्वस्य श्रोतृमणीहितार्थपर्यवसानं विना स्वा-
ध्यायाध्ययनविधेः मापवाटायात मास स्यात् । अज्ययनाविधिर्हेतुः
फलवदर्थप्रतीतिप्रयोजनमेव वाक्यमव्यापयतीति तद्विदित्वाक्य ना-
दपगतविधिना प्राप्येत । यतो वा इत्यादिवाक्यं चाद्वैतब्रह्मलक्षणज्ञा-
नापेक्षाध्यायनाविधिनाऽपीतीमति तदभावे तदध्ययनं न फलवत्त्वदेव-
गतपरिहाराय तस्य विनाशित्यस्य तात्पर्यमिच्छत्वं तदुपयसंगतिदे-
ह्येति भावः ।

अथ वा स्वाध्यायाध्ययनाविधेययातो योऽर्थस्त विना तदभावे
आनर्थक्यपीत्या तत्संगतिर्विज्ञातुं न हि शक्या? शक्यैवेति काका द-
र्शयतीति योजनीयम् ॥ ५१० ॥

तथेति सूचिर्न ह्यनन्तं दार्ष्टान्तिकं च विशदयन्नुक्तमणिं तदु-
भयसंख्यसिद्धिमाह—

। वचनार्थविभक्त्याच्ययोरुपपत्ताऽन्वयशुद्धिरर्थतः ॥

पशुनेति पदे यथा तथा यत् इत्यादिपदेऽपि लक्षणे ॥ ५११ ॥

वचनार्थेति । वचनार्थश्च विभक्त्याच्यं च तयोरित्यर्थः ।
अर्थतः अनुपपत्तितः । पशुनेतिपदे यथा वचनार्थेत्यादिसंबन्धः ।
लक्षणे अद्वैतलक्षणशक्ये ॥ ५११ ॥

गनु सिद्धार्थवाक्यस्य कथं विधिवाक्येन तुल्यता, विधिर्दे स्वसा-
मर्थ्यादलौकिकमर्थराशिं प्रतिपादयेत् । तदुक्तं शररस्वामिभिः “बोद-
ना हि भूतं भवन्त भविष्यन्तम्” इत्यादीत्यादिना सिद्धवाक्यमपि ता-
त्पर्येण यमर्थं प्रतिपादयेत्तद्वैमिश्रमर्थान्तरमापि कथं न प्रतिपादयेत् ।
अन्यथा ‘तत्तात्पर्यानिर्वाहार्थं । विधिवाक्यस्यापि तदालोचनं तथा
सामर्थ्यम् । अथवा “वसन्ते ज्योतिषा यजेत” इत्यादि कर्मान्तरं, ग्रह
संमार्ष्ट्यग्राह्येर्कत्वं विशेषणं किमिति न कल्प्येतेत्याक्षेपेनाह—

विधिनिष्ठवाक्यमपि बोधयति स्वमपेक्षितं विषयमर्थवशात् ॥

परमात्मनिष्ठमपि तुल्यमिदं वचसोर्द्वयोरपि तु रूपमतः ॥ ५१२ ॥

विधिनिष्ठवाक्यमिति । स्व स्वीयं परमात्मनिष्ठमपि स्वमपेक्षि-
तं विषयमर्थवशाद्बोधयतीत्यनुपपन्नः । फलिमाह—तुल्यमिति ।
यत् परमतः सिद्धार्थविधिनिष्ठवचसोर्द्वयोरपीदमर्थान्तरमतिपादक-
त्वं रूपं तुल्यमपेक्षितार्थः ॥ ५१२ ॥

यस्तुपस्तु अगत्कारणे प्रकृतित्वे वैभक्तिने प्रतिपादयति न
स्यानुमानादेव सिद्धत्वात्प्राप्तानुवादेनानेकार्थविधानावमवाद्य । किं तु

१ अध्याये मानान्यतो लक्षणस्वरूपकथनम् । ३३९

वचनार्थमेकत्वमेव तद्वाक्यं प्रतिपादयति । तत्र चेतनमानोद्देशेनेक-
त्वविधानासंभवाज्जगत्कारणत्वेन तद्विपुलमेवोद्दिश्य वचनार्थः
प्रतिपाद्यत इति मात्रं काश्चिद् दोषतृषोऽपीयाशयेनाह—

एकं चेतनमस्य यत्प्रकृतितामायज्ञमुपेक्षते
तद्वक्ष्येति निशामथेति निपुणं ब्रूते परब्रह्मणः ॥

सिद्धं लक्षणमादरेण महता व्यावर्त्तयद्ब्रह्मण-

स्तत्त्वं तत्त्वमसीति वादयन्निलयं तच्छब्दलक्ष्यं यवः ॥ ११३ ॥

एकं चेतनमिति । अथ विषयादिवचनस्य यत् चेतनं प्रकृ-
तितामायज्ञमुपेक्षतेऽलुम्बिनोति तदेकमिति अयमन्वयः । एखात्तद-
प्यनुवाचकोटी निजिष्याह—तद्वक्ष्येति । निशामय नृगु विचारये-
त्यर्थवन्ताद्वैतज्ञानस्यैव ब्रह्मणम् । एवमादिवचोऽत्र मायुक्तशङ्का-
भावाद्येपुणं यथा स्यात्तथा यद्वचनोऽनुमानमिदं जगत्कारणत्व-
कृतं लक्षणं महताऽऽदरेण ब्रूत इति मेवञ्चः । लक्षणमिति तद्वृत्त-
त्यादेरुपलक्षणम् । अत्र एव महताऽऽदरेणेत्युक्तम् । यदेकं जगत्कारणं
तद्वृत्तमिति तद्वैतज्ञानत्वेति हित्यमेनं विज्ञानीहीतिवत् तस्य प्रमा-
नेनापामिदं न लक्षणपरमन्त्याशङ्क्य तन्मोषारिष्टान्निमित्त्यपमाण-
त्वाज्जगत्कारणत्वम् । समिपादिकारित्यप्रधानाद्विषयाद्वृत्तये ब्रह्मलक्षण-
मेवेह श्रुत्यमितमिन्त्याशयेनाह—व्यावर्त्तयदिति । तच्छब्दलक्ष्यं
ब्रह्मणस्तत्त्वमद्वयानन्दं प्रधानादिभ्यो व्यावर्त्तयदिति सत्यम् । तद-
र्थोऽवरत्येवेदं लक्षणमिति श्रमापनोदनाय तत्त्वमसीति वादयन्निलयं
तदेकवाक्यमिति वचनो विशेषयमुक्तम् ॥ ११३ ॥

अन्तेकस्य वस्तुन एकमेव लक्षणमेव प्रधानं विद्यति, अस्ति
चात्र श्रुतिर्वापिदं तस्ययज्ञानादीनि क्रियतेनापि लक्षणमेवेत्याशङ्क्यैक-
स्यैव लोके लक्षणत्रयविषयमीदृरिहाप्यनेकलक्षणं न दोषाय मत्स्य-
तानेन चित्ता तद्यादिलक्षणमेव दुर्ज्ञानमित्याशयेनाह—

लक्ष्यस्य लक्षणमिह त्रिविधं प्रसिद्धं
लोके स्वलक्षणममुष्य विशेषणं वा ॥

यद्वोपलक्षणमिमानि च लक्षणेन

व्यावर्णयामि पृथगेव तु तत्प्रतीहि ॥ ५१४ ॥

लक्ष्यस्येति । त्रैविध्यमेवाह—स्वलक्षणमिति । स्वरूप-
भूतं लक्षणमित्यर्थः । अमुष्य लक्ष्यस्य । वीति चार्थे । यद्वेति यद्ये-
त्यर्थः । लक्ष्यस्य किं चित्स्वरूपभूतं लक्षणं किंचिच्च तस्य विशेष-
णमन्यवोपलक्षणमितिह लोके लक्ष्यस्य त्रिविधं लक्षणं प्रसिद्धमिति
सम्बन्धः । नन्वेषां किमन्योऽन्यं भेदकमित्याकाङ्क्षायामाह—
इहमानीति । स्वरूपलक्षणादीनीत्यर्थः । व्यावर्णयामि विशेषणो
वर्णयामि तत् त्वं प्रतीहि जानीहीत्यर्थः ॥ ५१४ ॥

प्रथममेतैषा साधारणं लक्षणमाह—

लक्ष्यार्थनिष्ठमुपलब्धमनोऽन्यतोऽर्था-

भिःशेषतो यदतिरिच्य तदर्थवस्तु ॥

लक्ष्यं निवेदयति लक्षणमेतदाहुः

सामान्यलक्षणमिदं त्रिषु लक्षणेषु ॥ ५१५ ॥

लक्ष्यार्थनिष्ठमिति । लक्ष्यार्थनिष्ठमुपलब्धं सदन्वतः सजा-
तीयादेर्निःशेषार्थादतिरिच्य व्यावर्त्य लक्ष्यं स्यादपमर्धवस्तुनि वेद-
यति तदेतल्लक्षणमित्याहुः । इह च त्रिष्वपि लक्षणेषु लक्षणतत्ता-
मान्यलक्षणमिति सम्बन्धः । अमम्भसव्याप्तिदोषदुष्टेतिव्याप्तिपरि-
हाराय लक्ष्यार्थनिष्ठमुपलब्धमिति । यावत्लक्ष्ये प्रतीतमित्यर्थः । निः-
शेषतो व्यतिरिच्येत विशेषणान्नातिव्याप्तिदुष्टेऽप्यतिप्रसङ्गः । नन्विदं
स्वरूपलक्षणे नास्ति तस्य स्वर्तृत्वामम्भवादिनि चेतसरूपम् । य-
त्प्रमाणं सद् यस्य तत्सजातीयादिभ्यः सर्वेभ्यो व्यावर्त्तिकं तत्तल्ल-
क्षणमिति विरसितत्वाच्च कोऽपि दोष इत्याशयः ॥ ५१५ ॥ ।

इदानीं स्वरूपलक्षणस्य स्वरूपमाह—

लक्ष्यस्वरूपमपि सद्यदमुष्य साक्षा-

दर्थान्तराद्भवति भेदकमेतदाहुः ॥

अस्य स्वलक्षणतयैव तु लक्षणं खं

छिद्रं द्रवं जलमितीदृशमत्र लोके ॥५१६॥

लक्ष्यस्वरूपमिति । साक्षात्स्वभावतो लक्ष्यस्वरूपमपि सद्य-
दमुष्य लक्ष्यस्याप्यान्तराद्भवति भेदकमेतत्तु लक्षणमस्य लक्ष्यस्य
स्वलक्षणतयैवाहुः । तत्रोदाहरणमाह—खं छिद्रमिति । लोकप्रतीति-
मनुस्येदमुदाहरणमिति द्रष्टव्यम् ॥ ५१६ ॥

इदानीं विशेषणलक्षणस्य स्वरूपं कीर्तयति—

स्वानुरक्तमतिजन्मकारणं यत्पुनर्भवति लक्ष्यवस्तुनि ॥

तद्विशेषणतयाऽस्य लक्षणं केसरादिकमिवाश्ववस्तुनः॥५१७॥

स्वानुरक्तेति । यत्पुनर्लक्षणं, सलक्ष्यवस्तुनि स्वविशिष्टबुद्धि-
जन्मकारणं भवति तदस्य विशेषणतया लक्षणमाहुरित्यनुपह्वः ।
स्वरूपं तदस्य च लक्षणं व्यावर्त्तयितुं स्वानुरक्तेति, लक्ष्यविशेषण-
तया प्रतीयमानमित्यर्थः । अलक्षण दण्डादि व्यावर्त्तयितुं लक्षणमि-
ति । उदाहरति । केसरादीति ॥ ५१७ ॥

तदस्यलक्षण स्वरूपमाह—

स्वानुरक्तमतिजन्महेतुतां लक्ष्यवस्तुनि निरस्य लक्षणम् ॥

अस्वरूपमपि तस्य यद्वेत्काकवच्चतुषलक्षणं विदुः ॥५१८॥

स्वानुरक्तेति । विशेषणलक्षणेऽतिव्याप्तिवारणाय निरस्ये-
त्यन्तम् । स्वरूपेऽतिव्याप्तिपरिहाराय अस्वरूपमिति । लक्ष्यविशे-
षणं सद्यदस्वरूपं लक्षणं तदुपलक्षणं विदुः । तद्देशीयतत्काली-
नगृह्यत्तिकाकसंबन्धस्यानातिप्रसक्तस्य लक्षणतया काकवदित्युदा-
हरणम् ॥ ५१८ ॥

एवं त्रिविधं लक्षणमुक्त्वा तर्हि जन्मादिकारणत्वं ब्रह्मणः किं-
लक्षणमित्याकाङ्क्षायामाह—

विश्वोद्भवस्थितिलयप्रकृतित्वमस्य

चिद्वस्तुनो यदसहायपरिग्रहस्य ॥

तद्वर्णनीयमुपलक्षणमेव कस्माद

ब्रह्मेति लक्ष्यपदशक्त्यन्विरोधहेतोः ॥ ५१९ ॥

विश्वोद्भवेति । प्रकृतित्वमिति कर्तृत्वस्याप्युपलक्षणम् ।
अत एवासहायपरिग्रहस्यातिरिक्तसहायापेक्षाशून्यस्यैकस्येति पाव-
त् । अस्य चिद्वस्तुनो विश्वोद्भवादिप्रकृतित्वं यच्चदुपलक्षणमेव वर्ण-
नीयम् । तन्त्रस्वरूपस्य तस्य विशेषणत्वसंभवात्कस्मादुपलक्षणत्वमु-
च्यते इत्याशङ्कते—कस्मादिति । यावद्वक्ष्यस्वरूपं तदमो भूत्वा
यल्लक्षयति तदेव विशेषणलक्षणम् । जगत्कारणत्वमपि यावद्वक्ष्यभा-
वि चेद् ब्रह्म परिच्छिन्नं स्यादिति तत्पदशक्तिर्वक्ष्यमाणा बाध्येत
तत्परिहारायोपलक्षणत्वमेवास्य मुक्तम् । एवं च तद्वक्ष्यपदलण्डं सि-
द्ध्यतीत्याशयेनाह—ब्रह्मेति ॥ ५१९ ॥

ननु यत् इत्याद्यनेकपदमुख्यार्थानुरोधेन ब्रह्मपदमात्रशक्तिवि-
रोधोऽपि न दोषः स्यादिति तद्विशेषणत्वमेव न्याय्यम् । अन्यथा
काकतत्पदयोरिव बहुषु पदेषु लक्षणैव स्यादित्याशङ्का लक्ष्यपदानु-
रोधेनोपलक्षणत्वमेव न्याय्यमित्याह—

विश्वोद्भवस्थितिलयप्रकृतित्वरूप-

मेकाकिनो यदिह लक्षणमुच्यमानम् ॥

तद् ब्रह्मणो यदि विशेषणरूपमिदं

ब्रह्मेति लक्ष्यविषयस्य पदस्य भङ्गः ॥ ५२० ॥

विश्वोद्भवस्थितिलयप्रकृतित्वरूपमिति । स्पष्टम् ॥ ५२० ॥

१ अध्याये ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणत्वाविचारः । ३७३

यदर्थमिति लक्षणं मृग्यते तद्धि प्रधानम् । प्रधानानुरोधेन
चाप्रधानेषु लक्षणा न्याय्या, गुणे तन्न्याय्यकल्पनेति न्यायात् । न
त्वप्रधानानेकानुरोधेनापि प्रधानमङ्ग इत्याशयेन सामान्यन्यायपूर्व-
कमुक्तमेवोपपादयति—

लक्ष्यार्थवाचि पदमत्र हि लक्षणार्थं
वाक्ये प्रधानमितरद गुणभूतमाहुः ॥

ब्रह्मेति लक्ष्यविषयं च पदं समर्थं

भूमानमेव वदितुं न तु मर्त्यमल्पम् ॥ ५२१ ॥

लक्ष्यार्थेति । लक्षणमर्थोऽभिधेयं यस्य तस्मिन् । इतरल्लक्ष-
णपदम् । सामान्यन्यायं मस्तुते योजयति—ब्रह्मेति । ततः कि-
मित्याशङ्क्य ब्रह्मपदं मुख्यार्थमाहेत्याह—भूमानमिति । त्रिविधपरि-
च्छेदशून्यम्, तद्वात्वर्यस्य बृहत्त्वस्य तत्रैव पर्यवसानात् । मर्त्य-
कालनः परिच्छिन्नम् । मर्त्यं वदितुं न समर्थमित्यत्र हेतुतया मर्त्य-
स्वरूपमाह—अल्पमिति । श्रुतिर्हि “यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृ-
णोति नान्यद्विजानाति स भूमा” इति भूमानं निरूप्य तद्वाढ्यापि त-
दन्यदल्पमनित्यं चेति निन्दति । “अथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्य-
न्यद्विजानाति तदल्पम् अथ यदल्पं तन्मर्त्यम्” इति । एवं च ब्रह्म-
णि तदतिरिक्तसंसर्गाभ्युपगमे भूमवाचिब्रह्मपदशक्तिर्वाधयेत, कथं
वा ब्रह्मपदमल्पं वदितुं समर्थं स्यादत इदं विशेषणलक्षणं न भवती-
त्युपलक्षणमेवेत्यर्थः ॥ ५२१ ॥

उक्तमर्थं न्यायपूर्वकमुपसंहरति—

तस्मात्प्रधानपदमङ्गभयाद् गुणानां
युक्तं ग्रहीतुमुपलक्षणगोचरत्वम् ॥

ब्रह्मेति चैतदुपलक्ष्यसमर्पणार्थ-

मेवं समञ्जसमिदं पदजातमास्मिन् ॥ ५२२ ॥

। तस्मादिति । उक्तन्यायात्प्रधानपदं ब्रह्मपदं तस्य भद्रमपा-
चल्लक्ष्मिभद्रशब्देन गुणभूतानां लक्षणपदानामुपलक्षणगोचरत्वमेव
प्रदीतुं युक्तम्, एव ब्रह्मोत्पेतत्वं चोपलक्ष्यममर्षणप्रयोजनकं प्रदीतुं
युक्तमिति संवन्धः । एव च भवि न अपिपदमङ्गमसङ्ग इत्याह-एवं
समञ्जसमिति । अस्मिन् यत् इत्यादिलक्षणवाक्ये ॥५२२॥

एवं जन्मादिकारणत्वस्य तदस्थलक्षणत्वमुपपाद्य तस्य व्याहृ-
चिप्रयोजनकत्वं पराश्रिमतं व्यावर्त्तयद् ब्रह्मणस्त्वमेतन्नाभ्युपेतमु-
पपादयितुमुपक्रमते । ननु व्यावर्त्तयद्ब्रह्मणस्तत्त्वमित्युक्तमयुक्तं, लोके
लक्षणवाक्यानां लक्ष्यस्वरूपज्ञानाय गवादिपदेन व्यवहारसिद्धये वा
प्रयोगदर्शनादित्याशङ्क्यासिद्धो हेतुस्तिपाह—

लक्ष्यस्वरूपकथनाय न लक्षणानि

नाप्यस्य वाचकमिदं पदमित्यमुष्मे ॥

व्यावृत्तमेतदखिलादितर्ग्यजाता-

दित्येतदेव वदितुं ननु लक्षणानि ॥ ५२३ ॥

लक्ष्यस्वरूपेति । लक्षणानि तद्वारयानि । अस्य लक्ष्यस्ये
दं गवादिपदं वाचकपदमित्यमुष्मे ज्ञापनायेत्यर्थः । “साम्नादिमती
गौर्गन्धमती पृथ्वी” इत्यादिलक्षणेन न गवादिस्वरूपं प्रतिपाद्यते,
गवादेः प्रत्यसंसिद्धत्वेन तद्वाक्यवैयर्थ्यात् । नापि साम्नादिमती
व्यक्तिर्गवादिशब्दवाक्येत्यपि प्रतिपाद्यम्, साम्नादेस्त्वंदर्थत्वमावात् ।
न वा तदा साम्नादिमती गौरिति प्रतीतिः स्यादवो नेदममयं लक्ष-
णवाक्यप्रयोजनमिति व्यावृत्तिबोध एव न तन्प्रयोजनं वक्तव्य-
मित्याशयेनाह—व्यावृत्तमिति । नान्वीन निश्चये ॥ ५२३ ॥

किं च चतुषः साम्नादिर्वनिष्ट्यं बोधयन्त्यद्भुता व्यावृत्ति-
बोधः प्रयोजनं दृष्टम्, एवं लक्षणवाक्यस्यापि तदेव युक्तमित्याश-
येन मयम् दृष्टान्तमाह—

१ अध्याये ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणत्वविचारः । ३७५

लक्ष्यस्वरूपमुपलभ्य तदेकनिष्ठं

दृष्ट्वा च लक्षणमनेन तदेव लक्ष्यम् ॥

व्यावर्त्य बोधयितुमुत्सहते जनोऽयं

तत्त्वान्तरादिति यतः प्रतिपन्नमेतत् ॥ ५२४ ॥

लक्ष्यस्वरूपमिति । उपलभ्य चक्षुषेति शेषः । अयं व्यव-
हर्ता ॥ ५२४ ॥

उक्तनिषेधानुवादपूर्वकं दार्ष्टान्तिकमाह—

संज्ञासंज्ञिसमन्वयावगतये नेष्टं कचिल्लक्षणं

व्यावृत्तिप्रतिपत्तिमात्रजनकं लक्ष्ये भवेदन्यतः ॥

लक्ष्यं लक्षणवर्त्मना हि जगति व्यावर्त्तयन्तोऽन्यत-

स्तत्तल्लक्षणमादरेण महता संगृह्णते वादिनः ॥ ५२५ ॥

संज्ञासंज्ञिति । गवादिपदस्य लक्ष्यस्य च वाच्यवाचकरूपो
यः समन्वयस्तद्वगतय इत्यर्थः । एतच्च प्रागुक्तस्वरूपकथनाय नेस-
स्योपलक्षणम् । किं च संज्ञासंज्ञिसमन्वयाय लक्षणवाक्यं वदन्नपि
व्यावृत्तिप्रतिपत्तिप्रयोजनं तस्याङ्गीकुर्यादेवान्यथाऽनतिप्रमत्तस्वरूपेण
संज्ञिनोऽनवगमे तत्रैव संज्ञामवन्धस्य दुरवगमत्वात् । अतस्तदेव प्रयो-
जनमित्पाशेनाह—व्यावृत्तिप्रतिपत्तिरिति । तस्माद्भोके गवादि-
लक्षणानामेतदेव प्रयोजनं वृद्धमंगममित्युपमंहरति—लक्ष्यं लक्षणव-
र्त्तनेति । लक्षणवर्त्मनेत्यनेन लक्षणवाक्यस्य लक्षणया व्यावृत्तिबो-
धप्रयोजनकत्वं सूचितम् । तत्तल्लक्षणं तस्य तस्य गोघटादेर्लक्ष-
णम् ॥ ५२५ ॥

एवं लोकेऽस्वरूपलक्षणानां व्यावृत्तिमात्रप्रयोजनकत्वमुक्तम् ।

एवं सृष्टिवाक्यार्थजगत्कारणत्वमापि ब्रह्मणस्तदितरव्यावृत्तय एव
श्रुत्याऽनूयते । किं चाश्रुतव्यवहारादिकल्पनाप्रमद्वाच्यवाचकसं-
बन्धसिद्धिस्तत्प्रयोजनं, नापि ब्रह्मस्वरूपासिद्धिस्तस्यासृष्टैकरसस्य

जगत्कारणत्ववैशिष्ट्यविषयवाक्यप्रतिपाद्यत्वायोगादित्याशयेनोपसं-
हरति—

तस्माद् ब्रह्मणि वाच्यवाचकयुजासिद्धौ श्रुतिर्नाभ्यधा-

जन्माद्यस्य समीक्षितस्य जगतो यद् ब्रह्मणो लक्षणम् ॥

नापीदं स्वरूपबोधनपरं संकीर्तितं ब्रह्मणः

किं त्वब्रह्मपदार्थतोऽस्य सकलाद् व्यावृत्ततासिद्धये ५२६

तस्मादिति । अस्य समीक्षितस्य जगतो जन्मादि जन्मस्थि-
तिभङ्गं तत्कारणत्वं यद्ब्रह्मणो वाच्यवाचकयुजासिद्धौ नाभ्यधात् ।
नापीदं लक्षणवाक्यं ब्रह्मणः स्वरूपबोधनपरं तदर्थं सत्संकीर्तितं
किं त्वस्य ब्रह्मणः सर्वस्माद्ब्रह्मपदार्थतो व्यावृत्ततासिद्धये इति सं-
बन्धः । एतच्च ग्रन्थकारेण “व्यावृत्तिर्व्यवहारो वा लक्षणस्य प्रयो-
जनम्” इति परोक्तमेकं पक्षमाश्रित्योक्तं न तु स्वमतम् । प्रकृष्टप्रका-
शादिलक्षणवाक्यस्य चन्द्रस्वरूपार्थतायाः प्रागुक्तत्वाल्लक्षणवाक्यमा-
त्रस्य सिद्धान्तिभिरखण्डार्थताभ्युपगमाच्च । किं च लक्षणवाक्यं मुख्य-
वृत्त्या न व्यावृत्तिं प्रतिपादयितुं शक्नोति, नापि लक्षणया, तद्विजा-
नुपपत्तेरभावात् । लक्षणयापि लक्ष्यस्वरूपमप्रतिपाद्य कस्येतरव्या-
वृत्तिं प्रतिपादयेद्भविष्यविशेषविशिष्टतमैव तस्या ज्ञातुं शक्यत्वात् । न
च लक्षणवाक्यं गवादिकं बोधयदेव तस्येतरव्यावृत्तिं बोधयतीति
वाच्यम् । आवश्यकत्वाज्जब्दस्य विरम्य व्यापाराभावाच्च तस्य
तत्रैव व्यापारो न तु व्यावृत्तावापि । न च लक्षणवाक्येन लक्षणसं-
सर्गे प्रतिपादिते लिङ्गादितरव्यावृत्तिसिद्धिरिति वाच्यम् । विशिष्ट-
स्वरूपाभिधानमात्रस्यैव शब्दव्यापारतया व्यावृत्तेः प्रमाणान्तरव्या-
पारसाध्यत्वममङ्गेन “व्यावृत्तेमेतदखिलात्” इत्यादिना प्रक्रान्तविरो-
धात् । अर्थादपि सिद्धयन्त्याम्नस्याः शब्दव्यापारगोचरत्वायोगाच्च ।
संज्ञासंज्ञिसंबन्धार्थत्वनिराकरणं तु युक्तमेव । एतच्च सर्वं प्रागुपपादे-
तमप्याचार्पणमेतत्समन्वितमिभ्रमापनोदनायास्माभिरुक्तम् ॥५२६॥

१ अ० ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणत्वविचारः । ३७७

एवं च ब्रह्मतत्त्वलक्षणवाक्यं सांख्यादिकल्पितपरिच्छिन्नप्र-
धानाद्यसंभविलक्षणकथनमुखेन तल्लक्षणस्य सत्त्वादिवाक्यसिद्धास्व-
ण्डस्वरूपे पर्यवस्यति । न हि मयञ्चस्योपादानाभिन्नचेतनकारणे बु-
द्ध्यमन्निहिते सति सत्त्वादिविधिनेपेयवाक्यानां तत्त्वमस्यादिवाक्या-
नां च समन्वयानिरूपणं संभवति निरात्मन्वनग्निरूपणायोगात्, तत्र
चार्थात्परभ्रमविषयपरिच्छिन्नप्रधानादिव्यावृत्तिरपि सिद्ध्यति न तु
सा लक्षणवाक्यस्य साक्षात्प्रयोजनमित्याशयेनाह—

परिच्छिन्नवस्तुव्यवच्छेदसिद्धौ

जगाद श्रुतिर्लक्षणं ब्रह्मणस्तत् ॥

परिच्छिन्नता प्रापिता पूर्वपक्षे

परब्रह्मणस्तन्निषेधार्थमेतत् ॥ ५२७ ॥

परिच्छिन्नोति । वस्तुतः परिच्छिन्नं यज्जगत्कारणं सांख्या-
द्यभिमतं तद्व्यवच्छेदसिद्धौ इत्यर्थः । लक्षणमभिन्ननिमित्तोपादान-
त्वरूपम् । न हीदं लक्षणं सांख्याद्यभिमतं जगदुपादाने पातञ्ज-
लाद्यभिमतेश्वरे वा संभवति । ब्रह्मणि तु तदवापितमिति तल्लक्ष्य-
स्य ब्रह्मणः प्रधानादिव्यावृत्तिर्यास्ति सिद्ध्यतीति भावः । नन्वर्याद-
पि परिच्छिन्नताव्यावृत्तिः कथं लक्षणेनवाक्यमयोजनं, न ह्यनादिसि-
द्धा श्रुतिरादिमत्पुरुषभ्रमसिद्धव्यावृत्तये स्वार्थं प्रतिपादयतीति यु-
क्तमिति चेन्न । तेषामपि पक्षाणामसत्त्ववादपक्षस्येवानादिपूर्वपूर्वभ्र-
मसिद्धतयाज्जादित्वेन श्रुत्यैव निराकार्यत्वादित्याशयेनाह—परि-
च्छिन्नोति । परब्रह्मणो जगत्कारणस्य । एतदभिन्ननिमित्तोपादान-
त्वं लक्षणम् ॥ ५२७ ॥

जगत्कारणे परिच्छिन्नत्वमसज्जकं पूर्वपक्षं विट्पुंस्तन्निवृत्त्य-
र्थत्वं श्रुत्यादेराह—

कालस्वभावपरमाण्वसुभृत्यप्रधान-

स्कन्धप्रतीत्यखिलशून्यकथाप्रसङ्गे ॥

जन्मादिसूत्रमत्रतर्णिमियं श्रुतिश्च
तस्मादिदं परमिदं द्वितयं प्रवृत्तम् ॥ ५२८ ॥

कालस्वभावेति । वसन्तादिकाल एव नियमेन कार्यविशेष-
दर्शनात्काल एव कारणमिति केचित् ।

कारणं विनैव कार्यं भवतीति स्वभाववादिनः ।

सूक्ष्मेभ्यस्तन्त्वादिभ्यः स्थूलस्य पटादेरुत्पत्तिदर्शनात्सूक्ष्मं स्थू-
लस्य कारणम् । एवं तन्त्वादेरपि तदवयवाः सूक्ष्माः कारणमिति
यतोऽन्यन्न सूक्ष्मं संभवति ते निरवयवाः परमाणवा जगन्मूलकार-
णमिति वैशेषिकादय आहुः ।

अमुभृज्जीवः स्वकर्मेद्वारा कारणमिति मीमांसकाः ।

त्रिगुणात्मकस्य जगतः कार्यस्य सदृशं त्रिगुणात्मकं प्रधानमेव
कारणमिति सांख्यः ।

स्कन्धवादी चार्थार्थोस्तित्वादी सौश्रान्तिकादेर्बौद्धः । स हि
परमाणुमद्घातरूपं पृथिव्यादि रूपविज्ञानवेदर्नासंज्ञासंस्कारात्मक-
पञ्चस्कन्धात्मकमाध्यात्मिकं जगदिसाह ।

प्रतीतिः क्षणिकविज्ञानम् । अत्र कल्पितमेव जगदिति विज्ञान-
मात्रतत्त्ववादी बौद्धः ।

आखिलशून्यवादी सर्वं शून्यमिति वदति माध्यमिकः । स हि
शून्यमेव पूर्वपूर्वालीकवासनावशाद्विचित्रमपञ्चाकारेण प्रथत इसाह ।

एतेषां कालादीनां वा कथा चर्चा तत्प्रसङ्गे जगत्कारणस्य परि-
च्छिन्नत्वप्रसक्तौ तन्निवृत्तये जन्मादिसूत्रमियं श्रुतिश्च । तस्मादिदं श्रु-
तियुक्तात्मकं द्वितयमिदं परम अर्थादेतत्प्रयोजनकं प्रवृत्तमिति संघनः ।
एतदुक्तं भवति । न हि कालादिः सर्वोऽपि मपश्यस्य निरपेक्ष उपा-
दानकारणं भवति । चेतनानाधिष्ठितस्याचेतनस्य कारणत्वाददर्शना-
त् । अस्तु तर्हि शरणाधिष्ठाता तदधिष्ठिताः परमाणव उपादानमिति
चेत्, न । कार्यस्य स्वापेक्षयाऽलपरिमाणजन्यत्वनियमाभावेन पर-
माणुमिद्रेः । न हि दीर्घेभ्यस्तन्तुभ्यो मद्गुलः पटो न भवति, न

१ अध्याये ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणत्वविचारः । ३७९

चातिविस्तृतदीर्घदुःखद्वयेनैका बलजुर्न क्रियते, निरवयवसंयोगासंभवे
न अणुजादिकार्यासम्भवाच्च । न हि स्वाभाविसमानदेशः सयोगो
निष्पदेशे परमाणौ संभवति । तस्येश्वरसंघन्यासभवेन तदधिष्ठान
चानुपपन्नम् । लाघवेनोपादानाधिष्ठात्रोग्रत्वे संभवति तद्देवायोगाच्च ।
लोकेऽपि न परोर्भेदो न संघतिषन् इत्युक्तम् । लोके मेसावतां निघमेन
कार्यविशेषमुद्दिश्य विशिष्टकारणोपादानदर्शनात् स्वभावनाशः मामा-
णिकः । सर्गाद्यकालेऽशरीरेणो जीवस्य ज्ञानासंभवेन विश्वनिर्माण-
योगात् । किं बहुना यद्यत्परोच्छिन्नं तत्तत्कार्यमेवेति न कस्यापि
कारणम् । अतः सर्वज्ञ सर्वशक्ति इत्येव सर्वजगदुपादानं कर्तुं चेति जन्मा-
दिब्रूजन्मपतो यत् इत्यादिभ्रुतिमतिपाद्यं सिद्धमिति ॥ ५२८ ॥

तदु श्रुतिपुत्राभ्यामेवविधकारणे सिद्धेऽपि तस्य जडवपञ्चपरिच्छे-
द एव वारितः म्यास त्वात्मनानात्मयोगे, सम्भवानि हि तादृशस्या-
पि कारणस्य परैरुच्यमानो जीवादेद् इत्याशङ्कते—

अधिष्ठातृधिष्ठेयभावेन योनि-

निमित्तं च यत्कारणं जन्मभाजाम् ॥

परिच्छिन्नतास्यपि सम्भावितैव

प्रतीचोऽस्य भेदे परैरुच्यमाने ॥ ५२९ ॥

अधिष्ठात्रधिष्ठेय्यति । अधिष्ठानविष्ठानम् अधिष्ठेयमध्यस्तं
तद्भावेन विपरीताधिष्ठानत्वेनेत्यर्थः । योनिरुपादानं निमित्तं कर्तुं च ।
अथ वा तदास्थान स्वयमकुर्वतेति स्वस्यैव स्वगोचरकृत्यशास्त्रि-
स्याश्रितकृतिविषयत्वं च यच्छ्रुतं तदाधिष्ठात्रधिष्ठेयभावः तेन, इत्ये-
भावे तृतीया, अधिष्ठानभावेन निमित्तमधिष्ठेयभावेन योनिश्चेत्यर्थः ।
शेष स्पष्टम् ॥ ५२९ ॥

तदु दूषयति—

तत्तत्तद्विषेयार्थमेतद्वभाषे,

श्रुतिर्वैश्व तद्विज्ञता तस्य कस्मात् ॥

प्रतीचोऽपि हि ब्रह्मता नित्यसिद्धा ।

दृशो भेदसिद्धिर्निरालम्बनैव ॥ ५३० ॥

तत इति । यत् एव कारणस्य जीवात्परिच्छेदः परोक्त-
सम्भावितस्तत् इत्यर्थः । एतत्प्रपञ्चस्याभेदाभिमतोपादानं ब्रह्म ।
कलितमाह-तदिति । तस्मादित्यर्थः । तस्य ब्रह्मणः । कस्माद्ब्र-
ह्मता न कस्मादपीत्यर्थः । एतदेवोपादयति-प्रतीचोऽपीति ।
प्रपञ्चोपादानस्यैकवचनेऽन्यथा तत्कर्तृचेतनाभेदे सिद्धे तदुपा-
दानब्रह्मणश्चेतनस्य जीवादापि चेतनाद्भेदो निरस्त एव । दृशो दृग्-
... .. । न हि ज्ञानं ज्ञाना

... .. शक्नोति, न वा ज्ञानं
ज्ञानान्तरं विषयीकर्तुं, विषयस्य जडत्वापनेर्विषयविषयिणोर्वस्तुतः
सम्बन्धासम्भवाच्च । विषयिणि तस्य कल्पितत्वे च विषयमेव ज्ञान-
मिति न ज्ञानभेदसिद्धिरुक्तश्चिद्रूपस्य प्रतीचश्चिद्रूपब्रह्मता नित्यसिद्धे-
त्याशयः ॥ ५३० ॥

एवं लक्षणवाच्यं विशिष्टलक्षणाभिधानद्वारा समन्वयानुरूपणा-
लम्बनार्पणेन सत्त्वादिवाच्यार्थं पर्यवस्यति । अर्थाच्च जगत्कारणत्वं
परिच्छेदोपादृष्टिरित्युक्तम् । नन्वस्त्वेवमितरव्यावृत्तेरार्थिकत्वं त-
थापि जगत्कारणत्वं यस्य धर्मस्तत्सिद्ध्यर्थमेवेदं लक्षणमस्तु न तु
सत्त्वादिवाच्यैकेन तदर्थस्त्वन्वस्तुमिदम् इत्याशङ्क्याह—

जगत्कारणत्वं पुनर्यत्र दृष्टं ।

न तल्लक्षणं तत्स्वरूपप्रसिद्धौ ॥

स्वरूपे यतो लक्षणे दृश्यमाने

प्रसिद्धं ततो लक्ष्यस्तु स्वरूपम् ॥ ५३१ ॥

जगत्कारणत्वमिति । यत्र चेतनसाधान्ये । इष्टमुक्तानुगा-
नेन तच्छुनेधावगतम् । तत्स्वरूपप्रसिद्धौ तस्य चेतनमाधान्यस्य का-

१२७ ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणत्वविचारः । १८१

रणत्वविशिष्टस्वप्ननिश्चयाय । कुतो तेत्यत्र आह-स्वरूप इति । प-
मिष्यन्नात एव इति तस्यैव लक्षणमित्यवगन्तुं शक्यम्, एवं च यतः स्वरू-
पे दृश्यमाने लक्षणं तदीयतया भासद् भवति, लक्षणाच्च लक्ष्य-
स्वरूपमिदं वाक्योन्वाच्यः । न चानुमानादेव तत्सिद्धमिति वाच्य-
म् । तत्सिद्धये लक्षणानुपपत्तिरसङ्गात्, श्रुतिश्चात्र केवलानुवादि-
नी स्यादिति ॥ ५३१ ॥

एवं प्रपञ्चस्याभिघ्नानिमित्तोपादानत्वं ब्रह्मलक्षणमित्युक्तम् ।
ननु लक्षणमन्यथा भासद्भवेन श्रुत्याऽनूयत इति वाच्यम् । अन्यथा
तस्यापि धृतिप्रतिपाद्यत्वमसङ्गं नास्त्वन्वयत्वस्यैः । न चैकस्योभय-
रूपं कारणत्वं लोके भासिदमस्तीति शङ्कते—

निमित्तं च योनिश्च यत्कारणं त-

त्परं ब्रह्म सर्वस्य जन्मादिमाजः ॥१॥

इति स्पष्टमाचष्ट एषा श्रुतिर्नः

कथं सिद्धवत्लक्षणं सिद्धिवाक्यम् ॥ ५३२ ॥

निमित्तं चेति । नोऽस्मान्मतेषां यतो रेत्यादिरूपा श्रुतिः
सर्वस्य जन्मादिमाजो यत्कारणं निमित्तं योनिश्च भवति तत्परं ध्ये-
तोर्न सिद्धिवाक्यं लोकाभासिद् लक्षणं सिद्धवत् प्रमाणसिद्धमिष क-
थं स्पष्टमाचष्टेति सम्बन्धः ॥ ५३१ ॥

सिद्धिवाक्यमित्येतदेव प्रपञ्चपक्षाह—

न स्वत्वादिना कारणं लोकसिद्धं

यतोऽनूय तल्लक्षणं तेन लक्ष्यम् ॥

व्यवस्थापयन्ती-प्रवृत्तैवमेषा

विप्रतन्नु-वच्छेति चैतद्विरुद्धम् ॥ ५३३ ॥

न स्वत्विति । नान्वयमैव श्रुतिरित्यन्तरात्पर्येणोभयपि

कारणत्वं मत्सगो वदत्विति चेन्नवाह—यतोऽनृयेति । यत इति यच्छब्दयुक्तेषु श्रुतिस्तादृशं कारणत्वमनुवादित्वं ब्रह्म व्यवस्थापयन्ती प्रवृत्तेति तत्प्रामोक्ष्य तत्सिद्धिर्वाच्येत्यर्थः । तर्हीयं स्वसामर्थ्यासिद्धमेवार्थमनुवदत्वित्याशङ्काह—विधत्त इति । अज्ञातमर्थं प्रतिपादयति । अनुवक्ति ज्ञातमर्थं बोधयतीति चैतदुभयमेकस्य विरुद्धम्, अन्योन्याश्रयप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ ५३३ ॥

। । सिद्धान्ती यत इति वाक्यस्य यच्छब्दमप्योगादनुवादत्वे स्थिते तत्सामर्थ्यादेव तादृशं कारणत्वमपि तद्विधास्यति । अन्यथाऽनुवादस्वाप्योगात्, न चैवमन्योन्याश्रयः । अनाद्यनुवादसामर्थ्यकथ्यविधानस्याप्यनादित्वादित्याशयेनाह—

अनुवदादिदमेव वाक्यमर्थः । । ।

दुपनयतीदृशकारणं प्रसिद्धम् ॥ । ।

अनुवदनमशक्यमन्यथा स्यात् । । ।

। । द्रवगतगोचरमेव हीदमिष्टम् ॥ ५३४ ॥

अनुवदादिति, । । प्रसिद्धमिति । स्वसामर्थ्यप्रसिद्धमित्यर्थः । इदमेव वाक्यं प्रसिद्धमीदृशं कारणमनुवददर्थोदुपनयति विधत्ते । तत्सामर्थ्यमेव उपनयति—अनुवदनमिति । अन्यथा तद्विधायमेव अनुवदनमशक्यमेव स्यात् । कृतः यतः इदमनुवदनमवगतगोचरमेवेष्टम् अन्यथा सर्वस्यानुवादत्वापत्तेः । न चैवमुक्तरीत्याऽप्ययं दोषः समान इति वाच्यम् । निर्वर्तितानुवादस्त एव वाक्यस्यैवंविधत्वादिति भावः ॥ ५३४ ॥

श्रुतिः स्वाभिधानसामर्थ्यासिद्धमेवार्थमाश्रित्य प्रवृत्तेत्येतन्मीमांसकानामपि सम्प्रतिपत्तिरुच्यते—

। । यथा विशिष्टस्य विधानतोऽर्था- । ।

। । द्विशेषणानां घटते विधानम् ॥ । ।

१ अध्याये ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणत्वविचारः । १८३

स्थितेऽनुवादेऽपि तथैह योज्य-

मनुद्यमानेऽपि जगज्जिदाने ॥ ५३५ ॥

यथा विशिष्टस्येति । यथा सोमेन यजेतेत्यादिसोमादिविशिष्टयागाविधानस्य सामर्थ्याद्विशेषणार्था सोमादीनामपि विधानं घटते । श्रूयमाणशब्दस्यैव तत्रापि तात्पर्यं वाच्यमेदमसङ्गात् । विशेषणाधीनासिद्धेर्विशिष्टस्य, तद्विधानं विना विध्यसम्भवात् । एवमिह यतो वेत्त्यादिवाक्येऽनुवादत्वे स्थितेऽनूद्यमाने जगज्जिदाने जगनोऽभिन्नानिमित्तोपादानेऽर्थाद्विधानं योज्यमिति सम्बन्धः ॥ ५३५ ॥

इदानीं दार्ष्टान्तिके मातृकानुमानसिद्धमेवार्थं श्रुतिस्तुवदतीत्याशयेनाह-

अथ वाऽनुवादमुपलभ्य ततो-

ऽनुपपद्यमानवपुः प्रमितेः ॥

अपरं निमित्तमिह कल्प्यमिति

प्रवदन्ति केचिदभियुक्ततरोः ॥ ५३६ ॥

अथ वेति । ततोऽनुवादात् । अनुपपद्यमानवपुः पूर्वसिद्धिं विनाऽनुपपद्यमानस्वरूपात् । पूर्वप्रमितेपरमनुमानम् । अभियुक्ततरो उक्तानुमानेऽतिमयीणाः ॥ ५३६ ॥

दृष्टान्तेऽपि विशेषणं लौकिकविनियोगावस्थित्यानुमेयश्रुतित एव सिद्ध्यति न तु विशिष्टविधिसामर्थ्यात्, अन्यतः सिद्धेऽर्थे विधि-
व्यापारान्तरकल्पनागौरवायोगादित्याह-

अपि विशिष्टविधौ वचनान्तरा-

दनुपपत्तिवलानुमितादिह ॥

विधिरशेषविशेषणगोचरो

न तु पुनस्तत एव विधानतः ॥ ५३७ ॥

अपि विदिष्टेति । सर्वत्र विशिष्टविधायक्यनुपपत्तिबलानु-
पिताद्विशेषणसिद्धिः विना विशिष्टविधानानुपपत्तिरुद्धिः । तादृचनान्त
रादशेषविशेषणगोचरो विधिः सिध्यतीत्यर्थः ॥३६॥

एव कार्यालङ्कारसम्भावित्वाभिन्नानिमित्तचेतनकारणानुवादेन वा-
दिमसिद्धकारणविलक्षणं प्रमाणं यतो वेद्यादिश्रुतिः पर्यवस्यती-
त्युक्तम् । सम्प्रति उक्तमर्थमनुनन्दनं कार्यालङ्कारपनुमानमेवैवमेव
माणांमिति मतमनूय दृष्याति—

जन्मादिलक्षणमिदं जगतो यदुक्तं

सद्रक्षणस्तदिह चिह्नतयोपदिष्टम् ॥

नास्मिन् प्रमाणमपरे पुनरेतदेव

ब्रह्मप्रमाणमनुमानमुदीरयन्ति ॥ ५३८ ॥

जन्मादिलक्षणमिति । जगतो यदिदं जन्माद्वै तत्कारण-
स्वरूपं समिद्धं ब्रह्मणो लक्षणमुक्तं तदिह ब्रह्मणो विद्वत्तया पर-
सिद्धकारणविलक्षणब्रह्मोपस्थितये उपलक्षणतयापदिष्टं तदस्मिन् ब्र-
ह्मणि न प्रमाणं ततः सर्वज्ञाद्यसिद्धेरित्युक्तम् । अपरे वैशेषिकादयः
पुनरेतदेव वर्णितसम्भावनामात्रहेतुं कार्याख्यं लिङ्गमेव ब्रह्ममण
मनुमानमुदीरयन्ति । सित्वादिकं सकर्तृकं कार्यत्वाद् पदवदिति-
कार्षिलिङ्गकमनुमानं मानमौघैरेव नन्तीत्यर्थः ॥ ५३८ ॥

तन्मूदाहृतश्रुतिप्रमुखरावेषु सत्सु तदर्थसम्भावकतया तदुपकरणमनुमानमेव तत्र प्रमाणमिति कथं वदन्तीत्याशङ्क्याह—

कार्यानुमानपरतन्त्रमिदं हि शास्त्र

शास्त्रस्य नौषंकरणं तदितीक्ष्माणाः ॥

तद् दुर्घटं न खलु कारणमद्वितयि

चतन्ययुक्तमिह कायेवशात् प्रतीमः ॥५३९॥

कायानुमन्नात । शुद्धाह कायाच्छ्रिकानुमन्नान्नवतात्पचकः

तथा तत्परतन्त्रेति तेषामभिमानः । शास्त्रस्य नोपकरणमिति । व्याप्तिपक्षधर्मतायुक्तत्वेन धूमादिलिङ्गवद्ब्रह्मणादौ कार्यत्वमपीश्वरे स्वतन्त्रमेव प्रमाणं न तु तत्र प्रमाणश्रुतेरुपकरणांतिवर्त्यः । दूषयति—तद्दुर्घटमिति । कुतस्तत्राह—न खल्विति । श्रुतिः खल्वद्वितीयं सर्वज्ञं जगत्कारणं प्रतिपादयति, न हि तत्र कथमपि कार्यलिङ्गवत्तादौ वयमवगच्छामः, तस्य तत्राममर्थत्वादिती भावः ॥ ५३९ ॥

ननु कार्यालिङ्गोऽपि लाघवाद् विश्वकर्तार्येकस्मिन् सिद्धे तत्सर्वव्याप्यधिकरणमिद्वान्ततया सिद्धयति । अद्वितीयत्वं तु स्वोपजीव्यानुमानविरोधाच्छ्रुत्याऽपि न स्पृश्यत इति कथं कार्यवशात्तेश्वरं प्रतीम इत्युक्तं तत्राह—

वेदान्तवाक्यमिह येन पथा प्रवृत्तं

लोकप्रसिद्धपदशक्तिमुपाददानम् ॥

विश्वोद्भवस्थितिलयप्रकृतौ निमित्ते

सच्चित्सुखात्मनि परात्मनि नैवमन्यत ॥५४०॥

वेदान्तवाक्यमिति । न हि कार्यलिङ्गमनुमानं वेदान्तैः शक्तिनिर्णयापापेक्षते, मायुक्तन्यायेन लोकत एव तत्सिद्धेः । नापि तात्पर्यनिश्चयाय, तस्याप्युपक्रमोपसंहारादिपराप्रसादिव सिद्धेः । अतः कथमपि तत्र वेदान्तोपजीव्यम् । कार्यालिङ्गोऽपि जगत्कर्तृकत्वासिद्धेरुक्तत्वात् तत्सर्वव्याप्यं सिद्धयति, तत्सदेकत्वासिद्धावपीश्वरस्य निराकृतिपक्षे तदनुपयोगाज्ज्ञानमेव न सिध्येत् कुतः सर्वव्याप्यम् । कृतेर्ज्ञानसमानाश्रयत्वनिषेधेन तत्सिद्धौ च तद्वाच्यदुःखादिकमापि प्रसज्येत ततो नानुमानादिविरासिद्ध्याशा कर्तव्या । किं च वेदान्तवाक्यं सृष्ट्यादिकारणानुवादेन लोकप्रसिद्धपदशक्त्यनुसारिलक्षणमार्गेण तत्सच्चित्सुखात्मकप्रद्वयं प्रत्यगभिन्नमिति प्रतिपादयति, न चैवमनुमानं किमपि साधयितुं शक्नोतीति श्रुतिरेव तत्र प्रमाणं नान्यदनुमानम् । तथा च श्रुतिः, नैषा तर्केण मतिरापनेपेसाशयेनोक्त-

प्र-येन पथेत्यादिना ॥ ५४० ॥

यत्पुनरुक्तं “कार्यानुमानपरतन्त्रमिदं हि शास्त्रम्” इत्यनेन श्रुतेरनुमानसापेक्षं स्वार्थमतिपादनमिति न तद्विरुद्धोपक्रमादिशब्दव्यायावगताद्वयादिस्पृक्षशास्त्रमिति तदप्येवं सति निरस्तम् । विपक्षे वेदामामाण्यप्रसङ्गश्चेसाशयेनाह —

भङ्गत्वा कथंचिदनुमानत्रयेण सिद्धे

सर्वेश्वरे कणभुगादिभिरुच्यमाने ॥

वेदान्तवाक्यमपि योज्यमतोऽनुमाने

सापेक्षतोपनिषदां यदि साहसं तत् ॥ ५४१ ॥

भङ्गत्वेति । उपक्रमादिनाऽद्वये निर्णीततात्पर्यमपि वेदान्तवाक्यं कथं चिद्भङ्गत्वा लोकवत्प्रामाण्यमात्रपरत्वकल्पनेन स्वार्थात्मव्याव्यानुमानोपपत्तौ कणभुगादिभिरुच्यमाने सद्भितीये सर्वेश्वरे विषये योज्यम्, अतोऽनुमानसापेक्षतोपनिषदांमिति यदि तस्मादसम् । तथात्वे वेदान्तानामप्रामाण्यप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ ५४१ ॥

साहसमिदमेतदेव प्रकटयति —

निष्कारणं श्रुतिशिरोवचनस्य भङ्गं

ये वर्णयन्ति सहसा स्वमनोरथेन ॥

दीप्तस्य दात्रदहनस्य न ते किमर्थं

ज्वालां विव्रन्ति कथनीयमिदं बहुज्ञैः ॥ ५४२ ॥

निष्कारणमिति । श्रुतिसिद्धाद्वये वाचकाभावेऽपि तस्यागो निष्कारण एवेत्यर्थः । यदि श्रुतिसिद्धमर्थमवाधिगमयि स्वाभ्युपगमसिद्धान्तानुरोधेन त्यक्त्वा तस्यार्थान्तरं वर्णयन्ति, तेषां तर्कशयसाहसं किमपि नेति बहिर्ज्वालामाप्य दीप्तां कथं न ते विवेकपुरय बहुज्ञैः शोषिकैः कारणं किञ्चिदुक्तव्यमिति ॥ ५४२ ॥

१अध्याये ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणत्वविचारः । ३८७

ननु श्रुतिरपि जगत्प्रकृतित्वेन सचित्सुखात्मकं ब्रह्म कथं प्र-
तिपादयेत्तस्य तदसम्भवादिति शङ्कते—

ननु सच्चिदादिवपुषो जगतः

प्रकृतित्वबोधनमकारणकम् ॥

परमात्मनो न हि पदार्थयुजा

रहितेह सम्भवति योग्यतया ॥ ५४३ ॥

नन्विति । अकारणकं प्रमाणरूपकारणशून्यम् । न च शब्द-
प्रमाणमेव तज्जनकमित्याह—न हीति । उक्तरूपे परमात्मनि योग्य-
तया रहिता पदार्थयुजा सृष्टिवाक्यस्यपदार्थानां सम्बन्धो न हि
सम्भवतीति भावः ॥ ५४३ ॥

तस्य तदयोग्यत्वमेव विदुषोति—

उपादानता सच्चिदानन्दमूर्ते-

विरुद्धा जडेष्वेव सा दृश्यते हि ॥

विरुद्धैः पदार्थैर्न वाक्यार्थसिद्धि-

र्न खल्वग्निनोक्षेदितिहान्वयोऽस्ति ॥ ५४४ ॥

उपादानतेति । विरोधमेवाह—जडेष्वेवेति । यज्जडं मृदा-
दि तदेवोपादानं दृश्यत इति चेतनस्योपादानत्वं विरुद्धमित्यर्थः । त-
द्विरोधमतिपादनफलमाह—विरुद्धैरिति । तत्र दृष्टान्तो न खल्विति ।
सन्नेव सिञ्चेत् ॥ ५४४ ॥

किं चेतनस्य द्रव्योपादानत्वं विरुद्धमुनोपादानत्वमात्रम् । नो-
भयमपि । सिद्धान्ते हि विवर्त्तापिष्ठानत्वमेवोपादानत्वम् । तच्च मृ-
दाद्यवच्छिन्नचेतनस्य यथादिकं प्रत्यस्त्येव । एवं पुरुषादौ स्थाव्रा-
द्यारोपेऽपि चेतनस्य द्रव्योपादानत्वम् । तथा स्वप्न आत्मनो
विचित्रप्रपञ्चोपादानत्वं प्रतीत्यनुरोधेन वक्तव्यमित्याशयेनोपसंहरति—

उपादानता चेतनस्यापि दृष्टा

यथा स्वप्नसर्गे विचित्रे प्रतीचः ॥

यथा चोर्णनाभस्य सूत्रेषु पुंसां

यथा केशलोमादिसृष्टौ च दृष्टा ॥ ५४५ ॥

सपादानता चेतनस्येति । सिद्धान्ते समुच्चयसम्भवादिपरि-
वधारणे । मृदादेरपि घटादिपरिणाममाश्रित्य तत्समुच्चयार्थो वा ।
एवं परिणामवादेऽपि नाय निगम इत्यभिप्रेत्य दृष्टान्तान्तरमाह-य-
था चेति । ऊर्णनाभो लूनाकीटस्योपादानता दृष्टेत्यनुपपन्नः । न
नु तत्सूत्रं तल्लालापरिणाम एव, मा च न चेतनेत्पाशङ्क्य तत्रान्य
दृष्टान्तमाह-पुंसामिति । जीवानामित्यर्थः । ननु जीवच्छरीरस्यैव
केशलोमाद्युपादानत्वं न तु जीवस्येति चेन्न । मृतशरीरे केशादिवृ-
द्ध्यदर्शनेन परस्पर तादात्म्येनाध्यस्तयोरेक्यनिनिगमेन तत्रोपादा-
नत्वात् । अत एव श्रुतिः “यथोर्णनाभिः सूत्रेण गृह्णते च यथा पृ-
थिव्यामोपधमः सम्भवन्ति ॥ यथा सत पुरुषात् केशलोमानि तथा
ऽक्षरात् सम्भवतीह विश्वम्” इतिदृष्टान्तेन ब्रह्मणः प्रपञ्चोपादानत्व-
माहाते ॥ ५४५ ॥

वैशेषिकादीनामपि यदुपादानं तज्जहमेवेति न नियमः, बुद्ध्या-
द्युपादाने चेतने व्यभिचारात् । न च द्रव्योपादानस्यैव तथारत्ननि-
यम इति वाच्यम् । गुणोपादानेऽपि पृथिव्याद्यदृष्टु चेतनत्वादश-
नादात्मनो गुणोपादानत्वमपि न स्यात् । न चानुभवाद्येतनस्यापि गु-
णोपादानत्वमिति वाच्यम् । घटादावपि सत्तास्फूर्त्यनुभवात्मतस्ये-
तनस्य तदभ्युपगम्यताम् । न च तत्र सत्तास्फूर्त्योस्तदुपादानादन्व-
ता सम्भवति । न च घटः सन्निनि सत्तादात्म्यानुभवो वैशेषिक-
कल्पितसत्ताजातिविषयः, तज्जानौ यानाभावात् । न च सदनुग-
तधीरेव तन्मातृम् । तस्याः सत्ताग्रन्थमात्रविषयतया मृद् घट इतिव-
द्भूमिविषयत्वेनाप्युपपन्नत्वेन धर्माभाधकत्वात् । न च घटनिष्ठत्वेन
प्रतीतेः मा धर्मः । तस्या घाघायोग्यत्वरूपाया घटेऽदृष्टेः । न हि
घटस्यावाध्यत्वे मानमास्ति । तस्मात् कालत्रयावाध्यश्रितामेव सर्व-

१ अध्याये ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणत्वविचारः । ३८९

त्रोपादानतयाऽनुस्यूः सद्बुद्धिविषयः । जाड्यबुद्धिस्त्वविद्याकु-
तेति द्रष्टव्यम् । एवं श्रुतिबलादपि चेतनस्य तत्र मते बुद्ध्याद्युपा-
दानतावद्विषयाद्युपादानत्वमविरुद्धमित्याशयेनाह—

बुद्ध्यादिकार्येष्वपि चेतनोऽयं

भवेदुपादानमितीष्यते च ॥

आत्मा गुणी ते च गुणाः प्रसिद्धा

गुणी गुणानां प्रकृतिश्च सिद्धा ॥ ५४६ ॥

बुद्ध्यादिकार्येष्वपीति । आदिशब्देनेच्छादिर्गृह्यते । इष्यते
परैरिति शेषः । तेषामङ्गीकारमेवोपपत्तिपूर्वकमाह—आत्मेति ।
ते बुद्ध्यादयः । ततः किं तत्राह—गुणीति । अनित्यगुणाश्रय
इत्यर्थः । अन्यथा गुणगुणिभावो बुद्ध्यादेरात्मनश्च न स्यादिति
भावः ॥ ५४६ ॥

एवमात्मनोऽपि द्रव्योपादानत्वं दृष्टान्तत उपपाद्य तत्र यदुक्तं
पूर्ववादिना चेतनो द्रव्योपादानमिति वाक्यं योग्यताविरहाच्च बाध-
कमिति तदेवं सति न युक्तमित्याह—

आकाङ्क्षादिर्विद्यतं योग्यतान्ता

यस्मादस्मिन्नागमाज्जायमाने ॥

सामग्री या वैदिकैरस्य दृष्टा

तस्माद युक्ता योनिता चेतनस्य ॥ ५४७ ॥

आकाङ्क्षादिरिति । योग्यता अन्ते यस्या आकाङ्क्षादिर्व्याप्याः ।
आकाङ्क्षा आदिर्व्याप्याः योग्यतान्तायाः सा तथा । अस्मिन्निति
बुद्धिरस्य ब्रह्म प्रपञ्चोपादानमिति ज्ञानं परामृशति । अन्यत्रागमाद्वा-
क्याज्जायमाने ज्ञाने वैदिकैर्मीमांसकैर्लौकिकैश्च या सामग्री दृष्टा आ-
काङ्क्षादियोग्यतान्ता सा अस्मिन् जनयितव्ये यतो वा इत्यादिप-
दानमपि यस्माद्विद्यते तस्माद्युक्ताऽस्य चेतनस्य योनिरिति मन्वन्त्रः ।

उत्तरीत्या चेतनस्य द्रव्योपादानत्वे बाधकामावात्तत्प्रतिपादकवा-
क्यस्य सहकारिभूता आकाङ्क्षासन्निधानयोग्यताः सन्तीति ब्रह्मण-
स्तत् सिद्ध्यतीति भावः ॥ ५४७ ॥

एवं सृष्टिवाक्यैर्ब्रह्मणोऽभिन्ननिमित्तोपादानत्वं यदुक्तं तत्तस्य
चिह्नमेव न तस्मिन् प्रमाणम् । प्रमाणं तु तत्र स्वतःप्रमाणवेदान्तवाक्य-
मेव । कार्यलिङ्गमापि तदर्थोपपादकतया तत्साहाय्यमाचरंस्तत्र तर्क-
भावं प्राप्नोतीति स्वाभिमतमुपसंहरति—

तस्मादेतल्लक्षणं चिह्नमाहु-

नैतत्तस्मिन् ब्रह्मणि स्यात् प्रमाणम् ॥

आम्नायस्य स्वप्रधानत्वहेतो-

लिङ्गस्यास्मिन् शेषभावाच्च नित्यम् ॥ ५४८ ॥

तस्मादेतदिति । स्पष्टम् ॥ ५४८ ॥

एवं सृष्टिवाक्यस्य ब्रह्मणि तत्त्वमसिवाक्यस्यतत्पदार्थे नि-
मित्ते परमप्रकृतं समन्वयमुपसंहरति—

इत्थं जगत्कारणवादिवाक्यं

समन्वितं ब्रह्मणि तत्पदार्थे ॥

तल्लक्षणं तस्य तटस्थभूत-

मानन्त्यसिद्धौ कथयद् यथोक्तम् ॥ ५४९ ॥

इत्थमिति । जगत्कारणवादिवाक्यं तस्य ब्रह्मणः सजातीया-
दिपरिच्छेदराहित्यरूपानन्त्यमिदं तटस्थभूतं कल्पिततया तत्स्वरू-
पात् पृथग्भूतं यथोक्तमभिन्ननिमित्तोपादानत्वरूपं तल्लक्षणं कथयद्
तत्पदार्थे ब्रह्मणीत्यं समन्वितमिति सम्बन्धः ॥ ५४९ ॥

ननु ब्रह्मण्योपादानं निमित्तं च चेत् कथमस्य प्रपञ्चस्य क्र-
मेण सृष्टिर्विचक्षणं वा वैषम्यं नैर्घृण्यं वा भगवतः कथं न प्रसज्येते-
रपाङ्गोपादानकर्त्रोरेव श्रुतिबलादेकत्वमवगच्छामो न तु सृज्यमा-

नमाणिनां विचित्रं कर्म तद्वामनास्तेषां भोगवामना वा नेति वदाम
इति तदभिन्पत्तिक्रमवैचित्र्याभ्यामेव क्रमवद्विचित्रसृष्टिरुपपन्ना ।
अन एवेश्वरस्य न वैषम्यादिकमपि । तथा च श्रुतिः “तद्य इह रम-
णीयचरणा रमणीयां योनिमापद्येन् कपूयचरणाः कपूयां योनिम्”
इत्याद्या विचित्रां संसारगतिमनुवदतीत्याशयेनाह—

स्वात्मानमेव जगनः प्रकृतिं यदेक-

सर्गे विवर्तयति तत्र निमित्तभूतम् ॥

कर्माकलय्य रमणीयकपूयमिश्रं

पश्यन् नृणां परिवृढं तदितीर्यमाणम् ॥ ५५० ॥

स्वात्मानमिति । यत्तदितीर्यमाणं तत्त्वमासिद्वाक्ये तत्पदो-
पात्तं परिवृढं ब्रह्म तत् नृणां रमणीयं पुण्यं कपूयं पापं मिश्रं मि-
लितं तद्भुज्यं कर्म पश्यज्जानत् सर्गे कर्त्तव्ये तत्र निमित्तभूतमाकल-
येद् विचित्रं सर्गनिमित्तमिति निश्चित्य एकमपि जगतः प्रकृतिं
स्वात्मानमेव विवर्तयति अवस्तुतोऽन्वधाभावमापादयतीति संब-
न्धः । एवं सृज्यमानप्राणिकर्मवशान्नोक्तदोषतुषोऽपीति भावः । एवं
सृष्टिवाक्यानां तदस्यब्रह्मलक्षणानुवादद्वारा तत्पदलक्षणे ब्रह्मणि सम-
न्वयो निरूपितः । ततः स्वरूपलक्षणमपि सस्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्या-
दिवाक्यसिद्धं यत् इति यच्छब्दप्रकृत्यंशेन चेतनानुवादेनाखण्डज्ञ-
प्तिमात्रमित्याहुर् दशितमिति द्वितीयसूत्रेण लक्षणद्वयमपि सिद्धम् ५५०

ननु समन्वयमूत्रेणैव वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयो विचा-
रित इति किमनेन सूत्रेणापि तन्निरूपणेनेत्याशङ्क्य तेन तत्त्वमस्या-
दिसमस्त्ववाक्यानां महातात्पर्यं निरूप्यम् । द्वितीयमूत्रे तु तत्पदवृत्ति-
निरूपिणेति नैतद्व्यर्थं, न हि तत्पदतात्पर्यनिश्चयं विना वाक्यार्थपरि-
च्छेदः संभवतीत्याशयेनाह—

पदवृत्तिसमन्वयानुभौ प्रतिपाद्यौ प्रथमे हि लक्षणे ॥

तद्वान्तरवाक्यवर्त्मना पदवृत्तिः प्रथमं प्रकीर्तिता ॥ ५५१ ॥

पदवृत्तिरिति । लक्षणे अध्याये । यस्मादेवं तस्मादवान्तरवा-
पववर्त्मना तत्त्वमांसवाक्यं तत्पदार्थनिष्ठं वाक्यं तदर्थकयनमार्गेण
प्रथमं समन्वयविचारात्पूर्वम् ॥ ५५१ ॥

नन्वेवं त्वंपदस्यापि वृत्तिनिरूपणीया स्यादन्वया वाक्यार्थपु-
रिच्छेदादित्याशङ्का प्रथमसूत्रे सा निरूपितेवेति द्वितीयसूत्रे तत्पद-
वृत्तिरेव निरूप्यते इत्याशयेनाह—

आद्ये सूत्रे त्वंपदस्योदितत्वाद्

वृत्तेरस्मिन्तत्पदस्योच्यमाना ॥

वृत्तिर्ज्ञेया तत्पदार्थेऽद्वितीये

प्रत्यङ्मात्रे त्वंपदस्योदितैव ॥ ५५२ ॥

आद्ये सूत्रे इति । “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” इति सूत्र इत्यर्थः ।
अस्मिन् द्वितीयसूत्रे इत्यर्थः । ननु द्वितीयसूत्रे तत्पदस्य कस्मिन्नर्थे
तात्पर्यं निरूप्यते प्रथमसूत्रे वा कीदृशि त्वंपदस्येत्यपेक्षायामाह—
तत्पदार्थ इति । अद्वितीये इति छेदः । अद्वितीये निस्पृष्टादि-
स्वरूपे ब्रह्माणं तत्पदार्थे । द्वितीयेन तत्पदस्य वृत्तिनिरूप्यते प्रथ-
मेन तु प्रमात्रादिविलक्षणापरोक्षमाक्षिचक्षन्वयात्रे त्वंपदस्य सा नि-
रूपितेत्यर्थः ॥ ५५२ ॥

ननु प्रथमसूत्रमाधिकारिणो ब्रह्मज्ञानाय श्रवणकर्तव्यता प्रति-
पादयति, न तु कस्मिंश्चिदर्थे त्वंपदवृत्तिमिति चेत्, न । तत्त्वमसि-
वाक्ये हाधिकारिणि प्रयुज्यमानं त्वंपदं तस्य ब्रह्मभेदयोग्यं रूपं
दर्शयति । प्रथमसूत्रं च मुक्त्यधिकारिविषयमिति तेन तन्निरूपितमेव ।
ननु वैराग्यशमदमादिराशिष्टस्य सुमुक्तोर्ब्रह्मविचाराधिकारः तस्य
कथं ब्रह्मभेदयोग्यमेति चेत्, मयम् । शान्त्यादिमत एवाधिकारः ।
स च तत्त्वमसिवाक्यसापेक्षाच्च-यमुक्तं ब्रह्मवेति स्वतो नाधिकारि-
किन्त्वद्विद्वेऽपि तस्मिन् दृश्यस्यात्मनोऽदृश्यस्याविद्यकादङ्कारादेश्चे-
तरेतरात्मनाध्यामासंसारवत्तद्वर्माविवेकवैराग्यशमदमादिमत्तेऽप्यते तेन

चिदेकरसस्याप्यधिकारिता - भवतीति - महावाक्ये त्वंपदसामर्थ्या-
त्तिद्वयात् । तत्राधिकारिनिरूपके मयमसूत्रे त्वंपदस्य चिन्मात्रे वृ-
त्तिर्निष्पत्तेरित्याशयेनाह—

अनधिकारिणि शुद्धचिदात्मके

दृग्दृशोरितरेतराविभ्रमात् ॥

शमदमादिसमन्विततेष्यते

भवति तेन चितोऽप्यधिकारिता ॥ ५५३ ॥

अनधिकारिणीति ॥ ५५३ ॥

नन्वधिकारिण एव मुक्त्यन्वपित्वात्तस्य केवलस्यैवात्मनः— श-
मादिः श्रवणाद्यधिकारश्चेति दृग्दृशोरित्याद्यनुपपत्तिमिति चेन्न—

अनधिकारितया दृगवस्थिता-

स्वरसतः परमेश्वरविग्रहः ॥

घनतमः पटलावरणान्वया-

दुपगता श्रवणाद्यधिकारिताम् ॥ ५५४ ॥

अनधिकारितयेति । पूर्वोक्तन्यायेन परमेश्वरस्वरूपत्वाद-
धिकारिस्वरूपमृता इक् स्वतोऽनधिकारितया स्थितेति प्रागुक्ताध्या-
सादेव तदधिकार इति भावः । ननु स्वमकाशदृश्यध्याम एव कथमि-
त्याशङ्क्य तस्या अप्यज्ञानावरणस्योपपादितत्वात् स उपपन्न इत्या-
शयेनाह— घनतम इति ॥ ५५४ ॥

नन्वेवमहङ्कारादिविशिष्टस्य श्रवणाद्यधिकारे तस्यैव मोक्षोऽपि
षास्य इति न केवलात्मनि त्वंपदद्वोचरित्याशङ्क्य यथा देहादिद्वारा
स्वर्गमाधने कर्मण्यात्मनोऽधिकारो न तु तेन विनैवमहङ्कारादिद्वारा
मुक्तस्यैवात्मनोऽमुक्तताभ्रान्त्या मुक्तिसाधनेऽधिकारो न तु तेन वि-
ना न वा तस्य मुक्त्यन्वय इत्याशयेनाह—

अज्ञानतज्जघटना चिदधिक्रियायां

द्वारं परं भवति नाधिकृतत्वमस्याः ॥

नाचेतनस्य घटतेऽधिकृतिः कदाचित्
कर्तृत्वशक्तिविरहादिति वक्ष्यते हि ॥ ५५५ ॥

अज्ञानतज्जेति । अज्ञानतज्जाभ्यां घटना सम्बन्धः, चि-
तोऽधिक्रिया तस्यां द्वारे घटकमुपाधिरिति यावत् । अस्या घटना-
या अधिकारमात्रे हेतुमाह—नाचेतनस्येति । अचेतनत्वात्तस्या
आधिकृतेर्न युज्यत इत्यर्थः । अचेतनस्यापि सा किं न स्वादित्यत
आह—कर्तृत्वेति । अचेतनस्य चेतनवर्मश्रवणादिकर्तृत्वायोगाच्चे-
तनानाधिष्ठितस्य तस्य स्वातन्त्र्येण व्यापारासम्भवेन च कर्तृत्वश-
क्तिर्नेति साङ्ख्यनिराकरणावसरे सूत्रकृता वक्ष्यत इत्यर्थः । एवं नि-
रूप्युक्तात्मैव स्वाध्यस्मदेहद्वयतद्धर्मवैराग्यादिसम्पन्नस्तद्द्वारा ब्रह्मवि-
चारेऽधिकारीति तन्निष्ठत्वं पदस्याद्यसूत्रे तत्र वृत्तिर्निरूपितेति
भावः ॥ ५५५ ॥

ननु शुद्धचिदात्मन एवोक्तरीत्याऽधिकार इति त्वंपदस्य तत्रैव वृ-
त्तिश्चेत् “तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्” इत्यादिश्रुत्यर्थत-
या “उपसत्ताद चतुष्टयसाधनः” इत्यादिनाऽधिकारिनिरूपणमस्तावे
भवताऽपमर्थः कथं नोक्त इत्याशङ्क्य सूत्रार्थत्वादस्य तत्र ममापममि-
मेत एवेत्याशयेनाह—

उपसत्तिवाक्यमधिकारिणि यत्

कथितं समन्विततया प्रथमम् ॥

इदमेव चेतसि निधाय तु तत्

मुनिना प्रकीर्तितमुद्गारधिया ॥ ५५६ ॥

उपसत्तिवाक्यमिति । सुखधारणे । यतो मुनिना तत्
कीर्तितमेवेत्यर्थः ॥ ५५६ ॥

ननु शङ्क्याक्येऽपमयो न मतीयत इति कथं मुनिनाऽपि संकी-

तित इत्याद्युक्त्यापसिद्धमर्थं स्मारयति—

शिष्योपसत्तिवचनानि समन्वितानि ।

शिष्ये विदात्मनि परात्मनि नित्यमुक्ते ॥

इत्येतदत्र कथितं मुनिना त्वमर्थं

त्वंशब्दवृत्तिकथनाय परे प्रतीति ॥ ५५७ ॥—

शिष्योपसत्तीति । स्पष्टम् ॥ ५५७ ॥

एवं प्रथमद्वितीयसूत्राभ्यामद्वये प्रतीति वाच्यपदवृत्तिनिरूपण-
समर्थनमुपसंहारति—

उपसदनवचो विचारमार्गाद्वि

त्वभितिपदस्य परात्मनीह वृत्तिम् ॥

कथयति भगवान् द्वितीयसूत्रे

तदितिपदस्य परात्मनीति भेदः ॥ ५५८ ॥

उपसदनेति । परात्मनि देहेन्द्रियाहकारादिविलक्षणे साक्षि-
णि । इह प्रथमे सूत्रे । परात्मनि जगत्कारणेऽधिष्ठानेऽद्वितीये ॥ ५५८ ॥

ननु यदि द्वितीयसूत्रं पठो वेत्यादिष्टाष्टावप्य सूचयत्तदर्थ-
ऽद्वये तत्पदवृत्तिनिरूपणपरं तर्हि तदर्थोद्भवसंभारकमुक्तेरुच्यते तत्त्वात्
। कथं तद्व सिद्धोदित्याशङ्क्य तदसूत्रणमसिद्धमित्याशयेनाह—

आवृत्त्या वा तन्त्रवृत्त्याऽथवेदं

सूत्रं युक्तिं वेदवाक्योपयुक्तम् ॥

अप्याचष्टे बृंहणीमन्तरेण

स्वार्थे युक्तिं वेदवाक्यं न पुष्टम् ॥ ५५९ ॥

आवृत्त्येति । इदं द्वितीयं सूत्रं लोकया वृत्त्योक्तां श्रुतिं सू-
चयत्पन्यसा वृत्त्या जन्माद्यस्य यतः सम्भवतीत्युपाहारेण च वेद-

वाक्यार्थनिर्णयोपयुक्ता युक्तिमपि सूचयति ।

अथ वा तन्नेष्टव्या तामाचष्टे, युगपदनेकार्थविवक्षयोद्यत्तं त-
न्त्रम् । मूत्रत्वादेवानेकार्थत्वमपि, नान्याद्यमिति भावः । ननु वेद-
वाक्यस्यानपेक्षस्य किं युक्त्या सहायेनेत्याशङ्क्याचेतनमपक्षस्य चे-
तनोपादानत्ववचत्कर्त्रेभेदत्वसर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वादीनां लोकापसि-
द्धानां श्रुतीनामप्युपपादकयुक्तमन्तर्येण विपरीतस्योपपाद्यत्वश-
ङ्कया श्रुतिमात्रादसिद्धेः साङ्ख्येयसिद्धेः साहायेनाह—वृहणीमिति ।
स्वार्थे सम्भावनाहेतुं युक्तिं विना वेदवाक्यं नापुष्टं न स्वार्थनिश्चा-
यकमित्यर्थः ॥ ५८९ ॥

ननु यदि प्रथमाद्वितीयसूत्राभ्यां तत्त्वम्पदद्वयं निरूप्यते, समन्व-
यसूत्रेण च समस्तवेदान्तवाक्यतात्पर्यं, तर्हि वाक्यार्थोपपत्त्येव प्रधान-
नवाहं सूत्रकारेणापि भवतेव तदेवादीं निरूपणीयमित्याशङ्क्य शा-
स्त्रारम्भाय साधिकादिविचारविधौ प्रथमसूत्रेण निरूप्यते विचार्यमा-
णध्वजलक्षणासम्भवेन तदक्षेपे, तत्तत्प्रमाणार्थं द्वितीयं प्रवृत्तीमात्रं
ताभ्यां पदार्थद्वये सिद्धे तदुभयार्थे वाक्यार्थे तृतीयसूत्रेण श्रुतेरपी-
होपपत्त्या स्वतःप्रामाण्ये सिद्धे तदाक्षेपप्रमाणानवरममन्त्रयसूत्राद-
काश इति क्रमेण मुनेः सूत्रमणयनं युक्तमित्यादि—
त्वम्पदार्थविषयं समन्वयं तत्पदार्थविषयं ततः क्रमात् ॥ २
तस्य शेषमपरं च वर्णयन्नुक्तवानथ महावचोगतम् ॥ ५९० ॥

त्वम्पदार्थेति । समन्वयं, जीवस्वरूपरत्नावपातामिति शेषः ।
तत्पदार्थविषयं सत्यादिवाचयानामिति शेषः । समन्वयमिति चानु-
वर्तनीयम् । तस्य समन्वयस्य शेषयनुकूलमपौरुषेयत्वम्, महावचोगतं
महावाक्यमनं समन्वयमित्यनुपपन्नं । पदार्थनिश्चयं विना वाक्यार्थवि-
गमायोगादधिकार्यादिनिरूपणव्याजेन पदार्थद्वयनिरूपणपूर्वकं सू-
त्रकारो वाक्यार्थं न्यरूपयदिति ; सिद्धं एव । क्रमेण साधुरिति
भावः ॥ ५९० ॥

एवं सूत्रचतुष्टयेन तत्तद्वर्णितार्थे पदद्वयवाक्यवृत्तिनिर्हारेण सम्-
र्थनमुपसंहरति—

त्वम्पदस्य दृशि वृत्तिमद्वये

तत्पदस्य च निवेदयन् मुनिः ॥

प्रत्यगद्वयपरं समन्वयं

शेषिणं पुनरथाब्रवीत्तयोः ॥ ५६१ ॥

त्वम्पदस्येति । दृशि प्रत्यगात्मनि त्वम्पदस्य वृत्तिम् । अद्वये
ब्रह्मणि तत्पदस्य वृत्तिम् । मुनिर्व्यासः । अथानन्तरं तयोस्तत्त्व-
द्वययोः शेषिणं समन्वयं प्रत्यगद्वयपरं प्रत्यगद्वये ब्रह्मणि ऐक्यरूपे-
णाब्रवीत्, वाच्यस्येति शेषः ॥ ५६१ ॥

समन्वयाध्यायेऽस्मिन् प्रतिपादितमर्थमुपसंहरति—

शक्नोति सिद्धमवबोधयितुं च वाक्यं

शक्नोति कार्यरहितं वदितुं च वाक्यम् ॥

शक्नोत्यखण्डमवबोधयितुं च वाक्यं

शक्नोति मुक्तिफलमर्पयितुं च वाक्यम् ॥ ५६२ ॥

शक्नोतीति । वाक्यं वेदान्तवाक्यं सिद्धं ब्रह्मात्मवस्तु मा-
नान्तरनैरेक्ष्येणावबोधयितुं शक्नोत्येवमुक्तमिति शेषः । सिद्धार्थ-
व्युत्पत्तिरसमर्पनादित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि कार्यरहितं कार्यशेषत्वं
हितं निर्पोषादेर्निरासेन स्वप्रधानमेवेत्यर्थः । अत्र पूर्वार्थेन समन्व-
यसूत्रवर्णकद्वयार्थः क्रमेण प्रदीक्षितः । तत्फलमखण्डब्रह्मवबोधस्तत्फ-
लं मुक्तिश्चाचरार्थेन । अर्पयितुं ज्ञानद्वारेति शेषः ॥ ५६२ ॥

समन्वय उक्तातिरिक्तमपि किञ्चिन्निरूपणीयमास्ति किमित्या-
शङ्का निवर्तयन्नेतावन्तैव समन्वयाविषयास्तेत्यशङ्कानिवृत्तेनान्यानिरूप-

णायामिस्पाशयेनाह—

एतत्समन्वयनिरूपणमेवमस्मिन् —

बुद्धिस्थतामुपगते सति वाक्यजन्यम् ॥

विज्ञानमद्वयगतं न ततोऽन्यदन्यत्

पुंसोऽपराधकृतमित्युदियात् प्रतीचि ॥ ५६३ ॥

इति श्रीसुरेश्वरपूज्यपादशिष्यश्रीसर्वज्ञात्ममुनेः कृतौ शा-

रीरकमीमांसाभाष्यप्रकरणवार्त्तिके । संक्षेपशारीरके

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

एतदिति । ननु निर्णीतपदार्थाविगमस्य वाक्यात्तत्तद्व्यविग-
मे लोके पृथङ् न्यायो नापेक्ष्यते इत्याशङ्क्य तत्स्वमस्यादिवाक्यार्थ-
स्यातिगहनतया वादिभिः स्वेच्छया पृथक्पृथगर्थकल्पनात्तदर्थतदा-
भासविवेचनाय वर्णितरूपेण समन्वयोऽपि निरूपणीय एवेत्याशये-
नाह—एवमस्मिन्निति । उक्तप्रकारेणास्मिन् समन्वये बुद्धिस्थे स-
ति अद्वयब्रह्मविषयमेव विज्ञानं श्रुतिजन्यं न ततोऽप्यद्वयज्ञानादन्य-
च्छ्रुतिजन्यं किं तु पुंसोऽपराधकृतं पुरुषस्य वेदान्ततात्पर्याज्ञाना-
दिदोषादुत्पत्तिमिति प्रतीचि स्वात्मनि स्वपमेषादिषाद स्फुरादेस-
र्थः । तस्मादवश्यं समन्वयसूत्रन्यायेनाधिकारिणाऽखण्डैकरसे ब्रह्म-
णि सत्यज्ञानादिकक्षणे वेदान्तानां तात्पर्यं निरूपणीयं, तच्च नि-
र्णयं निरूपितम् । तथा च वेदान्तवाक्यरूपप्रमाणगतासम्भाव-
नानिरासेन वाक्यार्थनिर्णयः समन्वयनिरूपणफलं सिद्धयतीति
भावः ॥ ५६३ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरानन्दसरस्वतीपूज्य-
पादशिष्यश्रीमन्मधुसूदनसरस्वतीविरचितायां संक्षेपशारी-

रकटीकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमारूप-
काशीसंस्कृतसीरिजपुस्तकमालायाः

१८

वेदान्तविभागे (४) चतुर्थपुष्पम् ।

॥ धीः ॥

संक्षेपशारीरकम्

श्रीमत्सर्वज्ञमुनिविरचितम्

श्रीमन्मधुसूदनसरस्वतीकृतसारसंग्रहाख्य
व्याख्यासमलङ्कृतम् ।

तत्पेमे द्वितीयातृतीयचतुर्थाध्यायाः

द्वितीयो भागः ।

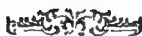
न्यायतीर्थ-साङ्ख्ययोगाचार्यादिपदवीभृता
केलकर इत्युपनामकेन पं० सीतारामशास्त्रिणा
वक्षे इत्युपनामकेन भाऊशास्त्रिणा च
संशोधितम् ।

वाराणस्याम्

सेठश्रीहरिदासगुप्तपुत्रेण

चौखंबासंस्कृतमीरिज काशीसंस्कृतसीरीवाचनेकपुस्तकप्रकाशकेन

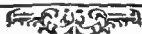
सेठनयकृष्णदासगुप्तमहोदयेन स्वमीमे 'विश्वविद्वत्' मन्त्रालये मुद्रितम् ।

हमारे पहा हर तरह की छपाई तथा जिल्दमार्जी का कार्य भी होता है ।
हर तरह के संस्कृत ग्रन्थ तथा भाषा भाष्य पुस्तकों के मिलने का पता—

जयकृष्णदास-हरिदासगुप्त

चौखम्बासंस्कृतसीरीज आफिस,
बिद्याबिलास प्रेस, गोपालचंदीरलेन,
बनारस सिटी ।

KASHI-SANSKRIT-SERIES;
(HARIDAS SANSKRIT GRANTHAMĀLĀ.)

18

Vedānta Section No 4

SANKSHEPA-ŚĀRĪRAKA

BY

SARVAJNATMA-MUNI,

- - With a Gloss called Śārasaṅgraha

BY

SRI MAHUSUDAN ŚĀRASVATI.

Vol. II Containing 2nd, 3rd & 4th Adhyāyās.

Edited by

BHAU SASTRI VAJHE

& P. SITARAM SASTRI KELKAR

Nyaya-Tirtha & Sankhya-Yogacharya.

BENARES

Printed-Published and sold by

JAI KRISHNA DAS-HARI DAS GUPTA,

The CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE

Vidya Vilas Press, Gopal Mandir Lane

1925.

Registered According to Act XXV. of 1867.

Printed Published & sold by
JAI KRISHNA 'DAS' GUPTA,
The Chowkhamba Sanskrit Series Office, |
VIDYA VILAS PRESS,
Gopal Mandir Lane,
BENARAS.

भूमिका

अयि ! निसर्गतः सततं सुखसाधनासक्तस्वान्ताः ॥ इतस्ततः
 सुखोपायाभासानेव ह्यसाधनत्वेन गदेष्यन्तो भवन्तोऽतएव वास्त-
 धिकं सुखमुपलभ्य सुखिनो न भविन्महन्ति । यद्यपि यदुत
 आत्माऽद्वितीयसच्चिदानन्दरूपोऽपि देहादिकमारमत्वेनाऽभिमन्यमा-
 नोऽनर्थं प्राप्नोतीव तदुक्तमाचार्यपादैः—स्यतश्चिदानन्दाद्वितीय-
 ब्रह्मात्मरूपोऽप्यात्मा स्वाश्रयया स्वविषययाऽविद्यया स्वानुभवा-
 यया साभासया स्वाभाविकचित्सदानन्दाद्वितीयब्रह्मात्मभावा-
 त्मच्युतोऽनात्मनि देहादायात्मभावमापन्नोऽप्राप्ताशेषपुरपार्थः प्राप्ता-
 शेषानर्थोऽविद्याकामकर्मपरिकल्पितैरेव साधनैरिष्टप्राप्तिमनिष्टप-
 रिततिं चाकाङ्क्षन् लौकिकसाधनैरनुष्ठितैरपि परमपुरगार्थं
 मोक्षाल्पमलममानो मकरादिभिरिव रागद्वेषादिभिरितस्तत आकृष्य-
 भाणः सुरनरतिर्यगादिप्रमेदनिश्वासु नानायेनिषु परिवर्त्तमानो
 मोमुचमानः संसरन् कथाञ्चित् पुण्यशब्दाद्वेदोदितेनेश्वरार्थकर्मा-
 नुष्ठानेनाऽपगतरागादिमलोऽनित्यादिदोषदर्शनेनोत्पन्नेहामुत्रफलमोग-
 विरागो वेदान्तेभ्यः प्रतीयमानं ब्रह्मात्मभावं बुभुत्सुर्वेदोदितशमद-
 मादिसाधनसम्पन्नो ब्रह्मविदमाचार्यमुपेत्यऽऽचार्यनुसारेण वेदान्त-
 श्रवणादिनाऽहंब्रह्मास्मीति ब्रह्मात्मतत्त्वमवगम्य निवृत्ताज्ञानत-
 त्कार्यो ब्रह्मरूपोऽवतिष्ठत इति । तथापि तत्र तत्रोक्तत्वाभासैरीष-
 निषदसिद्धान्तविच्छेदं प्रतिपाद्यते युज्यते चाऽधिकारिमेदेन तत् ।
 अतः धृञ्जालुनामौपनिषदसिद्धान्तज्ञानाधिकारितास्वरूपान्यतमश्रद्धा
 परिपालनायैव भगवान् यादरायण अयातो ब्रह्मजिज्ञासेत्याख्या-
 ऽध्यायचतुष्टयो प्रणिनाय । पुनः कालपरिपाकेन श्रुत्यर्थविलुण्ठन-
 दत्तमतिभिर्बौद्धादिभिस्तेषु भगवत्पाद-र्णोतेषु सूत्रेष्वामृतेषु रूपा-
 सागरो धर्मरक्षगततरः श्रीशङ्करो भगवान् शङ्करनाम्नैवाऽव-
 ततार । तेन भगवता किल बौद्धबुद्धिपङ्कममद्वैतसिद्धान्तं
 समुद्दिधीर्षुणा यत्र तत्र वादकथायां बौद्धादिकरोन्द्रान् निपात्य “एकं

ग्रहैवाऽद्वितीयं समस्त सत्यं सत्यं नेह भानास्ति किञ्चित् " इत्यौप-
निषद् सनातन सिद्धान्त पुण्यात्मनि भारतदेशे पटहघोषेण प्रख्या-
पयामासे । तद्योगक्षेमाय च ससारिषु वृषालुतया प्रह्लाद-
भ्रमाप्यं प्रणिन्ये, येन तावद्दुःखलिहासव ससारसागरनिमज्ज-
नशीलास्ततः पार यान्ति । परन्तु तन्म्याऽतिदुरुहत्वेन मन्दम-
तपस्तदाफलनेऽक्षमतया दयया श्रीसुरेश्वरादि-मुष्यशिष्यान्वयतमं
सर्वज्ञनामान मुनिमुद्दिश्य कञ्चनाऽद्वैतमिडान्सदीपक नातिदीर्घमति
मन्त्रुः ग्रन्थ प्रणयेत्याज्ञापयामास भगवान् शङ्कर । स चाऽन्वर्धनामा
सर्वज्ञमुनि पद्यात्मकं ग्रन्थ सङ्क्षेपशारीरक नाम प्रणिनाय ।
अहिम्न ग्रन्थे सन्त्यक्तपौपनिषद् सिद्धान्त परमतनिरसनपुरःसरं
सङ्क्षेपेण प्रतिपादिताऽनुपद्वैतश्चाऽन्येऽपि युगादका पदार्था, यान्
ज्ञात्वा परमतदर्शिता साधु भवेत् । अस्य बहुयुगीका श्रीनृसिं-
हादिभि रृता सन्ति । तास्यैतन्मिद्वयादिकर्ता प्रसिद्धतर सर्वतन्त्र-
स्थतन्त्र पूर्णकाले न्यायशास्त्रे कृतभूरिपरिधम श्रीभगवत वृष्ण-
चन्द्रस्य परमभक्तोऽपि वेदान्तनिष्ठ 'शारीरकसारसङ्ग्रहनाम्नी टीका
यथार्थनाम्नी चकार । अस्य सङ्क्षेपशारीरकस्त्वयं शारीरकसार-
सङ्ग्रहामिधटीकाकाञ्चनयोगोऽयं पण्डितमण्डलीमण्डनाय साधु
समजनि । अतो नातिदीर्घेण कालेन यदन्तरहस्यं तद्विधादे च
प्राचीण्यमीनया भगवत सर्वज्ञस्येमा श्रीमधुसूदनमरम्वतीपरि-
रक्षिता इति परिशीलयन्तु । सम्पूर्णस्याऽस्य ग्रन्थस्य प्रायः शाधनन
गृहीतपरिधमेषु विद्वद्वरेषु शाधिताऽनेकैरान्तग्रन्थेषु "वक्त्रे"
इत्युपनामकेषु श्री पं० माऊशास्त्रिमहादयेषु केतचिधनिरसनीय
कार्येणेतो (काशीतो) बहिर्गतेषु किञ्चिदवशिष्टशोधनकार्यं तद-
नुमतो यथामति तत्कार्यमकरवम् । अस्य शाधन श्रीमता ग्रन्थ-
प्रकाशनद्वारा लोकसहायन वावूगोविन्ददासमहादयन सुद्वित-
पुस्तक सहायकममूत् । यथामति शाधितऽप्यत्र पुन्दायसुलभतया
सीसकाक्षरयाजनप्रमादन च जायमानानि स्वर्त्तितानि सहन्ता
सहृदया इति सादरं प्रार्थयते ।

पेलकरोपाभिध-न्यायतीर्थ-साङ्ख्ययोगाचार्यादिपदवीभृत्

श्री (पं०) सीतारामशास्त्री ।

संक्षेपशास्त्रिकस्य श्लोकाद्यचरणप्रतीकवर्णानुक्रमः ।

श्लोकाद्यचरणप्रतीकानि	ख०	श्लो०	श्लोकाद्यचरणप्रतीकानि	ख०	श्लो०
अ			अतनने बहुवचन्यगुण	२	१२१
अकारपञ्चदशस्य कर्त्तव्यमेव	१	२४७	अतने वद्व जेने मयत मयति च	२	१२४
अकृतगमश्च कृतनिर्कृतन	२	१०	अतने वद्व बुद्धेरुत्तरानि तन	२	१२१
अक्षय्यकैर्बिन्दुम्यागद्वय	३	७१	अतनेन जेवमये न तस्यत्	२	१०१
अक्षद्वयेवद्वपनमनस्य	२	९७	अतनेन वद्वद्वनमभु	२	१९१
अक्षद्वयवर्धनद्वयभूमी	२	९४	अतनय वद्वने जेवन वैत्	२	१९६
अग्निं क्षितेऽप्युत्तरेण पदेश	१	१६१	अतनेने मयति मे इतिवृत्तेन तद्व	२	१९१
अवतुर्गुणशौचवरायत्	१	८१	अतनेने मयति दुःखमनन कवच	२	१७१
अवद्वयवर्धनवर्धनभूत	१	२०५	अतन जद्वन केवद्वयगुण	१	१६६
अवस्तवत्यवगमस्यऽहमह	२	१२९	अतन जद्वन केवद्वयगुण	१	९९
अवतनने वद्वतेऽह इतिऽद्वयुते	१	१११	अतन मयधने इतिवृत्तेन	२	१११
अवतने वद्वनेवम दौष	२	१४१	अहो विनयति पुनननेवृद्धमयत्	१	१९८
अवतनवर्धनवर्धन प्रमय	१	१२१	अहोऽहनेनवर्धने पत्य पुम	२	१७८
अवतनवर्धनवर्धनमेव मन	२	८	अवतनेवैव च तत्त्वमविदु	२	९४
अवतनवर्धनवर्धनमेव न शक्त	२	११	अने विविधस्य विरक्तसिद्धे	२	९८
अवतनवर्धनवर्धनमेव न शक्त	१	१२६	अने न वेदवत्त्वचसु विविधे	२	४४८
अवतनवर्धनवर्धनमेव न शक्त	१	११८	अन पत्य प्रमयस्य तुयं	२	१८७
अवतनवर्धनवर्धनमेव न शक्त	१	१०७	अन पत्य प्रमयस्य तुयं	२	४४९
अवतनवर्धनवर्धनमेव न शक्त	१	९९९	अनपत्यप्रमयस्य तुयं पुन	१	१९७
अवतनवर्धनवर्धनमेव न शक्त	२	१८९	अवत्यन्ते इतिहरे पद्विन्त्यगुण	४	२१
अवतनवर्धनवर्धनमेव न शक्त	१	१२७	अवह मयये किनद्वयनेपन	२	१२९
अवतनवर्धनवर्धनमेव न शक्त	४	१२	अवह वद्वयवर्धनवर्धनवर्धन	२	१०१
अवतनवर्धनवर्धनमेव न शक्त	१	१११	अवह वद्वयवर्धनवर्धनवर्धन	१	९९
अवतनवर्धनवर्धनमेव न शक्त	१	९९	अवह वद्वयवर्धनवर्धनवर्धन	१	१२९
अवतनवर्धनवर्धनमेव न शक्त	१	१२२	अवह वद्वयवर्धनवर्धनवर्धन	१	१९१
अवतनवर्धनवर्धनमेव न शक्त	१	१२१	अवह वद्वयवर्धनवर्धनवर्धन	१	७
अवतनवर्धनवर्धनमेव न शक्त	१	१११	अवह वद्वयवर्धनवर्धनवर्धन	१	४१८
अवतनवर्धनवर्धनमेव न शक्त	१	१०२	अवह वद्वयवर्धनवर्धनवर्धन	१	१६८
अवतनवर्धनवर्धनमेव न शक्त	१	१०८	अवह वद्वयवर्धनवर्धनवर्धन	१	४१९
अवतनवर्धनवर्धनमेव न शक्त	१	११७	अवह वद्वयवर्धनवर्धनवर्धन	४	१७
अवतनवर्धनवर्धनमेव न शक्त	१	९४	अवह वद्वयवर्धनवर्धनवर्धन	२	१२१
अवतनवर्धनवर्धनमेव न शक्त	१	१२१	अवह वद्वयवर्धनवर्धनवर्धन	१	१२१
अवतनवर्धनवर्धनमेव न शक्त	१	१८२	अवह वद्वयवर्धनवर्धनवर्धन	१	१९१
अवतनवर्धनवर्धनमेव न शक्त	१	१४२	अवह वद्वयवर्धनवर्धनवर्धन	१	१०९
अवतनवर्धनवर्धनमेव न शक्त	१	२०९	अवह वद्वयवर्धनवर्धनवर्धन	१	९९९

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

८	श्लोकप्रतीकानि	१	७०	श्लो०
	विश्वे द्वयस्थितेतत्तदभूतिरूपस्य	१	५२९	
	विश्वे द्वयस्थितेतत्तदभूतिरूपस्य-	१	५३०	
	विश्व विष्णवेऽवस्थित नामरूप	४	२७३	
	विषयकराद्यदेषां भ्रम सविदे ह्या	१	१३०	
	विषयकरादयश्च भ्रम सविदे ह्या	२	२७२	
	उपपन्नसुखमदशास्त्रज्ञाय	०१	२५८	
	विश्वरूपस्यात्मनो मेव हि सर्वधर्म-	२	१९४	
	विश्वेते ब्रह्मणि स्वाधिष्ठित्यनुकूल	१	४६६	
	ब्रह्मात्मनस्तन्निर्वाणशब्दासाक्षीये	१	- ७८	
	वेदान्तकथ्यविषयस्य सत्यता	१	१४१	
	वेदान्तकथ्यगतिरात्र महामकारा	- ३	१४४	
	वेदान्तकथ्यजनिता मतिपूर्वितरे	४	२८	
	वेदान्तकथ्यजनिता परमात्मबुद्धि-	३	५३	
	वेदान्तकथ्यमिह कारणबोधे	३	२४६	
	वेदान्तकथ्यमिह येन यथापमान	१	५४०	
	वेदान्तकथ्यमित्यनेनैव समानमेतत्	३	३३१	
	वेदान्तविज्ञानमुनिदिष्टार्था	३	२६१	
	वेदेऽपि साक्षात्कृतिकिरिम विधेया	३	२६५	
	वेदे वक्तृभाषस्तदुपर्य नास्तीह	३	२६३	
	वैदिकग्रन्थमिति कर्मिमर्मदिष्टमिहम्	३	२६५	
	वेदान्तस्य दृढत्वमेकमत	१	१०८	
	वेदान्त विषयेषु पूर्वमपि मे -	३	५०	
	स्मृतिरनुक्तिजनक सकल	३	३७०	
	व्यवहारगोचरमत सङ्गत	३	२५५	
	व्यवहारविशिष्टज्ञातिमते	३	२७०	
	व्यापार सकलस्य भासयति स्त्री	३	३५	
	व्यावहारिकमतेऽप्युच्यते	३	३५	
	व्युत्पन्नस्य हि बुद्धिसम्पत्त-	३	३५	
	॥			
	३॥			
	शक्ति आदिमत्तयो का-पिपार्	३	१०	
	शक्ता गुणेऽप्यनेनैकतोक्तमा	३	१११	
	शक्ते नि मिहवचने भवितुं च वाच्य	३	५६	
	शक्त्या कथनी इत्यादिवाच्य	३	११	
	शक्त्याऽपि शक्त्याऽप्युच्यते	३	११	
	शक्त्याऽप्युच्यते विद्यमाने	३	११	
	॥ ३॥			

श्लोकप्रतीकानि	अ०-श्लो०
शब्दशक्तिविषयं निरूपयते	१ - १४४
शब्दस्य साहायिकमुख्यविभागमेवा	१ - १४४
शब्दस्य सहायिककृत्यापि विधेयः	१ - १४४
शब्दार्थसङ्गतिविधामथ सत्यशुद्धेः	१ - १४४
शब्दो गकार इति लौकिकप्रतिष्ठितः	१ - १४४
शब्दः	१ - १४४
शब्दः प्रकृतिजनको न तु शब्दकश्चेत्	१ - १४४
शब्दाङ्गविधानाभिधेये हि धृष्टे	१ - १४४
शब्दाङ्गविधानाभिधेयो न चेट	१ - १४४
शब्दस्वरूपं प्रथममुपचदाममूल	१ - १४४
शास्त्रद्वयेन परिदार्शितसाधनेन	१ - १४४
शब्दाद्वैविध्यमपेक्षितविधनधिकृते	१ - १४४
शास्त्र तावत्तुल्यं मेघ्यते न	१ - १४४
शास्त्र प्रकृतिषु निवृत्तिषु तुल्यरूप	१ - १४४
शिक्षणप्रतिपत्तिवचनानि समन्वितानि	१ - १४४
शुक्तिशक्तिवयपुद्धिजनना	१ - १४४
शुक्तिशक्तिवयपुद्धिजनना	१ - १४४
शुद्धीदर्मशान्दधनप्रतीक्षा	१ - १४४
शुद्धत्वाच्च ज्ञानसत्यज्यते चेत्	१ - १४४
शुद्धः परो न यस्तु वास्तुनसम्पत्तीति	१ - १४४
शुद्धे बह्विनि यद्यपि प्रकृतिशक्ति भागे	१ - १४४
शुद्धिपर्यन्तर्जितं विद्वन्निर्दिष्टभाग	१ - १४४
शेषेषामप्यप्यवसायसाम्यद्वयोः	१ - १४४
शब्दस्व सीमयेति हि शास्त्रित शास्त्र	१ - १४४
शब्दमवबन्धुषोर्जातयोर्मस्तते	१ - १४४
शेषेषादिषु शब्दमादिपर	१ - १४४
शब्दोद्देश्ये च किल कर्मागते	१ - १४४
श्रीदेवेनरपादपदुवाच	१ - १४४
शुद्धीदर्मशान्दधनप्रतीक्षा	१ - १४४
शुद्धिजननमनेकं शक्तिं तस्यैऽनन्तं	१ - १४४
शुद्धिजननविशेषचेतने कर्मागतेऽस्मिन्	१ - १४४
शुद्धिजनानि मुनिस्मरणानि च	१ - १४४
शुद्धिजनानि मुनिस्मरणानि च	१ - १४४
शुद्धे च तत्पर्ययपदद्वये	१ - १४४
सुखाविशेषमुपपन्नसमर्थयोऽप	१ - १४४
मेघोद्देशु-कथायां यदि मयति तदा	१ - १४४
मेघ सधनतपःपदोद्देश्ये सत्येति	१ - १४४

श्लोकप्रतीकानि	ख० श्लो०	श्लोकप्रतीकानि	ख० श्लो०
देनसधनगदनइसनपयेतु	१ - १०३	सपरिपृच्छति कोऽननै चक	१ ११
शेदसधनत लिख्य इतिव नमुक-१	१०४	सपयेजनकपुदिकरण	१ ११२
शेकदेकपनतिदितु बह्मभ्या	१ १०८	समन्विकरणेन तथा	१ १०८
शैतयैवनिवज्जभ्यनीह वस्तु	१ १०९	समविनममुदयो न मुको	१ १
शेतेनननविगदत पुर	१ १००	समिहतोऽयतन निवृत्तपत्	१ १११
य.		समुत्तुतशब्दमनचितै	१ १११
सहसठकनेनदुदुरित पद	१ ११२	सम्यग्वाचलसर्गगञ्ज	१ १११
सही जतिपुनिकपदेरिते	१ ११२	सम्यग्वाचनयनेन न विरहित	१ १०१
स.		सम्यग्वाचनविभक्तु सकल	१ १८
सकलप्रतिविक्कनपपये	१ १११	सम्यग्वाचनगमपेदनसिद्ध	१ ११०
सकलदेविर मुपरा-मधी-	१ १११	सम्यग्वाचनरूपस्य सिद्धिरथै	१ ११०
सकलुचरपनतरेष धुव	१ १११	सम्यग्वाचन मुक्तिविपेदेष्टा	१ ११०
समुदायकनदीह सममित	१ १११	सर्व वस्तुषु जडेभद्रदकप	१ १००
सचित्तुजइनपु कयपति केचित	१ १०९	सर्वमयकपूतसमस्ततोय	१ १८१
सतै न संतिप्रपते हि सत्त्व-	१ १११	सर्वभुतिस्मृतेषां निरप परिदू	१ ११०
सटी हि सताऽस्य पदस्य दग	१ १०१	सर्व परागिरपमेव हि मनजोत	१ ९
सतोऽपि कार्यत्वमपुनमेव	१ १११	सर्व पदार्थनिह वस्तु पदसि कि-	१ ११
सत पनमभिमतेषु पञ्चसु	१ १११	सर्व सर्वदुःखय धृते	१ १११
सत्ये ददे मृग न भिपते	१ १०	स समननेत्युनिराचन	१ ११
सत्यमपुनचिते दत्तये नलि कर्त-	१ १११	समुदायभिनतये विवर्तद-	१ ११
सत्यमेव जातिरेकरूप	१ १८०	संक्षितोऽपि परमत्वो न विद	१ १८१
सत्यतेहनननेत्यभिने घटदे	१ १८	संक्षितान्ततमसमनोऽपुनै	१ १११
सत्येनमनृत व दुर्लभ	१ ११	संक्षयस्तु परिहृत्य संक्षिता	१ ११०
सत्येनमनृत व भेदन	१ ११	संक्षेपेनहिते विदियनलोऽ	१ १११
सत्यसत्यवतुल्यवि सगुण	१ १११	सदृशधर्ममृते न विदय वि-	१ १८
सत्येभ्यस्ति इतत इतनयम्	१ १८१	सदृशवृत्तेन यद ह मयनपूर्ध्वरी	१ १११
सत्य इतननननेत्यभिहिते		समस्तदवयव ददे मयते पुन	१ १११
समभना नीपते	१ १११	समसमेतदुर्वीच विदित य	१ १११
सत्य न मन्मथानेति तथ	१ १८	समन्वयनय जयन जाव	१ १११
सत्य पदह शुद्धमप्येद वक्तव्य	१ १११	समगनयय जयन जाव	१ १११
सत्य पदह विमन्मथानेति	१ ११	समन्वयनये वक्तव्य	१ ११०
सत्यमेव इति वैदितेनपुनच	१ - ११	समर्पयन्त्य न विदित्वेनेत्यसि	१ ८८
सदसत्तदम द्वैतमित	१ ११	समनभिरापनय पदये	१ ११०
सदसत्तदम द्वैतमितनेवद्व	१ ११	समनभिरापनय मयते प्रदम्य-	१ १११
सदसत्तदम न विमुक्त	१ - ११	समनाभिरापनयमयीण हेतु	१ ११०
सदसत्तदम न विमुक्त	१ - ११	समन्वयन प्रथमनेव पदार्थनिह	१ - १११
सदसत्तदम न विमुक्त	१ - १११	समन्वयन विद्येयस्तु विद्ये	१ १११

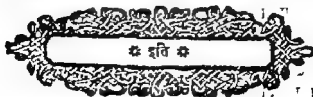
॥ श्रीः ॥

संक्षेपशारीरकद्वितीयतृतीयचतुर्थाध्यायानां

विषयानुक्रमणिका ।

विषयः	पृष्ठः
प्रत्यक्षादिविरोधेन समन्वयासेपः	१
भिन्नविषयत्वेन न प्रत्यक्षादिविरोधः	५
वेदान्तानामात्मविषयत्वसाधनम्	९
प्रमाणस्य न अनात्मग्राहकत्वम्	११
सर्वस्यापि हृदयस्य मिथ्यात्वसमर्थनम्	१३
सर्वस्य कल्पितत्वेऽपि न विज्ञानवादिमतसाम्यम्	१५
जाग्रत्स्वप्नयोः साम्ये शङ्कापरिहारौ	१९
परमते सत्त्वासत्यविभागाभिद्धिः	२५
अनात्मप्रत्यक्षस्य न तात्त्विकप्रामाण्यम्	२७
परिणामवादो न श्रुतिसंमतः	३३
परिणामवादाभ्युपगमतात्पर्यम्	३५
विषर्त्तवात्स्यैव साक्षादभिमतत्वम्	३९
संघातवादात्खण्डनम्	४१
वैशेषिकमतखण्डनम्	४३
अत्रोपादिदृष्टिद्वयनिरूपणम्	५१
दृष्टिपक्षैकपुरुषाश्रयत्वम्	५७
प्रत्यक्षादेर्न सत्त्वावेदकत्वम्	६१
पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यन्यायः	७१
संसारस्य शान्तिकनिवर्त्यत्वम्	७९

विषय	पृष्ठः
बन्धमोक्षव्यवस्थानिरूपणम्	८१
ब्रह्मण एव अज्ञानाश्रयत्वम्	१०५
जीवेश्वरयोर्वैलक्षण्यम्	१०७
जीवत्वस्य वस्तुभूतत्वामात्रः	१२५
बन्धमोक्षव्यवस्थाशास्त्रप्रामाण्यम्	१२९
कल्पितस्यापि तत्र बोधकरत्वम्	१३३
कल्पितस्यापि तत्र बोधकत्वम्	१३७
मुक्तौ विशेषः	१३९
पावज्जीवादिश्रुत्यविरोधः	१४१
मानान्तराविरोधोपसंहारः	१४३
ब्रह्माविद्यामाधननिरूपणम्	१४७
जीवस्य देहान्तरसंस्तरणविचारः	१५१
स्वप्नदलक्ष्यमशनः	१८१
स्वप्नदलक्ष्यनिरूपणम्	१८३
तत्त्वदलक्ष्यनिरूपणम्	१८५
गुणोपसंहारः	१८६
अन्तरङ्ग्यहिरङ्गसाधननिरूपणम्	१८५
गृहस्थादीनामप्यधिकारः	१८९
ज्ञातफलनिरूपणम्	१९५
मोक्षे कर्मणामनुपयोगः	१९९
जीवन्मुक्तेरप्यवादत्वम्	२०१

सटांकिसंक्षेपशारंगरकस्य

द्वितीयोऽध्यायः ।

एवं वेदान्तानां मत्पञ्चानानन्दाद्वये ब्रह्मणि समन्वयो निरूपितः ।
नन्वेवं सति अद्वये समन्वितत्वात् ऽवगतत्वात् यथादेव तदवगमसंभवात् मिद्ध-
मेव सर्वे विवर्तितमिति किमुत्तरलक्षणेनेत्याशङ्क्य, तेनाद्वये मानाभाव-
प्रयुक्तासंभावनायां भिरंस्तायामप्यनादिभवसमुद्भूतद्वैतग्राहिमत्पञ्चा-
दिदृढवामाण्याभिमानेन प्रमेयार्थमव मन्वानस्य जातोऽप्यवगमोऽर्थ-
साधको न भवति, ततश्च भेदग्राहिमत्पञ्चाद्यविरोधानिरूपणाभावा-
यान्तरपारम्परीयमित्याशयेन मयममुक्तममन्वयमाप्तिपति—

एवं समन्वयनिरूपणयाऽवबोधो,

जातोऽप्यखण्डविषयो ननु वाक्यजन्यः ॥

मानान्तरेण परिपीडित एव जातो

भेदप्रकाशनकृताक्षनियन्धनेन ॥ १ ॥

एवं समन्वयेति । नान्विति चोच्ये । मयमवापाततो वाक्यन-
व्योऽनन्तरं समन्वयनिरूपणयाऽखण्डविषयनिश्चयो जातोऽपि माना-
न्तरेण परिपीडित एव संजात इति संवन्धः । विरोधार्थं मानान्तरं
विशिनाष्टि—भेदप्रकाशनकृतेति । भेदप्रकाशकेन, अक्षं मत्पञ्चम् ।
तद्यानुमानोदेरप्युपलक्षणम्, तन्निबन्धनं कारणं यस्य तेन ॥ १ ॥

ननु मानान्तरविरोधस्फूर्त्तौ शाब्दबोध एव न जायते, तदस्फु-
त्तिदशायां तदुत्पत्तिश्चैव तर्हि समन्वयावगमानन्तरं सकृदुत्पन्नादेव
ततः पुरुषार्थसिद्धेः किं लक्षणान्तरेणेत्याशङ्क्य अपोपत्तानिश्चयस्य
शाब्दानिश्चयमतिवन्धकत्वेऽपि न, शाब्दज्ञानमात्रमतिवन्धकत्वम्,

उपेक्षामूलकवाक्यादपि तदर्थप्रतीतिदर्शनादित्याशयेनाह—

मज्जत्पलायु सहसाऽप्सु शिलाः प्लवन्त
इत्यादिकादभिहितादिव वाक्यजातान् ॥

जातापि बुद्धिरप्याधितगोचरैव-

मद्वैतबुद्धिरपि भेदधियाऽऽत्मनि स्यात् ॥ २ ॥

मज्जतीति । अलायु शुष्कम् । वाक्यजाताद् वागपसमू-
हात् । द्वापुर्नितकमाह—एवमिति । अद्वैतबुद्धिरपि वेदान्तजन्या
भेदधियाऽप्याधितगोचरैव स्यादित्यर्थः ॥ २ ॥

नन्वेकस्मिन् विरुद्धपरिद्वयग्राहकं चैव प्रमाणद्वयं स्यात् तदै-
केन बलवताऽपरं दुर्बलं बाधयेत् । न औपनिषदात्मनि श्रुतिगम्ये
प्रत्यक्षादिप्रवृत्तिः संभवतीति कथं तेन श्रुतिबाधः स्यादित्याशङ्क्य
जीवस्वरूपे प्रत्यक्षादिप्रवृत्तिः संभवतीत्याशयेनाह—

अध्यक्षगोचरमनर्थमयमि वाक्यं

निर्मुक्तमाह मम रूपमनर्थहेतोः ॥

एवं च वेदशिरसोऽक्षनियन्धनेन

ज्ञानेन बाधनमतीव हि दुर्निवारम् ॥ ३ ॥

अध्यक्षगोचरमिति । प्रमाणमिति प्रत्यक्षनिर्द्धं स्वरूपमनर्थ-
मयमि प्रमातृत्वकर्तृत्वविविधदुःखादिगोक्तस्वरूपानर्थकलुपितप्रवृ-
त्त्यामि । “योऽज्ञानायाविषासे शोक मोहं जरां मृत्युमत्येति” “न
लिप्यते लोकदुःखेन बाधः” “अनन्वागतस्तेन भवत्यसंगोऽक्षं पुरुषः
तत्त्वमसि” इत्येवमादिवाक्यं मम रूपमनर्थहेतोरविद्यातत्कार्ययोगा-
भिर्मुक्तमाह । न चैवं विरुद्धविषयं द्वयमपि सत्यं भवेत्तुमर्हतीति सक-
लमहमनर्थात्तेन मध्यमप्रवृत्तेनाध्यक्षादिनिबन्धनेन ज्ञानेन वेदशिरसो-
ऽपीव बाधनं दुर्निवारमेव । यद्यापि ब्रह्म सत्यज्ञानानन्दात्मकं मानान्त-
रापोऽप्येव, औपनिषदत्वश्रुतेः । तथापि प्रत्यक्षादिसिद्धमप्यसत्यत्व-
विरोधेन न तस्यानन्त्यं सिध्येत् । एवमुपरमिदमप्रादिस्वभावभे-
दोऽपि तस्य न सिध्येदिति तथापि विरोधो दुर्निवार इति भावः ॥ ३ ॥

२ अध्याये प्रत्यक्षादिविरोधेन समन्वयाक्षेपः । १

ननु श्रुतिविरोधे परमार्थसत्यत्वात्तत्र तदनुपपत्तिर्यत्र प्रथमप्रवृत्त-
मपि मत्प्रसादिकर्मैव रजताभावज्ञानेन रजतमत्प्रसक्तिरिति बाध्यते इति
चेन्न न । स्वसमस्तकर्मकाण्डविरोधेन साविषयेऽप्यतिष्ठितस्योपनिष-
त्प्रमाणस्य मत्प्रसादिव्यापकत्वायोगादिस्वाक्षेपेनाह—

कर्तृत्वमाह मम कर्मविधिनिर्णय-
संयन्त्रपूर्वकमपास्तसमस्तभेदम् ॥

मामाह वेदशिरसो वचनं तथा च

सत्यस्य द्रुस्थितमिवापत्तिरिति प्रमात्यम् ॥ ४ ॥

कर्तृत्वमिति । दर्शपूर्णमासादिकर्मविधिर्नियोगसंयन्त्रपू-
र्वकं कापिनो जीरनादिमतो वा मम नियोगान्वयप्रतिपादनपूर्वकं
तदनुपपत्त्या कर्तृत्वमाहेत्यर्थः । कर्तृत्वग्रहणं भोक्तृत्वस्याप्युपलक्ष-
णम् । नन्वेतावता कर्मविधिना को विरोध उक्त इति तमाह—
अपास्तेति । कर्तृत्वादिविशेषराहित्यं निर्विशेषमित्यर्थः । अस्य
वेदशिरोवचनस्य । मत्प्रसाद्यनुग्रहलक्ष्यमाश्रयकर्मवचनविरोधे श्रुति-
शिरस्यभवज्ञानस्य मामाप्पमस्तन्तं द्रुस्थितमेव स्यादित्यर्थः ॥ ४ ॥

ननु मत्प्रसादिवच्छ्रुतिशिरसाऽपि समन्वयाध्यायेनाद्वये विध्य-
विरोधेन निरूपितमामाप्पस्य कथं तेन बाध इत्याशङ्क्य, एकस्य
वस्तुनो युगपद् द्वैक्यायोगादन्यतरार्थस्य बाधे वक्तव्ये मत्प्रसादि-
समुदापस्यैव श्रुतिबाधकत्वं युक्तम् । दृश्यते हि तत्प्रसक्तत्वेनयोरपि रा-
होरेकस्य रथगजाभ्यामित्येनापरव्यापकत्वमित्याक्षेपेनाह—

प्रत्यक्षकर्मयन्त्रसोरुभयोः समुद्भूतः

सामर्थ्यानुपनिषद्विषयापहारे ॥

एकैकमेव तु न पारयेत्तदपहर्तुं

स्यार्थप्रकाशनविधायुभयोः समत्वात् ॥ ५ ॥

प्रत्यक्षेति । पारयेत् शक्नोति । कुतो न पारयेति तत्राह—
स्वार्थेति । उभयोर्वेदानस्य प्रत्येकं मत्प्रसादेष्टेत्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु प्रमाणसमुदायो न पृथक् प्रमाणं न चो मत्पक्षादि युग-
पदेव स्वस्वपर्य साधयति, अत एवोक्तद्वष्टान्तो विषम इत्याशङ्क्य
कर्मकाण्डसमुपबृंहितं मत्पक्षमनेन श्रुतिशिरोवाचकं मत्पक्षाद्युपबृंहित-
सकर्मवाच्यं वा तदस्तिवत्याशयेनाह—

उपैष्ठयात् समर्थमथवाऽक्षजमेकमेव

तस्यैव कर्मविधिरस्तु सहायभूतः ॥

मत्पक्षमेव विधिवाक्यसहायमेवं

ब्रह्मात्मवस्तुपहरिष्यति को विरोधः ॥ ६ ॥

उपैष्ठयादिति । अनपेक्षतया मयममहत्तेरित्यर्थः । अथ
वेति । समूहपक्ष उक्तमस्त्वारस्यं द्योतयति—सहायभूत इति ।
मत्पक्षादिप्रमेयस्य कर्मभावयेनाप्युपदर्शने प्रसक्तविषयमाप्यशङ्काशून्यं
भवतीति कर्मविधिस्तत्सहायभूत इत्यर्थः । एवमेव मत्पक्षादेरपि विधि-
वाक्यसहाय्यं द्रष्टव्यम् । उभयथाऽप्युक्तसमन्वयवाच्य एवेत्याह—
एवमिति ॥ ६ ॥

उच्यते—मत्पक्षादेः खलु व्यवहारोपयुक्तार्थनिवेदनशक्ततया
व्यावहारिकमेव प्रामाण्यं न तत्त्वावेदकस्वरूपं, तदर्थस्य वक्ष्यमाणयु-
क्तिभिः श्रुतिभिश्च बाध्यमानत्वात् । वेदान्तानां तु व्यवहारोपयुक्तविष-
याणां तत्त्वावेदकत्वमेव प्रामाण्यं—

येऽपि न तद्व्यावहारिकत्वं बाधे

मवेत, अतः कर्तृत्वादिप्रमेयत्वस्य

रिक्त्वादात्मनस्तद्व्युत्पत्तौ नित्यमुक्ततादिप्रतिपादकश्रुतेर्न काचित्

सतिरित्याशयेन समाधत्ते—

अत्रोच्यते न खलु वेदशिरोसि मुक्तां

किञ्चित् प्रमाणमिह तेष्वनपेक्षेनायं ॥

शक्नोति येन भवतीह विरोधशङ्काः

येदान्तवाक्यमुच्यतौऽवंगते प्रतीचि ॥ ७ ॥

२ अध्याये, भिन्नविषयत्वेन, न प्रत्यक्षादिविरोधः । ५

अत्रोच्यते इति । इह मतीचीति संबन्धः । मुखतस्तत्पर्यंत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

प्रत्यक्षादेरनेत्यग्राहणे संचरनिवेदनाशक्तमेवोक्तमुपपादयति—

अज्ञातमर्थमेव यो धरेदेव माने

तच्च प्रकाशकरणक्षममित्यभिज्ञाः ॥

न प्रत्यगात्मविषयादपरस्य तच्च

मानस्यासंभवति कस्यचिदत्र युक्त्या ॥ ८ ॥

अज्ञातमिति । अभिज्ञा मद्योदा प्रकाशेदध्व । अनधिगतार्थो धोषकं प्रमाणमिति हि ते संगिरन्ते । युक्तं चेत् । साधकामात्रं निमित्ता मेवामचक्षुर्लोक्येदु व्यवेच्छन्ति तदेव माने तच्चानधिगतगोचरमेव । अत इव मीनोर्धीनो मेयसंज्ञा इत्योक्तुः । अन्यथा प्रमाणोपपत्तयैव स्यादित्येवमधिगतमेयमेव प्रमाणमिति । ततः किं तत्राह—न प्रत्यागिति । तत् अनधिगतसंज्ञेनम् । अत्र जगत्पनात्मनोऽज्ञानेत्वासंभवात् तन्मानं तथानिधिमित्यर्थः ।

इदमिहोक्तम्—न तावत् प्रत्यक्षादिप्रमाणानां प्रामाण्यं विद्यमानार्थत्वम्, युक्तिरजनादिप्रत्यक्षेऽपि तत्संचरात् । नापि सदर्थकत्वम्, अर्थक्रियायोग्यत्वस्य सत्यदार्थ्येऽनिर्वचनीयप्रपञ्चेऽपि तत्संभवेन तदुप्राहकप्रत्यक्षादेः प्रपञ्चतात्त्विकत्वादिपक्षश्रुतिविरोधाभावात् । नाप्यप्याध्यत्वं प्रपञ्चस्य संचरम्, तान्कांलिकावध्यत्वेऽपि स्वमदृष्टेऽपि संचरात्, बाधोभावरस्य चक्षुराद्यप्रमेयत्वाच्च । अत एव त्रिकालिकोवांध्यत्वं सत्त्वमित्यपि न । अनार्गन्वाधोभावरस्येदानीं प्रहीतुमशक्यत्वाच्च । प्रपञ्चोऽपि न मत्तः, दृश्यत्वादिभ्यः युक्तिरजतवदिंसाद्यनुपानैर्द्वि-श्रुतिश्रुतार्थापत्तिभ्यो चेत्तस्य बाध्यमानत्वाच्च । तस्मादज्ञातार्थग्राहकत्वं प्रमाणानां प्रामाण्यं वाच्यम् । अज्ञानोचात्माने मीदु निष्पितमिति नासंभवः । न त्वाप्यत्रादिप्रमाणेष्वप्यपि तदुवच्छिन्नाज्ञातात्मगोचरस्य तदंशे प्रमाणत्वात् । न चैकास्मिन् ज्ञाने स-

ति तद्वैचरज्यानन्तरसत्त्वे प्रमाणमस्तीति न तत्रोप्यव्याप्तिः । अज्ञान-
निवृत्तिव्याप्यतेरेकेण प्रमाणफलासम्भवाच्च व्यवहारस्य ता विनाऽसं-
भवात् । परोक्षज्ञानेऽपि संशययोग्यतादिनिवृत्तिः फलमस्त्येव ।
सा चाज्ञातता चिदात्मन एव न जडस्येत्युक्तमिति न जडग्राहकं प्र-
माणमस्ति ततो नात्मैकत्वश्रुतेः प्रत्यक्षादिबाध इति । तदिदमुक्तं
युक्त्येति ॥ ८ ॥

ननु तर्हि कर्त्रादिस्वभावात्मनोऽज्ञाततासम्भवासद्व्यादिप्रत्यक्षा-
दिप्रमाणविरोधादात्मनो नित्यमुक्तत्वाद्विग्राहकश्रुतेर्बाध इति चेत्त-
त्राह—

सर्वं पराग्विषयमेव हि मानजातं
वेदावसानवचनानि तु वर्जयित्वा ॥
पञ्चौक्तिकं किमपि भौतिकगोचरं त-
द्रूपमदीपकनिदर्शनतः प्रसिद्धम् ॥ ९ ॥

सर्वमिति । वेदावसानवचनानि वर्जयित्वा, वेदान्तातिरिक्तं
सर्वं कर्त्रादिविषयं मानजातं पराग्विषयमेव, अनात्ममात्रविषयं वेदा-
न्तातिरिक्तानुभवकारणत्वाद् व्युत्पद्यमानमस्ति । न चैवं बाधः
कर्तृत्वादिवर्जकाहङ्कारस्य तद्विशिष्टस्य च शुद्धात्मनि कल्पितत्वा-
परावत्त्वात् तत्तात्पर्य एव शुद्धस्यात्मत्वात् । न च तस्मिन् स्वम-
काशे भेदग्राहकं किं चिदस्तीति न तच्छ्रुतिविरोधः । अत एव ह्यु-
क्तेऽपि तच्चद्विशिष्टचैतन्यविषयत्वेऽपि न साध्यैकत्वमिति भावः ।
तुल्येन वेदावसानस्याध्यस्तदितो विशेषमाह । तच्च शुद्धात्मनस्त्वा-
वेदनं स्पष्टम् । किं च प्रत्यक्षादिकं भौतिकमात्रगोचरं भौतिकत्वे
सति प्रकाशकत्वात्, रूपादिप्रकाशकमदीपादिवदिसाशयेनाह—
पञ्चौक्तिकमिति । यत्किमपीति संबन्धः । रूपमदीपकः प्रकाशक-
सदृशान्तव इत्यर्थः । न च सिद्धान्ते वेदान्तवाक्यानामपि शब्द-
मयत्वेन भौतिकत्वाच्च व्यवहार इति बाध्यम् । आनुपूर्वीस्वरा-

२ अध्याये भिन्नविषयत्वेन न प्रत्यक्षादिविरोधः । ७

दिविशेषवद्वाच्यात्मनो वेदस्य रज्जुमर्पादिरिवाद्वातप्रज्ञादिवर्तत्वेना-
भौतिकत्वात् । नापि सिद्धान्ते मनसि व्यभिचारः । तद्व्याप्त्यस्य
षट्पादेरपि भौतिकत्वादात्मनः स्वप्रकाशस्य तत्साक्षिणस्य द्वाहत्वा-
दिति ॥ ९ ॥

नन्वभौतिकगोचरत्वेऽपि भौतिकत्वसंभवादमयोजकमिदमनुमा-
नामित्याशङ्क्य व्यञ्ज्यव्यञ्जकयोः साजायानियमं सदृष्टान्तमाह—

यद् व्यञ्जकं किमपि लौकिकमीक्षितं तद्

व्यङ्ग्येन तुल्यमवलोकितमत्र जात्या ॥

दीपः प्रकाशकतया विदितो हि लोके

रूपेण तेजसतया सदृशः प्रसिद्धः ॥ १० ॥

यद्यव्यञ्जकमिति । अत्र लौकिकं व्यञ्जकमिति वेदान्तातिरि-
क्तप्रमाणमिति दांशम् । अत्र न वेदान्ते व्यभिचारः । अत्र लोके ।
जात्या व्यञ्ज्येन तुल्यं व्यञ्ज्यमजानीयमित्यर्थः । प्रकाशकतया रूपस्येति
शेषः । तेजसतया तेजस्त्वेन, सर्वं हि रूपं तेज एवेति वेदान्तमर्पा-
दप्यवमुक्तं तेजःप्रकृतित्वात् साद्व्ययमत्वेन वा ॥ १० ॥

ननु मनोग्राहं सर्वं न च तत्सर्वसजातीयमेकस्य तदसंभवादि-
त्याशङ्काह—

बुद्धिः समस्ताविषयावगमे प्रवृत्ता

सापि प्रकाशविषयेण समानजातिः ॥

बुद्धिश्च भौतिकतया श्रुतिषु प्रसिद्धा

तेनास्तु सापि खलु भौतिकगोचरैव ॥ ११ ॥

बुद्धिरिति । मन इत्यर्थः । वाचकत्वादिप्रमाणेन बुद्धिः सम-
स्ताविषयावगमे प्रवृत्तेत्यर्थः । प्रकाशविषयेण स्वजन्यप्रकाशविषयेण ।
तस्याः प्रकाश्यमात्म्यमेवाह—बुद्धिश्चेति । श्रुतिषु “अन्नमयं हि
सोम्य मनः” इत्यादिषु । अस्ति चेति समर्पणे ङोर् । श्रुतिषु भौति-
कत्वेन समिद्धेर्भौतिकगोचरत्वेन तस्याः समर्पणम् । सा बुद्धिर्भौति-

कर्गोचरैर्वा न तु परेषामिवात्मसुखादिगोचरैर्यथः । एवं च सर्वस्योपि
मनोऽग्रहस्य । भूतान्तिस्वीम्नसोऽपि स्थितत्वात् ॥ प्रकाशसाम्येति-
त्यर्थः ॥ ११ ॥

एवमात्मन एवाज्ञातत्वादज्ञातगोचराणामेव प्रमाणत्वात् प्रमाण-
श्चैव प्रमाणमप्यत्र संभवति, प्रत्यक्षस्यैव रूपदिविशेषवत्येव प्रवृत्ते-
निर्दिशेते चात्मनि तदयोगादनुमानादेश्च प्रत्यक्षोऽर्जवित्प्रासविशी-
पमात्रविषयत्वात् सामान्यतो दृष्टस्येति विशेषव्यवस्थानिश्चापकत्वाच्चा-
ध्यक्षादेरज्ञातमात्रगोचरत्वेसाक्षयेनोपसंहरति—

एवं प्रमाणमन्विले बहिरर्थनिष्ठं ॥ ११ ॥

वेदान्तवाक्येन पहाय यथोक्तहेतोः ॥ १२ ॥

न प्रत्येगात्मविषयोऽतिरूप्युवाच ॥ १३ ॥

स्पष्टं पराश्विचक्षसाऽर्थमिमं यथोक्तम् ॥ १२ ॥

एवमिति । यथोक्तहेतोः । वेदान्तातिरिक्तानुभवकरणत्वादिहे-
तोः । न प्रत्येगात्मविषयमिति । तथा च भिन्नविषयत्वात् । तस्य
तदावक्तव्यमित्यर्थः । श्रुतिरप्येतद् दर्शयतीत्याह—श्रुतिरिति ।
पराश्विचक्षमा पराश्वीतिरचनेन ॥ १२ ॥

तामेव श्रुतिं पठति—

पराश्वि खानि व्यतृणन् स्वयंभू-

स्तस्मान् पराद् पश्यति नान्तरात्मन् ॥

काश्चिद्द्वारः प्रत्येगात्मानमैक्षे-

दादृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥ १३ ॥

पराश्वीति । पराश्वपयानीत्यर्थः । खानिन्द्रियाणि । व्य-
तृणदित्यर्थः, नानास्वपयपितपराश्वपयत्वमेव तेषां हिमा ।
स्वयंभूः प्रजापतिः । इन्द्रियादिप्रमाणानि पराश्वपयपयैव स्पष्टा-
नित्यर्थः । पराद् पराश्वपयान्तरात्मन्तसोत्पन्नम् । काश्चिदादि-
तेश्वरः अथैव भिन्नीयसीति । धीरः, अमृतत्वं मोक्षमिच्छन्नाटत-

२ अध्याये वेदान्तानामात्मविषयत्वेसाधनम् । ९

चक्षुः, चक्षुर्ग्रहणमुपलक्षणं निवृत्तीतसर्वेन्द्रिय इत्यर्थः । प्रत्यगात्मान-
मैक्षदपश्यत् पश्यतीत्यर्थः । तथा च प्रत्यगात्मा नेन्द्रियगोचरोऽत
एव नानुमेयोऽपि, अत्यन्तातीन्द्रियेऽर्थे व्याप्त्याद्यसंभवादिति
भावः ॥ १३ ॥

किं च कर्त्रादिप्रसुप्तप्रपञ्चस्य दृश्यत्वं सर्वाविवादम् । एवंच
यव प्रत्यक्षादि मानं निजप्रमेये कर्मभावं दृश्यत्वमनपास्येह जगति
संवित्तिसाधनतया प्रसिद्धं तज्जडार्थविषयमनात्मविषयमभ्युपेयं नय-
नादिवेदिति नियममभिप्रेत्याह—

यत् कर्मभावमनपास्य निजप्रमेये
संवित्तिसाधनतया जगति प्रसिद्धम् ॥
मानं जडार्थविषयं तदिहाभ्युपेयं
न प्रत्यगात्मविषयं कथितोपपत्तेः ॥ १४ ॥

यत् कर्मेति । फालिगमाह—न प्रत्यागिति । तन्मानमित्यनु-
पहः । कथितोपपत्तेः, यत् कर्मभावमित्यादिनैतच्छ्लोकपूर्वभागेनोक्त-
युक्तेः । दृश्यस्यानात्मत्वनियमेन तन्मानस्यानात्मविषयत्वादात्मनोऽ
दृश्यत्वात् तदिदमभ्युपेयमिसनेन सूचितमिति ॥ १४ ॥

अस्त्येवं ततः किमित्याशङ्क्यात्ममात्रमवृत्तवेदान्तानां भिन्नाविष-
यतया न प्रत्यक्षादिवाच इत्याशयेन तेषामात्मविषयत्वं साधयति—

यत्तु प्रमाणमवधीर्षं निजप्रमेये
कर्मत्वमर्थमवयोधयितुं प्रवृत्तम् ॥
तत् प्रत्यगात्मविषयं भवितुं क्षमेत
तत्तत्त्वमादिवचनं न ततोऽन्यदस्ति ॥ १५ ॥

यत्तु प्रमाणमिति । वेदान्ता इि स्वप्रकाशे प्रत्यगात्मनि
घटादाविव चक्षुरादिस्फुरणमनाश्रयैव तदविद्यानिवृत्तये तदाकारां
वृत्तिं जनयन्तीति न्यायत उपपादितम् । तदिदमाह—अवधीर्ष्येत्या-
दिना । क्षमेत युज्येत । किं तत्तादृशं मानमिसत् आह—तत्तत्त्व-
मादीति ॥ १५ ॥

तत्तन्वज्ञातार्थबोधकं मानमज्ञातत्वं चात्मन एवेत्युक्तमयुक्तम् ।
इदं न जानामीत्यनात्मन्यपि तदवगतिदर्शनादित्याशङ्क्य किं घटादौ
चक्षुरादिप्रवृत्तेः पूर्वमेव तज्ज्ञायते किं वा मानेन तस्मिन् प्रामेते
तदन्यथानुपपत्त्या तज्ज्ञायते । नाद्य इत्याह—

नाज्ञाततावगतिरस्ति जडेषु पूर्व

मेयेषु तत्स्फुरणकारणवर्जितत्वात् ॥

मानोदयात् हि पुरा किमपीह मानं

नापि प्रमेयचलतो जडता हि तस्य ॥ १६ ॥

नाज्ञाततेति । कुतो नास्तीत्यत आह—तत्स्फुरणेत । चक्षु-
रादिप्रवृत्तेः पूर्वं तस्मिन् ज्ञानासंभवात्, परमेते तदा तत्साधकसाक्षि-
णोऽमानाद्येति ॥ १६ ॥

तन्वात्मशब्द घटादिकमेव स्थानेष्टाज्ञातमकाशरुपास्त्वित्याशङ्क्याह—

नाज्ञाततावगतये स्थयमेव याद्यं

मेयं समर्थमवबोधयितलक्षणत्वात् ॥

नापि प्रमाणमवबोधकमस्ति किञ्चित्

मानोदयात् पुरा इति स्फुटमभ्युपेयम् ॥ १७ ॥

नाज्ञाततेति । किं च न तावच्चक्षुरादिना तदवगतिः
संभवति अज्ञानस्य तदयोग्यत्वात् । नापि मनसा, तद्व्यापारविरहेऽपि
सुषुप्तादौ तदवगमात् । नाप्यनुमानादिना, तदनुभवस्य प्रत्यक्ष-
तयाऽनत्फलत्वादित्याशयेनाह—नापीति । स्फुटमपरोक्षं यथा स्यात्त-
याऽवबोधकमिति संयन्धः । पुरा पृथक् । नापि घटादौ प्रामेते तद-
न्यथानुपपत्त्या तदवगतिः । घटादेरज्ञातत्वज्ञानं विना तज्ज्ञाने
प्रमात्तामिदं यथा तत्प्रमितत्वस्यैवामिदं इति भावः ॥ १७ ॥

किं च माग् घटादेरज्ञातताज्ञानाभावे तत्प्रामेत्तापूर्वं प्रमाण
प्रवृत्त्यसंभवेन मेयावगतिर्न, स्यात् । न हि प्रमानुः प्रामेतां विना
तत्प्रमितये चक्षुरादिव्यापारविरुद्धं संभवति । अपि च माग् घटा-

२ अध्याये प्रमाणस्य न अनात्मग्रहकत्वम् । ११

देरज्ञातज्ञानाभावे तत्स्फुरणस्य मानफलत्वं न सिद्ध्येत् तस्य घटा-
दिस्वेभावत्वशङ्काया दुरपह्नवत्वादित्याशयेनाह—

नाज्ञाततामनवगम्य पुरा प्रवेशात्
मानस्य किं चिदपि मानबलेन बोद्धुम् ॥
शक्नोति कश्चिदपि मानबलेन बुद्धं
किं वा स्वभाव इति निश्चयहेत्वभावात् ॥ १८ ॥

नाज्ञाततामिति । मानस्य 'प्रवेशाद् व्यापारात् पुरेति
संबन्धः । मानबलेनेदं बुद्धिर्मातं बोद्धुमसंनुपद्रुः । कुतस्तत्राह—
मानबलेनेति । स्वभाव इति । अस्य स्फुरणमिति शेषः । न
च चक्षुरादिव्यापारानन्तरमावितया ज्ञानस्य तज्जन्यत्वनिश्चय इति
वाच्यम् । प्राक् प्रमेयस्याज्ञातत्वज्ञानाभावे चक्षुरादिव्यापारानन्त-
र्यस्यापि दुर्वोधत्वादिति भावः ॥ १८ ॥

उक्तार्थे दृष्टान्तमाह—

प्रक्षालनेन घवलं किमिदं यमृच
किं वा पुरापि घवलं स्वयमेव वल्लम् ॥ - - -
इत्येवमेव न विवेक्तुमलं कदाचिद्
यो दृष्टवान् मलिनं वसनं पुरस्तान् ॥ १९ ॥

प्रक्षालनेनेति । सुयोधम् ॥ १९ ॥

दार्ष्टान्तिकमाह—

एवं पुराऽनधिगतं यदि नानुमूत
मानेन बोधितमिदं प्रतिभाति मेयम् ॥
न स्वप्रकाशमिति शक्यमिदं विवेक्तु
केनापि नैव तदवस्थतपैव दृष्टेः ॥ २० ॥

एवं पुरेति । इदं मेयं मानेनैव बोधितं प्रतिभाति न तु
स्वप्रकाशमिति केनापि विवेक्तुं नैव शक्यमिति संबन्धः । विवेक्तुं
कुतो नैव शक्यमिति आह—तदवस्थेति । स्फुरदवस्थतपैवे-

तर्पणः ॥ २० ॥

ननु सिद्धान्ते घटाद्यज्ञातत्वायाः साक्षिमास्यत्वमभवाद् घटादि-
प्रादुर्भावमपि प्रमाणं किं न स्यादिति चेत्, न । जडवस्तु-तदयोगात् ।
तत्तत्त्वेऽप्यज्ञानादेः साक्षिष्वध्यस्तत्वं वाच्यम् । साक्षिणो वस्तुतः
साक्ष्यसंघन्नास्तमेवात् ॥ न वा साक्षी स्वामंवद्भवस्तुतिं
शक्नोतीति नानात्माप्रादुर्भावप्रमाणमस्तीत्याशयेनोपसहरति—

अज्ञातमर्थमवयोधयितुं न शक्तः ।

मेवं प्रमाणमखिलं जडवस्तुनिष्ठम् ॥

किं त्वप्रबुद्धपुरुषं व्यवहारकाले

संश्रित्य संजनयति व्यवहारमात्रम् ॥ २१ ॥

अज्ञातमर्थमिति । जडवस्तुनिष्ठं जडवस्तुविषयम् । तर्हि
मत्प्रसाद्यभ्युपगमवैषम्यमित्याशङ्क्य घटाद्यवच्छिन्नमज्ञातमात्मानं सं-
श्रिय विषयीकृत्य व्यवहारकाले तदज्ञाननिवृत्ताविभिवक्तविद्वा-
स्यघटादिव्यवहारजननाश्र तदानर्थक्यमित्याह—किं स्थित्यादेना ।
अथवाऽप्रबुद्धपुरुषसंज्ञं व्यवहर्तारमित्यर्थः । अत्रापि प्रागुक्तमार्ग-
णैव व्यवहारजनकत्वं द्रष्टव्यम् । तस्मात् सर्वमेव जडविषयं, चक्षु-
शादि न प्रमाणमिति कुतश्नो वेदान्तवाच्य इति भावः ॥ २१ ॥

नन्वेवं सर्वजडानां मिथ्यात्वे घटादीनां श्रुतिरजनादीनां सत्य-
मिथ्याविभागः सकलमहाजासिद्धो न सिद्ध्येत् । एवं तदज्ञानानां प्र-
माणप्रमाणकत्वनिवर्त्तकत्वनिवर्त्त्यत्वाविभागोऽप्येत्वाशङ्क्य अध्यस्त-
त्वेऽपि सर्वस्य तथातया पूर्ववत्सनादिजन्यत्वावान्तरविशेषेण तदुपपद्यत
इति दृष्टान्तेनाह—

आयोधनः सकलमेव हि सत्यमिथ्या-

भ्रान्तिप्रमाणविनिवर्त्यनियर्त्तकत्वम् ॥

सर्वेऽपि दृष्टमिदमेवमिहापि जाम-

रकाले भवत्वखिलमापरमात्मयोधात् ॥ २२ ॥

२ अध्याये सर्वस्यापि दृश्यस्य मिथ्यात्वसमर्थनम् । १३

आयोधत इति । जाग्रत्यनमित्यर्थः । आयोधतः सत्यामि-
थ्यादि सकलं दृष्टमेवेति सम्बन्धः । दार्ष्टान्तिकमाह-इदमिति । इ-
दमखिलमिहापीति सम्बन्धः । इहापीत्यस्य विवरणं-जाग्रत्कालेऽपी-
ति । ननु कथं जाग्रत्कालीनपटादेरर्थक्रियाकारिणः स्वप्नतुल्यत्व-
मिति शङ्कां तु शब्देनाशङ्क्य निषेधात्—न त्विति । स्वप्नेऽपि दृ-
ष्टस्य तत्काले व्यवहारदर्शनाच्च कोऽपि जाग्रति दृष्ट्यपटादेर्विशेष इ-
त्यर्थः । कालेऽपि न त्वाति पाठं एवं योजितः । काले भवत्विति पा-
ठस्तु सुगमः । ननु “यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवामुक्तत्वेन कं पश्येत्” इति
श्रुतेः सर्वमपि दर्शनादिव्यवहारं—प्रतिषेधात् तत्र कथमिदमखिल-
मिहापीत्युच्यते इति चेत्, सत्यम् । आत्मसाक्षात्कारे सति
तथैव, तावन्पर्यन्तं तु व्यवहारोऽनुवर्तते एवेत्याशयेनाह—आपरमा-
त्मबोधोऽदिति ॥ २२ ॥

स्वप्नदृष्टान्ते उक्तमेव विभागमुदाहरणविशेषमाश्रित्य विशदयति—
स्वप्ने तत्तदशिलाधिरोहणगता निःश्रेयसोपायता
मिथ्या ब्राह्मणतर्पणादिनिलया सत्या तथा लौकिकी ॥
अक् सत्या तदहिर्मृषैव विदितो निद्रानिद्रास्तौ पुनः
स्वप्ने दृष्टमशेषमेव वितथं ब्राह्मं तथा जागरे ॥ २३ ॥

स्वप्न इति । तत्तदशिलाधिरोहणेति । बाह्यागममसिद्धमु-
क्तम् । तत्रैव लौकिकमात्रे विभागमाह—तथा लौकिकीति । न-
न्वेवं यथादर्शनं तदपि सत्यमस्तु, न । प्रबोधे सति सर्वस्यापि वा-
यादित्याशयेनाह—निद्रानिद्राविति । दार्ष्टान्तिकस्य सङ्क्षेपमभिधा-
नं—ब्राह्मं तथा जागर इति ॥ २३ ॥

तदेव प्रपञ्चयति—
श्रेयःसाधनताऽग्निहोत्रनिलया सत्येति संगृह्यते
मिथ्या तत्तदशिलाधिरोहणगता शिष्टैः परित्यज्यते ॥

रज्जुः सत्यतया स्थितैव तदाहिर्मिथैव तावद् भवेद्
यायन्मूलतमोविदारणपटुर्विद्योदयो नागमत् ॥ २४ ॥
ःश्रेयःसाधनतेति । सुबोधः ॥ २४ ॥

ननु सर्वस्यापि विद्यदादिप्रपञ्चस्य स्वप्रतुल्यत्वे तद्विज्ञानात्मनः
कमेव सर्वं वक्तव्यं ततश्च विज्ञानवादिसमयमवशेषातिरिक्ते शङ्कते-

ननु शाक्यभिक्षुसमयेन समः
प्रतिभात्ययं च भगवत्समयः ॥
यदि बाह्यवस्तु वितथं नु कथं
समयाविमौ न सहशौ भवतः ॥ २५ ॥

तन्निवृत्ति । ज्ञायो जिनयौद्धो विज्ञानवादी तांस्तदेतन्नेत्य-
र्थः । भगवतो व्यासभगवत्पादादेः समय इत्यर्थः । ननु विज्ञानवा-
दिना वेदमामाण्याद्यनभ्युपगमात् कथं तदभ्युपगन्तुमगवत्समयस्य
तत्समयतुल्यतेति चेत् सत्यम् । तथापि विज्ञानातिरिक्तविज्ञेयानभ्यु-
पगमे कथं न तत्तौल्यं, तेनापि, तथैवाङ्गीकारादित्पाह-यर्दाति ।
पादं विज्ञानातिरिक्तं वस्तु वितथमलीकं कथं न्निवृत्ते सम्बन्धः ॥ २५ ॥

व्यतिरेकमुखेनोक्तमतद्वयसाम्यमन्वयेनात्पाह--

यदि बोध एव, परमार्थवपु-
र्न तु बोध्यमित्यभिमतं भवति ॥
ननु चाश्रितं भवति बुद्धिमुने
मैतमेव कृत्स्नमिह मस्कारिभिः ॥ २६ ॥

यदि बोध इति । अभिममतमिति । भवतामिति शेषः ।
मस्कारिभिरुदष्टिभिः ॥ २६ ॥

विज्ञानवादिनो हि शेषं ज्ञाने प्रतिभासमानेत्वान् ज्ञानाभिप्रेत-
ज्ञानवत् । अन्यथा ज्ञानेक्षेपमन्वयासंभवेन ब्राह्मणादकृतानुपपत्तेरि-
ति ज्ञानमेव सत्यं तदतिरिक्तं शेषं : त्वनादिवास्तवमापेक्षमलीकं ज्ञा-
नात्मवमिति वदन्ति । एवं मवाङ्गिरापि ज्ञानस्वभावात्मनि : तदन्यत्

२ अ० सर्वस्य कल्पितत्वेऽपि न विज्ञानवादिमतसाम्यम् १५

सर्वमध्यस्तं तदभिन्नमित्युच्यते चेत् कथं नोभयोः साम्यमिति । ज्ञा-
नात्मानि दृश्यस्य कल्पितत्वोक्तिमात्रेण ब्रह्मणादिसमस्य बौद्धमत-
साम्यं चेत् सर्वेषां मतानां तत्साम्यप्रसङ्गः । अस्ति हि सौत्रान्तिक-
वैभाषिकाभ्यां वाह्यार्थाभ्युपगमेन न्यायवैशेषिकादेः साम्यम् । वि-
ज्ञानस्याद्युचिनाशित्वाभ्युपगमेन विज्ञानवादिनाऽपि । सर्वसाम्यं तु
नास्माकमापि तेनास्ति, तेन हि मदीपदृष्टान्तेन ग्राह्यग्राहकग्रहणानाम-
भेदो वस्तुतोऽभ्युपेयते । ब्रह्मवादिना तु कर्तृकरणक्रियाकर्मणाम-
न्योऽन्यविरुद्धस्वभावानामभेदासम्भवादहं चक्षुरा रूपं पश्यामीति
तद्वेदानुभवाच्चैकस्य ग्रीनृग्राह्यक्रियाकरणम्बमनुपपन्नं, मदीपस्यापि
न मदीपमकाशत्वं तस्यैव मकाशात्मत्वात् मदीपसाध्यतमोनिदृष्टे-
स्तत्रासम्भवाच्चेति मातृमानविषयादीनां परस्परं धर्मसमानसत्ताको
विभागोऽभ्युपगम्यते ज्ञानं, चाद्रूपमिति न कथमापि सर्वसाम्यमित्या-
शयेनाह—

ननु मातृमानविषयायगती-
रपरस्परं प्रति विभागवतीः ॥
उपयन् भदन्तमुनिना सदृशः
कथमेव वैदिकमुनिर्मवति ॥ २७ ॥

नन्विति निश्चये । माता अन्तःकरणविशिष्टः ममाता, मानं
चक्षुरादि, विषयो रूपादिः, अवगोचः रूपाद्याकारा चक्षुरादिजन्याऽ-
न्यः कण्टकचिन्ता इत्यर्थः । अरस्परमन्योऽन्यम् । उपयन्नङ्गीकुर्वन् ।
भदन्तो बौद्धस्तन्मुनिना विज्ञानवादिनोऽपि यावत् । वैदिकमुनिर्वैदो-
क्तमेन्यामी श्रीशङ्कराचार्ये इति यावत् ॥ २७ ॥

ननु भवताऽपि परस्परं मातृमानादिमपञ्चोऽभ्युपगतश्चेत् कथ-
मात्मनो निष्पन्नश्चाद्रूपत्वमिषाशङ्क्य तस्यात्मानि तदज्ञानकल्पितत्वा-
च्च चाद्वैतसतिर्नावा विज्ञानवादादविशेष इत्याशयेनाह—

परमात्मसंश्रयतमोजनितं

प्रविभक्तमेव तु परस्परतः ॥

स्थिरमभ्युपेतमिह नः समये

ननु मातृमानविषयप्रभृति ॥ २८ ॥

परमात्मेति । तुशब्देन पराभिमततात्मादेरत्र सूचितं विशेषमाह-प्रविभक्तमिति । स्थिरमिति च मात्रादेशान्नस्य च स्यादित्यपि ततो विशेषान्तरं सूचिनम् । अत्रापि नन्विति निश्चये । प्रभृतेशब्देन समितिग्रहणम् ॥ २८ ॥

ननु यदि प्रमात्रादिचतुष्टयं परस्परं विभिन्नं व्यवहाराङ्गमभ्युपेयते तर्हि प्रमात्रादिव्यवहारार्थमापे तदभ्युपेयमित्यप्रामाणिकं तदानन्तं प्रसज्येत । न हि तेनैव प्रमात्रादिना तदग्रहणं संभवति कर्तृकर्मादिभावीवरोधादित्याशङ्क्य प्रमाणव्यापारेण यद् वस्त्ववगासते तन्नैव प्रमात्रादिचतुष्टयापेक्षा, प्रमात्रादिकं तु सुखदुःखादिवस्तुक्तिरजतादिवशाविद्याविनिर्भितत्वात् साक्षिमात्रभास्यं, साक्षी चोदासीनोधाद्व्यापारमस्वरूप एवेति न करणादि किंचिदपेक्षत इत्याशयेनाह-

तमसा विनिर्भितमिदं सकलं

चतुरः स पश्यति परः पुरुषः ॥

अधिकारिवोधचतुरद्वयकः

करणार्थिना सकलसाक्षितया ॥ २९ ॥

तमसेति । इदं सकलमित्यस्य विवरणं-चतुर इति । प्रमात्रादिचतुष्टयात्मकं सर्वं जगदित्यर्थः । चतुर इति पुरुषविशेषणं वा । तदेवं विवृणोति-अधिकारीति । यः परः पुरुषोऽधिकारिवोधचतुरद्वयकः स करणैश्चक्षुरादिभिर्ननेदं सकलं पश्यतीति सम्बन्धः । अत्राधिकारिवोधचतुरित्यनेनोदासीन्यवस्थाभ्यां तस्य साक्षिशब्दादित्युक्तम् । ननु दर्शनक्रियायाः करणमाध्यत्वेन कथं तत्रैवना पश्यतीत्युच्यते, कथं वा तत्कर्तुरोदासीन्यमिति तत्राह-सकलेति ।

२ भ० सर्वस्य कल्पितत्वेऽपि न, विज्ञानवादिमतसाम्यम् ॥ १७

उदामीनस्यैव - लोके. साक्षित्वप्रसिद्धे निर्व्यापारनिश्चयैतन्मेनैव. तस्य
द्रष्टृत्वात्तत्कदृषणद्वयमिति भावः ॥ २९ ॥

- ननु लोके प्रमातुरेव साक्षित्वं दृश्यते, प्रमानृत्वं च प्रमाणव्या-
पारसाध्यमिति कथं करणीयं तत्र पश्यतीत्युक्तमिच्छा, लोकेऽपि
हि यत्रायः साक्षी व्यवहियते. स तदसङ्कोचं तदकर्तृत्वा प्रसिद्धः,
अन्यथा तत्कर्तृत्वेन तत्साक्षित्वव्यवहारायोगात् । एवमिहापि साक्ष्यमा-
तृत्वादिपक्षशून्यस्यैव साक्षित्वं, तच्च स्वरूपचैतन्येनाविधातृत्वा
वैक्षण्येनेति न प्रमाणव्यापारापक्षेन्याशयेनाह—

निजमायया परिगतः पुरुषः

॥ तत्परतन्त्रया तु निजया प्रमया ॥

परिकल्पितं सकलमाकलयन्

स हि साक्षितामुपगतो भवति ॥ ३० ॥

- निजमाययेति । स्वविषयमाययेत्यर्थः । मायायाः - स्वानन्दे-
ण तत्कार्यस्याप्यात्मात्मन्त्रयेनासंबन्धात्तत्साक्षित्वं न स्यादिति तद्
वार्त्तयन्सां विशिनष्टि-परतन्त्रयेति । निजया प्रमया स्वरूपमर्काः
घेन प्रपञ्चाकाराविधातृत्वा स्वीयचिदाभासेनेति वा । यः पुरुषः
स हि स्वाध्यस्तमायया शबल्यया सस्मिन् परिकल्पितं सकलं दृश्यं.
निजया प्रमयाऽऽकलयन् साक्षितामुपगतो भवतीति संबन्धः । इदं चे-
न्नरस्य सर्वज्ञारूपं सर्वसाक्षित्वमुक्तम् । जीवस्य सुखादिसाक्षित्वं
स्वविद्याशबलस्यैवान्तःकरणोपधानेनेति- द्रष्टृत्वम्, अन्यथाऽतिमस-
ङ्गात् ॥ ३० ॥

- ननु "स्वयमभ्युपेतमिह न समयः" इति दृश्यस्य स्यापित्वमुक्तं
तदसङ्गतम् । तच्च तत्रैव मत्पक्षेण मिथ्याति, स्वसमये स्वविषयग्राहि-
णा-तेनानेकक्षणावच्छिन्नरूपस्यापेत्वस्यासिद्धेः । नापि लिङ्गेन, त-
स्याक्षिग्रहस्यलाभावादात्मनोऽपि विप्रतिपन्नत्वात् । न, च प्रत्यक्षमिदं
वत्सादिरिति वाच्यम् । स्वप्रकाशात्मानि तदसंभवाज्जालामसंभि-

ज्ञायाश्च स्थापित्वा विषयत्वादन्यत्रापि न स्यात्तद्विषयत्वात् । न च
मयाभिज्ञायाः कारणं किं चिदस्ति । चक्षुरादेर्वर्त्तमानैस्वसन्निकृष्टमात्र-
ज्ञाने कारणात्वेन तत्तांशेऽसमर्थत्वात् । संस्कारस्य स्मृतिमात्रजनक-
त्वाद्विदमोऽनुभवेऽसमर्थत्वात् । आभिज्ञास्मृतिजनने परस्परमनपेक्षयो-
स्तयोश्चक्षुःसंस्कारयोर्मेलनायोगाच्च । नापि तद्विषयः संभवति, तत्ते-
दन्ताविशेषयोर्गोचरायोगेनाभेदासंभवात् । तत्स्वरूपं चैकं न संभ-
वति, सा अयमिदंकारभेदे रूपरसादिज्ञानवदेकत्वायोगादिति म-
माणाभावात् न ममाभादेः स्थापित्वमित्याशङ्क्याह—

प्राज्ञग्राहकयोः स्थिरत्वगमनी तत्प्रत्यभिज्ञा प्रमा
नोपापत्स्यत चेदसेत्स्यदपि नौ सिद्धान्तयोस्तुल्यता ॥
सा निर्वक्ष्यति सिध्यतीति जगतः स्वैर्यं स्वरूपात्मकं
चैतन्यस्य च भङ्गुरत्यभिध मे सर्वस्य ते दर्शने ॥ ३१ ॥

प्राज्ञग्राहकयोरिति । प्रमातृपक्षेयोरित्यर्थः । स्थिरत्वमनेकका-
लस्थायित्वं गमयतीति स्थिरत्वगमनी तयोः प्रत्यभिज्ञा तत्प्रत्यभिज्ञा
नोपापत्स्यत चेत् उपपन्ना न भविष्यतीति चेत् । असेत्स्यद सिध्यतीति
किं तद्विद्यत आह—नौ । आधयोः सिद्धान्तयोस्तुल्यता । यदि
प्रमात्रादिस्थायित्वे विषयिणी प्रत्यभिज्ञा तदुक्तमकारेण न स्यात्,
सा यदि वाऽप्रमाणं स्यात् । तदा सर्वस्य क्षणिकत्वादावयोः सिद्धा-
न्तसाम्यं स्यात् । न च सा तस्याः प्रमात्वे वा न निर्वक्ष्यतीति जगतः
स्थापित्वमपि । सिद्ध्यतीत्याह—सा निर्वक्ष्यतीति । प्रत्यभिज्ञारूपा
प्रमा निर्वक्ष्यता भविष्यति, उपपन्ना भविष्यतीति यावत् । सा निर्वक्ष्य-
तीति मे मम जगतः स्वैर्यं सिध्यतीति संग्रहः । न च व्याकाशी
व्यभिचार इत्यत्रापि सा तद्विषयिणी न भवतीति व्याच्यम् । बाधा-
यापार्था विशेषात् । अन्यथा स्वजीवनानुपपत्तेः । तदुक्तम्—

उत्प्रेक्षते हि यो मोहादज्ञातमपि बाधनम् ॥ ३२ ॥ ३२ ॥ ३२ ॥

स सर्वव्यापारेण संशयात्मा तस्य भजेत् ॥ इति । न च तत्कार-

२ अध्याये जाग्रत्स्वप्नयोः साम्ये शंका-परिहारौ । १९

णासंभव एव तद्भाषः । इन्द्रियसंस्कारयोरेव मिलितयोस्तिद्धेतुत्वात् ।
 अभिज्ञाया स्मृतौ चान्योऽन्यानपेक्षयोरापि कार्यविशेषे तदपेक्षोपपत्तेः ।
 दृश्यते हीन्द्रियालोकयोर्ग्राह्ययोगे तमोनिवृत्तौ चान्योऽन्यानिरपेक्ष-
 योरापि रूपज्ञानेऽपेक्षा, ततः कारणसंभवात् प्रत्याभिज्ञास्वरूपैक्यमपि
 संभवतीति भावः । यत्तु तत्तेदन्ताविशिष्टाभेदासंभवात्तदात्मकस्यैर्यं
 तद्विषयो न सम्भवतीति, तत्राह-स्वरूपात्मकमिति । तत्तेदन्तो-
 पलक्षितवस्तुस्वरूपात्मकस्यैर्यमित्यर्थः । यत्तु स्वप्रकाशचैतन्ये तदसं-
 भवान्न च स्यादित्यं सिद्ध्यतीति, तन्न, तत्र तस्य न जायते त्रिपते वे-
 द्यादिश्रुतिसिद्धत्वादित्याशयेनाह-चैतन्यस्य चेति । स्वरूपात्मक
 स्यैर्यं सिद्ध्यतीत्यनुषङ्गः । स्यैर्यस्य वस्तुस्वरूपत्वे तत्संभवे दृष्टान्त-
 माह-महुरत्त्वमिति । सणिकत्वमित्यर्थः । न हि सणिकत्वं तत्र
 मते विज्ञानादतिरिक्तम्, विज्ञानमात्रत्वमतदानात् । अतः एवाकारभे-
 दात् प्रत्याभिज्ञाभेद इति निरस्तम् । ज्ञान सणिकमिति ज्ञानाकारभेदे-
 ऽपि तत्र तदैक्यवत् तदुपपत्तेरिति । न-चैवं सणिकत्वस्यापित्वयो-
 र्वस्तुस्वरूपमात्रत्वे मतद्वयाविशेषापत्तिः । स्वरूपविशेषादेव तादृशो-
 पोपत्तेः । स्यादित्यत्राह-हि कालद्रव्येऽपलक्षितभेदाभावात्तुमुक्तं वस्तु-
 स्वरूपम् । सणिकत्ववादे तु तादृशभेदात्मकं वस्तुस्वरूपम् इति म-
 हान् विशेष इति भावः ॥ ३१ ॥

एवं सर्वस्य कल्पितत्वेऽपि विज्ञेयत्वादिमत्तासाम्ये परिहृतम् । ईदा-
 नीं स्वप्नेऽपि दृष्टमिदमेवमिहापि" इत्यनेन स्वप्नसाम्यमनुपपत्तेः, जा-
 ग्रत्स्वप्नयोः परस्परवैलक्षण्यपानुमत्तात् "वैषम्याच्च न स्वप्नादिवत्" इति
 सूत्रकारेणापि जाग्रदुदृष्टवत्तादेस्ततो वैलक्षण्योक्तेश्चेति स्वप्नेनैविल-
 क्षणे तत्र सत्यमेवेत्याशङ्कते—

ननु कल्पितं यदि हि जागरितं

वद कीदृशी खलु विलक्षणता ॥ ३२ ॥

स्वप्नादमुष्य भवतोऽभिर्मता

परिकल्पितत्वमुभयोस्तु समम् ॥ ३२ ॥

२ अध्याये जाग्रत्स्वप्नयोः साम्ये शंका-परिहारौ । २२

अविद्यया "महं ज्ञानान्निवृत्तिर्वाचः" स्वप्नेऽपि तेदभावात् न ब्रह्म-
ज्ञानेऽस्येव जाग्रति स्वप्नस्य निवृत्तेः "निचे" ब्रह्मगोचरसमानका-
लीनाज्ञानद्वय एकस्य प्रमाणमास्ति प्रयोजनं वा । न वा स्वप्नमासि-
ष्यप्यज्ञानं ममवति । नापि । मिथ्यात्वनिश्चयो बाधः, घटादेरन्तःक-
रणमिध्यात्वनिश्चयाभावेऽपि तन्निश्चयसम्भवेन स्वप्नवत् प्रमातारि-
सति बाध्यमानत्वात् तस्मिन्निमित्तः किञ्चिदेतर्दिति चेत् । उच्यते ।
जाग्रि काले प्रमातारि सति स्वप्नो मिथ्येति ज्ञाप्यते इति । सर्वाविद्या-
दम् । तथा च प्रमातारि सति विरोधिज्ञानाधीनमिध्यात्वनिश्चयपे-
क्षत्वं स्वप्नशुक्तिकारजादेः प्रातीतिकत्वमप्यत्र देवाज्जाग्रति भ्र-
मानन्तरं निद्रा भवति तत्संग्रहार्थं योऽप्येवमिप्युक्तम् । एतदभावो
यत्र तत्प्रमातारि सति अबाध्यम्, जाग्रदुपघटादौ चैवदस्तीति स व्यावहा-
रिक इति भावः ॥ ३३ ॥

एवं देशे कालादौ वा सति यद् बाध्यते तद् प्रातीतिकम्, यत्र
बाध्यते तद् व्यावहारिकमिति लिखणान्तरमभिप्रेत्याह—
देशकालपुरुषैरवस्थया जाग्रत्स्वप्नद्वयकारणं तमः ॥ ३४ ॥
साकमेव सहसा निरस्यते वेदयोश्च यजनिर्वात्मसंविदा ॥ ३५ ॥
देशकालेति । अत्र, देशकालमात्रं, विवक्षितमिति, स्वप्नेऽप्यु-
दादिबाधेऽपि न तत्रातिव्याप्तिः । पुरुषो जीवः, अवस्था-जाग्रदं-
घाः, सहसा शुण्णवत् कार्येण, सर्वेत्पुरुषः प्रत्यक्षविद्यातत्कार्य-
योऽयुर्गपदेव ज्ञानाभिरास इति, मतेनोक्तम् । बाध्यपरिहाराय वेदवा-
च्येत्पुक्तम् । तथा च मुख्यप्रधिकारिणोऽवेदान्तब्रह्मज्ञानात् समू-
लमंसारो निवर्त्तयितुं इति नेहर्नीतिर्वाच्य इति शेषः ॥ ३४ ॥

"स्वप्नदृष्टवत्" इत्युक्तं वैधर्म्यदृष्टान्तं व्यावहारिकलक्षणस्याति-
व्याप्तिपरिहाराय विवृणोति—
स्वप्नदृष्टमिह रज्जुसर्पवत् देशकालपुरुषेषु बाध्यते ॥ ३५ ॥
जागरः पुनरयं त्रयाविधं बाधकं नेलमतेऽसमीक्षणात् ॥ ३५ ॥

। स्वप्नदृष्टमिति । पुरुषेषु ममात्पु सत्स्विति शेषः । एवं च मिथ्यात्वाविशेषे जाग्रत्पञ्चस्य स्वप्नवैलक्षण्यं सुस्थामित्याशयेनाह— जागर इति । तथाविधं देशकालयोः सतोर्जायमानम् । अस- भक्षिणादिति । प्रत्यक्षेण तदन्वेन वा, मपञ्चस्य, तथाविधवाधान- ननुभवादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

मिथ्यात्वाविशेषेऽपि जाग्रत्पञ्चस्योक्तवैलक्षण्येन सत्यासत्यव्य- वास्थितव्यवहारं उपपन्न इति दृष्टव्यस्य मपञ्चस्य सत्यत्वं ततः सि- द्ध्यतीत्याशयेनोपसंहरति—

तेन सत्यमिह जागरं विदुः

दृष्टमविभ्रमविरुद्धधर्मकम् ॥

आपरात्मपरमार्थदर्शनात्

तेन बाधितवपुर्न सत् क्वचित् ॥ ३६ ॥

तेनेति । । उक्तव्यावहारिकलक्षणयोगेनेत्यर्थः । दर्शितावधौ नि- मिषमाह—तेनेति । न सत् क्वचित् इति । यथा स्वप्नस्य बाधितस्यापि पुनर्दर्शनं ममात्पुर्विद्यमानत्वात्, नैवं तत्रज्ञाननाधितजागरस्य सहैव ममात्पु बाधितत्वादित्यर्थः ॥ ३६ ॥

एवं व्यवस्थितव्यवहारोपपादनेन सर्वस्यापि दृष्टेयस्य मिथ्यात्व- समर्थनफलमाह—

तत्र सत्यममृतं च भेदतः

प्रत्यगात्मतमसा विकल्पितम् ॥

प्रक्षिणोति परमात्मवस्तुगा

बुद्धिभृतिरविचारिणी सती ॥ ३७ ॥

तत्रेति । जाग्रद्दृष्टव्यस्यास्वप्नवैलक्षण्येऽपि मिथ्यात्वे सती- त्यर्थः । सत्यममृतं चेति लोकदृष्टिमाश्रित्योक्तव्यं उक्तवैलक्षण्यमा- धित्य वा विकल्पितं परस्परविरुद्धतया व्यवस्थितम् । प्रक्षिणोति प्र- कर्षेण मूलाक्षानेन सह नाशयति । अविद्यातत्कार्यदृश्यनाशमुक्तवि-

भागेनात्मनि कल्पितं मिथ्यात्वाद् वाक्यजन्मात्मसाक्षात्कारो नाश-
यतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

सन्निविष्टाया । अनादिकालमारम्भात्मनि । स्थितायास्तत्का-
र्यस्य च चिरकालाद्विदुर्वासानाम्पो । अदृग्मूलस्य कथं स-
णमात्रस्यापि वाक्यजजडमाप्तात्कारेणाविद्याकार्येण निवृत्तिः संभव-
तीत्याशङ्क्य न चिरकालवृत्तित्वाद्यनिवर्त्यत्वे निमित्त, परमते माग-
भावस्य निवर्त्यत्वात् । न वा चिरस्यत्वादि निवर्तकत्वे, किं तु स-
त्यम्बुनिवर्त्यत्वे, निमित्तम् आत्मनस्तथादर्शनात् । अज्ञानविषयत्वं च
ज्ञानस्य निवर्तकत्वे, अज्ञानस्य स्वविषयगोचरज्ञाननिवर्त्यत्वात् । अवि-
द्यातत्कार्यं चादृश्यबोधान्नि वस्तुतोऽसंभवादध्यस्तमिति तद्वोचरज्ञा-
नव्यक्तचैगम्येन निवर्तायतुं शक्यमेवेत्याशयेनाह—

नित्यबोधपरिपीडित जगद्विभ्रममुदति-वाक्यजामतिः ॥
चासुदेवनिहत धनञ्जयो हन्ति कीरवकुल यथा पुनः ॥ ३८ ॥

नित्यबोधेति । नित्योऽद्वयो यो बोधस्तेन । परिपीडितमपह-
ृतसत्त्वमित्यर्थः । एवंभूत जगद्विभ्रम वाक्यजा मतिरह ब्रह्मेति वा-
क्याज्जाताऽस्त्रण्डलसाकारान्तःकरणवृत्तिर्नडापि तत्तायोगोलक-
वत् तत्त्वभावमापन्ना मुदति नाशयति । वाक्यजन्म हि ज्ञान-
स्वनिवर्त्यस्यानिर्वचनीयत्वमपेक्षते, तच्च तस्य तदधिष्ठानादि-
द्वयत्कृतमित्याशयेनैवमुक्तमिति द्रष्टव्यम् । ईश्वरसामर्थ्येन पीडित-
स्यागन्तुकनिमित्तेन स्वकार्येणापि बाधे दृष्टान्तमाह—चासुदेवेति ।
कालात्मनेश्वरेण ग्रस्त धनञ्जयोऽर्जुना क्रुद्धशपोऽपि पुनर्यथा हन्ति
तपोऽत्रापि । उक्तं च भगवता—

मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमाश्रं भव सव्यसाचिन् ।
इति ॥ ३८ ॥

एवं स्वमते सत्ये चानृतं च सत्यमभवादिति ध्रुतेलोकमसिद्धम-
त्यासत्पविभाग तस्य ज्ञानाविद्येति च दर्शयित्वा परमोऽयं सत्याम य-

विभागो न सिद्ध्यतीत्याह— १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥

सत्यमेवमनृतं च दुर्लभं ॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥

१॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥

१॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥

१॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥

१॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥

दुर्लभमिति चेत्, किं मृगावस्तु शुक्तिरजनादि सत्यद्विस्तृतः पृथक्

वत्तापृथक् आहो पृथगपृथगात्मकम् । अन्तर्बन्धनीयस्य परातर्हीकारा-

दिति विफल्यार्थं हेतुयोन-सत्यत इति । सत्यमेवेति । अत्राप्या

ताविकमत्यभेदाश्रयत्वायोगादित्यर्थः ॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥

द्वितीयतृतीयकल्पौ हेतुवर्ति ॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥

सत्यतो यदि मृगानि भिद्यन्ते सत्यमेवे सुन्दरां तदिष्यताम् ॥

न ह्ययात्मकतयाऽनृतं मतं पक्षयोः कथितदूषणद्वयात् ॥ १॥ १॥ १॥ १॥

सत्यतो यदि मृगेति । सत्याभिन्नस्य मृगात्वायोगात् तदपि

सत्यमेव स्यात्, तदभिन्नस्येतरस्य वा मृगात्वापत्तौ द्वितीयकल्पे सत्या-

सत्यविभागो न स्यात् । द्वयात्मकतया पृथगपृथगात्मकतया । पक्षतो

परमेक । भिन्नाभिन्न-वपक्षयोः । एकैकपक्षोक्तदोषस्य-समुच्चयेऽप्य-

ज्ञाताभासैरित्यर्थः । एतद्योपलक्षणम् । निरोधादपि पक्षः । एतानुपपन्न

इति भावः ॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥

१॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥

१॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥

१॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥

१॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥

१॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥

१॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥

१॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥

वेदवाक्येति । अग्निहोत्रादेरिति शेषः । जुदेति चैत्यबन्द्-
नादिरिति शेषः । इतीत्यम् । अतः पूर्वोक्तविकल्पदूषणादेतोः । ब्रह्म-
वादिंसमयादद्वयब्रह्मणो बाहिरन्यत्र भ्रुत्वमभिनिवेशो यस्य, सत्यप्रप-
ञ्चाभिमानित्यर्थः ॥ ४१ ॥

“ब्रह्मवादिंसमयाद् बाह्यमुक्तः” इत्यनेन सूचितमुक्तप्रकारेण सत्या-
सत्यविभागं कयापितुं ब्रह्मवादी शक्नुयादित्येकं विवृणोति—
सत्यमेवममृतं च भेदतः कल्पितं भवतु वर्णिताश्रयात् ॥
तत्र तद् घटपितुं हि शक्यते नेतरत्र कथितोपपत्तिभिः ४२ ॥

सत्यमेवममृतमिति । भवतु भवेत् । तत्र ब्रह्मवादे, तद् भे-
देन सत्यासत्यकल्पनं वर्णिताश्रयाद् घटपितुमिति संबन्धः । इतरत्र
मतान्तरे एवं नेति संबन्धः ॥ ४२ ॥

एवं मलसादिममाणविषयस्य तत्तदुचितव्यवहारसमर्पस्यापि
मिथ्यात्वात् तद्व्योपक्रमसादेव्यवहारिकप्रमाणत्वमेव न तु वेदान्त-
वत् तात्त्विकमबाधितानाधिगमबोधनलक्षणं मामाग्यं, वेदान्तैरेवाह्वय-
स्वरैरनवकाशैरर्थतो बाधितविषयत्वादनुद्धव्योपकत्वाभावाच्चेत्यश्रित-
स्ममेवमुपनंहरति—

व्यावहारिकमतोऽवगम्यतां
मानजातमखिलं न तात्त्विकम् ॥
बाह्यवस्तुविषयं विरोधतो-
ऽनुद्धव्योपविधिश्चकत्यसंभवात् ॥ ४३ ॥

व्यावहारिकमिति । व्यवहाराद्भूमित्यर्थः । यतो बाह्यवस्तु-
विषयमखिलं मानजातं न तात्त्विकम् अतः व्यावहारिकं गम्यतामिति
संबन्धः । अतात्त्विकत्वे हेतुमाह-विरोधत इति । परास्मि ता-
नोति श्रुतिविरोधादित्यर्थः । अनुद्धव्योपेति छेदः ॥ ४३ ॥

इदानीं साधितमर्थं हेतुत्वेन मनसि निषाय तदनुवादेन परमप्र-

२ अध्याये अनात्मप्रत्यक्षस्य न तादृिकप्रामाण्यम् । २७-

ननु "सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्य सत्प्रत्यक्षं विद्य-
मानोपलम्भनात्" इति सूत्रेण जैमिनिः सविकल्पनिर्विकल्पोरात्मोना-
त्मविषयोश्च प्रत्यक्षयोः साधारणमेव लक्षणमवोचत् । तत्र च सदिस-
र्धस्य सत्त्वाभिधानात् सर्वमेव प्रत्यक्षं तत्त्वावेदकमिति तन्मतमिति
वादरायणस्यापि तदनुमारेणैवाशयो वर्ण्यतामित्याशङ्क्याह-

सत्संप्रयोग इति जैमिनिरप्युवाच ।

यल्लक्षणं तदुभयोः सममेव विद्यात् ॥

आपाततस्तदथ युक्तिनिपीडितं सत्

सन्मात्रसंविदि निपीदति निर्विशङ्कम् ॥ ४६ ॥

सत्संप्रयोग इति । लक्षणं प्रत्यक्षस्येति शेषः । उभयोः

सविकल्पाकर्तृविकल्पकयोश्चात्मानात्मविषययोर्धा- आपाततोऽविचा-
रितमेव समं विद्यादिति सम्बन्धः । आविचारदेशाद्योमेव घटादेः
पृथक्त्वानुपवादः । कुत एवं तत्राह-अथेति । अर्थान्तर- । यु-
क्तिनिपीडितं युक्त्याऽऽलोचितं सत् तल्लक्षणं सन्मात्रस्य सत्संमिन्या-
त्ममात्रस्य सांविदि निपीदति पर्यवस्याति । सर्वप्रपञ्चार्थगुणसत्तयैव
घटादेः सद्वुद्ध्युपपत्तस्तस्य न ततः पृथक्त्वं कल्पनीयमिति
सदेवेत्यादिश्रुतेष्वलादात्मैव सत् जैमिनीयप्रत्यक्षलक्षणसूत्रेऽपि विव-
क्षित इति प्रपञ्चमस्वमापातदृष्ट्यैव प्रतीयते इति न तद्व्याप्ति-
न्यायमूलं वादरायणमुखमन्ययापिन्यमिति भावः ॥ ४६ ॥

किं च जैमिनीयसूत्रान्तर्गालोचनयाऽप्येवमेवसाह-

तत्रापि दुर्घटमवैति यदा तु तत्त्व-

पोधं विवक्षति विस्तृत्य विकल्पजालम् ॥

किं कारणं वदति येन स तत्त्वगोमि-

विज्ञानमर्थमवबोधयदप्रबुद्धम् ॥ ४७ ॥

तत्रापीति । आपरेवधारणे । जैमिनिः स्वत्वापातदृष्ट्या

प्रत्यक्षमावस्य सत्संप्रयोगजन्यत्वमभिधाय यदा तत्र प्रत्यक्षमात्र इदं

लक्षणे दुर्घटमवैति तदा ; विकल्पजालमनात्मप्रत्यक्षं विस्तृत्य तत्त्वो-

धमेव विवक्षतीति सम्बन्धः । नन्वेतत् किञ्चनाञ् ज्ञातीमिति पृच्छ-
ति-किं कारणमिति । कस्मात् कारणादित्यर्थः । उत्तरं-वदती-
ति । स जैमिनिर्धेन इतुनाऽप्रबुद्धमर्थं बोधयद् विज्ञानं तत्त्वगामीति
वदतीति सम्बन्धः । एव चाज्ञातार्थविषयबोधस्यैव प्रमाणत्वं तत्स-
मतामिति प्रत्यक्षसूत्रे आपातदृष्ट्यैवानात्मप्रत्यक्षलक्षणाभिधानम् । आत्म-
नोऽन्यस्याज्ञातत्वासम्भवस्योक्तत्वादिति भावः ॥ ४७ ॥

ननु जैमिनिनाऽप्रबुद्धार्थज्ञानं प्रमाणमिति, कुत्रोक्तमित्याकाङ्क्षा-
यामाह—

औत्पत्तिके हि भगवानयमप्रबुद्ध
मर्थं प्रमाणविषयं कथयाम्बुव ॥

अत्राह तत्र ननु धर्मगतं प्रमाणं
तत्त्वार्थगामि कथितं न परात्मगामि ॥ ४८ ॥

औत्पत्तिक इति । अयं जैमिनिर्भगवान् औत्पत्तिकसूत्रे, “अर्थेऽ-
नुपलब्धे तत्प्रमाणम्” इति भागेनाप्रबुद्धमर्थं प्रमाणविषयं कथयाम्बुव
इति सम्बन्धः । नन्वेन सूत्रेण धर्मप्रमाणस्य चादनाया एवाज्ञाता-
र्थव्यक्तया तत्त्वावेदनप्रामाण्यमुक्तं, धर्मस्यैव जिज्ञास्पर्शेन प्रका-
शत्वात्, न तु परमात्मप्रमाणस्य, तस्य तत्रानुपपत्त्यादिति बद्धं त-
त्राहति । तत्र औत्पत्तिकसूत्रे । नन्विति प्रतिद्वी ॥ ४८ ॥

सत्यं, तत्सूत्रं धर्मचोदनावप्य न तु तावन्नाश्रयाच्चरत्वादे-
व्यावहारिकदृष्ट्यैव मुख्यज्ञाततायाः स्वप्रकाशात्मनोऽन्यत्रात्म-
त्वात् । एतदपि तत्र जैमिनिमम्मतेन “अर्थेऽनुपलब्धे तत् प्रमाणं वाद-
रायणस्य” इति तस्य वादरायणसम्मतत्वं दर्शनात् । तस्य चोक्तन्यायेना-
त्मप्रमाणस्यैवानुपलब्धार्थतया, तत्त्वावेदकत्वसम्पत्तेरित्याशयेन परि-
हरति—

सत्यं यथाह पितृमान् व्यवहारदृष्टि-
माश्रित्य तत् कथितवान् प्रकृतोपयोगात् ॥
दूरप्रसारितनिष्ठानिगूढभाव-
स्तदूचादरायणमतानयनात् प्रतीयतः ॥ ४९ ॥

२ अध्याये अनारम्भप्रत्यक्षस्थानं तारिखकप्रामाण्यम् । २९

सत्यमिति । पितृमोक्षं पित्रादिभिरास्तबुद्धिः । प्रकृतोपयोगात्
प्रस्तुतधर्मविचारोपयोगाद् व्यवहारदृष्टिमाश्रित्य जैमिनिस्तत्र कथितः
वानिति वयं प्रतीमः । कुतस्तत्राह—तद्वादरायणेति । तत्र सूत्रे
वादरायणमेतस्यानपनादाकर्षणादिति सम्बन्धः । ननु वादरायण-
स्यापि चोदनायास्तत्त्वावेदनप्रामाण्यं सम्पत्तमेवेति सूचनार्थं तत्र
तदुपन्यासः किं न स्यादेत्याशङ्काह—दूरप्रसारित इति । दूरे
उत्तरमीमांसायां प्रसारितः प्रकटीकृतो योऽर्थस्तस्माद्विष्टो नितरां
सिद्धो नैर्गङ्गिको निगूढो भावोऽभिप्रायो यस्य । जैमिनेः स तथा ।
आरम्भणाधिकरणादौ निरूपितात्मतत्त्वस्य श्रुतिन्यायसम्पत्तयेत्याऽन्य-
थाभावासम्भवेन न वादरायणस्य चोदनातत्त्वावेदकत्वं संभवेत्, अगो
जैमिनेरपि तदुदाहरणेन तथैव भावो यथापि, तथापि, कर्मसु प्रवृत्त्यङ्ग-
तया सामान्येनैव तदभिधानंभिनि भावः ॥ ४९ ॥

ननु “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः” इति वेदान्तेषु विधिध्वङ्गो जैमिनोरेव
तदर्थनिरूपकव्यासस्यापि चोदनात्तारिखकप्रामाण्यमेव । संमतमस्ति-
त्याशङ्काह—

॥ द्रष्टव्य इत्यपि विधिर्न विधिप्रमेय-
मात्मानमेव विनियच्छति तत् कुतश्चेत् ॥ ५० ॥

अज्ञातता च परमात्मन एव यस्माद्-

यस्माच्च कर्तृवशवर्ति न दर्शनं तत् ॥ ५० ॥

द्रष्टव्य इति । एतद् वाक्यमपि न विधिरित्यर्थः । किंपरं
तर्हिदं वाक्यमित्याशङ्काह—विधिप्रमेयमिति । विधीयते ज्ञायतेऽ-
ज्ञातोऽर्थोऽनेनेति विधिः प्रमाणं तस्यात्मानमेव प्रमेयं तद् वाक्यं विनिय-
च्छति विशेषेण निवर्त्यतीत्यर्थमेतदेव शङ्क्यपूर्वकमुपशदयति—तत् कुत-
श्चेदित्यादिना । पदज्ञातं तदेव प्रामत्सापूर्वकं प्रमाणेन ज्ञायते सर्वैः, वि-
शेषतो मुमुक्षुणाऽज्ञानं चात्मतत्त्वमेवेति तदेव प्रमाणानां विषय इत्येतद्
वाक्यं दर्शयतीत्यर्थः । ननु तद्व्यपत्तयाद् विध्यर्थेव तस्यास्त्वित्या-
शङ्का तस्याः प्रममाध्याय एव निरस्तत्वात् तद्व्यपत्त्येन तदर्थत्व-

मित्याह-यस्माच्चेति । कर्तृवशवति त्रिर्घनीन धर्तृव्यापारसाध्यमि-
ति यावद । तर्कोरे उक्तशङ्कानिष्टत्वे ॥ ५० ॥ ३० । ३० । ३०

ननु कथं तस्य वाक्यस्यात्मममेयतानियामकत्वम्, कृत्याश्च इति
तस्यस्य । वक्ष्यमाणमूत्रविरोधादित्यत आह-

अहं कृत्यतृचक्ष पाणिनिवचः स्वष्टं विधत्ते यत -
तस्माद् दर्शनयोग्यतां वदति नस्तस्यो न तत्त्वान्तरम् ॥
तस्मादात्मपदार्थमात्रनिर्घर्तं मेयस्त्वमेकान्ततो
द्रष्टव्यादिवचो वदत्यनुभवादज्ञान आम्ना यतः ॥ ५१ ॥

अहं इति । चकारात् परतः इति शब्दो द्रष्टव्यः । विधत्ते अहं-
कृत्यतृचक्ष" इति मूत्रमर्हार्थे कृत्यादित्यपमिति शेषः । यत एव तस्मात्
कृत्यात्मकत्वमप्यस्यो नोऽस्मान् पति आत्मनोऽज्ञातवपुरुषार्थत्वाभ्यां
दर्शने योग्यता वदति न तत्त्वान्तरे, विधिरूपमर्थान्तरमित्यर्थः । त-
स्मात्त वादरायणस्य चोदनातात्त्रिकप्रमाणस्य सेवतम्, किं त्वात्ममा-
त्रस्य प्रमाणाविषयत्वमितित्येव शेषेनाह-तस्मादात्मेति । द्रष्टव्यादि
वच आत्मा द्रष्टु योग्य इत्यनयो वचोभेदेन मेयस्त्वमात्मपदार्थनि-
यतामिति निश्चित्य वदतीति सम्यग्म् । नन्वज्ञातता यदादेरप्यनु-
भूयत इत्याशङ्क्य तदवच्छिन्नात्माज्ञातैव तत्रानुभूयत इत्याशयेना-
ह-अनुभवादिति । यतो मामह न जानामीत्यनुभवादज्ञातैवा-
ज्ञातोऽत उक्तरीत्याऽन्येषांज्ञातस्य प्रमाणाभावा इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

किञ्च सत्समयोगमूत्रपर्यालोचनयाऽपि नानात्वप्रत्यक्षस्य तात्त्विक-
प्रमाणस्य लभ्यते, तत्र हि विद्यमानोऽलम्बनादित्यर्थस्य विद्यमान-
तामात्र हेतुः प्रतीयते । न तु परमार्थसत्त्वम् । यद्यपि युक्तिरजदादेर-
पि विद्यमानतात्त्विकस्य तथाऽन्यपर्यालोचनविशेषोपपत्त्याविशिष्ट विद्यमा-
नत्वं तत्र नास्तीति तदपेक्षया युक्तिका सतीति तत्त्वस्य सत्त्वमप्य-

गजन्वमित्युक्तमित्याशयेनाह—

रूप्यादिविभ्रममपेक्ष्य हि शुक्तिकादौ
सत्संप्रयोगजनितैव तु बुद्धिवृत्तिः ॥
तामप्यपेक्ष्य सति संहृतसर्वभेदे

। सत्संप्रयोगजनिता भतिरभ्युपेया ॥ ५२ ॥

रूप्यादीति । शुक्तिकादौ हि बुद्धिवृत्ती रूप्यादेविभ्रममपेक्ष्यैव
सत्संप्रयोगजनितेति सम्बन्धः । तुशब्दोऽप्यभ्युपेयविशेषं शुक्तिका-
दिबुद्धिवृत्तेर्दर्शयति । ननु किमिति शुक्तिकादेरापेक्षकमेव सत्यत्वं
मुच्यते परमार्थगैव किं न स्यात्, तत्राह—तामपीति । शुक्तिका-
देरेपि श्रुत्यादिविभिनिषिध्यमानत्वेन सर्वप्रपञ्चानिषेधावधारितात्माने स-
ति या मतिः सा ता शुक्तिकामप्यपेक्ष्य सता निरतिशयमता तेन स-
प्रयोगजनिताऽभ्युपेयेति सम्बन्धः । अत्रात्ममतेः सत्संप्रयोगजन्यत्व
परीत्योक्तम् । एव च जैमिनीयप्रत्यक्षलक्षणवर्णादीनि नानात्मप्रमाण-
स्य तात्त्विकत्व सिद्ध्यतीति भावः ॥ ५२ ॥

ननु सद्रूपशुक्तिकादेरापि सापेक्षं चेत् सत्त्वं तदात्मापि सत्त्वात्
तद्वत् सापेक्षसत्त्वं एव स्यादित्याशङ्क्य, अविद्यावत्कार्यान्वयतस्तत् तत्रो-
पायिरित्याशयेनाह—

वेदान्तवाक्यजनितां परमात्मबुद्धि
वृत्तिं व्यपेक्ष्य पुनरत्र न काचिदस्ति ॥
सत्संप्रयोगजनिता भुवनत्रयेऽपि
बुद्धिस्तमोविरचितं हि जगत् समस्तम् ॥ ५३ ॥

- वेदान्तेति । तत्रास्त्रित्वे, हेतुपाह—तमोविरचितमिति ।
तथा च सर्वस्यात्मज्ञाननिरस्पत्वादात्मैव सन्न ततोऽप्यत्र सदस्ती-
त्यर्थः ॥ ५३ ॥

एव धर्मोऽपि चोदनाप्रामाण्य व्यापहारिकमेव न तु तात्त्विक-

मिरवाद्येनाह—

धर्मोऽपि तत्त्वमतिरेव तु चोदनायाः
 सत्त्वादिचस्तुनि यथाऽश्वनिबन्धेना धीः ॥
 अज्ञानताऽपि सदृशी व्यवहारकाले
 तत्त्वावयवसमये न तु तत्त्वबुद्धिः ॥ ५४ ॥

धर्मोऽपीति । सगो यावत्तु भावः सत्त्वं तदादिपर्येषामावत्तु
 तद्रूपं पदं वस्तु तस्मिन् । सत्त्वमिति भावो न विशिष्टता । भावाभाव-
 वस्तुत्पत्त्यादेज्ज्या धीर्यथा यादृशी स्वप्नेव वस्तुतत्त्वस्युत्पत्त्या, तुशब्द-
 स्तथापि, तथा चोदनायाः सकाशाद्धर्मोऽपि तत्त्वमतिरेव धर्मो स्वर्ग-
 मतिरेव मयति न तु धर्मस्य तावता तत्त्वं मिथ्यासीत्यर्थः । ननु ध-
 र्मस्य ब्रह्मवद्भावात् कथं तत्त्वमाणस्य घटादिवत्त्वमाणमात्रमिदं
 न आह—अज्ञानताऽपीति । अज्ञानोऽन्यस्यास्त्वमकाशतया तत्त्व-
 त्वाज्ञानतायोगाद् घटादिवत्त्वैव तस्य साऽपीति भावः । धर्ममाण-
 स्यापि घटादिप्रमाणतुल्यत्वं हेतुमाह—तत्त्वावयवोपेति । तत्त्व
 बुद्धिः परमार्थत्वबुद्धिः धर्मस्येति शेषः । तत्त्वविचारसमये धर्मस्यापि
 घटादिवत् तत्त्वबुद्धोर्नास्ति तत्त्वमाणयोर्न कोऽपि विशेष इति
 भावः ॥ ५४ ॥

ननु सद्यः त्वयाभवदिति तावत् सत्यपरिणामः भवेत्तुः श्रूयते,
 अन्यथा अभवदित्ययोगात् । परिणामश्च परिणामिममानमत्ताक इति
 मध्यो ब्रह्मवत्त्वमेवेति कथं तत्त्वमाणं तत्त्वावेदको न भवेदित्याशङ्क्य
 अन्यथाभावमार्थं तत्र भवनशब्दार्थः । अन्यथाभावश्च विवर्तत्वेऽप्य-
 स्ति, अन्यथा सद्यं चानृत्तं च तत्त्वमभवदिति तद्वाक्यशेषे सत्यस्यानृत्त-
 भवनोत्पत्त्यनुपपत्तेः । किं च वाच्यारम्भण विकारो नावयवमित्या-
 दिश्रुतिरपि प्रागुक्तन्यायेन विवर्तनादमाश्रित्य सत्यपरिणामनिवार-
 णेन मन्वादादिबुद्धिनिषेधात्तत्त्वं परमार्थसमुच्चैरपहर्तुं मृष्टया, तद्वि-

रौपादपि न परिणामवादः श्रुतिसंमत इत्याशयेनाह—

आरम्भणादिवचनं सकलं प्रवृत्तं

प्रत्यक्षबुद्धिविषयादपहर्तुमुचैः ॥

तत्त्वं यथोदितनयेन विवर्तवाद-

माश्रित्य सत्यपरिणामनिवारणेन ॥ ५५ ॥

आरम्भणादिवचनमिति । वाचारम्भणं विकारो ना-
मधेयमिति श्रुतिर्हि विकारस्य घटादेः शब्दालम्बनमात्रत्वमाह ।
मृत्तिकेत्येव सत्यमित्युत्तरवाक्यं चैवकारेण विकारं व्यावर्त्य
कारणमात्रस्य भूदादेः सत्यत्वेऽक्षणा प्रत्यक्षादिविषयात्तत्त्वम-
पहरति । ततो घटादेः श्रुत्या विवर्तत्वमाश्रितं सत्यपरिणामित्वं
च निवारितमिति वृद्धलादक्षादेरपि विवर्तमात्रविषयत्वसिद्धेर्नाक्षादेः
स्ताद्विक्रमामाप्पमित्याशयः ॥ ५५ ॥

ननु तदनन्यत्वमिति सूत्रेण सूत्रकारः कार्यस्य कारणाभेदमाह ।
कारणं च सत्यमिति तदभिन्नं कार्यमापि तथैवेति त्वात्रिकाप्य-
याभार्यं दर्शयता तेन परिणाम एवाश्रितस्ततः “सत्यपरिणामनिवार-
णेन” इत्येतदसङ्गतमिति चेत्तत्राह—

वाक्यप्रवृत्तिमनुसृत्य च सूत्रकारः

सिद्धान्ततामनयदत्र विवर्तवादम् ॥

तत्त्वप्रकाशनविधावपहृत्य शक्ति-

आरम्भणादिवचनादपरप्रमायाः ॥ ५६ ॥

वाक्यप्रवृत्तिमिति । सूत्रकारो हि येनाश्रुतं श्रुतं भवतीत्या-
दिनैकविज्ञाने सर्वविज्ञानमभिज्ञया सर्वस्मित्वविषयवाक्योपक्रममनु-
सृत्यारम्भणादिवचनादनात्मप्रमायास्तत्त्वमाणस्य तत्त्वप्रकाशनेत्या-
दनशक्तिमपहृत्य विवर्तवादं सिद्धान्ततामनयदिति सम्बन्धः । सूत्र-
कारो हि तदनन्यत्वे कार्यस्यारम्भणशब्दादिभ्य इति हेतुं वाचार-
म्भणादिश्रुत्यर्थमेवाह । तस्याथ विकारमृषात्वमर्थ इत्युक्तं, ततश्च त-
दनन्यत्वं न तदभिन्नत्वं किं तु ततः पृथक् सत्त्वाभाव एव, तच्च परिणा-

मवादेऽनुपपन्नः, तत्रैवदभेदेऽपि कार्यकारणयोः पृथक्त्वस्यापि सत्त्वात् ।
विवर्तस्य तु न ततः पृथक्त्वमिति मतीयमानभेदस्य मृषात्वमेव सू-
त्रकारस्यापि संमतमिति विवर्तवाद एव सिद्धान्त इति भावः ॥५६॥

ननु भोक्त्रापचोरेति पूर्वसूत्रे स्याल्लोकवादिति समुद्रे इव वीची
तरङ्गबुद्बुदादिविकाररूपेण ब्रह्मान्योऽन्यविलक्षणचेतनाचेतनविवि-
धमपञ्जात्मनाऽनेकरसमिति दर्शितमिति तेन समम्, एवं सति विरोधः
स्यादिति चेन्न, तस्य विरोधः स्यात्, उभयस्यापि तत्समत्वेन चैतदापि
तत्समतं भवति विरुद्धयोस्तदयोगात् । अत एकमभ्युपगमवादेनेति व-
क्तव्यम् । तत्राप्यद्वैतविरोधिपरपक्षव्यावृत्तये स्वसिद्धान्तानुकूलतया
च पूर्वं विकारवादोऽभ्युपगत इति न तेनास्य सिद्धान्तस्य विरोध
इत्याशयेन वादिना कार्यविषयाभ्युपगमप्रकारवृत्तिविध्यमाह—

आरम्भसहतिविकारविवर्तवादा-

नाश्रित्य वादिजनता खलु बावदीति ॥

आरम्भसहतिमते परिहृत्य वादी

मावन्न संग्रहपदं नपते मुनीन्द्र. ॥ ५७ ॥

आरम्भेत्वादिना । कारणात्तन्वादेः सकाशादसन्तभिन्न-
स्योत्पत्तेः प्रागसतः कार्यस्य समवाय्यसमवायिनिमित्तेनोत्पत्तिरि-
त्यारम्भवादः ।

अणुता समुदाय एव घटादिलक्षणं कार्यं न तु तदुत्पत्तं
वस्त्वन्तरमिति संहतिवादः ।

मृदादेस्ताविकोऽन्यथामात्रो घटादीरेति विकारवादः ।

अताविकोऽन्यथामात्रो रज्जोरिव सर्पादिरिति विवर्तवादः । ।

तानेतानाश्रित्य वादिजनता तत्समूहो बावदीति अतिशयेन
वदति मुखरीभवतीति यावत्, खल्विति सम्बन्धः । एत-
न्मतेदमदर्शनस्य मस्तुवमुपयोगमाह—आरम्भसहतिमते इति ।
एतन्मतद्वयमुपेक्षाद्वयमज्ञानो जगत्कारणवादिमन्वयस्यात्यन्तिक-
मेदाश्रयारम्भमहतिपक्षोत्पत्तिविरोधशङ्का परिहर्तुं समुद्ररक्षादेरिवा-

भेदोपपत्तेर्देन कार्यकारणभाव उपपद्यते, लोके तथादर्शनादिति ना-
स्त्यन्तभेदस्तद्व्याप्तिरसिध्यतीति पराश्रितपरिणामवादं, सिद्धान्ततया
विवर्तवादं च द्वयं सूत्रकृतमग्रहपदं नयते संगृह्णातीत्यर्थः ॥ ५७ ॥

ननु परमनिवृत्तये विकारवादोऽपि संगृहीतश्चेत् तर्हि सोऽप्या-
वश्यक एवेति कथं तस्याभ्युपगमवादत्वमिति चेत्, न । एवं विवर्तेनापि
तत्परिहारसमवात् । किमिति तर्हि तत्संग्रह इति चेत्, मन्दजनप्रतीतिवि-
रोधं परिहर्तुमित्युक्तमेव विवृणोति—

तत्रापि पूर्वमुपगम्य विकारवादं
भोक्त्रादिसूत्रमवतार्य विरंघनुत्तयै ॥

प्राधर्तत व्यवहृतेः परिरक्षणाय

कर्मादिगोचरविधायुपयोगहेतोः ॥ ५८ ॥

तत्रापीति । तत्रापि विकारविवर्तयोर्मध्येऽपि विवर्तवादात्सू-
त्रमद्वये जगद्योनौ वेदान्तसमन्वयस्य भोक्तृभोग्यादिभेदग्राहिममाण-
विरोधशङ्कापनुत्तयै विकारवादं परकीयमभ्युपगम्य तद्विषयं “भोक्त्रा-
पक्षरविभागश्चेत्प्राप्तोक्तवत्” इति सूत्रमवतार्य मुनीन्द्रः सूत्रकारः प्रा-
धर्तत विरोधपरिहारे प्रवृत्तवानिति सम्बन्धः । ननु किं विवर्तवादे-
न सा शङ्का परिहर्तुमशक्येत्याशङ्क्य एकमिति प्रति तेन सा सुपरिह-
रापि भेदाभिनिविष्टचित्तं प्रति विकारवादेनैव तत्परिहारः सुकर इ-
त्याशयेनाह—व्यवहृतेरिति । लोक उद्काहरणादितत्तदर्थिनो
नियमेन घटादौ प्रवृत्त्यादिव्यवहारस्य दृष्टस्य संरक्षणात्कर्मकाण्डाव-
गताग्निहोत्राद्यनुष्ठानस्य ब्रह्मवशादिनिवृत्तेश्च प्रापकीविधिनिषेधोप-
योगाच्च हेतोर्विकारवादमुपगम्येत्यनेन सम्बन्धः । तत्र हि भेदाभे-
दसत्त्वाल्लोकमसिद्धमेदो न निषिध्यते कारणादयत्नं चोपपादितं भ-
वतीति भगवता, सोऽभ्युपगम इति भावः ॥ ५८ ॥

। ननु प्रपञ्चमुक्तत्वादपेक्षितत्वाच्च परिणामवाद एव सिद्धान्तो-
ऽस्तु अन्यथा । स्वाभिमतविवर्तस्यैव प्रपञ्चाभिधानं किं न स्यादित्य-

त आह—

साक्षादिहाभिमतमेव विवर्तवाद-

माहृत्य सूचयति पूर्वमपेक्षमाणः ॥

आरम्भणादिवचनेन विवर्तवादं

शक्नोति वक्तुमुदिते परिणामवादे ॥ ५९ ॥

साक्षादिति । इहास्मिन्शास्त्रे विवर्तवादः साक्षादभिमतः स्व
प्रतिज्ञातशुद्धद्वैतसमन्वयोपपादकत्वात् । विकारस्तु नैवमिति विवर्त-
मेव सूत्रकार आहृत्य मुख्यत एव सूचयति । तत्रापि परिणामवादमु-
त्वेन कार्यकारणयोरत्यन्तभेदं निराकृत्य, तत्संगतमापि भेदं निराकुर्व-
न्विकारवादमप्युपेक्षते । अन्यथा स्वस्यैवोभयत्र व्यापारे गौरवाद्दि-
वर्तवादस्य विकारपूर्वकत्वाच्च—माक्तनयुत्सयवायं वक्तव्य इति स
प्रागभ्युपगतोऽनो न तस्य प्रागुक्तिमात्रेण मिद्धान्तत्वामेत्याशयेना-
ह—पूर्वमपेक्षमाण इति । एतदेव विष्टयति—आरम्भणेति ।
प्रथमं परिणामवाद उद्दिष्टे उक्तं सति आरम्भणादिवचनेन विवर्त-
वादं वक्तुं शक्नोति नान्यथा, कार्यकारणस्वरूपस्यामतीतो तस्य मि-
थ्यात्वमतिवक्ष्ययोगादित्यर्थः ॥ ५९ ॥

लौकिकदृष्टान्तेनाप्यमुमर्थमाह—

आकृत्य भूमिमधरामितराऽधिरोढुं

शक्येति शास्त्रमपि कारणकार्यभावम् ॥

उच्यते पुरा परिणतिप्रतिपादनेन

संप्रत्यपोहति विकारमृषात्वसिद्धयै ॥ ६० ॥

आकृत्येति । यथा मासादमारुह्युणा तदुपापसोपानस्वार्थ-
रागप्रेःस्पर्शा भूमिं पदव्यासस्थानमवस्थानसोपानपर्वेति यावत् ।
तामाग्रेतरोपरिगता भूमिरधिरोढुं शक्येति प्रामिद्वयमिति शेषः । एवं
शास्त्रमपीत्यादिना सम्बन्धः । परिणतिप्रतिपादनेन मोक्षत्रादिमूत्रे-
णेति शेषः । संप्रति आरम्भणाधिकरण इत्यर्थः । विवर्तत्वमनुत्पादनं
हि कारणात्कार्यस्य भेदादिसत्त्वनिषेध एव स्यात् । न च प्रज्ञानि

प्रपञ्चभेदमसङ्गे मन्येर भवतीति भेदप्रसञ्जकपरिणामवादस्य तन्निषे-
धकविवर्तवादस्य च क्रमो युज्यते। श्रुतावोपि सृष्टिवाक्येनारोपित-
प्रपञ्चस्य ब्रह्माणं नेतिनेतिवाक्येन निषेधादिनिर्भावः ॥ ६० ॥

परिणामविवर्तवादयोर्दृष्टान्तसाम्यं दर्शयन्नुक्तमर्थं विशदयति—

विवर्तवादस्य हि पूर्वभूमि -

वेदान्तवादे परिणामवादः ॥

व्यवस्थितेऽस्मिन् परिणामवादे

स्वयं समायाति विवर्तवादः ॥ ६१ ॥

विवर्तवादस्य हीति । वादे शास्त्रे । परिणामवादे व्यवस्थिते
प्रमत्ते सति विवर्तवादः स्वयं समायातीति भेदाभेदाश्रयणेनात्य-
न्तभेदाद्विपुत्राचित्तस्य बह्यमाणन्यायेनानायासेनैव तदापि निराकर्तुं
शक्यमित्यर्थः ॥ ६१ ॥

ननु “कथं नु मगवः स आदेशो भवति” इति श्रुतिरेकवि-
ज्ञानात्सर्वविज्ञानमाप्तिपत्नी शुद्धाद्वैतमाप्तिपत्य मृदादिदृष्टान्तोपादानेन
परिणामं विवसति । एकास्मिन् वाक्ये च पूर्वानुरोधेन बोधोत्तरं नेनव्यम् ।
अतस्तन्मूलं सूत्रमपि तदाशयं किं न स्यादित्याशङ्क्य कथं न्विति
वाक्यस्य पूर्वपक्षतया शुद्धाद्वयस्य वाचारम्भणं विकारो नामधेयं
मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादिना विकारमृषात्ववर्णनेनोपपन्नमानन्या
च न विकारवादस्य प्रथमं श्रवणेऽपि संमतत्वं किं तत्कविधया वि-
वर्तत्वव्युत्पादनहेतुतेषां पूर्वपक्षतया च श्रुतिमूलकाराभ्यां प्रथमं स
आह्वय इति दृष्टान्तान्तरेणाह—

उपायमातिष्ठति पूर्वमुचैरुपेयमाप्तुं जनता यथैव ॥ ६२ ॥
श्रुतिर्मुनीन्द्रश्च विवर्त्तसिद्धौ विकारवादं वदतस्तथैव ॥ ६२ ॥

उपायमिति । आतिष्ठाने अनुनिष्ठाने करोतीति यावत् ।
उपेयं फलम् । जनता जनममूहः ॥ ६२ ॥

कस्य तर्हि विकारवादः संमतो य इहाभ्युपगम इत्युच्यत इत्या-

शङ्का प्रायुकारम्भादिप्रतानामभ्युपगन्तुनाह—

आरम्भवादः कणभक्षपक्षः

संघातवादस्तु भदन्तपक्षः ॥

सांख्यादिपक्षः परिणामवादो

चेदान्तपक्षस्तु विवर्त्तवादः ॥ ६३ ॥

आरम्भवाद इति । कणभक्षो वैशेषिकस्तदिष्ट इत्यर्थः । भदन्तो बौद्धः, सांख्यः कापिलः । आदिपदात् पक्षलक्षिः ॥ ६३ ॥

विकारवादस्य परकीयमद्वैतकीर्तनफलमाह—

विकारवादं कपिलादिपक्ष-

मुपेत्यवादेन तु सूत्रकारः ॥

श्रुतिश्च सजल्पति पूर्वभूमौ ।

स्थित्वा विवर्त्तमतिपादनाय ॥ ६४ ॥

विकारवादानेति । उपेत्यवादेन अभ्युपगमसिद्धान्तेनेत्यर्थः । अभ्युपगमसिद्ध्य ॥ ६४ ॥

अतु कारणस्य स्वान्तरापत्तिः परिणामो यथा मृदोऽप्यद्या-
त्मता, सा च विवर्त्तेऽप्यस्ति, रज्ज्वादेः सर्वाद्यात्मवाददर्शनात्तत्कथं
तयोर्भेद इत्याशङ्का विवर्त्तविलक्षण परिणामस्वरूपमाह—

अमेदिनं सावयवस्य सत्त्व-

विचित्ररूपान्तरदर्शकत्वम् ॥

यदन्ति धीराः परिणाममस्या

वसुन्धराया इव सत्त्वसृष्टिम् ॥ ६५ ॥

अमेदिन इति । एकस्येत्यर्थः । एतच्चास्मत्वादवैलक्षण्यार्थमु-
क्तम् । एकस्यास्मत्त्वानङ्गीकोणादारभ्यास्मत्त्वमयोर्भेदाय । साव-
यवस्येति प्रज्ञावैलक्षण्यविलक्षणपाय । सत्त्वादयो हि गुणाः प्रधानाव-
यवतया परस्परमसृष्टा एतं सत्त्वमानमित्यमेदिना सावयवस्येत्युक्त-
म् । एव यथा कारण यथा मृदादेरापि परिणामिनः स्वरूपं द्रष्ट-
व्यम् । निरवयवस्य परिणामो, न सम्भवति, लोके तथा दर्शनादि-

२ अध्याये विवर्तवादस्यैव साक्षादभिमतत्वम् । ३९

ति; नैतदसम्मात्रे । सत्येति कार्यस्वरूपतोऽपि श्रुतिरजतव्यावृत्तय
उक्तम् । विचित्रेति तत्स्वरूपकतिर्नम, विवर्तपरिणामपोरुपपन्न सम-
त्वात् । रूपान्तरेति संघातव्यावृत्त्यर्थम्, संघातस्य मंहन्तृभ्यो रूपान्तर-
त्वाभावात् । अथ वाऽभेदेन इत्यनेन संघातस्यापि व्यावृत्तिः, संह-
न्तृणामनेकत्वात् । दर्शकत्वमिति तत्र प्रमाणाभिप्रायम् । कारणस्य ता-
त्त्विककार्पात्मत्वं परिणामः, सावयवस्य सतः कार्पात्मत्वं चेति त-
ल्लक्षणं द्रष्टव्यम् । घीरा इति विरुद्धतत्त्वपोस्तत्त्वतो भेदाद्यसंभवापह-
व्याप्यं सूचयति । तदुदाहरति—चसुन्धराया इति ॥ ६५ ॥

विवर्तस्य विकाराव्यावृत्तं स्वरूपमाह—

अभेदिनो निर्विकृतेरनेक-

नृपास्वरूपान्तरदर्शकत्वम् ॥

विवर्तशब्दार्थ इह प्रसिद्ध-

स्तरङ्गभेदादिव चन्द्रभेदः ॥ ६६ ॥

अभेदिनो निर्विकृतेरिति । निर्विकृतेरित्यनेन पूर्वरूपपरि-
त्यागलक्षणो विकारो निषिध्यते । अनेकेति च ब्रह्मविवर्तोभिप्रायम्,
अन्यत्र तदनेनभात् । इह मिद्धान्ते कारणस्य पूर्वरूपापरित्यागेना-
भिन्नं रूपान्तरम् अत्राविवकरूपान्तरभेदो वा विवर्तवाद इति विव-
क्षितम् । परिणामे आरम्भे च प्रसङ्गवारणाय पूर्वरूपेत्यादि । उदा-
हरति—तरङ्गेति ॥ ६६ ॥

एवं प्रसङ्गागतं विचारं समाप्य “श्रुतिर्मुनीन्द्रश्च विवर्तसिद्ध्यै
विकारवादं वदतस्तथैव” इत्यनेन या श्रुतिरभ्युपगम्य परिणामवादं व-
दतीत्युक्तम् । तत्रापातदृष्ट्या सृष्टिविषया श्रुतेः सेयमिमेत्याह—

अहं प्रजापेय बहु स्वयं स्या-

मित्यादिनाऽऽदौ परिणाममुक्त्वा ॥

विकारमिध्यात्वमयं सुवाणा

विवर्तवादं श्रुतिरानिनाय ॥ ६७ ॥

अहं प्रजायेयेति । बहुस्या प्रजायेयेत्पादिश्रुतेरवमर्थतोऽनु-
 वादः । अह स्वय मपश्चात्पता प्रजायेय अतो बहु स्यामिति योजना ।
 अहमिति च सतो मूलकारणस्योक्तिः । विकारमिध्यात्ममया प्रुवा-
 णोति । अयेत्यर्थान्तरे “यदग्ने रोहित रूप तेजसस्तद्रूपं त्यच्छुभलं
 तदपी यत्कृष्णं तदन्नस्यापागादग्नेरग्नित्वे” “वाचारम्भण विकारो
 नापयेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम्” इत्याद्यादेर्मिध्यात्वं दुराणा
 श्रुतिविवर्तवादमात्रेनापानीतवतीत्यत्र परिणामधोऽकाभावादपि
 परिणामश्रुतिरिति परस्य भ्रान्तिरेव । न च सत एवेक्षणपूर्वकं का-
 र्यात्मना जनिश्रयणादयं परिणाम इति वाच्यम् । विवर्तत्वेऽपि तदु-
 पपत्तेः । “सत्यं चानृतं च सत्यममवदय रणान् रथयोगान् पथः सृजते”
 इति विवर्तेऽपि तच्छ्रवणात् । तत्र उच्यते । विकारमिध्यात्ममतिपा-
 दनात्समुद्गारेण तस्यैवेयं सृष्टिश्रुतः, अन्यथा तदेकवाक्येतायोगादिनि
 ग्रन्थकारः परभ्रान्तिमाश्रित्य परिणाममुत्वेत्येवोचन् । अत एव
 सिद्धान्तं निषेधन्ती कथं तु यमय इत्याद्या श्रुतिः पूर्वपक्षतया परि-
 णामपरेत्यवधारय, सत्माद सैनाञ्च दृष्टव्या ॥ ६७ ॥

एवं छान्दोग्येष्टिश्रुतिपूर्वोक्तवाक्यपर्यालोचनया विवर्तवाद
 एव प्रामाणिक इत्युक्तम् । इदानीमित्युक्तम्, एवं सति तत्पर्यायमाधा-
 मपत्त्वादि मपश्चात्स्य मुक्तः “श्रुसादिवचनास्य आवाप्यमुपपन्नं भवती-
 त्पाह —

मायाश्रुतिस्मृतिवचः सकलं तथा च” ।

“येस्तुत्वमर्दनपरं घटते विचरते ॥

सर्वस्य कारणविकारविभागभाजः

आगादतस्य परमार्थतया प्रतीतिः ॥ ६८ ॥

मायाश्रुतीति । “इन्द्रो मायाभिः गुरुरूप ईषते” “मायां तु प्र-
 कृतिं विधात्” “ज्ञानस्वरूपमत्यन्तं निर्मलं परमार्थनः” । तदेवार्थस्व-
 रूपेण भ्रान्तिवर्जनतः स्थितम् ॥ इत्यादि मायाश्रुतिस्मृतिवच इत्य-

र्थः । तथा च विवर्तवादे आश्रिते सति सन् घट इत्यादिमतीतिव-
लात्मागविचारदशायां परमार्थतयाऽऽदृतस्य कारणविकाराविभाग-
भाजः कार्यकारणात्मना विभक्तस्य सर्वप्रपञ्चस्य वस्तुतत्त्वमर्दनपरं
सकलं मायाश्रुतिस्मृतिवचो घटत इति पक्षयोरित्याशयेन सर्वस्ये-
त्याद्युक्तम् ॥ ४८ ॥

किंच तयोः संघातारम्भवादयोर्युक्त्यसद्वतया सूत्रकारेण निर-
स्तत्वादीपे तत्त्वजिज्ञासुना तौ दूरतो वर्जनीयाविद्यभिमेत्य सकल-
शिष्टैः परित्यक्तत्वात्संघातवादं प्रयमं दूषयति—

संघातवादमुपगम्य तु तत्र पक्षे

संहन्त्रभाव इति सूत्रकृदाह दोषम् ॥

स्थापी भदन्तसमये न हि कश्चिदत्र

संघातसंजननशक्तिसमन्वितोऽस्ति ॥ ४९ ॥

संघातवादमिति । उपगम्यान्वय । संहन्तुः संहन्यमानानां
मेलकस्याभावः ।

एतदुक्तं भवति—सौत्रान्तिकवैभाषिकाभ्यां हि बुद्धिशिष्याभ्यां
याज्ञाभ्यन्तरपदार्थाः शणिकाः सन्तीत्यभ्युपगतम् । तत्र मृतं
पृथिव्यादिचतुष्टयम्, भौतिकं रूपादि चक्षुरादि च, मृत-
भौतिके च स्वरस्नेहोष्णोरणस्वभावानां सकृदेव कार्यजनकतया श-
णिकानां चतुर्विधपरमाणूनां संघातरूपे न तु वैशेषिकाणामिव ततो-
ऽन्ये तदारब्धे । तत्र स्वरः पृथिवीपरमाणुः स्नेहोष्णा मसिद्धौ, ईरणो
वायुपरिमाणुः । तथा रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारसंक्षितानां च पञ्च-
स्कंधानामपर आध्यात्मिकः संघातः सकललोकयात्रावहः रूप्यन्ते एभी
रूप्यन्त इति च व्युत्पत्त्या सविषयाणीन्द्रियाणि रूपस्कन्धः,
अहमिज्ञाकारं रूपादिविषयं वा ज्ञानं विज्ञानस्कन्धः, चित्तस्य या
मिषामिषानुमयात्मकाविषयवेदनेन संसृष्टुः स्रग्द्राह्यविशेषावस्था जा-
यतेऽमौ वेदनास्कन्धः, सविकल्पकप्रत्ययः संज्ञास्कन्धः, रागादयः

ल्लेखा उपलेशाश्च भद्रमानादयो धर्माधर्मौ च संस्कारस्कन्धः । तदि-
दमनुपपन्नं समुदायिनामचेतनत्वेन स्वतः समुदायायोगात् । लोके चे-
तनव्यापार विनाऽचेतनेषु तददर्शनात् । ननु तन्मतेऽपि चित्तं चेत-
नमस्ति, तज्ज्ञात्वा संयोजयिष्यतीति चेत्, न । शरीरादिसंघातोत्पत्तेः
पूर्वं तस्य ज्ञातृत्वायोगात् । नन्वालयविज्ञानमहंकारास्पदं तदेव सकल
व्यवहारे कारणमिति चेत्, न । तस्यापि विषयविज्ञानादृते तदयोगात् ।
विषयविज्ञानं च न संघातं विनोत्पुक्तम् । किं चालयविज्ञानं स्थायि चेत्,
तामान्तरेणास्मदात्मैव स्यात् । क्षणिकं चेत्, तेनापि कथं संघातो ज-
ननीयः । ज्ञानपूर्वेच्छाधीनमयत्नवश्वेतनाधिष्ठितकायव्यापारेण हि
कुलालादय एकेनापरं सयोजयन्ति वियोजयन्ति च । ज्ञानादीना वै-
काश्रपाणामेव कार्यकारणभावो लोके सिद्ध इति कथं क्षणिका-
त्मनि तदुत्पत्तिः स्यात् । एव क्रियाविभागाद्याश्रयानेकक्षणस्थापित
एकस्यापरेण सयोगः सम्भवतीति न क्षणिकानामणूनामन्योऽन्यसं-
यन्धोऽपि सिध्येत् । यत्तु मरुदेव कार्यजनकत्वाद्यणूना क्षणिकत्व-
मिति, तन्न । असिद्धेः, एकस्यापि सहकारिसमवयवानक्रमेणानेककार्येन
नकत्वस्य लोकेऽनुभवात् । अतोऽत्यन्तमयुक्त एवायं पक्ष इति “समुदाय-
प्रभवहेतुकेऽपि तदमाप्तिः” इतिभूत्वेन तत्र दोषं सूत्रकार आहृतिं सह-
न्त्रभावनमेवाह—स्थायीति । उक्तरित्या ज्ञानाद्यनेकक्षणावस्थायां
संघातजननशक्तिसमन्वितो भवतीति बौद्धमते स न सिद्ध्यति-
त्यर्थः ॥ ६९ ॥

वैशेषिकास्तु—स्वमनीयाविलम्बितानणून् जगत्कारणान्याहुः । त-
न्निवो हि पटमयानजानीयानिकसंवालिता एव पटमारगन्ते । एवाविवे-
ध्य एव मर्त्यं कार्यद्रव्यदर्शनात् । कारणगतगुणाश्च राजनीमान्
कार्ये गुणानारभन्ते, तन्नुरपादौ तथा दर्शनात् । कार्यगतमहत्त्वं च
कारणगतमदृक्महत्त्वरियाणादृढमयोगारब्धम्, न्यूनाधिकसंरूप-
न्तवारव्ययोः पटयोः सममस्यादिमत्स्थूलसूक्ष्मन्तवारव्ययोः शिथि-

छाशिथिलमंयोगरसूलपिण्डारब्धापिण्डयोश्च महत्त्वविशेषस्योक्तदेतुक-
त्वात् । एवं कार्यपरिमाणान्यूनपरिमाणापकर्षपर्यवसानभूमयः परमा-
णवः सिध्यन्ति व्यणुककारणानि । व्यणुकपरिमाणे च परमाणुद्वित्व-
मसमवायिकारणं व्यणुकपरिमाणे तु व्यणुकबहुत्वमिति तत्प्रक्रिया । एवं
च कथमाद्वितीयात्परममहतत्वेननाद्रहणः परिच्छिन्नजटाविपदादिका-
र्यद्रव्यस्फोटपत्तिरितीममापेक्षं सूत्रमूचिगुत्तया दूषयति —

आरम्भवादमुपगम्य तदीययुक्ते-

स्तत्प्रक्रियामनुसरन् व्यभिचारमाह ॥

वैशेषिकं प्रति महद्ददिदं हि योज्यं

यद्वाऽपि दीर्घवदिदं जडमित्यनेन ॥ ७० ॥

आरम्भवादमिति । तदीययुक्तेवैशेषिकस्य कारणगुणारम्भ-
कत्वविषययुक्तेस्तत्प्रक्रियामनुसरन्नेव तत्प्रक्रियैव वैशेषिकं प्रति सूत्र-
कारो व्यभिचारमाहेत्यर्थः । तत्प्रक्रियायां व्यभिचारं दर्शयन्नेव स्व-
मतेऽविरोधपरं सूत्रमर्थनः पठति—महद्ददिति । किं कारणगुणा-
नामविशेषेण कार्ये समानजातीयगुणारम्भकत्वं किं वा ताद्विशेषगुणा-
नाम् । नान्त्यः, चित्ररूपादिमद्वयव्यारम्भकावयवरूपादौ तदभा-
वात् विशेषगुणत्वानिरूपणस्य हृद्दैर्दृशित्वाच्च । नाप्याद्यः, व्यणु-
कैस्त्र्यणुकस्य महत् आरम्भ इति वैशेषिकैरभ्युपगमात् । न च तत्रे स-
मवायिगतं परिमाणं सजानीयं तदारभते, तद्ददिदं चेतनं ब्रह्मापि
जडं जगज्जनयतु न तु तच्चैतन्यान्तरमिति योज्यमुपपादनीयम् । किं
च तानि व्यणुकानि ह्रस्वानीति वैशेषिकममते व्यणुके च दीर्घमिति ।
एवं च यथा कारणगतं ह्रस्वपरिमाणं व्यणुके स्वसमानपरिमाणं न
जनयति तद्दीर्घादिं ब्रह्म जडं जनयिष्यतीत्यपि योज्यामित्यनेनैतदर्थेन
“महद्दीर्घेनद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम्” इति सूत्रेण व्यभिचारमाहेति
संश्रब्धः । एतच्च चकारार्थेन सौत्रवाशब्देन सूचितम् । परमाणु-

पारिमाण्डल्यस्य अणुकं सजातीयानारम्भकत्ववदित्येतामुपलक्षयतीति
द्रष्टव्यम् ॥ ७० ॥

महद्वादित्यादे विवृणोति—

ह्रस्वारब्धं अणुकमणुभिस्तद्वदारब्धमेतद्

ह्रस्वं नो तन्न च तदणुवत्संमतं तद्वदेतत् ॥

सर्वं कार्यं गगनधरणीमध्यगं चेतनोत्थं

निश्चितकं नो जडिमघाटितं युक्तमित्थावचक्षे ॥७१॥

ह्रस्वारब्धमिति । अणुकं हि दीर्घं ह्रस्वैर्अणुकैरारब्धं तद्वदे-
तदेव महदणुभिर्अणुकैरारब्धं तथापि तत् अणुकं नो ह्रस्वं, ह्रस्वं न
भवति, न च तदणुवत् अणुमहदणुपरिमाणं, न तु परमाणुद्व्यणुकयोः
परिमाणं अणुकअणुकगतपरिमाणारम्भकतामग्न्यां तत्संमतमेवमेतद-
संमतमपि । एतदेव विवृणोति—सर्वमित्यादिना । ननु परमाणुअ-
णुकयोर्अणुकअणुकगतपरिमाणारम्भकतामग्न्यन्तरसत्त्वात्तद्वत्तात्पा-
रिमाण्डल्येति अणुकादौ सजातीयं नारयत इति चेत्, न । वैपरी-
त्यस्यापि संभवात् । अणुत्वादिसामग्रीभावल्यकथनं तु तथात्वादभ्यु-
पगमायत्तमिति भावः । नोऽस्माकं निश्चितकम् अत एव जडिमघाटि-
तं जाड्याविशिष्टमित्यर्थः ॥ ७१ ॥

सूत्रस्य वाशब्दसमुच्चितं व्यभिचारं दर्शयन् अणुकअणुकप-
रिमाणवोस्तदभितं कारणमाह—

ह्रस्वाणुत्वे कारणद्वित्वहेतो-

र्जाते नैते पारिमाण्डल्यहेतोः ॥

दीर्घत्वं यद् यच्च दीर्घं महत्त्वं

द्रष्टे ते द्वे कारणद्वित्वहेतोः ॥ ७२ ॥

ह्रस्वाणुत्वे इति । अणुकगतह्रस्वाणुत्वे इत्यर्थः । का-
रणद्वित्वहेतोः परमाणुमपेक्षितत्वादितोर्जाते भवतः, नैते पारि-

माण्डल्यादेतोरिति । परिमाण्डल्यस्य परमाणुपरिमाणस्यानारम्भक-
त्वाङ्गीकारात् । अन्यथा व्यणुकस्यापि परिमण्डलत्वापत्तेरिति हि
तेषां मतम् । एवं दीर्घे द्रव्ये व्यणुके यद् दीर्घत्वं पञ्च महत्त्वं ते द्वे व्य-
णुकगतबहुत्वादेव हेतोर्जाते इत्यपि तेषां मतम् । तथा च कुतस्तदुक्तो
नियम इति भावः ॥ ७२ ॥

किंच एकत्राभ्युपेतमन्यत्राभ्युपगन्तव्यमिति न तेषामप्यस्ति
नियमः । तथा सति हि परमाणुद्रव्यादेव व्यणुकं व्यणुकद्रव्याद-
पि किञ्चित् कार्यं स्यात् । न च तदप्यथैव स्यात् । इत्यारम्भेऽप्यर्था-
द् व्यणुकद्रव्यमारम्भकं नेति वाच्यम् । द्वित्वसंख्या हि परमाणुग-
ता स्वाश्रयपरिमाणादधिकपरिमाणमारमत इति वस्तुतः । एवं च व्य-
णुकोद्वित्वं च तादृशमेव परिमाणमारमेत, तच्च महत्त्वमेव स्यात् । न
हि व्यणुकपरिमाणादधिकपरिमाणं महत्त्वादप्यतः सम्भवति । ए-
वमपि यदि कारणबहुत्वमेव कार्यमहत्त्वारम्भकामेति तदीयो निय-
मः स्यात् तर्दतन्न स्यात् । न च सोऽस्ति, व्यणुकव्यणुकपरिमा-
णातिरिक्तकार्यपरिमाणं तैरपि कारणसंख्याविशेषनियमानभ्युपग-
मात् । तथा च तद्वदेवैवमपि किं न स्यादित्याशयेनाह—

व्यणुकस्य जन्म परमाणुयुगात्
परिमण्डलादिति कणादमतम् ॥

व्यणुकत्रयात् व्यणुकजन्म पुन-

नियमं न कश्यपस्मृतो यदिति ॥ ७३ ॥

व्यणुकस्य जन्मेति । परिमण्डलादिति परिमाणुविशेषण-
म् । तद्द्वित्वारब्धं परिमाणं तदधिकमिति तन्मते प्रामिर्दि दर्शयितुमि-
तीति द्रष्टव्यम् । व्यणुकजन्मेत्यत्रापि कणादमतमित्यनुषञ्जनीय-
म् । पुनः पश्चात् । ततोऽन्यत्र कार्यपरिमाणेषु । कश्यपस्मृतो चैशे-
षिकः । एवं च तन्तुरूपादिसाम्येन ब्रह्मचैतन्यस्य तत्कार्यसजाती-
यारम्भकत्वमापादयितुं कथं न शक्नुयादिति भावः ॥ ७३ ॥

तस्माद् वैशेषिकेण कारणगुणारम्भकत्वविषयनियमेन न ब्र-
ह्मकारणवादः गतेषु शक्य इत्याशयेनाह—

अणुकण्डणुकव्यपाश्रयं परिमाणं प्रति-कारणाश्रयः ॥

न तु कारणमिष्यते गुणस्तद्वष्टभ्य व्यं जिगीषवः ॥७४॥

अणुकेति । कारणाश्रयो गुण इति सम्बन्धः । गुणः परिमा-
णम् । तथा मांति तथ किं स्यात् तदाह—तद्वष्टभ्येति । तदाश्रय
त व्यं जिगीषवो जेतुमिच्छामः । तद्वच्चेतनकारणत्वं तदासेपं निरा-
कृत्य व्यं समर्थयितुं समर्था इत्यर्थः ॥ ७४ ॥

यदि पुनर्वैशेषिको ब्रह्मकारणतामद्वैपादुक्तदोषपरिहाराय तत्रा-
पि कारणपरिमाणादेव कार्यं परिमाणारम्भं ब्रूयात् तत्राह—

यदि कारणसश्रयाद् गुणाद् अणुकादेः परिमाणमिच्छति
अणुकादिसमाश्रये तदा परिमाणोऽतिशयो विरुद्धते ॥७५॥

यदि कारणेति । गुणात् परिमाणगुणात् । परिमाणस्य
समातीयपरिमाणारम्भकत्वनियमेन । अणुकण्डणुकपौरपि पारि-
मोहत्वमेव स्यात् । न तु तत्परिमाणे ततोऽतिशयः
स्येत् । ततश्च अणुकादेरप्यतीन्द्रियतापत्तिः । नित्यपरिमाण-
स्यानारम्भकत्वनिषेधोऽपि तदीयो विरुध्येत । वस्तुगस्त्वप्य अणुका-
दिकल्पनेन निष्यमाणा । न तावद् अणुकादि प्रत्यक्षेण सिध्यति, अमह-
परात् । ननु अणुक कार्यद्रव्यवत्त्वं जन्यमहत्वाधिकरणत्वात् पदवदि-
ति अणुकमिदौ तत्कारणतया परमाणुरपि सिध्यतीति चेत्, न । अ-
प्रयोगकत्वात् । महत्त्वाशान्तिव्याप्त्यै । तस्य अणुकव्याप्त्यर्थत्वे
चान्योऽन्वयश्चात् । ननु अणुकस्य कार्यद्रव्यत्वेन तन्मूलापरिमाण-
कारणमिदौ तस्यातीन्द्रियस्यामहत्वात्पुनरन्यं तावत् सिद्धम् । तद्
यदि सावयव ताहि सिद्धमेव अणुकम् । अथ निरवयव ताहि परमा-
णवः सिद्धाः । तथापि तन्नुद्भवत् तद्वत्त्वमपि किञ्चिद् द्रव्यं जनये-
दिति तदेव अणुक सिध्यतीति अणुकपरमाणवोः सिद्धिरिति चेद्,

मत्वेवं तत्सम्भावना, तत्सत्ता तु ममाणं विना न मिध्यतीति ।
 व्यणुके कार्यत्वं चासिद्धमिति केचित् । अस्मन्मते तु यद्यपि
 नासिद्धं तथाप्यप्रयोजकम् । आत्मन आकाशः सम्भूत इत्युपक्रम्य
 अद्भ्यः पृथिवीनि श्रुताया एवापरिच्छिन्नाया एकस्याः पृथिव्यास्त-
 दारम्भोपपत्तेः । न चैवं सर्वत्र तदुपलम्भापत्तिः । घटशरावापिण्डत-
 दवयवकपालादिषु तद्विकारेषु तस्या उपलभ्यमानत्वात् । न हि घट-
 शरावाद्यात्मना मृत्त्रोपलभ्यते । न च यत्र कार्यं नास्ति तत्रापि सा
 विद्यते चेत् कथं नानुभूयेत्, न चेत्, कथं सैका स्यादिति वाच्यम् ।
 तत्र सत्त्वेऽपि तस्याः पराभिमतजानिवदनुपलम्भसम्भवात्, कार्यग-
 तरूपादिष्वेव व्यवहारानुरोधेनादृष्टानिमित्तोद्भूतत्वसम्भवेन तदात्म-
 नैव तस्याः प्रत्यक्षत्वात् । परेषामपि व्यणुकोपादानगतोद्भूतरूपा-
 दौ प्रमाणाभावात् । अन्यथा तस्यैव लावणेन प्रत्यक्षत्वनिमित्ततया
 व्यणुकादेरपि प्रत्यक्षत्वापत्तेः । व्यणुकादौ त्वदृष्टवशादुद्भूतरूपादि
 भविष्यति । दृश्यते हि इयमावयवार्थेऽपि घटशरावाकाष्टौ हित्यम् ।
 व्यणुककारणकत्वानङ्गीकारे चानन्तव्यणुकान्यनन्ताश्च परमाणवः ।
 तत्र च पृथिवीत्वमेकजातिरित्यनेककल्पनागौरवमसङ्गात् । अस्म-
 न्मते तु प्रकृतिरैकैव सर्वविकारानुगता मृच्छराव इत्यादिबुद्ध्यर्थ-
 म्बनमिति सैव सामान्यमित्युच्यते न ततः पृथक् पृथिवीत्वमस्ति ।
 सर्वमुक्तीं प्राकृते वा प्रलये न हि तत्सत्त्वे किंचिन्मानमस्ति येन
 तदिदानीममत्याः पृथिव्यास्तदगिरिच्येत, प्रत्युत धर्मिणं विना ध-
 र्मासम्भवेन तदानीं तदभावश्च । परमाण्वादेरपि विभक्तस्य तदा
 सत्त्वासम्भवात् । मदेव सोम्येसादिश्रुतिविरोधाच्च । एतेनाप्लादि-
 क्तमपि व्याख्यातम् । ननु व्यणुककारणस्यान्यत्र दर्शनानुरोधेन तद-
 त्यपरिमाणत्वमनेकत्वं चेति कथमेतदिति चेत्, न । यत्कारणं तन्महदिति
 तन्त्वादाववगगननियमस्योद्भवः पृथिवीनि श्रुतैकत्वमामर्श्यावगममहत्वा-
 नुरोधिनो बलवत्तया तद्विरोधिनः कार्यश्रुदारब्धत्वनियमस्य वा-

धितत्वात् । अत एवानेकारव्यत्वमपि न ग्राह्यम् । उक्तरीत्या ऽप-
 णुकेऽसंभवात् । किं च लोके मृमुद्रावयविन एकस्मादतिक्षुद्रो बुद्ध-
 मुद्रादिर्दृश्यते, स्वन्मते च दीर्घेभ्यस्तन्तुभ्यो ह्रस्वः पठो भवति, दी-
 र्घादेकस्मादपि सूत्रादत्वं त्रिष्टम्भं लोकशास्त्रसिद्धम् । अस्मन्मते
 तु विवर्त एवेति न कोपि नियमः । अपि च प्राक् सदसद्वा स्वसा-
 मग्रीतो जायमानं यथाऽनेककारणे समवेति तथैकस्मिन्नापि तत्समवाये
 किं घायकम्, अनेकञ्च तत्समवायदर्शनस्य सावयवसमवायदर्शनतु-
 ल्यत्वात् । अनेकावयवत्वसावयवत्वयोरविशेषात् सहकारिसन्निधिक-
 येनैकस्मादप्युपादानात् क्रमकार्योपपत्तेः । तन्नाशश्चादृष्टनाशायत्त
 इति न किं चिदवघम् । किञ्च निरवयवपरमाणुसंयोगासंभवादपि
 न तेषां कारणता भवेत् । न हि विश्लिष्टा एव ते जगज्जनयेधुः । सं-
 योगश्चाव्याप्यवृत्तिरेव लोके समधिगतः । न हि कुड्यादेर्वस्वन्तरेण
 संयोगस्तस्य परभागस्यमपि व्याप्नोति । न च निरवयवसंयोगः
 स्वाश्रयं व्याप्नुमादिति वाच्यम् । तथा सति कर्णशृङ्खलासंयोगो
 गगनमात्रवृत्तिरिति तन्मात्रं श्रोत्रं सर्वदेशस्थानपि शब्दानुपलम्भयेत् ।
 परमाणुसंयोगस्यापरमाणुव्यापने च परमाणुद्वयमेकपरमाणुमात्रं
 स्यादिति न तत्कार्ये परिमाणोपचयो भवेत् । अव्याप्यवर्तनं च सं-
 योगस्य निरवयवे न संभवति विरोधादित्यन्यत्रोपपादितम् । एवं
 कार्यस्य प्रागुत्पत्तेरमश्वे सरम्भद्वादविशेषाद्भुत्पत्तिर्न स्यात् । प्राग-
 भावप्रतिपोगित्वादि तद्विशेषणं तदाऽस्ततोऽनुपपद्यम् । धर्मकाले
 विद्यमानस्यैव धर्मिणोऽनदधिकरणत्वेन यदा कदाचिद स तद-
 धिकरणमिति तु बालभाषितम् । एवममनः कारणविशेषसम्बन्धा-
 न्तरासम्भवादपि न तदर्थं कारणविशेषे मिस्रावत्प्रवृत्तिरुपपद्येत्यार-
 म्भवादोऽनुपपन्न एवेति भावः ॥ ७५ ॥

अस्तु तर्हि परिणामवादः, तत्र च मृदु घट इति प्रत्यक्षं प्रमाण-
 म् । मृदुघटयोस्त्यन्तमेदे गवाश्वयोरिव सामानाधिकरण्यामतीत्यनुप-

पत्तेः । एवमल्पनाभेदेऽपि न हि भवति घटो घट इति धीः, तस्मात् कार्यकारणयोर्भेदाभेदस्तात्त्विक इति परिणामवादः प्रामाणिक इति तत्राह—

परिणामवादमुपगम्य तथा रचनाद्यसंभवमुवाच मुनिः ॥
परमेश्वरं न हि विना घटते जडरूपवस्तुपरिणाम इति॥७६॥

परिणामवादादिति । यथा सङ्घातादिनादस्यासंभवमुवाच, तथा “रचनानुपपत्तेयं नानुमानम्” इत्यादिभिः सूत्रैः परिणामवादेऽपि रचनाद्यसंभवं मुनिरुवाचेत्यर्थः । रचना कार्यगतावयवविन्यासः, आदिपदेन कार्योत्पादनादिलक्षणमदृश्यादिरुच्यते । कुनस्तन्मते रचनाद्यसंभवस्तत्राह—परमेश्वरमिति । लोके हि कुलालादिश्वेत-
नोऽचेतनमृदादि परिणमयति । साङ्ख्यमते च जगत्परिणामकर्ता पर-
मेश्वरो नास्तीति कथं लौकिकव्यापसिद्धं परमेश्वरं विना जडरूपव-
स्तुनः प्रयानस्य जगत् परिणामो घटेत् । न हि जीवास्तत्परिणमयि-
तारः तेषां निर्विशेषाणां न्यत उदामीनत्वात् । न हि किञ्चिदपि
वस्तु स्वयमेव परिणममानमुभयसंप्रतिपन्नमपि, अतः स वादोऽनुप-
पन्न एव । घटादेः कार्यस्य वस्तुनो मृदादिकारणाभेदे मृदादिरिव
कुलालादिव्यापारात् प्राक् सोऽपि किमिति नोपलभ्यते, कुलाला-
दिव्यापारो वा किमर्थः । ननु मृदादिगणपिण्डाद्यवस्थायाऽऽवरणात्
तदा विद्यमानोऽपि घटादिर्नानुभूयते, आवरणभ्रष्टार्थश्च कुलालादि-
व्यापार इति चेन्न । सर्वस्यापि तत्कार्यस्य सर्वदा तत्कारणात्मना
सत्त्वेन सर्वं सर्वस्यावरकमिति तदा किमपि नानुभूयेत् । वक्तव्यो वा
घटादेः स्थित्यवस्थातः प्रागवस्थायां विशेषः । पिण्डाद्यावरणमङ्गेऽ-
पि प्राक् सत्त्वेन जन्वत इति कृतं कुलालादिव्यापारेण । असंश्वेदस-
तोऽप्युत्पत्तौ घटादिरपि तथैव भवितुमर्हतीति किं प्राक् सत्त्वकल्प-
नया । यत्तु मृदु घट इति प्रतीत्या तयोर्भेदाभेद इति । तन्न, तयोः
परस्पराभावरूपयोरेकदैक्याननुपपत्तेः । न वा प्रतीयमानाभेदस्याभावं

कश्चिदनुभवानि । ननु भेदो नामात्रः किं तु व्यावृत्तवशादिसङ्ख्य-
मेव, अभेदस्तु घटवशादौ सर्वत्रानुगता पृथिवीति पृथिव्यात्मना घट-
पटाद्याभिन्न घटाद्यात्मना च भिन्नमिति भेदाभेदव्यवहार इति चेत्,
अत्रैवं सर्वत्र पृथिव्येका घटादेस्तस्याश्च भेद एव चेद् भेदवादिम-
तमेव समर्थितं स्यात् । तथा च मागुत्पत्तेर्यटादेः सत्त्वामराद्याश्र-
तदोपस्तदवस्थ एव, अभेदे च तस्याः मागुत्पत्तेरुपलम्भप्रसङ्गादि-
दोषो न निवर्तेत । सर्वस्य पृथिव्यात्मनेव घटाद्यात्मनाऽप्यभेदः
स्यात् । पटाद्याभिन्नपृथिव्यभिन्नत्वाद् घटादेस्तयोर्भेदाभेद इति चेत्,
तस्यैवेदानीं दुर्निरूप्यत्वात् । तस्मान्नास्तेष्वभिन्नाभिन्नं वस्तु । एवं च
कारणाभिन्नकार्यस्य कारणातिरिक्तसत्त्वाशून्यत्वमेव कारणतादा-
त्म्यम्, तदेव च मृद् घट इत्यादिमामानाधिकरण्यशरीत्यालम्बन-
मिति विवर्तवाद एव प्रमाणसिद्धौ न वादान्तरमिति भावः ॥ ७६ ॥

तन्वारम्भादिपक्षत्रयनिराकर्तुः सूत्रकारस्य किं सर्वत्राविशिष्ट
एवाशयः किं वा कचिद् विशेषोऽस्मीति जिज्ञासायामाह—
कचिदभ्युपेत्य कथनं कुरुते परपक्षदूषणकथावसरे ॥
निजपक्षदोषपरिहारपरः कचिदभ्युपेत्य वदतीति मुनिः ७७ ॥

कचिदभ्युपेत्येति । परदूषणकथावसरे परपक्षदूषणप्रधाने
तर्कपात्रे कचिद् वैशेषिकाधिकरणे तदुक्ताणुकारणमाक्रियामभ्यु-
पेत्य तेनैव न्यायेन चेतनब्रह्मकार्यं जगदिति स्वपक्षे वैशेषिकोक्त-
कारणगुणारम्भदोषपरिहारपरः सन् महद्दीर्घादित्यादिना कथनं कुरु-
ते । कचिद् रचनानुपपत्त्याद्यधिकरणे तन्मग्नं केवलमुपेत्योपन्यसेह
शान्ते मुनिर्दूषणमात्रं वदतीति विशेष इत्यर्थः । वैशेषिकाणां हि का-
रणगुणारम्भाश्रयं दोषं तदभ्युपगमेनैव व्यभिचारेण परिहर्तुं मथममे-
वाधिकरणं विरच्य “उभयथाऽपि न कर्मास्तदभावः” इत्य-
धिकरणान्तरेण तदीयं मग्नं दूषयामास न तथैवपर्योः, केवलमभ्यु-
पेक्षस्यैव तत्र कृतत्वादिति भावः ॥ ७७ ॥

उक्तमेव विवेचयति—

परपक्षनिषेधमाचरन् कचिदङ्गीकरणं करोति सः ॥

परदर्शितदोषमुत्तये कचिदित्येष विशेष ईरितः ॥ ७८ ॥

परपक्षेति । परिणामादिपक्षनिषेधमित्यर्थः । आचरन्तिति हे-
तौ शतृपत्ययस्तेन परपक्षनिषेधहेतोस्तदर्थमङ्गीकारः कचिन् परोक्त-
दोषपरिहारार्थमित्यर्थः । अङ्गीकरणं करोति परपक्षस्यानुवादमानं
करोति, न तु तद्वदष्टान्तमाश्रित्य स्वपक्षे कं चिद् दोषं परिजिहीर्षणी-
त्यर्थः । उत्तरार्द्धे कचिदिति वैशेषिकाधिकरण इत्यर्थः ॥ ७८ ॥

यस्मादेवं मूलकारः संचातादिवादापेक्षं परिणामवादमापि नि-
राचकार तस्मात् भोक्त्रापत्तेराविभागस्योदत्तादिमूत्रे 'यद्वादिभिर-
द्वैतममन्वये भोक्त्रमोष्पादिसांकर्यं प्रसाञ्जनं तद् परिजिहीर्षुर्भेदापे-
क्षयादि परिणामवादमभ्युपगम्य स्पाष्टं कचिदिति तत्परिहारं मुनिराह
न तु स्वमिद्धान्ततया, तथा साति तत्प्रातिपेक्षायोगात् । स्वमिद्धान्तसि-
द्धिस्तु तत्र "तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः" इत्यत्र द्रष्टव्येवाह—

भोक्त्रादिमूत्रे परिणामवाद-

माश्रित्य तदादिभिरुक्तदोषम् ॥

समादधानो मुनिराह तस्मात्

सिद्धान्तसिद्धिः पुनरुत्तरत्र ॥ ७९ ॥

भोक्त्रादीति ॥ ७९ ॥

ननु निरभिप्यमाणस्यापि विकारवादस्यैव तत्प्रत्यासत्त्याऽङ्गी-
कारश्चेदारम्भवादोऽपि स्वभाववादादिमतनिराकरणेन कार्यकारण-
त्वादिसमर्थनाय किमिति नार्हीकृत इत्याशङ्क्य तत्र । न हि कार्य-
कारणादिरिह प्रतिपेक्षादपिपितः तस्य मायाभावत्वात् किं त्वद्वैतं ब्रह्म ।
तत्र च भेदाभेदाश्रयः परिणामवादोऽभेदांशेनाद्वैतममर्थेन उपकरोति,
भेदांशेन च प्रत्यक्षादिकं चानुसरतीति मयम् प्रत्यक्षादिप्रामाण्याश्र-
यणेऽपि नाद्वैतममन्वये कश्चन बाधोऽस्तीति दर्शयितुं विकारवाद ए-

वाप्तमतोऽप्याश्रित इत्याशयेनाह—

प्रत्यासन्ना परिणतिरिषं विप्रकृष्टस्तु पूर्वः

संघातादिः सकल उदितो वेदसिद्धान्तसिद्धेः ॥

एतावत्त्वादिवमभिमतो सूत्रकारस्य भोति

भ्रान्तिप्रकृष्टस्फुटनिजमनःकौशलानां नराणाम् ॥८०॥

प्रत्यासन्नेति । वेदसिद्धान्तसिद्धेर्विद्वान्तसिद्धान्तसिद्ध्यर्थमिषं

परिणतिः परिणामवादः प्रत्यासन्ना, विवर्त मत्सुपायत्वात् । पूर्व उ-

दितः पूर्वपक्षत्वेनोक्तः । पूर्वमुदित इति वा पाठः । संघातादिस्तु वि-

प्रकृष्टो व्यवहारमाश्रोपयुक्तत्वाद् वेदार्थनिर्णयानुपयोगी । अयमेव

तुल्यशब्दोचितो विशेषः । इयमिति विशेषणेन, परिणामस्य मत्सु-

सिद्धत्वाद् व्यवहारोपयुक्तत्वमप्यस्तीति दर्शयति । ननु सूत्रव्या-

ख्यातुमिः कौशलं परिणामवादः सूत्रकारसंगति इति स्वग्रन्थे लि-

खितं तद् कथं तत्र तदसंमतिरिति चेत्, लिखन्तु नाम तेषां सूत्रकृ-

त उक्ताशयानभिमतया भ्रान्त्यैव तदित्याशयेनाह—एतावत्त्वादि-

ति । सिद्धान्तमत्तासन्नत्वादित्यर्थः । सूत्रकारस्येवमभिमतो न भा-

तीति सम्बन्धः । सविशेषाद्वैतमेव सूत्रकृतसंगतिमिति भ्रान्त्या भ्रष्टं

स्फुटं निःसिद्ध्य निजमनःकौशलं विचारदक्षत्वं येषां तेषामि-

त्यर्थः ॥ ८० ॥

न केवलं धीताद्वयमत्तासत्त्या परिणामवादाभ्युपगमः किं तु

तेन विना शिष्यं मतिं युद्धाद्युपपादनासम्भवादपि सोऽभ्युपेत

इत्याशयेनाह—

आरोपदृष्टिरपवादकदृष्टिरेवं

व्यामिश्रदृष्टिरिति दृष्टिविभाममेनम् ॥

संग्रह्य सूत्रकृदयं पुरुषं सुमुखं ।

सम्पक् पथोपपितुमुत्सहते क्रमेण ॥ ८१ ॥

आरोपदृष्टिरिति । क्रमेणमुक्तदृष्टिविभागं संख्यायं सू-

ब्रह्म सम्पन्नं वाचिने पुरुषं परमात्मानं सुमुहुं परं मोति बोधयितु-
मुत्सहत इति सम्बन्धः । सम्पन्नकेशेनोति वा ॥ ८१ ॥

लक्षदृष्टिप्रयं परस्परं विमर्शय दर्शयति—

आरोपदृष्टिरुदिता परिणामदृष्टि-

द्वैतोपशान्तिरपवादकदृष्टिरन्त्या ॥

मध्ये विवर्तविषया द्वयमिन्द्रदृष्टिः

व्यामिश्रदृष्टिरधरोत्तरभूमिभावात् ॥ ८२ ॥

आरोपदृष्टिरिति । पूर्वश्लोकोदिता याऽऽरोपदृष्टिः सा परि-
णामदृष्टिर्ब्रह्माणं मपञ्चाप्यारोपितदृष्टिस्तया हि ब्रह्माणः मपञ्चात्म-
त्वं विषयीक्रियते । एवं तत्रोदिता या अपवादकदृष्टिः साऽन्त्या च-
रमा कार्यरूपा द्वैतोपशान्तिः । साविद्यासाविद्योपशमकाद्वैतब्रह्मसाक्षा-
त्कारः । एवं तत्रैवोदिता या व्यामिश्रदृष्टिः सा मध्ये परिणामद्वैतो-
पशमदृष्टिर्मध्ये विवर्तविषया द्वयमिन्द्रदृष्टिः, अन्तर्गतोऽन्यथाभाव-
रूपविवर्तविषयाया दृष्टिर्ब्रह्माणं मपञ्चादभावद्वयविषयत्वात् सा द्व-
यव्यामिश्रदृष्टिर्भेदगीत्यर्थः । अन्तर्मध्यादिपदेन सूचित एतद्दृष्टीनां
क्रमे हेतुमभिप्रेत्याह—अधरोत्तरेति । निकृष्टमध्यमोच्चमभूमित्वादि-
स्यर्थः ॥ ८२ ॥

तद्दृष्टीनामधरोत्तरभावमेव विदुषोति—

तत्त्वावेदकमानदृष्टिरधमा तत्त्वक्षतिर्मध्यमा

तत्त्वप्रच्युतिविभ्रमक्षतिकरी तत्रान्त्यदृष्टिर्मता ॥

जीवैकत्वमुमुक्षुभेदगतितो व्यामिश्रदृष्टिर्द्विधा

भिन्ना तत्र च पूर्वपूर्वविलयादूर्ध्वोर्ध्वलब्धिर्भवति ॥ ८३ ॥

तत्त्वावेदकोति । मत्प्रादेस्तत्त्वावेदकमानेत्वदृष्टिरधमा भवे-
ति, आवेकादिमत्पुरुषसाधारणत्वात् पुरुषार्थानुपयोगित्वादनर्थ-
हेतुत्वादनात्मसत्त्वविषयत्वाच्च साऽधमेत्यर्थः । तत्त्वक्षतिः मपञ्च-
सत्त्वत्वक्षतिकरी या विवर्तदृष्टिः सा मध्यमा, ब्रह्मविचारायधीनवि-

वर्तदृष्टेर्विवेकादिमत्पुरुषाश्रयत्वात् परम्परया मोक्षोपयोगित्वादात्म-
 तत्त्वविषयत्वाच्च सा पूर्वदृष्ट्यपेक्षयोक्तमा, तावत्या द्वैतोपशान्त्यसम्भ-
 वाद् द्वैतोपशान्त्यपेक्षया जघन्येति मध्यमेत्यर्थः । या पुनरन्त्या दृ-
 ष्टिः सा तत्त्वप्रच्युतिविभ्रमक्षतिकरी, प्रपञ्चतत्त्वविरोधिनी प्रपञ्च-
 भ्रमन्वगोचरा या विवर्तदृष्टिरस्याः क्षतिकरी, अतः सेतुमपुरुषा-
 श्रयत्वात् सकलद्वैतभ्रमनिवर्तकतया साक्षान्मोक्षसाधनम्बान्धिरतिश-
 यानन्दात्ममात्रविषयत्वाच्च सर्वोचमा मतेत्यर्थः । अथवा तत्त्व-
 स्थानारोपितरूपस्य केवलाचिदानन्दस्य प्रच्युतिभित्तिरस्कारो लेशतो-
 ऽपि ब्रह्मान्यवस्तुदर्शनरूपा या विवर्तदृष्टिः सा चातत्त्वतोऽन्यथाभा-
 वत्वेन भ्रमरूपा तस्याः क्षतिं वाचं करोतीति सा तथा । तत्र तासां
 मध्येऽन्त्या परां काष्ठां माप्ता एवमुताऽववाददृष्टिर्मा समता वावया-
 र्थावगतिं प्रसज्यन्तं संनिकृष्टत्वादित्यर्थः । विवर्तदृष्टेरपि जीवैकत्वना-
 तात्त्वविषयतया द्वैविध्यमाह—जीवैकत्वेति । बहवो जीवास्ते च क्रमेण
 सुमुखबोऽनाद्यनन्तश्च संसारमोक्षमार्ग इति विवर्ते मयमा दृष्टिः । द्वितीया च
 अहमेक एव सर्वकार्यकरणेऽन्ताःसाप्ती मदीययावत्स्वितं च मुक्तामु-
 क्तोविद्ददज्ञानेकजीवेशादिभिर्भेदजगदवभासते मद्बोधाच्च निर्वर्तिष्यत
 इति । गतितोऽवगातितः । उक्तदृष्टीनां कालतोऽप्यधोत्तरभावदर्श-
 योपति—तत्र चेति । दृष्टीनां मध्य इत्यर्थः । बोऽवधारणे । पूर्व-
 पूर्वदृष्टिविलयादेवोर्ध्वोर्ध्वदृष्टिलोन्मर्धवेत्याग्ययेति तासां पूर्वापरीभा-
 यः । यद्यप्युत्तरोत्तरदृष्ट्यैव पूर्वपूर्वविलग्नो भवेत्, तथापि परिणामा-
 देऽसुक्तितोऽमम्भवबुद्धिदशायामेव विवर्तत्वादिदोष्टमवतीति पूर्वपूर्ववि-
 लयादित्युक्तमिति ॥ ८३ ॥

पूर्वपूर्वविलयादित्युक्तमेवोपपादयति—

परिणामबुद्धिसुपमृथ सुमान् विनिवर्तयत्यथ विवर्तमतिम् ॥
 उपमृथ तामपि पदार्थाविद्या परिपूर्णदृष्टिसुपसर्पति स्तः ८४ ॥

परिणामेति । कूम्पस्य तत्त्वतोऽन्यथाभावस्यासम्भवात् तां

बुद्धिमुपमृश विलाप्य पुमान् अत्रणाधिकारी अयानन्तरं विवर्तमार्तं वि-
निवर्त्तयति विशेषेण निश्चित्य वर्तयत्युत्पादयति । तं विवर्तमतिम् ।
पदार्थविषया शुद्धतत्त्वपदार्थानिश्चयेन, परिपूर्णदृष्टिं निष्पद्यमानस्य-
ब्रह्माभेददोष्टम् ॥ ८४ ॥

ननु मुमुक्षोः अत्रणाधिकारिणो मोक्षमायनसाक्षात्कार एव सा-
धनीयः, किं परिणामादिदृष्ट्या ! सत्यम् । स एव ताभ्यां विना न
सम्भवतीत्याशयेनाह—

अथशब्दसंचितमुमुक्षुरिमं खलु दृष्टिभेदमुदितक्रमतः ॥
उपद्वौकते विगलिताखिलधीरवतिष्ठते निजमहिम्नि तंतः ८५

अथशब्देति । अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रस्यायशब्देन सू-
चितो यो विवेकवैराग्यादिमान्मुमुक्षुः अत्रणाधिकारी स्वस्वमं दृष्टि-
भेदं क्रमशः उपद्वौकते प्राप्नोति यदा ततस्तदा विगलिताखिलधीः स-
न् निजमहिम्नि अवतिष्ठते स्वस्वरूपे स्थितो भवतीत्यर्थः । सूत्रकार-
स्याप्ययं क्रामिकदृष्टिभेदः समत इति धोतनायायशब्देत्युक्तम् ॥ ८५ ॥

ननु मुमुक्षोः परिणामादिष्वियं विना शुद्धब्रह्मसाक्षात्कारः क-
थं न भवेत्, न हि विरुद्धयोर्द्वेतुमुपद्वावोऽस्तीत्याशङ्क्याह—

परिणाम इत्यथ विवर्त इति

यद्वचोऽहमेव च मुमुक्षुरिति ॥

परिपुष्कलं च परमं पदमि-

त्ययगत्य मिष्टति महिम्नि निजे ॥ ८६ ॥

परिणाम इति । अथशब्दोक्तोऽधिकारी प्रथमं दृष्टिवाक्या-
दिसमन्वयालोचनेन ब्रह्मैव प्रपञ्चोपादानं सृष्टिर्वा घटस्येत्यवा-
च्छतिः उपादानतैव अत्र परिणाममिरा विवक्षिता । अयं
तदनन्तरमारम्भणायधिकरणन्यायेन निषेधवाक्यतात्पर्यालोचनेन
दृष्टिवाक्यार्थो विवर्त इत्यवगच्छति पूर्वशुद्धिं विना ब्रह्मणि प्रपञ्चस्य वि-
वर्तत्वनिश्चयासम्भवात् । यत्र पदवयवं तत्रैव तन्निषेधे तस्य मि-

ध्यात्वेनिश्चयेन तस्य विवर्तत्वं निश्चीयेतेति ब्रह्मणि मपञ्चासज्ज-
परिणामधीरपेक्षितैव । न वा मपञ्चस्य विवर्तत्वधियमन्तरेण शुद्धा-
त्मसाक्षात्कारो भवेत् । एवमविचारावस्थाया जीवबहुत्वज्ञानमपि दृ-
ष्टादृष्टद्वारेण मुमुक्षाद्वारा तत्रोपयुज्यत इत्याशयेनाह—वदध्व इति ।
मुमुक्षव इति विपरिणतानुपद्भः, जीवा इत्यर्थः । इति चेत्तिसम्बन्धः ।
इत्यनेन प्रकारेण परिपुष्कलं पूर्ण परमं शुद्धं पदं स्वस्वरूपमिति चा-
वगत्य निजे मोक्षान्ति तिष्ठति, अतः परिणामादिधियोऽप्यस्ति सा-
क्षात्कार उपयोग इत्यर्थः ॥ ८६ ॥

“मध्ये विवर्तविषया द्वयमिश्रदृष्टिः” इत्युक्तं विवर्तधियो मध्यस्थ-
त्वमुपपादयति—

परिणामधियो विवर्तधीरपवादात्मतया व्यवस्थिता ॥ ८६ ॥
सकलद्वयमर्दिनीं धियं प्रति साऽरोपगिराऽऽभिधीयते ॥ ८७ ॥

परिणामधिय इति । ब्रह्मणः मपञ्चात्मत्वधियो विवर्तधी-
स्तत्र तदत्यन्ताभावमापि विषयीकुर्वाणाऽपवादतयाऽवस्थिता भवतीति
सा तदुचरा । एवं सकलद्वयमर्दिनीं शुद्धाद्वयात्मधियं प्रति सा विव-
र्तधीरपगिराऽभिधीयत इत्यारोपस्य निषेधप्राग्भावितात्सा तत्पु-
र्वाऽपीति मध्यमेत्यर्थः । यद्यपि परिणामशुद्धिमुपपद्यतेत्यनेनार्थादयम-
र्थः सिद्धः, तथापि स एवानेन विवृत इति दृष्टव्यम् । अपवा पूर्व-
श्लोके विवर्तधियो निष्प्रपञ्चात्मसाक्षात्कार उपयोगानुक्तेरितरानु-
वादेन स एवानेन दर्शित इति दृष्टव्यम् ॥ ८७ ॥

अत एव विवर्तदृष्टेर्धामिश्रत्वं प्रागुक्तमुपपन्नमित्याह—

उभयव्यतिमिश्ररूपतां भजते तेन विवर्तधीरियम् ॥
प्रथमोत्तमयोर्द्वयोः पुनर्व्यतिमिश्रभजनं न विध्यते ॥ ८८ ॥

उभयेति । परिणामोपशान्तदृष्टिद्वयव्यतिमिश्ररूपतामित्यर्थः । म-
पञ्चमपञ्चविषयत्वेन तदप्यत्यन्तस्वरूपत्वेन च तस्य उभयव्यतिमि-
श्ररूपत्वमित्यर्थः । येनैवं तेनेत्यादौ योजनीयम् । प्रथमोत्तमयोरा-

द्यन्तयोर्दृष्टयोरित्यर्थः । न विद्यत इति । एकैकमात्रस्वरूपवि-
पयत्वादित्यर्थः ॥ ८८ ॥

एवं परिणामाददृष्टीनामेकाधिकारिणि क्रमवर्तिनीनां मोक्षोप-
योग उक्तः । समाप्तिं विरुद्धदृष्टीनामेकपुरुषाश्रयत्वमभवाद्द्वयमध्य-
मोत्तमाधिकारिभेदाश्रयत्वं य वदन्ति तन्मतमनुवदति—

कृपणधीः परिणाममुदीक्षते
क्षपितकल्मषधीस्तु विवर्तताम् ॥
स्थिरमतिः पुरुषः पुनरीक्षते
व्यपगतद्वितय परम पदम् ॥ ८९ ॥

कृपणधीरिति । अपञ्चादविरक्तबुद्धिः, अपञ्चः सर्वोऽपि
ब्रह्मणस्तात्त्विकः परिणामोऽहं च वस्तुन कर्ता भोक्ता तमेवाराभ्य-
तत्पसादाच्छेद्यं माप्स्यामीत्युदीक्षते इत्यर्थः । क्षपितो निरस्तः क-
ल्पः पापं यस्या धियस्तुक्तस्तु ससाराद्विरक्तो ब्रह्मशास्त्रं शृण्व-
न्संसारस्य विवर्ततामुदीक्षते । अत्रणमननध्यानादिभिः परिपक्वैः स्थि-
रमतिर्निश्चलीकृतबुद्धिः पुरुषः पुनर्व्यपगतद्वितयं शुद्धं परमं पदम् ई-
क्षते इत्यर्थः । स्थितमतिरिति पाठे स्थितमज्ञो जीवन्मुक्त इत्यर्थः ॥ ८९ ॥

जीवैकत्वानेकत्वधीरापि पुरुषभेदेनैव भवेदित्यपि तन्मतमित्याह—

पुरुषभेदवशाद् विविधा भवेत्
क्षपितकल्मषधीरपि मध्यमा ॥
जगदनेकमुमुक्षुकमीक्षते
पुरुष एकतरो न तथेतरः ॥ ९० ॥

पुरुषभेदवशादिति । मध्यमोत्तमाधिकारवत्पुरुषभेदवशा-
दित्यर्थः । क्षपितकल्मषस्य धीरित्यर्थः । तद्वद्वैविध्यमाह—जगादिति ।
एकतरोः पुरुषो जगदनेकमुमुक्षुकमीक्षते, इतरोऽपरो न तथा, चक्षुमुमु-
क्षक नेक्षते इत्यर्थः ॥ ९० ॥

। अत इति । यत एवं परिणामवाद्स्याप्यत्रोपकारिताऽतो हेतोरित्यर्थः । स्वसिद्धान्तात्पुरस्तादध्यक्षादिविषयेस्तत्त्वसंविदुत्पादने सत्यावेदने मामर्थपनपोषैवास्याद्वयप्रज्ञातमन्वयस्याध्यक्षादिविरोध निवारयामसेति संन्यः ॥ ९४ ॥

किं चोत्तराधिकरणे कार्यस्य कारणाद्वस्तुतो भेदाभावे वाच्य-
रम्भणं विकारो नामधेयमिमादिश्रुति हेतुतया वर्तते विकारमूपा-
त्त्वस्य मामाणिक्यत्वं दर्शयतीति विवरणवादमेव सूत्रकारः सिद्धान्त-
तया मेने नास्मादिमात्रस्य तत्त्वावेदकत्वमिष्यभ्युपगम परित्यजति स
इत्याशयेनाह—

इहाधुनारम्भणशब्दशक्तिः

सश्रित्य तत्त्वावगतिक्षमत्वम् ॥

अक्षादिमानस्य निराकरोति

समन्वयस्यापनयन् विरोधम् ॥ ९५ ॥

इहेति । “तदनन्यत्वरम्भणशब्दादिभ्यः” इत्युत्तररिमन्त्र-
धिकरणे इत्यर्थः । अधुना श्रित्यस्य मागुक्तविशेषादिभिः
परिणामस्यासाधुत्वप्रतिषेधाने, आरम्भणशब्दशक्ति वाच्यरम्भणं
विकार इत्यादिवाच्यत्वारम्भणादिशक्तिम् । तेन हि वाच्येन
विकारो नामधेयमिति विकारस्य षट्पदादेः शब्दमात्रं दर्शयता
घटपटादिविकारस्य सत्ता निवारिता, अत एव मृत्तिकेत्येव
सत्यमिति वाच्यशेनेनैवकारेण विकारानन्त्यत्वमनृत्त कारणमात्रस्य
सत्यत्वाशयेन मृतमत्येत्युक्तम् । अत एतद्वलादध्यक्षादिमानस्य तत्त्वा-
वगतिक्षमत्वम् अद्वयममन्वयस्य विरोधमपनयन्निराकरोतीति
विवर्त एव मामाणिक्य इति मानः ॥ ९५ ॥ -

ननु परिणामवादाश्रयणेश्चि सन्वयविरोधपरिहारः सेत्स्यती-
त्युक्ते किं तदर्थं विवरणश्रयणेनेति चेत्तत्र, समपश्चाद्वयममन्वयस्य
पराम्पुषत्स्य तेनास्मादिविरोधः परित्यजत । तं पुनरस्यवाद्द्वयसमन्व

यस्य स्वसमनस्येति समन्वयविशेषं श्रुत्यादिममत्र दर्शयन्नाह—

अखण्डवाक्यार्थमनुव्रजन्ती

समन्वयोत्थापितबुद्धितृप्तिः ॥

अक्षादिभिस्तत्त्वनिवेदने हि

सद्यः परिम्लायति निर्दिशद्भम् ॥ ९६ ॥

अखण्डेति । अनुव्रजन्ती विषयीकुर्वाणा परिम्लायति ताम्य-
ते अतस्तद्वाचपरिहारार्थमक्षादिमानविषयस्वातात्त्विकमुत्तराधिकरणे
दर्शयतीत्यर्थः ॥ ९६ ॥

ननु मयप्रामाण्यानुरोधेन साविशेषमेवाह्यं किं नाङ्गीक्रियत इति
चेत् न। मृपात्वेन श्रुत्युक्तविकारादिविशेषस्य श्रुतिसमन्वयगोचरत्वा-
योगात् । किंच “एकमेवाद्वितीयम्, अपागादग्नेरग्नित्वं, नेह नानास्ति” इ-
त्यादिवचनैः “प्रकृतैर्भावश्च हि प्रतिपेक्षति” इत्यादिघृत्रैस्तथाख्यातु
माप्यकारादिवाक्यैश्चाखण्डतात्पर्यस्यैव श्रुतेराश्रयणीयत्वादिसाशयेन
प्रयमाध्यायोक्तं स्मारयन्नाह—

अखण्डमेवादयमात्मतत्त्वं त्रयीशिरोवाक्यमनुप्रविष्टा ॥

वदन्ति शब्दा इति शब्दशक्तिनिरूपणे पृथमुदीरित हि ॥ ९७ ॥

अखण्डमिति । त्रयीशिरोवाक्यमनुप्रविष्टास्तत्त्वमादिवाक्यै-
कता गताः सत्यज्ञानानन्दादिशब्दाः शब्दशक्तिनिरूपणे अखण्डमेव
वदन्तीति पूर्वं प्रयमाध्याये निरूपितमित्यर्थः ॥ ९७ ॥

ततः किमित्पाशङ्क्याह—

अतो विरोधस्य निराससिद्धौ

निरस्पतेऽक्षादिषु तत्त्वभागः ॥

संरक्ष्यतेऽसंख्यवहारशक्ति-

भागः पुनः सर्वमतोऽनवद्यम् ॥ ९८ ॥

अत इति । विरोधस्याखण्डार्थममन्वयविरोधस्य अज्ञादिप्र-
माणेषु यस्तत्त्वभागः तत्त्वनिवेदनमामर्थ्यभागः । तर्हि तेषामप्रामाण्य-

मेव स्यादित्याशङ्क्याह—संरक्ष्यत इति । एवमपि तेषां सांप्रव-
हारिकप्रामाण्यमविरुद्धमित्यर्थः । तस्माद्देदान्तानामखण्डब्रह्मसम्बन्धे
न प्रत्यक्षादिसिद्धभेदमवहाद्यप्येताप इत्यभिमतोपसंहारति—सर्व-
मिति ॥ ९८ ॥

किं च प्रत्यक्षादि न तत्रावेदकं दोषजन्यज्ञानकरणत्वात् शु-
क्तिरजनादिज्ञानकरणवत् । न चासिद्धिः, अविद्यादोषजन्यत्वात्प्रमथ-
नस्य । न चारिद्याया विश्वजनन्याः कथं दोषवमिति वाच्यम् । स्वम-
काशप्रत्यक्षस्फुरणप्रतिबन्धकतया शुक्तिस्फुरणप्रतिबन्धकदोषवदोषवो-
पपत्तिरित्याशयेनाह—

चित्तिवस्तुनः स्वमष्टिमस्फुरणे

स्वपमेव कारणमिति प्रगतम् ॥

प्रतिषेध्य ताचित्तिगताग्रहणं

विपरीतबुद्धिमुपगच्छौकयति ॥ ९९ ॥

। चित्तिवस्तुन इति । चिद्वस्तुनः इत्यर्थः । स्वमष्टिमोऽदृष्टा-
नन्दमहत्स्वभावस्य स्फुरणे स्वपमेवोपचारात् कारणमिति प्रगतं
स्वप्रकाशत्वावेदकश्रुत्यादिमिदम् । अत्र “स्वदासाक्षात्स्वना” इति-
घरस्वपमेव कारणमित्यन्याप्यार्हात्तथाप्रपरमिति वा दृष्टव्यम् । तत्र
तस्य स्वत एव प्रकाशमसक्तावापि तदमानात्प्रतिबन्धकमज्ञानमेव व-
क्तव्यमित्याह—प्रतिषेध्येति । चित्तिगताग्रहणं तु चित्तिवस्तु प्रतिष-
ेध्य यथावत्स्फुरणमाप्ताद्य विपरीतबुद्धिं द्वैतमप्यबुद्धिमुपगच्छौकयति
मापयति । भवोऽधिष्ठानतत्त्वप्रकाशं प्रतिषेध्य ताद्विपरीतभ्रम-
जनकत्वादविद्यादोष एव, अवस्तजन्यज्ञानकरणत्वमज्ञादेर्नासिद्धमिति
भावः ॥ ९९ ॥

एवं तर्हि तस्य व्यवहारिकप्रामाण्यमपि न स्यादित्याशङ्क्य आदि-
धया व्यवहारयोग्यमप्यजननाद्यद्विषयासादेन तद्विहन्यत इत्याश-

येनाह—

व्यवहारनिर्वहणशक्तिमसौ
न चिद्ग्रहोऽस्य विनिवारयति ॥

परमार्थवेदनविधिक्षमता-

मवखण्डयन्नपि मनःप्रभृतेः ॥ १०० ॥

व्यवहारेति । अस्य मनःप्रभृतेरिते संबन्धः । तस्य तर्हि तद्वत्तत्त्वावेदनमपि या निवारयतु, तत्राह-परमार्थेति । विधिरुपा-
दनं तद्वत्समतामित्यर्थः । दोषजन्यस्य तदयोगादिनि भावः ॥ १०० ॥

नन्वविद्या चेद्ब्रह्मपकाशप्रतिबन्धिका तर्हि तस्यां सत्यां तत्त्व-
मादिब्रचनाद्ब्रह्ममाप्तात्कारो न भवेदिति चेत्, दूरस्यत्वादिदोषे च-
क्षुरादिना तर्वादितत्त्वज्ञानमनिबन्धके सत्यस्याप्तवाक्यवत्त्वज्ञानोद-
यदर्शनेनात्मस्वरूपमयुक्तात्मनश्ज्ञानस्य तथा मनिबन्धेऽपि तद्विप-
यशाब्दज्ञाने तस्या अप्रतिबन्धकत्वादित्याशयेनाह—

चित्तिवस्तुबुद्धिजनकस्य पुन-
र्वचसो न खण्डयति शक्तिमसौ ॥

स्वनियन्धनस्फुरणमेव चित्तं:

प्रतिपद्य तिष्ठति न वाचनिकम् ॥ १०१ ॥

चित्तिवस्तिवति । न खण्डयति प्रतिबन्धानि, शक्तिम् आ-
त्ममाप्तात्कारजननसामर्थ्यम् । अमौ चिद्ग्रहः । किं तर्हि तत् प्रतिब-
ध्नाति ? तत्राह—स्वानिबन्धनोति । चैतन्यस्य स्वतःप्राप्तपकाश-
मेव निगमयति, न वाचनिकम्, वेदान्तवाक्यजन्यमाप्तात्कारमि-
त्यर्थः ॥ १०१ ॥

नन्वेवमप्यविद्याया दोषत्वे तत्त्वमादिवाक्यजन्यब्रह्ममाप्तात्का-
रो भ्रमः स्यात् दोषजन्यत्वात् संभवादिद्वयाद्यद्वा तदोपत्वाधिष्ठान-
जन्यत्वस्य हेतुत्वे श्रुत्यादिगतरजगादिसादृश्यमत्यस्तवमायां व्यभि-
चारः । न च दोषत्वमयुक्तवज्जन्यनाश्रयत्वं हेतुः, असिद्धेरित्याशयेनाह—

प्रत्यक्षादेरेव दोषस्ततोऽयं

वेदान्तानां नैव दोषानुबन्धः ॥

सत्यं वस्तु छादयन्नद्वितीयं

द्वैतं यस्मादानयत्येष दोषः ॥ १०२ ॥

प्रत्यक्षादेरिति । अयं चिदग्रहः । तर्हि मपञ्चज्ञानस्य कथं दोषजन्यत्वमित्याशङ्क्य तदविद्यानात्मनश्चाच्छादकतया काचादेरिव दोषतया । मपञ्चज्ञानस्य दोषजन्यत्वम् । मपञ्चज्ञानस्य दोषत्वप्रयुक्तत-
ज्जन्यताश्रयत्वाद्भजतज्ञानवद् भ्रान्तित्वमित्याशयेनाह-सत्यमि-
ति । अथवा ननु करणदोषानुबन्धश्चक्षुरादिविव न वे-
दान्तेष्वपि कुत्र इत्यत आह-प्रत्यक्षादेरिति । मतिज्ञाने-
ऽप्ये हेतुमाह-सत्यमिति । यस्मात्सत्यमाद्वितीयमाच्छादयन्नमस्यं
द्वैतमानयत्येष दोषश्चक्षुरादिविव दृश्यते ततोऽयं दोषानुबन्धो वेदा-
न्तानां नैवेति सम्बन्धः । कारणोपपत्तिर्माणा यथाकार्यमुत्पन्ननादि-
ति प्रत्यक्षसंविदनाच्छन्नमज्ञानं प्रमाणाकारेण विवर्तते, तत्राज्ञानमा-
धान्येन चक्षुरादिविवर्तः, संविताधान्येन वेदोविवर्त इति भावः ॥ १०२ ॥

एवं प्रत्यक्षादेर्दोषजन्यज्ञानकरणत्वेन ताद्वैतग्रहप्रतिपादकवे-
दान्तवाचकत्वं सम्प्रवर्तीत्युक्तम् । इदानीं तस्यानात्मयात्राविषयत्वा-
द्वेदान्तानां चान्यमात्रे प्रवृत्तेर्भिन्नविषयतयाऽपि न प्रत्यक्षादिव्याप्यते-
स्याशयेनाह-

किं च प्रतीचि सरूलोपनिषत्, प्रवृत्ता

मानान्तरं सरूलमेव तु तत्पराचि ॥

प्रत्यक्षपराग्विषयगोचरयोश्च बुद्धयोः

स्पर्धा न सम्भवति मेयविभागसिद्धेः ॥ १०३ ॥

किंचेति । तत्पराचि अनात्मनि । ततः किं तत्राह-प्रत्यक्षमि-
ति । स्पर्धा विरोधः । तत्र हेतुः मेवेति ॥ १०३ ॥

किं च प्रत्यक्षादिप्रमाणं किं निरपेक्षसम्मात्रपदादिविषयं तदु-

क्तसमन्वयविरोधीत्युच्यते किं वा घटादयं भिन्न इति, तत्र ततो भेदविषयमपि ! आद्य आह—

अभिन्न एवैष पटः समीक्ष्यते

न भेदगन्धोऽपि पटे समीक्ष्यते ॥

पटेऽपि भेदो यदि कल्प्यते तदा

पटो विदीर्येत कुतस्तदा पटः ॥ १०४ ॥

अभिन्न एवेति । अयं पट इत्याद्यनुभवेन स्वतो भेदाभावो-
पलक्षितस्वरूप एव सोऽनुभूयते न त्वल्पीयान्मदोऽपि पटे दृश्यते, अयं
पट इत्यनुभवे तदुल्लेखाभावादित्यर्थः । द्वितीयमुत्थापयति—पटेऽपी-
ति । पटस्वरूपेऽपि घटादिप्रतिपोगिको भेदो गृह्यते चेत् स किं पटा-
दिस्वरूपमेव तदग्नो वा ? आद्य आह—पटो विदीर्येतेति । तदा हि
घटादिसापेक्षतया प्रतीयमानस्य तस्य तन्निरपेक्षपटादिस्वरूपत्वं नोप-
पद्येत, सापेक्षनिरपेक्षयोरभेदायोगात् । ततः पटाद्यपेक्षयैव तस्य भेदा-
त्मत्वं कल्प्येत, तदा विदारणात्मा भेदः पट एवेति पटः स्वस्मादेव
विदीर्येत, अन्यथा तस्य भेदात्मत्वायोगात् । एव च कुतस्तदा पटः
सिद्ध्येत्, विदारणस्याभावात्मतया भावस्वरूपविरोधित्वादिति
भावः ॥ १०४ ॥

घटात् पटो भिन्न इति प्रतीयमानो भेदस्ततोऽन्य इति पक्षान्तर-
मुत्थाप्य प्रतिसिपति—

घटात् पटो भिन्न इतीष्यते यदि

स्फुटं प्रसज्येत विकल्पिता भिदा ॥

न सत्यमापेक्षिकमीक्षित कश्चित्

तथा च यत्नेन निरूपयिष्यते ॥ १०५ ॥

घटात्पट इति । यदि भिदा घटादिमापेक्षा पट इष्यते सा तर्हि
स्फुट विकल्पिता आरोपिता प्रसज्येत । कुत इति चेत्, तत्राह—न
सत्यमिति । आपेक्षिक सापेक्ष वस्तु कचिदपि सत्यं नैक्षितम् अपि

तु मिथ्यैव, रज्जुमर्पादेः सापेक्षस्य नियमेन कलितत्वदर्शनाद्यत्मसं न
तत्सापेक्षं यथाभेति व्यतिरेकपर वाऽस्त, यथा चैतत्तथा यत्रैनैव तृ-
तीये निरूपयिष्यते । ततः स्वरूपातिरिक्तोऽपि सापेक्षो भेदोऽप्यो-
क्त एव स्यादिति भावः ॥ १०५ ॥

किं च परस्पराश्रयप्रसङ्गाद् भेदबुद्धिरपि प्रामाणिकी न सि-
द्ध्यतीत्यदि—

न भेदबुद्धिर्घटते प्रमाणतो

विना च धर्मिप्रतियोगिसंविदा ॥

न भेदबुद्धिं विरह्य कल्पते

तथैव धर्मिप्रतियोगिधीरपि ॥ १०६ ॥

न भेदबुद्धिरिति । धर्मा भेदस्याश्रयः प्रतियोगी तदवधिः
धर्मिप्रतियोगिसंविदा विना प्रमाणतो भेदबुद्धिर्न घटते, न चैव घटत
इत्यर्थः । ततः किं तत्राह—न भेदबुद्धिमिति । तथैव भेदबुद्धिं वि-
रह्य धर्मिप्रतियोगिधीरपि न कल्पते न युज्यते परस्परापेक्षत्वात्
भेदबुद्धेः प्रमाणनैकस्या अपि बुद्धेरन्यतो अस्तित्वेः । न तावदिदम-
स्माद्विन्नमित्यवधित्वविशिष्टाद्भेदज्ञानमवधित्वज्ञानं विना सम्भवति,
तज्ज्ञानं च भेदज्ञानं विना न भवति । भेदावधित्वस्य भेदनिरूप्यत्वा-
त्, अन्यथा धर्मिणोऽपि स्वस्माद्भेदग्रहप्रसङ्गाच्च । अस्ति च तन्निष्ठभेद-
ोपि तत्प्रतीत्योगिकत्वमेकस्यैव भेदस्य विभागादिवद्धर्मिप्रतियोग्या-
श्रयत्वसम्भवे तदुभयवृत्तिभेदे प्रमाणाभावात् । नचैव घटे घटभेद-
ज्ञानं भ्रमो न स्यादिति वाच्यम् । तद्धर्मित्वविशिष्टं तत्प्रतियोगि-
त्वाभावेन तत्र तद्गोचरभेदज्ञानस्य विभागादिज्ञानवद् भ्रान्तित्वसम्भ-
वात् । धर्मिप्रतियोगित्वज्ञानात्पूर्वं भेदज्ञानानङ्गीकारे तयोर्भेदभ्रम
एव स्यात् । दोषस्यापि भेदधीविघटनद्वारेणैव भेदभ्रमहेतुत्वात्तस्य सा-
क्षाद् भ्रमहेतुत्वे प्रमाणाभावात् । तस्माद्धर्मिप्रतियोग्यादिज्ञानस्य भे-
दज्ञानस्य च परस्परापेक्षत्वाच्च प्रामाणिकी भेदधीरिति भावः ॥ १०६ ॥

नन्वस्तु वैलक्षण्यं भेदस्य च तयोर्विरुद्धो धर्मः, न च तदाश्र-

यभेदज्ञानं विना तद्धर्मयोर्विरोधज्ञानं न स्यादिति पुनःप्यन्योन्याश्रयेते-
ति वाच्यम् । यौमिणोः परस्पराभावज्ञानादेव धर्मयोर्विरोधज्ञानोपप-
त्तेः । न चैवं परस्पराभाव एव भेदोऽस्त्विति वाच्यम् । इदमस्माद्भि-
न्नमिति भेदज्ञानादिदोषदं न भवतीति ज्ञानस्य विलक्षणत्वेन तद्वि-
षयपरस्पराभावस्यापि ततो विलक्षणत्वादिति नोक्तान्योऽन्याश्रय
इति चेत्तवाह—

परस्पराभावधिया न भेदधी-

र्विनोपपन्ना न तथा विनेतरा ॥

इतीदमन्योन्यसमाश्रयं प्रती-

मतिद्वयं तेन तदस्तु कल्पितम् ॥ १०७ ॥

परस्पराभावधियेति । तथा भेदधिया, इतरा परस्पराभावधीः ।
इदमिदमपि मीनद्वयम् । कलितमाह—तेनेति । न तावत्परस्परा-
भावो भेदाद्विलक्षणो भवति । उक्तप्रतीतिविषययोर्वैलक्षण्यस्य परैर-
न्योन्यपेक्षत्वात् । अस्तु वा स यादृशस्नादृशस्यापि त्वदुक्तभेदधियं
विना न दुर्ग्रह एव, न हि वैलक्षण्यज्ञानादने इदमिदं न भवतीति ज्ञानं
भवति, अन्यथा शुक्तिरजतादेरापि तद्व्यग्रहमङ्गेन काप्यभेदभ्रमो न
स्यात् । दोषस्यापि वैलक्षण्यधीविषयत्वेनैव तद्धेतुत्वात् । तस्मादेतयो-
रापि परस्परमापेक्षत्वाच्च, प्रमाणत्वमिति भेदज्ञानमात्रं भ्रान्तिरिति
भावः ॥ १०७ ॥

किं चानात्मप्रमाणस्य फलानिरूपणादपि न तत्प्रामाण्यं युज्य-
ते, न हि फलरूपमात्रशयं विना कस्यचित्प्रमाणता सम्भवति । तत्र
न तावत्संशयादिनिवृत्तिः प्रमाणफलम्, असतः सतो वा सदसदात्मनो
वा संशयादेर्निवृत्त्यसंभवादित्पाशयेनाह—

असन्निवृत्तिर्न च सन्निवृत्तिर्न चोपपन्ना सदसन्निवृत्तिः ॥

जडप्रमाणस्य फलं ततोऽपि न तेन वेदान्तजबुद्धिवाचः ॥ १०८

असन्निवृत्तिरिति । अमतो निवृत्तिरित्यर्थः । एवमुत्तर-

प्रापि । असतः स्वप्नप्रादेः कस्यापि निवृत्त्यदर्शनसंभवाच्च । नापि
सदस्तु ज्ञानान्निवर्तते आत्मनि तददर्शनात् । निवृत्त्यनन्तरमपि सत्स्व-
रूपस्यासत्स्वरूपत्वायोगे निवर्तकानर्थव्ययसद्वाच्च । नापि सदसदा-
त्मकं किञ्चित्संभवति, तदभ्युपगमेऽपि पक्षद्वयोक्तदूषणानपायात् ।
न चा परपक्षे तदुभयाविलक्षणं किं चिदस्ति यत्प्रमाण निवर्तयेत् ।
तस्मादज्ञादिप्रमाणात्मागवस्थातो विषये निश्चितरूपातिशयासम्भवेन
प्रामाण्यायोगात् तेन वेदान्तवाध इति फलितमाह—ततोऽपी-
ति ॥ १०८ ॥

अज्ञादिप्रमाणात् स्वविषये संशयादिनिवृत्तिः फलं भवति किं
वा प्राकट्यादिरूपातिशयोत्पत्तिरिति विकल्पाद्यं निरस्य द्वितीयं
पूर्ववद्विकल्पं निरस्यति—

असत्प्रसूतिर्न च सत्प्रसूतिः ।

न चापपक्षा सदसत्प्रसूतिः ॥

जडप्रमाणस्य फलं ततोऽपि

न तेन वेदान्तजबुद्धिवाधः ॥ १०९ ॥

असत्प्रसूतिरित्यादिना । असतः शशशृङ्गादेः सत् आत्म-
नः प्रसूत्यदर्शनात् असम्भवाच्च । नापि तदुभयात्मकं किञ्चित्संभ-
वति यस्य प्रसूतिर्जडप्रमाणस्य फलं भवेत्ततोऽध्यस्तादेः प्रामाण्या-
सम्भवेन न वेदान्तवाधकरोति भावः ॥ १०९ ॥

किं च तत्प्राकट्यादि जडरूपं स्वप्रकाशं वा, आद्येऽपि तदनुकू-
लव्यापारवतश्चक्षुरादेस्तत्फलम् उत्प्रेक्षासीनस्य । नाद्यः, जडेन प्रमाण-
फलेन ज्ञाताद्वययोगवभासायोगेन तद्वैयर्थ्याज्जडत्वाविशेषेण विषय-
स्यापि फलावभासकत्वसद्वात् । एवं तत्कुर्वतो व्यापारवतश्चक्षुरादे-
र्न फलं, व्यापारस्यापि कुर्वत्कार्यत्वसद्देनानवस्थापातात् । नापि
द्वितीयः, निर्व्यापारात्कारणात्फलोत्पत्तेः, काप्यदर्शनेनात्र तामुदीर-
यन् मन्दमतिर्पक्षोऽर्थकरोति विहस्यते । एतच्च कुर्वत्वादि विकल्पदूषणं

माकट्यादे स्वप्रकाशमिति पक्षेऽपि समानमिच्छाशयेनाह—

जडार्थसंविन्न च कुर्वतः फलं

तदा हि कुर्वन्त्वमपीदृशं भवेत् ॥

अकुर्वतस्तत्फलमित्युदीरयन्

विहस्यते दुर्मतिरर्भकैरपि ॥ ११० ॥

जडार्थसंविदिति । जडेति संविद्विशेषणम् ॥ ११० ॥

ननु प्रमाणफलस्य स्वप्रकाशत्वं भवतोऽपि सम्मतमिति कथं तस्य प्रमाणादुत्पत्तिर्निराक्रियते इति चेन्न । अनिर्वचनीयधीवृत्तेरेव चक्षुरादेरुत्पत्तेः । प्रमाणफलं तु स्वप्रकाशचैतन्यं तन्नित्यसिद्धमपि धीवृत्त्यवच्छिन्नं तथा व्यवहियते न तु नस्तुनस्तदुत्पत्तिरस्तीत्याशयेन पूर्ववद् दूषयति—

सती न संवित् क्रियते हि सत्त्या-

न्न चासती तद्वदसत्त्वहेतोः ॥

न चोपपन्नं सदसत्त्वमस्या-

स्ततो न कार्यत्वमुपैति संवित् ॥ १११ ॥

सतीति । संवित्स्वप्रकाशरूपा । अस्याः संविदः । फलितमाह—तत इति ॥ १११ ॥

किं च यत्किञ्चित्प्रमाणफलमस्तु तत्किमुत्पादयितुं शक्यं सत्प्रमाणेनोत्पाद्यतेऽशक्यं वा नोभयथापि संभवतीत्याह—

न शक्यमुत्पाद्यमिति प्रशस्यते

तदा हि शक्तेरपि जन्यताऽऽप्यते ॥

अशक्यमुत्पाद्यमितिाप्यते यदि

द्रुतं नमश्चूर्णं मुद्गरादिना ॥ ११२ ॥

न शक्यमिति । शक्तिविशिष्टोपेत्यर्थः । शक्तेरपीति । तस्या अप्युत्पत्तिप्रसंगेन शक्तिविशिष्टायाः शक्तेरुत्पाद्यता प्रसज्येत तथा चानवस्था— । द्वितीयं प्रत्याह—अशक्यमिति । यत्केनापि कर्तुं न शक्यते तत्कथमुत्पादनीयं, न हि नभसो मुद्गरादिनाऽतिकृशलोऽपि

चूर्णनं कुर्यादित्यर्थः ॥ ११२ ॥

तस्माज्जडप्रमाणफलानिरूपणाच्च तत्प्रामाण्यं संभवति, ततो जडस्य तदधीनमेकत्वमनेकत्वं वा तत्त्वं न ततः मिथ्येत्तत्तथाज्ञादिना घटादिस्वरूपामिद्धावद्वितीयात्मसमान्वितवेदान्तानामर्थाद्वाच्य इत्यनुपपन्नमित्याशयेनोपसंहरति—

जडप्रमाणस्य फलानिरूपणा-

जडस्य तत्त्वं न निरूपणक्षमम् ॥

अतो न मानान्तरमर्थतोऽपि न-

स्त्रयोशिरोधस्तु निराकरिष्यति ॥ ११३ ॥

जडप्रमाणस्येति ॥ ११२ ॥

एवमात्मनोऽन्यस्य भावरूपाज्ञानविषयत्वसंभवेन तत्र प्रवृत्ताद्यप्यज्ञादीना प्रामाण्यं न संभवाति अनधिगतार्थत्वाभावात् । घटादिमप्यन्यस्य स्वरूपेण कल्पितत्वात् फलानिरूपणाच्चेत्युक्तम् । ननु ज्ञानाभावरूपाज्ञाततायाः प्रमाणप्रवृत्तिर्निमित्तस्य सर्वत्र सुलभत्वाद्भवत्वज्ञादेरपि तत्त्विकं प्रामाण्यम् । न हि शक्तिरजतादेरिव घटादेरपि मिथ्यात्वं केन चिदनुभूयते । भावरूपाज्ञानमापि घटपटाद्यवच्छिन्नमात्मानमावृणोतीति ततोऽप्यज्ञादेर्व्यग्रादौ प्रामाण्यमविरुद्धम् । एवं चावच्छेद्यावच्छेदकयोरात्मप्रपञ्चयोर्विचित्रयोः प्रामाणिकत्वाभोक्तसमन्वयसिद्धिरिति चेत्तत्राह—

आत्मन्येव समस्तमस्तु यदि वा मानान्तरं तेन च

स्पष्टं वेदशिरोविरुद्धमिति च स्वीकृर्महे कामतः ॥

एवं सत्यपि पूर्वभावि सकलं मानान्तरं याचते

; पश्चात् कस्यचिदेवं वेदशिरो जाता परब्रह्मर्थाः ॥ ११४ ॥

आत्मन्येवेति । मप्यज्ञात्मन्येवेत्यर्थः । यदि वेत्यादौ योजनीयम् । मानान्तरमप्यज्ञादियमानं वेदशिरो निष्पन्नमज्ञात्मग्राहकं वेदान्तरावयं कामतस्त्वदिच्छातः । अनेन ज्ञानाभावरूपाज्ञानस्य कल्पितेऽ-

पि व्यवहारसंभवेन न तदर्थस्य तात्त्विकत्वे निमित्तमिति तदङ्गीकार-
स्तदिच्छयेति सूचितम् । एवं तर्हि कथं त्वदभिमतब्रह्मसिद्धिस्तत्राह—
एवं सत्यपीति । अय्यज्ञादेर्वेदान्तस्य च विरोधे सत्यपीत्यर्थः ।
पूर्वभावि संगतिग्रहादिसापेक्षवेदान्तात्पूर्वभावि मानान्तरं पश्चादध्य-
क्षादिप्रवृत्त्यनन्तर कस्य । चट्टिशिष्टाधिकारिणो जाता परब्रह्मधीरे-
वेति संयन्धः । यद्यपि प्रत्यक्षादीनामपि प्रामाण्यमभ्युपगतं तथाप्य-
नपेक्षतया वेदान्तात् प्रागेव तैर्यस्य बोधितत्वात् पश्चाज्ज्ञाता पर-
ब्रह्मधीरेव तेषां बाधिका, एकत्र विरुद्धयोर्युगपत् प्रामाण्यायोगादि-
त्यर्थः ॥ ११४ ॥

नन्वेवं सति असजातविरोधिनया पूर्वस्यैव प्रसक्तत्वाद् विपरीतमेव
किं न स्यादित्याशङ्क्य लोके पश्चाज्ज्ञातिन एव विरुद्धविषयज्ञानस्य
बाधकत्वदर्शनान्मैवमित्याह—

पूर्वोत्पन्नमृगाम्बुविभ्रममधिपो बाधं विना नोत्तरं,

विज्ञानं समुदेतुमूपरमुबो याथात्म्यमावेदयत् ॥

शक्नोतीति यथा मृगाम्बुधिपणामुन्मृद्गद्वुत्पद्यते

तद्वेदशिरोवचोर्जनितर्षाभेदभ्रम ब्रह्मणि ॥ ११५ ॥

पूर्वोत्पन्नमिति । मृगाम्बुविभ्रममधिपो मरुमरीचिकासु कल्पितो-

दकधिय इत्यर्थः । तत्र हि पूर्वोत्पन्नतोयबुद्धिबाधमन्तरेणैवमूपर-

भूतिरिति तथायात्म्यमावेदयत् विज्ञानं समुदेतुं न शक्नोति, न हि

पूर्वावपरीतज्ञानेऽबाधने तद्विपरीतज्ञानं सम्भवतीति यथा मृगाम्बुधि-

पणामुन्मृद्गनिगकुर्वत्तदुत्पद्यते तद्वद् वेदान्तवाक्यजनितां प ब्रह्म-

धीर्भेदभ्रमं निराकुर्वत्संवात्यद्यते न्यायस्य तौल्यसादित्वर्थः ॥ ११५ ॥

जैमिनेरपि वेदार्थोपचारदशस्येदं समतीमित्याह—

पौर्वापर्ये पूर्वदौर्यत्यमाह

पष्ठेऽध्यायेऽवस्थितो जैमिनिर्यत् ॥

वक्ष्यामस्तत्सर्वमानीय तुभ्यं

बुद्धिं स्वीयां सम्पगत्रावयत्स्व ॥ ११६ ॥

पौर्वापर्य इति । यत्पूर्वदौर्वल्यमेति सम्बन्धः ॥ ११६ ॥

तत्सर्वं वक्ष्याम इत्युक्तमेव माद्वन्वापप्रदर्शनेन वदति—
उद्गातृप्रतिहर्तृकर्तृकतया जातौ वियोगौ क्रमाद्
यस्मिन् कर्मविधिप्रयोगसमये तत्रैव नः संशयः ॥
किं सर्वद्विविधयोगो भवतु वा संस्थापनं दक्षिणा-
हीनस्येति तदा परं बलवदित्यूचे मुनिर्जैमिनिः ॥ ११७ ॥

उद्गात्रिति । उद्गातृप्रतिहर्तारौ ज्योतिष्टोमे सामगौ ऋ-
त्विजौ मसिद्धौ तत्कर्तृकनयेत्यर्थः । ज्योतिष्टोमे ह्यध्वर्यादीनामृत्वि-
जामन्योऽन्यं सम्बध्य बाहेः पवमानस्तोत्रार्थं बह्विर्नैर्गच्छतां यद्युद्गा-
तृकर्तृकः प्रतिहर्तृकर्तृको वा वियोगो भवेत्तत्र तद्विधानिमित्तं वि-
रुद्धमायाश्चित्तपदोक्षणस्य । प्रस्तुतप्रयोगस्य समाप्तिः सर्वस्वदोक्षण-
स्य च श्रूयमाणमेकैकवियोगोऽप्यपन्नमेव । युगपद्रुपयवियोगेऽपि
निमित्तयोस्तौल्पात्तान्निमित्तं मायाश्चित्तमापि यजमानेऽप्यु-
क्तानुष्ठेयम् । यत्र पुनरेवं क्रमाद्ययोर्वियोगः सोऽनेन विषयो दर्शित-
तः । विचाराद्भसंशयमाह—तत्रैव इति । तमेवाभिनीय दर्शयति—
किं सर्वं इति । अत्र श्लोकोक्तययासंख्यक्रमो न विवक्षितः, “य-
द्युद्गाता विच्छिन्त्याददक्षिणा यज्ञः मन्त्रिष्ठे, यादे प्रतिहर्ता सर्वस्वं
दधातु” इति श्रुतिपाठविरोधादिति द्रष्टव्यम् । प्रतिहर्तृविच्छेदनिमित्तं
सर्वस्वदक्षिणं प्रस्तुतप्रयोगसमापनं बोधितं, किं उद्गातृ-
विच्छेदनिमित्तपदोक्षणं प्रयोगस्य संस्थापनं समापनमित्येष नः
संशय इति सम्बन्धः । अमंजातविरोधितया पूर्वनिमित्तं बल-
वदिति पूर्वपक्षं सिद्धवत्कृत्य सिद्धान्तमाह—तदेति । परम् उत्तरं
निमित्तम् ऊचे “पौर्वापर्यं पूर्वदौर्वल्यं प्रकृतिवत्” इति सूत्रेणोक्तं
वानित्यर्थः । अन्यथा प्रथमसंजातविरोधेनोत्तरस्योदयासंभवात्तत्त-
द्वापमानमेवेति पूर्वगन्धसमये तद्वत्संजातत्वाच्च तच्चद्वापमानमुदि-

तामेति विशेष इति यावः । तदुक्तम्—

— पूर्व परमजातत्वादवाधित्वैव जायते ।

परस्परानन्ययोत्पादान्न त्ववाधेन संभवः ॥ इति ॥ ११७ ॥

— तत्र पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यमिति भागं व्याख्याय प्रकृतिवदिति सू-
त्रभागमूचितं वेदिकं दृष्टान्तं विवृणोति—

यद्यत् प्राकृतवैकृतावतितरामन्योन्यसंस्पर्धिनी
धर्मा बाध्यनिवर्तकावभिमतौ बुद्धौ क्रमेणान्वयात् ॥
पाठव्यत्ययसंभवेऽपि च तयोर्बुद्धिक्रमो विद्यते
। पूर्वा प्राकृतवर्धनीस्तिरधीरन्त्या तथैवोत्थितेः ॥ ११८ ॥

यदिति । प्राकृतवैकृतौ प्राकृतं सर्वाभिमिष्टीनां प्रकृतिभूतयोः
स्वप्रकरणे एव सर्वाङ्गसंपूर्णयोर्दर्शपूर्णमासयोरुपादिष्टं कुशमं वर्हिः,
वैकृतं विकृतौ विकल्पाद्गतया विहितं श्रमेने उपदिष्टं शरमयं वर्हिः,
तौ धर्मावैकवेद्यास्तरणार्थत्वे निरपेक्षतयाऽन्योन्यपतितरौ संस्पर्धि-
नी भूत्वा बाध्यनिवर्तकावभिमतौ । अत्राप्युत्तरेण पूर्वो बाध्यतया-
ऽभिमत इत्यर्थः । कुतः ? बुद्धौ क्रमेणान्वयाद् बाधकप्रमाणक्रमणादौ
कुशमवर्हिषः, पश्चाच्छरमवर्हिषो वैकृतभावनयाऽन्वयात् । ननु
विकृतावुपादिष्टं शरमयवर्हिषः सन्निधानात् प्रथमान्वयसंभवे कथं
प्राकृतस्यासौनिहितस्य प्रथममन्वय इत्यत आह—पाठेति । पाठव्य-
त्ययः सन्निधावसन्निधौ च पाठस्तत्संभवेऽपीत्यर्थः । यतस्त्रयोः कुशम-
यशरमययोरतिदेशोपदेशवाक्यप्राप्तिकयोर्बुद्धिक्रम उत्तरीत्याऽन्वयबु-
द्धिक्रमः । तमेव क्रमं सहेतुमाह—पूर्वेति । प्रकृतिवद्वैकृतिः कार्येति
प्रकृतिवच्छब्दस्य वैकृतिविशेषत्वादित्यर्थः । तथैवोत्थितेः प्राकृ-
तस्य पूर्वमाकाङ्क्षितत्वाद्वैकृतस्यातथात्वादित्यर्थः । यद्यपि वैकृतमाव-
नामनिघी शरा उपादिष्टा न कुशास्तथापि प्रकृतावुपादिष्टकुशानां
प्रथमं तत्र वेद्यास्तरणमुपकारः कृतः वैकृतभावना च बलवत्त्वात्
प्रथमं तमेवोपकारमपेक्षत इति तद्वद्वारा कुशानां पूर्वतयाऽन्वयः प्रस-

उपते न तु सन्निहितानामपि शरणां तेषां तदुपकारस्य भागवत्तत्त्वादिप्राकाङ्क्षानुरोधेनानिदशेन कुशानामेव प्रथममन्वय इति मयमभावित्वाग्निरवकाशचरमभाविशरान्वयमतीत्या कुशा बाध्यन्ते तद्वधरमभावानामेतेनोद्भागादावच्छेदेन प्रथमभाविमतिहर्णादिविच्छेदो बाध्यत इत्यर्थः ॥ २१८ ॥

ननु चैतन्ना किमपि चर्गायु यजुषेत्यादौ विष्णुदेशगतमपि पादपदमन्त्रादिवाचकमृगादिपदं त्रयो वेदा अजायन्तेत्यर्थवादोपक्रमगतमन्त्रब्राह्मणमुदाहरणी वेदशब्दः स्वार्थात् प्रत्याख्य ऋगादिबेदपरतया स्थापयतीति “वेदो वा मापदर्शनात्” इत्यत्र निर्णीतम् । तत्कथं चरमेणात्र पूर्ववाप इत्याशङ्क्य ततो विशेषमाह—

सापेक्षाशुदिता यदा तु भवतः पूर्वापरप्रत्ययौ पूर्वस्तत्र निरर्तको भवति तत्रान्तपो निवर्त्यो यथा ॥

वेदोपक्रमजा मतिर्यलचती नर्गादिसद्वारजा

वेदोपक्रममुख्यमाम् भवति तत्रर्गादिवार्जा गुणात् २१९॥

सापेक्षाविति । विरुद्धयोर्बुद्ध्योः परस्परनिरपेक्षे परेण पूर्ववापः । यदा तु पूर्वापरप्रत्ययौ सापेक्षाशुदिता भवतस्तत्र तदा तयोः प्रत्यययोर्मध्ये पूर्वमत्ययो निवर्तकोऽन्त्यस्तु निवर्त्य इति निर्णयः । परमपि परपूर्वसापेक्ष न तत्पूर्वस्य वाचकमुपजीव्यत्वेन पूर्वस्य वाच्यत्वात् तद्वापे स्वस्याप्यभावनादिति पूर्वर्णवत्तत्र परस्य वाप इत्यर्थः । यथेत्यादेना उक्तो दृष्टान्तमाह । संहार उपसंहारः । यथा त्पातितऋगादिशब्दज-येत्यर्थः । प्रथमप्राप्तये फलितमाह—वेदोपक्रमेति । उपक्रमगत वेदपद मुख्यम्, उपसंहारस्यमृगादिपदं तु गुणाच्छास्त्राणिकामेवम् । एकास्मिन् राशये द्युपक्रमं पर्यालोच्य तदनुशोधेनोपर नेगव्यम्, अन्यथा संजाताविरोधितया तदुपस्थितमुख्याभेनास्यावितामिधानाममवान् । तथा च प्रथमस्य चरमापेक्षितत्वे सति ताहरोपितं तद्व्यापवत्त्वे निमित्तम् । न च प्रत्यक्षादीनां तत्त्वावेद-

कर्त्तुं वेदान्तैरपेक्ष्यते तद्गगनव्यापहारिकप्रामाण्येनैव वेदान्तानां चरितार्थत्वादिन्यर्थः ॥ ११९ ॥

इदानीं वादरायणन्यायसिद्धयपि प्रथमवाचकत्वे प्रसक्तानुप्रसक्त्योदाहरणमाह—

ब्रह्मपुच्छमिति वाक्यगामिनो-
ब्रह्मपुच्छमिति शब्दयोर्धयोः ॥
ब्रह्मशब्दबलवत्तरत्वनतः
पुच्छशब्दपरिपीडनं मतम् ॥ १२० ॥

ब्रह्मपुच्छमिति । तैत्तिरीयके ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति वाक्यगतयोस्त्यर्थः । शब्दयोर्मध्ये । तत्र हि वाक्येऽमन्त्रेवेत्यादिवाक्यशेषगतब्रह्मशब्दाभ्यासानुरोधेन ब्रह्मशब्दस्य स्वप्रधानादिनीपब्रह्मणि निर्णीततात्पर्यानुरोधेन पुच्छादामेदं पुच्छमित्यादिमायपाठमाप्तादवधार्यात् प्रच्याव्य सर्वाधिष्ठानत्वलक्षणया नीयते । न चात्र तद्वत्प्रत्यक्षादीनां तत्त्वावेदकत्वकल्पकं किं चिदस्तीति भावः ॥ १२० ॥
ननु प्रथमश्रुतस्यैव चरमवाचकत्वमिति न वादरायणनयेन निषेधतम् । अस्य लोकस्य का गतिरिति प्रश्नोत्तरे आकाश इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त इत्यत्र सर्वाणि ह वा इत्यादिवाक्यशेषावगतानेकप्रमाणानुरोधेनाकाशपदं भूताकाशात् प्रच्याव्य ब्रह्मपरतया वादरायणेन “आकाशस्तल्लिङ्गात्” इति सूत्रेण निर्णीतं तद्वत्प्रत्यक्षाद्यनेकानुरोधेन वेदान्तमात्रवाचः किं न स्यादित्याशङ्क्याह—

अथ यद्युपक्रमणमल्पतरं

भवति प्रमृतमुपसंहरणम् ॥

बलवत्तदा चरममेव भवे-

दुर्मयोर्विरोधसमये नितराम् ॥ १२१ ॥

अथेति । प्रमृतं बहु । तत्र यस्य लोकस्येति प्रायमिकपतिपे-

पादोपपित्तगतकारणविषयप्रवृत्तौपोद्गन्तिवानेकलिङ्गवत्तादाकाशश्रुतिः
मयमावगताप्यन्यथा नीता । न चात्र मत्पक्षादीना मावत्पनिमित्तं
किं चिदुपोद्गच्छकमस्ति येन तद्वद् भूयमानुग्रहस्यायेन वेदान्तैकम-
माणबाधो भवेदित्यर्थः ॥ १२१ ॥

ननु अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यत इत्यादिवाक्ये पूर्वमेव
वच्छब्देन ज्योतिरादिश्रुतिलिङ्गानामनेकेषा बाधो दृष्टः । न च तत्र
तस्योपोद्गच्छकं किं चिदास्ति तद्वदुपोद्गच्छनाभावेऽपि मत्पक्षादि बाध-
कं किं न स्यात्तत्राह—

अथ यद्युपक्रमणमस्त्वमपि

प्रतिपाद्यवस्तुविषयं भवति ॥

अविचक्षितार्थविषयं चरमं

भवति प्रभूतमपि याच्यमदः ॥ १२२ ॥

अथ यदीति । तत्राह वच्छब्दस्य मयमावगतार्थगोचरतास्वभावा-
नुरोधेन स्ववाक्ये मयमावगत्यभावेऽपि पूर्ववत्तादाकाशवाक्ये पादोऽस्य
विश्वमावगतीति प्रतिपादितमत्रपरतयापि निर्णीतस्य प्रतिपाद्यवस्तुवि-
षयताशङ्केन ताद्वैतविषयगतिरादिश्रुतिलिङ्गान्यन्यथा नीतानि । न चात्र
मत्पक्षादेः प्रतिपाद्यविषयत्वं निर्णीतामिति न वेदान्तवाचकत्वमि-
ति भावः ॥ १२२ ॥

एवमखण्डब्रह्मविषयवेदान्ताः मत्पक्षादिवाचकास्तदनपेक्षस्ये स-
न्ति तद्विशेषविषयोत्तरप्रमाणत्वाद् यदेवं तदेव यद्योचरमानुद्गात्रा-
दिविच्छेदनिमित्तमायश्चित्तोपदेशः । न चासिद्धवेदान्तानां मत्प-
क्षादिगतन्यासहारिकप्रामाण्यापेक्षस्येऽपि तदीयतत्वावेदकत्वान-
पेक्षत्वात् । नापि तस्याप्रामाण्यासिद्धिः प्रथमाध्यायोक्तन्यासेन तत्ता-
त्पर्यविषयाखण्ड्यद्वयज्ञो बाधमात्रेण तस्मिन्नेव । मत्पक्षादिनिष्पाव-
हारिकत्वेतापि प्रामाण्यमवहारोपपत्तौत्युक्तम् । अतश्चाथ कचिद्

पूर्वस्याप्युत्तरसाधकत्वं जैमिनिस्संमतं प्रदर्श्य तदनुमतवत्या पुञ्ज-
स्यादिन्यायोऽपि दौर्गतः । इदानीं तु वेदान्ताः प्रत्यक्षादिबाधका
आसन्नाविषयत्वाद्यदेवं तदेवं यथाऽनुमितिर्विरुद्धविषयप्रत्यक्षापेक्षा-
शयेनाह—

आसन्नवस्तुविषयेण यथाऽक्षजेन

बाधो भवत्यनुमितेर्व्यवधानयोगात् ॥

प्रत्यक्षत्वमाग्नीचपयेण तथाऽऽग्नेन

युक्तोऽक्षजादिर्विषयागमस्य बाधः ॥ १२३ ॥

आसन्नेति । अव्यवाहितवस्तुविषयेणेत्यर्थः । प्रत्यक्षं हि म-
मिरित्तविशेषाच्छिद्वारा ममावृत्तन्याय्यवाहितं साक्षादेव गृह्णाति त-
दिन्द्रियसंनिकर्षादिसामग्रीजन्यत्वात् । अनुमानं तु सामान्यध्यासिपु-
रस्कारेणोत्पन्नं सामान्यकारणसाध्यं पक्षे विषयीकुर्वन्नेतोः पक्षधर्म-
तानुपपत्त्या साध्यविशेषं विषयीकरोतीति ध्ववाहितविषयं तद्वि-
रोधेन यथा बाध्यते, एवं प्रत्यक्षमात्रविषयत्वादस्यासन्नविषयं वेदा-
न्तवाक्यम्, अध्यक्षादिकं तु मध्यस्वरूपं विषयीकुर्वद्दर्शनात्मगतं भेदं
विषयीकरोतीति तस्य तेन बाधो युक्त इति भावः ॥ १२३ ॥

किं च प्रागुक्तं वेदान्तवाक्यं प्रत्यक्षादिबाधकं तद्विरोधतदुप-
जीव्यार्थकत्वात्संमतवदित्याशयेनाह—

किं चान्नायवचःप्रमेयमलतः सर्वं प्रमाणान्तरं

स्वार्थं साधयतीति तत्सकलमेवापत्तमात्मिभवेत् ॥

यद् यन्नायतने विरोधसमये तेनास्य तद्व्याघने

सामर्थ्यं न च बिध्यते श्रुतिवचोवाधे यथा हि स्मृतेः १२४ ॥

किंचान्नायेति । आत्मैवास्य उपोतिरेत्यादिवेदान्तवचमो-
पक्रमेयं स्वप्रकाशात्मा तद्वृत्तादित्यर्थः । आपन्नमधीनम्, अस्मि-
न्नाम्नायप्रमेये कूटस्थानुभवे तत्र सकलमेवेतरत्वं ममाणजातम् उक्ता-
नुभवोपजीवकं मानान्तरं भवेदित्यर्थः । प्रत्यक्षादिर्हि स्वसामर्थ्या-

त्प्रेयाकासा पीडनिमुत्पादयति । न चैवमवता तदर्थं मिच्छति न
 दृष्टुमे रूपादिवदर्थमाश्रयत्वादिनि तदत्राच्छन्नं स्वप्रकाशचैव न म
 मेयमाश्रयनापापेक्षते, स्वप्रकाशचैव न चाखण्डं यद्य तच्च तत्परवदा-
 न्तादेव सिध्यतीति तत्पञ्जी-य प्रत्यक्षादिकं च तदाश्रयमापायम् ।
 ततः किं तदाह यद्यत्रेति । आश्रयते अपि च भवति, यद् यदुप
 जीवीत्यर्थः । तेन उपजीव्येन विरोधमप्ये तदुत्पादं सति अक्षे उप
 जीवकस्य प्रत्यक्षादेः साधर्म्यं तद्व्यापने नैव विद्यते । तच्च दृष्टा-तमा-
 ह-श्रुतीति । औद्गुण्यं स्पृष्टोद्गुण्येदितादिश्रुतमन्यथाऽप्यौ-
 दुगुण्ये मया वक्ष्यितव्यं स्मृतं सामर्थ्यं नैव विद्यते इति स्मृते
 श्रुत्युपजीवित्वात्तद्विरागेऽप्याप्यादेवमिदानीत्यर्थः ॥ १९४ ॥

एव प्रत्यक्षादेर्विशालाश्रयविषयत्वेन विज्ञापयस्य तस्माद्विद्य-
 कस्य साधितमिदानीं तत्फलमाह—

ब्रह्माज्ञानसमुद्भवग्रहणं सात्त्विकं ब्रह्मणः
 स्वाकारग्रहणेन च दशिरसो जाता मतिर्वाच्यते ॥
 विद्या वस्तुमलेन जन्म लभत माया तु निर्वस्तुका
 सा तानुद्भवमात्रतः क्षययति चान्तः, यथा आस्तर ॥ २५ ॥

। ब्रह्माज्ञानेति । ग्रहणं इत्येवै ग्रह इत्यादिश्रुतासिद्धेन्द्र
 यनमूहं सात्त्विकं स कर्मणोत्तिग्रहेण गृहीतं इत्यादिश्रुतिसिद्धनत्वादि
 न्द्रियमोचररूपातिग्रहमाह सक्तमवधारयति यावत् । वेदशिरसो
 ऽहं ब्रह्मास्मीति तदावाच्यता जाता यावत्तद्वानुद्भव मायने । ननु
 जहाया मनेः कथं साधकत्वात्पत आह—ब्रह्मण इति । ब्रह्म
 णः प्रत्यक्षादिज्ञानस्य च स्वाकारः । प्रत्यक्षानुभवमद्वयानन्दस्वरूप
 तदुद्ग्रहणेन तद्विरोधार्थः । तन्नु प्रत्यक्षादेः । यमाणावप्यस्य कथं
 परममाणनं वाच्यमन्यथा प्रमाणत्वाविशेषादिभ्याश्च तद्विशेषमाह—
 विद्यते । वस्तुनोऽसाधितविषयस्य चलेन ब्रह्मविषया हि विद्या व-
 स्तुनिर्गतात्परेण वारणेन जन्म लभत इति सा वस्तुलभा यत्र

ती मलसादितद्विषयमपञ्चकारणमाया तु नर्वस्तुका वस्तुत्वरहिता
अतः सा विद्या ता मायाम् उद्भवमात्रतः स्वोत्पत्तिमात्रेण क्षययति
निर्वर्तयति । लोकेऽप्यविद्यातत्कार्ययोरितरानपेक्षतत्त्वसाक्षात्कारनि-
वर्त्यत्वदर्शनात् । दृष्टान्तान्तरमप्याह-ध्वान्तमित्यादिना ॥१२५॥

नन्वेवं सति हिरण्यगर्भाद्यनेकविधसुखभोगाढ्यस्य देवर्ष्याद्यने-
काश्रितस्य संसारस्य विरोधित्वे ब्रह्मसाक्षात्कारे भेदावगम्युपेक्षैव यु-
क्ता स्यादित्याशङ्क्यानेकविधरागद्वेषनिदानो हि संसारः अयो खल्वा-
हुः काममय एवाथ पुरुष इति श्रुतेः । अत एव मिथ्याज्ञानमूलोऽपि रागा-
द्वैस्तन्निवृत्तमात्र । एवं ब्रह्महत्याद्यनेकपातकादिजन्यविविधपातनो-
पेतं आशुविनाशिसुखश्च तस्मिन्नेतस्मिन्नाविवेकिभिरात्रेऽपि दृढर-
मुमुक्षादियुक्तस्य तन्नाशार्थं ज्ञानान्वेषणमेवाचितमित्याशयेनाह-

रागद्वेषप्रशास्त्रं विषयगुणसमुद्भासि धीवृत्तिशास्त्रं
धर्माधर्मप्रवृत्तिप्रचुरसुखसमुद्भोगभोगप्रवालम् ॥
छिन्द्याः संसारवृक्षं निशितमतिमहाशस्त्रनिक्षेपदक्षः
प्रत्यक्षस्वस्थलीर्गं निविद्धनमतमोमूललब्धप्ररोहम् १२६॥

रागद्वेषेति । अनुकूलेषु रागः प्रतिकूलेषु द्वेषः, रागद्वेषौ म-
हृष्टे शास्त्रे स्थलीवृक्षौ यस्य संसारवृक्षस्य तम् । विषयाणां शब्दादीनां
गुणा इष्टानिष्टमाधनरूपास्तद्वद्भासिन्यस्तदध्यामात्मिका धीवृत्तयः
। क्षुद्रा शास्त्रा यस्य तम् । उक्तशास्त्रोपशास्त्राफलमाह-धर्मधिर्मेति ।
धर्माधर्मरूपा याः, प्रवृत्तयः एतच्चाधर्मानिवृत्तेरप्युपलक्षणं, तज्जन्यौ
प्रचुरो सुखसमुद्भेगौ समुद्भेगो दुःखम्, एतदपि निवृत्तिमाध्यदुःखाभा-
वोपलक्षणं, ते प्रवालानि पल्लवा यस्य तम् । प्रवालग्रेद्वेगेन मासारिक-
भोगस्यात्यन्तिकमदृढत्वं दर्शयति । अथ वा धर्मधिर्माध्यां प्रवृत्ति-
र्द्विर्धस्य, प्रचुरा अपेक्षयाः सुखसमुद्भेगभोगा सुखदुःखानुभवाः
प्रवालाः पत्राणि यस्य, धर्माधर्मप्रवृत्तिश्चासौ प्रचुरसुखदुःखभोगप्रवा-
लश्चेति तथा तमिति विग्रहः । छिन्द्या इति सूचनं छेद्वारं विशिष्टाष्टि-

निशिता निश्चला मानिर्गह्यात्मसाक्षात्कारः सैव महत्पाद्युपतास्त्रादिकल्पं
 शङ्खं छेदनमाघनं तस्य निक्षेपे समुत्पादे दक्षस्त्वं छिन्द्या इति सम्ब-
 न्धः । तस्य ब्रह्मात्मसाक्षात्कारनिवर्त्यत्वाम तं विशिनष्टि-प्रत्यक्त्वे
 । तत्तवेति । प्रत्यक्त्वं स्थली स्थलमविष्टानं क्षेत्राध्यस्तमित्यर्थः ।
 ज्ञाननिवर्त्यत्वमात्रे हेतुमाह-निविष्टेति । । अनादिकालानेकनास-
 नानुबन्धत्वान्नाविष्टमम्, अति महाजड यत्तम आचरणाविक्षेपश-
 क्तिमदज्ञानं तदेव मूलमाधारस्ततो लब्धः मरीचोऽङ्गुरीमात्रो-येन
 तम् । अनेन ज्ञानाभावेऽनुच्छेद्यत्वं तस्य दर्शितम् । । अत्र वृक्षरूपका-
 लङ्कारेण समारवर्णने वृक्ष इव मूलोच्छेदे स्वमूलाविद्योच्छेदे संसार
 चञ्चिन्न इति दर्शितम् ॥ १२६ ॥

ननु माया तु मूर्च्छति विद्यादिज्ञादिश्रुत्या मायैव संसारकारणं
 सिद्धं न त्वज्ञानमिति कथं तस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वमिष्याशङ्क्य मायाऽ-
 ज्ञानयोर्भेदस्य तृतीये वक्ष्यमाणत्वान्न-तयोर्भेदः । एवं च यथा
 अज्ञानमेव तमः कारणमित्यादिशब्दैरभिधीयते एवं मायाशब्देनापीति
 , न तस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वानुपपत्तिरित्याशयेनाह-

प्रत्यग्वस्तुन एव तत्र विषये माया तमः कारणं । -
 ध्वान्तं बीजमयोध इत्यपि गिराऽविद्यैव संकीर्त्यते ॥ -
 , तस्या एव विलास एव भवता गुर्वादिभेदान्वितः - -
 । संकल्लसो न तु विद्यते पृथगसौ संध्ये यथा धामानि १२७॥

-प्रत्यग्वस्तुन इति । आत्मनस्त्वस्य सम्बन्धिनी , प्रत्यग्वस्त-
 न्पाश्रितेति यावत् । तत्र प्रत्यग्वस्तुनि विषये याऽविद्या सैव मा-
 यादिगिरा संकीर्त्यते इति सम्बन्धः । । अज्ञानात्मकमायाकार्यत्वे
 भेदमप्यस्पात्मनोऽपि नानात्वायोगाच्चद्वितीयत्वमपि सिध्येदित्या-
 शयेन सदृष्टान्तमाह-तस्य इति । अविद्यायाः एवैव विलासो
 विपरिणायो गुर्वादिभेदान्वितो भवता अविद्यावता त्वया संकल्लसो-
 ऽध्यस्तोऽन आत्मनः सकाशादसौ पृथग् नैव विद्यते इत्यर्थः ।

सन्ध्ये स्वप्ने । सन्ध्यं स्वप्नस्यानमिति श्रुतेः । यथा स्वप्नस्याने स्वपता दृष्टेयतनाचेतनात्मकप्रपञ्चस्तानो न पृथगस्तीति उत्पानानन्तरमदर्शनात् । न हि सतः समयान्तरे अदर्शनं भवति, एवं गुर्वादिप्रपञ्च आत्मनो न भिद्यते इत्यर्थः । विमतः संसारः अविद्याविलासितः अविद्यावस्थापामेव विभाव्यमानत्वात् स्वप्नदित्यर्थः ॥ १२७ ॥

ननु स्वप्नस्य निद्रादिदोषजन्यस्य युक्तोऽविद्याध्यासत्वेन तद्दृष्टुः पृथगसंज्ञावस्तेन कथं जाग्रत्प्रपञ्चस्य साम्पद्यम् । अत एव “वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्” इति स्वप्नवैषम्यमूत्रकार आहत्याशङ्क्य प्रमातरिमति बाधावाधाभ्यां स्वप्नजागरितयोर्वैधर्म्येऽप्यध्यस्तत्वेन त्रिकालासत्त्वे न कोऽपि विशेष इत्याशयेनाह—

मुक्तामुक्तौ विददज्ञौ त्वदन्या-

याकाशादि क्षमाऽवसानं च विश्वम् ॥

स्याविद्योत्थस्वान्तनिष्पन्दं तद्

चिज्ञातव्यं मा ग्रहीरन्यथैतत् ॥ १२८ ॥

मुक्तेति । युक्तादिर्मुक्तश्चैत्रादिरमुक्तः, एवं गुर्वादिर्विद्वान् देवदत्तादिरज्ञः । क्षमा पृथिवी अवसानेऽन्ते यस्य विश्वस्य तदेतत् सर्वं स्वाविद्योत्थं यत् स्वान्तमन्तःकरणं तद्गुणवामनानिमित्तत्वात्तन्निष्पन्दं तच्चेष्टामात्रमविद्याकार्याऽन्तःकरणपरिणाम इति वा ज्ञातव्यम्, अन्यथा स्वप्नैलक्षणेन सत्यतया मा ग्रहीर्मा जानीहीत्यर्थः । अथवा एवं हेयं संसारं प्रपञ्चमाविद्यकं निरूप्य यत्प्राग्भवर्तदष्टरेकानेकजीवविषयत्वेन द्वैविध्यमुक्तं तत्र युक्तो मुक्तो नाम्नादादिरिति वैदिकलौकिकव्यवहारानुरोधेन जीवनानात्ममेवेत्याशङ्क्य दृष्टेमात्रे तथा स्वप्नवत्, न तु वास्तवो व्यावहारिको वा जीवभेदोऽस्ति । तथाहि, अविद्यार्या प्रतिविम्बनं हि चैतन्यं जीवः अविद्या च लाघवानुगृहीतया अजामेकामित्यादिश्रुत्या तदनुभवेन तद्भेदे प्रमाणाभावाच्चैका सिध्यतीत्येक एव जीवः, स चाविद्याकार्यानेकान्तःकरणावच्छेदेना-

नेकरूपपातृकर्तृभोक्तृभावं प्रतिपद्यत इति लौकिकवैदिकव्यव-
हारो निखिलोऽपि यथायथमेकस्मिन्नापि जीव उपपन्न एवेति नान-
न्तजीवकल्पना युक्ता, अनन्यथासिद्धप्रमाणाभावाद् गौरवाच्च ।
अन्तःकरणनानात्वं चैकजीववादेऽपि प्रसिद्धव्यवस्थितव्यवहारानुरो-
धेन कल्प्यमानं न लोहगन्धिताभावइतीत्याशयेनाह—मुक्तामुक्ता-
विति ॥ १२८ ॥

नन्वेवमपि मुक्तामुक्तादिष्ववस्था कथं ? न ह्येकाशाने तस्य नि-
वृत्तावन्यत्र बन्धः संभवति । न ह्यतीतमाकालं कोऽपि न मुक्त इति
वक्तुं शक्यम् । एवम् आगामिकालेऽपि मुक्तामुक्तभेदः स्यास्पतीति
न जीवैकत्वमिति शङ्कापनूय दृष्टान्तेन निराचष्टे—

कालोऽतीतोऽनादिरेष्यन्ननन्तो

मुक्तामुक्तौ तत्र पूर्वं तथोर्ध्वम् ॥

तस्मादेतद् दुर्घटं शङ्कसे चेन्

मा शङ्किष्ठाः स्वप्नदृष्टान्तदृष्टेः ॥ १२९ ॥

कालोऽतीत इति । अतीतः कालोऽनादिः, एष्यन् भवि-
ष्यश्च कालोऽनन्त इति योजना । तत्र तयोः कालभोक्तृतामुक्तौ
सर्वतः प्रतिष्ठाविति शेषः । वस्मादवमर्थः प्रामाणिकः तस्मान्मदुक्तं
दुर्घटं शङ्कसे चेदित्यनुवादः । उत्तरं मा शङ्किष्ठा इति । लोकप्रसि-
द्धैर्भ्रान्तिमाश्रत्वात्तत्प्रसिद्धानुवादित्वाच्च भ्रुसादेर्न विरोध इत्याह—
स्वप्नेति । तथा चाविद्यामात्रविवर्तस्वप्नवन्मिथ्यामृतस्यापि व्यवहा-
रास्पदत्वोपपत्तेर्न दुर्घटमिति भावः ॥ १२९ ॥

दृष्टान्त विवृण्वन्दाष्टान्तिकेऽपि तदर्थं प्रति—

सुप्तो जन्तुः स्वल्पमात्रेऽपि काले

कोटीः पश्येद्वृत्तमन्वत्सराणाम् ॥

पश्येत्कोटीरेवमागामिनां च

जाग्रत्काले योजयेत्सर्वमेतत् ॥ १३० ॥

सुप्त इति । सुषोषम् ॥ १३० ॥

दार्ष्टान्तिकमपि विदुषोति—

कालोऽनादिस्तत्र मुक्तः श्रुतादिः

कालोऽनन्तो मोक्षयते तत्र चान्यः ॥

इत्येवं ते बन्धमोक्षव्यवस्था-

संसिद्धिः स्यादापरात्मप्रसोधात् ॥ १३१ ॥

कालोऽनादिरिति । आपरात्मप्रसोधाद् ब्रह्मात्मप्रसादा-
त्कारणमन्तमात्मैकत्वाज्ञानात् स्वप्न इव मुक्तामुक्तादिभेदव्यवहारोऽ-
विदुषां सिध्यति, विवेकिनां वृत्तव्यायेन जीवैकरूपेण संमतमिति
मात्रः ॥ १३१ ॥

एव संमतजनैकत्वमुक्त्वा तत्र मतान्तराणि दर्शयन् प्रथमं
ब्रह्ममतिविश्वानन्तजीवाश्रयं विम्वरूपब्रह्मविषयं सकलवपश्चभ्रमो-
द्धवकारणमज्ञानमेकम् । यथाऽनेकपिण्डेषु गवादिव्यक्तिव्याश्रितं गो-
त्यादिमामान्यम् । तथ ब्रह्ममासात्कारवन्तं पुरुषं जहाति “जहात्येनां
मुक्तमोगाम” इति श्रुतेः । विद्याविहीनवर्गं नरं भजते “जुगुप्साणांऽनु-
मोते” इति श्रुतेः । यथा गोत्यादिजातिरिदानीं नष्टात्मात्मनो व्यक्तिं
विहायानष्टां विद्यमानामाश्रयते तद्वदिति बन्धमोक्षव्यवस्थां ये जगु-
स्त्वन्मतमाह—

अज्ञानं सकलभ्रमोद्धवनकृत् पिण्डेषु सामान्यव-

र्ज्जावानां प्रतिविम्बकलवपूपां विम्बोपमे ब्रह्मणि ॥

विद्वान्सं पुरुषं जहाति भजते विद्याविहीनं नरं

नष्टानष्टमिवात्मपिण्डमधुना जातिस्तथैके जगुः ॥ १३२ ॥

अज्ञानमिति । उक्तार्थम् ॥ १३२ ॥

इदं चानुपपन्नम् । न शोकास्मिन्नज्ञानं पुरुषस्य ब्रह्मणोऽनेके प्रतिवि-
म्बाः संभवन्ति, लोके तथाऽदर्शनात् । न चाज्ञाने विद्यमाने तत्प्रतिविम्बा-
नां प्रतिविम्बस्याप्ययमः सम्भवतीति न मुक्तिरुपपद्यते । न च ज्ञानमवि-

ग्रामपानविषये तन्न निर्वर्तयतीति युक्तं, येनेदानीमज्ञाना ममासौ भवेत् ।
 अन्यथाऽज्ञानस्यैकदापि निवृत्तिर्न स्यात् । न हि दृष्टा-तमात्रेण किंचिद्
 सिध्यतीत्यरुन्धः । अज्ञानानन्त्यमादाय बन्धमोक्षव्यवस्थाविषय मया-
 स्तरमाह—

अज्ञानानि बह्वन्यसख्यत्रयुपो जीवान् मुमुक्षून्वि-
 ज्ञानाज्ञानसमाश्रयाननुयुगं तेषां च नि श्रेयसम् ॥
 सायासीद्वरसश्रयामनुगमात् ससारसंवात्सिनीं
 केचिद् दैवविघातनिघ्नमनसः स्वीचक्षुरस्यधुताः ॥ १३॥

अज्ञानानीति । अस्मिन् पक्षे ज्ञानेनाज्ञानस्य निवृत्तिर्भाति-
 दिर्न साधये, अज्ञानसमानाश्रयविषयकज्ञानेन लोकेऽप्यज्ञाननिवृत्ते-
 र्दृष्टत्वादित्यर्थः । आध्यात्मिकमय तत्त्वकर्तृत्वमुत्तु स्वादिजनकज्ञाना-
 नि बह्वन्यपरे स्वीचक्षुरिति सम्बन्धः । एवमस्यवयवयो जीवानां वि-
 स्वीचक्षुरिति योजना । जीवानां विशेषणं मुमुक्षून्सायाश्रयानिःप-
 न्यम् । अनुयुगं प्रतियुगं तेषां जीवानां निःश्रयम्, च स्वीचक्षुरस्य
 लुपद् ॥ तन् विषयदेहेत्यज्ञानकार्यत्वे कर्तृत्वादिनन्द सर्वजीवमाया-
 रण्य न स्यादित्याशङ्क्याह—मायानिति । विषयदेहेत्यज्ञाना-
 नादभ्या मायाना चक्षराश्रय सकलव्यापकार्यता शरणकारणमित्यापे-
 स्वीचक्षुरित्यन्वयः । तथा च श्रुतिः—माया तु प्रकृतिं विद्यामाप्येन तु
 मोक्षेऽपि भाति । इदं च मतमत्यन्तमनुपपन्नम्, अज्ञाननातात्वादेरमरुभवा-
 दित्यनुवादमप्येव, तस्य फल्युत्तम सूचयन्त्याह—केचिदित्या-
 दिना । दैव दुष्टदृष्ट तत्कृतविषयेन प्रतिरन्ध्रेन निघ्न यशोहृत विष-
 यैस्त पनां येषां ते तथा । अत्यश्रुतत्वादिना तेषां तन्पत्रं दुष्टमित्याह—
 अत्यश्रुत इति ॥ १३३ ॥

• एव नानाजीवाश्रयमतद्वयेन स्वानभिमतमुक्तामुक्त्यन्वयस्या द

शिता । इदानीं तत्र, स्यात् मान्तरमाह—

आकाशे विहगोऽस्ति नास्ति च यथा तद्वत् परब्रह्मणि
स्वच्छं चिद्वपुषि स्वभावविमलेऽमङ्गे शिवे जाडवत् ॥

निर्भेदऽनुदयव्ययेऽनवयवेऽविद्या भवेत्तो भवे—

दित्येवं निरवयवाहुरपरे पक्षव्यवस्थार्थिनः ॥ १३४ ॥

आकाश इति । अ काशे पक्षी संचरतीति यदकेन प्रमीयते
तदैव स्यन्नान्तरे परेणाकाशे विहङ्गो नेति प्रमीयते । न चाकाशस्या-
शभेदोऽस्तीति युगपदेकस्य विहगस्यैकत्र भावाभाववद्भीकर्तव्यौ ।
एवं परे ब्रह्मणि स्वच्छैव न्यादिस्वभाव एकस्या आविद्याया भावा-
भाववद्विरुद्धावियेकमेव ब्रह्माविद्याश्रयः संभ्रान्ते, तदैव तदैव ब्रह्म-
विद्याशून्यं मुक्तमिति मुक्तामुक्तव्यवस्थां स्वपक्षतया केचनोचिरे
इत्यर्थः । ब्रह्माविशेषणानामेवोऽर्थः । स्वच्छे निर्मले । अन्यकृतनै-
र्मल्यं वारयति-स्वभावविमल इति । तत्र हेतुश्चिद्वपुषीति ।
स्वभाववेमलत्वेऽप्यागन्तुकमन्योगं वारयति—अमङ्ग इति ।
तत्र साधयति—शिव इति । निर्गुण इत्यर्थः । शिवमर्द्रं चतुर्थ मे-
न्यन् इति श्रुतेः । विनाशे वारयति—शाश्वत इति । शाश्वतत्वं
साधयति—अनुदयव्यय इति । सर्वस्पोदयव्ययमासित्वादिषिट्टान-
त्वाच्च सत उदयव्ययशून्य इत्यर्थः । तथाप्यविद्याभावाभावयोरेक-
ञ्च विरोधात्तदाश्रयत्वाच्च कथंचिद् भेदोऽभ्युपेय इति चेन्नन्याह—
निर्भेद इति । स्वभावतो निर्भेदत्वं साधयति—अनवयव इति । मे-
दामावेऽप्याकाश इव भावाभावश्रयत्वं न विरुध्यत इति भावः ।
निरवयवम अविद्याया दुर्व्यञ्जवस्थालङ्कारत्वादेकत्र भावाभावविरोध-
दोषहीनमित्यर्थः ॥ १३४ ॥

अत्रापि वक्ष्यमाणरीत्याऽरुचेः मत्वात् पक्षान्तरमाह—

शुद्धे वस्तुनि यद्यपि प्रविशति ध्वान्तं मनः कारणं
स्वीकृत्यैव तथाप्युपाधिमपरं ब्रह्मस्वरूपे विजेत् ॥

तच्चान्तःकरणं सुमृक्षमवपुषा तिष्ठद् बहिः सर्वदा

चैतन्ये तमसो नियामकमिति स्वीचकुरन्ये पुनः ॥ १३५ ॥

शुद्धे चस्तुनीति । यद्यप्युक्तश्रुत्यादिना शुद्धे ब्रह्मण्येव कार-
 णं जगत्कारणं ध्वान्तमविद्या तिष्ठति, तथापि निरंशे तस्मिन्नज्ञा-
 नस्य सुगणदृ भावाभावयोरसंभवादवच्छेदकमेवेन तद् वक्तव्यमित्य-
 परमाश्रयातिरिक्तं मन उपाधिद्वारमवच्छेदकमिति यावत् । स्वीकृत्यै-
 व सृष्टेरर्थः । तद् ब्रह्मस्वरूपे विशेषतः, न तु निर्वर्तितमित्यर्थः । त-
 द्ध्वान्तःकरणं यद्यपि सुषुप्त्पादौ लीयते, तथापि सूक्ष्मवपुषा तदा-
 पि तिष्ठत्येव । तदपि न तदाश्रयस्य ब्रह्मणो विशेषणं तदाऽज्ञानस्य
 तत्रापि दृष्टिमसद्भावात् । न च कार्यस्य स्वकारणाश्रयत्वं संभवति अतो
 वाह्यस्तदुपाधिरेव तद् द्योतहारशब्दार्थे पण्यत्वमिव सर्वदा चैतन्ये तम-
 सो दृष्टिनिधायकमित्यन्ये पुनः स्वीचक्रुरित्यर्थः । एवं चान्तःकरणा-
 वच्छिन्ने चैतन्ये तदानीमेव तदभाव उपपद्यत इत्युक्तीत्या मुक्तामुः
 क्तव्यवस्थोपपद्यत इति भावः ॥ १३५ ॥

एवमपि ज्ञानाज्ञानसाध्यमुक्तमुक्तव्यवस्था नोपपादितेयपरितो-
 पेण पक्षान्तरमाह—

अज्ञानि ब्रह्म बुद्धीरनुसरति ततः स्यावरं जङ्गमं च
 स्वाज्ञानादेव भूत्वा कचिदवगतितो मुक्तमन्यत्र यद्धम् ॥
 तद्याज्ञानं विमलं स्थितमथ च तदेयांशभेदोपपत्ते-
 रर्थं सर्वव्यवस्था परमपुरुषगा जायदीतीति केचित् १३६ ॥

अज्ञानीति । यद्यप्यज्ञानमेकमिति श्रुतिसिद्ध तथापि व्यवर्त-
 स्मितानेककार्यवशात्तत्कार्याण्यन्तःकरणानि बहूनि स्वीकर्त्तव्यानि,
 ततश्च तदज्ञानि ब्रह्म यस्माद् बुद्धीरन्तःकरणान्यनुसरति तत्र म-
 तिविभ्रितं भवति, ततः स्वाज्ञानादेव स्यावरं जङ्गमं च तद् भूत्वा
 कचिद् . मनुष्यादिशरीरोपाधौ विनेकवैराग्यादिसाधनेन ब्रह्मावग-
 तिनस्तदुपादानाज्ञानांशतत्कार्यशरीरद्वयतद्धर्मनिवृत्त्या मुक्तं भवति ।
 अन्यत्र विद्याभावादविद्यया यद्धमिति तद्व्यवस्थोपपद्यते । ननु निरं-
 शेऽज्ञाने तदंशमप्युक्तव्यवस्थानुदयाश्रेत्याशङ्क्याह—तच्चेति । अथ

च तदेव स्थितमिति संबन्धः । अयमाशयः । यस्यां बुद्धौ विद्योत्प-
त्तिस्तस्मादुपादानांश्च एवाज्ञानस्यैकोऽशस्तद्वारा बुद्धिनाशान्नश्यति, उ-
पाध्यन्तरोपादानांशद्वारेण तु तिष्ठतीत्येवमेशभेदो विवक्षित इति ।
अनिर्वचनीयाज्ञाने निरंशत्वनिर्ययदूषणासंभवेन सांशत्वकार्यसंभ-
वादेकाज्ञानमनेऽपि परमपुरुषाश्रितामुक्तामुक्तव्यवस्थाऽतिशयेन घटन
इति केचिदाहुरित्यर्थः ॥ १३६ ॥

यद्यज्ञानस्याप्यवयवनास्तेषु च प्रत्यक्षपत्रं प्रतिविम्बभृता जी-
वास्तेषां ब्रह्मण्यज्ञानावरणानि चानन्तानि स्वीक्रियन्ते तर्हि नाना-
ऽज्ञाननानाजीववाद एवाश्रित इति नैकाज्ञानैकजीवमाश्रित्य बन्धा-
दिव्यवस्थोपपादितेति तदपि परित्यज्य केषांचिन्मतमाह—
षाष्ट्याध्यात्मिकवस्तुजातजननी माया हरेर्बन्धनी
शक्तिर्दाशकजालवत् प्रसरणं प्राप्नोत्यविद्यावतः ॥
जीवान् संकुचतीच्छया भगवतः सत्याऽस्तु मिथ्याऽथ वा
संकोचश्च विलक्षणश्च भवतः स्वाभाविकावित्यपि ॥ १३७ ॥
चाह्येति । अस्मिन् मने ब्रह्मानमनात्मन्यात्मभ्रान्तिस्तद्भासना
च तदुभयमपि संसरणे निमित्तमेव नोपादानं, गुणस्य तदयोगात् ।
तदुपादानं तु षाष्ट्यस्य विषदादेराध्यात्मिकस्याहंकारतद्धर्ममूलस्य
च वस्तुजातस्य जननी मायाशब्दाख्या बन्धनी जीवसंसारहेतुर्हरे-
रीश्वरस्य शक्तिरेवेत्यर्थः । मायां तु प्रकृतिं विद्यान् मापिनं तु महि-
श्वरमिति श्रुतेः । सा च दाशकस्य मत्स्यघानकस्य जालवत्
मत्स्यबन्धनार्थवागुरावदविद्यावतः प्रति प्रसरणं प्राप्नोतीश्वरा-
श्रिता मायैव सर्वान् बध्नातीत्यर्थः । भक्त्या चार्वाजभगवत्प्रमाद-
वशात् मुक्तान् जीवान् प्राति सङ्कुचति तान् न च भ्राति, यथा दाश-
केच्छया जालम् । ननु सा यदि सत्या तर्हि ज्ञानान्न निर्वर्तेत यद्य-
सत्या सैवानाद्यज्ञानमिति न तत्र भेद इत्याशङ्क्य न, सत्यत्वेऽपि म-
यश्चस्येश्वरज्ञानादिवचद्विषयज्ञानादपि निवृत्त्युपपत्तेः । असत्यत्वेऽपि-

इव शक्तेः स्या अज्ञानत्वानुपपत्तेः । कस्मिन् सति किं स्यादित्याश-
येनाह—सत्यमिति । ननु जीवे तत्संकोचविकासयोर्विकारत्वाद्वज्जुम-
र्षवत् मिथ्यात्वे कथं तदधीनसंसारस्य सत्यत्वमित्याशङ्क्य तपोस्त-
त्त्वाभाविनत्वेन रज्जुमर्षवदोपाजनेत्यप्याह—सत्यत्वमिति नोक्तदोष-
इत्याशयेनाह—संकोचश्चेति । विलक्षणः प्रसारः, एकधकारो-
ऽवधारणे स्वाभाविकावेवेति सम्पन्नः । द्वितीयस्तु तत्कार्यसमुच्च-
यार्थः । इसपि केचिदित्यनुग्रहः । तौ च संकोचविकासौ स्वाभाविकौ
केवलमीशारेच्छानिरन्तरौ न विद्यानिरन्तरः संकोचो नाप्यविद्यानि-
बन्धनो विकास इत्यर्थः ॥ १३७ ॥

दृश्यस्य मिथ्यात्वानियमादीश्वरस्याप्युक्तवक्ष्यमाणन्यायेनाज्ञा-
नाश्रयत्वसंभवाद्भेद एव युक्तमिति समुच्चयशब्दिना मतमाह—
संस्कारभ्रमसन्ततिं प्रतिनिरं भित्तां परब्रह्मणि
स्वीचक्रुर्विषये प्रवाहवपुर्षोऽनादि तमः केचन ॥
तामुच्छिद्य समुच्चयेन घटते मोक्षाय कश्चिन्नरः-
कश्चित्तेष्टिरहेण संसरति न जीवाश्रया सेति च १३८ ॥
संस्कारेति । आत्मनो धाद्यध्यात्मकमंमारो नाज्ञानजन्यः
किं तु परब्रह्मणि विषये देहाद्यतोरिक्तव्यापकात्माविषये अहं मनुष्य
इति पूर्वपूर्वभ्रमतत्संस्काराश्रितित्वात्मानं एवानादेश्योपादानात्
सत्ताद् भवति भ्रमादयश्च प्रतिनिरं गित्ता एव, अज्ञानमपि भ्रमादिरेव ।
तच्च प्रवाहवपुर्षोऽनादिभावं भ्रमादिसन्ति कर्ममयुधिनेन ज्ञानेनो-
च्छिद्य कश्चिन्नरो मोक्षाय लिङ्गशरीरविलयायात्यन्तिवदुःपनिवृत्तये
वा घटते, अन्यः कश्चिन्नरः समुच्चयाभावात् संसरति तमोरूपा सा
संस्कारादिर्मगतिश्च जीवाश्रयेति ब्रह्म नाज्ञानि, न वा न ज्ञानामी-
त्यनुमतस्य वाचनं सतिरिति केचन स्वीचतुस्तित्यर्थः ॥ १३८ ॥
इदमप्यनुपपन्नं, असद्व्यापिकारिणः प्रत्यगात्मनो भ्रमतत्सं-
स्कारादेरसंभवात् । समुच्चयश्च चतुर्निराकारित्वमिति किं च इतोऽप्येते
सत्तापि पक्षा न गृह्यन्ते, तेषां जीवानां परस्परं ब्रह्मणश्च भेदवि-

पपत्वात्, तृतीयचतुर्थौ तु विशिष्य निराकरिष्यति । भेदश्च किं काल्पनिकः पारमार्थिको वा । नाद्यः, स्वप्नवदेकस्यापि जीवस्य काल्य-
तभेदेन सर्वव्यवहारोपपत्तेश्चदानन्तस्याप्राप्ताधिकत्वात् । द्वितीये चा-
ज्ञान ब्रह्म वाच्यमात्मवदननुभवात्तस्याज्ञानत्वं च युष्माक कुतः सि-
ध्येदिति विमृशानि—

अज्ञस्तावत् प्रथमात्माहमज्ञ

इत्येवं नः सिध्यति स्वप्रकाशात् ॥

अज्ञानं तु ब्रह्म सिध्येत् कुतो यः

सम्यग् ज्ञानाद् भ्रान्तितः स्वप्रकाशात् ॥ ११९ ॥

अज्ञस्तावदिति । ब्रह्ममाणापेक्षया तावच्छब्दः । अहमज्ञ
इत्यनुभूयमानमात्माज्ञानं नोऽस्माकं मने स्वप्रकाशात् साक्षिणं सि-
ध्येदित्युपपादितम् । वो युष्माक मते जीवातिरेकमज्ञानं ब्रह्म कुतः
सिध्येत् । किञ्चन्देऽभिमतविकल्पानाद्-सम्यग्ज्ञानादिति । घटा-
दिवादिर्त्यर्थः । भ्रान्तितः स्वप्नवत् स्वप्रकाशादात्मवत् कुतोऽपी-
त्यर्थः । एतेमेव विशेषं तु शब्देन दर्शयति ॥ ११९ ॥

तत्रार्थं प्रत्याह—

सम्यग्ज्ञानाद् ब्रह्मणः मिद्धिपक्षे

जाड्यं तस्य स्याद् घटादेर्यथैव ॥

सम्यग्ज्ञानाद् ब्रह्मणोऽज्ञानसिद्धौ

तस्यापि स्यात् सत्त्वता तद्वदेव ॥ १४० ॥

सम्यग्ज्ञानादिति । ब्रह्मणो ज्ञातस्येति शेषः । ज्ञानविषय-
स्य जडत्वनियमाद् ब्रह्मणोऽपि तथात्वं, स्यादेवेत्यर्थः । द्वितीयार्थे-
नाज्ञानाश्रयं दोषान्तरमाह-सम्यगिति । ब्रह्मणोऽज्ञानमिद्धावज्ञा-
तत्वादिदौ तस्याज्ञानस्यापि प्रमाणासिद्धत्वात् सत्त्वता स्यात् । तद्वदेव
ब्रह्मवदेव न च हृदयस्याज्ञानस्य सत्त्वतोपपन्नेति भावः ॥ १४० ॥

आन्तिज्ञानादिति द्वितीयं कल्पं मयाह—

आन्तिज्ञानाद् ब्रह्मणः सिद्धिपक्षे
तस्यापि स्यात् कल्पितत्वं तमोयन् ॥
अज्ञातं चेद् ब्रह्म नः स्वप्रकाशं
मा भाषिष्ठा नानुभूतिस्तथा नः ॥ १४१ ॥

आन्तिज्ञानं । आन्तिविषयस्याज्ञानादेरेव ब्रह्मणोऽपि बाध्य-
तया कल्पितता स्यादित्यर्थः । स्वप्रकाशादिति तृतीयं पक्षं मयाह—
अज्ञातमिति । मा भाषिष्ठा' मा कथय । तत्र जीवातिरिक्तस्य सर्व-
ज्ञादिस्वभावस्य ब्रह्मणो विना वेदान्तवाक्यवस्माकं तथाऽननुभवादिना
हेतुमिममस्याह—नानुभूतिरिति ॥ १४१ ॥

ब्रह्मण' परमतेऽज्ञातत्वात्प्रयुक्तं दोषं मायावित्त्वपक्षेऽपि सा-
मान्यतोऽतिदिशति—

अज्ञातत्वे घानपोचाम दोषान्
मायावित्त्वे ब्रह्मणस्तानवेहि ॥
मिथ्याज्ञानात् स्वप्रकाशात् प्रमाणात्
ससिद्धिः स्यात्तस्य तत् कल्पतां नः ॥ १४२ ॥

अज्ञातस्य इति । विशिष्य तं दर्शयितुं तानेव विकल्पानाह—
मिथ्याज्ञानादिति । तस्य ब्रह्मणः तत् मायावित्त्वमित्यर्थः ॥ १४२ ॥
तदेव दूषणमाह—

मिथ्याज्ञानाद् ब्रह्मणः सिद्धिपक्षे
मायेव स्यात् कल्पितं तच्च तदयन् ॥
मानादिष्टं ब्रह्म मायावि चेद् वा
मायायाः स्यात् सत्यता ज्ञानमस्य ॥ १४३ ॥

मिथ्याज्ञानादिति । मायायाश्च दृश्यत्वेन मिथ्यात्वं सिद्धि-
मिति सा दृष्टान्तीकृता । अन्ये दोषमाह—मानादिष्टमिति । मा
याविशेषस्य मानाविषयत्वे विशेषणस्य सत्यत्वम् । अत एव माया-
या' स्यात् सत्यतेत्युक्तम् । अस्य ब्रह्मणश्च विशेष्यस्य मानविषय

त्वेन पूर्ववज्जात्यमपि स्यादित्यर्थः ॥ १४३ ॥

इदानीं द्वितीय विकल्पं दूषयति—

तन् मायावि ब्रह्म चेत् स्वप्रकाशं

मायापि स्याद् ब्रह्मवत् स्वप्रकाशम् ॥

मायां पश्येद् ब्रह्म चेत् स्वप्रकाशं

तत्रापि स्यात् स्वानुभूत्या विरोधः ॥ १४४ ॥

तन् मायावीति । मायाविशिष्टस्य स्वप्रकाशत्वे मायाऽपि स्वप्रकाशः स्यात्तथा च स्वप्रकाशत्वे चिद्रूपत्वात् सत्त्वत्वाच्च मायात्व-
व्याकोप इत्यर्थः । ब्रह्म स्वप्रकाशं माया तु तद्वेद्येति स्वीकारान्नो-
क्तदोष इति चेत्तत्राह—मायामिति । पूर्ववत् स्वानुभूत्या विरोध
इति भावः ॥ १४४ ॥

ननु यथाऽज्ञात्मा स्वप्रकाशत्वरूपेणाज्ञानं पश्यति तथा मा-
यावि ब्रह्मापि माया पश्यत्वित्याशङ्क्य तस्य प्रतीचः स्वानन्वत्वात्त-
द् युज्यते न तु तदतिरिक्तमायाविनस्तत्त्वमन्यस्य तथा सिध्यती-
त्याशङ्कापूर्वकमनुभवविरोध स्पष्टयति—

आत्मा मूढः स्वप्रकाशो यथाऽयं

नैवं मायि ब्रह्म नः स्वप्रकाशम् ॥

अज्ञादन्यद् ब्रह्म चेत् स्वप्रकाशं

द्वे विस्पष्टे स्वप्रकाशे स्फुरेताम् ॥ १४५ ॥

आत्मेति । नः अस्मान् अति । द्वे जीवब्रह्मणी । न च
जीवातिरिक्तस्य ब्रह्मणस्तथा स्फुरणमस्तीति यदि किंचिदेतदिति
भावः ॥ १४५ ॥

एव जीवान्तिरिक्तस्याज्ञातत्वं प्रमाणाभावेन दूषयित्वा तद्वेदम-
पि विकल्प्य दूषयति—

ज्ञायन्ते चेद् ब्रह्मणा जीवभेदा

जाड्यं तेषां कृष्यवन्निर्विवादम् ॥

न ज्ञायन्ते ब्रह्मणा चेत्तदानीं

सर्वज्ञत्वव्याहतिर्दुर्निवारा ॥ १४६ ॥

ज्ञायन्ते चेदिति । ब्रह्मणा स्वस्माज्जीवानामन्योऽन्यं च भे-
दा ज्ञायन्ते चेत्तत्प्रतिबोधित्वादिना तेषामपि दृश्यत्वापातादनात्म-
त्वममङ्ग, दृश्यस्य तन्निपमादेतदुक्तम् । निर्विवादमिति । अथैत-
दोपपरिहाराय ते न ज्ञायन्ते चेत्तदानीं ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वहानिर्वज्जले-
पैवेत्यर्थः ॥ १४६ ॥

इदानीं जीवानामपि भेदाभिर्द्धि दूषयितुं तेषां स्वप्रकाशत्वं प्र-
थममनुजानाते—

जीवा एते स्वप्रकाशस्थभावा

निर्भासन्ते ब्रह्मणश्चेद् विभक्ताः ।

तेषां भेदः स्वप्रकाशो न वा स्याद्

दोषं ब्रूमो दुर्निवारं द्विधाऽपि ॥ १४७ ॥

जीवा इति । तेषां भवतु स्वप्रकाशत्वं तज्जेदस्तु कथं प्रका-
शत इति वक्तव्यम् । सोऽपि किं स्वप्रकाश इति नेति, विकल्प्य पक्ष-
द्वयेऽपि दूषणं संभावयति—तेषामिति ॥ १४७ ॥

तत्राथ दूषयति—

तेषां भेदः स्वप्रकाशो यदीष्टः—

सत्यत्वं स्यात्तस्य तेषां तथैव

धेयोऽभीष्टस्तद्विभागो यदि स्यात् ।

तान्नज्ञात्वा तद्विभागो न चेष्टः ॥ १४८ ॥

तेषां भेदः स्वप्रकाशो यदीति । तस्य भेदस्य । प्रतिबो-
धादिमत्तता विना कथं तस्य सा स्यादित्याशङ्क्य जीवानामपि स्व-
प्रकाशत्वे सत्यत्वनियमात्तस्य सा दुर्वारिण्याह—तेषामिति । तेषाम-
पीत्यर्थः । द्वितीयं दूषयति—चेष्ट इति । तेषां जीवानां विभाग-
इत्यर्थः । तान्न प्रतिबोधमभूतान् जीवान् । धर्मादिज्ञानं विना भेद-
स्य ज्ञातुमशक्यत्वाज्जीवा अपि ज्ञातव्या इत्यर्थः ॥ १४८ ॥

ततः किं तत्राह—

जीवाः सर्वे त्वां प्रति प्रस्फुरन्तः

सम्यग् ज्ञानात् प्रस्फुरन्ति स्वतो वा ॥

यद्वा मिथ्याज्ञानसामर्थ्यतोऽमी

पक्षः कस्ते रोचते ब्रूहि तन्मे ॥ १४९ ॥

जीवा इति । व्यक्तम् ॥ १४९ ॥

आद्यं पक्षं दूषयति—

सम्यग् ज्ञानाज्जीवभेदप्रसिद्धा-

घटैतत्त्वं ब्रह्मणो न प्रसिद्धयेत् ॥

जीवाः सर्वे मां प्रति स्वप्रकाशा

इत्युक्तिस्ते स्वानुभूत्या चिरुद्धा ॥ १५० ॥

सम्यग् ज्ञानादिति । प्रामाणिकस्य ब्रह्मवत् सत्यत्वनिपमे न तदद्वैतप्रमाणसिद्धं न मिथ्योदित्यर्थः । द्वितीयं पक्षं दूषयति—
जीवा इति । तथा सत्यन्येषामपि तदेव स्वतः सर्वजीवानुभवप्रस-
ङ्गः । भिन्नत्वात्तेषां न भवति चेत्तत्रापि स न भवेदिति भावः ॥ १५० ॥
'तृतीयपक्षे त्वेक एव जीवः स्यान्न तद्भेद इत्याशयेन ते दूषयति—

मिथ्याज्ञानाज्जीवभेदप्रसिद्धौ

सम्यग्ज्ञानाद् बाध एवाभ्युपेयः ॥

मिथ्याज्ञानाद्रज्जुसर्पः प्रसिद्धः

सम्यग्ज्ञानात्तस्य बाधोऽपि सिद्धः ॥ १५१ ॥

मिथ्याज्ञानादिति । । अभ्युपेय एवेति सम्बन्धः । सम्य-
ग्ज्ञानवाच्यत्वे च तेषां मिथ्यात्वाद् बन्धमोक्षभावत्वं न स्यात् तथा च त-
द्व्यवस्थापनाय पक्षोद्भावने तव निरर्थकमिति भावः । कुत इत्याश-
ङ्क्य मिथ्यात्ववाध्यत्वयोः समानपक्षत्वादत्पाशयेनाह—मिथ्या
ज्ञानाद्रज्जुसर्प इति । तथा च कथमापि न जीवभेदसिद्धिरिति
भावः ॥ १५१ ॥

एवम् “अज्ञानं मकलभ्रमोद्भवमकृतम्” इत्याद्युपम्यस्तेषु भेदपक्षेषु साधारणं दूषणमभिधायैकोपाधाविति श्लोकोक्ततृतीयपक्ष एकस्यैक-
त्रैकदा भावाभावौ न सम्भवत इति तत्पक्षस्यात्यन्तासम्भवमेवाह—

एकोपाधावेकवस्तुप्रसिद्धौ

भावाभावौ नेक्षितौ कापि लोके ॥

पक्षपादीनामस्तिता नास्तिता च

गोम्येकस्मिन्नप्यवच्छिन्न एव ॥ १५२ ॥

एकोपाधाविति । एकस्मिन्नधिकरण इत्यर्थः । प्रसिद्धावि-
त्येतदनन्तरं सत्यां तत्र तदभावो न सिद्ध्योदिति द्रष्टव्यम् । कुत्र
इत्याशङ्क्य भावाभावयोर्विरुद्धत्वाल्लोके क्वापि तथा भावादर्शना-
च्चेत्याशयेनाह—भावाभावाविति । काप्येकोपाधावित्यनुपपन्नः ।
अथैकवस्तुनः प्रतियोगिमृतस्य सम्बन्धितया प्रसिद्धौ भावाभावौ
लोके कापि नेक्षिताविति योजना । न चोक्तं गगने पतितदभावयोः
युगपदस्तित्वमिति शङ्क्यम् । तददृष्टान्तासम्भवेः । न चानुभवविरो-
धः न हि यत्र पक्षी दृश्यते तत्रैव तदभावोऽपि, किं त्वन्यत्रैव । न
च गगनस्येकत्वान्निरंशत्वाच्च नास्ति तदाश्रयभेद इति वाच्यम् ।
सवितृप्रभावपक्षावच्छेदकत्वात्गगनप्रदेशभेदात्तदुपपत्तोरित्याशयेनाह—
पक्षपादीनामिति । अवच्छिन्न एव, केन चिदुपाधिर्नति शेषः ॥ १५२ ॥

न च तदवच्छेदकसम्बन्धोऽपि तत्रैव तदानीं नास्तीति वक्त-
व्यम् । अन्यथा केवलगगनस्येवावच्छिन्नस्यापि तस्यैकत्वाच्च पक्षपा-
दीना युगपत्तत्र भावाभावौ स्याताम् । तथा च न स एव दृष्टान्तो-
ऽस्त्वित्याशङ्कावकाशाः, यतस्तदधिकरणेऽपि केन चिदवच्छिन्नत्व-
मिष्यत एवेत्याह—

सोऽवच्छेदोऽप्यस्ति नास्त्यम्बरे चेत्

तत्रान्वेष्यः कोऽप्यवच्छिन्नभावः ॥

सोऽवच्छेदोऽप्यस्ति नास्त्यम्बरे चेत्

यादं तस्मिन्सोऽप्यवच्छिन्न एव ॥ १५३ ॥

सोऽवच्छेद इति । तत्राप्युपाध्यन्तरावच्छिन्न एव न भवति
तौ स्तो न केवल इति । परिहरति-तत्रान्वेष्य इति । अत्राच्छि-
न्नभावोऽवच्छेदकान्तरेणावच्छिन्नतामित्यर्थः । तत्र प्रभावयत्राणां
बहुत्वात्तत्तदेकावपवावच्छिन्नेऽवच्छेदान्तरभावात्त्रोक्तदोष इत्याशयः ।
एवं तत्तदवच्छेदाधिकरणगगनमन्पात्रोच्छन्नमेवेत्याशङ्कार्पूर्वकमाह-
सोऽवच्छेद इति ॥१८३॥

नन्वेवमवस्था दुर्निवारा स्यादित्याशङ्क्य तत्र मायावादिनां
सा नानिष्टा प्रकारान्तरेणानुपपन्नस्यापि प्रतीतिमात्रेणानिर्वचनीय-
शुक्तिरजतादिवत्तद्व्रीकारादित्याशयेनाह—

नन्वेवं स्याद् दुर्निवाराऽनवस्था

घातं का नो हानिरिष्टैव सापि ॥

कर्मोद्भूतं नः शरीर शरीरात्

कर्मोद्भूतिस्तत्र किं नेष्यते सा ॥ १५४ ॥

नन्वेवमिति । साऽनवस्था । किं च वर्तमानं देवदत्तशरीरं
तदीयकर्मोद्भवं, तद्विना प्राणिनां विचित्रशरीरानुपपत्तेः । तच्च मा-
क्तनदेवदत्तशरीरादुत्पन्नं शरीरं विना कर्मोत्पन्नत्वादपि शरीरं त-
त्पूर्वस्मात्कर्मणस्तदपि तत्पूर्वस्माच्छरीरादिति यथाकर्म शरीरानन्त-
प्रवाहोऽनादिभ्युपगम्यते । एवमत्राप्येतादृशेनाह-कर्मोद्भूतमिति ।
अवच्छेदकपरम्पराभ्युपगमोऽपि न दोषायेत्येतावन्मानेऽयं दृष्टान्तः
अनः संसारस्यानादित्वाद् दृष्टान्ते प्रवाह उपपद्यते नात्रावच्छेदप्रवा-
होऽनादिरिति दूषणं योक्तुं चिद्, अनिर्वचनीयवादे तदभावादिति । व-
स्तुतस्तु परमनेऽपि संयोगाधिकरणत्वावच्छेदकस्य सर्वस्याप्यव्या-
प्यवृत्तित्वादयं दोषः समान इति नास्मान्नस्त्युद्भावनीय इति द्रष्ट-
व्यम् ॥ १५४ ॥

एवमगम्भवेन तृतीयं पक्षं दूषयित्वा प्रमाणमावादापि तं

दूषयति—

किं चाज्ञानं ब्रह्मणोऽस्यास्ति नास्ती-
त्येतत्कस्मात्त्वं विजानासि हेतोः ॥
मूढोऽस्मीति प्रत्यवादास्ति बुद्धि-
मुक्ते दाहान्मोहनास्तित्वबुद्धिः ॥ १५५ ॥

किं चेति । अस्य प्रागुक्तानैश्वर्यचैतन्यात्मनः । कस्माद्विजा-
नासीति । पूर्वोक्तपुत्र्या न कुनोऽपि ज्ञातुं शक्यत इत्यर्थः । पूर्वपक्षी
शङ्कने-मूढोऽस्मीति । अस्मदादीनामज्ञानस्योपि शेषः । अस्तिबुद्धिः
अस्तित्वाबुद्धिरित्यर्थः । मुक्ते नित्यमुक्ते ब्रह्मणि दाहादभावान्मुक्ते-
ऽज्ञाननास्तित्वा ॥ १५५ ॥

ज्ञानोपायं प्रशपूर्वक पूर्ववादिकल्पयति—

मुक्तेऽज्ञानं दग्धमित्येतदेवं
कस्माद्धेतोर्वैति तत् कथ्यतां नः ॥
मिथ्याज्ञानान् स्वप्रकाशात्प्रमाणा-
न्मुक्तेऽज्ञानं दग्धमित्यस्य सिद्धिः ॥ १५६ ॥

मुक्तेऽज्ञानमिति । दग्धमितीति । नास्तीत्यर्थः ॥ १५६ ॥
कल्पत्रयमापि पूर्ववद् दूषयति सम्यग्ज्ञानादित्यादिना दूषेन—

सम्यग्ज्ञानान्मुक्तिसिद्धिर्यदीष्टा
नूनं मुक्तः कुल्यवरो जडः स्यात् ॥
मिथ्याज्ञानान्मुक्तिसिद्धिर्यदीष्टा
स्रग्मर्षादिमरण एवैव मुक्तः ॥ १५७ ॥
मुक्तो मय स्वप्रकाशश्च नास्ती-
त्येषा चाणी स्वात्मभूत्या विरुद्धा ॥

न ह्यश्रुत्वा शास्त्रमेतन् मनुष्यः ।
 कश्चिज्ज्ञानात्येष मुक्तः शुकादिः ॥१५८॥
 स्वानुभूतिविरोधमेव व्यातिरेकमुत्तेन प्रपञ्चयति—न हीति ।
 शास्त्र शुकादिमुक्तिप्रतिपादक शास्त्रम् । मुक्त इत्यनन्तरमिति शब्दो
 द्रष्टव्यः । शुक्रवामदेवादिर्मुक्त इत्येतन्न हि जानातीत्यर्थः ॥१५७॥
 ॥ १५८ ॥

नन्वन्तःकरणोपाध्यवस्थिते अज्ञानमिति चतुर्थपक्षमनूय तत्र
 प्रागुक्तदूषणमिति दिशते—
 तादस्थेनोपाधिनादाय मोहः—
 अत्रैतन्पेऽस्मिन् स्वप्रकाशे प्रविष्टः ॥१५९॥
 तेनेह स्याद्वन्धमोक्षव्यवस्थे—
 त्युक्त यत्प्राग्दूषणं तस्य विद्धि ॥१५९॥
 तादस्थेनेति । तेनेति । उपाधिनेत्यर्थः । इह अस्मिन्मने ।
 व्यवस्थेत्यन्तं पूर्वपक्षानुवादः । उक्तमित्यादि तस्यापि पक्षस्य पूर्वो-
 क्तविकल्पदूषणमोरासजनम् ॥ १५९ ॥

किंचान्तःकरणवच्छिन्नमात्रवृत्तित्वेऽज्ञानस्यात्यन्तं परिच्छिन्नस्य
 न विषदादिभूतभौतिकप्रपञ्चोपादानत्वं संभवतीत्यस्योपलक्षणार्थपाऽ-
 न्यत्रापि तत्सत्त्वं उपाधिस्तदधिकरणतानवच्छेदकत्वादानर्थक्यम् । नन्व-
 न्तःकरणमज्ञानस्य तत्र प्रवेगे द्वारतयाऽऽश्रियते, न त्वधिकरणता-
 वच्छेदकतया, यथाऽग्नेर्गृहमवेश उल्मुकं द्वारमित्याशङ्क्य तर्हि तद्द्वारा
 प्रविष्टमज्ञानम् आश्रित्य गृहमात्रं पूर्णं ब्रह्म व्याप्नुयादेति- न तद-
 भावस्तत्र स्यादित्याशयेनाशङ्क्यानुवादपूर्वकं व्यातिरेकमुत्तेनाह—

तादस्थेनोपाधिरङ्गं यदि स्यान्
 मोहाविष्टे ब्रह्मणि स्वप्रकाशे ॥
 अग्निक्षेपस्थोल्मुकं यद्वदेवं
 मोहस्य स्यान्न प्रदेशस्थितत्वम् ॥ १६० ॥

॥ अज्ञानीति । स्त्रप्रकाशादेस्वभावं ब्रह्म स्वविषयाज्ञानाश्रय-
 स्तत्र, मतिविश्वतं जीवो-भवति न तु जीवो भूत्वा, अज्ञान्यद्वार-
 स्याज्ञानकार्यतया । तदवाच्छब्दे जीवे तदाश्रयविषयमत्रासम्भवस्याश्र-
 यत्वाविषयत्वपातिनीत्यत्र प्रथमाध्याय उक्तत्वात् । अहमिति तस्य
 स्पष्टप्रतीतिश्च नाज्ञानविषयत्वम् । अज्ञानावच्छिन्ने तु तदुपरिष्ठाभि-
 राकारिष्यति । ततः परितोषाद्ब्रह्मैव तदाश्रयो विषयश्च । किं च न
 तावत्प्रकाशत्वेन ब्रह्मणस्तदुभयासम्भवः । जीवस्याप्यविकृतब्रह्म-
 स्वभावतया तदनुभावात् । न च प्रकाशमानस्य स्वप्तिप्रयागप्रकाशा-
 श्रयत्वं विरुद्धं, परमते ममेवत्वादिना प्रकाशमानेऽपि घटत्वादिना
 तदज्ञानवत्प्रकृतेऽप्यविरोधात्फेकबलकल्पनस्य तदात्रैरोपि न्वस्य चै-
 तन्ये सम्भवात् । अत एव जीवेतदाश्रय-एव ब्रह्मैव तु तदभ्युत्त-
 दिष्य इति निरस्तेम् । स्वप्रकाशस्य तदाश्रयत्वायोगे तस्य तदयो-
 गात् । नापि सर्वज्ञतया तस्याज्ञत्वानुपपत्तिः । न ह्यावृतस्वरूपतारुण्ये
 प्रकृते सर्वज्ञस्याङ्गीक्रियतेऽस्माभिः । जीवे मति तु ब्रह्माविरूपज्ञानं
 सत्र न विरुध्यते, उपपादयिष्यति चैतत् । नापि निश्चमुक्ते तदनुपप-
 तिः । कल्पितस्य तस्य रज्जुमुपदिशि चैव स्तुतः स्वाश्रयासंस्पर्शित्वेन
 तस्य नित्यमुक्तत्वाविरोधात् । तस्माद् ब्रह्मैवाज्ञानाश्रयो, विषयश्चे-
 ति । कथं तर्ह्यहमज्ञ इति मतिर्तेर्मातिरिति चेत्तत्राह-भयतीति ।
 चोऽवधारणे । अस्व, जीवस्यैव प्रागन्तःकरणध्यासात् पूर्व, सुषु-
 प्यादावस्पष्ट प्रकाशमानं । सज्जाग्रदादावन्तःकरणे निपतितं मति-
 विम्विनं यज्जबोतिश्चैतन्यं । तस्य तद्रूपाभासयोगात्, स्पष्टं यवाति-
 जाग्रदादावहमज्ञ इति-तदनुभवादा सुषुप्तेः च, नस्मिन् ससपि तथा-
 ऽनुभवामावेनान्वयव्यातिरेकाभ्यां चिन्मात्राश्रयाज्ञानव्यञ्जकत्वेन तद-
 नाश्रयत्वेऽप्यद्वारस्य ज्ञाने तयानुभवोपपत्तेरिति तद्वलात्तस्य । तदा-
 श्रयत्वसिद्धिरिति भावः । तर्हि ज्ञाने प्रकाशान्तरेणानुभवोसम्भवेन क-
 थं तस्य ब्रह्माश्रयत्वसिद्धिरित्याज्ञासिद्धौ हेतुः, सुषुप्तेऽपि मति-

दिरयाशयेनाह-सैतन्यैकेति । सैतन्यैकस्यान्वयमिरवर्गः । तद-
ज्ञानं बुद्धिपतिविम्बितमेतन्मनिष्ठं तन्म यथा स्फुरति तादृशं सैतन्यै-
कमतिष्ठं न हि स्फुरति किन्तु प्रकारान्तरणेति न तत्र प्रमाणाभा-
वः । स्वप्नज्ञानानुरोधैव भाव्यकारादेर्जीवाज्ञानाभिधानमपि युक्त-
मिरयाशयेनाह-तदुचितमिति ॥ १६४ ॥

यादृशं तादृशमिष्ट्युक्तमेव विशदमूर्ध्निपौष्ट्याभिधानाक्षरं
विदुषोति—

अज्ञानं जडशक्तिमात्रवपुषा जीवात् सति सिध्यति ॥
जीवात्स्वरूपं न जानु इति तु ज्ञानापनोद्यारमना ॥
संसिद्धिं प्रतिपद्यते तदुचितं जीवाज्ञानाभाषितं
दैरूप्ये सति रूपमकमनिष्ठां भाव्येयमन्यत्र हि ॥ १६५ ॥

१ । अज्ञानमिति ॥ जडरूपा या शक्तिर्मात्रवपुषा माया तस्या-
प्रस्वरूपेणावर्गः । योदिरद्वैतारावच्छिन्नमेतन्मयात्मनि प्रकाशः जी-
वात् जीवात् श्रुतम् । जीवाभिज्ञस्य तस्याद न जानु इत्यनुभवविप-
रये युक्ततया तद्विषयमाह-ज्ञानापनोद्यारमनेति । न जानु इत्य-
ज्ञानं ज्ञाननिवर्त्यपरमोक्तस्वरूपेण भाति तस्मिन् ज्ञानविरोधस्य
तत्रैव वर्गेयतानात् । तत्र ज्ञानमनुभवविनिष्ठमेव वक्तव्यं परमा-
ननित्यं तस्मिन् परस्मै तथानुभवान् । अत्र एव प्रकाशे तस्य न
तथानुभवः सम्भवति किं तु जडशक्तिमात्ररूपेणेति तत्र तत्रैव सा
सिध्यति । जीवे तु जीवगर्भज्ञाननिवर्त्यरूपेण ज्ञानापनोद्यारमना संसि-
द्धिं प्रतिपद्यते ज्ञानं भवति, तत्र भाव्यकारादेर्जीवाज्ञानाभाषितमु-
चितमिति भावः । नन्वेवं जडशक्तिर्मात्रे जीवे तन्म विमिति न
मायात्माह-दैरूप्य इति । अज्ञानस्योक्तप्रकारेण द्विरूप्ये शरीरे-
कं ज्ञानापनोद्यारमने तदपि निरागिद्विगतिष्वेव मातोस्याशयेनाह-
अनिशमिति । भावि जीव इति शेषः । अन्वयादज्ञान-
स्वरूपम् ॥ १६५ ॥

लिङ्गस्याविद्यामयत्वस्वीकाराद्वा - व्याप्तिग्रहाद्भ्रुमः साहचर्यदर्शनमे-
दर्शनायानेरुदृष्टान्तोपादिनिम् । एवं च विषदादिकमेकाज्ञानकार्यमिति
सिध्यतीति भावः ॥ १६९ ॥

इदानीं मायाकार्यत्वेन प्रसिद्धविषदादिपक्षकर्मणि हेतुन्तरेण त-
दपेदानुमानाद- १७०

१. एकाज्ञानविकल्पितं, सकलमेवाकाशापूर्वं जगद् ॥

२. बाध्यत्वादित्थं यद्यदीदृशमदस्तादृग् मतं स्वभवत् ॥

३. बाध्यं, चेदमभिप्सितं, भवति, चस्तस्मादिदं तादृशं ॥

शुद्धं धूमवदेव साधनमिदं, तत्पाञ्चरूपस्यान्वयात् ॥ १७० ॥

एकाज्ञानेति । ईदृशं बाध्यम् । अदस्तादृक् ॥ एकाज्ञानवि-

कल्पितमिदमाकाशादिषु युष्माकमप्युपनिषदानाम् । निगमयति -

तस्मादिति । न चात्रास्याभिख्यादिदोषशङ्का कार्यत्वाशयेनाह -

शुद्धमिति । निर्दुष्टत्वे धूमवदिति निदर्शनम् । शुद्धत्वे हेतुमाह -

तत्पाञ्चरूप्येति । तस्य प्रपञ्चस्य समादेशः । नेह नानेत्यादिश्रु-

त्यादिना बाधितत्वाद्विपक्ष आत्मनि बाधितत्वाभावाच्चास्यानुमानस्यान-

स्ति पाञ्चरूप्यम्, साधनस्य पक्षधर्मत्वादिपाञ्चरूप्ये तेनास्य साधन-

स्यान्वयात् । अतोऽभिख्यादिहेत्वाभासगोहित्यादिदमनुमानं शुद्धमि-

त्यर्थः । विषदादिकमेकाज्ञानकार्यं बाध्यत्वात् संभववत् ततश्च तत्का-

रणत्वेन प्रसिद्धा मायाऽज्ञानमत्र मिथ्येतीत्याशयेन एकैषदं च स्व-

रूपकीर्त्तनम् । नानिज्ञानेनाऽर्थान्तरतानिर्गमये च ॥ १७० ॥

ननु तदस्तु बहु । स्यामिमेत्यादिश्रुतिर्ब्रह्मणः कारणत्वं प्रमिषाद-

यति, न चैकस्याविलक्षणानेकोपादानत्वं संभवतीत्यज्ञानस्य विषदा-

दिकारणत्वाद्यनुमानं श्रुतिविरुद्धमित्याशङ्कामनूय निराकरोति -

अनुमानमागमविरुद्धमिदं - १७१

प्रतिपादिनो यदि मतं तदस्तु ॥ १७२

न ततोऽतिरिच्य जगतो जनकः । १७३

प्रतिपादकं वचनमस्ति यतः ॥ १७१ ॥

अनुमानमिति । प्रतिवादिनो ब्रह्मपरिणामपञ्चवादिनो
माया संत्येतिवादिनश्चेत्यर्थः । अयं वा मायाऽज्ञानशब्दयोरेपर्याय-
त्वाच्चदर्थयोर्भेद इति मायां तु प्रकृतिमित्यादिश्रुतिविरुद्धमिदमनुमा-
नमित्याशङ्कामिप्रायः । तत्कुतो न सदित्यत आह—न तम इति ।
असद्वत् ब्रह्मणः कूटस्थस्य साक्षाज्जगत्परिणामायोगात् इन्द्रो माया-
मिरिसादिश्रुतेश्च विवर्त्तमानाविद्याधिष्ठानमेव तद्विद्येविद्यार्यास्तावे-
दुपादानत्वं न श्रुतिविरुद्धम् । एवं भूयश्चान्ते विश्वमायानिर्गृहीतरिति
मायाया अपि ज्ञाननिवर्त्यत्वश्रवणेनाज्ञानामेद एव । पर्यायशब्दभे-
दास्तु एकारिमन्त्रपि प्रवृत्तिनिमित्तभेदादुपपद्यन्त इति नागमविरुद्धा-
नुमानमिति भावः ॥ १७१ ॥

ननु पञ्चस्याज्ञानकार्यत्वे शुक्तिरजगादितुल्यतया तत्समसाम-
ग्रीजन्यत्वं वाच्यम् । न च तत्सम्भवतीत्याशङ्क्यापि तदस्तीत्याशयेन
प्रागुक्तं भ्रमकारणं सदृष्टान्तं स्मारयति—

विषयकरणदोषाच्च भ्रमः संविदि स्या-
दपि तु भवति मोहात् केवलादेवमेव ॥

भगवति परमात्मन्यद्वितीये समस्त-

द्वयमतिरियमस्तु भ्रान्तिरज्ञानहेतुः ॥१७२॥

विषयेति । प्रागेवोक्तार्थः ॥ १७२ ॥

ननु ब्रह्मण एवाज्ञानाश्रयत्वे कथं दुःखादेसंसारस्य सर्वज्ञत्वा-
देवाविद्याकार्यस्य लोकत्रेदयोर्न्यवस्थापसिद्धिः, अविद्याकार्याणां
तदाश्रयत्वस्य चैकत्रैवोचितत्वादित्याशङ्काह—

अज्ञानिनो भवति दुःखमनेन क्लृप्तं

सर्वेश्वरस्य न खलु प्रतिभासतोऽपि ॥

सर्वज्ञतादिगुणजातममुष्य नास्य

संसारिणः स्फुरति मोहसमन्वितस्य ॥१७३॥

अज्ञानिन इति । निग्रमुक्तनिरातिशयानन्दस्वस्वरूपस्फुरण-

शून्यस्य जीवस्येत्यर्थः । अनेनाज्ञानेन प्रतिमामतोऽपि तद् दुःखं न खल्विति सम्बन्धः । अपिशब्देन प्रमाणान्तरमनुद्य निरस्तं सूचितम् । सर्वज्ञादीत्यादिशब्देन सर्वकारणत्वादि विवक्षितम् । अमु-
 प्येश्वरस्य सर्वज्ञादीति सम्बन्धः । जीवस्य सर्वज्ञत्वाद्यभावे हेतुतया तं त्रिंशत्तमं—मोहसमन्वितस्येति । एकाज्ञानकार्यमेकास्मिन्नेव युक्तमिति सत्यम् । मंभारिनित्यमुक्तयोरप्येकवैयर्थ्यमात्रत्वेन प्रकृतेऽ-
 पि तत्त्वत्वात्, परं तु दुःखत्वादिकं भ्रमसिद्धमधिष्ठानविशेषस्फुरण-
 शून्ये प्रतिविम्बात्मना जीवभावमापन्ने तस्मिन् युज्यते । सर्वज्ञत्वादि तु श्रुत्यादिवलादनादृतस्वरूपे विम्बब्रह्मण्येव युक्तमित्युपपत्तिदोऽनुम-
 वादितश्च तद्वदस्याऽस्मिन् मनेऽपि न विरुध्यत इति भावः ॥१७३॥

एवं माप्यकारादीनां जीवाज्ञावचनस्य स्वमतेनाशयं वर्णित-
 मुपमंहरति—

जीवन्मुक्तिगतो यदाह भगवान् सत्संप्रदायप्रभु-
 र्जीवाज्ञानवचस्तदीदृशुचितं पूर्वापराऽऽलोचनात् ॥

अन्यत्रापि तथा यदुश्रुतवचः पूर्वापरालोचना-
 ज्ञेतव्यं परिहृत्य मण्डनवचस्तद्व्यन्यथा प्रस्थितम् १७४

जीवन्मुक्तिगत इति । नित्यमुक्त इत्यर्थः । अन्यत्रापि मा-
 प्ये । कथं तर्हि मण्डनमित्रादयो जीवस्याज्ञानाश्रयत्वमभिदधुरित्या-
 शङ्क्य तद्धि भगवान्तरं, माप्यकारीयमर्गं तन्नेत्याह—परिहृत्येति ।
 मण्डनवचो नोक्ताशयेन वर्णनीयमित्यर्थः । तत्र हेतुस्तदीति । अन्य-
 था उक्तवैलक्षण्येन ॥ १७४ ॥

अन्यत्राप्युक्तं माप्यकारोक्तमेव दर्शयति—

जीवस्य कार्यकरणस्यैव तत्त्वविद्या-

दोषान्वितस्य तमसावृतमन्ददृष्टेः ॥

ज्ञानं निरावरणमैश्वरमित्यपीदं

माप्याक्षरं कथितनीतिवशेन योज्यम् ॥१७५॥

जीवस्येति । कार्यं स्थूलशरीरं कर्णं लिङ्गशरीरं तदधिपते-
 साद्वचिञ्जलस्येत्यर्थः । अत्र हेतुतया जीवं विशिनाष्टे-दोषेति ।
 पूर्वपूर्वभ्रमकार्यसंसारवामनारुषदोषान्वितस्य । तस्यापि हेतुस्तमसेति ।
 अज्ञानावृताद्वैतस्वरूपचैतन्यस्येत्यर्थः । ज्ञानं निखमुक्तस्वरूपस्फुरणं
 निरावरणमावरणशु-यम् । ऐश्वर्यमिति कल्पितभेदाभिप्रायम् । ज्ञानाति-
 रिक्तेश्वराभावात् । भाष्याक्षरम् अक्षरमाह्वने भाष्यकारेणोक्तम् “अ-
 विद्याविशिष्टः कार्यकरणोपाधिरात्मा जीव उच्यते नित्यनिरतिशयज्ञा-
 नशक्त्युपाधिरात्माऽन्तर्धामीश्वर उच्यते” । तथाऽन्वयमतीताभाष्येऽपि
 “त्वं न जानीषे धर्माधर्मप्रतिषेद्धज्ञानशक्तिस्त्वात् , अहं तु नित्यशु-
 द्धबुद्धमुक्तस्वभावतत्तादनावरणज्ञानशक्तिराद्वेद” इत्यादि । नीतिनशे-
 न अहमज्ञ इत्यनुभवादवशेनेत्यर्थः ॥ १७५ ॥

नीतिमेव विशदयते—

स्पष्टं तमःस्फुरणमत्र न तत्र तद्यत्

सर्वेश्वरे तदिति तत्र निषिध्यते मत् ॥

यिम्मे तमोनिपतिते प्रतिविम्बके वा

देहद्वयावरणवर्जितचित्स्वरूपे ॥१७६॥

स्पष्टमिति । तमःस्फुरणमित्येकं पदम् , अत्र जीव, तत्र
 सर्वेश्वरे, तत्र तमःस्फुरणं तद्विजिवशेति तत्र निषिध्यते इति सम्ब-
 न्धः । एकात्मवादे जीवेश्वरविभागामम्भवादत्र तत्रेति कथमित्या-
 शङ्क्य तत्प्रकारमाह-यिम्मे इति । उपाधिनिमित्तस्वप्रतिपोगिक-
 व्याप्यशुचिभेदाधपत्ने सत्पौषाधिकपरिच्छेदराहितत्वम् विम्बत्वम् ,
 तद्विशिष्ट इत्यर्थः । प्रतिविम्बावच्छिन्नादिव्याप्यप्रतिपोगिकानि । अ-
 र्थात् प्रतिविम्बत्वविशिष्टचैतन्यं जीव इत्युक्तं भवति । ईश्वरे मत्ता-
 न्तरमाह-तमोनिपतित इति । अज्ञानान्वापिनि प्रतिविम्बके
 स्वार्थे कः । उपाधिनिमित्तस्वप्रतिपोगिकव्याप्यशुचिभेदवश्ये सत्यु-
 पाधिपरिच्छिन्नत्वं प्रतिविम्बत्वम् । अत्र चाज्ञानमात्रप्रतिवि-

मृत्युमीश्वरत्वं विवक्षितम् । अहङ्कारतादात्म्यापन्नाज्ञानमतिविम्बत्वं
च जीवत्वमिति द्रष्टव्यम् । ईश्वरे तपो न स्पष्टमित्यत्र हेतुतया प-
क्षद्वयेऽपि साधारणमीश्वरस्वरूपमाह—देहदृष्टयेति । स्थूलभूतमदेह-
द्वयलक्षण यदावरणमवच्छेदकं तद्विवर्जितं तदभिमानगदितं पश्चित्स्व-
रूपं तस्मिन्नित्यर्थः । ईश्वरस्यानहङ्कारतयाऽहमज्ञ इत्यादि स्पष्टं त-
दनुभवो नेत्याचार्याणां तत्र तन्निषेध इति भावः ॥ १७६ ॥

अत्र एव भाष्यकारादेर्जीवेश्वरयोः ' किञ्चिज्ज्ञातसर्वज्ञतावचन-
मप्यज्ञानादग्नस्वस्वरूपत्वतदभावपरं न तु किञ्चिज्ज्ञातसर्वज्ञत्वमूल-
तया जीवेश्वरयोस्तयोरज्ञानतदभावपरमित्याशयेनाह—

किञ्चिज्ज्ञाताऽस्य तमसावृतनित्यदृष्टेः

सर्वज्ञता पुनरमुष्य परस्य पुंसः ॥

अज्ञानतज्जकरणादिविवर्जितत्वा-

दित्येतदेवमुपपन्नतरं हि भाष्यम् ॥ १७७ ॥

किञ्चिज्ज्ञतेति । अस्य जीवस्य । तमसेत्यहङ्कारादेरुपल-
क्षणमिति कर्तव्यदेवंरूपार्थमितिपादक भाष्यमिति सम्बन्धः ॥ १७७ ॥

अज्ञानतज्जकरणरहितत्वमीश्वरस्य, किञ्चिज्ज्ञता च जीवस्यो-
क्ता तयोस्तद्विपरीततामनुभवेन द्रष्टव्यमिति—

। अज्ञोऽहमित्यवगतिर्न परस्य पुंसः

सर्वज्ञतावगतिरात्मनि नास्य पुंसः ॥

अत्रापि कारणमहङ्कृतिवर्जितत्वं

तद्वद्वता च परमेऽल्पतरे च पुंसि ॥ १७८ ॥

। अज्ञोऽहमिति । आत्मनि स्वस्मिन् । अत्रोक्तानुभवामात्रे,
तद्वद्वता तदादात्म्यमिति यावत् । अल्पतरे परिच्छिन्ने जीव इ-
ति यावत् ॥ १७८ ॥

ननु श्रीकृष्णरघुनाथादेः श्रुतीनिर्दिष्टपुण्यमायाप्येनेश्वरत्वं
वक्तव्यं, तस्य चाहङ्कारमोहाद, कथमीशस्याहङ्कारवर्जितत्वापित्याश-

आसिद्धो हेतुरित्याशयेनाह—

विम्वस्य नापि तमासि प्रतिविम्वकस्य

संघटनं क्वचिदहङ्कारेण शक्यम् ॥

वक्तुं प्रभोः सकललोकहितावतार-

स्वेच्छाविनिर्मितवपुर्वरमन्तरेण ॥ १७९ ॥

विम्वस्येति । अनेनेश्वरविषयं प्रागुक्तं पक्षद्वयं दर्शितम् ।
 क्वचित्कास्मिन्नापि पक्षे । अहङ्कारो ह्यहमिहैवेत्यनुभवात् परिच्छिन्न
 एव वाच्य इति न सर्वात्मकेश्वरे तत्सम्भवः । न चेश्वरस्याहङ्कारो
 व्यापकोऽस्तिवति वाच्यम् । तत्र प्रमाणाभावाच्छरीरयोगस्य शुद्ध-
 सत्त्वमाययाऽहङ्कारस्येव तेन विनोपपत्तेर्न तस्याहङ्कारगमकत्वम् ।
 न च स्वस्वरूपावरणरहितस्य परिच्छिन्नाहङ्काराभिमानः सम्भवति ।
 न वा दुःखादिषोभिणोऽहङ्कारस्येश्वरे सम्भवोऽस्ति, यसिद्धाहङ्कार-
 विलक्षणस्याहङ्कारत्वाम्भवत्वाच्च । अहमात्मा गुडाकेशेयादौ चाहं-
 शब्दस्य शुद्धात्माने लक्षणा । एवं सति मुख्यया वृत्त्या नेश्वरस्या-
 हङ्कारमन्वन्धः सम्भवतीति भावः । विम्वस्य तमासि प्रतिविम्वस्य
 वा प्रभोः क्वचिदप्यहङ्कारेण संघटनं वक्तुं न शक्यमिति सम्बन्धः ।
 ननु कथमेवं सति तस्य शरीरयोगोऽपि, तस्याहङ्कारपर्यक्तकर्मापत्तत्वादि-
 त्याशङ्काह—सकलोति । । कमादेरसुरस्य रावणादेर्वा राक्षसस्य
 बन्धेन सकललोकहितार्थं योऽवतारमन्तस्यैव विवरणं स्वेच्छेति-
 वपुर्वरं श्रेष्ठं वपुः । ईश्वरस्य हि शरीरं न भोगार्थं येन तत्कर्माजिर्न
 स्यादिति तदभावे न भवेत् किं तु ब्रह्मादीनां प्रार्थनयाऽमुक्तकुले
 प्रादुर्भावविधायिनीति वा तस्येच्छा तद्विनिर्माणयेत् तस्यैव वपुःश्रेष्ठं न
 त्वस्मदादिशरीरवत् कर्मापत्तमिति नोक्तदोषः । अत्र स्वेच्छेत्यनेन
 शरीरपरिग्रहे स्वातन्त्र्यं सूचयति । अत एव प्रभोरित्युक्तम् । स्त्री-
 यानां स्वभक्तानामिच्छया वेत्यर्थः । अव्यक्तब्रह्मानुशीलनेत्यतिदु-
 स्करामिति स्वभक्तानाञ्छापूरणायाशरीरस्यापि भगवत्तत्तद्भजनं मायये-

भिन्न इत्याह—

सर्वप्रमाणफलभूतसमस्तसंवि-

ज्ञातं विभर्ति परमः पुरुषो न जीवः ॥ १८७ ॥

ज्ञानं निरावरणमैश्वरमस्तु तस्मा-

जैवं च सावरणमस्यं विशेषहेतोः ॥ १८८ ॥

सर्वप्रमाणोति । सर्वेषां देवमनुष्यतिर्यगादिप्रमातृणां चक्षुः
श्रादिसर्वप्रमाणाभिव्यक्तमया तत्कलभूतयाः समस्तप्रमेयजातस्य सं-
विदः तज्ज्ञानं तत्समूहम् । परमेश्वरो ह्यनन्तचिद्रूपत्वात् सर्वेषां स-
र्वप्रमाणाभिव्यक्तमवप्रमेयावच्छिन्नचित्स्वरूप इति तदीयं स्वरूपं नि-
रावरणं भवेत् । जीवस्तु पारिच्छिन्नत्वाच्चैवं, तस्माच्चस्य स्वरूपज्ञानमाह-
तमेवानोऽज्ञानस्य चिन्मात्राश्रयस्य जीवेश्वरयोः सत्त्वेऽप्यस्माद्धेतो-
रीश्वरः सर्वज्ञो न जीव इति सम्भवतीत्यर्थः ॥ १८८ ॥

किं च तस्य भासां सर्वमिदं विधातीतीश्वरस्य स्वत एव स-
र्वावभासकत्वं श्रूयते । न चाज्ञानममत्कृत्यं ज्ञानमर्थं प्रसाधयितुमर्हती-
त्यतोऽनाद्यस्वस्वरूप ईश्वरः सर्वज्ञ इत्यवश्यमभ्युपेयम् । जीवस्तु
नैवमित्याशयेनाह—

अज्ञानतज्जमन्त्रिलं जगदात्मभासा

नित्यं प्रकाशयति सन्निहितः सदात्मा ॥ १८९ ॥

जीवस्तु नैवमिति सावरणं तदीयं

ज्ञानं निरावरणमैश्वरमुच्यते हि ॥ १९० ॥

अज्ञानेति । नन्वनादृतोऽपि प्रकाशः प्रकाश्यासन्निहितो
व्यवहितदीप इव तज्जं न प्रकाशयेदिति कुतस्तस्य तावता सर्वज्ञता-
सिद्धिरत्राह—सन्निहित इति । सर्वप्रपञ्चाधिष्ठानतया तत्र सन्नि-
हित इत्यर्थः । उक्तरूपेण तस्य मन्त्रिधाने हेतुनया तं विशिनष्टि—
सदात्मेति । उक्तविभागमर्थोजनमाह— सावरणमिति । अनु-
भवसिद्धं तदावरणं न केनचित् प्रत्याख्येयमित्यर्थः ॥ १९० ॥

२१ ईश्वरोऽनाद्यस्वस्वरूपेण सर्वत्र साक्षाद्विद्यमानित्यसर्वज्ञ इत्यत्र

विष्णुपुराणस्य परं पठति—

ज्ञानात्मकस्यामलसत्त्वाशे-

रपेतदोषस्य सदा स्फुटस्य ॥--

किं वा जगत्पत्र समस्तपुंसा-

मज्ञातमस्यास्ति हृदि स्थितस्य ॥ १८६ ॥

ज्ञानात्मकस्येति । अमलः सत्त्वाशिरस्य रजभाज्यसंपृ-
क्तावण्डमत्त्वात्मकाज्ञाने प्रतिविम्बितस्य अत्र एवापेक्षे दोष आवरणा-
दिर्न स्यात् एव सदा स्फुटस्य निरुपापरोक्षस्य, य-माज्ञादपरोक्षादिति
श्रुतेः । अस्य श्रीकृष्णस्य । अर्थादेनेन जीवस्तद्विपर्ययरूप इति द्रष्ट-
व्यम् ॥ १८६ ॥

ईश्वरस्य मायावशित्व जीवस्य च तद्व्यवस्थामित्यत्रापि पौराणं
पद्यमाह—

मायामसौ वितनुते विभुरेवमेनां

सर्वेश्वरः सततमेव वशीकरोति ॥

इत्यादिवाक्यमुपपन्नतरं पुराणे

त्वज्ञानमस्य हि वशे विदधीत भावात् ॥ १८७ ॥

मायामिति । वितनुते ब्रह्मादिष्विति शेषः । एना मायाम् ।
नन्वेवं मायावशित्वमेवेश्वरस्य नाज्ञानवशित्वमिति कथं तावता त-
स्य तदनभिमत इत्याशङ्क्याह—स्वाज्ञानमिति । अज्ञानमाययो-
रभेदादज्ञानस्यापि तच्छक्तिगता तदधीनत्वाच्चद्राशित्वमेव तस्यानेन
दर्शितमिति नोक्तदोष इति भावः ॥ १८७ ॥

ननु माय्यकारादिमित्यत्र जीवेश्वरत्वस्येश्वरे तन्निषेधस्या-
सकृदुच्यमानत्वादीश्वरे कथमज्ञानमित्याशङ्क्योक्तन्यायेन सर्वत्र त-
द्वचनानामुक्त एवार्थो द्रष्टव्य इत्यतिदिशति—

जीवाज्ञतावचनमेवमिदं समस्तं

सर्वत्र योज्यमितरत्र च तन्निषेधः ॥

तस्मात् समञ्जसमिदं मतमस्मदीय- १-१ । ॥ १८८ ॥
माचार्यवाक्यमुपपन्नतर हि तत्रगा १८८ ॥

जीवेति । इतरत्रेश्वरे तन्निषेधस्तस्याज्ञानस्य निषेधोऽप्येवं
योज्य इति विपरिणतोन्निषद्गः । यस्मादज्ञानस्य चिन्मात्राश्रयत्वे
भाष्यकारस्य तेनैतन्न जीवाज्ञावाचनमविरुद्धं तस्मादिति फलितमु-
पसंहरति । हि यस्मात्तत्राज्ञानस्य चिन्मात्राश्रयत्वे ॥ १८८ ॥

अस्मदीयमित्युक्तं तत्सम्मतमेव दर्शयति— ॥ १८९ ॥
चैतन्यमेव च तस्माद्वि तदप्रयुद्धं । ॥ १९० ॥
सर्वज्ञमेतदिह विश्वमिमं विभागम् ॥ ॥ १९१ ॥
जीवेश्वरौ च जगदित्यपि निर्मिमिति ॥ १९२ ॥
इत्येव वेदशिरसः प्रथितः प्रचारः ॥ १८९ ॥

चैतन्यमिति । अखण्डचैतन्यमित्यर्थः । तमसि अज्ञा-
नाश्रयः । तद चैतन्यम् । एतत्तमसि चैतन्यम् । इहास्मिन् तम-
सि चैतन्ये । विश्वं समस्तम् । तमेवाह—जीवेश्वरौ चिति ।
न केवलमिदमस्मदिच्छया, कल्पितं मतं किं तु समस्तवेदान्तसंमतमि-
त्याशयेनाह—इत्येवेति ॥ १८८ ॥

ननु—मायिनं तु महेश्वरम्, मयं मायां दुरत्ययेत्यादिश्रुतिस्मृ-
तिभ्यामीश्वरस्य मायावित्त्वं प्रतीयते, तत्कथं तमसि चैतन्यम्, माया-
ज्ञानपौरिकत्वं वा । उपपन्नं चैतन्यं । ईश्वरो हि जीवान् संसारेण पो-
जयन् मोहयति, व्यामोहकत्वं च मायाविन एव लोके दृष्टं न ईश्व-
रस्य, अज्ञस्तु व्यामोहकत्वेन, अत एवेश्वरस्य सर्वज्ञत्वं न विरुद्ध्यते
जीवस्य चाज्ञत्वमित्याशङ्क्य । जीवेशादिसमस्तमेदनिदानं वेद्यवी-
र्जशक्तिर्योक्तोपीश्वराश्रया सती मायाशब्दवाच्या भवति सैव जी-
वाविर्जीवाश्रया भूत्वा मोहोऽज्ञानमिति गौर्यस्याः साऽज्ञानशब्द-
वाच्या भवति, तर्पय हृद्दाना व्येधहारात् । प्रसाधादिप्यति च तद-
भेदं तृतीये । अत एवेश्वरस्य व्यामोहकत्वादिर्जीवस्य व्यामोहादि-

क्षोपयत इत्याशयेनाह—

जीवेशानजगदिभागजननी शक्तिर्जडा वैष्णवी
मायेशानगता सती भवति सा जीवावधिर्मोहणीः ॥
जीवानीश्वर एव मोहयति ते जीवा विमुह्यन्त्यतः
शब्दादिभ्वद्गीश्वरो भवति ते जीवा विमूढा मुहुः ॥१९०॥
जीवेशानेति ॥ १९० ॥

—एवं विमूढादेर्लोके मायिकत्वं जीवगतदुःखितादेः संसारस्या-
वयवकत्वमिति वेदान्तनिष्णातानां मतिरिदं युक्तविषया तदेकत्वे-
ऽप्युपपन्नेनाह—

अज्ञानिनो भवति मोहविजृम्भितं तु
दुःखं जगज्जनकता परमेश्वरस्य ॥
मायामयी भवति तेन विलक्षणत्व-
मेकान्ततः श्रुतिशिरःसु तयोः मतिद्वयम् ॥१९१॥

अज्ञानिन इति । जीवस्येति शेषः । नन्वतुल्यब्रह्मण एव
समस्त्वित्ये यस्याज्ञानं तस्यैव संसार इति कुत उक्ताविभागः मिथ्ये-
दिति चेत् । सत्यम् । तस्यैवैव ब्रह्म मायुक्तमतिरिक्त्वात्मना दुःखा-
श्रयो जीवो विम्व्यात्मना तु जगज्जनकः परमेश्वर इति श्रुतिषु त-
द्वैलक्षण्यव्यवहारे इत्याशयेनाह—नेनेति । तयोर्जीवेश्वरयोः श्रुति-
शिरःसु मतिद्वयेकान्ततो विलक्षणत्वं तेन चिन्मात्राश्रयाऽज्ञानेनोप-
पन्नमिति शेषः । एवमज्ञानस्य चिन्मात्राश्रयत्वमुपपन्नमिति भावः ॥१९१॥

चिन्मात्राश्रयाज्ञानस्यापि न ज्ञानाधीत्यनुभवाद्यनुरोधेन जीव-
स्यैव निरवयुक्तब्रह्मस्वरूपावरकत्वात्तस्यैव तन्नेश्वरस्येति, माय्य-
कारादेर्जीवाज्ञावचनमीश्वरे च तन्निषेधवचनं तत्परमित्युक्तम् । इ-
दानीं जीवत्वस्याज्ञानव्यञ्जकत्वादपि चिन्मात्रनिष्ठमपि तज्जीव-
तया प्रतिपन्ने । अनुभवानुरोधेन जीवत्वं हि तद्व्यञ्जकम् । यथा

परेषामप्याश्रयद्रव्यमहत्त्वमजातेरप्युद्भूतरूपस्येत्याशयेनाह—

चैतन्यस्याज्ञानशेकोरेनादे-

॥ जीवित्वं तु व्यञ्जकं कल्पयन्तः ॥

जीवास्तु व्यक्तमज्ञानमाहु-

॥ जीवो मूढः कथ्यतेऽतो बहुज्ञैः ॥ १९२ ॥

चैतन्यस्येति । फलितमाह—जीव इति । तस्मान्नित्यमु-
क्तात्मनो प्राणादिशब्दवाच्यानिर्वचनीयात्मशक्तिवशाज्जीवेश्वरादि-
विभागोऽहङ्कारादिसम्बन्धेन जीवे ईश्वरवैलक्षण्यं संसार इत्युपपन्नम् ।
अतः स्वस्वरूपब्रह्ममन्वयस्य न केनापि भेदग्राहकेण बाध इति
भावः ॥ १९२ ॥

नन्वात्मनोऽविद्यानिमित्तो न संसारो येन संसारिणोऽप्यसंसा-
रिव्रह्मैव भवेत्, किं तु ब्रह्मपरिणामत्वात् स वास्तव-एव, न च
तत्परिणामत्वासिद्धिः । वेदान्तहृदयेवेदिना श्रीवादेरायणेन भोक्त्रा-
दिमूत्रे तथा दोषात्त्वोक्तं, 'इत्यादिशब्दा निर्वचनीयमपञ्चस्य व्यावहा-
रिकतया स्वप्नादिवैषम्यमात्रेण तदभिधानं, न तु वस्तुतत्त्वाशयेन,
अन्यथोपरितनारम्भणाद्यधिकरणाविरोधादित्याशयेनाह—

अथैव वस्तुनि दृढं व्यवतिष्ठमानः

प्रौढिप्रदर्शनपरः पुनरन्यदन्यत् ॥

भाषापदं किमपि निक्षिपति, स्फुटं त-

दस्माभिरेवमुपपादितमञ्जसैव ॥ १९३ ॥

अथैवेति । आत्मा सदाऽद्वयो मुक्तः । प्रपञ्चस्त्वनिर्वचनीय
इत्यत्रैव वस्तुन्यर्थे, एतमेवार्थं प्रतिपद्यमान इत्यर्थः । प्रौढिप्रदर्शनप-
रोऽभ्युपगमवादी । अन्यदन्यदिति बीजतया ब्रह्मणः परिणामित्वं
जीवेश्वरयोर्मिश्रत्वमित्यादिमूत्रकारीयवचनं परामृशति । भाषापदम्
उक्तार्थविषयं तद्यत्प्रत्ययम् । ननु किमित्यस्याभ्युपगमवादत्वं, तत्संम-
तत्वमेव कस्मान्न भवेदित्यत आह—स्फुटं तादिति । एवमित्यत्रैव

वस्तुनीत्यनेनोक्तार्थपरम् । न च तदुपपादनं क्लेशेनेत्याह—अञ्जसैवे-
ति । मत्पुत्रपरमत्रैव क्लेशः । आरम्भणाद्यधिकरणविरोधस्य त-
त्र दुष्परिहरत्वात् । लोकादित्युक्तेरन्यथाप्युपपत्तेरिति भावः ॥ १९३ ॥

किञ्च सर्वधर्मोपपत्तेरिति सूत्रेण जगत्कारणत्वतन्मूलसर्वज्ञत्वा-
दिकारणधर्माणां ब्रह्मण्युपपत्तिं दर्शयन् सूत्रकारस्तस्य विवर्त्ताधि-
ष्ठानत्वमेवाभिप्रेति, अन्यथा निरवयवे कूटस्थे निर्विकारे तस्मिन्
कारणत्वादेरसंभवादिस्थाशयेनाह—

विस्पष्टमात्ममतमेव हि सर्वधर्म-
सूत्रेण सूत्रकृदिदं दृढमाचक्षते ॥
सर्वज्ञतादिपरिपालनतत्परः सन्
तत्रैव भाष्यकृदपीदमुवाच यन्नात् ॥ १९४ ॥
विस्पष्टमिति । इदं प्रागस्माभिरुपादितम् । विस्पष्टं प्रसिद्धमा-
त्मनः स्वस्य मतमेव । दृढं यथा स्यात्तथा । आचक्षते हीति सम्बन्धः ।
दाढ्यः चानन्यभावः । तदाशयमाह—सर्वज्ञतेति । यद्यपि सर्वज्ञ-
त्वं सर्वशक्तित्वं च लोके कारणगततया न प्रसिद्धम् । तथापि कु-
लालादेरिव तदभिज्ञत्वादिमात्रं तस्मिन् सिध्यज्जगत्कारणस्य तस्य
सर्वज्ञत्वादौ पर्यवस्यतीति तत्परिपालनायैवमुक्तवान् । तच्च मायां
विनाऽनुपपन्नमिति विवर्त्तनाद एव तत्संमत इति भावः । अत एव त-
त्सूत्रव्याख्याने भाष्यकारोऽपि सर्वज्ञं महाशक्तिं महामायां ब्रह्मेत्यवो-
चदित्याह—तत्रैवेति ॥ १९४ ॥

एवं चिन्मात्राश्रयविषयमज्ञानं समस्तसंसारनिदानमिति स्व-
मतमुक्तम् । इदानीं तद् द्रष्टव्यं जीवस्याज्ञानमिति मतं दूषयति—

अज्ञानित्वं ब्रह्मणो जीवित्वा चे-
ज्ञानित्वं तत्र जीवस्य युक्तम् ॥

अज्ञानित्वे चान्यदप्यभ्युपेत-

मज्ञानित्वं यद्यहो कष्टपिष्टिः ॥ १९५ ॥

अज्ञानित्वमिति । ब्रह्मणो जीवभावो हि न स्वाभाविको

युज्यते, तस्य ब्रह्मणा ज्ञातिपादकशून्यो वेरोधात् । नान्युपाध्यन्तरम-
युक्तः सः, अद्वैतमते वास्तवोपाध्यन्तरासम्भवात् । अतोऽज्ञानित्वेन
। भ्रष्टानावच्छिन्नत्वमेव ब्रह्मणो जीवभावो, वाच्यः । ततः किं तत्रा-
ह-नाज्ञानित्वमिति । तत्र मते जीवस्याज्ञानित्वं न युक्तम् । कु-
तो न युक्तमिति चेत्, किं जीवभावमप्योजकमज्ञानं तदेव पञ्चाङ्गा-
दन्यदुत तदेव । आद्यमस्याह-अज्ञानित्वमिति । ब्रह्मणोऽज्ञान-
नावच्छिन्नत्वे तस्यापि जीववृत्तित्वे तदाश्रयावच्छेदकत्वेनाप्यज्ञानान-
न्तरं वाच्यम्, एवं तस्य तस्योपीत्यनेन स्यादित्याशयेनाह-अहो
इति । तस्यैव विवरणं कथमिष्टमिति । शुद्धस्य ब्रह्मणोऽज्ञानाश्र-
यत्वमनुपपन्नमिति हिन्तस्य स्वया जीववृत्तित्वमिष्यते । अत्रापि सा-
दनुपपत्तिः कथं न स्यात् । अवच्छिन्नस्यापि जीवस्य शुद्धब्रह्मभावा-
नपायात् अन्यथा मुक्तिशास्त्रायोगादितोऽनन्तामीणि किमप्योजनाज्ञा-
नमालाऽभ्युपगमोऽतिक्लिष्ट इति भावः ॥ १९५ ॥

अतस्तदज्ञानं शुद्धब्रह्माश्रयमिति स्वद्विष्टमप्यभ्युपेयमिति तेनैव
वारं किं तदवाच्छिन्नवृत्तिनाऽज्ञानान्तरेण, एवं स्वान्यतासिद्धिमसङ्ग-
येत्याह-

अज्ञानित्वं ब्रह्मणश्चानभीष्ट-
मस्मिन् पक्षे दुर्निवारं प्रसक्तम् ॥

अज्ञानित्वं ब्रह्मणश्चेदभीष्ट-
मस्मत्पक्षस्त्यज्यते कस्य हेतोः १९६ ॥

अज्ञानित्वमिति । अस्मिन् ज्ञानावच्छिन्नेऽज्ञानमित्यत्र । अन-
भीष्टम्, जीवाज्ञानवादिन इति शेषः । कस्य हेतोरेत्यनेन शुद्धब्र-
ह्माश्रयादज्ञानादन्येन किं प्रयोजनं साधनीयमिति सूचितम् ॥ १९६ ॥

कस्य हेतोरेत्यस्य प्रयोजनार्थं भूत्वा, शङ्कते-

शुक्तत्वात् प्रह्मणस्त्यज्यते चे-

मस्मत्पक्षेऽप्यस्ति शुक्तत्वमस्य ॥

१७ अस्मत्पक्षे शुद्धता^१ धा^२स्तवी चेद्
 ११ युष्मत्पक्षे कल्पिता शुद्धता किम् ॥ १९७ ॥

शुद्धत्वार्थमिति । ब्रह्मण्यध्यासेऽपि तस्य तदधिष्ठानब्रह्म-
 णः शुद्धिर्नापैति, लोके रजनाद्यध्यासाधिष्ठानस्य तत्कालेऽपि त-
 त्स्वभावामच्युतिदर्शनादित्याशयेन सिद्धान्त्याह—अस्मत्पक्ष इति ।
 ननु ब्रह्माज्ञानवादे तत्कल्पितायुद्धेः सत्त्वाच्चत्र चास्तव्येव तदभा-
 वरूपा शुद्धिर्वाच्येति न सर्वप्रकारशुद्धिस्तस्य मिथ्यतीति शङ्कने—अ-
 स्मत्पक्ष इति । सिद्धान्तपक्षः, इत्यर्थः । सर्वप्रपञ्चाधिष्ठानस्य क-
 ल्पितायुद्धेनिराकर्तुमशक्यत्वात् । त्वत्पक्षेऽपि तादृश्येव तस्य शुद्धि-
 र्वक्तव्येति काकाऽह—युष्मत्पक्ष इति ॥ १९७ ॥

जीववर्त्येवाज्ञान, स्वाश्रयजीवावच्छेदकमितिकल्पनिराकरणाश-
 येन प्रकृतानिराकरणमुपसंहरति—

कष्टः कष्टः कल्पितो ब्रह्मवादः

श्रेयोमार्गाद् भ्रष्टयतो भ्रान्तबुद्धेः ॥

त्यक्तव्यस्ते सज्जनैरस्मदीयः

श्रेयोमार्गः श्रेयसे चाभ्युपेयः ॥ १९८ ॥

१० कष्ट इति । वीक्ष्ययाऽत्यन्तानुपपन्नत्वं सूचयति । स्वोत्प्रेक्षित-
 त्वं कालेपत्त्वं ब्रह्मवादस्य । ब्रह्माश्रिताज्ञानानङ्गीकारे संसारस्य
 नाविद्यकत्वं मिथ्यतीति न मोक्षः स्यादित्याशयेनाह—श्रेयोमा-
 र्गादिति । अत एव जीवाज्ञानबुद्धिभ्रान्तिरेवेत्याह—भ्रान्तेति ।
 फलितमाह—त्यक्तव्य इति ॥ ननु तत्रापि बहूनां चेदान्तव्याख्या-
 तृणामङ्गीकारो दृश्यते । इत्याशङ्क्याभिनिवेशमूलस्तेषां सः, न विवे-
 कमूल इत्याशयेनाह—सज्जनैरिति । अनभिनिवेशैर्विवेकोभार-
 त्यर्थः । ब्रह्मव्यावृत्तत्वेण जीवस्य त्वयाऽज्ञानाश्रयत्वमभ्युपेयत
 इति तद्व्यावृत्तेरज्ञानात् प्राममत्वं वाच्यम् । अन्यथा त्वयाज्ञानाश्र-
 यताप्रयोजकताऽयोगात् । सा^{११}धाविद्याधीनसत्ताकेति कथं पर-
 स्पराधीनसत्त्वयोर्नैतरेतराश्रयत्वदोषः । उत्पत्तावितरेतराश्रयत्व-

स्य दोषत्वमप्युत्पद्यमानसत्ताद्वारेणैवेति न ततोऽस्या विशेषः । एवं च शुद्धाश्रयत्वं जीवाश्रयत्वं चेन्ननुपपन्नद्वयं परपक्षे स्याज्जीवस्यापि शुद्धवत्त्वमावत्त्वादिति द्वितीयपरिहारोप । तदेवैवस्तुतो विचारा-
सहमेपि विवेकिभिरभ्युपेयमिति भावः ॥ १९८ ॥

। ननु यदि ब्रह्मण्यज्ञानमुपपादितं तर्हि तदेवानवच्छिन्नं संसरतु किमवच्छिन्नजीवकल्पनया । न च ब्रह्मत्वादेर्नित्यमुक्तत्वादेश्च प्रयोजकतया जीवब्रह्मविभागो वाच्य इति वाच्यम् । अविद्याश्रयस्यापि तदभाववत्त्वेन तद्विभागश्रुत्युपपत्तेः । न चैकत्रैकस्य युगपद्भावाभावानुपपन्नाविति वाच्यम् । एकस्मिन्नपि व्योम्नि पक्ष्यादीनां युगपद्भावाभावदर्शनादिसाक्षिभ्यो—

एकोपाधावस्तिता नास्तिता च

मूढत्वस्य स्वीकृता चेत् परस्मिन् ॥

व्योम्येकस्मिन्नास्तिता नास्तिता च

पक्ष्यादीनां यद्यदिष्टा तथैव ॥ १९९ ॥

एकोपाधाविति । तथैव मूढत्वस्य परस्मिन्नेकोपाधाविति सम्बन्धः ॥ १९९ ॥

यद्यविद्यादीनां मिथ्यात्वप्रयोजको वास्तिवोऽभावस्तत्रास्तीत्युच्येत । तर्हि काममस्तु । तदवच्छिन्नस्य । नित्यमुक्तत्वादिष्ववहारालम्बनत्वे ॥ चदमुक्तयोः परस्परविरहोपाधिद्वयावच्छिन्नयोऽन्योन्य व्यावृत्तिर्वाच्या । तत्र च विम्वमतिष्वेव एव व्येयान् । अनवच्छिन्नमेव संसरतिवति तदा तदुक्तिविरोधश्च । अयाविद्यादिसमानसत्ताकस्तदभावस्तत्रास्तीत्युच्येत, तत्र तयोर्विरोधेनान्यतराभाविप्रमत्तादित्याशयेनाह—

नैतन् सारं सत्त्वमिष्टं यदि स्या-

दस्तित्वादेरिष्टहानिः प्रसक्ता ॥

एकोपाधावस्तिता नास्तिता च

स्यादित्येवं स्वीकृतेऽस्मिन् हि पक्षे ॥ २०० ॥

॥ नैतत् सारमिति । इष्टहानिरिति । अनवीच्छन्नमेव संसर-
स्वित्पादेर्हानिरित्यर्थः । दूषणान्तरं वक्तुं तत्पक्षमनुवदति—एकोपा-
धाविति ॥ २०० ॥

दूषणमाह—

धूमे सत्ता स्यादसत्ता न तस्मिन्

धूमस्यैवं कारणं कल्प्यते किम् ॥

कादाचित्कं कारणं नान्तरेण

स्यादित्येवं तस्य क्लृप्तिः कुतो वः ॥ २०१ ॥

धूम इति । सत्ता पक्षेतादित्वात्तत्त्वम् । तस्मिन् धूमोदौ । अ-
स्मिन् पक्षे धूमोदेरापि युगपत्पर्वतादौ भिवाभावौ स्यातामित्यर्थः ।
गगने पक्षिण इव सांख्यस्वित्पाशाद्व्यष्ट्या दृष्टान्तासंमतिं मत्वा प्रकृते
दूषणमाह—धूमस्येति । एवमिति । एवं सतीत्यर्थः । कारण-
कल्पनामेव समकारां दर्शयंस्तदाशेषमुपपादयति—कादाचित्कामि-
ति । कार्यमित्यर्थः । तस्य कारणस्य । कुतो, न कुतोऽपीत्यर्थः ।
धूमकालेऽपि तत्र तदभावसत्त्वे धूमाभावाविधायकशायामिव तत्का-
लेऽपि धूमादिसत्ताप्रयोजकवद्ब्रह्मादिसत्ता न कल्प्येत, कल्प-
काभावस्य निश्चितत्वादिति न धूमादिना ब्रह्मपाद्यनुमानं परस्य
सिध्येदिति भावः ॥ २०१ ॥

नन्वभावे सत्तापि धूमादिनिश्चयात्तत्कारणं कथं न कल्प्येते-
त्याशङ्का गगने पक्ष्यादेरिव धूमोदेरापि तदाश्रये भावस्य त्वन्मते
तदा निश्चितत्वेन तत्प्रतिबन्धाच्च तदा तत्कल्पना युक्तेत्या-
शयेनाह—

कादाचित्कात् कल्पना कारणस्य

प्रत्याचक्षीताविरुद्धं द्रुवाणः ॥

एकोपाधावस्तिनास्तित्वयोर्हि

तस्मादेवा कष्टक्लृप्तिर्न कार्या ॥ २०२ ॥

कादाचित्कादिति । कार्यादित्यर्थः । अस्तिनास्तित्वयो-
रेकोपाधावविरोधं द्रुवाणः कादाचित्कादिति सम्बन्धः । तस्मादे-
ष पक्षोऽप्रामाणिक इत्युपसंहरति-तस्मादिति ॥ २०२ ॥

ननु भवन्मते चैतन्यं स्फुरदपि तन्मात्राद्व्यानन्दस्वरूपेण न
स्फुरतीत्यभ्युपगमं, तथाऽविद्यादेर्युगपदेकत्र भावाभावाविवरुद्धाविति
दृष्टान्तमाधमवलम्ब्य शङ्कते—

ननु चैकरूपचितिषस्तुगतं
स्फुरणं तदस्फुरणमेव च षः ॥
अविरुद्धमभ्युपगतं द्वितयं ।

तद्विवास्तिनास्तियुगलं भवतु ॥ २०३ ॥

ननु चेति । स्फुरणास्फुरणयो रूपभेदे नैकास्मिन्नपि पौगण-
ध्यमविरुद्धमिति शङ्कामपनुदति-एकरूपेति । तदस्फुरणं चेति द्वित-
यं वो युष्माभिरविरुद्धमभ्युपगतमेषेति योजना । दार्ष्टान्तिकमाह-त-
द्वित्येति । तद्वदित्यर्थः । अविद्यादेरिति शेषः ॥ २०३ ॥

नैतत्सारम्, चैतन्ये हि स्फुरणं स्वाभाविकमस्फुरणम-
विद्याकृतमारोपितं न तु निजम्, स्वाभाविकारोपितयोश्च न विरोधः,
तथा सत्पारोपमात्रस्यैव विलोपसद्भावात् । समानमत्ताकभावाभाव-
योस्तु नैव, लोके निषमेन तयोर्विरोधस्य दर्शनादित्याशयेन सिद्धा-
न्ती दूषयति—

न तदात्मनः स्फुरणमेव निजं
परतोऽप्रकाशनमबोधवशात् ॥
न च किं चिदन्यदनयोरुभयो-
रविरोधसिद्धिकृदुदाहरणम् ॥ २०४ ॥

न तदिति । परत इत्यस्य विवरणमबोधेति । अतस्तद्दृष्टा-
न्तो विषम इति भावः । नन्वेवमपि यथा संयोगादेरेकास्मिन्नेव स-
त्त्वासत्त्वं तद्वदिदमस्तित्वस्याशङ्क्य प्रतीत्यनुरोधेन तयोरापि भिन्नपदे-

शृष्टित्वमेव । न च गगनेऽनवच्छिन्नात्मनि वा स्वतः प्रदेशमेदोऽस्ती-
ति न तददृष्टान्त्वलादपि तन्मयतिसिद्धिरित्याशयेनाह—न चेति २०४॥

ननु न स्फुरतीति नञा स्फुरणाभाव एव प्रतीयते, स चावि-
द्यानिमित्तयेत्, अस्तु नाम । ॥ चैतावनैकस्य युगपद्भावाभावौ
पारिहर्तुं शक्येते इति दृष्टान्तसमर्थनं पूर्ववादिन आशङ्काह—

स्फुरणास्फुरणे च नात्मनः

सदसद्भावतया मनीषिते ॥

स्फुरणं चित्तिरात्मवस्तुन-

स्तदविद्याऽस्फुरणं च कथ्यते ॥ २०५ ॥

स्फुरणेति । सदसद्भावतया भावाभावतया मनीषिते इष्टे अ-
ङ्गीकृते इति यावत् । कीदृशे तर्हि ते इत्याकाङ्क्षायामाह—स्फुरण-
मिति । तस्याऽऽत्मनोऽविद्याऽऽत्मविषयाऽविद्येत्यर्थः । तथा च वि-
द्याविरोधित्वाद्भावरूपमप्यस्फुरण नेतेत्येत्यादाविवेक्षणविरोधिसंकल्पा-
दिर्नवाऽभिधीयत इति न तदभावरूपं न वा स्वरूपस्याभावः सम्म-
वर्तीति दृष्टान्तासिद्धिरेवेति भावः ॥ २०५ ॥

अतो नाज्ञानित्वमेव जीवत्वं येनाज्ञानाश्रयानवच्छिन्नमेव ब्रह्म
जीवः स्यात्, किं त्वविद्यायां प्रागुक्ताविदप्रतिविम्ब एव, तत्र च
जीवत्वेनान्यदप्यज्ञानमुपाधितया प्रयोजकमित्याशयेनोपसंहरति—

अज्ञानित्वं जीवभावो न तस्मा-

ज्जीवत्वादेः कारणं युक्तमेतत् ॥

प्राणोपाधेर्वाचको जीवशब्द-

क्षैतन्यस्य स्यात् प्रसिद्धो हि तत्र ॥ २०६ ॥

अज्ञानित्वमिति । आदिपदेनेश्वरत्वादि शृङ्गते । ननु सुषु-
प्त्यादावपि चैतन्ये प्रतिविम्बत्वस्य मत्त्वात् कथं न तदा जीवव्यव-
हार इत्याशङ्क्य लिङ्गशरीरोपाधेर्हि जीवव्यवहारालम्बनं तस्य च
सुषुप्त्यादावभावान्न तदा स्वस्य परस्य वा जीवव्यवहार इत्याश-

येनीह—प्राणोपाधेरिति । तत्र सकलपञ्चाजनमसिद्धिं जीव प्रा
।णधारणे' इति शब्दमसिद्धिं चाभिप्रेत्याह—प्रसिद्ध इति । तत्र
प्राणोपाधैतन्मे जीवशब्द इत्यनुपपन्नः ॥ २०६ ॥

।मसिद्ध इत्येतदेव विवृणीति—

अज्ञानजन्यकरणप्रतिविम्बवाचि

जीवाभिधानमिह वृद्धजनप्रसिद्धम् ॥

तत्रैव निर्यचनमस्ति च तस्मात्तस्मा-

जीवो भवेत् करणपूगवशीकृता चित् ॥ २०७ ॥

अज्ञानेति । करणमन्तःकरणादि । तत्राज्ञानादिप्रतिविम्बे,
निर्वचनं पातुकारादेर्जीवशब्दार्थक्यनम् ॥ २०७ ॥

तस्मादज्ञानानिरेक्तजडस्य सर्वस्याज्ञानकार्यतया तदात्मत्वाज्जी-
वस्याप्युक्तविधया तदात्वात् परिशेषाद्भूतज्ञानाश्रय इत्याह—
ग्रह्यवाज्ञानि तस्मादिह भवितुमल नापरं यस्तु किं चित्
तस्याज्ञानात्मकत्वात् च तमसि तमस्तन्निवृत्तेरयोगात् ॥
न ज्ञानोत्पत्त्यस्य विद्याजनिरिह घटनेति विना तन्न नश्ये-
त् ॥ ज्ञानं विनश्येद्व्यवगतिजनकज्ञानजन्मान्तरेण ॥ २०८ ॥

ब्रह्मेति । तस्मादिर्गोदौ योजनीयम् । इह वेदान्तेर्विद्वान्मे
मपञ्चस्यार्जनकार्यत्वेन तदात्मत्वात् तदाश्रयत्वमात्माश्रयादिप्रसङ्गा
दित्यर्थः । किं च तस्य जडाश्रयत्वे तत्तदावरणमेव वाच्यम् । लोके
तमसः स्वाश्रयमात्रावर्कत्वदर्शनात् । न च तद्युज्यते, स्वत एवाप-
काशे तस्मिन्नाविद्यावरणवैषम्यादित्याशयेनाह—न च तमासि त-
म इति । किं च तदा तन्निर्गोत्तरं न भवेत्, स्वमपानाश्रयोव-
द्यानिवर्त्ता सा वाच्या, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । न च जडस्य प्रका-
शरूपा विद्या सम्भवतीत्याशयेनाह—तन्निवृत्तेरिति । अयोगे हे-
तुमाह—नेति । तां हि क्रियैवापामनया तन्निवृत्तिरित्यस्याशङ्काह-
तां विनेति । तदज्ञानम् । युक्तिकादेर्ज्ञानं युक्तिज्ञानादेव नश्य-

तीत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिद्धम् । एवं-चात्मोद्धानस्यापि तद्वत् स्व-
विषयज्ञानेन नादित्वमेवोचितमिति तेन विना तन्न नश्येदित्याह-
न ह्यज्ञानमिति । अवगतिर्विषयाभिव्यक्तिस्तज्जनकं यदन्तः-
करणवृत्तिरूपं ज्ञानं तस्य जन्म विनेत्यर्थः ॥ २०८ ॥

ननु तर्हि जीवत्वं वस्तुभूतमेवास्तु बाधकाभावात्, तथा सति
तद्विशिष्टस्य जीवस्याज्ञानाश्रयत्वादि सम्भवतीत्याशङ्क्योक्तानुवादेनो-
क्तहेतोरसिद्धिर्माभिमेत्याह—

अज्ञानात्मकवस्तु नाश्रयतयाऽज्ञानस्य सम्भाव्यते ।
नाज्ञानात्मकतापहिष्कृतमिदं जीवत्वमङ्गीकृतम् ॥ २०९ ॥
नाज्ञानाश्रयमध्यपाति घटने जीवत्वमेतेन च ॥ २१० ॥
अतन्पाश्रयमेतदस्तु घटते तत्रैव हीदं तमः ॥ २०९ ॥

अज्ञानात्मकेति । नाङ्गीकृतमिति सम्बन्धः । तत्त्वमस्योद्दि-
श्रुतिबाधाज्जीवत्वं वास्त्विति नाङ्गीकर्तुं युक्तमित्यर्थः । फलितमाह-
नाज्ञानेति । आश्रयमध्यपातीति । जीवत्वविशिष्टस्याश्रयेत्वे तद-
स्याश्रयकोटौ प्रविशतीत्येवमुक्तम् । अतः परिशेषाच्चैतन्ममेव तदा-
श्रय इत्युपसहरति-एतेनेति । उक्तोपपादनेनेत्यर्थः । वः वोऽपि ।
उक्तोपपादनमेव स्मारयति-घटत इति ॥ २०९ ॥

नन्वक्षुण्डचैतन्यस्याद्वयब्रह्मात्मनो नाज्ञानस्याश्रयत्वं न वा वि-
षयत्वं सम्भवति, तथा सत्यज्ञानस्यैव ज्ञानायोगात् । न चाद्वयाश्र-
यविषयतया तमः स्फुरति, जीवाश्रयत्वेन तत्स्फुरेणादिति शङ्कते—

ननु चाद्वयाश्रयतमःस्फुरणं

न कथं चिदत्र न हि तत्-स्फुरति ॥ २१० ॥

स्फुरदाश्रयस्य तमसःस्फुरणं

घटते न चाद्वयमिह स्फुरति ॥ २१० ॥

नन्विदमिति । आश्रयेति विषयस्याप्युपलक्षणम् । न कथं चिद-

स्फुरति इति न घटते इत्यनवयवः । अज्ञानस्याद्वयाश्रयत्वेन

स्फुरणं न युज्यत इत्यर्थः । न केवलं तदयोगोऽपि तु स्वरूपतोऽपि तन्नास्तीत्याह—अत्रेति । अद्वयात्मनीत्यर्थः । अद्वयाश्रयविषयत्वः स्फुरणं च न घटत इत्यत्र युक्तिमाह—स्फुरदिति । आश्रये विषये च स्फुरति खलु तस्येच्छादिवत् स्फुरणं वाच्यं, न चाद्वयस्वरविद्यादशायां स्फुरतीति न तत्तदाश्रयमित्यर्थः ॥ २१० ॥

यद्यपि वस्तुतोऽद्वयेमेव चैतन्यमज्ञानाश्रयो विषयश्चाज्ञानकार्यभेदविरोधस्वरूपस्यैव तदाश्रयविषयत्वस्य वक्तव्यत्वात् । तथापि तेन रूपेण न तत्तदाश्रयो न वा विषयः, तथा तदप्रतीतेर्द्वैताभावात्प्रत्यया तस्य तदुभयात्मत्वायोगाच्च । किं तु वस्तुतोऽद्वयं प्रत्यक्चैतन्यात्मना तदाश्रयो विषयश्चेति न किं चिद्विरुध्यते, प्रयमानस्यैवामयमानानन्दाद्यात्मना प्रकाशविषयत्वेन साश्रयविषयत्वस्फुरणोपपत्तेरित्याशयेनाह—

नाज्ञानमद्वयसमाश्रयमेवमिष्टं

नाद्वैतवस्तुविषयं निशितेक्षणानाम् ॥

नानन्दनिष्ठविषयाश्रयमिष्टमेतत्

प्रत्यक्षत्वमाश्रयविषयाश्रयतानुभूतेः ॥ २११ ॥

नाज्ञानमिति । ताई किं भावरूपानन्दाद्याश्रयविषयं तद्वि-
त्पाशङ्क्य तदपि, नोक्तदूषणानपाधादित्याशयेन चैतन्यमात्रस्य त-
दाश्रयविषयत्वानुमृतेरित्याह—नानन्देति । एतदज्ञानम् । अनुभू-
तेः, मायहं न जानामीत्यनुमृतेरित्यर्थः ॥ २११ ॥

प्रत्यक्षत्वमात्रेणाधिकमनूयोपपादयति—

प्रत्यक्षत्वमाश्रयविषयाश्रयमोहहेतोः

प्रत्यक् विरोहितमिति प्रतिपादयामः ॥

प्रत्यक्षमेव खलु चेद्भि न चेद्भि चेति ॥

प्रत्यक्षमाहितं ननु चेदनमस्य पुंसः ॥ २१२ ॥

प्रत्यक्षत्वमात्रेति । मोहहेतोः, मोहादेतोस्त्यर्थः । नन्वपनु-

वाद एवानुपपन्नः, सविषये हि ज्ञानादावाथपविषयमेदो दृष्टस्तत्कर्षं
तदाश्रयप्रतीच एव तद्विषयत्वमित्याशङ्क्याह—प्रत्यक्षतिरोहि-
तामिति । ज्ञातुः स्वात्मानि वृत्तिविरोधादस्तु ज्ञातृज्ञेयभेदः, नै-
वमत्र बाधोऽस्तीति लाघवेन तदुभयैक्य युक्तमिति भावः । तत्रो-
क्तानुभवमपि प्रमाणमिति—प्रत्यक्षमिति । प्रत्यक्षवेदनमस्ति नन्वि-
ति सम्बन्धः ॥ २१२ ॥

नन्वेकस्यैव निरशचेतन्यस्याज्ञानसाधकतया तदाश्रयस्य स्फुरणं
तदैव तद्विषयतया विरुद्धमित्याशङ्क्या-स्वप्रकाशसविद्वादिनाऽपि त-
त्स्वप्रकाशत्वादिविप्रातेपक्षपनुरोपेन स्फुरत्यामपि तस्यामज्ञातत्वमव-
श्यं स्वीकर्तव्यं तद्वदवापि स्यादित्याह—

संचित् परिस्फुरति न स्फुरतीति-तस्यां

वैषात्यद्रूपितधियस्तु विसंबदन्ते ॥

अज्ञानतस्तदपि तद्वदिहाक्षयत्वं

भादप्यभादिव विमूढधियो वदन्ति ॥ २१३ ॥

संविदिति । वैषात्यं घाट्यं—“घृष्टो घृष्टुर्गं विषातः स्यात्”

इत्यमरः । तद्वि संवदनम् ॥ २१३ ॥

ननु स्फुरत्यपि तास्मिन्नज्ञान चेदविरोधेन कदापि ज्ञानात्तन्न
नशेदित्याशङ्क्या स्वरूपचेतन्यस्य तदाश्रयतयाऽविरोधेऽपि वेदान्त-
जट्टातिव्यक्तस्य तन्निवर्तकत्वं घटत इत्याशयेन सहष्टान्तमाह—

अव्युत्पत्तिं विभ्रती भाति संचित्

तद्वद्ब्रह्माप्यद्वितीयस्वरूपम् ॥

अव्युत्पत्तिं नाशयद्भाति वेद्यं

तस्मादेतच्छोद्यमस्मासु नास्ति ॥ २१४ ॥

अव्युत्पत्तिमिति । स्वप्रकाशत्वाद्यव्युत्पादनम् । भाति,-
अज्ञाततपोति शेषः । ब्रह्माप्यव्युत्पत्तिं, विभ्रत स्वरूपेणाविचारित
तद्वद्भातीत्यनुपपन्नः । वेद्य वेदान्तजट्टत्यभिव्यक्तम्; यथा संविद स्व-

प्रकाशत्वेन प्रमिता तदज्ञाततां नाशयति, एवं ब्रह्मापि, वेद्यं सचां
नाशयतीत्यर्थः । एव स्वपक्षस्य निर्दोषसमर्थनमुपसंहरति—तस्मा-
दिति । एव नित्यमुक्ताद्वयचैतन्यात्मक । ब्रह्म स्वाश्रयाज्ञानप्रतिवि-
म्बितजीवरूपेण संसरति स्वज्ञानाच्च मुन्यत इति सिद्धम् ॥२१४॥

नन्वेवं शुक्लामदेवादेर्ब्रह्मविदो मुक्तिरन्पेयां च तदज्ञानात् सं-
सार इति काण्डद्वयात्मकवन्धमोक्षव्यवस्थाशास्त्रमवमाणं स्यादिति
शङ्कते—

नन्वेवं चेद् बन्धमोक्षव्यवस्था-

शास्त्रं कुप्येन्नाप्रयोधास्तु प्रवृत्तेः ॥

पक्षो मुक्तो ज्ञानवानेज इत्य-

प्येतत् सर्वं यावदज्ञानमिष्टम् ॥२१५॥

नन्वेवमिति । स्वप्न इव यावदज्ञानं बन्धमोक्षादिव्यवस्थैक-
जीववादेऽप्यविरुद्धेपाशयेन समाधेते—नाप्रयोधादिति । प्रवृ-
त्तेः, तद्व्यवस्थाशास्त्रस्येत्येत शेषः । एतदेव विवृणोति—यद्व इति ।
मुक्तादिमुक्तोऽन्यो पक्षोऽन एव स ज्ञानवानितरोऽज्ञ इत्यादि सर्व-
मप्यस्मिन् सिद्धान्ते यावदज्ञानमिष्टमुपपन्नमित्यर्थः । यथा स्वप्नद्र-
ष्टुरेकस्मैव संवित्तेऽपि तदा तद्वद्विषयगुणानां स्थाणुगुणवदविद्याक-
कचित्तदा विदितया मु-

द्विपरीततया न तु वास्तवस्त-

स्य तद्व्यवहारस्तदा सम्भवति । एवं जागरणेऽपि शुकादेस्तद-
व्यस्य च तद्व्यवहारो यावदज्ञानं युज्यते । न हि स्वप्नजागरितयो-
रज्ञानकृतव्यवहारैरिच्छित्वैषम्यमस्तीति प्रागेवाक्तामिति भावः ॥२१५॥

किं धार्ययनमिष्टुपाचस्य धामदेवादिमुक्तिशास्त्रस्याधेयपु-
रुषार्थेपैवसापिनस्तस्य ब्रह्मस्वरूपतामाश्रयव्यवसायित्वेनाप्र-
जने श्रूयमाणकथामनन्वेतात्पर्यमिति न तत्र इदानींतनसंसारोपल-
म्भविरुद्धा शुकादिमुक्तिः सिध्यति, यानान्तरविरोधेऽवपरादर्शना-

२ अध्याये बन्धमोक्षव्यवस्थाशान्त्रप्रामाण्यम् । १२२

दातृदशमिदं गतिं वस्तुं निमृशति—

किं चेन्नत् किं बन्धमोक्षव्यवस्था-

शान्त्रं यदात्तत्परं मतं प्रवृत्तम् ॥

किं वाऽन्यस्मात् प्राप्तमेवानुमाप्य

तस्या रूपं ब्रह्मतत्त्वं विदध्यात् ॥ २१६ ॥

किं चेति । यदादिति । मानान्तराधानेऽपि तस्य व्यापारप्रस-
ङ्गं दूषयति-अन्यस्मादिति । अनादिदृष्टव्यवहारोदित्यर्थः । त-
स्या मुक्तेः ॥ २१६ ॥

आर्यं दृश्याते—

शान्त्रं तावत्तत्परं ज्ञेयते त-

दानार्थक्यास्तत्स्वरूपप्रतीतेः ॥

ब्रह्मात्मैक्यप्रत्ययेनार्थवत्त्वं

यक्तुं युक्तं तच्च नोऽर्भीष्टमेव ॥ २१७ ॥

शान्त्रमिति । तद्व्याख्यायेत्पूज्यस्यास्पदादेः युक्तादिमुक्ति-
ज्ञानेन साक्षात् कस्यचिद् दृष्टार्थस्वादृशनादितत्त्वार्थादवभाषमाये
तत्पर इत्याशयेनाह—मानर्थात्तादिति । अगो द्वितीय एव कर्त्तव्यो
वस्तुमुचितः, यामद्वयार्थमासात्कागतद्वावस्वमुक्तौ प्रतिपादि-
तायामिदानीतनमुमुक्षोराणि तदुद्देशेन प्रवृत्तिर्भवतीति तस्य तत्परत्व-
मेव युक्तं, तथास्माकमिष्टमेवेत्याशयेनाह—ब्रह्मात्मैक्येति । अगो-
र्जावद्वदृष्ट्यैव बन्धमोक्षादिव्यवस्थाव्यवहार इति भावः ॥ २१७ ॥

ननु मदन्वयोवाभावेन बन्धमोक्षादिव्यवस्थाभावेऽनुपपत्तिरपे-
क्ष्यादिति शङ्कते—

नन्वन्यो मदन्वयोवादिमागी

भूतो भावी वर्तते वा न कश्चित् ॥

इत्युक्तार्थं स्यानुभूत्या विरोधा-

द्याद् जानु प्रोत्सहं संयहीतुम् ॥ २१८ ॥

नन्विति । मद् मत्तो भूतो वा भावीवेत्यन्यः ॥ २१८ ॥

पदनुभवेन बन्धमोक्षादिन्यवस्थाभावोक्तिर्विरुध्यत इत्युच्यते
तमनुभवं दूषयितुं विकल्पयति—

किं द्वैतानुभवो विरोधपदभाक् किं वा परोऽस्मीत्ययं
यथा कश्चिदिहापरोऽस्त्यनुभवो यस्ते विरोधावहः ॥
नाद्वैतानुभवः क्षतिं वितनुते तस्येति युक्तं यचो
नापि द्वैतमुपोल्लिखन्ननुभवस्तेनास्य बाधो यतः ॥ २१९ ॥

किं द्वैतंति । बन्धमोक्षादिन्यवस्थाभावेऽनुभवविरोधं वेदत-
स्तत्र कोऽनुभवः संपत्तिः, किं कर्तृत्वादिद्वयविषयोऽनुभवस्ताद्विरोधी,
किं वाऽद्वयः परोऽस्मीत्यभेदानुभवः, अथ वा द्वैताद्वैतविषयः कश्चिद्
यः मविशेषाद्वयवादिभिरिष्यते । न चैभ्योऽपरः कश्चिदनुभवोऽस्ती-
त्येतन्मध्ये कोऽनुभवः प्रकृतविरोधीत्यर्थः । दूषणे विकल्पक्रमाना-
दरेऽपि न कश्चिदर्थो दुष्यतीति मत्वा प्रथमं द्वितीयं दूषयति—नाद्वै-
तेति । तस्य जीवेषु बन्धमोक्षादिन्यवस्थाभावस्य । अद्वितीयः पर-
मात्मास्मीत्यनुभवे मुक्तिमात्रस्यैव भावादिदानींतनबन्धप्रतीतेः स
तद्वाधक इति यचो न युक्तमित्यर्थः । एवमेव द्वैतानुभवो न तस्य
बाधक इत्याह—नापीति । प्राक् कस्यचिन्मुक्तौ अस्माभिरुच्यमा-
नायां सत्त्विदानींतनबन्धानुभवोऽस्मन्मते बाधको भवेत् । न चैवम-
स्ति । आविद्यकतन्तारस्य माग्नं निवृत्त्यनभ्युपगमादस्माभिरित्यर्थः ।
कल्पितविषयत्वेतास्यैव बाध्यत्वाच्च न बाधकमेत्याह—तेनेति ॥ २१९ ॥

द्वैताद्वैतानुभवेन बाध इति चेन्न, शास्त्राद्विरुद्धभेदाभेदाननुभवा-
दित्याशयेनाह—

द्वैताद्वैतनिवेशिनोऽनुभवनाद्याद्योद्भवोऽस्येति चेत्
तादृक् नानुभवोऽस्ति कस्य चिदपि स्थानत्रये जीवतः ॥
भास्वच्छाक्षरगोचरं एतनुभवं विभ्रज्जनो दृश्यते
नास्मिन् । स न भवेत् कस्मादयं चेदनुभवेत्

२ अध्याये चन्द्रमोक्षव्यवस्थाशास्त्रप्रामाण्यम् । १३१

तादृगिति । स्थानत्रये भूम्पन्तरिक्षादौ जगदादौ वा । वि-
रोधादसम्भवे दृष्टान्तमाह—भास्वदिति । सूर्यस्यान्धकारस्य चा-
भेदमनुभवन् जनोऽस्मिन् संसारमण्डले न दृश्यते यथा, तथा भेदा-
भेदमापि न कोऽप्यनुभवतीत्यर्थः । ननु मामूत्र सूर्यतमसोरभेदानु-
भवो भेदाभेदयोस्तु स किं न स्याच्चक्षमादिश्रुतेरित्याशङ्क्य विरोधा-
विशेषाच्छ्रुतेर्वाखण्डार्थत्वादत्रापि न भवेदित्याशयेनाह—स न भवे-
दिति । स न भवेद्येदिति सम्बन्धः ॥ २२० ॥

तस्माद्ब्रह्मैकैकैव मतिविम्बरूपेण स्वाविद्यया संसरति स्वावि-
द्यैव मुच्यत इति पक्षस्याबाधितत्वाद्ब्रह्मवित्सर्गमदायागने! स एव
पक्षो मुमुक्षुमिराश्रयणीय इत्युपसंहराने—

यत एवमत्र न विरोधलघोऽ-

प्युपदौकते कथितनीतिवशात् ॥

उपगृह्यतां मतमिदं सुदृढं

गुरुसंप्रदायवचनानुगतम् ॥ २२१ ॥

यत इति । एवमित्यस्य विवरणं कायेतेति । अविरोधसमर्थ-
नफलवचनमुपगृह्यतामित्यादि ॥ २२१ ॥

एवं नित्यमुक्तब्रह्मस्वभावोऽप्यात्माऽविद्यया संसरतीत्युक्तम् ।
इदानीं तत्फलं ज्ञानमात्रात् सकलानर्थनिवृत्तिरधिकारिणसंबन्धं सि-
ध्यतीति शिष्यं प्रत्याह—

तव गाढमूढतमसा रचितं

जगदीशजीववपुषा सकलम् ॥

प्रतिभाति तावददृढं दृढवत्

समुदेति यावेदवयोधरविः ॥ २२२ ॥

तवेति । ब्रह्मज्ञानातिरिक्तोपायानिवर्त्यत्वाद् गाढं दृढम् ।
अबाधितमिव यथा स्यात्तथा ऊढ प्राप्तं यच्चमस्तेनेत्यर्थः । तत्प्राप्ते-
भानस्योत्तराविव्याजेन तन्निवर्त्तरूपाह—तादित्यादिना । अदृढ-

मिति । तस्यानिर्वचनीयतया ज्ञानानिर्वर्त्यत्वयोग्यतामाह—दृढवत्-
प्रतिभातीति सम्बन्धः ॥ २२२ ॥

ननु सर्वेषामविप्रतिपन्नानुभवसिद्धस्येश्वरादिप्रपञ्चस्य कथं शु-
क्तिरजवददृढत्वमित्याशङ्क्याऽवित्राप्रमुष्टधियामैव देहात्माभेदवत्त-
दनुभवान्न शुक्तिरजतादेस्तस्याध्यस्तत्वे कोऽपि विशेष इत्याश-
येनाह—

प्रभुरेव सवधिदह कृपणो

जगदेतदद्भुतवितानमिति ॥

प्रतिपत्तयस्तिमिरलुप्तदृशो

यदिहोद्भवन्ति न तदद्भुतकम् ॥ २२३ ॥

प्रभुरिति । सुबोधम् ॥ २२३ ॥

ननु किञ्चलादेनस्य महाजनानुभवविरुद्धमनिर्वचनीयत्वं कल्प्य
त इत्याशङ्क्य श्रुतिन्यायसिद्धमापि तद्विद्वदनुभवबलादाह—

अभय सनातनमनातुरधी-

रवलोकयन्निजमनन्तसुरम् ॥

न मुनिः प्रपश्यति किमप्यसुख

सकल जिघत्सति जगत् स्थचिन्ता ॥ २२४ ॥

अभयमिति । अनातुरधीर्धीरः, जिघत्सति अचुमिच्छति
नाशयतीति यावत् ॥ २२४ ॥

नन्वात्मातिरिक्तद्वैताभावे गुर्वादिस्तत्त्वज्ञानोपायस्याभावात् कथं
विदुषामनुभवः सिध्येदित्याशङ्क्याविषयस्य व्यावहारिकस्य तस्य
सत्त्वाशोक्तदोष इत्याशयेनाह—

तव चित्तमात्मतमसा जनित

परिकल्पयत्यखिलमेव जगत् ॥

तव कल्पनाविरचितः स गुरु-

स्तव रूपमद्यमुदाहरति ॥ २२५ ॥

२ अध्याये कल्पितस्यापि तत्त्वबोधकत्वसंभवः । १३३

तथेति । ततः किं तत्राह- तत्र कल्पनेति ॥ २२५ ॥

नन्वसत्यस्य शुक्तिरजगदेः स्वोचितकोर्यजनकत्वाभावाद् गु-
र्वादेरापि कल्पितत्वे तत्र स्यात् । यदि तत्र स्यात् सत्य एव स्यादि-
त्याशङ्कार्थक्रियाजनकस्य सत्यत्वासंगतिपक्षेदृश्यस्य च शुक्तिरज-
तादेर्मिथ्यात्वस्य दृष्टत्वाद् गुर्वादेरापि तथैवेत्याह- --

न हि चित्तदृश्यमपि सत्यमिति
प्रतिपन्नमस्ति भुवि किं चिदपि ॥

रशनाभुजङ्गसदृशं सकल

जगदिन्द्रजालमिति सिद्धमतः ॥ २२६ ॥

न हीति । दृश्यस्य सत्यत्वाभावे फलितमाह-रशनेति ।
अतो रशनेति सम्बन्धः । तस्मादृश्यमेवाह-इन्द्रजालमिति । मा-
यिकमित्यर्थः ॥ २२६ ॥

ननु गुर्वादेः परिकल्पितत्वे स्थाणुपुरुषवन्न तत्त्वोपदेष्टृत्वं स्वा-
दिसाशङ्क्य व्यावहारिकगुर्वादिशरीरावच्छिन्नजीवस्य घटादाविव
ग्रहण्यपि प्रमातृतया तन्निश्चयसम्भवेन तदुपदेश उपपद्यते नैवं स्था-
णुपुरुषस्त्वेषाशयेन सदृष्टान्तमाह---

परिकल्पितोऽपि सकलज्ञतया

गुरुरेव पूर्णमवबोधयति ॥

परिकल्पितोऽपि मरणाय भवे-

दुरगो यथा न तु नभो मलिनम् ॥ २२७ ॥

परिकल्पित इति । एवकारेण स्थाणुपुरुषादि व्यावर्त्त-
यति ॥ २२७ ॥

ननु पूर्वक्षणे सत एव कारणत्वात् कथं सद्विलक्षणस्य तत्र
स्यादित्याशङ्क्य किं कारणस्य सत्तामात्रं तत्तत्कार्यविशेषजनने प्र-
योजकमुन तन्मृत्त्वादिकमपि । तत्रार्थं दूषयेति---

यदि सत्यमित्यवगतिं कुरुते

घटते पदादापि हुताशनधीः ॥

यदि चानृतं न जनयेत् प्रामितिं

ननु चोदनापि जनयेन्न धिपम् ॥ २२८ ॥

यदीति । गुर्वादिप्रपञ्चो यदि सत्यतयैवावगतिं कुर्यान्न तु स्वस्वामाधारणरूपसामर्थ्येन तदा पटादेरापि घृमादेरिव हुताशनज्ञानादिकार्यं स्यादित्यर्थः । द्वितीये चासद्विलक्षणप्रपञ्चस्य तावन्मात्रादेव कार्यविशेषजनकत्वोपपत्तौ न श्रुतिन्यायविरुद्धं सर्वं कल्पनीयमिति द्रष्टव्यम् । किं च भ्रमविषयस्य प्रमादिकार्याजनकत्वं नियमेन परेणापि वक्तुं न शक्यामिशाशयेनाह—यदि चेति । नन्विति वितर्कं, चोदनेति वाक्यमात्रं द्रष्टव्यम् ॥ २२८ ॥

द्रष्टुमितिमाशङ्क्याह—

जनयत्यसाविह मृषावपुषा ।

करणीयवस्तुनि मतिं सुदृढाम् ॥

ध्वनिधर्मभेदघटितो हि मृषा

स्वरसेन सन्नपि तु वर्णगणः ॥ २२९ ॥

जनयतीति । अस्मी चोदना, इह लोके च मृषावपुषा विकल्पितानुपूर्वीस्वरादेयुक्तवपुषा, करणीयवस्तुन्यनुष्ठेयादिस्वभावे स्वप्नमेवे । ननु स्वरादिवैशिष्ट्यं तस्याः स्वामाविकमिति न मृपेत्यत आह—ध्वनीति । एतच्च वर्णक्रमस्याप्युपलक्षणम् । अवर्णात्मकशब्दो वायुर्वा ध्वनिस्तस्य धर्मा उदात्तादयो न वर्णधर्मा वर्णानामेकत्वान्नित्यविमुक्ताच्चोदात्तादेः पौर्वापर्यस्य चासम्भवात् । ध्वनादिध्वनिधर्मतया क्लृप्तस्य तस्य वर्णधर्मत्वे प्रमाणाभावाच्च । अत उदात्तोक्तार इत्याश्रयपक्षस्य तत्कालनिपतध्वनिधर्मविषयस्य वर्णाशे भ्रान्त्याऽप्युपपत्तेर्वायुधर्मस्यापि शब्दस्येशाश्रयानुभवमन्तरेणापि तत्सम्भवात् अतः स्वरूपेण सत्यपि वर्णममूहस्वरूपा चोदनोक्तविशिष्टरूपेण मृपेवेत्यर्थः ॥ २२९ ॥

२ अध्याये कल्पितस्यापि तत्त्वबोधकत्वसंभवः । १३५

ननु तर्हि वर्ण स्वरूपमेवार्थमतिपक्षौ कारणमस्तु न मृषास्वरवै-
शिष्ट्यं पौर्वापर्यं चेत्याशङ्क्य स्वरादिभेदेऽर्थप्रतीतिविशेषदर्शनाच्चद-
पि कारणमेवेत्याशयेन नैरुक्तं वचनमाह—

मन्त्रो ह्यनः स्वरतो वर्णतो वा

मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ॥

स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति

यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधान् ॥ २३० ॥

मन्त्र इति । मिथ्याप्रयुक्तः स्वाभाविकस्वरादिविलक्षणस्वरा-
दिमत्तया प्रमादादेना प्रयुक्तः । तं तात्पर्यविपर्ययभूतम् । मत्पुत्र विप-
रीतार्थबोधकतया यजमानं नाशयत्येवेत्याह—स इति । उदाहरति—
यथेति । वृत्रमुत्पादयता त्वष्ट्रा इन्द्रस्य शत्रुरिति तत्पुरुषस्वरमन्त्रा-
र्थमभिमेत्य प्रमादेन बहुव्रीहिस्वरः प्रयुक्त इतीन्द्र एव तस्य शत्रुर्व-
भूत यथा, एवं चोचितस्वरोऽपि वाच्यार्थज्ञानहेतुरित्यर्थः । एवं पौ-
र्वापर्यविशेषस्याऽप्यर्थविशेषधीजनकत्वं वाच्यम्, अन्यथा राजा जारे-
तिपदाभ्यामावेशेणार्थधीमसङ्ग इत्याशयः ॥ २३० ॥

ननु तर्हि सत्यस्फोट एव चोदनाऽस्तु न तस्यापि स्वरमतः स्व-
रादिवैशिष्ट्यामन्मवेन तत्र तस्य मिथ्यात्वानपायात् । वर्णममृशति-
रिक्ते चानुभवादिरभागदप्रामाणिके न चोदनात्वमित्याशयेनाह—

न च वर्णपूगमपहाय भवे-

दिह चोदनेत्यभिमतं विदुषाम् ॥

यदि सत्यमेव गमकं भवति

स्फुटमप्रमाणमियमप्युदिता ॥ २३१ ॥

न चेति । परमतनिराकरणमुपमंहरति—यदीति । आपशब्देन
चोदनामात्रप्रामाण्यत्वादिनं प्रामाकरं मति तदपि न मिथ्येदिति सू-
चयति । उदाहृता उक्ता चोदना, प्रमाणं स्यादिति शेषः ॥ २३१ ॥

वैशेषिकादीना मते वर्णव्यक्तीनामानन्द्यादुत्पत्तेश्च स्वाभावि-

कपेवानुपूर्वां स्वरश्रोपपन्नत इति न वर्णानां तद्वैशिष्ट्यं भूषत्यलीक-
स्य सत्यबोधकत्वे नाप्यदृष्टान्त इति मत्वा तन्मते श्रोत्रेन्द्रियं तत्र
दृष्टान्तमाह—

श्रवणेन्द्रियं च किल कर्णगतं
परिकल्पनोपचरितं नभसः ॥
बलप प्रकाशयति शब्दगणं,
परमार्थमित्यपि कणादमतम् ॥ २३२ ॥

श्रवणेति । तत्स्वरूपमाह, कर्णगतं कर्णशङ्कुलीमध्यस्थम् ।
ननु नभसः सर्वगतस्य कथं कर्णगतत्वं बलपत्वं चेत्याशङ्क्याह—
परिकल्पनया, कर्णावच्छेदेन हेतुनोपचरितं नभसो बलपद्मद्वयं
बलपसदृशोऽशः श्रवणेन्द्रियमित्यन्वयः । वैशेषिकादिमते हि श्रो-
त्रस्य निस्थविभुनभोरूपस्यैव शब्दप्रकाशकत्वेऽतिप्रसङ्गेपरिहाराय
कर्णशङ्कुत्ववच्छिन्नं नभोबलपं श्रोत्रमित्युपेयम् । न च नभसो
बलपत्वं मुख्यं संभवतीति तदलीकमेव वाच्यम् । तथापि शब्दं
प्रकाशयतीति तन्मतेऽप्यलीकस्य सत्यबोधकत्वं दृष्टमित्यर्थः । किले-
त्यनेन स्वमते श्रोत्रस्थारब्धत्वेन तदसंमतिं सूचयति ॥ २३२ ॥

तस्मात् कल्पितगुर्वादेरापि तत्त्वबोधकत्वसंभवाद् वाक्यो-
क्त्यतस्त्वमाप्तात्कारादानिद्यकबन्धनिवृत्तिः सिध्यतीति । स्वमतमु-
पसहरति—

त्वमतः स्वमोहरचितं गहनं
भवसागरं तर परावगतेः ॥
परिकल्पितद्वयनियन्धनतः
परमार्थसचिदुदये सति भाः ॥ २३३ ॥

त्वमिति । कल्पितं द्वयं गुर्वादिनियन्धनं यस्याः परावगतेर्-
चिरूपायाः परमार्थसंविद उदयेऽभिव्यक्ताविते गोजना ॥ २३३ ॥
ननु परमते चोदनाद्यानुपूर्वादेरलीकत्वप्रसिद्धं, तन्मतेऽनिव-

धनीयाभावात् । एवं श्रोत्रेन्द्रियमपि नाङ्गीकं किं तु प्रसिद्धबलप-
सदृशं नभः, ततश्च सत्यमेव परमते बोधकमिति तद्दृष्टान्ताभिद्धिमाश-
ङ्क्य कैमुतिकन्यायेनानिर्वचनीयस्य बोधकत्वमाह—

भ्रान्तं तथोपचारितं च यथाविभाग-
मङ्गीकृतं कणमुगादिमुनीन्द्रमुखैः ॥
यन्नास्ति तत्फलनिबन्धनमस्मदीये

तन्त्रे तमोविरचितं न फलाय कस्मात् ॥२३४॥

भ्रान्तमिति । बोधनायाः स्वरादिवैशिष्ट्यं भ्रान्तं श्रोत्रेन्द्रि-
यमुपचारितं बलपम् । यथाविभागं यथामतप । ततः किं तत्राह—य-
न्नास्तीति । भ्रान्तमुपचारितं परमते नास्त्येव, न ह्यपारिच्छित्ते नभमि-
वस्तुतो बलपसादृश्यमस्ति, तथापि तत्प्रत्ययवाधनहेतुश्चेदस्मन्मते अ-
विद्याकल्पितमनिर्वचनीयं कस्मात् फलाय न भवेदित्यर्थः ॥२३४॥

ननु भ्रमविषयादेरापि तन्मतेऽन्यत्र सत्त्वाद्यन्नास्तीत्यसिद्धमि-
त्याशङ्क्योत्तरार्द्धं विवृणोति—

असदपि फलवत्तामनुते युष्मदिच्छा-
मनुसरद्य कस्मान्मायया निर्मितं सत् ॥
न भवति फलवत्ताभाजनं चित्रमेतद्
वयमिह न समर्था यूयमत्यन्तशक्ताः ॥ २३५ ॥

असदिति । यद्यपि स्वरादि ध्वन्यादौ वर्तते तथापि न त-
त्स्वरूपेण शब्दबोधहेतुः किं तु शब्दनिष्ठतया ज्ञायमानम्, तस्य तद्वै-
शिष्ट्यं चासदेव, तस्य सत्त्वे तज्ज्ञानस्य भ्रान्तित्वायोगात् । एवं नभसो
बलपमादृश्यमप्यसदेवेति न तपोर्दृष्टान्तत्वात्सिद्धिः, तदिदमुक्तमसादेति ।
युष्मदिच्छामनुसरद्युष्मदिष्टमित्यर्थः । अयेत्यर्थान्तरोक्तिः । सत् अम-
द्विलक्षणम् । अत्र लौकिकीं रीतिं दर्शयति—वयमिति यादिना । इह
उक्तेऽर्थे केवलं भवता घाट्यमस्माकं च तदभासो निमित्तं न त्वन्यद्
किंचिदित्यर्थः ॥ २३५ ॥

एवं परमतेनापि कल्पितस्य सत्यबोधकत्वमुपपादितं स्वमते त्व-
सत्यस्यैव गगनादेर्निखिलपञ्चस्य मायामि। पुरुरूप ईयत इति श्रु-
त्यनुसारेण कारणत्वाभ्युपगमाद् गुर्वादेरापि तथाविधस्य तदुप-
पन्नमेव स्वरूपेणालीकस्याप्यधिष्ठातृमदात्मत्वादित्याशयेनाह—

परमेव तत्त्वमगृहीतमभू-

दखिलस्य कारणमनर्थकरम् ॥

परमेव तत्त्वमवबुद्धमतः

परितृप्तये भवति पुष्कलतः ॥ २३६ ॥

परमेवेति । अगृहीतमज्ञातम् । सर्वस्य बन्धस्याज्ञातसद्विवर्त-
त्वे कल्पितमाह—परमेव तत्त्वमवबुद्धमिति ॥ २३६ ॥

तनु यदि मद्रूपमेषावबुद्ध मम तृप्तये भवति तर्हि मागपि तत्त्व-
मादिवाक्यादिश्रवणसंभवात् कथमेतः पूर्वं मम तृप्तिर्नाभूदित्याश-
ङ्काशुद्धान्तःकरणतया मायिकैश्वर्यादौ तत्र चित्ताभिनिवेशादिनाऽ-
धिकाराभावेन माक् तत्त्वसाक्षात्कारानुदयादित्याशयेनाह—

तत्र रूपमेव तत्र दुःखकरं

यदि तत्र प्रपद्यासि बहिर्मुखधीः ॥

तत्र रूपमेव तत्र तृप्तिकरं

यदि तत्र प्रपद्यासि निवर्त्य तमः ॥ २३७ ॥

तत्र रूपमिति । बहिर्मुखधिरित्यनेन वैराग्यशमदमाद्यभावं
सूचयति । इदानीं तु तत्र विवेकाधिकारसंप्रचक्षेत्तत्त्वसाक्षात्कारस-
ंभवात् परितृप्तता मिध्मवीक्षाशयेनाह—तत्र रूपमिति । तत्र इ-
त्यज्ञानकार्याविवेकरागादिरुच्यते ॥ २३७ ॥

नन्वेवमपि न ज्ञानमाग्राह्यम कृतकृत्यता, “कर्मणैव हि संनिद्धि-
मास्थिता जनकादपः” इत्यादेः कर्मणो मुक्तिहेतुत्वाद्यगमादित्याशङ्का
अन्तःकरणशुद्धिक्षणां निरर्द्धमिति कर्मणो हेतुत्वं तद्वाक्यार्थः, अन्यथा
“नान्यः पन्था विद्यतेऽपनाय । ज्ञानादेव तु कैवल्यम्” इत्यादिशास्त्र-

विरोधादतो ज्ञानमावाव कृतकृत्यता भवेदित्याशयेनाह—

तव बोधमात्रमुपनयेमत-

स्तव मोहमात्रमपनेयमपि ॥

तव बोधमोहजनिहानिकरं

वचनं त्रयीशिरसि तत्त्वमिति ॥ २३८ ॥

तव बोधेति । किं चाविद्यानिवृत्तेरेवात्र साध्यत्वाद्विधैवापेक्षिता न कर्मेत्याशयेनाह—तव मोहेति । ननु सकलप्रमाणावेद्यब्रह्मणि कथं मम बोधस्तमोनिवृत्तिर्वा स्यादित्याशङ्क्याह—तव बोधमोहेति—बोधजनिद्वारा मोहहानिकरं वचनमित्येव युक्तं तत्त्वमिति वचनमिति सङ्गन्धः ॥ २३८ ॥

ननु मुक्तिमंसारयोरविशेषायोगाद् विशेषो वाच्यः, न चेन्मुक्तावपि कश्चिदागन्तुकोऽस्ति तर्हि तव बोधमात्रमुपनयेमित्यसङ्गतमित्याशङ्क्य आविद्यकसंसारनिवृत्तिरेव तत्र विशेषः, सा च तव मोहेत्यादिनोक्तवेत्याशयेनाह—

तव बोधजन्मनि पुरा न पुन-

स्तव कश्चिदप्यतिशयो भवति ॥

तम एव पूर्वमभवन्न अब-

त्यवबोधजन्मनि ततो न परम् ॥ २३९ ॥

तव बोधेति । बोधोऽवबोधस्तज्जन्मनि ततः पुरा पश्चाच्च न कश्चिदतिशयोऽस्तीत्यर्थः । तर्हि निवर्त्यामावाव किं निवर्त्तकेन ज्ञानेनेत्यत आह—तम एवेति । पूर्व, ज्ञानात् पूर्वम् । अवबोधजन्मनि सति तमो न भवति परं तु न ततः परमन्यत् किं चिदस्तीत्यर्थः ॥ २३९ ॥

नन्वेवं प्राक् तमसैवात्मा सद्वितीयः स्यादित्याशङ्क्य तस्य त-

स्मिन्भवस्तन्नाम ततः पृथक् तमोऽस्तीत्याशयेनाह—

न तमोऽपि पूर्वमभवत् भव-

त्यवबोधजन्मनि तमोऽभिभवः ॥

तम एव केवलमिदं सकलं

न तमो विनाऽऽत्मनि किमप्यभवत् ॥ २४० ॥

न तमोऽर्पति । अभवद् वस्तुत इति शेषः । तद्यपि तन्नि-
वृत्त्यैवात्मा साद्वितीय इत्याशङ्क्य तन्निवृत्तेरपि तावन्मात्रत्वाच्चेवमित्या-
ह—न भवतीति । तन्निवृत्ति इति शेषः । तर्हि विपदादिमपञ्चत-
न्निवृत्तिभ्यां तस्य साद्वितीयतेत्याशङ्क्याह—तम एवेति । तम आसीत्त-
मसा गूढमग्र इति श्रुतिमुक्तेऽर्थे प्रमाणमभिसंधायाह—न तमो
विनेति । ननु मग्नं तमस्तत्कार्ययोरारम्भेऽप्यस्तत्त्वात्ताव-
न्मात्रत्वं न तु तावन्नवृत्तेरपि तथार्त्वं पुरयते मुक्तावप्यस्यामतत्कार-
णान्वस्थानायोगादन्व्यस्तायास्तस्या ज्ञानसाध्यतया आत्मताऽयो-
गाच्चेति चेत् । साध्यत्वेऽपि हि तस्या आत्ममानत्वं चतुर्थाऽध्याये
वक्ष्यति । अस्तु वा पञ्चममकाररूपा सा ततोऽतिरिक्ता तदुपपादनं
च तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥ २४० ॥

नन्वेवमपि न तस्यास्तमोमात्रत्वमित्याशङ्क्याह—

न तमः परिहृत्य लभ्यते

तमसो हानिगता निरूपणा ॥

इति सा तम इत्युदीरिता

न निवृत्तिस्तमस्तमोमयी ॥ २४१ ॥

न तमः परिहृत्येति । हानिविषया निरूपणेत्यर्थः । भ-
विष्यादशायांमेव हि तेन्निरूपणं क्रियते मातृयोगतया च तन्निवृत्ति-
रावेद्यामपेक्षया इत्युपचारात् सा धन्यवचम इत्युदीरिता । न तु त-
मोनिवृत्तिर्विषयादिवचमोमयी भवति न हि घटादिनिवृत्तिर्घटम-
यीत्यर्थः ॥ २४१ ॥

नन्वेवमपि तत्र बोधमात्रमुपनेयमित्युक्तमयुक्तं, विदुषोऽपि नित्याद्यनुष्ठानमस्वात्, अन्यथा यावज्जीवादिश्रुतिविरोधादित्याशङ्काविद्वाद्भिषया सेत्याशयेनाह—

विधयश्च कर्मविषयाः स्वतमः-

पटलावृते त्वयि बहिर्मनसि ॥

कुत एव सम्यगवबोधहते

तमसि प्रवृत्तिरिह सम्भवति ॥ २४२ ॥

विधय इति । ननु किमिति तमःपटलावृतगोचरत्वं नेषामित्याशङ्क्य त्वयीत्युक्तं तदाधिकारिणं विशिनष्टि—बहिर्मनसीति । आत्मनो बाहे पापक्षयार्दा मनो यस्य तस्मिन्निस्थिर्यः । प्रत्यवायादिपरिहारकामं प्रत्येव नित्यादिबोधप्रवृत्तेः प्रत्यवायव्यपरिहारकामादेश्चाविदुष एव संभवादविद्वदधिकारा एव नित्यादिविषयो यावज्जीवश्रुतश्चेति विधया निवृत्ताज्ञानतत्कार्यब्राह्मण्यापिभिमानादौ त्वयि न तत्प्रवृत्तिरित्याशयेनाह—कुत एवेति ॥ २४२ ॥

उक्तमेवार्थं विदुषोति—

विदिते पदे भगवतः परमे परिपुष्कले परमतृप्तिमतः ॥

तव तृष्णया विरहितस्य कथं विधिषु प्रवृत्तिरपवर्गवतः २४३

विदित इति । परिपुष्कले मजातीयादिभेदरहिते, अनेनोक्तरूपे ब्रह्मण्यपि स्वात्मतया विदितेऽनुष्ठानानिमित्तब्राह्मण्यादेस्तदभिमानादेश्चाभावो दर्शितः । परमतृप्तिमत इत्यस्य विवरणम् अपवर्गवत इति । अनेनाप्यकामस्याप्रवृत्तिर्दर्शिता ॥ २४३ ॥

नन्वेकस्य विधेरेकत्रैव दशाभेदेन प्रवृत्तेरप्रवृत्तेश्चायोगादिदमयुक्तमित्याशङ्क्य तत्परिहारं सट्टान्तमाह—

अभिचारकर्मविषयो हि यथा फलभागवाधमनु बाधयुजः करणादिभागनिरुपाख्यतया विधयस्तथैव परमात्ममतेः ॥

अभिचारोति । वैरोहिमाफलकशयेनादिकर्मविषयो न हि-

स्थात् सर्वाभूतानीति तत्कलांशहिंसाया वाधमनु पश्चादिदं बलवद-
 निष्टसाधनमिति स्वस्य बाधयुक्ता भवन्तीत्यर्थः । श्वेनादेर्हिंसासा-
 धनस्य विहितत्वादाइत्य निषेधादर्शनाच्च फलभागबाधमित्याहु-
 क्तम् । अत एवाग्नीषोमीयादस्य विशेषः, तस्य फलद्वारा सासा-
 द्वा कथमप्यनिषेधात् । श्वेनेनाभिचरन् यजेतेत्यादिविधयो हि ती-
 व्ररोपाद् घ्राह्यादिवधं बलवदिष्टं मत्वा प्रवर्त्तमाने प्रवर्त्तन्ते, स
 एव यदि न हिंसात् सर्वा भूतानीति श्वेनादिफलभागस्य हिंसा-
 या बाधकं शास्त्रमर्थतः परामृशति तदा विगमरोपो भवति, श्वेनादि-
 विधयश्च तदा स्वभाव्याभावात्तस्मिन् प्रवर्त्तन्ते । न हि बलवदानि-
 ष्टसाधनत्वं हिंसादेर्जानन्तं तदुपाये विधयः प्रवर्त्तयितुं शक्नुवन्ती-
 ति तेषां यथा दशाविशेष एव तस्मिन् प्रवृत्तिः । एवं ब्रह्मसासा-
 रकारेण शरीरादिसमस्तप्रपञ्चनिवृत्तौ भावनायाः करणाद्यंशत्रय-
 स्थापि निरुपाख्यतया अभावात् कथं विधयः प्रवर्त्तेरन्निति न किं
 त्रिद्वयायुक्तामित्यर्थः ॥ २४४ ॥

अनेन द्योतितं कैमुतिकन्यायं विशदयति—

यदि भाव्यभागविलये न भवेत्

फलभावना कथमिहोत्सहते ॥

करणादिभागविलये भवितुं

विधिरन्तरेण घटते न च ताम् ॥ २४५ ॥

यदीति । भाव्यरूपभागमात्रस्य विलय इत्यर्थः । फलभाव-
 ना हिंसारूपफलोद्देशेन या भावना । करणादीत्यादपदेन सर्वस्यैव
 भावनांशत्रयस्य तदन्यस्यापि तद्धेतोरभावं दर्शयति । नन्वर्थभाव-
 नाप्येऽपि लिहादिव्यापारो विधिः किमिति न भवेदित्याशङ्क्य
 तस्यार्थभावनाभाव्यकत्वात्तान्तरेण सोऽपि न घटति इत्याह—
 विधिरिति ॥ २४४ ॥

एवं भावनावाक्यार्थवादेऽवगताहिंसादिमतिषेधशास्त्रार्थे श्येना-
दिविधीनामप्रवृत्तिमुक्त्वा नियोगवाक्यार्थमतेऽपि तामाह—

अधिकारिणं च विषयं च विना
न नियोगबुद्धिरूपपत्तिमती ॥

न विना तमस्तदुभयं घटते

विदितात्मनश्च न तमो घटते ॥ २४६ ॥

अधिकारिणं चेति । नियोज्यामित्यर्थः । विषयं कृतिनिरूप-
णद्वारा नियोगनिरूपकं चात्वर्थम् । प्राभाकरमते हि प्रत्ययार्थो नि-
योगः फलकामनादेर्मता नियोज्येन साक्षात्कृतिविषयेण चात्वर्थे-
न चास्यात्र नियोग इति निरूप्यते, हिंसादिनिषेधशास्त्रार्थविदश्च न
श्येतादिविधीनिषेध्यत्वं तदनेष्टत्वाज्ञाननिवृत्त्या तत्कामनादेरसं-
भवान्न श्येनादेस्तत्कृतिसाध्यत्वमिति विषयनियोज्यौ विना श्येना-
दिनियोगबुद्धिस्तस्य तदा न घटते । एव विदितात्मनश्च तमसो
निवृत्तेर्विषयनियोज्यात्मकमुभयं नियोगापेक्षितं तत्र घटत इत्यर्थः ।
तर्हि तस्य तमोऽप्यस्तु तत्राह—विदितेति ॥ २४६ ॥

नन्वविद्याद्विषयत्वे विधीनां वाचिनार्थतयाऽप्रामाण्यप्रसङ्ग-
इत्याशङ्क्य वस्तुतस्तदर्थस्य वेदान्तगन्मूलन्यायवाचेऽपि व्यावहारे-
कमेव प्रामाण्यं, न वेदान्तानामिव तात्त्विकमित्याशयेनाह—
व्यवहारगोचरमतः सकलं विधिवाक्यमित्यवगतिं मनसि ॥
उपनीयवेदशिरसां विधिभिर्न विरोध इत्यपि समाकलय ॥

व्यवहारेति ॥ २४७ ॥

एवमद्वयब्रह्मपरवेदान्तानां भेदग्राहिमानान्तराविरोधनिरासस-
मर्थनं द्वितीयाध्यायार्थमुपमहरति—

एवं वेदान्तवाक्यैरवगतिपदवीमद्वये नीयमाने

प्रत्यक्तत्त्वे समस्तद्वयकृति तमसि चीयमाणे च सद्यः ॥

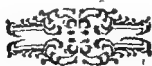
स्वाराज्यं त्वय्यवाप्ते परमसुखभुजि स्वच्छचैतन्यमात्रे
लेशो मानान्तराणामपि दुरधिगमस्तत्र दूरे विरोधः २४८॥

इति श्रीसर्वज्ञात्ममुनिविरचिते संक्षेपशारीरके-
ऽविरोधलक्षणं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥

एवमिति । अद्वये प्रत्यक्तत्त्वे वेदान्तैः स्फुटं प्रतिपाद्यमान
इति विरोधविषयसमन्वयार्थो दर्शितः । अविद्यात्मकभेदविषयत्वा-
न्मानान्तरस्य न तेन समन्वयार्थो विरुध्यत इति प्रागुपपादितं मन-
सि निषाय समस्तद्वयकृतीत्युक्तम् । सीयमाणे चेत्पादिना ज्ञानमा-
त्रात् परितृप्तगामुपपादिनामनुवदति । विचारदशायामपि वेदान्ता-
नां न मानान्तरविरोधः सम्भाविनस्तदा किमु वक्तव्यमवगते तत्त्वे
इत्याशयेनाह—लेश इति । लेशोऽपीत्यर्थः ॥ २४८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसरित्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वतीश्रीपादशि-
ष्यश्रीमधुसूदनसरस्वतीश्रीपादकृतसंक्षेपशारीरके व्याख्या-
नरूपसारसङ्ग्रहारूपटीकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ श्रीः ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

“अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” इत्यनेन किं ब्रह्मस्वरूपम्, किं च तत्र प्रमाणम्, का च तदनुग्राहिका युक्तेः, किं च सयुक्तिकप्रमाणजन्यायाः फलवन्मतेः साधनमिति कर्तव्यतारूपं सामवायिकमारादुपकारकं च, किं च सैत्तिकर्तव्यशक्तप्रमाणजन्यायाः फलवन्मतेः फलम्, कथं वेति प्रोक्षणापञ्चकमपिण्डनं कृतम् । अत्राद्वयब्रह्मस्वरूपं तदस्य स्वरूपलक्षणाभ्यां लक्षयित्वा तत्र समन्विता वेदान्ताः । ते च तत्रैव मानमेवेति समन्वयलक्षणे व्युत्पादितम् । अथाद्वये ब्रह्मणि वेदान्तसमन्वये द्वैतग्रादिमानाविरोधोद्धारयुक्तयो निवद्धा-अविरोधलक्षणे । ततो निर्विरोधवेदान्तसमन्वयजन्याया मोक्षफलपर्यन्त्याया मनेरुत्पत्तौ, साधनं वेदान्तवाक्यप्रमाणेतिकर्तव्यतारूपमन्तरङ्गबहिर्ब्रह्मभावेन स्थितं साधनलक्षणे, निरूपितम् । ततोऽन्तरङ्गबहिर्ब्रह्माधनकलापसंपन्ने वेदान्तप्रमाणजन्याया मतेः फलमावेद्यानिष्ट-व्युत्पन्नसिद्धिमाखण्डानन्दस्वरूपं यच्च ग्राह्यं चेति चतुर्थे, फललक्षणे निर्णयम् । एवं पञ्चावयवविचारात्मिका चतुर्थलक्षणी मीमांसा । तस्याः प्रकरणमिदमपि तादृशमेवेति साधनप्रतिज्ञां निरूपयितुं तृतीयोऽध्याय आरभ्यते । -

ननु द्विविधं साधनम्, प्रमायाः करणमितिकर्तव्यता च । तत्र करण वेदान्तवाक्यम्, तं तौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति श्रुत्याऽऽत्मान औपनिषदत्वकथनात् । इतिकर्तव्यता चाप्रामाण्यशङ्का-

निरासितकानुसरणम् । तदुभयमापि प्रथमद्वितीयाभ्यामेव संपादि-
तामिति किं तृतीयेन । अज्ञाननिवृत्तके च ज्ञाने प्रमाणतदितिकर्त्तव्य-
ताऽतिरिक्त साधनं नापेक्षितमिति वक्ष्यते । शुक्त्याद्यज्ञाननिवृत्तौ
तावन्मात्रदर्शनाच्च । उच्यते । सत्यं, प्रमाणमिति कर्त्तव्यता चेति द्वि-
विध साधनम्, इतिकर्त्तव्यतायां त्वस्ति विशेषः, प्रतिबन्धकवैचि-
त्यात् । तथाहि । ब्रह्मज्ञाने साक्षात्काररूपे बाधायोग्ये जातेऽप्येते
पुरुषापराधाः फलं प्रतिबन्धं जिज्ञासामुत्पादयन्ति । एका विषय-
भोगवासना, वेदान्तानां ब्रह्मण्यबोधकत्वकल्पना, बोधितेऽपि 'ब्रह्म-
णि प्राधितत्वकल्पना, अत्राधितेऽपि ब्रह्मणि साक्षात्काररूपायां तन्
त्वमितावसाक्षात्कारत्वकल्पना, प्रेमितिफले च पुरुषार्थेऽप्यज्ञानानि-
वृत्त्युपपन्निते मोक्षे, पुरुषार्थत्वाभावकल्पना, चेति । । तत्र विषयमो-
गवासना शमदमादिसपत्त्या श्रवणाद्विभूतया निवर्त्यते । द्वितीया अ-
माणगतासम्भावना, श्रवणारूपविचारमदर्शकेन । सपन्वयाध्यायेन ।
तृतीया 'प्रमेयगतासम्भावना' विरोधागौरवरूपमनेनारयविचारोद्भवं
दर्शकेन द्वितीयाध्यायेन । 'प्रामाण्यनिश्चयविरोधित्वाद्भुमपेक्षितमसं-
भावनेत्युच्यते । । निश्चिनेऽपि, प्रामाण्ये यत्फलविरोधिरूपमोद्भवं
तद्विपरीतमावनेत्युच्यते । । तथा निदिध्यासनारयविचारोद्भवं दर्शकेन
तृतीयेन चतुर्थेन बाध्यायेन निवर्त्येत इति प्रागुक्तमेव । तत्र साक्षात्-
काररूपोमासात्कारत्वकल्पनानिवर्त्तकं । प्रामाण्यनिश्चयानुपयोगिता-
यनजातं तृतीयायि, 'पुरुषार्थेऽप्यपुरुषार्थत्वकल्पनानिवर्त्तकं तु चतु-
र्थायि इति विवेकः । तेन यद्यपि वेदान्ता ब्रह्म बोधयन्त्येव, ब्रह्म
च केनापि यन्नेनैव बोधितम्, तथापि तदहं न साक्षात् करोमि किं
तु तन्मम पराशमेव यातीति भ्रान्तितत्त्वस्फारणपरारूपो विपरीत-
भावना यावदनुवर्त्तते तावन्न ब्रह्मविद्या फलं प्रसूत इति तन्निवर्तनाय
वेदान्तबोधितं सर्वमानायाधितं च साच्चिदानन्दाद्वयलक्षणं । ब्रह्मवा-
ऽदमास्मि तच्च सर्वदा साक्षात्, करोम्येतेत्येतावत्फलपर्यन्तसोपकर-

णध्याननिरूपणाय शिष्यप्रश्नप्रवृत्तारयाति—

श्रुत्वाऽविरोधमुपपन्नसमन्वयोत्थ-

ब्रह्मात्मनामतिरयं पुनरप्युवाच ॥

ब्रह्मात्मताफलशिरस्कमतिं प्रसूते-

यत् साधनं तदखिलं प्रतिपित्समानः ॥ १ ॥

श्रुत्वेति । अयं शिष्योऽविरोधं श्रुत्वेति वृत्तं । द्वितीयाध्याया-

र्थं हेतुत्वेन कथयति । अविरोधन्यायैरुपपन्नाऽवाधितत्वेन निश्चिता

प्रथमाध्यायोक्तसमन्वयोत्था ब्रह्मात्मतामतिरस्येति समननश्रवणफलं

सिद्धं दर्शयति । अहं ब्रह्म भवामि, ब्रह्मरूपेण च सर्वदा भामीत्येव-

ममानावरणनिवृत्तिरूपं ब्रह्मात्मताफलं शिर इव यस्या मतेरन्तः-

करणवृत्तेर्यदभावे शिरोहोनेव निष्फला भवति, मतिस्नाहव्याः फल-

पर्यन्ताया मतेर्यत् साधनं ध्यानमौनानोदध्यासनादिशब्दैः मतिपा-

दितं तदखिलं कृत्स्नं साधकं प्रतिपित्समानः, प्रतिपत्तामिच्छन्नाति

वर्त्तिष्यमाणं हेतुमत् कथयति । पुनरप्युवाच पृष्टवान् गुरुम् । श्र-

वणमननाभ्यामहं ब्रह्म न भवामीत्येवंविधासत्त्वावरणनिवृत्तावप्यहं

ब्रह्मरूपेण न भामीत्येवंविधाऽमानावरणस्य स्थितेस्तन्नाशाय फल-

वन्मतिसाधनाकाङ्क्षास्तीति दीक्षितम् । तद्विना वेदान्तानां प्रयोज-

यनिज्ञासितगात्रप्रश्नमाह—

एदं पर्यमवण्डवस्तुविषयं वेदान्तवाक्यस्य यत्

पूर्वं वर्णितमस्य श्रुदपह्तिर्मानाम मानान्तरैः ॥

किं त्वस्याः परिनिष्ठितस्वविषयध्वान्ताच्छिदो जन्मने-

विद्यायाः चचनादते किमपरं कृत्यं भवेत् साधनम् ॥ २ ॥

एदं पर्यामिति । वस्तुतोऽवण्डत्वं त्रिविधपरिच्छेदशून्यत्वं म-

त्यगाभिन्नत्वं च । प्रथमपत्रे वस्तुतत्त्वाद् विद्याया अस्या इति परा-

मर्शः। विद्यासमानविषयस्य ध्वान्तस्याऽमानावरणस्य परिनिष्ठितत्वे
नाम विविधनिविडवासनाभिः सहानादिकाले निरुद्धत्वम् । अथ वा
परिनिष्ठितेति विषयस्य ब्रह्मणो विशेषणं वाचावधित्वकथनार्थम् ।
वचनोद्देशान्तवाक्यात्, कृत्स्नमुपेयम् । यतेः कृत्स्नकर्मत्यजोऽनन्य-
गतिकस्येति शेषः । ननु वचनादृत इत्युक्त्याऽनुपेयसाधनस्य तद-
न्यत्वमवगतं किमपरमिति विशेषणेनेति चेत् सत्यम् । नाऽयमपरश-
ब्दोऽन्यत्वपरः किं तु प्रधानभूतवेदान्तवाक्योपकारितया साधना-
त्तस्य तद्व्युत्पत्त्यपरः इत्यनवयवम् ॥ ३ ॥

यानि स्व

भिः पादैः क्रैः

वैराग्यस्य

वाक्ये निर्गुणनिष्ठिते 'च' सकले न्यायादियत्तामिति ॥

सम्पग्नानसमीपदूरमवयोर्हत्वोर्विवेकज्ञता

वाक्यार्थप्रतिपत्तिसाधनमिदं यत्नेन कृत्यं यतेः ॥ ३ ॥

वैराग्यस्येति । नन्वादिवैव जिज्ञासामूर्तगतायशब्दोपात्त-

न्यायैवैराग्यस्य दृष्टादृष्टद्वारा तत्त्वबोधोपकारिताया उक्तत्वात् कृत-

मत्र तदभिधानेनेत्याशङ्क्योक्तं दृढत्वमिति । तत्रैहिकामुष्मिकविषय-

भोगेर्ज्वलच्छालक्षणवैराग्यमात्रस्य साधनत्वमुक्तम् । अत्र तु जीवस्य

शुभाशुभादिकर्मवशाद्धानाविषयशरीरपरिग्रहपरित्यागलक्षणदुस्तदुःख-

मयसंसारनिरूपणेन तज्जिज्ञासारूपस्य तद्दार्ढ्यस्य विवक्षितत्वात् पु-

नक्तता । अत एव रंहतिपादविषयभूतवार्थशेषे तस्माज्जुगुप्सतेत्य-

न्यकर्मविपाकेषु सर्वात्मना जिज्ञासा कार्येत्युक्तम् । एकम्, वाक्यो-

र्थप्रतिपत्तिसाधनमिति सम्बन्धः । तत्र द्वितीयपादे "संध्ये स्मृष्टिराह

हि" इत्यारम्भ "न स्यान्नोऽपि" इत्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन वस्तुतोऽवस्था-

प्रयसंसर्गहीनस्तत्साक्षी चिदेकरसस्त्वंपदार्थो निरूपितः । तत आर-

भ्याऽऽपरिसमाप्तेस्तत्पदार्थो वस्तुतः सर्वोपाधिरहितः सत्यज्ञानादि-

रूपो निरूपितः । तत्तत्तत्पक्षेण वाक्यार्थप्रत्यग्ब्रह्मैक्यप्रतिपत्ति-
कारणमिव्याह अपर तत्त्वं पदार्थजतेति । गुणोपसहारपादे नाना-
शाखागतेऽपि निपत्तौ पाद्यब्रह्मविशैष्य निरूप्य "आनन्दादयः प्रधान-
स्य" इत्यादिनाऽऽनन्दसत्यज्ञानानन्तादिपदवाच्यार्थानुश्रुतस्य लेख्यस्य
हृत्य तद्वत्स्वैकस्यैव दुःखानृतजडपरिच्छदादिविरुद्धस्वरूपविशेषस्य
प्रतिपत्तिर्दुःखित्वानृतत्वजडत्वपरिच्छेदब्रह्मादिभ्रमविरोधिनी सर्वत्रै-
करूपैव जायते इति न्यायागमाभ्या निरूपितम् । तदनुमन्यानप्रत्य-
त्र साधनमित्याह—वाक्य इत्यादिना । सकले समस्तोपनिषद्-
गते, चशब्देन मन्दाधिकारिणा सगुणोपासनं तदपेक्षितोपास्यगुणो-
पसहारन्यायपरिशिलनं च तत्त्वसाक्षात्कारसाधनमिति विवक्षितम् ।
तदुक्तं कल्पतरौ—

॥ निर्विशेषं परं ब्रह्म साक्षात् कर्तुं पनीश्वराः ।

ये मन्दास्तेऽनुकम्पन्ते सविशेषनिरूपणैः ॥

वशीकृतं मनस्तेषां सगुणब्रह्मशीलनात् ।

तदेवाविभवेत् साक्षादपेक्षोपाधिकल्पनम् ॥ इति ।

यमेवैष वृणुते तेन लभ्य इति श्रुतिरप्युक्तार्थवरा । पुरुषार्थपा-
दोक्ताऽन्तरङ्गबहिरङ्गसाधनापेक्षामाह—सम्पगूज्ञानेति । शान्तो
दान्त इत्यादिवाक्येन शमादीनां तत्त्वसाक्षात्कारोद्देशेन विधानाद-
स्मिन्नेव जन्मानि यावत्साक्षात्कारमनुष्ठेयत्वात् सपीपभवत्वेनान्तर-
ङ्गत्वम् । वेदानुवचनादीनां विविदिषोद्देशेन विधानात्तदवाधिकम-
नुष्ठानमिति दूरभवत्वाच्चर्पा बहिरङ्गत्वमिति विवेकज्ञानेनापोह्य बाह-
रङ्गमन्तरङ्गानुसरणमपर साधनमित्यर्थः । तदेतत् साधनजातं परम-
हंसेनावश्यमनुष्ठेयम् ।

तत्पदार्थविवेकाय संन्यासः सर्वकर्मणाम् ।।

श्रुत्या विधीयते यस्माच्चत्यागी पतितो भवेत् ॥

इत्यादिवचनैस्तस्य तदकरणे प्रत्यवायश्रवणाच्चैनैव चैतदनुष्ठानं

शब्देन । तस्य कर्मानुष्ठानादिक्रमविशेषाभावादिति । यत्र न विद्यते
रिति पदद्वयमभिप्रेतम् ॥ ३॥ १॥ ११८ ॥ ५ ॥
ननु सर्वेषां दृष्टानुविषयभोगविषयस्य जागरूकानुसिद्धयेण
माणविषयमाप्त्यैव निवृत्तिः स्यान्नुपवासिद्धा, तथा वैदिकस्याभुविम-
कस्य च हिरण्यगर्भान्तस्य विषयभोगस्याप्राप्तौ कथं ततो घरापय-
सदभावे च कथं ततो तदुदात्त्यम्, कथं ततो चैवमाणविषयसिद्धये
लौकिकवैदिककर्मानुष्ठानव्यग्रविशेषस्य । तत्तत्पदार्थपरिशोधनायकांश
इति, तत्राह- ॥ १॥ ११८ ॥ ५ ॥

संसारदोषमवधारयतो यथाविदुः

वैराग्यमुद्भवति येन स निष्कम्पम् ॥

वैराग्यजन्मानि हृदे च सति प्रवृत्तिः

स्तत्तत्पदार्थपरिशोधनकर्मणि स्थातुः ॥ १॥ ११८ ॥ ५ ॥

संसारेति । यथापि विषयभोगपरित्यक्तस्य भोगमापन्नमपि-
यन्मात्रागोत्कृष्टिकोपशमो भवति, तथापि तदुत्पत्तिस्थानं पुनरप-
तिवदमामध्यस्य युक्तसज्जीवभोगमाचरोऽप्येषको रागः समुद्भ-
वतीत्यापि सर्वानुभवमिदम् । तथा चाहुः वैरागिकोः

हविषाः कृष्णवस्त्रेभ्यः भूय एवाभ्यवदन्ति इति ॥

ततश्च विषादियुक्ताद्यादावेव । वक्ष्यमाणदोषदेशनेमेव रागनि-
वृत्तिहेतुः, पुनः पुनस्तदनुसन्धानं च तदुदात्त्येति तस्यैवमुत्पत्तिर-
वदात्त्यस्य सकलकर्माणि तस्यैव तत्तत्कर्मविशेषाभावात्तत्तत्पदा-
र्थपरिशोधनमन्तरं मुक्ताभिप्रेत्यर्थः । अत एव प्रथमाद्वितीयपादयोः क्र-
मोऽप्युपपन्न इति भावः ॥ ४ ॥

ननु कर्मफलसु पुत्रवित्तादिषु स्वर्गादिषु च स्वर्गसुन्दरीषु दी-
पमशोक्तदृष्टान्तवत् पदमोषः, कथं ततो विराग इत्याशङ्क्य विव्या-
त्वाधित्यसुदुःसहदुःखमचरत्वे भयशोकग्राह्याऽमृताद्यनर्थप्राप्तप्रयत्न-
त्वं च कर्मफलकर्मसंतारेण प्रया क्रमेण विविधोच्यमानमवधारय,

३ अध्याये जीवस्य देहांतरसंस्तरणविचारः । १२१

तत एव ततो वैराग्यादि सुष्ठुप्रमिताह— । १२१ ।

। १ । संसाररूपमवगच्छ विविच्यमानं ।

। १ । यस्मिन् श्रुते भवति तद्विषया जुगुप्सा ॥

। १ । वेदः प्रकाशयति संस्तरणं यथाऽस्य ।

। १ । जीवस्य जन्ममरणे व्रजतः क्रमेण ॥ ५ ॥

। १ । संसाररूपमिति । तद्वचनस्य पौरुषेयतया मूलप्रमाणपेक्ष
स्य स्वतःप्रामाण्यायोगात् कथं तदर्थे विश्वासो भवेदित्याशङ्काह—
वेद इति । यथा यथावज्जन्ममरणे क्रमेण निरन्तरं व्रजत इति स-
म्बन्धः । ऐहिककर्मफलभवनर्थमच्युतत्वं प्रत्यक्षानुमानाभ्यामेव विमर्श-
वतामवगतम् । आमुष्मिकेष्वपि तेषु तस्मिन् यावत्सपातमुपित्वाऽथ
कृमेश्चान् पुनर्निवर्तन्त इत्याशङ्क्य—तद्य इह रमणीयचरणा अ-
शो ह यत्ते रमणीया योनिमापद्येरन्—आश्रययोनि वा क्षान्तिपयोनि वा
वैश्ययोनि वाऽथ य इह कपूयचरणा अश्व्याशो ह यत्ते कपूया पो-
निमापद्येरन् भूयोनि वा सूकरयोनि वा चण्डालयोनि चेत्पादिश्रु-
त्येष्टादिकारिणामपि पुण्यक्षये पुनः पुनर्सेचित्तुपाद्युपकर्मवशान्ना-

। उक्तं च भग-

“सम्पन्न” इति ।

“कर्मणा परिणामित्वादाविरिज्जन्पादमङ्गलम्” इति च । ततः सर्वत्र
निहासो पुक्त्यर्थः ॥ ५ ॥

नन्वात्मन्यनादिकालप्रवृत्तस्य कर्मवत्कलात्मकसंसारस्य स्वा-
त्मवद् दृष्टस्यापि तस्याश्रयं हानं कर्तुमिति शङ्का निरुक्त्यैव तस्य
मिथ्यात्वेनाप्रतिपक्षोपपत्त्यनापात्मनो वस्तुतस्तदसंस्पर्श तावदाह—

। १ । शुद्धः परो न, खलु बाह्यमनसव्यतीतिः ।

। १ । संसारदुःखमतिदुःसहमश्नुतीति ॥

। १ । स्वाविद्यया हि पर एव स जीवभाव-

। १ । भागत्य संस्तरति लिङ्गवत्तात्परेण ॥ ६ ॥

शुद्ध इति । स्वतः कामकर्मादिदोषहीन इत्यर्थः । तत्र हेतुः
पर इति । वस्तुतो निर्विशेषो न रातिशयानन्दपरमात्मैव सं इति न
तत्र कर्मफलस्पर्श इत्यर्थः । ननु 'संसारितयाऽनुभूयमानस्य जीव
स्य परमात्मभावोऽसम्भावित इत्याशङ्क्य, इन्द्रो मायाभिः पुंरुत्प इय
त इत्यादिर्वचनानां 'स्फोटकलीहिंत्पादिवदोर्नवर्चनीयोविद्योपाधिनि
बन्धनत्वेन, जीवत्वादेर्मिथ्यात्वान्न विरोध इत्याह—स्वाविद्ययेति
तर्हि सुषुप्त्यादावपि संसारमसङ्ग इत्याशङ्क्य वक्ष्यमाणान्निघ्नकलिहृदे
हस्यापि तत्रोपाधित्वमाह—लिङ्गमेति । सुषुप्त्यादौ च लिङ्गस्य ली
नत्वान्न संसारमसङ्ग इति भावः ॥ ६ ॥

ननु निरुपाधिकारत्वेन एव मुक्तिर्भावेत्वास्तस्यैव बन्धरूपे संसार
भावत्वं वाच्यम्, बन्धमोक्षयोरेकाश्रयत्वनिर्णयात् । ततश्च बन्धस्य
वास्तव्यमपरिहार्यमिति तत्राह—

ब्रह्मैव संसरति मुच्यते एतदेव

दौवारिकं भवति संसरणं तु तस्य ॥

मुक्तिः पुनर्भवति चिदप्यैव तस्य

स्वाज्ञानतः स्वमहिमं प्रतिषेधतश्च ॥ ७ ॥

ब्रह्मैवेति । अविद्यादशायां यस्तदधीनश्चान्त्यैव संसार
मनुभवति स एव 'स्वाभाविकब्रह्मभावसाक्षात्काराचिन्त्याः समूलय
निरासामुच्यते इति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येत, विमुक्तश्च विमुच्यते
इत्यादिश्रुतिभिः प्रतिपादनाद्, दशाद्वयेऽपि जीवस्य ब्रह्मभाव एक
रूप एव । न हि स्याणोः स्थाणुत्वं । चौरश्च मर्तान्नष्टचिदशयोर्विशेष
पद्भवति । न चैतावता तत्राज्ञानकल्पितं चौरत्वं वास्तव्यं भवति ॥ एवं
चात्मन्यनिर्वचनीयोविद्याकल्पितलिङ्गोपाधिनिबन्धसंसारस्य मिथ्या
त्वमुपेयमित्यर्थः । तर्हि विद्याया अप्याविद्यकतयाऽनिर्वचनीयत्वाद्
बन्धवन्मुक्तेरपि तदधीनोपा मिथ्यात्वं 'स्यादित्योशङ्क्य तयो
र्मैषम्यमाह—दौवारिकमित्यादिना । तस्य मिथ्यैव जीवस्थानावमा

३ अध्याये जीवस्य देहान्तरसंस्तरणविचारः । १५३

पक्षस्य ब्रह्मणो यदनिर्वचनीयोल्लङ्घ्यसम्बन्धद्वारकं संस्तरणम्, तद्व
स्वरूपाज्ञानविजृम्भितभ्रान्तिमात्रसिद्धत्वान्मिथ्यैवेति युक्तम् । तस्यैव
तु स्वात्मतत्त्वबोधान्निवृत्ताज्ञानस्य नित्यशुद्धादिरूपब्रह्मात्मनैव स्थि-
तिरूपा या मुक्तिरस्यास्तत्त्वावेदकमानसिद्धब्रह्मात्रतया बाधा-
योग्यत्वाद् वास्तवत्वमिति वैषम्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥

ननु मिथ्यातत्त्वज्ञानयोर्विषयवैषम्येऽपि “यस्याज्ञानं भ्रमस्त-
स्य भ्रान्तः सम्पक् न वेत्ति सः” इति न्यायादज्ञानभ्रान्तितत्त्वबो-
धानामेकाग्र्यतत्त्वानियमादज्ञानाश्रयचिन्मात्राश्रयत्वमेव भ्रान्त्यादेः
स्मात्, तथा च लिङ्गोपाधिकजीवे प्रमातृत्वादिवन्वाभ्युपमविरोध
इति तत्राह—

स्वाज्ञानान्वयिनी चिदेव भवति स्वज्ञानमस्याः पुन-
र्नास्त्यन्तःकरणोपरागशयलीभावं विना युक्तिः ॥
कूटस्थे न तमस्वित्ता न घटते नो विक्रिया तत्र न-
स्तस्मादेव विशेष ईषदुचितः स्वीकर्तुमेते प्रति ॥ ८ ॥

स्वाज्ञानान्वयिनीति । अनादिसिद्धाज्ञानस्य तत्कार्पोल्लङ्घ-
तदुपहितचिदाश्रयत्वानुपपत्तेः शुद्धा चिदेव तदाश्रयो विषयश्चेति यु-
क्तम् । स्वज्ञानं पुनर्भ्रमपरमरूपमस्याश्चितोऽध्यस्तादृक्कारमेपिण्डित-
प्रमातृरूपं उपेयते । ज्ञानेच्छादेर्हि प्रमातृधर्मत्वमनुभवासिद्धमाविमाते-
पन्नं च परीक्षकाणाम् । प्रमातृत्वं च प्रमाकर्तृत्वम्, तच्च स्वातन्त्र्ये-
णेतरतत्कारकप्रयोक्तृत्वम्, तच्च चैतनस्य विकारवत् एव सम्भ-
तीति केवलजडकूटस्थचैतन्ययोः प्रमातृत्वानुपपत्तेस्तद्धर्मज्ञानादेश्चि-
त्संवलितधर्मत्वं युक्तमित्यर्थः । तर्हि शुद्धचैतन्यस्य कूटस्थास-
द्भाद्रितीयादिरूपत्वाच्चत्राज्ञानसम्बन्धो युक्त्या न घटत इत्याशङ्का-
ह—कूटस्थ इति । द्वाभ्या नञ्भ्या तद्धटनाऽवधार्यते । अज्ञानस्या-
नादित्वेनाविकारत्वाच्च तदाश्रयस्य कूटस्थविरोधः । एवं तस्य
ज्ञानवाध्यत्वेन मिथ्यात्वाच्चतत्सम्बन्धस्यापि तदधीनमत्ताकस्य तथा-

त्वान्न वास्तवासद्रत्वादिविरोधो नोऽस्माकं मन इति भावः । एवं
 तर्हि प्रमातृत्वाद्यापि शुद्ध एव घटने, तस्य मिथ्यात्वेन तत्कौटस्थ्या-
 विरोधित्वात् कृतं शब्दलघर्मत्वेनेति तत्राह—नो विक्रियेति ।
 तस्यागमापायित्वेन विकारत्वात्तद्धर्मिणा परिणामिना भवितव्यम्,
 न चात्मा परिणामी, कौटस्थ्यादानेः । न चाज्ञानपरिणामस्य तस्या-
 त्मन्यारोप इति वाच्यम् । केवलाज्ञानपरिणामत्वे सुषुप्त्यादावपि प्र-
 सङ्गात् । लिङ्गरूपेण परिणताज्ञानपरिणामत्वे चास्मादिष्टसिद्धिरि-
 ति भावः । एवं तर्जज्ञानभ्रान्त्यादीनां भिन्नाश्रयत्वमन्यारोपं प्राप्त-
 मिति शङ्कासुषमंहारव्याजेन निराकरोति—तस्मादिति । एते ज्ञा-
 नाज्ञाने प्रति धर्मगत एव विशेष उपहितानुपादितत्वाधीनभेदरूप ई-
 पत्तदभेदाविरोधी पूर्वोदितन्यायात् स्वीकर्तुमुचित इत्यर्थः । कार्य-
 कारणयोरत्यन्तभेदानङ्गीकारात्तदाश्रयैतन्न्ययोरैकोपाधिकत्वस्यापि
 वस्तुं युक्तत्वाच्च तदाश्रितानां वैयधिकरण्यम्, स्वतन्त्रोपाधिभेदाभि-
 न्नधर्मयोरैव तत्प्रसिद्धेरिति भावः ॥ ८ ॥

वस्तुतोऽसंसारिणोऽपि जीवस्याज्ञानकार्यलिङ्गोपाधिकसंसारण-
 मलीकमित्युक्तं तदयुक्तम् । अनादिभावत्वेनात्मवदज्ञानस्य सत्यत्वा-
 च्चत्कार्यलिङ्गस्यापि तदभिन्नतया सत्यत्वेन तदधीनसंसारस्य मिथ्या-
 त्वानुपपत्तिरिति चेत्, नैयाह—

‘‘पुर्वष्टकं भवति तस्य परस्य मोहा-

त्वेनान्वितस्य तु नभोमलवद् व्यलीकम् ॥

दुःखं त्रिधा भवति संसरणाभिधानं

नान्यः परादधिकरूपभृदस्ति जीवः ॥ ९ ॥

१. पुर्वष्टकमिति । ‘‘कर्मेन्द्रियाणि सल्लु पञ्च’’ इत्यादिना वक्ष्य-
 माणमज्ञानतत्कार्यात्मकं पुर्वष्टकं तस्य जीवस्य वस्तुतः परस्य सतो
 मोहादेव भवति भ्रान्तिपात्रकालितमित्यर्थः । अज्ञानस्वरूपस्य मा-
 नायोग्यत्वाच्चरयौघान्-यत्वाच्च रज्जुमर्षादिरदलीकत्वात्तत्कार्यस्या-

पि तदात्मकतया तथात्वात्तदधीनमाध्यात्मिकादिभेदाभिन्नद्वैतत्वात्मकं
संस्तरणं तस्य नभोनैल्यवदलोकामेयाह-तेनेति । ननु परादभिन्न-
स्यापि जीवस्य, य आत्मानं तिष्ठन्, द्वा मृपण्येयादिश्रुतेभिर्भेदभ्यापि
प्रतिपादनात्तत्परोक्षकं संस्तरणं वास्तवमित्याशङ्क्याह-नान्य इति ।
भेदस्याभेदममत्ताकस्यैकत्र विरोधेनामंभवात् । नान्योऽनोऽस्ति
द्रष्टा, सदरमन्तरं कुरुत इत्यादिश्रुतेभिर्निषेधाच्च तत्र न वास्तवभेदा-
द्युपेयत इत्यर्थः ॥ ९ ॥

ननु पादोऽस्य विश्वा भूतानि, परमांशो जीवलोके इत्यादि-
श्रुतस्मृताभिर्जीवस्य परांशत्वमतीतिराग्नाविस्फुलिङ्गादिदृष्टान्तश्रुत्या
च तस्य पराविकारत्वप्रतिपत्तेश्च तयोर्भेदाभेदाद्युपेयौ, अन्ययांश्चां-
शिमावाद्यनुपपत्तेरिति, नेत्याह—

नांशः परस्य न च तस्य विकार एव
नात्यन्तमेव च विभिन्नवपुः परस्मात् ॥

जीवोऽयमभ्युपगतः कृत एतदैवं

ब्रह्मात्मतावचनजातविरोधहेतोः ॥ १० ॥

नांश इति । तृतीयपक्षनिषेधो दृष्टान्तर्यः । मतान्तरानिषेधा-
र्थो वा । सर्वशकांशापूर्वकं हेतुमाह-कृत इत्यादिर्ना । निष्कलं
निष्कलं शान्तम्, अज्ञो नित्यः शाश्वतोऽयं पुण्य इत्यादिश्रुत्यां
शिनो विकारस्य चानित्यत्वाद्यापादकयुक्त्यनुगृहीतना विरोधात्, अ-
शित्वादेः सत्यत्वायोगाद्, वचनान्तरस्य घटकाशादिविद्वेषाधिकार-
त्वाद्यनुवादेन ब्रह्मानन्त्यपरत्वाद्, अव्ययपरत्वमादिवाक्यममन्व-
यविरोधाच्च नैते पक्षा उपादेया इत्यर्थः ॥ १० ॥

इतोऽपि जीवस्य वस्तुतोऽशान्तादिकल्पना न घटत इत्याह—

अपि च विश्वमनु प्रविवेश तत्

परममेव पदं परमात्मनः ॥

इति वदत्सु सुहृत्स्विव तत्पर-

श्रुतिवचःसु कथं स ततोऽधिकः ॥ ११ ॥

अपि चेति । स एष इह प्रविष्ट आनखाग्नेभ्यः, तत् सृष्ट्वा
 तदेवानुमाविशत्, अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्येत्यादिश्रुतिवचने-
 न सूर्यस्य स्वसृष्टजलभेदेऽप्यविकृतस्य प्रवेशवदाविकृतपरमपुरुषार्थप-
 रमात्मस्वरूपस्यैव स्वसृष्टसमाष्टिरूपसर्वोपाधिषु प्रविष्टस्य जीव-
 भावम अत्यन्तहितकारिमातृवत्तात्पर्येणोपादेशस्तु मत्सु कथं तस्य त-
 द्विरुद्भविकारादिभावो भवेत् । न चात्रान्तर्यामिभावेनैव परमात्मनः
 प्रवेशोऽभिहितो न जीवमविनोति सांप्रतम् । प्रविष्टस्य प्राणमेव प्रा-
 णो नाम भवतीत्यादिश्रुत्या प्राणनादिव्यापारवत्त्वमतिपादनविरो-
 धात् । अत एव चोपमा सूर्यकादिवदित्याद्याधिकरणोक्तन्यायविरो-
 धाच्च श्रुतितो जीवस्य परेणासन्ताभेद एव वास्तवः, विपरीतं त्वा
 विधकमिति स्थितमित्यर्थः ॥ ११-॥ ॥

इदानीं युक्तितोऽपि जीवस्य ब्रह्मात्मतैव वास्तवीत्याह—

प्रच्यावि वस्तु यदिहास्ति निजस्वरूपा-

दप्रच्युतैकरससंविदधीनमस्य ॥

प्रच्यावितास्फुरणमित्यवगत्य तत्र

तत् कल्पितं सकलमाकलयानुमानात् ॥ १२ ॥

प्रच्याधीति । भिन्नो जीवः किं स्वतो जडो विकारी च, किं
 वा कूटस्थचिदात्मा ? आद्ये निजस्वरूपात् कूटस्थचैतुन्यात् प्रच्या-
 व्युद्रिक्त जड विकारि च यद् बुद्ध्यादि वस्तिवद्व्यवहारदशापामास्ति
 तस्योक्तरूपस्य यत् प्रच्यावित्वस्फुरणं तत् कूटस्थैकरससंविद्रूपमा-
 द्यधीनमिति नियमावगमाज्जीवस्यापि तथात्वावगमेन दृश्यत्वमपरि-
 हार्यं स्यात् । तथा च तस्य बुद्ध्यादिसहितस्य साक्षिणा वास्तवस-
 म्वन्यानिरूपणाद्रज्जुमर्षादिवत्तत्र साक्षिण्यविद्याकल्पितत्वमनुमाना-
 दाप्येव, न चैतदिष्टम् । न हि तत्त्वोपाधीनशुक्तिभाजो जीवस्य
 स्वरूपं कल्पितमिति कैश्चिदुपेयते । द्वितीये तस्य कूटस्थचिद्रूपग्रह-
 णो भेदे मानाभावात् एवो देव इत्यादिश्रुतिविरोधाच्च न सत्यभेदावका-

३ अध्याये जीवस्य देहान्तरसंसरणाविचारः । १५७

श इति भावः ॥ १२ ॥

ननु जीवब्रह्मणोरत्यन्ताभेदे ब्रह्मणोऽपि स्वगोचराज्ञानाश्रय-
तया संसारित्वं स्यादित्याशङ्क्य, किं ब्रह्मशब्देन चिन्मात्रं विवक्षि-
तमुत जगदुपादानत्वादिविशिष्टं चैतन्यमिति विकल्पमभिप्रेत्याद्यम-
ङ्गीकरोति—

चैतन्यवस्तुविषयाश्रय एव मोहो

नाद्वैतवस्तुविषयाश्रयकोऽप्रतीतेः ॥

बुद्ध्यदिवेष्टितचित्तो न तमस्वितेति

ब्रह्माश्रयत्वमुदितं तमसः पुरस्तात् ॥ १३ ॥

चैतन्येति । द्वितीये तस्य चिन्मात्रतया तदाश्रयत्वादिसंभ-
वेऽपि जीवव्यावृत्ताविषयेश्वरत्वरूपेण नाज्ञत्वादिसंभवे इत्याह—ना-
द्वैतेति । तर्हि ब्रह्मैव संसरतीत्यादि कथमुक्तमित्याशङ्क्य, बुद्ध्यद्यु-
पाहितचैतन्यस्य तदनाश्रयत्वादित्याभिप्रायेणैतदुक्तमित्याह—यु-
बुद्ध्यदीति ॥ १३ ॥

जीवव्यावृत्तेश्वररूपेऽज्ञत्वाद्यभावं मानाभावेन प्रपञ्चयति—

ब्रह्माश्रयं न हि तमोऽनुभवेन लभ्यं

नाप्यागमात् न च किमप्यपरं प्रमाणम् ॥

ब्रह्माश्रयत्वविषयं तमसस्ततश्च

प्रत्यक्षप्रकाशविषयाश्रयमेतदेतु ॥ १४ ॥

ब्रह्माश्रयमिति । अनुभवेन प्रत्यक्षेण । तमो ब्रह्माश्रय-
त्वविषयमिति प्रमाणविशेषणम् । परिशेषात् स्वप्रकाशचिन्मात्राश्रय-
विषयत्वमज्ञानस्योपेयमित्याह—ततश्चेति ॥ १४ ॥

ननु जीवत्वमेवाज्ञानाश्रयतावच्छेदकमुपेयं, न तु चिन्मात्रत्वं
जीववद्दीश्वरस्यापि इतरयाऽज्ञत्वाददोषमसद्वादतो जीवाश्रितैवावि-

द्या ब्रह्मविषयेति, नेत्याह—

जीवत्वमेव तु तदाश्रयमध्यपाति

नेच्छन्ति युक्तिकुशला न हि युज्यमे तत् ॥

अज्ञानमेव खलु तत्र तमस्तमसि

चेतन्यवस्तु पुनरस्तु न तद्विरोधः ॥ १५ ॥

जीवत्वमेवेति । तदाश्रयमध्यपाति, अज्ञानाश्रयविशेषण-
मिति यावत् । न ह्यज्ञानाश्रयत्वमात्रमज्ञत्वं रज्जुवत्त्वबोधदशार्था-
कालान्तरमाविसर्पादिश्रमहेत्वज्ञानशालिनोऽपि चैत्रस्य तत्त्वाज्ञत्वाभा-
वात्, तदा तस्य रज्जुवत्त्वावारकत्वाभावात् । तदाश्रयस्यापि नाह-
त्वमिति चेत्तर्हि ब्रह्मणाश्रद्रूपतयाऽविद्याश्रयत्वेऽपि सर्वज्ञत्वसर्वनिय-
न्त्रत्वादिरूपेण श्रुत्यादिसिद्धत्वाच्च तत्प्रज्ञानस्य वस्त्वावारकत्वापो-
गाच्च ब्राह्मत्वभ्रान्तत्वादिशङ्का दूरापास्ता । जीवस्य तु स्वात्मानं म-
ति वस्त्वावारकाऽविद्याममानित्वादज्ञत्वादिन्यवस्थाऽज्ञानस्य चि-
न्मात्राश्रयत्वपक्षेऽप्युपपद्यते, एतदभिमेसोक्तं युक्तिकुशला इति । प-
रमते जीवत्वस्याश्रयविशेषणत्वेऽनुपपत्ति मतिज्ञापूर्वकमाह—न ह्य-
स्यादिना । तज्जीवत्वमज्ञानाधिनित्याकत्वादज्ञानमेव, तथा चाज्ञा-
नस्य ताद्विशिष्टाश्रयत्वे स्वाश्रितत्वमपि स्यात्, तद्य विरुद्धम् । न च
जीवत्वस्याज्ञानाश्रयोपाधित्वान्नाक्तदोष इति चार्षम् । तस्य चि-
न्मात्रधर्मत्वे मतभेदायोगादावेवादः, ओत्तरिक्तधर्मत्वे च तस्यातिरि-
क्तस्य मुक्त्यन्वयित्वमपि स्यात् । न च तयोपेयते, शुद्धचेतन्यस्य
तु तदाश्रयत्वे न कोऽपि विरोध इत्यर्थः ॥ १५ ॥

एवमविद्याश्रयचिन्मात्रस्याविद्याप्रतिबिम्बरूपेण तदावतनिरुपा-
धिस्वरूपत्वादज्ञत्वं जीवत्वं चेत्युक्तम् । तस्यैव नानाविषदुःखादिमत्त्वरू-
पमंमरणं तु मोहकल्पितपुष्पकयोगादिति पुरोक्तम्, नञ् किं तत्र पु-
रुषेष्टकमिति वीक्षायामाह—

कर्मेन्द्रियाणि खलु पञ्च तथाऽपराणि

बुद्धीन्द्रियाणि मन आदिचतुष्टयं च ॥

प्राणादिपञ्चकमपो वियदादिकं च

कामश्च कर्म च तमः पुनरष्टमी पृः ॥ १६ ॥

कर्मेन्द्रियाणीति । वचनादानगमनाविसर्गानन्दरूपक्रिया-
ऽमाधारणकारणानि कर्मेन्द्रियाणि पञ्च सलु प्रसिद्धानि, उक्तक्रि-
यारूपकार्याल्लिङ्गानुमानैस्तेषां प्रसिद्धेः । सत्त्वापि तत्तदिन्द्रियाधारा-
वयवेषु तेषामभानादेव सूकादिषु वचनादिक्रियाभावदर्शनात् । ता-
नि च व्याष्टिममध्यात्मकान्येको गण एका पुरी, पुरवत् स्वामिनो
भोगहेतुत्वात् । अपराणि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धोपलब्धिव्यवसाधार-
णकारणानि श्रोत्रत्वक्चक्षुरमनाघ्राणाख्येति तथा पञ्च प्रसिद्धा-
नि सोऽपि गणो द्वितीया पुरीत्येवमग्रेऽपि द्रष्टव्यम् । एकमध्यन्तः-
करणं मनो बुद्धिरहंकारश्चिन्मात्रं संकल्पाध्यवसायाभिमानरूपचित्-
रूपवृत्तिभेदेनानेकधोच्यमानमेको गणः । एवमध्यात्मिक एकोऽपि
वायुः श्वासप्रश्वासादिवृत्तिभेदेन प्राणापानव्यानोदानममानशब्दैः
पञ्चधोच्यमान एको गणः । एवमपञ्चीकृतमूनकार्यं लिङ्गदेहं भोगो-
पकरणं गणचतुष्टयात्मना निर्दिश्य स्थूलमूत्रैः सह तत्कार्यं भोगा-
यतनं भोग्यांश्च विषयानेकीकृत्यैकं गणमाह—अथो इति । विय-
दादेरुक्तवैलक्षण्यार्थोऽयं निपातः । इदानीं संसारे मुख्यं प्रयोजकं
कार्यकारणरूपं गणद्वयमाह—कामश्च कर्म चेति । उक्तसप्तपुरी-
णां निदानमज्ञानमेवाष्टमपुराकाङ्क्षायां तत्त्वेन गृहाणेत्याह—तम
इति । एवं च तत्त्वबोधादविद्यानिवृत्त्या सर्वसंसारोपशम इति
भावः ॥-१६ ॥

ननु तं विद्याकर्मणी समन्वारमेते पूर्वमज्ञा चेति श्रुतौ विद्यापु-
र्वमज्ञयोरपि संसारहेतुत्वमतिपचेः कथं पुनरेकस्यैवोक्तस्य तदेतु-
त्वम्, कथं वा विद्याहेतुके तस्मिन्नाविद्याया हेतुत्वमिति तत्राह—

विद्या च विश्वविषयाऽनुभवोत्पत्त्यर्थ-

प्रज्ञा च कर्मवंचसैव तु संगृहीते ॥

बन्धप्रयोजकतया सदृशस्महेतो-

रेकत्र च श्रुतिवचस्युपसंग्रहेण ॥ १७ ॥ -

विद्या चेति । द्वितीयाऽऽशङ्कानिराकरणाय विशिनाष्टि--वि-
श्वविषयेति । नात्र परब्रह्मविद्या विद्यापदेनोपात्ता, इति तु कामय-
मान इति संसारप्रकरणं समाप्त्य, अथाकामयमान इत्यादिना प्रकर-
णान्तरेण परब्रह्मभावस्यैव परब्रह्मावद्याफलस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।
किं तु वक्ष्यमाण चातुर्विध्यमाविशकप्रपञ्चगोचरज्ञानमिह विद्यापदो-
पात्तामिति तत्फलसंसाररूपाविद्याहेतुत्वं नानुपपन्नमित्यर्थः । पूर्वाने-
कजन्मसु संचिता भोगवासना पूर्वप्रज्ञा, पूर्वपद्यनिविष्टकर्मपदेनोक्त-
विद्यापूर्वप्रज्ञयोरप्यजहल्लक्षणया संगृहीतत्वात् त्रयाणामेकगुणत्वस्य
विवक्षितत्वान्नाद्यच्चावकाश इत्यर्थः । कर्मवचसा तपोर्लक्षणार्था
मुख्यार्थसम्बन्ध स्वगतं प्रमाणद्वारकं चाह-बन्धप्रयोजकतयेति ॥ १७ ॥

किं तदेक श्रुतिवचो येन विद्यादिप्रयं बन्धहेतुतयोक्तमिति बी-
ज्ञायामाह—

तं विद्येति हि वाक्यमेकमिह च स्पष्टं त्रयं कीर्तितं
तस्मात् कर्मवचस्तयोरपि भवेत् सम्राहकं कारणात् ॥
विद्या चात्र चतुर्विधाप्यभिमतैवारात्मिका कर्मवत्
संस्कारोऽपि तथा चतुर्विध इति ज्ञेयस्तथा संभवात् ॥ १८ ॥

तं विद्येति । तस्मात् कारणादिति सम्बन्धः । ननु पुण्यः
पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति शुभाशुभकर्मण एव संसारहे-
तुत्वमतिपक्षेः कथं विद्यापूर्वप्रज्ञयोस्तद्धेतुत्वमित्याशङ्क्य तत्र कर्मव-
तद्धेतुरित्यश्रवणादेतद्वचनबलात् त्रयाणामपि संसारहेतुत्वमविशिष्ट-
मिति वदन् तेषु चातुर्विध्यमाह-विद्या चेत्यादिना । का चन
विद्या शास्त्रविहिता देवताद्युपासनरूपा, अपरा तन्निपिद्धा-
ऽसंख्यास्त्राया, अन्था विहिततमा त्रिभि विनापि यद-
च्छयोपपन्ना गत्यादिदर्शनरूपा श्रेयस्करी, का चिन्निपिद्धतया

३ अध्याये जीविष्य देहान्तरसंस्तरणविचारः । १६१

वीमात्सितशवादिविषया सद्यो दुःखकरीति विद्यायाश्चातुर्विध्यम् ।
एवं कर्मणां यागवधाहारविहारादिरूपाणामपि विहितप्रतिपिद्धा-
ऽविहिताप्रतिपिद्धभेदेन चातुर्विध्यं द्रष्टव्यम् । एवं पूर्वप्रज्ञारूपसंस्का-
रोऽपि मूलानुभवाद्यनुरोधेन चतुर्विधो बन्धहेतुरित्यर्थः ॥ १८ ॥

ननु विद्यादीनां त्रयाणां संस्तरहेतुत्वेऽपि तदद्वारा लिङ्गस्यैव
तद्धेतुत्वमुपेयं न पुन्यष्टकस्य, तदेव सक्तः सह कर्मणैति लिङ्गं मनो
यत्र निषिक्तमस्येत्यादौ लिङ्गस्यैव तद्धेतुत्वश्रुतीरस्याशङ्का, स वा
अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमय इत्यादिश्रुतौ भूतभौतिकादिसर्वमयत्वम-
तिपक्षेस्तदेकदेशवाचेलिङ्गश्रुतेर्लक्षणया पुन्यष्टकाविषया नेव-
व्येत्याह—

पुन्यष्टकं तदिदमप्यभवद्दि लिङ्गं .

तेनोच्यते तदपि लिङ्गगिरा क्वचित्तु ॥

पुन्यष्टकं न खलु लिङ्गगिरोऽभिधेयं

सुरूपं तु सप्तदशकं प्रथितं हि लिङ्गम् ॥ १९ ॥

पुन्यष्टकमिति । तुशब्दः शङ्काव्यावृत्त्यर्थः । पुन्यष्टकमेव त-
दभिधेयं किं न स्यात् कृतं, लक्षणयेत्याशङ्का, लिङ्गपति निषमेन
स्वधर्मं ज्ञापयति तद्विलक्षणात्मनीति व्युत्पत्त्या तस्य लिङ्गपदाभिधे-
यत्वायोगाद् वक्ष्यमाणसप्तदशकगण एव तदभिधेय इत्याह—पुन्य-
ष्टकमिति ॥ १९ ॥

किं तव सप्तदशात्मकं सुरूपं लिङ्गमिति वीक्षायामाह—

इह तावदक्षदशकं मनसा

सह बुद्धितत्त्वमय वायुगणः ॥

इति लिङ्गमेतदमुना पुरुषः

खलु सङ्गतो भवति जीव इति ॥ २० ॥

इह तावदिति । इह पुन्यष्टके, तावत् प्रथमोक्तम् । कर्म-
बुद्धीन्द्रियदशकं चिदाहंकारौ बुद्धावेकीकृत्य मनो बुद्धिरित्यन्तः-

करणद्वयम्, प्राणादयो वायवः पञ्चेत्येतत् सप्तदशात्मकं मुख्यं लिङ्गम्, अमुना प्राणप्रधानेन लिङ्गेनावच्छिन्नश्चिदात्मा जीवपदवाच्य इत्यर्थः ॥ २० ॥

ननु शिरष्यगर्भादीनामधिकारिपुरुषाणां सत्पि पुण्यष्टके दुःखस्वरूपसंसारभावात् कथं तस्य तद्धेतुत्वमित्याशङ्क्य, तेषामपि सोऽधिभेद स वै नैव रेमे, इन्द्राऽप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्शेत्यादिश्रुतिभिर्भारत्यादिप्रतिपादनात्तस्य तद्धेतुत्वं निरपवादमिसभिमेत्य सर्वेषामपि शरीरत्वात्मकपुण्यष्टकामात्रे संसारभाव इति, अशरीरं वा सन्तं न मियामिये स्पृशत इति श्रुत्युक्तं व्यतिरेकमाह—

न पुराष्टकेन सहितस्य तव
क चिदस्ति संसरणदुःखयुजा ॥

न पुराष्टकेन सहितस्य तथा
क चिदस्ति दुःखधिगमश्च तव ॥ २१ ॥

न पुराष्टकेनेति । न ह वै सशरीरस्य सतः मियामिययोरप-
हतिरस्तीति श्रुत्या सति पुण्यष्टकात्मके शरीरत्रये संसारो नास्तीति
न, किं त्वस्सेवेत्यन्वयोऽप्युक्तः । ततोऽपि तस्य तद्धेतुत्वमुपेयमि-
त्याह—न पुराष्टकेन सहितस्येति ॥ २१ ॥

तर्हि पुण्यष्टकसम्बन्धस्यात्मन्यनन्यप्रयुक्तत्वेन स्वामाधिकत्वा-
च्चदधीनसंसारस्तत्र वास्तवः स्यादित्याशङ्क्याह—

तव नित्यमुक्तसुखचिदपुषो
न कदा चिदस्ति पुरसद्गमनम् ॥
तव मायया विरचितं सकलं
पुरसद्गतिप्रभृतिकं धितथम् ॥ २२ ॥

तव नित्येति । स पर्यगाच्छुक्रमकायप्रणमन्नाविरं शुद्धम-
पापविद्धम्, स यत्तत्र किं चित् पश्यत्यन्वागस्तेन भ-
वति, असङ्गो ह्ययं पुरुषः, अप्राणो धमनाः शुभ्रः, स एष नेति

३ अध्याये जीवस्य देहान्तरसंसरणविचारः । १६३

नेत्यात्मेत्यादिश्रुतिभिर्नित्यमुक्तादिरूपात्मनो वस्तुतः सर्वोपाधिरहित-
त्वश्रवणात्तस्य पुर्यष्टकान्वयो वास्तवो न शङ्कनीयः । न चोक्तवा-
क्यजातं परमात्मविषयमिति वाच्यम् । तथापि—ब्रह्मदाशा
ब्रह्मदासा ब्रह्मे कित्वा इमे । त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार
सुत वा कुमारी ॥ नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यादिश्रुतिभिर्नोवस्यापि नि-
त्यमुक्तादिरूपब्रह्ममात्रमतिपक्षेस्तस्य पुर्यष्टकायोग उपेय इत्यर्थः ।
कथं तर्हि जीवे तदन्वयानुभवः, कथं वा पुराष्टकेन सहितस्येतिमा-
युक्तमित्याशङ्क्याह—तत्र माययेति । उक्तरूपे आत्मनि स्पृष्टस्म-
ररीरद्वयस्य भूतमौतिकात्मनोऽनिर्वचनीयमायाविलसितत्वात्तस्य
तदन्वयो मिथ्यैवावभासते, असङ्गाद्वितीयस्वप्रकाशचिदात्मनि माया-
न्वयस्यापि वास्तवस्यायोगात् । सोऽपि तदधीनसत्ताकतया तत्प्र-
युक्तो न स्वाभाविक इत्यर्थः ॥ २२ ॥

आत्मनो नित्यमुक्तत्वे यस्त्वंविज्ञानवान् भवत्यमनस्कः सदा-
ऽशुचिः । न स तत् पदमाप्नोति संसारं चाधिगच्छति । यस्तु विज्ञा-
नवान् भवति समनस्कः सदा शुचिः । स तु तत् पदमाप्नोति यस्माद्
भूयो न जायत इति श्रुतिप्रतिपादितं-बन्धमुक्तिकादाचित्कत्वं क-
थमित्याशङ्क्य, व्यावहारिकदृष्टिदिदबन्धमोक्षव्यवस्थाविषयेयं श्रु-
तिः । तत्त्वतस्तु—न निरोधो न चोत्पत्तिर्न वदो न च साधकः । न
मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येता परमार्थता ॥ इत्यादिश्रुतिपर्यालोचनया न
बन्धो न वा मोक्षस्तस्यास्तीत्येतद् दृष्टान्तेनाह—

मलिनं नमो न हि कदा चिदमूढ-
विमलं कदा चिदभवन्न नमः ॥

उभयं नमस्यभवदेवमिह

त्वयि नित्यमुक्तचितिसंसरणम् ॥ २३ ॥

मलिनमिति । मालिन्यं वैमल्यं वा नमसिं कदा चिदपि व-
स्तुतो नाभूत्तयापि व्यवहारदृष्ट्या दुर्दिनादाबुभयमभूत् । एवं ब्रह्म-
भूत त्वयि संसरणं तन्निवृत्तिश्चेत्यर्थः ॥ २३ ॥

नन्वाविशकोऽपि बन्धो यदाऽस्ति तदाऽऽत्मनो बन्धस्य च परस्परसम्बन्धस्यावश्यकत्वेन तत्र बन्धाभावायोगात् कथं नित्यमुक्तता तस्येत्याशङ्क्याह—

न हि कल्पनाचिराचितं वितथं ।

परमार्थवस्तुवितथं स्पृशति ॥

। परमार्थवस्तु च तथा तमसा

परिकल्पितं न किमपि स्पृशति ॥ २४ ॥

न हि कल्पनेति । कल्पयतेऽनयेति कल्पनाऽनिर्वचनीयाऽविद्या तत्कार्यमिति यावत् । येन सम्बन्धेन यत्र यत् प्रतीयते तेन सम्बन्धेन तत्र तस्य त्रैकालिकतास्तिताया एव मिथ्यात्वलक्षणत्वाद् बन्धवैतथ्यस्य चोपपादितत्वादात्मनि बन्धदशापामपि बन्धात्मनोरितरेतरस्पर्शाभावात्तस्य नित्यमुक्ततोपपन्न इत्यर्थः ॥ २४ ॥

ननु यदाऽऽत्मनि बन्धो वर्तते तदैव कथं तत्र तदभावो घटेद्भावाभावपरेकैकत्र विरोधादित्याशङ्का परिहरन् पूर्वपद्योक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—

न हि भूमिरुपरयती मृगतृद्-

जलवाहिनीं सरितमुग्रहति ॥

। मृगचारिपूरपरिवारयती

। न नदी तद्योपरमुचं स्पृशति ॥ २५ ॥

न हि भूमिरिति । मृगतृद्जलवाहिनीमिति । मृगैस्तृपावशादारोपितजलप्रापणमित्यर्थः । अत्रोपाधिनाऽऽत्मारोपितं बन्धनं न स्पृशतीत्यत्र दृष्टान्तः प्रथमेनाद्धेन दर्शितः । द्वितीयेन त्वारोपितो बन्धस्त न स्पृशतीत्यत्रोक्ति द्रष्टव्यम् ।

इदमत्राभिप्रेतम् । परब्रह्मादौ जलाद्यारोपदशापामप्यदृष्टाणां विशेषदर्शनवता तदा तत्र जलाद्यभावस्य प्रामेयत्वाद् भावाभावयोः सप्तसंज्ञाकपरेकैकत्र विरोधो न विषममत्ताकपोरित्य-

३ अध्याये जीवस्य देहान्तरसंसरणविचारः । १६५

भ्युपेयम् । तथा चात्मानं बन्धस्य मिथ्यात्वाच्चदभावस्य त्रैकालिक-
स्य वास्तवत्वाच्चपरेकदैकत्र न विरोध इति ॥ २५ ॥

नन्वेव आत्मा उत्क्रामगीत्यादिश्रुत्या जीवस्योत्क्रान्तिगत्यागति-
भिः संसारमतिपादनात् कथं तस्य मृयात्वमित्याशङ्क्य, युक्तिभिस्ता-
वच्चदसम्भवमाह—

न तत्र कचिद् गमनमस्ति विभो-

न पुराष्टकस्य जडरूपभृतः ॥

न च मध्यवर्तिजडचिद्रूपो-

र्गमनक्षमं किमपि संभवेति ॥ २६ ॥

न तथेत्यादिना । किं चिदात्मनो गत्यादिरूपः संसारो वास्तवः,
किंवा जडस्य देहस्य, उत तृतीयस्य चिज्जडात्मकस्य । नाद्यः, तस्याणु-
मध्यमपरिमाणायोगेन सर्वगतस्य वास्तवगत्यादेरसम्भवात् । न द्वि-
तीयः, तस्य पुर्यष्टकान्तःपातिनो घटकुड्यादिवज्जडस्योक्तसंसारायो-
गात् । न तृतीयः, चिज्जडात्मकस्यैकस्य वस्तुनो विरुद्धत्वेनासम्भ-
वात्, कस्य गत्यादि स्थादित्पर्यः । जडांचिद्रूपोर्मध्यवर्ति, ताभ्याम-
न्यत् तृतीयं चिज्जडात्मकं वास्त्विति यावत् ॥ २६ ॥

जीवस्य ब्रह्मात्मना विभुत्वेऽपि लिङ्गावच्छिन्नतया परिच्छिन्न-
त्वाद् गत्याद्युपपत्तिरित्याशङ्क्य तथाऽप्युपाधेरेव, गमनं स्थावरात्मन
इति दृष्टान्तेनाह—

पुरवेष्टितं न खलु चिद्रूपं

परलोकमार्गमनुसर्तुमलम् ॥

घटवेष्टितं न हि नभोवल्यं

ब्रजति ब्रजत्यपि घटेऽचितते ॥ २७ ॥

पुरवेष्टितमिति । चिद्रूपम्, चितः परिच्छिन्नरूपम् । घ-
टस्याविततत्वमप्यपित्वम् ॥ २७ ॥

१६२ । : . सटीके संक्षेपशारीरके ॥ १० ॥ ८

• दृष्टान्तासंप्रतिपत्तिमाशङ्क्याह—

घट एव गच्छति नभस्त्वचलं

व्रजता घटेन तु ततश्च ततः ॥

परिवेष्टनेन घटस्त्वं क्रियते

घटखानि तत्र सुपह्नि ततः ॥ २८ ॥

घट एवेति । ननु घटस्य नभसोऽवलम्बेऽपि घटावच्छिन्न-
नभसो यत्रयत्र घटो गच्छति तत्रतत्र दर्शनात् तस्यापि गमनमुपेय-
मिति तत्राह—व्रजतेति । तुशब्दः शङ्कानिरासार्थः । घटतत्क्रिया-
संतत्या घटनभसोरन्योऽन्यसंयोगस्य जायमानत्वादवच्छेदकभेदेना-
वच्छिन्ननभसोऽपि नानाभूतस्य जायमानत्वात् सर्वत्र तस्यैकस्य द-
र्शनात्तद्गमनं मानहीनमित्यर्थः ॥ २८ ॥

तर्धेतदेवास्वात्मनः परलोकगमनं याच्छिद्गमनमयुक्तं तदवच्छि-
न्नचैतन्यस्य तत्र जन्मेति शङ्कते—

पुरमेव गच्छति चित्तिस्त्वचला

व्रजता पुरेण यदि सापि चितिः ॥

परिवेष्ट्यते तु सुपह्नि तदा

चलयानि पूर्ववदुपाश्रयसे ॥ २९ ॥

पुरमेवेति । उपेक्षाश्रयस्य इति सम्बन्धः । तुशब्दो मुख्यग-
मनाभावाद्भक्तिारार्थः ॥ २९ ॥

दुपपाति—

अकृतागमश्च कृतनिष्फलता

फलतः समापतति कर्त्रगतेः ॥

अपरस्य भोक्तुरुदयाच दिवि

व्यसनस्य संततिरहो विषमा ॥ ३० ॥

अकृतागम इति । भूमागे सुपापिपारिच्छिन्नेचैतन्यस्य सुकृ-
तादिकर्तृत्वम्, तस्यास्मिन् पक्षे परलोकगमनाभावात् तत्फलमो-

३ अध्याये जीवस्य देहान्तरसंसरणविचारः । १६७

वृत्त्वम् । यच्च परलोकगाम्युपाध्यवच्छिन्नं चैतन्यं फलभोक्त्वत्वेनाभिमतम् , न तस्य तत्कर्तृत्वमित्युक्ताभ्यागमादि देहात्मवाद इवाप्येत । नन्विहलोकपरलोकयोश्चैतन्यस्य स्वस्वरूपेणैकत्वात् कथं देहात्मवादसमदोषोपापिचिरिति तत्राह—फलत इति । शुद्धिचिदात्मनः कर्तृत्वायोगादुपाध्यवच्छिन्नस्य तदुपेयम्, तस्य चेह कर्मकर्तुः परलोकगमनादेरुक्तरीत्याऽसम्भवादुक्ताभ्यागमादेर्दुष्परिहरत्वात् फलतो देहात्मवादसममेत्यर्थः । नन्ववच्छिन्नचैतन्यानामन्यत्वेऽपि सन्तानैक्यादुक्तदोषानवकाश इत्याशङ्क्य, ताँह बौद्धमतापात इत्यभिप्रेत्याह—व्यसनस्येति ॥ ३० ॥

ननु पटे चलति तदवच्छिन्नाकाशस्य तन्निहितद्रव्यस्येव सर्वत्र प्रत्याभिज्ञायमानत्वादवधारितप्रत्याभिज्ञया तस्यैकत्वे सत्यवश्यमुपेयमन्यत्र गमनम् । एवं पुरोपोहितचैतन्यस्यापि परलोकगमनामित्याशङ्क्य, उपाधिसंयोगस्य नानात्वेन तद्वदितोपोहितनानात्वस्योभयत्रापरिहार्यत्वादुत्तरजन्मसमये पूर्वनाशस्यावश्यकत्वात्तत्प्रत्याभिज्ञाप्रामाण्यायोगाद् वास्तवगमनायोग इत्याह—

चलने व्युपाध्यभिमतस्य भवे-

ज्जनितस्य तेन विगमः सुदृढम् ॥

ननु कुण्डलापसरणे पुरुषा-

दध न प्रणश्यति न कुण्डलिता ॥ ३१ ॥

चलन इति । उपाध्यभिमतस्य, उपाधित्वेनाभिमतस्य । तत्र विशेषणसंबन्धापगमे विशिष्टापगमे दृष्टान्तमिति—ननु कुण्डलोति । न प्रणश्यतीति न, किं तु प्रणश्यतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

चिदात्मनः परसम्बन्धमङ्गीकृत्य तद्गमनाद् वास्तवं गमनं नेत्युक्तम् । इदानीं तस्य तत्संबन्ध एव विभोर्द्वौनिरूपः कुतस्तदधीनं गमनामित्याह—

न पुरान्वयश्च तव चिदपुयः

परमार्थतो भवति तर्कसहः ॥

नभसो यथा घटसमागमनं ।
न ततोऽपि लिङ्गघटितो व्रजसि ॥ ३२ ॥

न पुरान्वय इति । चोऽवधारणे । नभसो निरवयवत्वेन-
नीदाहरणमाह-नभस इति । समागमनं संयोगो यथा न तर्क-
सह इत्यनुपदः ॥ ३२ ॥

विभुद्रव्यस्य सकलमूर्च्छद्रव्यसंयोगित्वाद् घटसंयुक्तस्य नभ-
सस्तदवाच्छन्नत्वोपपत्तेर्दृष्टान्तोऽसमत् इत्याशङ्क्याह—

नभसः प्रदेशविरहात्तभसो
न घटः प्रदेशपरिवेष्टनकृत् ॥
न नभः समस्तमपि वेष्टयते
नभसोऽवशेषविरहापतनान् ॥ ३३ ॥

नभस इति । घटसंयोगः किं नभसः प्रदेशसमवायी तम-
वच्छिनत्ति, किं वा नभोऽव्यापी सन् कृत्स्नं नभोऽवच्छिनत्ति ।
नाद्यः, तस्य परमोऽवयवपर्यायप्रदेशस्याभावात् । घटावच्छिन्नमा-
ग एव तत्प्रदेश इति चेन्न । परस्परश्रमापत्तेः । तत्संयोगे साति
नभसस्तदवाच्छन्नभागसिद्धिस्तत्तद्धी च तदाश्रितसयोगासिद्धिरि-
त्यन्योऽन्यापेक्षणात् । न द्वितीयः, परिच्छिन्नद्रव्यसंयोगस्य विभुद्र-
व्यव्यापित्वानभवेन नभोमात्रस्य तदवच्छिन्नत्वायोगात् । इतरथा
घटाद्यनवाच्छन्नाकाशाद्यमात्रापातात् । तथा चालोकानवच्छिन्ननभ-
सोऽप्यनेन नभसि तमः कदाऽपि न स्यात् । स्याच्च देहसंयोगस्या-
त्मव्यापित्वात्तदधीनदुःखादेरापि नद्यापित्वम् । न चैतदिष्यते इति
नभसो घटावच्छिन्नत्वं वास्तव्यं न घटत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

तथापि तु सप्तानः सन्नुभौ लोकावनुमंचराति सधीः स्वप्नो
भूत्वेत्यादिश्रुतिसिद्धत्वादात्मनः पुरावच्छिन्नत्वं वस्तुतदेवत्याशङ्क्य
पूर्वोक्तीवकल्पदोषयोरत्रापि तुल्यत्वादाविधकावच्छिन्नत्वाद्यनुवाद-

३ अध्याये जीवस्य देहांतरसंस्करणविचारः । १६९

नीय श्रुतिरिति नक्षपते, नतो नैवद वस्तुमदित्यभिप्रेत्याह—
परमात्मभागपरिवेष्टनकृत् पुर तथाऽनवधवो हि परः ॥
न च कृत्स्नमेव परमं पुरुषं पुरुषस्तु चेष्टयितुमुत्सहते ॥ ३४ ॥
परमात्मेति । पूर्वपक्षोक्तविरुद्धदूषणाभिदेशार्थं तथाऽहः ।
आत्मानवयवत्वस्य श्रुतिशुक्तिर्यां प्रामादोर्द्विगुणार्थः ॥ ३४ ॥

नन्वस्याकुशाकाशाद्युपाधेभ्योऽपित्वात्तदवच्छिन्नत्वं विभोऽपि
चिदात्मनः सर्वात्मना घटन इत्याशङ्क्य, तथापि तदवच्छिन्नं किं
जीव उतेऽपरः, आद्ये सर्वज्ञादिरूपे ईश्वरो न लभेत । तर्हि च यः
सर्वज्ञः स सर्ववैद्यः आत्मानि विष्णुनिर्यादिभुवि विरोध इत्यभिप्रे
त्याद्यपह्नयितुं ब्रूयाह—

यदि कृत्स्न एव परमः पुरुषः

पुरवेष्टितो भवति जीवतया ॥

न तदेवरो भवितुमुत्सहते

न च जीवजातमपरः सकलम् ॥ ३५ ॥

यदि कृत्स्न इति । द्वितीय ईश्वरादपकृष्टजीवाभावो जीव-
जातस्याभावश्च स्यादित्याह—न च जीवजातमिति ॥ ३५ ॥

ईश्वरामर्षं दोषा-हरमाह—

गुरुशिष्यसङ्गतिरतो न भवे

अथ वन्द्यमोक्षनिम्नो घटतं ॥

विषयं विना सकलमापतति

स्फुटमत्र वेदवचनं च वृथा ॥ ३६ ॥

गुरुशिष्येति । न च जीवस्येव शिष्यगर्भादेः सर्वज्ञत्वाद्
गुरुत्वमपि वाच्यम् । यो ब्रह्मज्ञ इव द्वावि पूर्वं यो वै वेदाद्य
प्रोक्तोति तस्यै इत्यादिश्रुतिभिः चोद्दिष्टाया अपीश्वराधीनत्वमतीते
स्तस्यापि स्तनस्तदसम्भवादिति भावः । जीवभेदाभावे दोषमाह—न
च वन्द्येति । किं च आनन्दकर्मणारीवरस्यान्वयिस्माराचक्षतेरिक्त-

जीवामात्रेऽधिकार्यमावात् कर्मज्ञानकाण्डात्मकः सकलं वेदो व्यर्थः
स्यादित्याह—विषयं विनेति ॥ ३६ ॥

॥ ५८ ॥ दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वाध्यवच्छिन्नत्वं वास्तवं दुर्निरूपमित्यु-
क्तमुपसंहरति—

न पुरान्वयोऽस्त उपपत्तिसहः ।

परमार्थतोऽस्ति परमार्थदृशोः ॥

विषयो घटान्वयचक्षेयं ततः—

परिकल्पितं पुरसमागमनम् ॥ ३७ ॥

॥ न पुरान्वय इति । कथं तर्हुमपत्र तत्परिच्छिन्नत्वपीरित्मा-
शाङ्क्य, असंभावितस्यानुभूयमानस्यापि नभोनैस्यादिवत्—कल्पितत्व-
मुपेयमित्याह—तत इति ॥ ३७ ॥

ननु “तदन्तरमतिपत्तौ रहति संपरिप्लवक्तः भेन्नानिरूपणाभ्याम्”
इत्यादिना सूत्रकारेणैव जीवस्य भूतपरिप्लवक्तदधीनगत्वादेः श्रुतिम-
तिपन्नस्य न्यायैरुपपादितत्वात् कथं तदपह्नव इत्याशाङ्क्य, घटाकाश-
स्येव तत्स्योक्तविषया वस्तुतो गत्वादेरसम्भवात्तस्यौपाधिकत्वनिरूप-
णेन मिथ्यात्वमेव तदभिप्रेतं न सत्यत्वमित्यभिप्रेत्याह—

यत एवमेतदुपपत्तिपथं

न तव प्रयाति विरहस्य तमः ॥

परलोकमार्गगमनं स्वतमः—

परिकल्पितं चलनवन्नमसः ॥ ३८ ॥

यत एवमिति ॥ एतत् पुरसमागमनम् । परलोकपदात् मा-
त इति पूरणीयम् ॥ ३८ ॥

ननु घटाकाशदृष्टान्तेनात्मनः पुरोपाधिकाऽलीकमपाराङ्गीकारे
कथमद्वारादिरूपे पुरे चैतन्यानन्दादिरूपात्मस्वभावमतिमातः स्यात् ।
न घटाकाशोपाधौ घटे तत्स्वभावो नीरूपत्वामूर्तत्वादिः—मतिमातत्
इत्याशङ्क्याद्वारादेरात्मनश्च परस्यामेदाध्यासाधीनः परस्परस्व-

भावव्यत्यासः । घटाकाशयोस्तु परस्परभेदाध्यासाभावात्तदभाव
इत्यभिप्रेत्याह—

पुरघर्ममात्मनि विकल्प्य तथा

स्वचिदात्मतां च पुरघर्मतया ॥

स्वपुरं स्वयं च दृढमेकतया

परिकल्पयन् ब्रजसि मूढमतिः ॥ ३९ ॥

पुरघर्ममिति । जाक्यातिदुःखादिसंसारवित्तपर्यः । चशब्द
आनन्ददेवः समुच्चयार्थः । पुरघर्मतया, विकल्पेत्पुनःपुनः ब्रजसी-
वि योजनीयम् । घर्मव्यत्यासकरवर्णायां—धर्मभेदाध्यासं हेतुमाह—
ह्यपुरमिति । तत्रापि हेतुमाह—मूढमतिरिति । मोहाद्व्यत्यास-
यात्म्यानुभव इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

कल्पितस्यापि संसारस्यानादित्वादात्मनो न नित्यमुक्तवेत्याश-
ङ्क्य, कल्पितराहित्यस्य बाह्यवस्याधिष्ठाने तत्कालेऽप्युपपादितत्वात्
सदा नित्यशुद्धादिरूप आत्मेति फलितमाह—

परिपूर्णाचिद्रसचनः सततं

स्यमाहिमि तिष्ठसि निरस्तमले ॥

न तथापि तत्त्वमितिषाक्यकृतां,

मतिमन्तरेण तव केवलता ॥ ४० ॥

परिपूर्णोति । तर्हि मुमुक्षुणा श्रमादिपूर्वकश्रवणायापासो ह-
येत्याशङ्क्य, अविद्यादशापरिणर्णस्यैव तत्र प्रविभासात् न्यतिमात्र-
शून्यनिरतिशयानन्दमात्रानुभवरूपैकवत्याश्रयिभासादशाश्रयस्य तस्य
विस्मृतकृष्णमणिवद भ्रमेणाधिरोपिताभावादनर्थादिदानाज्ञाननिवर्तक-
ज्ञानाय मुमुक्षुष्वापारोर्ध्वानित्याभिप्रेत्याह—न तथापीति ॥४०॥

ननु वाक्यकृतमिदं विशेषणयुक्तम्, अविद्यादेनैवर्तकमा-
ज्ञात्कारस्यात्मन्यन्यैव सम्मन्नादित्याशङ्क्याह—

न तव प्रतीचि करणानि बहि-

र्विषयाणि येन करणानि सदा ॥

१। , सहजं च गाढमतिमृदुतमं ।

तम इत्यतः पुरमनुव्रजसि ॥ ४१ ॥

न तवेति । किं बाह्याभ्यन्तरकरणानामन्यतमजन्मो ब्रह्मा-
त्मसाक्षात्कारस्य दृष्टाननिवर्त्तक इत्युच्यते, किं वा स्वरूपसाक्षात्कार
एव । नायः । पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयभूरेति श्रुतेरनुभवाच्च ।
येन स्वभावतोऽक्षस्य तत्र सेर्वाणि करेणानि पराञ्चिपपाणि तेना-
विषयश्च प्रकाशचिद्रूपे प्रतीचि तानि न प्रवर्त्तितुं समर्थानीत्यर्थः ।
द्वितीये स्वरूपचैतन्याज्ञानयोः सहभावस्यानादिकालेऽविरलमनुव-
र्त्तमानत्वाच्च स्वरूपचैतन्यस्य तन्निवर्त्तकत्वोपपात्तः । तस्मात्तत्र चा-
व्यक्त एव साक्षात्कारोऽभ्युपेय इत्यभिप्रेत्याह—सहजमिति ।
एव साक्षाद्भिक चेद्य निरस्य, कल्पितपुरोपाधिनाऽऽमनि कल्पित
संसरणमिति प्रकृतमुपसहरति—इत्यत इति ॥ ४१ ॥

नन्वाविद्यकोपाधिकाल्पतमात्मनः संसरणमिति स्वकपोलक-
ल्पितयुक्तिभिर्मातारयसि, न तत्र किं चिन्मानमस्तीति तत्राह—

स समान इत्युपनिषद्वचनं

प्रतिपादयत्युदितमर्थमतः ॥

स्वमनीषिकेति न कदाचिदपि

प्रतिपादितं भवति ॥ ४२ ॥

स समान इति । मा, योऽयं विज्ञानमय इत्यादिना बुद्ध्या
दिभ्यो विवेचिताश्चदात्मा स समान सन्—माध्यन्दिनशाखायां वा-
क्यशेषे स धीरिति श्रवणाद् बुद्ध्यावयमापन्नं सन्नुभौ लोकौ इह-
लोकपरलोकौ बुद्धिमनुर्मचरति । एतच्च तदीयसर्कलक्ष्यपिरानुकर-
णोपन्यसणार्थम् । तस्य पिध्यात्वमाह—ध्यायतीव लेखापतीव चल-
तीव वस्तुतो न ध्यानादि करोति किं तु तव करोतीव भ्रान्त्या
भागीतीवशब्दात् प्रतीतिरात्मनि संसरणं कल्पितमितीद वचनं प्रति-
पादयतीत्यर्थः । तत्कल्पितत्वस्य भाषाण्यत्वे फलितमाह—अत इ-
ति । अत्र, संसरणमिध्यात्वे ॥ ४२ ॥

एव घटाकाशदृष्टान्तेनात्मनो- गमनादि कल्पितमित्युक्तम् ।
इदानीं रूप रूप प्राति रूपो- वभूवेत्यादिवचनाज्जलसूर्यादिप्रातिविम्ब-
दृष्टान्तेनापि तदुपपादयति—

पुरहेतुक यदभवच्च विभोः

परिकल्पित किमपि चित्सदृशम् ॥

जलपात्रहेतुकमिव शुभणे-

स्तदसंततं भवति तद् व्रजति ॥ ४३ ॥

पुरहेतुकमिति । तदर्थानमत्ताकमिति यावत् । विभोः शुद्ध-
चिदात्मनोऽपरिच्छिन्नस्य- । किमपि केवलजडरूपेण केवलचिद्रूपेण
वा दुर्निरूपमत एव चित्सदृशमुपाध्युपरागतद्वर्माविशेषविशिष्ट चिदा-
भासाख्य जीवपदवाच्य यद्रूपं परिकल्पितमभवत् तदसंततमव्यापि
भवति, ततस्तदेव मिथ्यागमनादिवद्भवति, तच्चदात्म्याच्चिदात्म,
न्यापि तद्भ्रान्तिरित्यर्थः । प्रातिविम्बस्य कल्पितेऽपि विम्बविपरीत-
रूपे दृष्टान्तमाह-जलपात्रेति । एवं च चित्प्रातिविम्बस्य चिज्जडा-
त्मत्वेऽपि चित्माधान्येन प्रातिविम्बव्यवहारः, कालेस्तजडमाधान्येना-
भासव्यवहारश्चेति प्रातिविम्बस्य विम्बाभेदाभिधानम्, आभासस्य
तु मिथ्यात्वाभिधानं सर्वत्रोपपद्यते इति ॥ ४३ ॥

ननूक्तोपाधेरिव परलोकगमनमनुपपन्न कुतस्तदुपाधिकं तदा-
त्मनि स्यात् । बुद्ध्यादेर्जडस्य चेतनानांशष्ठितस्य स्वतो गमनादिम-
हत्त्वयोगात्, जीवस्य चोत्क्रान्तिकाले संपिण्डवृत्तकरणत्वेन विशेषबो-
धराहितस्य तत्प्रेरकत्वायोगात्, परमात्मनोऽपि कूटस्थाचेन्मात्रतया
तत्प्रेरणायोगादित्याशङ्क्य परमेश्वरस्य मायाशक्तिमतस्तदर्थानव्या-
पारेण पुरतदवच्छिन्नजीवाधिष्ठातृत्वसम्भवात् पुरादिगमनोपपत्ति-
रिति वक्तुं तस्य तच्छक्तिमत्त्वमाह—

जडशक्तिरस्ति च परस्य विभोः

परमात्मनस्तम इति प्रथिता ॥ ।

। पुरमष्टकं तव यथा भवति ।
श्रुतितः प्रसिद्धमिदमप्यखिलम् ॥ ४४ ॥

जडशक्तिरिति । चशब्दस्तद्धीनमेरण्यापारसमुच्चयार्थः ।
सा च जीवं प्रति तपोवद् वस्तुतत्त्वावरकत्वेनाविद्यायामन्तरे वर्तमा-
नाः, अहमज्ञ इत्यादिश्रुत्यनुभवसिद्धेर्त्याह—तम इति । अस्तीत्याभिधा-
नात् परशक्तिसम्बन्धवास्तवत्वशङ्का दृष्टान्तात्त्याऽपक्वैराति—पुरम-
ष्टकमिति । अष्टकमष्टसङ्ख्याकम् । परस्य तच्छक्तिमत्त्वे किं मा-
नम् । सम्बन्धे सति सा तमापि जीववत् किमिति न व्यामोहयेत् । त-
स्य तन्निवन्तत्वेन तत्कूटाभिज्ञत्वात् व्यामोह इति चेत्, अत्रापि
किं मानमित्याशङ्क्याह—श्रुतिर्न इति । मायिने तु महेश्वरेण, प-
रास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च, यो यो-
नियोनिमाधितप्लवके इत्यादिश्रुतिभ्य उक्तार्थसिद्धिरित्यर्थः ॥ ४४ ॥

ननु न तस्य कार्यकरणे च विद्यत इत्यादिश्रुतेः परमात्मनः
कृतिकर्तव्याभावप्रतीतेः कथं माययापि तस्य पुराद्यधिष्ठातृत्वसम्भव-
इत्याशङ्क्य तस्य स्वरूपेण प्रस्तुतस्तदभावेऽपि कल्पितरूपेण तदुपप-
त्तिरिति चेत्, पुरहेतुकं यदभवदित्युक्तसंभारयोग्यजीवरूपदृष्टान्तेन
सर्वाधिष्ठातृत्वादियोग्यमीश्वरपदवाच्यं सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वादिवि-
शिष्टात्मकं परमात्मनो मायिकमीश्वरत्वाख्यं रूपमाह—

पुरहेतुकं तव यथा च वपुः

भवतीह जीववचसो विषयः ॥

जडशक्त्युपाधिकममुष्य तथा

परमेश्वरत्ववपुर्द्वयति ॥ ४५ ॥

पुरहेतुकमिति । स्वरूपावरकाज्ञानमयुक्तमिति यावत् । च-
शब्दोऽवधारणे, स च यथावपदेन सम्बध्यते । इहाविद्यादशापाम् ।
जडशक्त्युपाधिकमिति । स्वरूपानावरकेऽवरपरतन्त्रमायाप्रयुक्तमि-

त्यर्थः । अमुष्य कल्पितपारोक्ष्यपरमात्मन इति यावत् । उद्भवति
मकटीभवति, जगत्सृष्ट्यादिनेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

ईश्वरस्य मायिकोक्तरूपवत्त्वेऽपि जीवस्य तदभिन्नत्वात् कथं
तदधिष्ठेयत्वमिच्छाशङ्का तदज्ञानाद् विपरीतरूपाभिमानित्वाच्च तद-
धिष्ठेयतया जीवस्य कर्माधीनमंसारानर्थोत्पत्तिरिति फलिमाह—

पुरहेतुरूपघटितस्य दृशे-

जडशक्त्युपाधिपरमेश्वरतः ॥

भयमुद्धवत्यनवबोधवशा-

दिति च त्रयीशिरसि राजपथः ॥ ४६ ॥

पुरहेतुरूपेति । ईश्वरमेतितो जीवः संसरतीत्यत्र य आत्म-
नि विपृन्नात्मानमन्तरोऽयमपति, एष च एव साधु कर्म कारयति
संयमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीयत इत्यादिश्रुतिर्मानामित्याह—इति
चेति । बहुवेदान्तवाक्यसिद्धत्वाद्वाजमार्गवदमदिगधोऽयमर्थ इ-
त्यर्थः ॥ ४६ ॥

जीवस्यैहिकामुष्मिकः कर्मफलभोगः परमेश्वरदातृक इत्येताव-
द् न तु जीवस्यदधिष्ठितो गच्छतीति के चित्, तान् प्ररोधयन् तथ-
याजनः सुममार्हितमुत्सर्जन् यायादेवमेवायं शरीर आत्मा प्राप्तेना-
त्मनाऽन्वारुढ उत्सर्जन् यातीति श्रुत्यर्थं दर्शयति—

परमेश्वरेण विमुना रणयन्

परिवृंहितः शकटवद् ब्रजसि ॥

शकट हि शाकटिकयोगवशाद्

ब्रजति स्वयं न परतन्त्रतया ॥ ४७ ॥

परमेश्वरणेति । विमुना ममुणा, रणयन्नुद्ध्वोच्छ्वासद-
शाया दुःसहवेदनावशाच्छब्दं कुर्वन्, एतच्च उत्सर्गाच्चाति श्रुतिपदो-
क्तम्, तदुक्तिश्च वैराग्यार्थम् । परिवृंहितोऽधिष्ठितः । शकटस्य पर-
मेश्वरानधिष्ठितत्वमसिद्धमिच्छाशङ्का दृष्टान्तं विवृणोते—शकट ही-

ति । स्वयं न मज्जीतपनुपङ्गः । । परतन्त्रतयेति हेतुर्जननीत्यत्रापि
योजनीयः ॥ ४७ ॥ ।

ननु शकटस्याचेतनतया पारतन्त्र्यं युक्तं चेतेनस्य तु जीवस्य
तदयुक्तमित्याशङ्क्य चेतनस्याप्यज्ञस्य 'दुर्यलस्य' च बहुलप्रयत्नपारत-
न्त्र्यदर्शनाज्जीवस्योपपत्त्याद्यभिमानित्वात्सर्वज्ञादिरूपेश्वरपारतन्त्र्यं ।
युक्तमित्यभिप्रेत्याह—

पुरवेष्टितः पुरवशानुगतः ।

पुरतन्त्राचिन्तिभविभिन्नवपुः ॥

दिवि यातनां भुवि च कर्मफला-

न्यनुभूय भूय इह सम्भवति ॥ ४८ ॥

पुरवेष्टितः इति । तमसाऽऽवृणस्वरूप इत्यर्थः । पुरवशानुगतः
युद्ध्याद्वेगतकतिपयशक्तियुक्तः । युद्ध्यादौ चित्तमतिषिन्वोऽपि जी-
व इति मतेनापि तदाह—पुरतन्त्रेति । चिन्तिभोऽशत्वादिनिशिष्टरूपस्थि-
दाभासस्तदभिन्नस्वरूपो, जीवोऽयः पारतन्त्र्यमित्यर्थः । ईश्वरमेरणया
जीवस्य स्वर्गनरकयोगमनसम्भवेऽपि तुत्र सुखदुःखमोगाभ्यां पुण्य-
पापयोः क्षीणत्वाच्चावताऽज्ञस्यापि संसारोपरमः स्यादित्याशङ्क्या-
नादिभयपरपरासञ्चितकर्मणा बहुत्वादयुक्तफलपुण्यपापाभ्यां पुनर्मनु-
ष्यदेहमाप्तेस्तदधीनकर्मणामप्यवश्यमाचित्वाभेवमित्यभिप्रेत्याह—दि-
वि यातनामिति । इह पदद्वयं संयमित्याः सुरस्य, लोपलक्षण-
म् । भुवि भारतवर्षातिरिक्तेलाट्टादिर्षेषु, पञ्चादिजातिसमुच्चया-
र्थशब्दः । इह भारतवर्षे, मनुष्यजाती ॥ ४८ ॥

स्वर्गनरकादिशब्दानां सुरदुःखमाद्यवाचित्वात्तदनुभवस्य चे-
हेव सम्भवात् कर्मवशाद् गन्तव्यदेशविशेष एव नास्ति, तत्प्रमाणा-
भावात् । घृमादिमार्गशुभेर्थादत्तादर्यवादानीं च विधिनिषेधापे-
क्षितस्तुतिनिन्दामाश्रयतया स्वार्थे प्रामाण्याभावादिति केचित्,

वान् प्रत्याह—

सुकृतद्रुक्कृतकर्मवशादयं
दिवमथो यमसादनमेव वा ॥

अनुभवेन समाप्य पुनर्मही-

तलमयांघवशादचरोद्गति ॥ ४९ ॥

सुकृतद्रुक्कृतेति । पथासराणि स्पष्टार्थानि । अयं भावः । मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणानां स्वार्थे प्रामाण्यस्यैतर्गिकस्य देवताधिकरणोक्तन्यायैर्वाधामावेनावश्यमभ्युपेयत्वात्तेषु च कर्मफलयोगापेक्षितदेशोपकरणादिविशेषमनिपादनात् । इतरथा पुण्यपापतारतम्याधीनमुत्तदुःखतारतम्यानुपपत्तेः । ततश्च गत्यादिपूर्विका तत्प्राप्तिरिति तद्रूपसंसारस्येश्वराधीनत्वं युक्तमिति ॥ ४९ ॥

ननु केवलेष्टादिकारिणोमानिष्टादिकारिणां चाज्ञानां चन्द्रलोकं संयमिनी वा गत्वा कर्मफलं भुक्तवताम् अथैतपेवाध्वानं पुनर्निवर्त्तन्ते, इत्यादिवचनादिहावरोहादुक्तविषया संसारानुपरमेऽपीष्टादेस्तमुच्चिन्मूत्राद्युपासनावशाद्विचारादिमार्गेणापरं ब्रह्म प्राप्तानां विनाऽप्यात्मतत्त्वानुभवं न तेषामिह पुनरावृत्तिः, एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्त्त नावर्त्तन्त इति वचनादिहावरोहाभावात् संसारोपरमस्तिद्विरिति, नेत्याह—

यदि वा समुचयवशात् पुरुषः

कमलासनं व्रजति कामुकधीः ॥

पुनरेव मानवमिमं तु विना

परिवर्त्तमाव्रजति मूढमतिः ॥ ५० ॥

यदि चेति । कामुकधीः केवलब्रह्मलोककामो मानवं मनुवंशं मनुष्यदेहम् इमं वर्त्तमानं विना परिवर्त्तं पुनः पुनः परिवर्त्तमानं जन्मादि निरन्तरं व्रजति यतो मूढमतिरज्ञानी, क्रममुक्तिमापकदहराद्युपासनारहितानां पुण्यविशेषाद् ब्रह्मलोकं गतानामिह नावृ-

त्तिः, इमे नावर्तन्त इति चैतत्कल्पविशेषितावृत्तिनिषेधात् कल्पा-
न्तरीयावृत्तिः सूच्यते । इतरथा तेषामावर्त्तं नावर्तन्त इत्येतावतैवा-
त्यन्तिकानाद्योच्यतेविशेषणवैयर्थ्यापातात् । तच्चशोधं विना सांचि-
तसर्वकर्मक्षयायोगेन कर्मान्तराधीनावृत्तेरावश्यकत्वाच्च । ब्रह्मलोक-
गतानां न निश्चिताऽनावृत्तिरित्यर्थः ॥ ५० ॥

। ब्रह्मलोकगतानां पुनरावृत्तौ “अनावृत्तिः शब्दात्” इत्य-
धिकरणविरोध इत्याशङ्क्य क्रममुक्तिफलकोपासनाभिर्ब्रह्मलोकं
गतानां “कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात्” इत्यत्रोक्तन्या-
येन तत्रैवोत्पन्नाविवेकवैराग्यादिभ्यां तदध्यक्षोपदेशलब्धतत्त्वबोधानां
तद्ब्रह्ममुक्तिरित्यन्याधिकरण ज्ञानादेव कैवल्यमित्येताद्विषयमित्य-
भिप्रेत्याह—

अथ वा स तत्र परमात्ममतिः

परिमुच्यते सकलयन्धनतः ॥

क्रमयोगमुक्तिरुदिता श्रुतिषु

प्रतिशास्त्रमेवमुपपन्नतरा ॥ ५१ ॥

अथ चेति । परम आत्मेति मतिर्यस्य ॥ परमात्ममतिः ।
तत्र मानमाह—क्रमयोगेति । कार्यब्रह्मसाक्षिपूर्वकपरब्रह्मसाक्षिरूपा
मुक्तिः, ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न स पुनरावर्त्तत इत्यादिश्रुतिषु यो-
दिता सैवमुपपन्नतरेत्यर्थः ॥ ५१ ॥

एव केवलेष्टादिकारिणा समुच्चयकारिणा चोत्कृष्टलोकप्रसाव-
पि जन्ममरणादिससारानुपरम इत्युक्तम् । इदानीं मनुष्येषु प्राकृ-
तजनबाहुल्यादिप्रादिकर्मानुष्ठानमेव दुर्लभं तदभावे तदधीनदेवमा-
नपितृयाणमार्गद्वयमाप्तिरहितानां तेषां रागादिपरवशानां दुरितबाहु-
ल्यसम्भवात्तद्ब्रह्मात् पुनःपुनः कीटपतङ्गादिस्तुट्जन्तुभावरूपतृतीय-
पयमाप्तानामत्यन्तं कष्टमाप्तिरपरिहार्येति वैराग्यार्थं वदन् अथेतयोः
पथोर्न कतरेण च न तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तानि मृतानि भव-

३ अध्याये जीवस्य देहांतरसंसरणविचारः । १७९

न्ति जायस्व त्रिपस्वेत्येतत्तृतीयं स्थानमिति श्रुत्यर्थं दर्शयति—

देवयानपितृयाणयोः पथो-

ज्ञानकर्मरहितत्वकारणात् ॥

नैकमप्यनुसरन्ति ये पुनः

क्षुद्रजन्तव इहोद्भवंति ते ॥ ५२ ॥

देवयानेति । स्पष्टार्थः श्लोकः ॥ ५२ ॥

एवं पुण्यपापफले संसारे वैराग्यार्थं मिथ्यात्वानित्यत्वजन्ममरणानुपरपदुःखषाहुत्वादिदोषं प्रदर्श्य पुण्यादेरपि प्रयोजकं क्लृप्तान् यः कामयते मन्यमानं इत्यादिश्रुत्युक्तं दर्शयन्नुपसंहरति—

इति कामुकस्य तव संसरणं

शतशो यभूव यत मृदमतेः ॥

इह विप्रजन्मनि विरक्तमतिः

कुरु साधनं यदपवर्गकरम् ॥ ५३ ॥

इति कामुकस्येति । यथा संसारहेतुप्रयोजको रागस्तया मुक्तिहेतुप्रयोजकं वैराग्यम् । परीक्ष्य लोकान्-कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमापादित्यादिश्रुत्युक्तं यदत्र विरक्तस्यापि न कर्मत्यागमात्रादभीष्टमिद्विस्तृत्यभिप्रेत्याह—इहेति ॥ ५३ ॥

अपवर्गस्य ब्रह्मभावस्यासाध्यत्वाच्चत्साधनमेव नास्तीत्याशङ्क्य तद्व्यञ्जकज्ञानान्तरङ्गसाधनानि मुमुक्षुणाऽनुष्ठेयानीत्याह—

श्रवणादिकं शमदमादिपरः

परमात्मनः परमभागवतः ॥

कुरु तावता परममेव पदं

परमात्मनस्त्वमवलोकयासि ॥ ५४ ॥

श्रवणादिकमिति । कस्य श्रवणादीति-वीक्षायामुक्तम् परमात्मन इति । यस्य देवे परा भक्तिरित्यादिवचनात् सगुणपरमात्मभाक्तरप्यन्तरङ्गसाधनमित्यभिप्रेत्याह—परमभागवत

इति । अथनादीनामप्रमाणत्वात्ततः कथं तत्त्वसाक्षात्कारोदय इ-
त्याशङ्क्य अथनपदार्थस्य वेदान्तघटितत्वात्तत्प्रमाणात्तदुपपत्तिरित्य-
भिप्रेत्याह—तावतेति । आत्मनस्तत्र परमावेद्यात्कार्यातीतं स्वरू-
पं परमं निरतिशयानन्दं ब्रह्मभावलोकयामि साक्षात्करोपीति सम्ब-
न्धः । उक्तविशिष्टाधिकारिणा ब्रह्मसाक्षात्कारे विलम्बाभावपरो वर्त्त-
मानत्वव्यपदेशः ॥ ५४ ॥

परमपदावलोकनेऽपि किं स्पादित्याशङ्क्य य एताद्विदुरमृतास्ते
भवन्ति, एतावदरे खल्वमृतत्वमिति श्रुतेः सर्वदुःखरहितसुखात्मकब्र-
ह्मभावरूपाऽमृतत्वं ततो भवतीत्यभिप्रेत्य तदभावे दुःसहदुःखानुपर-
मम्, अथेतरे दुःखमेवापियन्तीत्यादिश्रुयुक्तं सहस्रान्तमाह—

यदि तन्न पश्यसि हरेः परमं

पदमम्बुशितलमिवेदशिराः ॥

न खलु प्रदीप्तशिरसोऽस्ति सुखं

तत्र दुःखपावकाशिखामिरहो ॥ ५५ ॥

यदि तन्न पश्यसीति । ईदृशिराः प्रदीप्तशिराः । दुःखसं-
भिन्नसुखस्पर्षि दुःखत्वात्सुखं नास्तीत्युक्तम् । दुःखसामान्यात्मक-
पावकस्य व्याध्यात्मिकादितापविशेषाः शिखाः । तामिः प्रदीप्तशिर-
सो व्याप्तप्रवर्द्धस्य । शिरोग्रहणामतराद्गोपलक्षणार्थम् । तत्त्वविदा-
मप्युक्तमंसारिदर्शनाधीनं त्वदं द्योतयति—अहो इति ॥ ५५ ॥

ननु प्रदीप्तशिरसोऽपि शीतलाम्बुदर्शनमात्रेण तत्तापानिवृत्ति-
षटनादिकालप्रवृत्तसंसारतापस्याप्यात्मदर्शनमात्रेण निवृत्त्ययोगादु-
पायान्तरस्यापि तत्रामावाद्ययाशक्ति दुःखं परिहृत्य दुःखेऽपि संसारे
वैपयिक्वसुखमेव विरेकवताऽपि प्रार्थनीयमिति कुतस्ततो वैराग्यामि-
त्याशङ्क्य शिरेस्पाग्रिदाहस्य जलाज्ञानविलसितत्वामावात्तदर्शननिव-
र्यत्वाभावेऽपि संसारतापस्य नित्यगृह्यादिरूपात्प्राज्ञानविलसितत्व-
स्य बहुभोषपादनात्तददर्शनाद्यस्यात्यन्तिकनिवृत्त्युपपत्तौ नित्यनिरति-

शयमुत्तमवस्त्रमावानुमवलक्षणमोक्षस्य ज्ञानमात्रायत्तत्वात्तदर्थिनो वि-
षयवैराग्यदाढ्यभावश्चकामित्यभिप्रेत्योपसंहरति—

एवं विज्ञाय तापत्रयमतिगहनं मोहमूलं परास्मि-
न्नात्मन्यात्मप्रकाशे त्वयि परमसुखे निष्कले निष्कलङ्के॥

सत्ये नित्यस्वभावे परिहृतसकलद्वैतकूटानुपङ्गे
सम्यग्ज्ञानानुरागं कुरु विषयगतं भिन्दि निर्वन्धमेनम् ५६॥

एवं विज्ञायेति । अतिगहनमतिनिविडम् । आत्मानि ताप-
त्रयस्य मोहविलम्बितत्वे हेतुः—परिहृतेति । तत्र वस्तुतो द्वैतानुपङ्ग-
परिहारहेतुत्वेनात्मानं विशिनाष्टि-आत्मप्रकाश इत्यादिना ।
सत्ये वाचायोग्यस्वरूपे । नित्यस्वभावे कूटस्थस्वभावे । स्वभावपदं
विपरीतमतीतिविरोधपरिहाराय सर्वविशेषणेषु योजनीयम् । निर्व-
न्धं नितरां बन्धकम् । एनमनुरागम् ॥ ५६ ॥

एवं रंहतिपादार्थं 'वैराग्यस्य दृढत्वमेकम्' इति संगृहीतं शिष्यवै-
राग्यदाढ्यं मोपपत्तिकमुपपाद्यान्तरपादार्थम् "अपरं तत्त्वंपदार्थज्ञता"
इति संगृहीतं प्रपञ्चयिष्यन्, नाष्टुः कस्य चिद् द्रूपादिति शास्त्रार्थं
शिक्षयन् प्रथमं गुरूपरमं शिष्यप्रश्नं चावतारयति—

इत्युक्तवोपरते गुरौ पुनरयं जिज्ञासया प्रेरित-
स्तत्त्वंशब्दानिगद्यलक्ष्यविषयं शिष्यो गुरुं पृच्छति ॥
वैराग्येऽतिदृढीकृते सति यतः प्राज्ञो यतिर्मन्यते
संदीप्तं शिरसीष पावकमिदं संसारदुःखं महत् ॥ ५७॥

इत्युक्तवेति । अत्यन्तं विरक्तस्य कुतः प्रश्नोद्यम इति बीजा-
यामाह—जिज्ञासयेति । तत्त्वमिति । तत्त्वंपदयोर्वाच्यलक्ष्यात्मको
यो विषयस्तमित्यर्थः । तत्त्वंशब्दवाच्याभ्यां लक्ष्यं विषयमिति वा ।
जिज्ञासोरप्यविलम्बेन प्रश्नोद्यमे हेतुमाह—वैराग्य इति । शिरसि
संदीप्तं पावकमिव महत्संसारदुःखं यतो मन्यतेऽगो गुरुं पृच्छतीति
योजना ॥ ५७ ॥

न। उक्तं रूढतिपादार्यं श्रुतवन्तोऽपि के चित्संसारद्वैराग्यं तदुदाहृत्य
वा न लभन्ते, तथा किमयमपि तथा च तत्त्वोपदेशानर्हं इति शङ्कां
निराकुर्वन् स्वस्यात्यन्तिकं वैराग्यं सामग्रीप्रदर्शनपूर्वकं शिष्यो शा-
पयति—

वैराग्यं विषयेषु पूर्वमपि मे जातं हरेरर्चनाद् ।

। यज्ञादिक्रियया निरस्तफल्पा किं त्वद्य दार्ढ्यं गतम् ॥

संसारस्य निरूपणेन धिगिदं कर्मादिजन्यं फलं

विह्वं नश्वरमभ्युद्युद्बुदसमं पद्मासनान्त जगत् ॥५८॥

। वैराग्यं विषयेष्विति । निरस्तमनोपेक्षितं फलं यस्याः सा
तपोक्ता तपोत्पथः । यज्ञाद्यनुष्ठापिनामपि केषां चिद्वैराग्यादर्शना-
द्दीश्वरार्पणबुद्ध्या तदनुष्ठानं तत्साधनमित्यभिप्रायेण हरेरर्चनादि-
त्युक्तम् । तेनापि पूर्वं ब्रह्मलोकाधीश्वरकर्मफलेष्वनिच्छात्मकमेव वै-
राग्यं जातम्, इदानीं तु तेष्वतिविरागं निहासालक्षणं तद्दार्ढ्यं प्राप्त-
मित्याह—किं त्विति । तदुदाहृत्यमेवाभिनयेन दर्शयति—धि-
गिति ॥ ५८ ॥

तर्हि सर्वतो विरक्तस्य संन्यासिनः कृतकृत्यस्य तवेदानीं कुत्र
वाञ्छेत्याशङ्क्य 'त्वंपदार्थविवेकाय संन्यासः सर्वकर्मणाम्' इति वच-
नात् त्वंपदवाच्यस्य लोकत एवावगतत्वात् सर्वानर्थशून्यतल्लक्षणात्
मम वाञ्छेत्याह—

। किं तु त्वंपदलक्ष्यमर्थमधुना कर्तृत्वभोक्तृत्वयो-

-ज्जाग्रद्भूगतपोरपोहमुद्यतो वाञ्छाऽवगन्तुं मम ॥

-कर्तृत्वादिकमस्य किं निजमभूत् स्वाभाविकं जाग्रतः-

। किं वा तत् परतः कुतश्चिदभवच्चैतन्यधाम्नोरिति ॥५९॥

। किं त्विति । स्वप्नभूगतकर्तृत्वादेर्मिथ्यात्वेन तदपोहस्यात्म-
नि निमित्तं वाञ्छा । तमेव वाञ्छां समकोरो
दर्शयति—

। प्रमादस्वभोनृत्वादिकमादिपदा-

र्थः-। निजमित्यनेन स्वरूपेणानादीति पृष्टमिति शङ्कोत, तन्निवारणाय स्वाभाविकमित्युक्तम् । अनन्यप्रयुक्तमित्यर्थः । परतः स्फटिकलौहित्यादिवदुपाधित इत्यर्थः । चैतन्यघातोरिति । चैतन्यैकरसस्येति द्वितीयकोटौ बीजम् । कर्तृत्वादिमद्रस्वन्तरादर्शनमाद्य-कोटौ बीजमिति द्रष्टव्यम् ॥ ५९ ॥

ननु तत्त्वमादिमहावाक्यैरेवाकर्त्रादिरूपवद्भाभेदप्रतिपादना-
जीवस्य कर्तृत्वादि न स्वाभाविकमिति गम्यते । तथा स यत्तत्र किं
चिदपश्यसन्नवागन्तस्तेन भवत्यसङ्गो ह्यपं पुरुष इत्याद्यवान्तरवा-
क्यैरपि कर्तृत्वादिसंसर्गरहिततयाः स्पष्टं जीवस्वरूपप्रतिपादनाव-
कथं तत्र जिज्ञासा तत्रेति तत्राह—

यावत्त्वंपदलक्ष्यवस्तुविषयो बोधो न मे वर्तते
तावन् मे वधिरेषु गीतमिव तच्छ्रुतं वचोऽनर्थकम् ॥ ६० ॥
तस्मात्त्वंपदलक्ष्यवस्तुविषयः कर्तृत्वभोक्तृत्वयो-
र्जाभिदुर्मूगतयोरपाहमुखतो बोधो समोत्पाद्यताम् ॥ ६० ॥

यावदिति । इदमहं करोम्यदोऽकरवम् अग्रे च करिष्यामी-
त्याद्यनुभवैः प्रत्यक्षादिप्रमाणाधीनैः, शास्त्रफलं प्रयोक्तरीतिन्याया-
मुपहीतया स्वर्गकामो यजेतेत्यादिश्रुत्या चात्मनि त्रैकालिककर्तृत्वा-
दिसंसारसम्बन्धानिश्चयात्तस्यासंसारित्वविषयश्रुतिशक्तेनापि बाह्यरनु-
ष्ण इति वाक्येनेवायोग्यतानिश्चयान्निर्दिष्टचित्तो बोध एव न जा-
येत, तेनात्मनोऽमङ्गत्वादिप्रतिपादकं श्रुतिवचो वधिरेषु श्रोत्रेषु स-
द्गीतामेवानर्थकं प्रतिभाति, ततस्तत्र जिज्ञासा मम समुल्लसतीत्यर्थः ।
तर्हि तत्र चित्तदोषाच्छ्रोत्रानुदये श्रुत्या मया वा किं कर्तव्यमि-
त्याशङ्क्य त्वयैव युक्तितस्तद्दोषापनयेन स बोधः सम्पादनीय इ-
त्याह—तस्मादिति ॥ ६० ॥

एवं शिष्येण प्रार्थितो गुरुः प्रत्यगात्मनि संसारित्वमिति विरो-
धादसंसारित्वं दुरवगममिष्युक्तं निराकुर्वन्नात्मानं कर्तृत्वादिबुद्धेर्देह-

तादात्म्यादिबुद्धेरिव प्रयत्नानुमानविरोधाद् भ्रान्तिर्यं तावदाह—

कर्त्रादेरवभासकत्वमगमः शुद्धः। स्वयंभास्वर-

श्चैतन्येन निजेन तेन भवतः कर्त्रादिबुद्धिर्भ्रमः ॥

कूटस्थस्य चिदात्मनस्तव कुतः कर्तृत्वभोक्तृत्वयोः

शङ्का जागरितेऽपि कारकगणं कर्त्रादिकं पश्यतः ॥६१॥

कर्त्रादेरिति । आत्मा कर्त्रादिरूपो वस्तुतो न भवति, तदवभासकत्वाद् यो यदवभासकः स तदात्मा न भवति, यथा घट-
द्रष्टा घटानात्मा, कर्त्रादिः स्वप्नतिरिक्तद्रष्टृको दृश्यत्वाज्जडत्वा-
द्देत्यादिप्रयोगाणां प्रयत्नत्वाच्चद्विरोधाच्चबाह्यं कर्त्ता भोक्तेत्यादिबुद्धि-
र्भ्रमस्ततस्त्वं शुद्धः नियमुक्तः । नन्ववभासकत्वमवभासाक्रियाकर्तृ-
त्वमेव, ततश्च भोक्ताहोतृवचनयोर्व्याघात इति चेत्तत्राह—चैतन्येन
निजेनेति । अस्य कर्त्रादेरवभासकत्वमित्यनेन सम्बन्धः । निजेन
स्वरूपतया नित्येनेत्यर्थः । तथा चात्मनस्तत्र कर्तृत्वमवभासकत्वात्
नात्मनः कर्त्रादिमत्तामकारकसंशयादिविरोधित्वमेव तदवभासक-
त्वमिति नोक्तव्याघातः । तर्ह्यात्मनो ज्ञानगुणकत्वाच्चस्य तद्रूपत्वमेव
नेत्याशङ्क्याह—स्वयंभास्वर इति । आत्मनः स्वयंमकाशचिद्रूप-
त्वस्य पूर्वमुपपादितत्वादग्रे वक्ष्यमाणत्वाच्च चैतन्यं तदात्मरूपमेव
त्यर्थः । एतेनात्मन्येव दृश्यत्वहेतोरनैकान्तिकतेति निरस्तम् । चिदा-
त्मनि तस्मिन्चैतन्यविषयस्वरूपदृश्यत्वस्वेषामावादादेति भावः । चि-
द्रूपस्यात्मनः कादाचित्काक्रियाकर्तृत्वं तदधीनभोक्तृत्वं च । स्यादि-
त्याशङ्क्याह—कूटस्थस्येति । न तस्य कार्यं करणं च विद्यते, कू-
टस्थमचलं ध्रुवमित्यादिबचनैरात्मानि सर्वव्यापारप्राप्तेष्वपि विज्ञानं
यज्ञं तनुत इत्यादिना सर्वव्यापारस्य युद्धेर्कर्तृकत्वाभिधानात् सा-
क्षी चेता केवलो निगुणश्चेति श्रुतेः कर्त्रादिमांसणस्तदात्मत्वायो-
गादात्मनः स्वतः कर्तृत्वादिशङ्का, कदापि न कार्येत्यर्थः ॥ ६१ ॥

किं च योऽयं व्यापारमवभासयति स तत्र न कर्त्ता, यथा

दिविष्टो भास्करो भूमिष्ठमकलजनवार्त्तगमनादेव्यापारावभासको न
तत्कर्त्तेति व्याप्तेः प्राकृतानामपि सुप्रसिद्धा, ततश्च चिदात्मापि
पूर्वोक्तविधया सव्यापारकार्यकरणसंघातावभासकत्वात्तद्व्यापारे न
कर्त्तेति निष्पत्त्युद्दमनुमानोदयाच्च स्वतः कर्तृत्वमेवासम्भावित-
मित्याह—

व्यापारं सकलस्य भासयति यो भास्वत्करो भास्करो
नासौ कर्तृतया जनस्य विदितो भूमौ द्युलोकस्थितः ॥
एवं स्वे महिमन्यवास्थितवतः संघातमुत्पश्यतः
स्वव्यापारसमान्वितं तव कुतः कर्तृत्वमुत्प्रेक्ष्यते ॥६२॥

व्यापारमिति । सकलस्य जनस्येति सम्बन्धः । भास्करस्य
द्युलोकस्थित इति विशेषणमतिव्यवधानेन तस्य भूमिष्ठजनव्यापारे
कर्तृत्वसम्भावनैव नेति वक्तुम् । एवं पक्षेऽपि । स्वे महिमन्यवास्थित-
वत इति कूटस्थामद्भानतिशयानन्दस्वरूपभूवे महिमानि स्थित्युक्त्या
नैकत्रापि व्यापारे कर्तृत्वसम्भावनेत्युक्तम् ॥ ६२ ॥

नन्वात्मनः स्वतःकर्तृत्वाद्यभावे यथाकारी यथाचारी तथा
भवतीत्यादिश्रुतेः, कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वादिति सूत्रस्य च पीडा स्यादि-
त्याशङ्क्य, श्रुतेरेवंजातीयकाया औपाधिककर्तृत्वाद्यनुवादत्वादात्मन्यौ-
पाधिकमपि कर्तृत्वं नेत्पेतन्मग्निराकरणपरत्वाच्च सूत्रस्य नोक्तदोष
इत्थमिमेत्य, तर्हि कोऽयं कर्तृत्वादिमानुपाधिरिति वीक्षापाम्, “एते-
भ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय, प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्व-
शः, प्रकृतैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः, इत्यादिवचनात्
कार्यकरणसंघाताकारपारेणतावेद्यकभूतसंघात एव कर्तृत्वादिमानु-
पाधिस्तिपाह—

भूतानि पञ्च तव मोहसमुद्भवानि

संघातरूपपरिणाममुपागतानि ॥

कुर्वन्ति कर्मफलमश्नुवते च तेषां

साक्षी त्वमन्तरविलुप्तचिदेरूपः ॥ ६३ ॥

। भूतानीति । कर्तृसंघातमध्यप्रवेशमात्मनो वारयति—तेषा-
मिति । अन्तः साक्षीति सम्वन्धः । तत्र हेतुरविलुप्तंति ॥ ६३ ॥

ननु स्फटिके लौहिसवच्चिदात्मनि कर्तृत्वादेरौपाधिकत्वे लोहि-
तद्रव्यवत् कर्तृद्रव्यं विविक्तमेकदेहे प्रतीयेत, तथाऽऽञ्जक्तकादौ स्फटि-
कत्वादिवत् कार्यकरणसंघाते चेतनत्वादे न प्रतीयेतेशाशङ्क्य चि-
च्छायाग्राहिणि संघाते चिदभेदारोपाशोक्तदोषद्रवमित्यभिप्रेत्य त-
च्छायाग्राहिणि तदाकारारोपे दृष्टान्तमाह--

क्षीरस्य पूर्णे चपके निरस्तो
मणिर्यथा मारकतो महार्हः ॥
क्षीरं समस्तं क्षणमाश्रतस्तत्
करोति तच्छायमनूनतेजाः ॥ ६४ ॥

क्षीरस्येति । क्षीरेणेति यावत् । निरस्तः परीक्षणाप म-
क्षितः । तत् समस्तं क्षीरमिति सम्वन्धः । अनूनतेजा अनभिभूतप्रभा-
युक्त इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

दार्ष्टान्तिकमाह--

तथा तमःसम्भवमञ्जमन्त-
र्बहिर्जडिन्नाऽन्वितमन्तरात्मा ॥
जगच्चिदेकच्छवि चित्स्वरूपः
करोति सामिध्यपदो न विश्वम् ॥ ६५ ॥

तमेति । चित्स्वरूपोऽन्तरात्मा तमस्तत्सम्भवं विश्वं जगच्च
सामिध्यपदो न व्यापाररहितस्वसत्त्वामात्रेण चिदेकच्छवि चिदावि-
क्तच्छायाकार करोतीति सम्वन्धः । ननु साक्षिकस्य स्वच्छत्वा-
न्तःकरणादेश्चिच्छायाग्राहित्वेऽपि भूतभौतिकात्मकस्य तामस्य
जगतेऽस्वच्छस्य कथं तच्छायाग्राहिता तदभावे वा चित्सम्यग्धा-
ऽयोगात् कथं तत्स्फुरणं कथं वा तस्य तत्र स्थूलदेहे आत्मत्वाभि-
मान इत्याशङ्क्य जगद् विशिनाष्टे-अञ्जमन्तरित्यादिना । न-

हिः बुद्धेशोर्भूतं बुद्ध्युपरागरोहणं जाडिम्ना तमसाऽस्वच्छभावेना-
 न्वितमाद्यमापि अन्तरच्छं बुद्धितादात्म्यादभिभूतपराग्भावमभिभूत-
 जाड्यं चेत्यर्थः । इदमत्राभिप्रेतम् । तत्तद्देहस्य तत्तदन्तःकरणमं-
 पिण्डादिदात्मन्यध्यामात् सांस्वकान्तःकरणमम्बन्धादभिभूत-
 जाड्यस्य तस्य तद्देव स्वच्छत्वेन चैतन्याविम्बोद्ग्राहिताया तदात्मना
 प्रतीतिः क्षीरदृष्टान्तेनोपपद्यते, ततो बहिर्भूतयटादेरपि प्रमाणाधीन-
 चिच्छापावदन्तःकरणोपरागादाभिभूतजाड्यस्य चिच्छायावतस्तद-
 धीनस्फुरणं चोपपद्यते । एव पृथिव्यादिष्वपि तत्तद्देवतान्तःकर-
 णतादात्म्यवत्सु तत्तद्देवतानामात्मत्वाभिमानः । एवं विराजोऽपि
 व्यापिसमस्तान्तःकरणतादात्म्यवति सर्वस्यूनमपञ्चेऽहमभिमान उप-
 पद्यत इति सर्वमवदात्ममिति ॥ ६५ ॥

ननु 'नानात्मानो व्यवस्थात' इत्युक्तपादसूत्रवचनादात्मनि
 वस्तुनो नानात्वस्य तद्विद्वद्भूतकर्तृत्वादिव्यवस्थाया न्यायतः मि-
 द्धत्वात् पूर्वोक्तं सर्वमनुपादेयमिति चेन्न, "एको देवः सर्वभूतेषु
 गूढः" "इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" "यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा
 विवस्वानपो भिक्षा बहुधैकोऽनुगच्छन्" "उपाधिना क्रियते भेद-
 रूपो देवः क्षेत्रज्ञेवमजोऽयमात्मा" इत्याद्यैकात्म्यपरश्रुतिविरोधाभि-
 र्भूलत्वात् सौम्यस्य हेतोर्व्यधिकरणासिद्धत्वाच्च तदेव सूत्रं सुगता-
 दिसूत्रवदनुपादेयमित्याभिप्रेत्य कथं तर्थात्मानि देवमनुष्यतिथैगादि-
 भेदमतिभास इति बीजायां तस्याप्यौपाधिकत्वमुपाधिनिर्देशपुर-
 सरं सदृष्टान्तमाह--

तान्धेव कार्यकरणानि बहुप्रकारं

भेदं च विभ्रति भवानपि तत्र लभः ॥

भेदेन भाति जलपात्रनिविष्टमूर्ति-

मार्त्तण्डमण्डलवदन्वयमन्तरेण ॥ ६६ ॥

तान्धेवेति । कर्तृत्वाद्युपाधितयोक्तान्धेवेत्यर्थः । बहुप्रकारं

देवमनुष्यादिलक्षणम् । चशब्दः कर्तृत्वसमुच्चयार्थः । तत्र कार्यक-
रणसंघाते । लग्नो मिथ्यातादात्म्यमुपगतः । अन्वयं वास्तवसम्ब-
न्धम् । अन्तरेण विना । भिन्नोपाधिपरामर्शमन्तरेणाप्रतीयमान-
त्वाद् भेदानां मिथ्यात्वम्, जलाशयेषु रविभेदवत्, इतरथा रवेरापि
स्वतो नानात्वं स्यादिति भावः ॥ ६६ ॥

तर्हि चिदात्मनः प्रमातृत्वं स्वाभाविकमन्यस्याचेतनस्य तदसं-
भवादिति शङ्का निराकुर्वन् सर्वशरीरेष्वामभेदस्योपाधिकतया मि-
थ्यात्वप्रतिपादनफलं तदैक्यसिद्धिमाह—

अध्यात्ममेधमधिभूतमथाभिदैवं
सूत्रं विराजमपि पश्यसि साक्षिभूतः ॥
साक्षित्वकारणमेशपजगन्निदान-
मज्ञानमात्मचिदवज्ज्वलितं सदैव ॥ ६७ ॥

अध्यात्ममिति । अहमित्यात्मतया भासमानं शरीरादिकं
तद्वर्त्मचेत्यर्थः । अधिभूतम् इदन्तया परावत्त्वेन भासमानानि सवि-
काराणि आकाशादिभूतानीति यावत् । अभिदैवम् आध्यात्मिककर-
णाद्यनुग्राहकं सार्विकरमादित्यादिदेवताजातम् । सूत्रं प्राणमथा
नसमाष्टिलङ्घोपाधिकम्, विराजं स्थूलममृद्गुपाधिकं च त्वमेव सा-
क्षिभूतः पश्यसि कूटस्थस्वरूपचैतन्येनैव तद्गोचराभिज्ञादिब्यवहारे
प्रवर्तयसि न तु प्रमातृतया, मातृमानादेसाक्षिणे तदम्भवात्तस्याः
कर्तृत्वादिसमानयोगक्षेमतया साभासबुद्धिप्रमत्त्वोपपत्तेश्च । आत्मनि
तदवभासस्तदुपाधिनिवृन्धन इति न तस्य स्वतः प्रमातृताऽपीति
भावः । ननु कूटस्थसङ्गचैतन्यात्मनः केनापि सम्यग्वाभावात् कथं
साक्ष्यप्रतियोगिकं सर्वभासित्वमित्याशङ्क्य, अन्यटिनघटकाज्ञानमयु-
क्तानिर्वचनीयमभ्यन्धादेव तस्य सर्वसाक्षितोपपत्तिरित्याभिप्रेत्याह—
साक्षित्वकारणमिति । सदैवात्माचिदवज्ज्वलितं यावत्सत्त्वमात्म-
चैतन्यावभासितमित्यर्थः ॥ ६७ ॥

नन्वाज्ञानादप्येकास्मिन्नेव देहेऽहंममाभिमानात् मम तेनैव सम्बन्धो न देहान्तरैस्तत्र तदननुमवान्मानान्तराऽभावाच्च ततो न युक्तं सर्वदेहसाक्षित्वं ममेत्याशङ्क्य तच्चत्समस्तदेहाभिमानिनस्त्वदभिन्नत्वान्मैवमित्यभिप्रेत्य सर्वशरीरेषु तच्चतो जीवामेदेऽनुमानान्पाद-
देहव्यक्तिरित्यारभ्य सप्तभिः श्लोकैः—

देहव्यक्तिर्विप्रतीत्यास्पदत्वं

याता सर्वा तावकी तावकीच ॥

देहव्यक्तिर्देहताकारणेन

तस्मादात्मा सर्वभूतस्थ एकः ॥ ६८ ॥

विप्रतीतिः विप्रतिपत्तिः, तदास्पदत्वं तदोचरः । ताव-
की त्वदीया । त्वया ममायं देह इति निश्चितदेहातिरेक्ताः सर्वे दे-
हास्त्वंदात्मना सात्मकाः, तत्रैव भोगायतनानीति वा, देहत्वात् त्वया
तथानिश्चितस्त्वदेहवदित्यर्थः । तर्हि मम सर्वदेहवर्तिभोगानुसंधानं
स्यादित्याशङ्क्यतदन्तःकरणविशिष्टस्य तव परिच्छिन्नत्वेन सर्वभो-
गसम्बन्धाभावाद् न तदनुसंधानम्, तदुपपन्नसिद्धिमात्ररूपस्य तव
सर्वसाक्षितया सर्वानुसंधानमिष्टमेव, ततस्तस्य सर्वशरीरव्यये न
किं चिद् यावकमित्यभिप्रेत्य तदुपसंहरति—तस्मादिति । एवमुच्य-
त्वापि योज्यम् ॥ ६८ ॥

एवं देहवदेवैकात्म्यसम्बन्धित्वेनाविप्रतिपन्नैकव्यक्तिदृष्टान्तेन त-
द्विदरेषु तज्जातीयेष्वनेकात्म्यसम्बन्धित्वेन विप्रतिपन्नेषु वस्तुषु तज्जा-
तीयत्वहेतुना तदेकात्म्यसम्बन्धित्वमनुमेयम्, ततश्च सर्वेष्व्वात्मीयेषु
विप्रतिपन्नमात्मैर्यं वास्तरमवश्यमुपेयमित्यभिप्रेत्य धर्म्युपास्थितक्र-
मेण कतिपयानुमानानि दर्शयति—

संविद्यक्तिर्विप्रतीत्यास्पदत्वं

याता सर्वा तावकी तावकीच ॥

संविद्यक्तिः संविदात्मत्वहेतो-

स्तस्मादात्मा सर्वभूतस्थ एकः ॥ ६९ ॥

संविद्यक्तिरित्यादिना । वैदिकाभिमतस्वप्रकाशस्फुरणं सं
विच्छब्दार्थः । अन्यत् समानम् ॥ ६९ ॥

बुद्धिव्यक्तिर्विप्रतीत्यास्पदत्वं

याता सर्वा तावकी तावकीव ॥

बुद्धिव्यक्तिर्बुद्धिताकारणेन

तस्मादात्मा सर्वभूतस्थ एकः ॥ ७० ॥

साहचर्ययोगवेदान्त्यभिमता बुद्धिर्बुद्धिशब्दार्थः ॥ ७० ॥

अक्षव्यक्तिर्विप्रतीत्यास्पदत्वं

याता सर्वा तावकी तावकीव ॥

अक्षव्यक्तिस्त्वक्षताकारणेन

तस्मादात्मा सर्वभूतस्थ एकः ॥ ७१ ॥

विप्रतिपक्षमिन्द्रियममुदाशमेकैकं चक्षुरादिकं वाऽभिमेत्याक्षव्य-
क्तिरित्युक्तम् ॥ ७१ ॥

ज्ञानव्यक्तिर्विप्रतीत्यास्पदत्वं

याता सर्वा तावकी तावकीव

ज्ञानव्यक्तिर्ज्ञानताकारणेन

तस्मादात्मा सर्वभूतस्थ एकः ॥ ७२ ॥

जडज्ञानं ज्ञानशब्दार्थः ॥ ७२ ॥

रागव्यक्तिर्विप्रतीत्यास्पदत्वं

याता सर्वा तावकी तावकीव ॥

रागव्यक्ती रागताकारणेन

तस्मादात्मा सर्वभूतस्थ एकः ॥ ७३ ॥

इच्छा रागशब्दार्थः ॥ ७३ ॥

द्वेषव्यक्तिर्विप्रतीत्यास्पदत्वं

याता सर्वा तावकी तावकीव ॥

द्वेषव्यक्तिर्द्वेषताकारणेन

तस्मादात्मा सर्वभूतस्य एकः ॥ ७४ ॥

द्वेषगन्धार्यस्तु स्पष्टः । एवं सुखदुःखमयनधर्माधर्मादि च प-
क्षीकृत्यात्मैरयमनुमेयमिति भावः ॥ ७४ ॥

ननृक्तविषयैकस्यैवात्मनो रागद्वेषादिमत्त्वेन तन्निपतकर्तृत्वा-
दिमर्षमंसारोऽपि तस्यैव स्यादिति शान्तिरुर्मणि वेतालोदयन्याया-
पातः । न चाहङ्कारस्यैव रागादयो धर्मास्तन्निपतमंसारस्तस्यैव न
त्वसङ्गस्य तत्तात्पक्षिणाश्चिदात्मन इति वाच्यम् । तथा सत्युक्तानुमानै-
स्तस्यैव सर्वश्रेष्ठं साधितं स्यान्न तदतिरिक्तात्मन इत्यसमञ्जसं स्या-
दिसाशङ्क्य वस्तुन उक्तरूपस्याप्यात्मनोऽविद्याकृतरागादिमदहङ्कार-
तादात्म्याधीनरागाद्यन्वयः प्रातिभासिक उपेयते । तथा चोक्तानुमानै-
रनादृशरागाद्यन्वयानुवादेन तत्तात्पक्षिण एवैकत्वं साध्यते । अहङ्कारस्य
तु प्रतिशरीरं स्वसमानसत्ताकभेदवत्त्वस्यानन्यथासिद्धानुमवादि-
सिद्ध्यपोक्तानुमानानां तद्विरोधेन न तत्र प्रवृत्तिरिति वैषम्यमभिप्रेत्य
साक्ष्येकत्वसाधनफलमाह—

एवं सतीदमविवेकनियन्धनं ते

कर्तृत्वमात्मनि विभाति न वस्तुभूतम् ॥

यालेन कल्पितमतीव विशुद्धरूपे

व्योम्नीव भूमि मलिनत्वमघोघहेतोः ॥ ७५ ॥

एवं सतीति । सर्वभूतस्यसाक्ष्येवमे मतीत्यर्थः । भूमीति
विशेषणमात्मनि व्योम्नि च-योजनीयम् । कर्तृत्वादिभेदस्याश्रय-
भेदमापेक्षत्वाच्चिदात्मन्योक्तविषया मर्षश्रेष्ठ्यात्तदाश्रयत्वाऽयोगात्तत्र
तद्धानं भ्रम आकाशनैल्यमानादित्यर्थः ॥ ७५ ॥

ननु कार्यकरणसंयातानिरिक्तः सर्वपाक्षी चिदात्मैव नास्ति
यास्मिन् कर्तृत्वादेसंसारः कल्पितः स्यात् । न च स्वतो घटकुल्या-
दितुल्यमंयातस्य चित्तकाशाधीनचैतन्यमात्रं विना बाह्याभ्यन्तरस-

र्वकर्मकर्तृत्वानुपपत्तेः स्वतन्त्राश्चिदात्मोपेय इति वाच्यम् । आदिसा-
दिजडज्योतिरुपकृतेन्द्रियवृत्तिबलादेव तस्य सर्वव्यवहारमम्भवादि-
त्याशङ्क्य तदभावेऽपि स्वप्नमनोरथसमाध्यादिगतव्यवहारदर्शनात्
संघातगतचिदाभासद्वारेण तदीयसर्वव्यवहारप्रयोजक एकाश्चिदात्मा
सर्वत्राभ्युपेय इत्यभिप्रेत्याह—

याद्यैरसौ रविनिशाकरवह्निवाग्भिः ।

ज्योतिर्गणैरुपकृतोऽपि हि कर्मजातम् ॥

निर्वर्तयन्न खलु तावकमन्तरेण

चैतन्यसन्निधियत्नं पुरुषः करोति ॥ ७६ ॥

याद्यैरसाविति । उपकृतः पुरुषः संघातो निर्वर्तयन्नपि क
चित् कर्मणि ममर्थोऽपि तावक त्वत्कृतं चैतन्यसन्निध्याधीनचिदाभा-
सरूप बलमन्तरेण कर्मजातं सर्वकर्माणि न करोति खल्विति सम्ब-
न्धः । उक्तोपपत्तिमूचनार्थः खलुशब्दः । अस्मिन् आदिरूपे या-
ज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते ज्ञान्तेऽग्नौ ज्ञान्तायां वाचि किंज्योतिरे-
षामं पुरुष इत्यात्मैवास्य ज्योतिर्भवतीत्यात्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते
पत्ययते कर्म कुरुते विपत्येतीति श्रुतिमूचको दिशब्दः ॥ ७६ ॥

ननु संघातगतकर्तृत्वादिप्रयोजक यच्चैतन्यज्योतिस्तत्तद्धर्मत-
या तदन्तर्भूतमेवान्तु तस्य स्वातन्त्र्यानुपलम्भाव ततो न तदात्मा
श्रुतिस्त्विदवरमिषयेत्याशङ्क्याह—

ज्योतिर्द्वयान्तरित एव हि कर्मजातं

सर्वं करोति पुरुषोऽन्नमयः सदैव ॥

कर्मादिकारणविनिर्मित्तमस्य घाहं

ज्योतिस्त्वनित्यमनिमित्तकमान्तरं चित् ॥ ७७ ॥

ज्योतिर्द्वयेति । जडाजडज्योतिर्मध्यवर्ती यस्तु तत्तदमष्ट
इति यावत् । जडज्योतिरमसर्गो दृष्टान्तत्वेनोक्तः । अन्नमयोऽन्नोपल-
सितभूतमपैचक्ष्यं न संघातान्तःपाति तदुपकारकज्योतिर्घात, आदि-

त्वादिवत् । इतरथा तदानन्त्यप्रमद्वेन गौरवापत्तेः, उदाहृतश्रुतिवि-
रोधश्च । न च सेडवरविषया । कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः
प्राणेषु हृद्यन्योतिः पुरुष इत्यादिवाक्यशेषासामञ्जस्यप्रसङ्गात् ।
ततश्चैतन्यस्य स्वातन्त्र्यासत्पन्नुरोधेन स एवात्मेत्यर्थः । तथापि तस्य
चैतन्यस्य संचानोपकारकत्वादादित्यादिवदनित्यत्वं स्यादित्याशङ्काह-
कर्मादीति । आदित्यादिपदप्रापकोपासना आदिशब्दार्थः । किं त-
दान्तरमिति वीक्षायामुक्तं चिदिति । आदित्यादेः कर्मादिसाध्य-
त्वात्तन्नाशे नाशस्यावश्यकत्वात्कर्ममाध्यत्वं तत्रोपाधिः । चैतन्यस्य
त्ववस्थाप्रयानुपायेनस्तदभावादुक्तलाघवाच्च नित्यमेवेत्यर्थः ॥७७॥

ननु शब्दादिविषयस्फुरणस्य कादाचित्कत्वात्सुखादिहेतुत्वा-
च्च तदात्मकचैतन्यं कथं न कर्मजन्यमिति तत्राह—

श्रोत्रादिजन्यमतिवृत्तिषु बाह्यशब्दा-
र्थार्थाकृतिर्विशति कर्मवशेन कर्तुः ॥
योधाकृतिस्तु तव सन्निधिमात्रहेतु-
र्धीवृत्तिषु प्रविशति स्वरसेन नित्यम् ॥ ७८ ॥

श्रोत्रादीति । जन्यत्वं वृत्तिविशेषणम् । अर्थाकृतिरर्थमति-
विम्बः । यीष्टादिषु प्रत्यक्षाप्रत्यक्षसर्वबुद्धिवृत्तिषु । सन्निधिरिव क-
र्माधीन इत्याशङ्क्योक्तं स्वरसेनेति । व्यापिचैतन्यस्वभावेनेत्यर्थः ।
शब्दाद्याकाङ्क्षबुद्धिदृष्टीनां स्वरूपेण कादाचित्कत्वात्सुखादिहेतुत्वा-
च्च कर्मजन्यत्वमावश्यकं, तासु चैतन्यप्रतिविम्बरूपस्फुरणस्यापि क-
र्माधीनत्वे कदा चित्तमतीत्यपि तासु स्फुरणं न स्यात् । न चैतन्य-
सि । तस्माद् वृत्त्युत्पत्तिमात्रमेव तत्र चैतन्यप्रतिफलनेऽपेक्ष्यते न क-
र्मेति न तत्साध्यं स्फुरणम्, न वा स्वरूपेण कादाचित्कं तत्र, स्वरू-
पचैतन्यस्य सदा सत्त्वादिनि भावः ॥ ७८ ॥

वृत्तिषु चिदाकारः कर्मानिमित्तः तद्वृत्तान्यान्याकारत्वात् तद्गत-
विषयाकारवदित्याशङ्कास्याप्रयोजकत्वमित्यभिप्रेत्य दृष्टान्तेनोक्तं

स्पष्टयति—

स्वाभाविकी हि विषयदन्वितता घटादेः

क्षीरादिवस्तुघटना पुनरन्यहेतुः ॥

एवं विषयमपि चिदन्वितताऽनिमित्ता

शब्दादिवस्तुघटना खलु कर्महेतुः ॥ ७९ ॥

स्वाभाविकीति । घटना अन्वितता । अन्यहेतुः भौततुः कर्महेतुका । अनिमित्तेति छन्दः ॥ ७९ ॥

ननु प्रमाणजन्यानि सङ्ज्ञानव्यतिरेकेण तदुपाधिकं बोधाकृति-
शब्दित संवेदनमेव नास्ति यस्या निमित्तत्वं नित्यत्वं च स्यादित्या-
शङ्काह—

संवेदनं यदिह मानफलं प्रसिद्धं

तच्च प्रमातरि विकारिणि निष्ठितं नः ॥

तस्य प्रमातुरपि साक्षितयाऽन्तरात्मा

सर्वस्य तिष्ठति भयानविकाररूपः ॥ ८० ॥

संवेदनमिति । इह व्यवहारभूमौ यन्मानफलं प्रसिद्धं तदेव
स्वप्रकाशं संवेदनं जडज्ञानस्येच्छादिवत्स्वपरव्यवहारासमर्थस्य मा-
नफलत्वायोगात् । स्वप्रकाशं मानफलपुण्यमिति तदेव संवेदन-
मित्यर्थः । तथापि प्रमातृव्यापारादहता विषयगता स्वप्रकाशज्ञानमेव
संवेदनादिपदामिल्या मानफलं तच्चानित्यमिति नेत्याह—तद्यति ।
स्वप्रकाशं मानफले स्वतोऽन्यतो बोध्यस्यादेरसिद्धेर्जडधर्मस्य 'रूपा-
दिवज्जडत्वानयमात्रस्य प्रमेयनिष्ठत्वायोगात् स्वाभिध्यञ्जकवृत्तिता-
दात्म्याच्चद्वारा प्रमातृनिष्ठत्वेमेव ग्रहणप्रलय इत्याद्यनुभवानुरोधादि-
त्यस्मत्प्रमत्तं युक्तमित्यर्थः । तर्हि प्रमातुरेव स्वनिष्ठसंवेदनेन सर्वसाध-
कत्वमस्यमेव किं तदतिरिक्तसाक्षिणेत्याशङ्का प्रमातृमाणादौ प्रमा-
नान्तरासम्भवाद् इत्यस्य स्वस्मिन्वृत्तिविरोधात्साधकं वस्तुतः
स्वतन्त्रं नित्यमेकं मानफलत्वादिकल्पनारहितं स्वप्रकाशं संवेदनं स-

वसाक्षिभूतमुपेयं तदेवैष त आत्मा सर्वान्तर इत्यादिश्रुत्युक्तं त्वद-
स्वरूपमित्याह—तस्येति ॥ ८० ॥

ननु क्तरूपसाक्षिसद्भावेऽपि न तन्मम स्वरूपम, अहंप्रत्यये प्र-
काशमानस्यैव मत्स्वरूपत्वाच्च कर्त्रादिरूपस्यैव प्रकाशमानत्वादि-
साशङ्क्य वस्तुत उक्तरूपस्यैव तदाहप्रत्यये विपर्यस्ततयाऽन्यथाप्र-
काशमानत्वाच्चदूगोचरकर्त्रादिरूपं स्थूलादिरूपवच्च नैवास्तीत्यभि-
प्रेत्याह—

कर्त्रादिसंनिधिषलेन तयापि कर्तृ-

भोक्तृप्रमातृवपुरापताति भ्रमेण ॥

तद् बुद्धिसंश्रयमनात्मगतं प्रतीचि

शुद्धेऽपि पश्यसि तमःपटलावृताक्षः ॥ ८१ ॥

कर्त्रादीति । ननु स्थौल्यायाश्रयपदेहवत् स्वतःकर्तृत्वादिम-
दात्मनोऽन्यत्रास्ति यत्संनिधिषलेनात्मनि तद्भ्रमः स्यादित्याशङ्क्य
विज्ञानं यत् तनुते, अहमिहैवास्मत्पिपादिश्रुत्यनुभवसिद्धा साभासबु-
द्धिरेव तद्वती, तद्विवेकादेवात्मनि कर्तृत्वादिभ्रम इत्याह—तद्बुद्धि-
संश्रयमिति । तत्कर्त्रादिवपुः कर्तृत्वादीति यावत् । किं च कर्तृ-
त्वादिर्न तावदात्मपरिणामो निरवयवस्य तस्य हेतुपरागायोगेन प-
रिणामायोगात् स्वत एव तत्परिणामित्वे मृत्स्यमाचमसद्भादविका-
रित्वश्रुतिविरोधाच्च । नाप्यात्मनि मनःसंयोगजो गुणः, निरवयवे प्र-
देशवृत्तिर्मयोगायोगात् । अत एव न मनस्तत्र तत्साधकं, न चान्यः
चात्माऽकमास्ति, तस्मादात्मनो निर्गुणत्वश्रुतेः काममङ्गल्पादेर्मनोध-
र्मत्वश्रुतेश्च ताक्षपतकर्तृत्वादेरपि मनोर्धर्मत्वादात्मनि तद्वीर्धम इत्य-
भिप्रेत्योक्तम्—अनात्मगतामिति ॥ ८१ ॥

किं च कर्तृत्वादि वस्तुतो नात्मा तद्वर्धश्च दृश्यतेत्यर्थतादि-
वत् । न चाप्रयोजकत्वम् । तस्य स्वरूपत्वे आत्मधर्मत्वे च तेनाकारेण
दृश्यत्वायोगात् । अनाश्रयस्य तस्य कदाप्यप्रतीतिश्च । तस्य दृश्यत्वा-

नुपपत्तेरेव विपक्षे धोषकत्वादित्यनुमानादपि तस्यात्मतद्दर्पत्वाभावे
सिद्धौ तत्प्रतीतिर्भ्रम इत्यभिप्रेत्याह— ।

कर्तृत्वादि च दृश्यवर्गपतितं द्रष्टुः स्वभावः कथं
सम्भाव्येन तत्र प्रसन्नविमलस्वच्छप्रकाशात्मनः ॥
यद्यद् दृश्यतया जगत्प्रभिमत्तं सर्वस्य तत्तद्भवेद्
दूरं द्रष्टुरिति प्रसिद्धमखिलं भ्रष्टसमुद्रादिकम् ॥ ८२ ॥

कर्तृत्वादि चेति । द्रष्टुः साक्षिणः । आत्मत्वादौ-व्यभि-
चारमाशङ्क्य तदेवासम्प्रतिपन्नमित्यभिप्रेत्य सामान्यव्याप्तिमेवाह-
यद्यदिति । द्रष्टुर्दूरं तदनात्मकमतद्दर्पमेत्यर्थः ॥ ८२ ॥

किं चेदं कर्तृत्वादिकमात्मनोऽग्नेर्ज्वालदिवदागन्तुकं किं वौ-
ष्ण्यादिवत् स्वभाविकम् । नाद्यः, पूर्वोक्तविषया तद्धेतोर्दुर्निरूपत्वात्,
नहि निर्हेतुकमागन्तुकं सम्भवति आगन्तुकत्वे वा तस्य सञ्जुसर्पादि-
वन्निध्यात्वापत्तेश्चेत्यभिप्रेत्य द्वितीयं निराकरोति—

एतस्माच्च न जाग्रतस्तत्र भवेत् स्वाभाविकी कर्तृता -
यद्येषा स्वत एव किं न भवति स्वप्नेऽपि ते तिष्ठतः ॥
यत् स्वप्ने परिपश्यसि त्वमखिलं त्वन्मायया निर्मितं
कर्तृत्वादि न सत्यमत्र घटते कात्स्न्यनिमित्तव्यक्तिः ॥ ८३ ॥

एतस्मादिति । वक्ष्यमाणहेतोरित्यर्थः । चक्षुः मध्यमज्ञ-
प्रतिक्षेपसमुच्चयार्थः । एतस्मादित्युक्तं विशदयति-यद्ये वेति । अ-
ग्नौष्ण्यस्य यावदग्निरूपानुवृत्तिवत् कर्तृत्वादेरात्मनः स्वाभाविक-
त्वे यावदात्मस्वरूपं तदनुवृत्तिः स्यात् । न च माऽस्ति, स्वप्ने सत्यव्या-
त्मनि तदभावादित्यर्थः । ननुक्तहेतुरसिद्धो जाग्रतीव स्वप्नेऽपीदं क-
रोमीदं भुञ्ज इत्याद्यनुमत्तेनात्मनि तदापि कर्तृत्वादेः सत्त्वादित्यत
आह—यत्स्वप्ने इति । स्वप्ने यत्कर्तृत्वादि त्वं परिपश्यसि तद-
सिद्धं मायया निर्मितमिति सम्बन्धः । कात्स्न्यनिमित्तव्यक्तिः पर-
मार्थवस्तुचिन्तदेशकालमाधनमपत्तिः कात्स्न्यं तत्पूर्विका याऽभि-

व्यक्तिस्त्राहितत्वादित्यर्थः । स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तत इति वचनात्स्वशरीर एव स्वप्नस्तु दृश्यते, तत्र च वास्तवस्नानभोजनगमनाद्युचितदेशकालमाधनसपत्तेरसम्भवात्तदभावेऽप्यभिप्रेत्य तस्यैन्द्रजालिकसृष्टवस्तुवदनिर्वचनीयमायामात्रविनिर्भूतत्वान्मिथ्यात्वमावश्यकम् । तदुक्तम्—“मायामात्रं तु कात्स्न्येनानभिप्रेत्य स्वस्वरूपात्” इति । ततो न जागरितकर्तृत्वादेः स्वप्नऽनुवृत्तिरिति सिद्धमित्यर्थः ॥ ८३ ॥

कारस्त्वंशब्दस्यार्थान्तरं वदन्स्वप्नस्य सदभावेनासत्पत्वमाह—

कात्स्न्यं हीष्टमयाधनं न खलु तत् स्वप्नस्य जाग्रद्विषयायाधाद्वाधितमेव सत्यमिति चेन्नैवं विरोधान्मिथः ॥ सत्यत्वे न हि बाधितत्वघटना याधे च सत्यं कृतः सत्यं बाधितमित्यतीव पदयोः सम्यन्धिता दुर्घटा ॥ ८४ ॥

कारस्त्वं होति । भाष्यकारादिसंमत्यर्थो हिशब्दः । जाग्रद्विषया बाधादिति । यद्यपि सिद्धान्ते स्वप्नस्य मूलाज्ञानकार्यस्य जाग्रद्विषया भ्रमान्तररूपया सविज्ञाताविद्यानिवृत्तिरूपराधो न सम्भवति, तथापि रक्षानाममारोपितभुजङ्गस्यानन्तरोत्पन्नदण्डभ्रमेणैव जाग्रद्विषया स्वप्नदृष्टवस्तुनस्तदाप्यभावेन निश्चयेन तन्मिथ्यात्वनिश्चयरूपबाधनं तदधीनमभिप्रेत्य तथोक्तमिति द्रष्टव्यम् । अथ रथान् रथयोगान्पयः सृजत इति श्रुतेः । स्वप्नदृष्टस्य जाग्रद्विषया निवृत्तिमात्रं बाधशब्दार्थं मन्वानः शङ्कते—बाधितमेवेति । पूर्वोक्तमिध्यात्वानिश्चयं बाधमभिप्रेत्य परिहरति—नैवमिति । मिथो विरोधमेव प्रकटयति—सत्यत्व इति ॥ ८४ ॥

ननु माया तु प्रकृति विद्यादित्यादौ विषयादिसत्यवस्तुप्रकृतित्वेन मायास्वरूपनिश्चयान्स्वरूपकारेण च स्वप्नस्य मायामात्रत्वाभिधानात्सोऽपि जाग्रदुत्पत्त्यस्य भेदः, तथा च न तत्र रथा इत्यादिश्रुतिर्जाग्रद्विषयाभावपरोति न तस्यालीकत्वमित्याशङ्क्य लोकेऽनेर्वचनी-

याविद्याया एव मायापदार्थत्वाद्वैदिकमायाशब्दस्यापि तदर्थत्वाच्च-
त्कार्यविषदादेरप्यनिर्वचनीयत्वाज्जाग्रदस्तुनांऽपि न सत्यत्वम्, जा-
ग्रदस्वप्नयोर्मिथ्यात्वाविशेषेऽपि स्वप्नस्याविद्यातिरिक्तकारणजन्यत्वा-
त्प्रातीतिकत्वं ज्ञादिति बाधश्चोपपद्यत इत्यभिप्रेत्य वक्ष्यमाणमर्थनातं
मतिजानीते—

मायामेनां जागरे लोकसिद्धा

मुक्त्वा तद्वत् स्वप्नमायां विविच्य ॥

शक्तिव्याप्ती तत्र सिद्धे गृहीत्वा

मायासिद्ध जागरं साधयामाः ॥ ८५ ॥

मायामेनामिति । लोकसिद्धाम् पेन्द्रनालिकादौ प्रसिद्धा-
मुक्त्वा अविद्यामात्रतया मतिपाद्य स्वप्नमायां सूत्रकारोक्तस्वप्नमूल-
माया विविच्य अविद्यात्मतया निरूप्ये तत्राविद्याया स्वप्ने वा सिद्धे
वृद्धमपेक्षमूयोर्दर्शनाभ्यामवगते शक्तिव्याप्ती मायाज्ञानद्वय शक्ति
कार्यत्वादिहोत्रविद्याकारणकत्वेन व्याप्तिं च गृहीत्वाऽविस्मृत्य जा-
ग्रदवस्थागतं विषदादिष्वप्यपि मायासिद्धमविद्याकार्यं श्रुतियु-
क्त्यनुमानैरनुपपदेव साधयिष्याम इत्यर्थः ॥ ८५ ॥

तत्र तावदलोके मायायास्तमःशब्दिताऽविद्याऽभेदं साधयितुमु-
पक्रमते—

लोके हि मायाऽधिगता न माया ।

तमोऽतिरिक्ताऽस्ति निरूप्यमाणा ॥

व्याप्तिश्च शक्तिश्च निरूप्यमाणा

भविष्यतीहैव तु नेतरत्र ॥ ८६ ॥

लोके इति । लक्षणादिना निरूप्यमाणो माया नाऽविद्यावि-
लक्षणैश्वर्या निरूप्यमित्युच्यते वक्ष्यमाणत्वात् तस्या अविद्यामात्रत्वे
परित्याह—व्याप्तिश्चेति । तत्र अविद्यायाम् । तुर्यधारणे । इत-
रत्र सत्यरूपमायायाम् । न च भविष्यतीत्यनुपपदः ॥ ८६ ॥

ननु मणिमन्त्रौषधादिसत्यवस्तुमति पुरुषविशेषे लोके माया-
विशब्दप्रयोगनियमात्तद्विशेषणीभूतमायाऽपि सत्यभूतैवेत्याशङ्क्य सा
किं मन्त्रादिरूपमत्यवस्त्वेव तत्कृतः पुरुषशक्तिविशेषा वा, नाद्य
इत्याह —

मायाविनो न मणिमन्त्रमथौषधं वा
मायेति शक्यमिह वर्णयितुं कुतश्चित् ॥
सत्यं हि तत् सकलमिष्टमियं त्वसत्या
माया ततोऽन्यादिह किं चन वर्णनीयम् ॥ ८७ ॥

मायाविन इति । मायाशब्दस्य मण्यादिवाचकत्वे वाचका-
भावमभिप्रेत्य शङ्कते—कुत इति । वाचकाभावोऽसिद्ध इति परिह-
रति—सत्यं हीति । किं मण्यादीनां स्वस्वरूपेणैव मायाशब्दवा-
च्यत्वम् उत मिथ्याकार्यसन्नितरूपेण । नाद्यः, केवलमण्यादिसम्ब-
न्धावगमेऽपि तद्वति मायाविशब्दायोगात् । द्वितीयेऽपि प्राप्ताप्राप्त-
विवेकेनानिर्वचनीयमजतुरगादिकार्यमम्बद्ध एव मायाशब्दगोचर
इति तदेव मिथ्याकार्यं मायाशब्दवाच्यमुपेयम् । तस्य च स्वरूपेण
नानाजातियुक्तसैकशब्दवाच्यत्वायोगात्तादृशकार्यकल्पं तस्मिन्सर्व-
स्मिन्नुपादानतयाऽनुगममनिर्वचनीयमज्ञानमेव मायाशब्दवाच्यम् । त-
त्तादात्म्याद् यथादी मृदादिशब्दवत्तत्कार्यमायाशब्दः, तद्योगात्पुरुषे-
ऽपि मायाविशब्दो युज्यते इति न मन्त्रादिर्मायाशब्दार्थ इति
भावः ॥ ८७ ॥

पुरुषे शक्तिविशेषे मायेति पक्षमनूय मतिरिति—

सामर्थ्यमस्य मणिमन्त्रनिमित्तमस्ति
माया भविष्यति जनभ्रमहेतुरेया ॥
इत्युच्यते यदि तदप्यतिफल्गु कस्मात्
सामर्थ्यमप्यवितथं हि तदिष्टमस्य ॥ ८८ ॥

त्वात्कस्मादतिफल्यु नेति शङ्कते—कस्मादिति । तर्कं सामर्थ्य
कार्यानुरोधेनामस्य कल्पते किं वा सत्यम् । नायः,
त्वादिविधातापातात् अस्मादिष्टापत्तेश्चेयाशयेनाह—सामर्थ्यमिति ।
तदपीति सम्बन्धः । मिथ्याकार्यकल्पमपीत्यर्थः । अस्य
पुरुषस्य प्रतिवादिनो वा । द्वितीये कार्यस्यापि स-
त्यता स्यात्सत्यसामर्थ्याधीनकार्यस्यापि सत्यत्वनियमात्, ततश्च तत्र
मायाशब्दप्रत्ययानुपपन्नौ, भ्रमगोचर एव तयोः प्रमिद्वेति हि-
शब्दार्थः ॥ ८८ ॥

ननु काचकामल दिगन्तसामर्थ्यस्य सत्यत्वेऽपि तदधीनकार्य-
स्य मिथ्यात्ववत्पुरुषगणशक्तिविशेषरूपमावायाः सत्यत्वेऽपि तदधीनं
कार्यं मिथ्या । क न स्यादित्याशङ्क्य तर्हि दोषगणसामर्थ्यवत्पुरुषे सा
सहजा उत चक्षुरादौ भ्रमसामर्थ्यवदागन्तुकीति विकल्पोभयथाऽपि
दुर्निरूप्यत्वात्तस्याः सत्यत्वं निर्वहणमशक्यमित्याह—

न च शक्तिरस्य सहजा यदि वा
जनिताऽस्ति केन चिदिति प्रवतः ॥
परिपुष्कल स्वमतानिर्वहण
भवितु क्षम तदनिरूपणतः ॥ ८९ ॥

न च शक्तिरिति । दोषादावापि सत्यसामर्थ्यामप्रतिपत्ति-
समुच्चयार्थशब्दः । येन चिद् गुरुरूपेण पुरुषेण । पारपुष्कलं
पसद्वयेऽप्यवयवम् ॥ ८९ ॥

तत्रात्रकल्पस्य दुर्निरूप्यत्वमुपपादयति—

न च शुक्रशोणितसमागमने
न च गर्भजायिन इयं विदिता ॥

न च मातृगोनिविजरादुदरा

द्रवसर्पतो वहिरियं घटते ॥ ९० ॥

न च शुक्रेति । पुरुषस्य सृजो जन्मायावाचच्छक्रेः सृज-

त्वं तेच्छरीरेण सह जन्मेति वक्तव्यम् तत् किं गर्भाधानसमये शुक्रशो-
णितसंसर्गादेव भवति किं वा गर्भ एव करचरणादिमात्पण्डरूपपारि-
णामान्मातुरुदरादनिकष्टद्वारेण बाहिर्निर्गमनाद्वा ? न सर्वथापि, तत्तत्स-
मयानन्तरमेव मायाकार्यादर्शनेन तच्छक्तिकल्पकामावाव, तत्तत्त्वा-
सिद्धौ तस्या जन्मासिद्धौरेत्यर्थः ॥ ९० ॥

द्वितीये गुरुः किं शिष्ये मण्यादिक्रमेव समपर्यत्युत तद्द्वारा श-
क्तिविशेषमपि । आद्ये न त्वदिष्टशक्तिसिद्धिः । न द्वितीयः, मण्यादे-
रञ्जुमर्षादिमिथ्यावस्तुकारणत्वेन फलसमामर्षाज्ञानक्षोभकत्वेन मि-
थ्याकार्योपयोगोपपत्तौ पुरुषे शक्त्यादिकल्पकाभावेन तदयोगादित्य-
पिमेत्याह—

मणिमन्त्रमौषधमितीदृशकं

विरहस्य नापरमिहार्पयति ॥

पुरुषोऽपि कश्चिदत एवमिदं

परतोऽपि नास्य घटनामटाति ॥ ९१ ॥

मणीति । पुरुषो गुरुभूतोऽपरं सामर्थ्यमिह शिष्ये नार्पयतीति
सम्बन्धः । आगन्तुकी पुरुषशक्तिर्मायोति पक्षासम्भवमुपसंहरति—अत
एवमिति । इयं शक्तिरस्य पुरुषस्य घटनां सम्बन्धसम्भावनां
नाटाति न गच्छतीत्यर्थः ॥ ९१ ॥

ननु मायां तु प्रकृतिं विद्यात्, दैवी स्या गुणमयी मम माया
दुरत्ययेत्यादिवचनादिसिद्धा मायाशक्तिरीश्वरे तावदङ्गीकर्तव्या ।
न च साऽज्ञानमेवेति वाच्यम् । तस्य स्वाश्रयव्यामोहकत्वाद् भ्रान्ति-
विषयसदृशवस्त्वपेक्षयैव रज्ज्वादौ सर्पादिभ्रमहेतुत्वाच्च । ईश्वरमा-
या तु ततो विलसणा, न हि सा स्वाश्रयमीश्वरं मोहयति, यः सर्व-
ज्ञः सर्ववित् योनिं योनिमधितिष्ठत्येक इत्यादौ तस्य सर्वज्ञत्वमाया-
नियन्तृत्वश्रवणेन तन्मोहितत्वायोगात् । न च तस्या विषयुदादिभ्रम-
जनने तत्तदृशवस्त्वन्तरापेक्षाऽस्ति, न दकार्यस्य तस्याप्योवाह । सैव च
मन्त्राद्युपासितेश्वरपेरिता योगिममृतिजीववश्या सती इतरात्तन्मयतीति

सर्वत्र माया न जन्या ततो नोक्तदोष इति मायाऽविद्याभेदवादिन-
मेकदेशिनं प्रत्याह-

अन्यस्य विभ्रमकरी पुरुषस्य शक्ति-
राकारमन्यमनपेक्ष्य मनीषिता चेत् ॥
वाच्येह लौकिकजनव्यवहारभूमौ
मायागिरस्तदापि दुर्घटमिष्टदानेः ॥ २२ ॥

अन्यस्येति । स्वाश्रयादन्यस्येत्यर्थः । अन्यमन्यमनम् ।
आकारं भ्रमविषयाकारं तत्सदृशमिति यावत् । इहेत्येतद्विद्वन्तीति-
लौकिकेति । मायागिरो वाच्या मनीषिताऽमिषता चोदिति सम्ब-
न्धः । दूषयति-तदपीति । किमुक्तस्या मायाऽनिर्वचनीया उत
सत्त्वा, न प्रथमो घटते, आनिर्वचनीयस्य विद्यास्वरूपलक्षणत्वेन
मायाया अपि तथात्वे मायाऽविद्याभेदस्त्वदिष्टो न लभ्येत । न चा-
निर्वचनीयत्वाविशेषेऽपि स्वपरव्यामोहकत्वतदभावाभ्यां भेद इति
वाच्यम् । अविद्याया अपि द्विचन्द्रकेशोद्गादिभ्रमहेनोस्तन्मिथ्यात्व-
निश्चयवत् स्वाश्रये व्यामोहकत्वाभावात् । तदुक्तरीत्या मायिनां जी-
वानामीश्वरार्पिततद्दीयमाययेतद्व्यामोहकत्ववत्तत्वेन विषदादिसत्य-
त्वभ्रमहेतुभूतया तेषामपि व्यामूढत्वोपगमान्मायाया अपि स्वाश्रय-
व्यामोहकस्य समानत्वात् । एतेन कर्तुरिच्छया कार्यकरी माया,
अविद्या तु नैवमिति तद्भेद इति निरस्तम् । मायासोभकमन्त्रादिप्र-
योगवदविद्यासोभकालातचक्रभ्रमणदेरापि कर्तुरिच्छया निष्पाद्यमा-
नत्वात् । घुञ्जयायां मायायां तत्कार्यस्य तदनिच्छायावत्प्रविद्याकार्य-
वदुत्पद्यमानत्वाद्गुणमन्त्रापि कार्यस्येच्छा न तु विषयान्तरावपि तुल्य-
त्वात् । तत्प्रविद्यां वितर्ता हृदि यस्मिन्निवेशितो योगी मायामपेयाय
तस्मै विद्यात्मने नमः ॥ इत्यादिवचनान्मायाऽविद्ययोर्भेद एव युक्त
इति भावः ॥ २२ ॥

माया सत्येति द्वितीयकल्पमपत्तिद्वान्तप्रसङ्गेन दूषयति—

मायामयत्ववचनादखिलं मृषेति

यद् भाष्यकारवचनं तदसङ्गतं स्यात् ॥

प्रत्यक्षमुत्सृजसि कारणमन्यदन्यद्

यत्किञ्चिदानयासि कष्टमतः किमन्यत् ॥ ९३ ॥

मायामयत्वेति । मायायाः सत्यत्वे तत्कार्यस्यापि सत्यत्व-
मावश्यकं स्यात् , ततश्च मायैव सन्ध्ये सृष्टिर्न परमार्थगन्धोऽर्प्यस्ती-
त्यादिभाष्यकारवचनमप्रमाणं स्यात् । मायाकार्यस्यापि सत्यत्वे मा-
यामात्रं त्वितिसिद्धान्तमूत्रमप्यमङ्गतं स्यात् । सन्ध्ये सृष्टिगृह हीत्यु-
क्तपूर्वपक्षानिरासात् । कात्स्न्येनानभिष्यक्तस्वरूपत्वादिति सौत्रहेतु-
रपि विरुद्धः स्यात्, तस्यासत्यत्वेनैव व्याप्तत्वात् । मायायाः सत्यत्वे
तस्या ज्ञाननिर्वर्त्यत्वायोगाद् भूयश्चान्ते विज्ञमायानिर्गच्छः, मायामेतां
तरन्ति त इत्यादिवचनमप्यप्रमाणं स्यादिति भावः । किं च मायाद्र-
ष्टृणां तत्त्वविषयाज्ञानमनुभवसिद्धमस्त्येव, ततश्च तस्यैवान्वयव्य-
तिरेकाभ्यां दृश्यमानयोर्हेतुत्वशब्दवाच्यत्वयोः सम्भवे सति तदतिरि-
क्ता शक्तिः शक्तिमती वा माया न कल्पनीया कल्पकाभावाच्चदभा-
वेऽपि कल्पनेऽतिप्रसङ्गादित्याह—प्रत्यक्षमिति ॥ ९३ ॥

ननु सर्वज्ञेश्वरेऽज्ञत्वप्रयोजकाज्ञानासम्भवाच्चास्मिन् श्रुतिस्मृति-
प्रसिद्धा माया ततोऽन्यैव जगत्प्रकृतिरूपाऽभ्युपगन्त्येत्पाशङ्क्य चि-
न्मात्राश्रिताज्ञानस्य तदात्मकेश्वरे सत्त्वेऽपि तस्य सति स्वरूपाना-
वरकत्वाच्चज्ञत्वाद्यप्रयोजकाज्ञानमेवोक्तमायेत्यभ्युपगन्तुमर्हति, कृतम्
आतिरिक्तमायाकल्पनमेत्यभिप्रेत्य परिहरति—

अज्ञानमेव च भविष्यति शक्तिरेषा

सर्वप्रपञ्चजननी परमेश्वरस्य ॥

मायाश्रुतिस्मृतिवचोभिर्दीर्यमाणा

शक्तिग्रहो हि परविभ्रमहेतुशक्तौ ॥ ९४ ॥

अज्ञानमेव चेति । श्रुतिस्मृतवचोऽपि रूढीर्यमाणा सर्वप्रपञ्च-
जननी परमेश्वरस्य मायाशक्तिरेषाऽज्ञानमेव भविष्यतीति सम्बन्धः ।
न त्वतिरिक्तेति च शब्दार्थः । ननु मायाद्रष्टृणामनुभवसिद्धाज्ञानस्यै-
व मायात्वेन तदज्ञाने तेषु च मायामायाविशब्दप्रयोगः स्यादित्या-
शङ्क्यानादिबृहद्व्यवहारानुरोधेनेतरभ्रामकत्वाविशिष्टेऽज्ञाने मायाश-
ब्दस्य शक्तिग्रहात्पश्चात्तत्रैव तत्प्रयोगस्तथ तद्व्यवहारान्ते मायाविश-
ब्दप्रयोगो नाज्ञानमात्रे तद्व्यवहारे वा तयोः प्रयोग इति व्यवस्थो-
पपत्तेर्मेवमित्याभिप्रेत्याह-शक्तिग्रह इति ॥ ९४ ॥

ननु यूपाहवनीयादिशब्दवत् मायां तु प्रकृतिं विद्यादित्यादि-
वाक्ये मायाशब्दस्य प्रसिद्धार्थेनरपदसमभिव्याहारादलौकिकेश्वर-
शक्तौ जगदुपादाने सद्भक्तिग्रहसंभवात् स्वाश्रयातिरिक्तव्यामोहकत्व-
विशिष्टाज्ञानेऽस्य शक्तिग्रहकल्पना न युक्तेति, नेत्याह-

न च प्रसिद्धार्थपदान्तराणां

प्रयोगसांनिध्यवशेन शक्तिः ॥

ग्रहीष्यतेऽस्येति समञ्जसं स्या-

दलौकिके शब्द इदं हि युक्तम् ॥ ९५ ॥

न च प्रसिद्धेति । ननुक्तं यूपाहवनीयादिशब्दवदिति तत्रा-
ह-अलौकिक इति । लोके बृहद्व्यवहारे यूपादिशब्दप्रयोगाभावा-
त्तदर्थतिसद्भक्तिग्रहस्यासम्भवाद्भेदे भयुक्तयूपादिशब्दस्य सद्भक्तिग्रहं
विना तद्युक्तवाक्यस्याप्योपकृत्वात्तत्सद्भक्तिग्रहे चोपायान्तराभावा-
त्प्रसिद्धार्थपदसमभिव्याहार एव तदुपायो युक्त इत्यर्थः ॥ ९५ ॥

मायाशब्दे ततो वैषम्यमाह-

अयं तु मायेति न शब्द एव-

मलौकिको लौकिक एव तस्मात् ॥

पदार्थवाची जगति प्रसिद्ध-

स्तमेव चेदेऽपि स वक्ष्यतीह ॥ ९६ ॥

अयं त्विति । एवं यूषादिशब्दवत् मायेत्ययं शब्दोऽलौकि-
को न, किं तु लौकिक एवेति सम्बन्धः । तु किं त्वर्थः । तस्य लौ-
किकत्वे फलितमाह-तस्मादिति । इह मायां त्वित्यादिवाक्ये लौ-
किकवृद्धव्यवहारे प्रयुज्यमानमायाशब्दस्य परभ्रमहेत्वनिर्वचनीय एव
वस्तुन्युक्तविषया सद्भूतिग्रहाचपोरेव शब्दार्थयोर्वेदे प्रत्याभिधायमा-
नत्वात्तमर्थमादायैव वाक्यार्थमतीत्युपपत्तौ तत्र पृथक्सद्भूतिग्रहे प्रमा-
णप्रयोजनयोरभावात्तोऽयुक्तः, अन्यथा त्रीणादिशब्दानामपि त्वदु-
क्तविषया वेदे पृथक् सद्भूतिग्रहप्रमज्जादिति भावः ॥ ९६ ॥

ननुद्भिदादिशब्दानां लोके खनित्राद्यर्थवाचिनामपि वेदे उ-
द्भिदा यजेत पशुकामः, चित्रया यजेत पशुकामः इत्यादिप्रयोगेषु
लौकिकार्थपरित्यागेन कर्षविशेषनामधेयतदर्थत्वं निरूपितं प्रथमे
तन्त्रे ।

तथाहि-तत्र यजेतेत्यस्य यागेनेष्टं भावयेदित्यर्थे सति खनित्रा-
दिवाचकोद्भिदापदस्य न तावत्सामानाधिकरण्येनान्वयः उद्भिद्या-
गपदयोरेकार्थत्वासंभवात् । न चोद्भिदेति पदेन तद्वनेति विवक्षित-
त्वात्तदुपपत्तिरिति वाच्यम् । तथा सति मत्वर्थलक्षणाप्रसङ्गात् ।
नापि वैषाधिकरण्येन, तदा हिं दध्यादिवदन्यतः मास्यपागानुवादेन
गुणविधिर्वा स्यात्, सोमेन यजेनेतिवद्विशिष्टाविधेर्वा स्यात् । नाद्यः,
अधिकारान्तरस्थयाजिनाऽपूर्वपागोपस्थितेस्तदनुवादायोगेन तत्र गु-
णविध्यसंभवात् । नापि द्वितीयः, तदा हि उद्भिदस्ताध्ययागेन पशुं
भावयेदिति वाक्यार्थः स्यात्, स तु न संभवति, यागेन पशुं भावयेदि-
त्येतावतैवाधिकारविधेर्निराकाङ्क्षत्वाद्विशिष्टविषयत्वे गौरवात्, रक्त-
पटन्यायेन उद्भिदोऽपि वाक्यार्थप्रवेशे योग्यतानुसारेण उद्भिदा या-
गं यागेन च पशुं भावयेदित्येवान्वयः स्यात् । ततश्च सकृच्छ्रुते यागे
वाजपेयाधिकरणोक्तन्यायेन गुणविधानायोद्देश्यतया सिद्धत्वं
फले विधेयत्वादनुष्ठेयत्वम् उद्देश्यत्वादिवानुयत्वं विधानादेवा-

ज्ञातत्वं गुणसाध्यतया प्राधान्यं फलसाधनतया च गुणत्वम् इत्येवं
विरुद्धात्रिकद्रव्यापत्तिः स्यात् । सोमेन यजेतेत्यस्य तु द्रव्यविशिष्टा-
गोत्पत्तिविधित्वेनान्वयभेदाभावात्तत्र विरुद्धात्रिकद्रव्यापत्तिः, तस्मादुद्भि-
त्पदार्थस्य लोकासिद्धस्य खनित्रादेः कथमपि वेदवाक्यार्थेऽन्वयायो-
गाद्भिदत्यादिपदवत्समाभिव्याहृतकर्मनामधेयत्वकल्पनया वैदिकोद्भि-
दादिपदस्य तत्र पृथक् शक्तिरिति सिद्धम् । तथा मायाशब्दस्यापि
वेदे पृथगर्थवत्त्वमिति शङ्कते—

ननुद्भिदादेर्यदि नाम लोके

प्राप्तिरुपपत्तिरन्तरवाचकत्वम् ॥

तथापि भावार्थनिर्णीहितस्य

विजानते कर्माणि शक्तिमस्य ॥ ९७ ॥

ननुद्भिदादेरिति । भावार्थनिर्णीहितस्येति । भावा-
र्थवाचयानुज्ञातमानाधिकरण्येन त्याजितलौकिकार्थस्येत्यर्थः ॥ ९७ ॥

उक्तन्यायेन वैदिकोद्भिदादिपदस्य पृथगर्थवत्त्वमुपेत्य दार्ष्टा-
न्यिके मायाशब्दे ततो वैषम्यं वदन् परिहरति—

सत्यं न गत्यन्तरमस्ति तत्र

ततस्तथा निश्चितमत्र नैवम् ॥

मायागिरोऽज्ञाननिवेदनेऽपि

न का चिदत्रानुपपात्तिरस्ति ॥ ९८ ॥

सत्यमिति । अङ्गीकृतमेवाह—न गत्यन्तरमिति । तत्र
वैदिकोद्भिदादिपदे कर्मनामधेयत्वं विना लौकिकार्थार्पणेन वाक्या-
र्थप्रतिपत्त्युपयोगित्वं यतो नास्ति ततः कर्मनामतया वेदे पृथक्शक्ति-
त्वं निश्चितमित्यर्थः । मायाशब्दे वैषम्यमाह—अत्र नैवमिति । तत्र
हेतुः—मायागिर इति । अत्र माया तु प्रकृतिं विद्यादिसादेवा-
वये मायाशब्दस्य लोके तदर्थत्वेनावगतस्याज्ञानस्य निवेदनेऽपि न
का चिदनुपपात्तिरस्ति, तस्यानिर्वचनीयजगत्प्रकृतित्वयोग्यत्वादि-
त्यर्थः ॥ ९८ ॥

मायाशब्दस्य लौकिकाज्ञानार्थत्वे यद्यपि मायां तु प्रकृतिं विद्या-
दित्यत्र न का चिदनुपपत्तिः तथापि मायेन तु महेश्वरमित्यत्र साऽ-
स्त्येव सर्वज्ञादिरूपमहेश्वरस्याज्ञानित्वानुपपत्तेरित्याशङ्क्य स्वतः कृ-
त्स्यासद्वाद्भितीषाचिद्रूपेश्वरस्य जडप्रपञ्चजननानुकूलशक्तिरूपाज्ञान-
वत्त्वेऽपि तस्य तं प्रति जीववत्स्वरूपतत्त्वाधारकत्वाभावेनेश्वरस्याज्ञत्वा-
दिप्रसङ्गाभावस्यानेकत्र निरूपितत्वात्सर्वज्ञत्वाद्याविरोधप्रज्ञानाश्रयत्वे
न काचिदनुपपत्तिरित्याह—

अज्ञानं जडशक्तिमात्रवपुषा सर्वेश्वरस्येप्स्यते

सर्वज्ञत्वविरोधि तन्न च भवेदुक्तप्रकारेण नः ॥

सर्वज्ञेश्वरसंश्रया भवति सैवाज्ञानमाया श्रुतौ

तस्माद्बुद्धिदिवेति वर्णनामिदं वैषम्यदुष्टं तव ॥ ९९ ॥

अज्ञानमिति । मात्रचा सर्वेश्वरं प्रत्यक्षानस्य तत्त्वाधारकत्वं
निवारयति । श्रुतौ मायेनमित्यादेश्रुतौ सैव लोकमिद्धाज्ञानरूपा
माया सर्वज्ञेश्वरसंश्रया विवक्षिता भवतीति शेषः । वैदिकमायाश-
ब्दस्य लोकसिद्धार्थावेदनेऽनुपपत्त्यभावाच्चत्त्वोद्भिदादेपदसाम्योक्ति-
रयुक्तेति फालिनमाह—तस्मादिति ॥ ९९ ॥

ननु लोके मायाशब्दोऽज्ञानवाचीति कथं येन वेदेऽपि तदर्थः
स्यात्, न तावन्मायाविनोऽज्ञानं तदर्थः, नस्य विशेषदर्शनवतो भ्रमा-
भावेन तन्मूलाज्ञानायोगात् । पार्श्वस्थानां तद्विषयाज्ञानवत्त्वेऽपि तेषु
मायावित्त्वप्रमिद्धप्रमात्रान्मायाशब्दस्य तदज्ञानवाचित्वस्याप्ययोग
इत्याशङ्क्य द्रष्टृणां भ्रमोपादानभूताज्ञानमेव लोके मायाविनो मायेति
गीयते तच्च चिन्मात्राश्रयाविषयं मूलाज्ञानमेवेति गृह्यभिप्तान्धिः परि-
हरति—

मायाऽनिर्वचनीयमेव तु तमो मायाविनो गीयते

द्रष्टृणां भ्रमकारणं विषयता मायाविता तस्य तु ॥

तं हस्त्यादिविकल्पनाघटितचन्मूढाशया जन्तवो

रज्जुं सर्पतयैव तद्विरहितं जानन्त्यबुद्धत्वतः ॥ १०० ॥

मायाऽनिर्वचनीयमिति । एवेति तपसः सखत्वं वारयति ।
 तुरवधारणे तप एवेति तदर्थः । ननु मायाविनि व्याघ्रादिभ्रमकार-
 णमज्ञाने न तस्यास्ति किं तु द्रष्टृणामेव तत् , मायावी तु तद्विषय
 एव न तदाश्रयः, ततश्चान्याश्रिताज्ञानस्य मायात्वे तदनाश्रयः स
 कथं मायावी स्यादित्युक्ताभिसन्धिमजानतः शङ्कामद्रीकृतैकदेशि-
 भिरुक्तं परिहारमाह-विषयतेति । तुरवधारणे । तस्याज्ञानस्य वि-
 षयतैव मायाविता न तदाश्रयत्वं लोके मायाद्रष्टाभिरज्ञात एव पुरुषे
 मायाविशब्दप्रयोगमत्वयनियमादेत्यर्थः । पुरोऽवस्थितस्य मायावि-
 नस्तैरज्ञातत्वेमेव कथमित्याशङ्क्य तस्यान्यथा तैर्दृश्यमानत्वाद्यथावद-
 ज्ञातत्वं वज्ज्वादाविव कल्पमित्याह-तं हस्त्यादीति । व्याघ्रादि-
 दादिपदार्थः । हस्त्यादय एव विकल्पना विविधरचनास्तिष्ठास्तद्व्य-
 त्तिवत्तद्भावमापन्नवज्जानन्तीति मन्वन्वः । वतिना सूचितं स्पष्ट-
 यति-तद्विरहितमिति । वस्तुतो हस्त्यादिभावरहितं तं मायावि-
 नं तदात्मना भ्रान्त्या यतो जानन्ति ततस्तस्य याथातथ्येनाज्ञातत्वं
 मावश्यकीमिति तदेव तस्य मायावेत्वमित्यर्थः ॥ १०० ॥

ननु सूर्यादौ नभोगतत्वेन यथावत्प्रतिभासमानेऽज्ञातत्वाभावेऽ-
 पि जलादिगतत्वादिरूपेण प्रतिबिम्बभ्रमदर्शनान्न भ्रमाधिष्ठानस्या-
 ज्ञातत्वं निषर्तं, तथा च कथं तेन मायावेनोऽज्ञातत्वमिद्विरतिपाशङ्क्य
 सोपाधिकभ्रमाणामुपाधिमतैवदाधिष्ठानतत्त्वबोधोपनिवर्त्यत्वामावेऽपि
 निरुपाधिकभ्रमाणं निषेगेनाधिष्ठानतत्त्वबोधोपनिवर्त्यनं तदज्ञातत्वा-
 धीनत्वं नियतमेव मायाविगोचरहस्त्यादिभ्रमस्योपाधेरनिरूपणान्निरू-
 पाधित्वे न विवाद इत्यभिप्रेत्य तस्याधिष्ठानतत्त्वबोधोपनिवर्त्यत्वमुपपा-
 दयति—

सम्यग् ज्ञानफलं तं विरहितं हस्त्यादिभिर्मिर्त्यक्षणे
 जानीयुस्तदनन्तरं न स भवेद्दस्त्यादियुक्तः पुमान् ॥

तेनास्मत्तम एव तत्र विषये मायाऽस्तु मायाविनः

। सोऽज्ञातो ययमज्ञकोटिपतिता मायी स तेनोच्यते ॥ १०१ ॥

सम्पग्ज्ञानेति । मायाविना मन्त्राद्युपमंहारे कृते द्रष्टृणां ने-
 प्रादिप्रतिबन्धाभावादपतिवद्संनिकर्षादियममुक्तो मम रयहस्त्यादिरू-
 प इति तं मायाविनें यदा तत्त्वतो जानीयुः पार्श्वस्थास्तदनन्तरं तेषां
 पूर्ववत्तद्गोचरभ्रमाभावात्स तत्त्वबोधयोग्य इत्यर्थः । तत्त्वबोधनिवर्त्य-
 भ्रान्त्यधिष्ठानस्थाज्ञानविषयत्वनियमे फलितमाह—तेनास्मादिति ।
 येन मायाविगोचरमज्ञानं द्रष्टृणां सिद्धं तेनेत्यर्थः । तत्र विषये तद्वि-
 षयमिति यावत् । उभयसम्बन्ध्यज्ञानस्य मायात्वे कथं तद्विषयस्यैव
 मायावित्त्वं न तदाश्रयस्येत्याशङ्क्य तदाश्रयस्याज्ञत्वभ्रान्तत्वादिमतो
 मायावित्त्वस्य काप्यदर्शनादज्ञत्वादिरहितस्य तद्विषयस्य लोकवेदयो-
 र्मायावित्त्वेन व्यवहाराच्च स एव तथोच्यते इति निगमयति—सोऽ-
 ज्ञात इति ॥ १०१ ॥

एवमज्ञानात्मकमायाया आश्रयविषयभेदमङ्गीकृत्य तद्विषयस्यैव
 मायावित्त्वं पदेकदेशिनोक्तं तदाक्षिपति—

नन्वेवं सति रज्जुखण्डलकमप्यज्ञातमज्ञानिभि-
 र्मायावीति गिराच्यतां न तु तथा लोके प्रसिद्धिः कश्चित् ॥
 तेनाज्ञातविलक्षणत्वमुचितं मायाविनो लौकिका
 मायावीति पुमांसमेव निपुणं येनाहुरत्यादरात् ॥ १०२ ॥

नन्वेवमिति । अज्ञानविषयस्य मायावित्त्वे सतीत्यर्थः । ख-
 ण्डलकं खण्डः । अपिशब्दः स्याणुत्वेन भ्रमविषयपुरुषसमुच्चयार्थः ।
 उच्यताम उच्येत । प्रसिद्धिर्व्यवहारः । येनाज्ञातत्वमतिप्रसिद्धिं तेन
 मायाविनो मायावित्त्वस्याज्ञातविलक्षणत्वम् अज्ञातत्वादन्यत्वमेव व-
 क्तुमुचितमित्यर्थः । मायामयहस्त्यादिमावं विना तटस्थतया स्वरूपे-
 ण दृश्यमानेऽपि नेरेऽज्ञातत्वरहिते मायावित्त्वं येन तेनापि नाज्ञातत्वं
 मायावित्त्वमित्याशयेनाह—लौकिका इति ॥ १०२ ॥

एवमेकदेशिप्रते, पूर्वपक्षिणा दूष्यते स्वाश्रयं प्रकटयन्माह सि-

जान्ती—

नैवं भ्रान्तिनिमित्तकारणमयं संशुद्ध सर्वक्षणे
मन्त्रादिप्रचुरं प्रयत्नजनितं तज्जीवनो वर्तते ॥
तेनात्रैव तु लोकरूढिरभवन्मायावितागोचरा
यद्ब्रह्मण्यताप्रसिद्धिरभवन्मुक्त्वा परित्राजकान् ॥१०३॥

नैवमिति । यथैकदेशिनोक्तं नैवं किं तु शुद्धचिन्मात्राश्रयविष-
यं मूलाज्ञानमेव लोकेऽपि माया, सर्व लौकिकमायोपादानं, तदधीना-
हत्वादिरहितः परमेश्वर एव तयाऽज्ञानं भ्रामयन्मन्त्रं मुखपो माया-
वीति भावः । तर्हि कथं लोके जीवविशेषे मायावित्त्वप्रसिद्धिरसाश-
ङ्क्य मायाक्षोभकमन्त्रादिप्रयोक्तुस्तत्कार्षोत्पत्त्यादौ स्वातन्त्र्यात्तत्कृ-
तव्यामोहामावाद्य मुख्यमायाविसदृशत्वादज्ञानमुरूपस्य तस्मिन्मुख्य-
बल्लोके मायावित्त्वव्यवहारो न तस्यामूढेऽपि सम्भवेत्याह—भ्रान्तिनि-
मित्तैति । अयं मतारकः पुमान्मन्त्रादिप्रचुरं मन्त्रौषधादिमयानं प्र-
यत्नजनितं यत्नेन प्राप्तं, प्रयत्नगुणितमिति पाठे तेन वर्धितं प्रतिघातर-
हितमिति यावत् । एतादृशं भ्रान्तिनिमित्तकारणं संशुद्धं तज्जीवनस्त-
द्रूपजीवनोपायवानयं सर्वक्षणे वर्तते इति सम्बन्धः । तेन मायया स-
होक्तसम्बन्धविशेषेण, तुल्यदोऽवधारणार्थोऽनेन सम्बन्धते । अत्र मा-
याक्षोभके पुंनि मायावितागोचरा लोकरूढिर्मायाविशब्दस्यायं मु-
ख्योऽयं इति लोकप्रसिद्धिरभवदित्यर्थः । ननु मायाविशब्दस्य यौ-
गिकत्वाद्योगस्य मायासंबन्धस्य द्रष्टृत्वापि मन्त्रात्कथं तत्क्षोभक एव
तत्प्रयोगमस्यमायाविताशङ्क्य सामर्थ्याविशेषेऽपि पूर्वपूर्वप्रचुरमयोगप-
त्त्यववशादेकैव तां भवतो नान्यत्रेत्येव दृष्टान्तेनाह—यद्वदिति ।
यत्र परित्राजका अपि विवक्षितास्तत्र केवलब्राह्मणशब्दात्तदमाप्ति-
रिति परित्राजकशब्दस्यापि प्रयोगदर्शनात्केवलब्राह्मणशब्दात्परि-
त्राजकप्रसिद्धिर्यथा नेत्यर्थः । यद्वा अज्ञातमुख्यानां गौणे मुख्यव्य-
वहारे दृष्टान्तमाह—यद्वदिति । अमीनं च मौनं च निर्विघाय वा-

क्षणः स ब्राह्मणः ।

शिक्षा ज्ञानमयी यस्य उपवीतं च तन्मयम् ।

ब्राह्मण्य सकलं तस्य इति ब्रह्मविदो विदुः ॥

इत्याद्युक्तान्ब्रह्मविदः परिव्राजकान्मुख्यब्राह्मणान्विहाय शिक्षा-
दिमत्स्वेव तत्प्रसिद्धिवदीश्वरं मुख्यं मायाविनं विहाय लोके माकृ-
तेषु परभ्रामकेषु मायावित्त्वप्रसिद्धिरित्यर्थः ॥ १०३ ॥

एवं, मायाऽविद्ययोरभेदं तत्र साधकामात्रं चोपपाद्य तदनुवा-
देन फलितमाह—

एवं तावल्लोकसिद्धा न माया

मिथ्याज्ञानाद्विद्यतेऽनश्च नत्र ॥

शक्तिव्याप्तिप्रत्ययौ वर्णयित्वा

वेदाल्लिङ्गाच्चान्यमायात्वसिद्धिः ॥ १०४ ॥

एवं तावदिति । लोकसिद्धमायातत्कार्ये अविद्यातत्कार्या-
भ्यां न भिद्यते इत्यर्थः । चोऽवधारणे । तत्र लोके मायाशब्दस्यावि-
द्यायां शक्तिप्रत्ययं यन्मायाकार्यं तदविद्याकार्यमिति व्याप्तिप्रत्ययं च
निर्वर्त्य वैदिकमायाशब्दाद्विद्यदादिद्वैतप्रकृतेस्तत्कार्यद्वैतस्य च कार्य-
त्वलिङ्गान्मिथ्यात्वं साधयेदित्यर्थः ॥ १०४ ॥

शुक्त्याद्यज्ञाने मायात्वप्रसिद्ध्यभावात्कथं तयोरभेद इत्याशङ्क्य
तथापि नाज्ञानादन्यत्र तत्प्रसिद्धिः मूलाज्ञानस्यैवोक्तरीत्या तथा प्र-
सिद्धत्वादित्याशयेनाह—

जाग्रद्भूमौ या प्रसिद्धेह माया

सा निर्णीता तावदज्ञानमेव ॥

तस्यां शक्तिव्याप्तिविज्ञानासिद्धे-

र्विज्ञातव्या सैव वेदानुमानात् ॥ १०५ ॥

जाग्रद्भूमाविति । ततश्च जाग्रत्पञ्चस्य मायाकारित्वश्रुते-
रुक्तविषया तन्मिथ्यात्वसिद्धिरिति फलितं निगमयति—तस्यामि-
ति । इन्द्रैकवद्भावाद्देदानुमानादित्येकवचनम् ॥ १०५ ॥

यदि मूलाज्ञानमेव माया तर्हि स्वप्नस्य श्रुतिरिति वाध्यमानस्य तत्कार्यत्वायोगात्कथं तत्र सूत्रकारस्य मायामात्रत्वव्यपदेश इत्याशङ्क्य श्रुक्तिरजतादिवत्स्वप्नस्य किञ्चिदवच्छिन्नचैतन्याज्ञानकार्यत्वस्य वक्तुमशक्यत्वाज्जाग्रद्वत्पूर्णान्धेवाध्यासाच्चदृशमूलाज्ञानकार्यत्वमेव तस्यावश्यमुपेयम् । अत एव तस्य जाग्रत्प्रत्ययेन न सविलासाविद्यानिवृत्तिरूपो बाधो भवति किं तु मिथ्यात्वनिश्चयमात्ररूपः स च प्राप्तिद्वयाकार्येऽपि समानः, तथा च स्वप्ने सूत्रकारस्य मायामात्रत्वनिर्देशो युक्त एवेत्याशयेनाह—

स्वप्नेऽप्येवं स्वप्नदृष्टमोहमात्रा-

दन्या का चित्त प्राप्तिरुदाऽस्ति माया ॥

तत्रैवायं सूत्रकारस्य तस्मान्

मायाशब्दो वर्तते त्रापरत्र ॥ १०६ ॥

स्वप्नेऽपीति । तदुपादानभूताऽपीत्यर्थः । शुद्धचैतन्याज्ञानं मोहमात्रशब्दार्थः । अवच्छिन्नचैतन्यगोचराज्ञानमन्यपदार्थः । तस्माच्च त्रैवेति संबन्धः ॥ १०६ ॥

मोहमात्रं तत्रेत्युक्तम् । तथापि स्वप्नदृष्टुर्णामूढत्वादप्यस्य च तत्र भ्रामकस्यादर्शनात् सूत्रकारः केनाशयेन तत्राविद्याशब्दं विहाय मायाशब्दं प्रायुङ्क्तेति वीक्ष्यायां तद्वाशयमाह—

शक्तिव्याप्तिप्रत्ययौ कारयिष्यन्

स्वप्ने स्थित्वा प्रत्यगज्ञानमात्रे ॥

मायावाचा लोकवत्सूत्रकारो

चेदं लिङ्गं बोधनेतुं प्रवृत्तः ॥ १०७ ॥

शक्तिव्याप्तीति । सूत्रकारः प्रत्यगज्ञानमात्रे स्वप्ने स्थित्वा तमाश्रित्य शक्तिव्याप्तिप्रत्ययौ कारयिष्यन्मायाशब्दस्याज्ञाने शक्तिं मायामपत्वालिङ्गस्य दृश्यत्वकार्यत्वादेराविधकत्वेन व्याप्तिश्च लोके प्रादश्यन् लोकवर्त्तितदस्वप्नादिवजाग्रत्प्रत्ययश्चस्याविधकत्वेमा-

यामात्रमित्यादिदृश्यत्वादिलिङ्गं च मानतया षट्पितुं मायामात्रत्वम-
तिज्ञया स्वप्ने निरूपेतवानित्यर्थः ॥ १०७ ॥

एवमाविद्यकत्वेन लोकासिद्धस्वप्ने सूत्रकारस्य मायामयत्वनि-
र्देशसामर्थ्यान्मायाऽविद्ययोरभेदमुपपाद्य मायायामज्ञानाभाधारणधर्म-
प्रतिपादकभगवद्वचनमायध्यादापि तयोरभेदे विमर्तिर्न कर्तव्येत्याह
श्लोकत्रयेण । तत्र प्रथमं चिदात्मनस्त्वावारकत्वमविद्यालक्षणं माया-
यामपि भगवतोक्तं तादृजानतां तयोरेकत्वनिश्चयोऽवश्यमावीद्याह—

अज्ञानमावरणमावरणं च माया
सर्वेश्वरेण हरिणा दृढमभ्यधापि ॥

चैतन्यवस्तुन इति प्रतिपद्यमाना-

स्तरत्वं तदेकामिति निश्चयतः प्रतीतिः ॥ १०८ ॥

अज्ञानमावरणमिति । चैतन्यवस्तुन आवरणमिति संव-
न्धः । तदभिधानं प्राकृताभिधानवन्न मन्तव्यमित्याशयेनोक्तं सर्वेश्वरे-
णेति । दृढं कुतर्कैरन्यथा कर्तुमशक्यं यया स्यात्तथेत्यर्थः । तदभिधा-
यकं भगवद्वचनं तृतीयपद्ये वक्ष्यति । तन्मायाऽविद्यात्मकं तत्त्वं स्व-
रूपम् एकमभिन्नं स्वप्रकाशप्रत्यगभिन्नवस्तुनोऽनिर्वचनीयाज्ञानव्यति-
रेकेणावरणासंभवात्तदावारकत्वेन भगवतोक्ता माया अज्ञानमेवेति
निश्चिनुम इत्यर्थः ॥ १०८ ॥

किं च तत्त्वज्ञानैकनिवर्त्यत्वस्यानिर्वचनीयाज्ञानादन्यत्रासंभवा-
त्तदप्यज्ञानस्यैव लक्षणं तच्च मायायामपि भगवतैवोक्तं, ततोऽपि त-
योरभेदः श्रद्धया ग्राह्य इत्याह—

ज्ञानं निवर्त्तकमपि द्वितयस्य तस्य

गीतागतः करुणया भगवानुवाच ॥

तेनापि तत्त्वमिदमेकामिति प्रतीति-

रानीयते कपितलचणतुल्यभावात् ॥ १०९ ॥

ज्ञानं निवर्त्तकामिति । तस्य मायाऽज्ञानात्मकस्य । द्वितय-

स्य भ्रमादवगतस्य । गीतागतो भारतसारंभूतेगीतायां प्रवक्तृत्वेन प्र-
वृत्तः प्राकृतवत् रुगात्याद्यर्थं भट्टतिशङ्कां निवारयितुं करुणयेत्यु-
क्तम् । तेनापीत्यस्य कथितेत्यनेन सम्बन्धः । तेन भगवद्भवेन ।
इदम् मायाऽविद्यात्मकम् । तत्त्वं स्वरूपम् । एकमभिन्नम् ॥ १०९ ॥

कानि तानि भगवद्भवनानि यैर्मायाऽज्ञानयोस्तच्चावारकत्वं त-
त्त्वबोधनिवर्त्यत्वं चोक्तमिति वीक्षायां तानि निर्दिशति—

नाहं प्रकाश इति तावदनेन माया-
ऽज्ञानेन चावृतमित्यतिरदप्यभाणि ॥

मामेव ये तु परमं पुरुषं प्रपन्ना

ज्ञानेन तु प्रभृतिना च घिया निष्ठासिः ॥ ११० ॥

नाहं प्रकाश इति । नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमापाप्तमावृत
इत्यनेन मायावारकत्वेनाभाणि । एवमज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यति
जन्तव इत्यनेनाज्ञानमप्याधारकमभाणि, तेन चिदात्मतत्त्वावारकत्वमु-
पयोः समानमित्यर्थः । एवं मायाऽज्ञानयोस्तत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वप्रतिपा-
दकं भगवद्भवनं दर्शयति—मामेवेति । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेनां
तरति त इत्यनेन मायाया ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यत्वमुक्तम् । न चानेन व-
चनेन भक्त्या मायातरणमात्रं न तु तत्त्वबोधाच्चिद्विद्वच्चिरिति वा-
च्यम् । ज्ञानी स्वात्मैव मे मतमित्यादिवाच्यशेषे ज्ञानस्यैव प्रशमादर्श-
नेन प्रपद्यन्ते इत्यनेन तस्यैव विवासितत्वात् । मायाया मुख्यतरणासंभवे-
न तरति ब्रह्मइत्यामियादिवत्तरन्तीत्यनेन तन्निष्ठेचेरेव विवासितत्वा-
त् । ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मन इत्यनेनाज्ञानस्यापि ज्ञा-
ननिवर्त्यत्वमुक्तमिति तदप्युपयोस्तुल्यमित्यर्थः ॥ ११० ॥

ननु सर्वदाज्ञानपदस्यनया ज्ञानाभाव एवोच्यते । सच परिशेषा
चत्वागभाव एव, माया च भावरूपा कथं तदभिन्ना स्यादित्याद्यह्य अ-
र्थासुरादिपदानां धर्मादिविरुद्धभावरूपदुरितादिप्रतिपादकत्ववदहा-

नपदस्यापि ज्ञानविरुद्धभावरूपमायाप्रतिपादकत्वापेक्षेर्नामित्याह—
ज्ञानस्य प्रागभावादपरमाभिहितं प्रत्यगज्ञानमेत-

त्संसारव्याधिवीजं कथितनयवशादेव बुध्यस्थ बुद्ध्या ॥

ज्ञानेनाज्ञाननाशङ्कयति भगवानेव गीतागतः स-

न्न ज्ञानात् प्रागभावक्षय इति घटते तत्क्षये तत्प्रसूतेः १११॥

ज्ञानस्येति । किं च तत्त्वज्ञाननिवर्त्यतया श्रुतमंशारस्यानि-
र्वचनीयं प्रत्यगज्ञानमेवोपादानमित्यनेकथा मानयुक्तिवन्नेनोपपादितं
ततोऽपि न तदभावरूपमित्याह—प्रत्यगज्ञानमिति । किं च सर्वज्ञः
श्रीहारेरेव ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मन इत्यनेनाज्ञाननाशो
हेतुं ज्ञानं कथयति स्म, तदज्ञानस्य ज्ञानप्रागभावत्वे नैव घटने । ज्ञा-
नस्य स्वप्रागभावनाशरूपतया तद्धेतुत्वायोगात् । येषां मते प्राग-
भावनाशः प्रतियोगिनोऽन्यइत्यभ्युपगमस्तेषां सोऽनुपपन्नः ज्ञानमा-
गभावस्य तदन्यनाशस्य प्रागभावात्मत्वानुपपत्तेरागन्तुकनाशप्राग-
भावोऽन्योऽभ्युपेयः स्यात्तत्र तस्याप्यन्यो नाशस्याप्यन्यः प्रा-
गभाव इति मानहीनप्रागभावतन्नाशानवस्थादोषमज्ञात् । किं च
तन्मते ज्ञानमामन्यैव तदन्यनाशोत्पत्त्ययोगाज् ज्ञानमेव स्वप्रागभा-
वनाशहेतुर्वक्तव्यः स न सम्भवति ज्ञानस्य स्वप्रागभावसमये जन्मा-
सम्भवात्तन्नाशसमयोत्पन्नस्य तद्धेतुत्वायोगाच्च तन्नाशानन्तरमेव ज्ञा-
नजन्म वाच्यं, ततश्च पश्चाद्भाविज्ञानस्य पूर्वभाविनाशहेतुत्वं सुतरा-
मनुपपन्नमिति ज्ञानप्रागभावरूपाज्ञानस्य कथमपि भगवदभिहितज्ञान-
निवर्त्यत्वासम्भवात्तन्निवर्त्यमज्ञानं भावरूपमेवोपेयमित्यभिमेत्याह—
ज्ञानेनेति ॥ १११ ॥

उक्तविधया मायाया अज्ञानात्मत्वे सति स्वप्नावस्थागतकर्तृत्वा-
दिप्रपञ्चस्य सूत्रोक्तं मायामात्रत्वमज्ञानमात्रत्वमेव ततस्तन्मिथ्यात्वमि-
द्विरिति फलितमाह—

मायामात्रमतः समस्तमभवत् स्वप्ने प्राप्तिद्वंद्वं दृशः

कर्तृत्वादि तमोमयं वितथमेवाज्ञानमात्रं यतः ॥ . . .

तस्माज्जागरितेऽपि नैतदभवत् स्वाभाविकं यत् पुन-
स्तादृक्षं तव सर्वदैव तु भवेत् स्वप्नेऽपि चैतन्यघत् ॥११२॥

मायामात्रमिति । अतो मायाया अज्ञानत्वाद् दृशो दृगा-
त्मनो यत्स्वप्ने समस्तं कर्तृत्वादमायामात्रं मेतिद्धमभवत्तत्तपोमयं
वितथमेवेति सम्बन्धः । तद्दृष्टत्वादीनामवस्थोपाधिधर्माणां व्यभि-
चारेऽपि न तदस्यरूपस्य सर्वत्राव्याभिचाराद्याभिचारित्वम् । एवं
सति तस्य कुनस्तत्र व्यभिचार इति भावः । स्वाभाविकत्वं बाधकमा-
ह-यत्पुनरिति । तादृशं स्वाभाविकम् । कर्तृत्वादेः स्वाभाविकत्वे
स्वप्नेऽप्यनुवृत्तिः स्यात्, चैतन्यवदित्यर्थः ॥ ११२ ॥

कादाचित्कमपि स्वाभाविकमस्तु एकामयद्वयगतस्तत्त्वश्यामत्व-
वदिति चेन्न । विकारिणि तस्य संभवेऽपि कूटस्थात्मन्यसंभवा-
दित्याह—

सत्यप्यलुप्तमिति यत्रापि नास्ति कर्तृ-

भोक्तृप्रमातृमुख्यमन्यदपीह किं चित् ॥

जाग्रदशाऽवगतमप्यखिलं न तत्ते

स्वाभाविकं भवितुमुत्सहते विरोधात् ॥ ११३ ॥

सत्यपीति । न यलुप्तमिदृशस्यागन्तुकं कर्तृत्वाद् सहजं
स्यादित्यर्थः । हेनोरदृष्टत्वे फालिगमाह-अप्यखिलमिति । तद-
खिलमपि ते स्वाभाविक परमार्थमद्भुतं नोत्सहते इति सम्बन्धः ।
अप्रयोजकत्वमाशङ्क्याह-विरोधादिने । सतोऽपि व्यभिचारित्वे
तस्य कदा चिदसत्त्वं स्यान्न च तत्संभवति सत्त्वासत्त्वयोरेकत्वे वि-
रोधात् । तदुक्तं श्रीकृष्णेन—

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ॥ इति ।

तस्माद्व्यभिचारि सर्वमनिर्वचनीयमेवेत्यर्थः ॥ ११३ ॥

किं चासन्नाभिघ्नयोगवाद्वादिभ्यर्द्धमपिभावानुपपत्तेस्तत्त्वत्व-

वादिना तपोरभेदोऽपि बाधो वक्तव्यः, ततश्चकस्यानुवृत्तावपर-

एष व्यावृत्तिर्दुर्व्यतिरेकं सद्यष्टान्तमाह—

स्वाभाविकी ह्युतमुजः खलु नोष्णना तं
जातु प्रमुञ्चति न तामपि जातवेदाः ॥

एवं भवन्तमपि जागरितोपलब्धं

स्वप्ने भवानपि च जागरितं न मुञ्चेत् ॥ ११४ ॥

स्वाभाविकीति । जागरितोपलब्धं कर्तृत्वादि स्वप्ने न
मुञ्चेदित्यनुपङ्गः । मुञ्चति च, तस्मात्कर्तृत्वादेरात्मनश्च धर्मधर्मिभा-
षो न वास्तव इति शेषः ॥ ११४ ॥

ननु स्वप्नेऽपि जागरितवदेव व्यवहारदर्शनाज्जाग्रत्कर्तृत्वादि मु-
ञ्चतीति कथमुक्तमित्याशङ्क्य तदुपपादयति—

स्वप्ने न जागरितमस्ति मृपात्वहेतोः

स्वप्नस्य सत्यमिति जागरितं वदन्ति ॥

स्वप्नस्य बाधनबलादमृतत्वमुक्तं

तस्माच्चिदेव तव रूपमतोऽन्यदार्त्तम् ॥ ११५ ॥

स्वप्न इति । स्वप्नस्य मृपात्वहेतोस्तद्विलक्षणजाग्रत्कर्तृत्वा-
दि न तत्रास्तीत्यर्थः । ननु मिद्धान्ते जागरितस्यापि मृपात्वात्कथं
स्वप्नवैलक्षण्यं तस्येत्यत्र आह—सत्यमितीति । जागरितोपलब्धव-
स्तुनामनिर्वचनीयत्वे समानेऽप्यविद्यातिरिक्तदोषाजन्यतया स्वोचि-
तार्थक्रियासामर्थ्यरूपव्यावहारिकमत्यस्य नियतान्वयव्यतिरेकवि-
धिनिषेधशास्त्रसिद्धस्यौपनिषदात्मनस्वसाक्षात्कारात्माग्नौ बाधाभावा-
त्तत्सत्यत्वं जाग्रत्कृतदुरितध्वंसाय प्रायश्चित्तविधायका धर्मशास्त्रका-
रा वदन्ति । स्वप्नस्य तु निद्रादिदोषजन्यस्य प्राकृतैरपि मिथ्या-
त्वेन निश्चितस्योक्तविपरीतत्वादनृतत्वमेव रज्जुमर्षादितुल्यं मृत्रका-
रादिभिरुक्तम् । -तत्र च स्वप्नप्रपञ्चस्य जाग्रदुपलब्धत्वादन्यत्वात्स्वप्ने
न तदनुवृत्तिरित्यर्थः । दृग्दृश्ययोरनुवृत्तिव्यावृत्तिप्रतिपादनफलमा-
ह—तस्मादिति । रूपं वास्तवस्वरूपम् । आर्त्तं नश्वरं-तत्त्वधीवाध्य-
मिति यावत् ॥ ११५ ॥

जाग्रदवस्थागतस्यापि मृषास्वे तद्गतश्रुतेरपि तथात्वाद्वाप्यधू-
मादेरेव तत्सम्भवो धो न स्यादित्याशङ्क्य सूचकश्च हि श्रुतेरिति-
सूत्राभिप्रेतं परिहारमाह—

स्वप्नोपलब्धमखिलं वितथं तथापि

तत्सूचयत्यवितथं परमार्थवस्तु ॥

जाग्रद्दशावगतमप्यनृतं तथापि

तद्वत्तदप्यवगतिक्षममेव भूम्नः ॥ ११६ ॥

स्वप्नोपलब्धमिति । तत्स्वप्नोपलब्धं कुञ्जरारोहणादि अ-
वितथं स्वप्नमाप्तवद्वापरहितम् । परमार्थवस्तु अर्थक्रियासमर्पणवस्तु
तदपि जाग्रद्गतमनृतमपि श्रुत्याचार्यादि । मिथ्यात्वाविशेषेऽपि तत्स्व-
मादिवाक्यस्य सर्वथा विषयावाधात्तरावेदनसामर्थ्यात्तत्र बोधहेतु-
त्वं घटने, न तथाऽन्यस्य, तादृशस्य श्रुत्यादिवाध्यत्वादिति
भावः ॥ ११६ ॥

ननु जाग्रदस्वप्नयोर्मृषास्वे कथं तयोः पूर्वोक्तं वैषम्यं भवेत्,
यद्यविद्यातिरिक्तनिद्रादिदोषजन्यत्वात्स्वप्नस्य मातिमासिकत्वं तद्-
दोषापगमे वापश्चोपपद्यते, जागरितस्य तदभावाद्वावहारिकत्वेमिति
वैषम्यमुच्यते, तर्हि यावन्निद्रा तावत्स्वप्न एव स्यादिति सुषुप्तिर्न
स्यात्, स्वप्नवैचित्र्यं च न स्यात्तद्धेतोर्निद्राया एककृतत्वादित्याशङ्क्य
स्वप्नस्यापि सुखदुःखपर्यवसायितयाऽदृष्टाध्यत्वस्यावश्यकत्वात्स-
त्यामपि निद्रायां तदुपरमे स्वप्नलयात्सुषुप्तिः स्यात्कर्मवैचित्र्याद्य
स्वप्नवैचित्र्यामित्याशयेनाह—

स्वप्नभ्रमोऽपि सुकृतादिनिमग्ननत्वा-

त्वावत् परिस्फुरति यावददृष्टमस्ति ॥

क्षीणे तु तत्र लयमेति जगन्निदाने

भाटे तमस्यनुभवावगते प्रतयिः ॥ ११७ ॥

स्वप्नभ्रम इति । तत्रादृष्टे क्षीणे इति सम्बन्धः । मतीचस्त-

मतीति सम्बन्धः । गाढे सर्वविशेषमकाशशून्ये जगन्निदाने त-
माप्ति स्वप्नस्य लयं वदतो ग्रन्थकारस्य मूलाविद्याकार्यत्वं तस्या-
भिमतम् ॥ ११७ ॥

नन्वाद्युतरावेनाशिन्याः पुण्यपापक्रियायाः कालान्तरभाविस्व-
प्नादिहेतुत्वमेवानुपपन्नं कृतस्तदुपरमात्सन्तोपरम इत्याशङ्क्य कदा-
चिदुक्तं कर्म कूटस्थमिव तिष्ठतीतिवचनाद्विधिनिषेधशास्त्रमामध्या-
द्य कारकाश्रितक्रियायास्तत्कारकाणां च यावत्फलवसाने स्था-
यिमूर्क्षमरूपं कल्प्यते, नाशशब्दस्याप्यदर्शनवाचिनः सूक्ष्मरूपमस्वा-
नुकूलराशौ तावता सदसत्त्वापात्तिः । तथा चादृष्टमूर्क्षमरूपेण स्था-
यिन्याः क्रियायाः शास्त्रावगतस्वप्नादिहेतुत्वादि युक्तमेवेत्याशयेनाह—

निष्पादिता सकलकारकवर्गसाध्या

सर्वेण कारकगणेन सहैव तावत् ॥

तिष्ठेत् क्रिया परममूर्क्षमतपेक्ष्यमाणा

सर्वेद्वरेण पुरुषः फलमेति यावत् ॥ ११८ ॥

निष्पादितेति । तथापि जडस्य तस्य कथं कालविशेषे
फलारम्भाय प्रवृत्तिश्चेतनस्याप्यज्ञस्य तत्प्रेरणाशक्तेरित्याशङ्क्य फल-
कालाभिज्ञेश्वरेक्षणमेरितं नियमेन तत्र द्वाभिवत् इत्यभिप्रेत्याह—
ईक्ष्यमाणा सर्वेद्वरेणेति । पुरुषः कर्मकर्ता । अर्थात्फलवसाने
सूक्ष्मरूपमपि नश्यतीति द्रष्टव्यम् ॥ ११८ ॥

ननु विचित्रस्वप्नस्य विचित्रवासनावदज्ञानादेवोत्पीद्यतम्भ-
वात्तत्र कर्मणो नोपयोग इत्याशङ्क्य वासनोदोषद्वारा तत्र तदुपयोग
इत्याशयेनाह—

स्वप्नश्च जागरितमप्युभयं तयैव

मोहप्रसूतमपि कर्मफलं विभाति ॥

कर्मक्षये तदव्ययं परमात्ममाया—

माश्रित्य सूक्ष्ममवातिष्ठत एव लीनम् ॥ ११९ ॥

स्वप्नश्चेति । दृष्टान्तार्थे जागरितग्रहणम् । यथा ज्ञानकार्य-

त्वं नरशृङ्गवदपरोक्षत्वानुपपत्तेः, सदनुमवतिरोधाच्च । तस्मादन्व-
यव्यतिरेकाभावपरिहारेणाविद्यातत्कार्यात्मकद्वैतस्य चिदेकता न स-
न्मात्रत्वे पर्यवसानात्तदेव तत्तत्त्वं तद्विपरीतं त्वनिर्चनीयं तत्त्वबोधेन
घातितमुक्तस्वरूपेणैवावशिष्यते तत्र उक्तदोषद्वयप्रसङ्गो, नेति
भावः ॥ १३८ ॥

स्वादितदेवं यदि जाग्रदादीनां मिथ्यात्वं चैतन्यस्यैव सत्यतया
तदधिष्ठानत्वं च स्यात् । न त्वेतदस्ति साधकामावाद्याभिचारित्वस्य
स्वापमूर्च्छावस्थासु चैतन्येऽपि सत्त्वादित्याशङ्क्य न हि द्रष्टुर्दृष्टे-
र्विपरिलोपो विद्यते इत्यादिश्रुतेः प्रत्यभिज्ञाप्रामाण्याच्च तदापि त-
दागमापायस्य साक्षिचैतन्यमनुगतमस्त्येव, इतरथा तत्तदवस्थापराम-
र्शानुपपत्तिः, ततश्च तस्य सत्प्रत्याग्यभिचार्यवस्थाधिष्ठानत्वं युक्तमि-
त्याशयेनाह—

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिसमृत्तिततनूनिष्क्रान्त्यवस्थासु च-
चैतन्यं व्याभिचारिवस्त्यनुगतं तत्सत्यमेवात्मनः ॥
यत्किंचिद्व्याभिचारि तन्ननु मृषा स्त्रक्सर्पदण्डादिव-
ज्ञानुस्यूतचिदात्मवस्तु यदिदं शक्यं मृषा रज्जुयन्तु ॥ १३९ ॥

जाग्रत्स्वप्नेति । तनूनिष्क्रान्तिः स्थूलशरीराभिर्गमनं मरण-
मिति यावत् । एतच्च पुनः शरीरमाप्त्यवस्थोपलक्षणम् । तथाप्यवस्था-
नां मृषात्वे व्याभिचारित्वमप्रयोजकमित्याशङ्क्य सतोऽसतो वाऽगमा-
पायित्वासम्भवाच्चदनिर्चनीयत्वमावश्यकमिति व्याभिचारित्वस्य
मिथ्यात्वेन व्याप्तिरिद्धेर्नाप्रयोजकत्वमित्यभिप्रेत्याह—यत्किंचि-
दिति । नन्वेति निश्चये । किंच चैतन्यं मिथ्या मिथ्यासम्बन्धित्वा-
न्मिथ्यावस्तुवदित्याशङ्क्य तत्र व्याभिचारित्वमुपाधिः । न च साध-
नव्यापकता, पक्षे तदभावादिर्न सदृष्टान्तमाह—नानुस्यूतेति ॥ १३९ ॥

ननु सर्पसर्पादे रज्ज्वज्ञानविलीयतत्वात्मैव तत्तत्त्वं तद्विपरीतं
तु मिथ्येति युक्तम् । नैवमवस्थाधर्मितयोक्तमन्तःकरणमात्माज्ञानविल-

सितं येनात्मैव तत्त्वं स्यात् तस्यानादित्वात्, अन्यथा तद्वनकर्म-
त्फलमवाहस्यानादित्वायोगात् आत्मन्यवस्यात्रयेऽपि साक्षितया
भासमानेऽज्ञानासंभवाच्च तस्य ताद्विलसितत्वायोगादिति तत्राह—

जाम्रत्स्वप्नसुषुप्तिधर्मकमिदं चित्तं त्वदज्ञानतः
प्रादुर्भूतमतस्त्वमेव सततं त्यक्तो न तद्भिद्यते ॥
स्वाज्ञानं च तवानुभूतियलतः सिद्धं मृषा तत्त्वतो
नासीदस्ति भविष्यतीति भवतः पूर्णा चितिः शिष्यते १४०-

- जाम्रत्स्वप्नसुषुप्तिधर्मकमिति- । न तावदन्तःकरणस्य
व्यक्तरूपेणानादित्वम्, तन्मनोऽङ्कुरत, एतस्माज्जायते प्राणो मनः
सर्वेन्द्रियाणि चेत्यादिभ्रुनौ जन्मश्रवणात् साक्षिमात्रगम्यस्य तस्या-
गमापायित्वमन्तरेण कादाचित्कानुभवायोगाच्च “तदापीतेः संसार-
व्यपदेशात्” इत्यत्रोक्तन्यायेन सुषुप्त्यादावपि सूक्ष्मरूपेण विद्यमान-
त्वादिनादिकर्मादिमवाहस्यैकाश्रयत्वोपपत्तिः । यत्तु भासमानात्मन्य-
ज्ञानमेव नेति । तन्न । भासमाने तस्मिन्नननिशयानन्दाद्वयब्रह्मात्मताज्ञा-
नस्यानुभवयुक्तिमिदत्वात् । जडस्य स्वातन्त्र्येण स्वतःस्फुरणापो-
गाच्चिदात्मन्यविद्याकल्पितं तदिति न एव सर्वावस्थामाहितचित्तेत-
तस्त्वमिति भावः । तर्हिज्ञानस्याज्ञानविलासितत्वाभावान्मिथ्यात्वासि-
द्धौ द्वैतापत्तिरित्याशङ्काह—स्वाज्ञानं चेति । अद्वयामङ्गस्वप्नका-
लाच्चिदात्मनि तस्य वस्तुतोऽसंभवाज्जाड्यदृश्यत्वाभ्यां तस्मिन्मि-
थ्यात्मत्वसिद्धेः कालत्रयेऽपि स्वतः सत्त्वहीनस्य तस्य सविलासस्य
प्रतिभामेऽपि वास्तवत्वेन पूर्णानन्दाच्चिदात्माऽवशिष्यत इत्यर्थः ॥१४०॥

ननु सर्वेऽपि नादिनः सस्वप्नते युक्तिजालं वदन्ति, तावता मम
न तत्र श्रद्धा भवति । एव युक्तिगिरुपादितायामपि त्वमर्थशुद्धौ सा
कथं भवेदित्याशङ्का युक्तिमात्रस्याप्रतिष्ठितत्वाच्चावता तत्र श्रद्धानुद-
पो युक्तः, इह तु युक्त्युपोद्बलितागमतात्पर्येव स्पष्ट प्रतिपादनादु-

कस्त्वमर्थमुद्धौ श्रद्धा विधेयेत्याह—

ज्योतिर्वाह्यगवाक्यमानबलतः संपूर्णरूपा चिति-

र्जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिधर्मरहिता मोक्षाय निश्चीयते ॥

तस्मादस्मदुदीरितं स्वकचपुः श्रद्धत्स्व मानं विना

नास्माभिः प्रतिपादिताचितिरियं वाक्यार्थसंबन्धिनी १४१

उयोतिर्वाह्यणेति । मोक्षाय तदेतुवावधार्यबोधाय । तत्र

इत्यादिस्थादिनां व्यवबोधयमाणवस्तुप्रकाशकज्योतिषामभावे स्वप्नमनो-

रथादौ व्यवहारहेतुभूतं ज्योतिः किमित्याभिप्रेत्य किंज्योतिरेवापं

पुरुष इतिप्रश्नस्यात्मैवास्त्य ज्योतिरित्युत्तरं श्रुत्वा देहादीनां बहूना-

महमितिप्रतिभामात्रासाधारणात्मरूपजिज्ञासया कतम आत्मेति पुनः

प्रश्ने तस्योत्तरमुक्तं, योऽर्थे विज्ञानमयः प्राणेषु दृश्यन्तज्योतिः पुरुषः

इत्यादिना । तेन हि देहेन्द्रियमाणबुद्धिदृढलिसाणिकविज्ञानाज्ञानवि-

लक्षणमात्मानमुन्नेत्वा तस्य समानः सन्नुगौ लोकावानुमंचरतीति

बुद्ध्युपाधिकं संसारं निर्दिश्य तस्य व्यापतीवेत्यादिना मिथ्यात्वमु-

क्तम् । पुनः सधीः स्वप्नो भूत्वेत्यादिना जाग्रदस्वप्नपरणजन्मनां प-

र्यायेण प्राप्तिमन्वृत्तेषां व्यभिचारिणामनन्तरभावत्वं प्रतिपाद्य पुनः

स वा एष एतस्मिन्मंमगाद इत्यादिना क्रमिकावस्थानुवादपुरःसरं

त यत्तत्र किं चित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसद्गो ह्यपं पुरुष इति

क्रियाप्रममिहारेण तत्तदवस्थागतवस्तुसाक्षिमात्रत्वेन तदसद्भावमुप-

पाद्यातन्तरं यत्र सुप्तो न कं चन कामं कामयते न कं चन स्वप्नं

पश्यतीति सुषुप्तिमवतर्गं तद्वा अस्यैतदनेच्छन्दा अपहृताप्याऽभयं

रूपमिथ्यादित्राहणशेषेण समस्तकामकर्मादिरहितसंप्रकाशानेन्याचि-

दानन्दात्मकत्वंपदन्त्यं पृष्ठात्मरूपं निरूपितम् । एवं स पर्यगाच्छु-

क्रमकायमवगमनातिरं शुद्धमपावविद्धम् । दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स

वाह्याभ्यन्तरो ह्यनः । अमाणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यशरान्परतः पर इत्या-

दिश्रुतिभिरप्युक्तं एव त्वमर्थो निरूपितः । ततोऽस्मिन्निरूपितेऽर्थे

नाश्रद्धाकारणमस्तीति यावत् ॥ १४१ ॥

त्वं तदार्थं वृद्धा रश्मिरोऽथ श्रोतव्यमात्रं भाति निराकुर्वन्ति रश्मि-
मुपसंहरति—

एतत्त्वं पदलक्ष्यवस्तु भवता यत् पृष्ठमासीत् पुरा
तन्निर्णीतमतोऽन्यदस्ति यदि ते चित्तस्थितं पृच्छ तत् ॥
बुद्धिस्थं कुरु पूर्वमुक्तमाखिलं यदक्ष्यमाणं च तद्
योद्ध्युं, धारय ते मनः स्थिरतरं श्रद्धाधनाद्याश्रयः ॥ १४२ ॥

एतदिति । तत्पदलक्ष्यप्रत्यकरणे शङ्काचित्तं भाति सामान्येन
तदनुज्ञां सूचयति—अतोऽन्यदिति । श्रुतस्याविस्मरणं श्रोतव्ये
चित्तकार्त्तं च श्रवणस्य फलरश्माय शिष्यस्वावश्यकमित्याशयेनाह—
बुद्धिस्थमिति । यत् पूर्वमुक्तं तदखिलं बुद्धिस्थं कुरु यच्च वक्ष्यमा-
णं तद्वोद्ध्युं लौकिकधनादि विहाय श्रु-युक्तश्रद्धारूपधनाढ्यबुद्धिः
सन् मनः स्थिरतरम् अत्यन्तमेकाग्रं यथा स्वात्तया धारयेति संव-
न्धः ॥ १४२ ॥

एवं गुरोरेतुज्ञां माप्य शिष्यो निःशङ्कः सन्नुदितेऽर्थे जिज्ञासा-
निर्वाहं सूचयन्नापातमतिपन्नवस्तुनि जिज्ञासोत्कथ्यप्रकटनपुरातनं
प्रपृच्छतीत्याह—

इत्युक्ते गुरुणा स पृच्छति पुनस्त्वं शब्दलक्ष्यं मम
ज्ञातं न्यायवलेन पूर्वमुदितावस्थान्नपापोहनात् ॥
तच्छब्देन तु लक्ष्यमर्थमधुना योद्ध्युं मनो मामकं
धावत्याशु तमप्यपोह्य सकलद्वैतप्रपञ्चं च ॥ १४३ ॥

इत्युक्तं इति । पृच्छतीत्यस्य वदेत्येतदुपरीतपदमध्याहृत्य
संवन्धो ज्ञेयः । यथापि पूर्वं द्वैतप्रपञ्चमिध्यात्विमुक्तम्, तथापि वाक्या-
र्थान्वायित्यदार्थनिर्णयं विना तद् दृढं न भवतीत्याशयेनापोह्य सकल-
द्वैतप्रपञ्चमित्युक्तम् ॥ १४३ ॥

आपातमतीत्यधीनसंशयकोटिं दर्शयेत्याभिर्वतकनिर्णयाय विचा-

सारम्भः कार्य इत्याह—

किं सप्रपञ्चमिदमस्तवथ वा समस्त
द्वैतप्रपञ्चरहितं परिपूर्णरूपम् ॥

यद्बोभपात्मकमिदं परमार्थतोऽस्तु

विष्णोः परं पदमितिह विचारणीयम् ॥ १४४ ॥

किं सप्रपञ्चमिति । इदं सा काष्ठा सा परा गतिरित्यादिश्रु-
त्यवगतं विष्णोः परमं पदमिति सम्बन्धः । परमार्थ इत्येतत्कोटिद्वये-
ऽपि योजनीयम्, इतरथा कोटीनां विरोधानभिष्यक्तेः ॥ १४४ ॥

ननु ब्रह्मणोऽलौकिकत्वाद्वेदान्तानां च दोषरहितत्वात्कुतस्ते
तत्रोक्तसंशय इत्याशङ्क्य सम्भावितामम्भावितविषयविविधवेदान्त-
वाक्यभ्रवणसमुपजातपदविचित्तदोषादेव स इत्याशयेनाह—

वेदान्तवाक्यगतिरत्र बहुप्रकारा

का चित्कथञ्चिदिति संशय उत्थितो मे ॥

तत्त्वं प्रकाशय निवर्तय मोहमूलं

मत्संशयं मम हिताय भव प्रसीद ॥ १४५ ॥

वेदान्तवाक्येति । गतिः प्रवृत्तिः । अत्र ब्रह्मणि । बहुप्र-
कारस्त्वमेवाह—काचिदिति । छुप्यादिवाक्यगतिः सप्रपञ्चे नेतिनेत्य-
स्युलादिवाक्यगतिर्नैष्यपञ्चे तदेजति तन्नेजति पश्यसधुः । त इष्टो-
त्पकर्णः आमीनो दूरं व्रजति शयानो याते सर्वत इत्यादिवाक्य-
गतिर्विरुद्धोभयरूपे ब्रह्मणि दृश्यते इत्यर्थः । इतिहेनौ । तर्हि मया
किं कर्तव्यमिति गुरोराशयमाशङ्क्य तत्प्राप्तिज्ञां स्मरन् स्वाभीष्टं प्रार्थ-
यते—तत्त्वमिति । तस्मिन्वयाध्याय एवोपनिषद्ब्रह्मत्त्वं प्रका-
शितमित्याशङ्क्याह—निवर्तयेति । मोहोऽसंभावनादिबुद्धिमूलं
यस्य तत् । मया प्रष्टुमात्रेण ज्ञायते स्वयमेव माद्वेन जानता ताद्वेवेव-
मित्याशयेनाह—मम हिताय भवेति । कथमयमेवं निर्वन्धं करो-
तीत्येवमपि न मन्तेन्पमित्यभिप्रेत्याह—प्रसीदेति ॥ १४५ ॥

एवं प्रार्थितो गुरुः “न स्थानतोऽपि परस्योभगलिङ्गं सर्वत्र हि”
इत्यादिमूत्रमूचितन्यायनिर्णीतत्वाद्बस्तुतो निष्पन्नं ब्रह्म वेदान्तवेद्य-
मित्युपपादयति—

न स्थानतोऽप्यस्ति परस्य काश्चिद्

विशेषयोगः परमार्थरूपः ॥

स्वतः पुनर्दूरनिरस्त एव

परस्य तत्त्वस्य विशेषयोगः ॥ १४६ ॥

न स्थानत इति । उपाधितोऽपीत्यर्थः । किं सविशेषत्वं नि-
विशेषत्वं च ब्रह्मणः स्वाभाविकम्, उगान्यतरदोषाधिकम् । नाद्यः,
बस्तुतः स्वभावतो विरुद्धरूपद्रुपायोगात् । द्वितीये किं निविशेष-
रूपं सोपाधिकम्, किंवा सविशेषरूपम् । नाद्यः, विषदाद्युपाधीनां
सर्वेषां सविशेषत्वेन स्वतः सविशेषे तदधीननिविशेषत्वापोगात्,
अन्यथा मयञ्चस्यैव तद्रुपाधिकं निविशेषत्वं किं न स्यात् । न द्वितीयः
औपाधिकरूपस्य स्फाटिकलौहित्यादिबान्ध्यात्वेन स्वाभाविकत्वा-
योगात् स्वभावतो निविशेषमेव ब्रह्मेत्यस्मादिष्टसिद्धेः । न च बस्तुतः
सविशेषमेव ब्रह्म. निविशेषत्वं तस्य स्वाभाविकं औपाधिकं वा नैवा-
स्तीति वाच्यम् । तत्परानेकश्रुत्यादिविरोधात्, तत्रैव च श्रुतिस-
मन्वयस्योपपादितत्वादिति भावः ॥ १४६ ॥

ननु “अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्” इत्यादिमूत्रैः सगुणं ब्रह्म निरूपितम् ।
न च न स्थानतोऽपीत्यनेन विरोधः, सगुणत्वस्यौपाधिकत्वेन तत्प-
रिहारादित्याशङ्क्यौपाधिकस्यापि सत्यत्वे तत्परिहारायोगात्तान्मि-
ध्यात्वमुपेयमित्याशयेनाह—

स्वभावतश्चिदूधनविग्रहस्य

मृदा स्रुपाधिप्रमवा विशेषाः ॥

यथा जपापुष्पानिबन्धनः स्थान्

मृदा मणिलोहितिमा तथैव ॥ १४७ ॥

स्वभावत इति । किं च विमनं मिथ्या औपाधिकत्वात् स्फटिकलौहित्यवादित्यनुमानादपि तन्मिथ्यात्वसिद्धिरित्याह—यथेति । न च स्फटिकमणावपि तदा सत्यमेव लौहित्यमुत्पन्नमिति साध्यवैकल्पमिति वाच्यम् । तदुक्तमृक्तरूपे स्थिते तदुत्पत्त्ययोगात्, तन्नाशस्य च तदा रूपनाशे बलुप्तकारणाभावेनासम्भवात् । एवं तद्वास्तवलौहित्योत्पत्तिकारणासम्भवाच्च तदसम्भवः । नापि जपापुष्पतद्रूपाभ्यामविवेकमात्रात् स्फटिके लौहित्यव्यवहारस्य तद्रूपस्यैव वा स्फटिके भ्रान्त्या प्रतिभामो न तत्रानिर्वचनीयं लौहित्यान्तरमस्तीति वाच्यम् । नेदं जपापुष्पं तल्लौहित्यं च स्फटिके नास्तीति स्पष्टं विवेकदर्शनात् । तस्मिन्मति स्फटिके तद्रूपारोपासम्भवाच्चेत्यादि मपञ्चेन पद्मपादाचार्यादिभिरेवोपपादितम् । तस्मान्मिथ्यालौहित्यमेव स्फटिके भातीति न साध्यवैकल्पमिति भावः ॥१४७॥

नन्वीश्वरत्वजीवत्वयोरनादित्वेन स्फटिकलौहित्यवदौपाधिकत्वायोगाद्वास्तवत्वमुपेयम्, ततश्च वस्तुत एवात्मनः सविशेषत्वमित्याशङ्क्याह—

मायोपाधेरद्वयस्येश्वरत्वं

कार्योपाधेर्जीवता च प्रतिचः ॥

मिथ्यैव स्याद् मन्धुजीवप्रसून-

संपर्कोत्था रक्ततेजाश्रकादेः ॥ १४८ ॥

मायोपाधेरिति । ईश्वरत्वं हि जगत्पृथ्यादौ निरङ्कुशं सामर्थ्यम्, तच्च कूटस्थासङ्गाद्वितीयस्य स्वतो न घटन इति तत्समर्थत्वाभासमायामुक्तमेव प्रत्यक्ष ईश्वरत्वं तदुपाधिकमेव, अनादेरपि तस्य मायामन्त्रवचदधीनमचाकृतया तत्प्रयुक्तत्वोपपत्तेः । तेन तस्य व्यावहारिकत्वं च मिथ्यात्वमपरिहार्यम् । यद्यपि जीवत्वमप्यज्ञत्वरूपमनादि, तथापि आदिकार्ये सति तदुपहितस्य कर्तृत्वादिविशेषरूपानर्थरूपेणापि भाता ते तेन रूपेण तस्य कार्योपाधिकत्वव्यपदेशः,

स्वरूपेण तु तदप्यविद्याप्रयुक्तत्वादविद्योपाधिकमिति तदपि कर्तृ-
त्वादिना सह मिथ्येति स्वतो निर्विशेषं ब्रह्मेत्यर्थः । औपाधिक-
त्वस्य मिथ्यात्वेन व्यभिचारशङ्कानरामायोदाहरणान्तरमाह—चंधु-
जीवेति । तत्प्रसूनं वर्तुलमारक्तं प्रासिद्धम् । अभ्रकं स्वच्छपातु-
विशेषः, आदिपदेन तत्तुल्यमन्यदुपादीयते ॥ १४८ ॥

ननु शुक्लवस्त्रादीं भल्लातकनीलद्रव्यादिरसौपाधिककालिन्नो
यावद्ब्रह्माद्यपायमपायादर्शनाच्च तस्य मत्पत्नमुपेयम्, ततश्च तत्रौ-
पाधिकत्वं मिथ्यात्वं व्यभिचरतीति नेत्याह—

भल्लातकादिरसयोगनियन्धनं च

यच्छे कलङ्कितमनेन यथा निरस्तम् ॥

तस्यापि पक्षपतितत्त्वमभीष्टमेव

तस्मादसौ न भवति व्यभिचारभूमिः ॥ १४९ ॥

भल्लातकादीति । कलङ्कितामिति भावप्रधानं, कालिमिति
यावत् । पटादिगणस्वाभाविकशौक्ल्यनाशे क्लृप्तकारणाभावेन तन्ना-
शायोगात्, स्थिते च तस्मिन् वास्तवरूपान्तरोत्पत्त्ययोगात् तदुत्पत्तौ
क्लृप्तकारणाभावाच्च तत्र तद् वस्तुतो न घटने, तदिदमुक्तमनेन
यथा निरस्तमिति । एवं च तदपि स्फोटके लौहित्यादेवदेव मिथ्येति
कल्प्यते । तत्र स्वभावे सत्येव भावात्, तत्रोपाधिभूतद्रव्यसंसर्गस्य
मधुरोदके लवणसंसर्गवद् दुर्निवारत्वाच्च तत्प्रसङ्गस्य मिथ्यामृत-
स्यापि कालिन्नो यावद्द्रव्यमत्त्वं स्थित्युत्पत्त्येव । तत्रोक्तहेतो-
रेतादृशं न व्यभिचारस्यल्लत्वेनोभयमप्रतिपक्षमित्याह—तस्या-
पीति ॥ १४९ ॥

नन्वाद्वितीयात्मनि जीवेश्वरत्वादिविशेषस्य मिथ्यात्वेऽपि तस्यौ-
पाधिकत्वं कुतः सिध्येदित्याशङ्क्य तत्र श्रुतिं प्रमाणयति—

यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा चिद्वसा-

नपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन् ॥

उपाधिना क्रियते भेदरूपो

देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा ॥ १५० ॥

यथा ह्ययमिति । अयं नभस्येकत्वेन प्रत्यक्षो ज्योतिरात्मा तद्रूपो विश्वान् सूर्यः पात्रभेदेन बहुधा भिन्ना आपः स्तोकास्तोकादिरूपेण भिन्नस्तम्भु एक एवानुगच्छन्मग्निरिविम्बभावेन प्रविशन्नुपाधिना स्वतः प्रकारतश्च भिन्नानुक्तोपाधिना भेदरूपः क्रियते, भेदो रूपतः सनेनेति भेदरूपस्तस्य धर्मो प्रतीयोगी च स्वप्रतीयोगिकमिध्याभेदवान् ज्ञाप्यत इति यावत् । एवं देवः स्वरूपप्रकाशनदीप्पमानोऽयमात्माऽजोऽपि क्षेत्रेषु महामृतान्पहङ्कार इत्यादिना भगवतोक्तैर्पूराधिषु प्रतिविविम्बभावेन प्रविष्टो मिथ्यैव भेदरूपः क्रियते, स्वस्तस्तु छुद्बुद्धाद्विगीयानन्दरूप इत्यर्थः ॥ १५० ॥

एवमीशतन्व्यजीवभेदस्यौपाधिकत्वात्तदपेक्षमीश्वरत्नमप्यौपाधिकत्वाभिध्या, साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेत्यादिश्रुतिसिद्धद्युद्धिदात्मानन्दाखण्डात्मस्वरूपमेव सत्यमिति, स्वमग्नवत्त्वा मनान्तरमुत्थापयति—

ऐश्वर्यमस्य परमात्मन उक्तमनैः

साक्षात् स्वरूपमवयमसुखादितुल्यम् ॥

तेनेशते किल यथायथमीशतन्व्यान्

भृत्यान् प्रतीक्षधरतया जगतीभृतोऽपि ॥ १५१ ॥

ऐश्वर्यमिति । साक्षादुपाधि विना । ऐश्वर्यं द्विविधं स्वामाविकर्मोपाधिकं चेति, तत्र निरुपाधिकस्य परमात्मनः स्वरूपभूतमैश्वर्यं स्वामाविकर्मेकरूपं च । अन्तर्याम्यादिषु तु तदीश्वरत्वं मायोपाधिकं तरतममनं च, तत्रार्थं दृष्टान्तेन दर्शयति—अवबोधेति । सत्ताऽऽदिशब्दार्थः । ननु ब्रह्मादीनामधिकारिणां प्रविशेषाणापेक्षैश्वर्यं शास्त्रादिना समिद्धं, तत्कथं निर्विशेषात्मनि स्यादित्याशङ्क्य तेषामपि परमात्मस्वरूपमूर्तदर्शनेनैव स्पेशितव्यान् प्रतीश्वरत्वं तच्चै-

तन्मेव बोद्धृत्ववदित्याभिप्रेत्याह-तेनेति । ईश्वरे नियामका भवन्ति, किलेत्यम्बारस्य सूचयति ॥ १५१ ॥

— ननु तेषामैश्वर्यं ज्ञानकर्मादिमाध्यं तारतम्यान्वितं च तत्कथं परात्मस्वरूपात्कं स्यादित्याशङ्क्य न तत्तेष्वपि ज्ञानकर्मादिजन्यं किं तु तदभिषेकस्य व्यञ्जकतारतम्याच्चौपाधिकं तारतम्यं ना-
नात्वे चेति मुखादिदृष्टान्त्वन वदन् द्वितीयं दर्शयति—

नित्यं प्रियादिषु सुखं प्रतिविम्बितं स-
ल्लोके वदन्ति विषयेन्द्रियसंप्रयोगात् ॥

उत्पन्नमन्यदिति तद्वदिहेश्वरस्य

मायातदुत्थमेतिषु प्रतिविम्बितं सत् ॥ १५२ ॥

नित्यमिति । प्रियमोदमोदा अभीष्टवस्तुदर्शनलामोपभोग-
जन्याः स्वरूपसुखाभिष्यञ्जका अन्नःकरणेष्टोत्तविशेषाः । प्रतिवि-
म्बितं सत् प्रतिविम्बभूतमित्यर्थः । अन्यदिति । नानेति चेत्पर्यः ।
इह लोकागमयोः, प्रतिविम्बितं सदीश्वरत्वमुत्पन्नमन्यदिति च व-
दन्तीत्यनुपह । यथा सुखस्य चैन्यस्य च वस्तुतः कूटस्थैकरस-
स्वरूपत्वेऽप्यन्तःकरणपरिणामरूपोपाधिषु, प्रतिविम्बनाच्चदुपाधिका
उत्पत्तिनाशनानात्वरतम्यव्यपदेशाः, एवमैश्वर्यस्यापि स्वतो निरपे-
क्षत्वकूटम्यत्वरूपत्वे सत्यप्युपाधिवशात्मापेक्षत्वादिव्यपदेशा उप-
पन्ना इत्यर्थः ॥ १५२ ॥

— तत्र मायाप्रतिविम्बितमैश्वर्यमन्यर्थादिणस्तन्मते तत्प्रतिविम्बि-
तचैन्यस्येश्वरत्वात्, तदैश्वर्यस्येशितव्यापोक्षित्वोत्कृष्टत्वभिन्नत्वानि
मायोपाधकानि, समाष्टव्याष्टबुद्ध्युपाधिकाहिरण्यगर्भाद्यैश्वर्यस्य
चोत्पत्तिनाशतारतम्यादि बुद्ध्युपाधिकमिच्छाशयेन पूर्वपक्षस्य चर-
मचरणार्थं विभजने—

— मायानिचष्टवपुरीश्वरबोध एव
सर्वेश्वरो भवति सर्वमपेक्षमाणः ॥

१. बुद्धिर्माविष्टवपुरेप तथेइवरः स्या-

दात्मीयमृत्यजनवर्गमपेक्षमाणः ॥ १५३ ॥

१. मायानिविष्टवपुरिति । ईश्वरबोधः स्वतो निरपेक्षैश्वर्यरूपबोधात्मा एष परमात्मा मायावतिविम्बितः सन्समस्तभीतिशतव्यमपेक्ष निरङ्कुशैश्वर्यवान् भवति, एष एव परमात्मा बुद्धिर्मातविम्बित-द्विरप्यगर्भादिरूपः सन्कतिषयेशितव्याम्नोत तारतम्यान्वितकादाचित्तैश्वर्यवान्स्मादित्यर्थः ॥ १५३ ॥

तर्हि निरुपाधिकपरमात्मस्वरूपात्मकैश्वर्यं वृथा, तस्याकिञ्चित्करत्वाद् बुद्ध्युपाधिकजीवैः प्राप्तुमशक्यत्वाच्चेत्याशङ्क्य, तादृशपराभेदसाक्षात्कारवतो बुद्ध्यानुपाधिवाधे तत्प्राप्तिविम्बितभावराहितस्य प्रतिविम्बान्तरात्मस्वाधोगाद् विम्बरूपनिरुपाधिकपरमात्मभूतस्य तत्स्वरूपभूतनिरपेक्षैश्वर्यस्यापि लाभात्साराज्यरूपाप्तकामत्वसिद्धेर्न ह्येत्याह—

सम्यग्ज्ञानध्वस्तसर्वप्रपञ्चः

१. र्श्याये रूपे निर्गुणे निर्विशेषे ॥

पूर्णैश्वर्यं स्वप्रकाशस्वभावे

स्वाराज्येऽस्मिन् स स्वराज्ये निष्ठेत् ॥ १५४ ॥

१. सम्यग्ज्ञानेति । अत्यन्तभिन्नगुणवत्त्वामावेऽपि तादात्म्येन विशेषत्वशङ्कानिरागाय निर्विशेष इत्युक्तम् ॥ १५४ ॥

ऐश्वर्यानामिच्छामुक्तेश्चानलभ्यत्वे श्वेताश्वत्थरश्मिर्न प्रमाणमिति—

ज्ञात्वा देवं सर्वपाशाग्रहानिः

क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युमहागिः ॥

१. तस्याभिधानान्तर्गतं देहभेदे

विभ्वैश्वर्यं केवल आप्तकामः ॥ १५५ ॥

ज्ञात्वा देवमिति । तस्येश्वरस्याभिधानादाभिमुख्येन प्रसवत्वेन ध्यानार्चं देवं ज्ञात्वा सोऽशाःकृत्य देहे सत्येव सर्वेषां पाशा-

नामविद्यास्पृतादिरूपकेशानामपह्वाने क्रियते, तैः क्षीणैः श्लेष्टैः क-
र्मानारम्भात्तन्मूलजन्मपरणयोरारम्भान्तकदाभिर्भवति, ततः प्रारब्ध
कर्मणा भोगान्नाशेन देहस्य भेदे जाने मति केवलो निर्विशेष एव
उक्तापेक्षया तृतीयं विश्वैश्वर्यं प्राप्याप्तकामस्तिष्ठतीत्युक्तश्रुत्यर्थाव-
गमान्मुक्तवैश्वर्यसिद्धिरिति तदभिमानः ॥ १५७ ॥

ननु पूर्वार्द्धेन ज्ञानाद्वन्धनिवृत्तिरूपा मुक्तः स्पष्टमेवोक्ता, उत्तरार्-
धेन तु तस्याभिधानादिति सगुणाङ्गहोपासनमनुरूपं तत्फलं तृतीयं
बन्धमोक्षापेक्षया तृतीयं तदुभयविलक्षणं विश्वैश्वर्यं समस्तशुद्ध-
क्षमोपाधिकेशितव्यापेक्षया हिरण्यगभस्वरूपम् । तत्र च न बन्धो दुः-
खाभावात्, नापि मोक्षो द्वैतावेषपत्वादाविद्याकार्यवान्मुक्तिहेतुवि-
द्यानधीनत्वाच्च, तस्मात्तृतीयं तस्याप्यस्थितस्यैव विवेकवैराग्या-
दिमान् स्वयमभिमानवेदान्वाच्यगोदितस्त्वमाप्तात्कारादेव तद्देह-
स्यै केवल आप्तकाणो नित्यशुद्धादिरूपत्रयैव भवतीति क्रममुक्तिरेवा-
भिमेता, ततः कथमियं श्रुतिः परमुक्तावैश्वर्यसत्त्वे ज्ञानमित्यस्या
तत्र छान्दोग्यश्रुतिं दर्शयति--

स स्वराडिति च विद्यते श्रुतिः-

वर्णितेश्वरवपुः प्रकाशिनी ॥

तेन सत्यसुखबोधवद् भवे

दीश्वरत्वमिति के चिद्वचिरे ॥ १५६ ॥

स स्वराडिति । मास्र व्यादिनस्वाराज्यस्याप्यैश्वर्यात्मना-
मभिदेरुक्तश्रुत्या तत्र तस्मिन्निमित्ते भावः । एवमेकदेशिमतमदृष्टान्त-
मुपपाद्य तदुपसहरति-तेनेति ॥ १५६ ॥

तद् दूययति--

तत्र भाति चतुरस्रमुच्चकै
स्तत्प्रमाणपरिहादिर श्रुता ॥

सत्यमोघसुखवन्न तत्परा

सत्युवाच यत ईश्वर श्रुतिः ॥ १५७ ॥

तन्न भातीति । चतुरस्रं सुन्दरं नैव भातीत्यर्थः । किं पर-
मात्मनश्चिदेकरसात्मकं स्वरूपमेव वास्तव्यमैश्वर्यं यत्तत्तत्त्वविदो
माप्स्यन् किं वा सर्वज्ञत्वमर्जनियन्तृत्वादिरूपो धर्मः । नाद्यः, अख-
ण्डचैतन्यैकरसस्य मुक्तोपसृप्तस्य सिद्धान्तिनाऽप्यङ्गीकारान्मतभेदा-
योगेन तत्रैश्वर्यपरिभाषाया अनिवार्यत्वात् । द्वितीये किं धर्मध-
र्मिणोरसन्तभेदः, एत भेदः, भेदाभेदो वा । नाद्यः, धर्मधर्मिभा-
वानुपपत्तेः, सापेक्षानिरेष्ययोर्वास्तवाभेदासम्भवाच्च । न द्वितीयः,
असन्तमिद्वयोरापि गवाश्वादिवद्धर्मधर्मिभावानुपपत्तेः, मुक्तावपि
तत्सत्त्वेऽद्वैतविघातात्, भेदस्वरूपगत्प्रमाणयोर्द्वितीयाध्यायोक्तरीत्या
दुर्निरूपत्वेन तत्सत्यत्वायोगाच्च । एतेन तृतीयोऽपि विकल्पो
निरस्तः । किं च भेदस्याभेदाभावात्प्रत्येकं तयोरेकत्र विरोधादयं
पक्षोऽसम्भवी, अभेदाविरुद्धस्त्यन्तरत्वे च भेदग्रहात्कल्पमेदञ्च-
मनिरासो न स्यात्तस्य तद्विरोधात्, तत्सत्त्वेऽपि सगम्भकुम्भादी-
नामिव धर्मधर्मिभावामावाञ्च । किं चोक्तमैश्वर्यं दृश्यगदृश्यं वा, आद्ये
न तस्य सत्यत्वं दृश्यस्य मिथ्यात्वनियमात्, तद्गोचरदर्शनतत्सं-
न्यानिरूपणेन तदसम्भवेत्यर्थः । द्वितीये तत्स्वप्रकाशमुपेयमन्यथा तद-
सत्त्वमसद्भात् । तथा च तस्यात्ममन्त्रत्वमिति 'कुतस्तद्धर्मत्वम् । किं
चोक्तेश्वरत्वस्त्वेषितव्यापेक्षत्वान्मुक्तौ तदभावात्तदपेक्षेश्वरत्वमपि न
स्यात् । पूर्वमपि तत्सापेक्षत्वात्मायिकमेवेति स्वदुक्तं तदद्वैतविध्यमस-
म्भवीति भावः । किं च लोके विदे च तत्त्वमाप्तात्कारवर्ता मुक्ताव-
स्थात्मैश्वर्यमस्तीत्यस्य गमकाभावाच्चदोषोद्धारिणाह—तत्प्रमाणेति ।
ननु गत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे-यादिश्रुतेर्वया ब्रह्म-
णः सत्त्वाद्यात्मत्वमिद्विरेवं सर्वस्य वशी सर्वस्वेषान इत्यादिश्रुते-
स्तस्येश्वरत्वमिद्वेस्तद्वास्तवं ब्रह्मणः, तत्रश्च तद्भावमापन्नस्य विदु-
पत्तदैश्वर्यं दुर्निवारमित्याशङ्क्य तत्पराऽतत्परश्रुतिमतिपन्नत्वेन दृष्टा-
न्तदाष्टान्तिकयोर्वैषम्यान्मैत्रामेसाशयेनाह—सत्ययोधेति ॥ १.५७ ॥

उक्तमेव वैषम्यं स्पष्टयति—

तत्परश्रुतिवचःप्रमाणकं

सत्यबोधसुखविग्रहं परम् ॥

ब्रह्म तद्वदिह नैव चरत्त्वभाक्

तत्परश्रुतिवचःप्रमाणकम् ॥ १५८ ॥

तत्परश्रुतिनि । इह विचारदशार्था तद्वत्सत्यादिरूपवत्तत्पर-
श्रुतिवचःप्रमाणकं नेति सम्बन्धः । सत्यं ज्ञानमनन्तमित्यादिवाक्या-
नां जिज्ञासितब्रह्मस्वरूपलक्षणाभिधायित्वात्तस्य चापूर्वब्रह्मलक्षण-
सत्याद्यात्मत्वस्य वास्तवत्वाभावे तल्लक्ष्यब्रह्मत्वायोगात्तज्ज्ञानान्मु-
क्तश्रुतेरनन्तरसंदर्भेण तदानन्त्यादेः प्रतिपादनात्तस्यामत्त्वादिज्ञाने
निन्दाश्रयणाच्च तत्प्रकरणस्यार्थान्तरागोचात्तेषां सत्याद्यात्मब्रह्मणि
तात्पर्यं युक्तम् । सर्वस्य वशीत्यादेस्तु सापेक्षैश्वर्याभिधायित्वात्तस्या-
विद्यादशायामेव सम्भवात्तन्मात्रस्य कार्यालङ्घनकानुमानगम्यत्वेनापू-
र्वत्वाभावाच्चिरानिशयानन्दब्रह्मत्वाभावेन परमपुरुषार्थमिदं तस्याम-
योजनत्वादनन्तरं स एव नेतिनेत्यात्मेत्यादिनिषेधश्रुतिविरोधाच्च सा
न तदैश्वर्यपरा किं तु तदनुवादेन तदुपलक्षितस्य प्रत्ययभेदपरा । स-
वा एव महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽमयो ब्रह्मेति तस्यैवोपसंहा-
रादिति भावः ॥ १५८ ॥

ननु स स्वराद् भवतीति निरपेक्षमात्रज्यस्य वैश्वज्ञानफलत्व-
प्रतिपक्षेः कथं तदपह्नव इत्याशङ्क्याह—

या फलश्रुतिरिहोपवर्णिता

सा न तत्परतयाऽवगम्यते ॥

तत्त्वमादिवचन हि तत्परं

तत्परा न तु फलश्रुतिः, क चित् ॥ १५९ ॥

या फलश्रुतिरिति । स्वराज्यं यदि निरावशयानन्दानुभवे
निरपेक्षफलज्ञं स्वातन्त्र्यं तदिष्टमेव, तदावरणापगमे तादृशब्रह्मभूतस्य

तदवश्यंभावात् । यदि तु सर्वस्य तदिच्छावशवर्तित्वादिरूपं स्वातन्त्र्यं
स्वाराज्यं, तन्न, तस्य तदाऽप्यम्भवात् । यत्र त्वेस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन
कं पश्येदिसादिश्रुत्या द्वैतगोचरमव्यवहारमनिषेधात्, अविद्यकस्य
द्वैतस्याविद्यानेष्टौ निवृत्तेरवश्यंभावाच्च । तद्वेशस्य तस्य तदा-
ऽनुपपत्तेः । भाषेशस्य तत्कालितत्वाच्च स्वाराज्यश्रुतिर्न तत्परेत्य-
र्थः । किं चार्थवादवगनफलस्य प्रधानवाक्यापेक्षितत्वनिवन्धनं प्रतिति-
ष्ठन्तीत्याद्यर्थवादस्य स्वार्थपरत्वमङ्गीक्रियते । प्रकृते तु सच्चिदानन्दा-
नन्तग्रह्यात्प्राप्तेदपरतत्त्वमादिप्रहावाक्यैः प्रधानभूतैर्नोक्तरूपस्वाराज्यं
फलमपेक्षितं मत्स्युत तदर्थविरोधे तत् फलमिति तत्परता तदर्थवाद-
स्य नैवोपपद्यत इत्याशयेनाह-तत्त्वमादिवचनमिति ॥ १५९ ॥

प्रधानवाक्यापेक्षितार्थकार्यवादस्य स्वार्थपरत्वेऽतिप्रसङ्गमाह-

सामगानमपि तत्स्वरूपतां

जक्षणं च जगतश्च सर्जनम् ॥

अश्नुवीत फलवाक्यतः श्रुत

तत्स्वरूपमिति यद्युपेयते ॥ १६० ॥

सामगानमिति । फलवाक्यतः श्रुतं तदस्वरूपमिति यद्युपे-
यते तदा सामगानमित्यादौ योजनीयम् । तदेतस्मात्तावत्तद्व्यवहारे हा-
बुवे जलतन्निद्राश्च समाणः यं कार्यं कामपते सोऽस्य सङ्कल्पादेव समु-
त्तिष्ठति इति फलश्रुत्यवगते सामगानादि । अपिच शब्देः सूचितमि-
मल्लोकान् कामाग्रीकामरूपानुमंचरन् तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचा-
रो भवति मनर्मनान्कामान्पश्यन् रमन् इत्यादिश्रुतिगतं कामाग्रादि
च तत् स्वरूपं स्यादित्यर्थः । मुक्तिर्मुक्तो वा तच्छब्दार्थः ॥ १६० ॥

ननु भिद्यन्तेऽर्थवादगतं देवताविग्रहादि यद्युपेयते एवं मुक्त-
स्य सामगानाद्यभ्युपेयतां, तथा चोक्तानिमसङ्गोऽपीष्ट एवेत्याशङ्क्य
सत्यं मानान्तरादिविरोधमावाद्यर्थसदजन्यदेवतानिग्रहादिमत्यय-
स्य स्वतः सामान्यस्पोत्तमगतः माहस्यानपायातदुपगमो मुक्तः, सा-

मगानादेस्तु शरीरादिसापेक्षत्वान् मुक्ता च अथापमशरीरोऽमृतः अ-
शरीरं वाच सन्तं तथा विद्वान्नामरूपादिमुक्त इत्यादिश्रुतिभिः शरी-
रादिमतिपेक्षात्तदपेक्षसामगानादिरर्थवादादन्यपरादवगतोऽभ्युपगन्तु-
मयुक्त इत्याह—

अर्धवादगतमभ्युपेयते

न प्रमान्तरचिरोधि यन् मतम् ॥

सामगानमथ जक्षणादि वा

तत्परश्रुतिविरुद्धमिष्यते ॥ १६१ ॥

अर्धवादगतमित्यादिना । स्पष्टार्थान्वयसराणि ॥ १६१ ॥

तद्विश्वरत्वस्य परमात्मनि शरीराद्यनपेक्षत्वादुक्तश्रुतिविरोधा-
भावादर्थवादावगतं तदुपेयमित्याशङ्क्य तथापि निर्विशेषपरश्रुत्यन्तर-
विरोधात्तदपि सामगानादितुल्यमित्याशयेनाह—

ईश्वरत्वमपि तत्परश्रुतिर्नेतिनेति परिदुःखिता सती ॥

धारयत्यवशिन्नष्टि केवलं चित्स्वरूपमनवशविग्रहम् ॥ १६२ ॥

ईश्वरत्वमपीति । नेतिनेत्यस्युत्पन्नणु अतोऽन्यदार्थमित्या-
दिश्रुतिर्भेददर्शनाद्भयादिभाजः संसारिणो हृष्टा दुःखिता सती
आत्मानेरिक्तं सर्वं निराकृत्याभयानन्दानुभूतिमात्रमात्मानं परिशे-
पयति, तद्विरोधादीश्वरत्वमपि तदा नोपेयमित्यर्थः ॥ १६२ ॥

ननुदाहृतश्रुतिर्गोपाधिकमेवेश्वरत्वादिविशेषं निषेधति न तु
स्वाभाविक भगवतो भगवद्वादीरिते तस्य भगवत्प्राप्तिरूपायां मु-
क्तौ तदुपेयमित्याशङ्कते—

सोपाधीश्वरतानिषेधनपरा सा नेतिनेति श्रुतिः

साक्षाद् भागवतं निरस्तनिखिलोपाधिस्वरूपं पुनः ॥

विश्वैश्वर्यमिहोच्यमानमधुना मोक्षे ततस्तत्परै-

र्विषयैरस्य विरुद्धतानवसरो मुख्यं ततो गृह्यताम् ॥ १६३ ॥

सोपाधीति । साक्षादित्यस्य विवरणं निरस्तेति । पुनःशब्द-

स्तुशब्दसमानार्थः । इह सस्वराडित्यादिशब्दे मोक्षे उच्यमानं विश्वै-
श्वर्यं तु निरस्तानास्त्रिंशत्पादस्वरूपं भागवतमिति सम्बन्धः । निषेध-
श्रुतीनां सोपाधिकविशेषनिषेधपरत्वे फलितमाह—तत इति । अ-
स्य निरुपाधिकैश्वर्यस्य । अविरोधे फलितमाह—मुख्यमिति ॥ १६३ ॥

सिद्धान्ती सोपाधिकैश्वर्यातिरेकेण निरुपाधिकस्वरूपभूतैश्वर्यं
मानभावादुक्तविभागो न युक्तः, निरपेक्षपरमात्मवस्तुनेः सापेक्षैश्व-
र्यस्वरूपत्वं चायुक्तम्, अत एव भगवच्छब्दोऽपि मायिकैश्वर्यादिमम्ब-
न्धं निमित्तीकृत्य तत्र वर्तते, यदि मुक्तिदशायामुदितत्वात्तस्य ति-
क्ष्णोपाधिकत्वं स्वरूपत्वं चास्थीयेत निषेधश्रुतीनां च सोपाधिकस्वरूप-
विषयतां तदाऽतिप्रसङ्ग इत्याशयेन दूषयति—

सामगानमथ जक्षणं जग-

त्सर्जनं च निरुपाधि गृह्यताम् ॥

नेतिनेति वचसा निोपध्यते

जक्षणादिकमुपाधिसंश्रयम् ॥ १६४ ॥

सामगानमिति । स्पष्टार्थान्वक्षराणि ॥ १६४ ॥

सामगानादौ मानाभावादयुक्तं द्वैविध्यमिति यद्युच्येत तदैश्व-
र्येऽपि दूषयामिति स्वाशय परमतानुवादेनाविष्करोति—

सामगानमथ जक्षणं जग-

त्सर्जनं च न खलु द्विधेयते ॥

तत्प्रमाणविरहादिहेति चे-

दीश्वरत्वमपि न द्विधा भवेत् ॥ १६५ ॥

सामगानमर्थन्यादिना । इहात्मनि लोकवेदयोरिति वा ।

न द्विधा भवेदित्यत्रापि तत्प्रमाणविरहादिसमुपपन्नः ॥ १६५ ॥

यत्तुक्तम् "ऐश्वर्यस्य परमात्मन उक्तमन्यैः साक्षात् स्वरूप-

मवत्रोपपत्तादितुल्यम्" इति तत्र दृष्टान्तमुपेत्य दार्ष्टान्तिके वेपथ्वं
वचतु तानि पावद् द्वैविध्यमुपपादयति—

ज्ञानमस्ति खलु बाह्यगोचरं
निर्विशेषमाविनाशि च द्विधा ॥
बाह्यगोचरमपोह्य केवला
स्वापमोक्षसमये चितिः स्थिता ॥ १६६ ॥

ज्ञानमस्तीति । बाह्यगोचरम्, इन्द्रियादिमानि कृष्टार्थविषयं तज्जन्यं चेत्पर्यः । एवमन्तःकरणवृत्तिरूपमेकं ज्ञानमुक्त्वा तत्साधक-
मपरं साक्षिरूपमस्तीत्याह—निर्विशेषमिति । विषयकरणाद्यनपेक्षमि-
त्यर्थः । तस्यैवाविनाशित्वं विशेषणम् । इति ज्ञानं द्विधाऽस्ति खल्वि-
ति सम्बन्धः । तत्रार्थं सापेक्षत्वादागमापायित्वाच्च नात्मनः स्वरूपं
किं त्वौपाधिकमलीकं च, द्वितीयं तु सदाभावाभिरपेक्षत्वाच्च पर-
मार्थात्मस्वरूपमेव, तस्य ततो भेदे मानामावात्, ज्ञानोत्पत्त्याद्यनुभ-
वस्येतरविषयत्वादित्यभिप्रेत्याह—बाह्यगोचरमिति ॥ १६७ ॥

न नूक्तद्वितीयज्ञाने मानाभावात्प्रतिज्ञामात्रेणोक्तद्वैविध्यादि
न निश्चयीति चेन्न । अहङ्कारतद्गर्भकामसङ्कल्पादीनां पारावाहिक-
मल्लयानां स्वप्नमनोराज्यसुषुप्तीनां च स्वप्नकाशनित्यचैतन्यं विना
स्वकाले प्रतिभामायोगात्तेषु च मानप्रवृत्तेरसकृन्निरस्तत्वात्स्वका-
ले प्रतिभासानङ्गीकारे च तेषां कालान्तरे परामर्शयोगात्तदा त-
त्साधकं नित्यचैतन्यमावश्यकमित्यभिप्रेत्योक्तज्ञानद्वये वैदिकं प्रति
श्रुतिं प्रमाणयति—

पश्यन्न पश्यति गिरा कथयांचमूव
साक्षादनश्वरचिनश्चरचिद्विभागम् ॥
तात्पर्यतः श्रुतिश्चः स्फुटमेव नैव-
मैश्वर्यवस्तुनि विभागश्चःश्रुतिर्नः ॥ १६७ ॥

पश्यन्न पश्यतीति । साक्षान्मुख्यवृत्त्या । उक्तमपि तात्पर्यही-
नमुपेक्ष्य स्यादयं तु न तथेत्याह—तात्पर्यत इति । तेन पदद्वयेन
स्फुटमेवेत्येतद्विद्वत् सुप्रतिपत्तिकृत्य यद्वै तन्न पश्यति पश्यन् च तन्न

पश्यति न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्विती-
यमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येदिति श्रुतिवाक्यं तदा द्वैतं न
पश्यतीति यन्न तत्सर्वथा ज्ञानाभावात्किं तु पश्यन्वै तन्न पश्यती-
त्यनया गिरा स्वप्रकाशस्वरूपज्ञानं प्रतिपादयदेव द्वैतविषयमिन्द्रि-
याग्रधीनं सविकल्पकज्ञानं निषेधति, तदा स्वप्रकाशस्वरूपाज्ञानमन्वे-
हेतुं चाह-न हीति । द्रष्टुरात्मनः स्वरूपभूताया दृष्टेर्द्रष्टृदृष्टाद्वयस्य
या दृष्टिः साक्षरूपा तस्या वा दृष्टेर्विपरिलोपो न विद्यते, आविना-
शित्वात्सर्वविनाशसाक्षत्वेन तदनर्हत्वादित्येवं नित्यदृष्टिमुपपाद्य
तदितरदृष्टिर्नपिद्वेऽपुत्रादयति-न तु तद्द्वितीयमस्तीत्यादिना ।
इयं च श्रुतिरुक्तार्थपरा यद्वै तन्न जिघ्रसीत्याद्यनन्तरसन्दर्भेणार्षेय-
ार्थस्याभ्यासात्, ततश्चोक्तज्ञानद्वैविध्यादौ विभक्तिर्न कार्येत्यर्थः । एवं
ज्ञानदृष्टान्तं 'सप्रमाणकमङ्गीकृत्य दार्ष्टान्तिकममामाणिकत्वादनङ्गी-
कार्यमित्याह-नैवमिति ॥ १६७ ॥

इदानीं सुखदृष्टान्तादपि दार्ष्टान्तिके वैषम्यं वक्तुं ज्ञानवत्सुख-
द्वैविध्यं प्रामाणिकत्वादुपेयत इत्याह—

एवं न वा अरे इति श्रुतमेव तावत्

पुत्राद्युपाधि पुरुषस्य सुखं विनाशि ॥

नित्यं निरन्तरमनन्तमपारमुक्तं

ब्राह्मं सुखं वचनकोटिशतैश्च यत्नात् ॥ १६८ ॥

• एवं न वा इति । स्वचन्दनवस्त्रालङ्कारादिविषयजन्यं विनाशि
सुखादवाच्यमेकमनुमासिद्धम्, विषयाद्यभावदशायापि परमेमास्प-
दत्वेनानुमीयमानमात्मरूपं नित्यं चापरं सुखं सिद्धम् । तथा श्रुति-
तोऽपि तद्द्वैविध्यमुपेयम् । न वा अरे पुत्राणां कामाश्च पुत्रा-
प्रिया भवन्तीत्यादिश्रुतिर्हान्मिमुत्तशेषतया पुत्रादीनां प्रियत्वं
यदन्ती तदधीनमनित्यं सुखं दर्शयति । एवं यो वै भूमा तत्सुखं
विज्ञानमानन्दं ब्रह्म एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजी-

बन्नि आनन्दरूपममृतं योद्विधाति आनन्दं ब्रह्मणो विद्वानित्यादि-
श्रुतिभिः, प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम्, उच्येति शातरजसं
ब्रह्मभूतमकल्मषम्, सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम्, यं
लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं तत् इत्यादिस्मृतिभिश्च निर-
नरतिशयाद्विगीयपूर्णब्रह्मस्वरूपमुत्त च तात्पर्येण दर्शितम् । आ-
नन्दादयः प्रधानस्येति सूत्रमपि तद्विषयमेव, तथा च तद्द्वैविध्यं
युक्तमिति भावः ॥ १६८ ॥

इदानीं “नैवमैश्वर्यवस्तुनि विभागवचःश्रुतिर्नः” इत्युक्तं विदु-
ष्वमुखादीप वैषम्यं दार्ष्टान्तिकस्याह—

ऐश्वर्यवर्णनामिह द्विविधं न वेदे

नित्यं क्वचित् क्वचिदनित्यमिति प्रतीमः ॥

ऐश्वर्यमात्रकथनं पुनरस्ति मोक्षा-

दर्वाक्षु मोक्षसमये च न तत्परं तत् ॥ १६९ ॥

ऐश्वर्यवर्णनमिति । न तावदिह लोके नित्यादिरूपेण
द्विविधमैश्वर्यं मासिद्धं । नापि वेदे परावरात्मनोर्नित्यानित्यत्वविभागे-
नैकत्रानेकत्र वा तच्छ्रुतं येन विशेषनिषेधश्रुतिरौपाधिकविषया
कल्प्येत्यर्थः । नन्वेव सर्वेश्वर इत्यादिना मोक्षदशाया श्रूयमाणत्वात्,
तथा ब्रह्मा देवानां प्रथमः सम्बभूव विश्वस्य कर्ता भुवनस्य
गोप्ता इन्द्रो दिव इन्द्र ईशः पृथिव्याः वैवस्वते सङ्गमनं जनानां यमं
राजानामस्यादिना मोक्षादर्वाभूमिष्वपि श्रूयमाणत्वाच्चित्योनित्यमा-
वेन द्विविधमप्यैश्वर्यं प्रामाणिकमित्याशङ्क्य मोक्षदशायां तदभिधा-
यकार्यवादस्य श्रुत्यन्तरविरोधादिना सामगानादिश्रुतिवदतत्परत्व-
स्योक्तत्वान्मैवमित्याशयेनाह—ऐश्वर्यमात्रेति ॥ १६९ ॥

ननु पारमेश्वरं निरङ्कुशमैश्वर्यं नेनीत्यादिश्रुत्या न निषेद्धुं
शक्यम्, तस्यान्यतोऽप्राप्तस्य निषेधायोगात् । न च श्रुतिमाप्तस्यैव
तस्य निषेध इति वाच्यम् । श्रुतेस्तत्परत्वाभावे तत्प्राप्तत्वापो-

गात्, तस्यास्तत्परत्वे वा तद्दिरोषादेव निषेधकश्रुत्या तन्निषेद्धुमे-
द्रारणम् । न च सिद्धे वस्तुनि विकल्पोऽवतरति, ततश्च निषेधश्रुतिस्त-
दतिरिक्तविषयेति तद्दिरोषाभावाद्देश्यश्रुतिस्तत्परसाशङ्क्य “मिष-
शिरस्त्वाद्यमाप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे” इति सूत्रावष्टम्भेन परि-
हारमाह—

मिषशिरस्त्वकथा खलु यादृशी

भवति तादृशमेव तदतिरणम् ॥

तदनु नेति च नेतिवचः श्रुते-

पदपि मोक्षगतं स्तुतये हि तत् ॥ १७० ॥

मिषशिरस्त्वेति । आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वपक्षे विज्ञानमयको-
शगतमिषमोदादिकमुपासनार्थमानन्दमयावयवत्वेन प्रापयन्ती तस्य
मिषमेव शिर इत्यादिका श्रुतिर्न तत्परा, तस्यास्तथोपासनपरत्वात् ।
एवं सार्वकामत्वमत्पसङ्कल्पत्वसपद्मात्वादिश्रुतिरपि व्यावहारिके-
श्वरेऽनुमानावगुह्यमुपासनार्थं प्रापयन्ती न तत्परा उपासनाविधि-
परत्वात्तस्याः । तथा तत्पदवाच्यव्यावहारिकेश्वरेऽवान्तरतात्पर्येण
श्रुतिप्रापितमनुमानप्रापितं वा ऐश्वर्यं मुक्तावपि स्तुत्यर्थमनूय मृष्ट्या-
दिश्रुत्यर्थेऽन्महावाक्यापेक्षिततत्पदस्यैवोपनिद्धयर्थं निषेधोपपत्तेर्न मु-
क्तावैश्वर्यसिद्धिरित्यर्थः । एष सर्वेश्वर इत्यादिश्रुतेः स एष नेतिने-
त्यात्येतिश्रुतिसमभिव्याहारेणैकवाक्यत्वादपि तन्निषेध आवश्यक
इत्याह—तदन्विति । ननु निषेध्यं चेन्नञ्च मोक्षे कीर्तनीयं पद्मसा-
खनन्वायापातादित्याशङ्क्याह—पदपीति ॥ १७० ॥

ननु क्व चिन्निषेधवाक्यममभिव्याहारं विनाऽप्यैश्वर्यं परमात्मनो
निदिश्यते । यथा इदं सर्वमसृजत भीषाऽस्माद्वातः पचते इत्यादौ,
तत्कथं न वास्तवमित्याशङ्क्य तद्वाक्यानामपि निर्विशेषवस्तुपरत्वं
भाष्यकारोक्तरीत्या स्वीकार्यमन्यथा तत्परमश्रुतिविरोधापरिहारा-

दिन्याशयेनाह—

स्वातन्त्र्यमीश्वरमिरा गुणमार्गवृत्ति-
माश्रित्यपूर्वगुरवः प्रतिपादयन्ति ॥

सिंहस्य शौर्यगुणवत् परमेश्वरस्य

स्वातन्त्र्यलक्षणगुणोऽव्यभिचारिरूपः ॥ १७१ ॥

स्वातन्त्र्यमिति । अपारवश्यामित्यर्थः । गुणमार्गवृत्तिं गौणवृ-
त्तिम् । भाष्यकारा हि “कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टो-
क्तः” इत्यधिकरणे इदं सर्वमष्टजनेतिवाक्यं स्वातन्त्र्यं दर्शयन् परमात्मा-
नमपरमयोज्यत्वेनेश्वरमवशीदित्याहुः । तथा चेश्वरशब्दस्य गौण्या
दस्या तत्स्वार्थमात्रपरत्वाच्चदेव सृष्ट्यादिवाक्याभिप्रेतमिति भा-
वः । ननु स्ववाच्याव्यभिचारिगुणयोगमभिप्रेतान्यत्र गौणः शब्दः
प्रयुज्यते स्वातन्त्र्यं त्वीश्वरशब्दवाच्ये राजपुत्रादौ व्यभिचरतीत्या-
शङ्क्य मुख्यमेश्वर्यमीश्वरस्येवेति स एवेश्वरशब्दवाच्यस्तत्र च स्वा-
तन्त्र्यमव्यभिचारीति तद्विषयगौणमयोगो युक्त इति सदृष्टान्तमाह—
सिंहस्येति ॥ १७१ ॥

ननु परमात्मन्येवेश्वरशब्दो गौण इति भाष्यकारैरुक्तं तत्र
कथं स एव तद्वाच्यः कथं वा स्वातन्त्र्यमित्याशङ्क्यावेष्टादशापी
सच्छब्दलक्ष्यैश्वर्यं निरङ्कुशमिति स एवेश्वरशब्दवाच्यस्तद्वादेव च
तस्य स्वातन्त्र्यं सिद्ध्याति स एव निरुपाधिकस्तस्य गौणोऽर्थ इति
तत्रापि वस्त्वयोगोपपत्तिरित्याह—

ऐश्वर्यवस्तु परिगृह्यतदत्यजन्तः

सामर्थ्यासिद्धिमुपपादयितुं क्व चिच्च ॥

सर्वेश्वरश्रुतिवचः समुदाहरन्ति

स्वातन्त्र्यलक्षणगुणस्य तमस्वितायाम् ॥ १७२ ॥

ऐश्वर्यवस्त्विति । पूर्वगुरवस्तमास्त्रतादशार्था स्वातन्त्र्यलक्ष-
णगुणस्येश्वरत्वस्पर्धातिदिमुपपादयितुमैश्वर्यवस्तु परिगृह्य मायो-

पाथिक मुख्यमैश्वर्यं श्रीकृत्य तदत्यजन्तस्मदनिराकृत्यैव कं
चित्सगुणमकरणे सर्वेश्वरत्नविषयश्रुतिवचः समुदाहरन्तीति स-
म्बन्धः ॥ १७२ ॥

इदानीं सर्वेश्वरश्रुतिसामर्थ्यात्स्वातन्त्र्यसाधनप्रकारं सदृष्टा-
न्तमाह—

सिंहश्रुतिर्न घटते यदि शूरताऽस्य

न स्यात्तथैव परमेश्वरताश्रुतिश्च ॥ —

नैश्वर्यलक्षणगुणः परमात्मनश्च-

दित्यर्थलब्धिमभिसंदधते महान्तः ॥ १७३ ॥

सिंहश्रुतिरिति । ऐश्वर्यं लक्षणं गमकं यस्य स्वातन्त्र्यल-
क्षणगुणस्य स तथोक्तः । यथा सिंहत्वव्यापकत्वात् सिंहशब्देनानुक्त-
माप शौर्यं तदर्थेऽर्थ्यासिद्ध्यात् तथा यस्य च प्रत्यैश्वर्यं तस्य तदपर-
वश्यमिति व्याप्तेः सर्ववश्यत्वलक्षणस्वातन्त्र्यं विना सर्वेश्वरत्वापो-
गात्तच्छ्रुतियत्नदेवेश्वरेऽनुप्रचारितस्वातन्त्र्यगुणसिद्धिरित्यर्थः ॥ १७३ ॥

ननु श्रुतार्थापत्तिगम्यस्य श्रुतत्वाभावादीश्वरेश्रुत्याविरुद्धवस्तु-
त्वादिलङ्घकपारतन्त्र्याशङ्का दुर्निरासा स्यादित्याशङ्क्य श्रुतार्थापत्ति-
गम्यं विना श्रुतार्थस्यैवानिर्वाहाच्छ्रुतमूत्रार्थापत्तेः श्रुतितुल्यत्व श्रुत्यैव
प्रापितमिति न्यायवित्समतम्, तथा च तद्विरोधेऽप्यनुमानमुदेतु नार्ह-
तीत्याशयेनाह—

श्रुतार्थपृष्टिष्वललभ्यमपीह घस्तु

श्रुतं घटन्ति निकटत्वमनुस्मरन्तः ॥

आसन्नपृष्टिमपि देवमुदीरयन्ति

घर्षन्तमेव हि जना भुवि तादृगेतत् ॥ १७४ ॥

श्रुतार्थेति । मुख्यार्थे शब्दस्य या श्रुतिस्तत्सामर्थ्यलभ्यमित्यर्थः । तदव्यवहितस्य तच्छब्देन व्यवहारं दृष्टान्तेनोपपादयति—
आसन्नेति । देव पर्जन्यम् । अत्रेश्वरश्रुतिलक्षितस्वातन्त्र्यस्य

युद्धात्ममात्रतया विवक्षितत्वाच्च तेन तस्य सगुणत्वापत्तिरित्यपि
द्रष्टव्यम् ॥ १७४ ॥

ननु सूत्रकार एव “पराभिधानाच्च तिरोहितं ततो ह्यस्य वन्धवि-
पर्ययौ” इति सूत्रेण जीवस्य स्वाभाविकमेवैश्वर्यमविद्यादशायां देहाद्य-
भिमानवशाच्चिरोहितमीश्वरध्यानान्मुक्तावभिगच्छ्यते इत्याह । तत्कार्यं
मुक्तौ निर्विशेषत्वमात्मन इति शङ्कां सूत्रकाराभिप्रायमदर्शनेन
परिहृते—

ऐश्वर्यमज्ञानतिरोहितं सद्

ध्यानादभिव्यज्यत इत्यबोचत् ॥

शरीरिणः सूत्रकृदस्य यत्तु

तदभ्युपेत्योदितमुक्तहेतोः ॥ १७५ ॥

ऐश्वर्यमिति । अस्य शरीरिण इत्यादौ बोध्यम् । यत्त्वबो-
धादिति सम्बन्धः । तत्र हि स्वप्नस्थादेः क्लृप्तकारणाभावेऽपि जीव-
स्येश्वरांशत्वात्त एव स्वकीयैश्वर्यवशाद्देशनमेव स्वप्नमपञ्चं स्रक्ष-
तीति शङ्कायां विद्यमानस्याप्यैश्वर्यस्य तदा तिरोहितत्वाज्जीवस्य तद्वर्ज-
विचित्रवास्तवमपञ्चसंप्लृप्तमित्यभ्युपगमवादेनोक्तं सूत्रकारेण न स्व-
सिद्धान्ततया, न स्यान्तोऽपि परस्येसादिनोक्तश्रुतिन्यायाविरोधा-
पाताद, तन्निरोधाभावादेदुर्निरूपत्वाच्चेत्यर्थः ॥ १७५ ॥

किं च सूत्रोक्तमित्येतावता न वास्तवमैश्वर्यमभ्युपेयं, तस्य श्रु-
तिवत्स्वतःप्रमाणत्वाभावात्प्रमाणपेक्षितन्यायमात्रसूचकत्वाच्च । न च
जीवस्य स्वाभाविकैश्वर्ये किं चित्प्रमाणं न्यायो वा शक्यते वक्तुम् ।
न चेश्वरांशत्वाज्जीवे तदैश्वर्यमस्तीति वाच्यम् । तस्यैव भेदादिना
दुर्निरूपत्वेनाभिदेः । अंशस्याभिगतमामर्शवत्त्वानियमाद्य । ईश्वरैश्व-
र्यस्यापि स्वाभाविकत्वे मानं नेत्युक्तमित्याशयेनाह—

अथ वा चित्तिवत् प्रतीयतां

पुरुषस्येश्वरतापि वास्तवी ॥

यदि किं चन कारणं भवे-

अ विना सा तदिहाभ्युपेयते ॥ १७६ ॥

अथ चेति । एतदनाभ्यापाम् । कारणं प्रमाणम् ॥ १७६ ॥

किं च “कामादीतरत्र तत्र चायगनादिभ्यः” इति सूत्रे छान्दोग्ये
अथ यदिदमास्मिन्नह्नपुरे दहरं पुण्डरीकं चेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश
इति प्रस्तुतदहराकाशस्य च आत्माऽपहतपाप्मा विंजरो विमृत्युर्वि-
शोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यमङ्गल्य इत्युक्तसत्यकामा-
दिगुणानां बृहदारण्यके स च एष महानज आत्मा योऽयं विद्वान-
मयः प्राणेषु य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन्छेते सर्वस्य वशी सर्व-
स्पेशान इति परात्मभ्युक्तवशित्वादिगुणानां चेतरेतव्योपसंहारो वर्णि-
तः । तत्र दहर उत्तरेभ्य इत्युक्तन्यायाद् दहराकाशो ब्रह्मैव तथापि
तद्विद्या सगुणब्रह्मविषया, तद्य इहात्मानमनुविद्य ब्रजन्त्येतांश्च स-
त्यान्कामानिति कामादिगुणानामपि वेदत्तश्रवणाद् बृहदारण्यकेऽ-
पि अग ऊर्ध्वं विमोक्षयैव मूहीति प्रश्नोपक्रमात्स एष नेति नेत्यात्मे-
त्युपसंहाराच्च तद्विद्या निर्गुणविषया, तथा च भिन्नविषयोरुपसह-
त्तानामेतेषामुपासनं प्रमितिर्वा न प्रयोजनम्, तत्रव्योपसंहारैः कामादि-
गुणैः सगुणत्वं बृहदारण्यकेन विवक्षितं सूत्रकारस्य । एवं वशि-
त्वादिभिस्त्वुपसंहारैरिव श्रुतैरपि सगुणत्वं ब्रह्मणो न विवक्षितमिति,
गम्यत इत्याशयेनाह—

कामादि तत्र च भवेदितरत्र चेति

यत् सूत्रकारवचनं तदुदीक्षमाणाः ॥

कामादिकेन दहरस्थगुणेन तुल्यं

सर्वेश्वरादिगुणजातमिति प्रतीमः ॥ १७७ ॥

कामादीति । उदीक्षमाणा उक्तीत्या विचारयन्तो वय-
मित्यर्थः ॥ १७७ ॥

तर्हि तेषामितरेतव्योपसंहारस्य किं फलमित्याद्यद्वय बृहदारण्य-

के सत्यकामादिगुणोपसंहारस्य परिशेषात् स्तुतिमात्रं फलमिति तावदाह—

दहरस्थगुणोपसंहृतेः

स्तुतिमात्रं विरहस्य नापरम् ॥

फलमस्ति परात्मानिष्ठिते

वचने चाजिभिराहृते महत् ॥ १७८ ॥

दहरस्थेति । महत् साक्षात्पुरुषार्थपर्यवसाये ॥ १७८ ॥

तथापि वाशित्वादिगुणानां वस्तुतत्त्वबोधमकरणे श्रुतत्वाद्वास्तु-
विशेषकत्वमित्याशङ्क्य सूत्रकारेणैव तेषां सत्यकामादिगुणसमान-
योगक्षेमत्वाभिधानादुपसंहारानामिव श्रुतानामपि स्तावकत्वमुक्तविध-
या स्वातन्त्र्योपलक्षकत्वं बोधेयं न वस्तुस्वभावत्वं केनापि प्रकारेण-
स्याशयवानाह—

दहरादुपसंहृतैर्गुणैः सदृशाश्चेद् वाशित्वादिलक्षणाः ॥
न तदा परमात्मरूपतां प्रतिपत्तुं कलयाऽपि शक्नुयुः ॥ १७९

दहरादुपसंहृतैरिति । स्पष्टार्थान्वितराणि ॥ १७९ ॥

ननु तस्य प्रकृतिलीनस्य यः परः स महेश्वर इति श्रुतावग्या-
कृतात् परस्य शुद्धस्य परमेश्वरत्वाभिधानात्तस्य तद्वास्तवमित्या-
शङ्क्य वाशित्वादिसन्निधिपठितमर्शेश्वरत्वस्यैवान्नापि प्रत्यभिज्ञापमा-
नत्वाच्चस्य च पूर्वोक्तविधया स्तावकत्वादिदमापि तथैवेत्याह—

परमेश्वरतागुणोऽप्यतः स्तुतये तस्य परस्य वस्तुनः ॥

परिकीर्तित इत्युपेयतामविशेषाद् वाशित्वादिलक्षणैः ॥ १८०

परमेश्वरतेति । अतःशब्दार्थं विशदयति—अविशेषा-
दिति ॥ १८० ॥

नन्वीश्वरत्वं प्रतिवेदान्तं बहुशः श्रुतत्वाच्चद्रास्त्वं स्वरूपमित्या-
शङ्क्य कारणत्वसाक्षित्वमतिरन्या परिहरति श्लोकद्वयेन—

कारणत्वमपि चित्सुखादिष-

त्तत्स्वरूपमिति किं न गृह्यते ॥

ईश्वरत्वाविषये विपश्चितां .

पक्षपातकरणे न कारणम् ॥ १८१ ॥

कारणत्वमपीति । कारणत्वस्य मापेक्षत्वान्निरपेक्षात्मस्वरूपं तदिति न गृह्यते इत्याशङ्क्येश्वरत्वस्यापीशित्वमापेक्षत्वं तुल्यमित्याशयेनाह—ईश्वरत्वविषय इति ॥ १८१ ॥

साक्षितापि परमात्मनो भवे-

दीश्वरत्ववदियं न संशयः ॥

नित्यसिद्धनिजयोधरूपव-

द्रूपमेव निरुपाधिकं विभोः ॥ १८२ ॥

इयं श्रुतियुक्तिमिद्धा । साक्षितायाः साक्ष्यमापेक्षत्वाच्च परमात्मस्वरूपत्वमित्यपि न शङ्कनीयम्, उक्तोत्तरत्वादित्याशयेनाह—संशय इति । इयं साक्षिताऽपि विभोः परमात्मनो निरुपाधिकं रूपमेव भवेदिति सम्बन्धः ॥ १८२ ॥

साक्षित्वं कारणत्वं च ब्रह्मणः श्रुत्या नैवोक्तमिति वैषम्यमाह—
छा तत्र मन्त्रानुदाहरति त्रिभिः—

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः

सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ॥

कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः

साक्षी चेता केयलो निर्गुणश्च ॥ १८३ ॥

एको देव इत्यादिना । ब्रह्माविष्णवादिभेदनिरामाय ए
इत्युक्तम् । तस्य जडत्वनिरासाय देव इति । द्योतनस्वभावश्चिद्वृ
त्यर्थः । तस्य ब्रह्माण्डाद्विहरवस्थितिशङ्कां निराकरोति—सर्वभूत
पिप्यति । तस्मानुपलब्धविरोधं परिहरति—गूढ इति । तर्हि परिच्छि
न्नत्वं, नेत्याह—सर्वव्यापीति । तथाप्याकाशादिवत्परास्त्वशङ्कां वारय
ति—सर्वभूतान्तरात्मेति । तर्हि जीववत्कर्तृत्वादिसंभारी स्यात्
नेत्याह—कर्माध्यक्ष इति । कर्मसु शुद्ध्यादिव्यापारेषु क्रियमाणे

स्वयं संनिधिमात्रेणाध्यस्त एव न तु तद्वानित्यर्थः । ततोऽन्यस्य ज-
गदुपादानत्वशङ्कां वाग्यति—सर्वभूताधिवास इति । सर्वाणि
भूतान्यध्यस्ततया चमन्त्यस्मिन्निति स तथोक्तः । जगदाकारेण परि-
णामित्वं निराकरोति—साक्षीति । साक्ष्यवस्तुनः साक्षिधर्मत्वायो-
गादाध्यात्मिकसम्बन्धेनैव तत्माक्षीत्यर्थः । तर्हि साक्षादीक्षणात्सा-
क्षीतीक्षणव्यापारवत्त्वाच्च कौटस्थ्यमिति नेत्याह—चेत्ता, स्वरूपभूत-
चित्तैवाभामको न व्यापारद्वारेणे-त्यर्थः । तत्र व्यापाराभावे हेतुपरा-
गाभावं हेतुमाह—केवलः, असङ्ग इत्यर्थः । तर्हि सुखादिगुणस-
म्बन्धादसङ्गत्वं कथमित्याशङ्क्य तस्य तत्स्वरूपत्वाच्च गुणगुणिभा-
वोऽस्तीत्याह—निर्गुण इति । सर्वमासित्वादेव तस्यान्योऽपि भावो-
ऽभावो वा वास्तवो धर्मो नेति वशवदार्थः ॥ १८३ ॥

जीवबुद्धेर्हृदयपरिच्छिन्नत्वं वारयति—

न तस्य कार्यं करणं च विद्यते

न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते ॥

परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते

स्वाभाविकी ज्ञानयलक्रिया च ॥ १८४ ॥

न तस्येति । तर्हि तदधीनत्वात्कर्तृत्वादेस्तद्रहितस्य सर्वक-
र्तृत्वं सर्वज्ञत्वं वा कथं स्यात्तदभावे वा कथमीश्वरत्वमिति चेन्नानाह-
न तत्समश्चेति । देहादिपरिच्छेदाभिमानिन एव सर्वज्ञत्वादे-
रुच्यं तद्रहितस्य तु स्वातन्त्र्यं ज्ञातृत्वादी, सम एव न कुतोऽभ्य-
धिकः, अतः स एव सर्वज्ञः सर्वकर्ता चेति तस्य कारणत्वमीश्वर-
त्वे च सिद्धमित्यर्थः । देहादिहीनस्य किञ्चित्कर्तृत्वमपि न सम्भ-
वति, कुतः सर्वकर्तृत्वमित्याशङ्क्य यस्य देहाद्यधीनं सामर्थ्यं तस्य
तदभावे सामर्थ्याभावान्मास्तु कर्तृत्वादि, यस्य तु स्वतःसिद्धा मा-
यारूपा परा निरतिशया विविधा विचित्रकार्यानुकूला शक्तिरस्य
देहादिना विना किं हीयत इत्याह—पराऽस्येति । श्रूयते, मायिनं

तु महेश्वरमित्यादौ । तथापि जडया तथा कथं सर्वज्ञत्वाप्तिदिरित्यत
आह—स्वाभाविकीति । ज्ञानस्य स्वरूपभूतस्य यद्वल्यमनादृतत्वं ते-
न व्याकृताव्याकृतसर्वविषयावाच्छिन्नस्फुरणरूपफलक्रिया तदभि-
व्यक्तिः, स्वाभाविका देहादिनिरूपैव सिद्धा यः सर्वविदित्या-
दिश्रुतौ, तत्र ईश्वरत्वादि नानुपपन्नमित्यर्थः ॥ १८४ ॥

तथापि तस्य सर्वेश्वरत्वं सर्वकारणत्वं च कथं, तस्यापि स्वा-
म्यन्तरादेः संभवादित्याशङ्क्याह—

न तस्य कश्चित् पतिरस्ति लोके

न चेशिता नैव च तस्य लिङ्गम् ॥

स कारणं वै करणाधिपाधिपो

न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः ॥ १८५ ॥

न तस्य कश्चिदिति । पतिः स्वामी । ईशिता निपन्ता ।
तदभावे हेतुमाह—नैव चेति । लिङ्गाने चेतनोऽनेनेति कार्यकार-
णसंघातो लिङ्गम् । यो हि देहादिपरिच्छिन्नोऽज्ञानायादिमान्भवति
तस्यैव स्वाभ्यादिः संभाव्यते, ईश्वरस्य तु तदभावादेव स्वाभ्यन्तरा-
द्यसंभवात्स्वयं सर्वेश्वर इत्यर्थः । सर्वकारणत्वमुपपादयति—स का-
रणमिति । सर्वकार्यस्येति शेषः । न तस्य कश्चित्पतिरस्तीत्यत्र हे-
तुन्तरमाह—करणेति । चक्षुरादिकरणानामधिपाः सूर्यादियस्तेषामप्य-
धिष्ठाप्य पालयिता, अतो न तस्य कश्चित्पतिरस्तीत्यर्थः । सर्वकार-
णत्वादि निगमयति—न चास्य कश्चिदितानं । यतोऽस्य कश्चिज्जनि-
ता नास्ति ततोऽयमेव मूलकारणम्, यन्धान्योऽधिपो नास्ति ततोऽ-
य सर्वेश्वर इत्यर्थः ॥ १८५ ॥

ईश्वरत्ववत्कारणत्वादेः श्रौतत्वं निगमयति—

इति श्रुतिः कारणमाक्षिमाव-

मैश्वर्यवद् वक्ति परस्य पुंनः ॥

अतत्परत्वाच्च तदिष्यते यद्

दयं तृतीयं न तथैवित्यम् ॥ १८६ ॥

इति श्रुतिरिति । कारणत्वं मासित्वं चेति द्वयमन्यपरमन्त्रादि-
समर्पितत्वाद्बन्तुस्वभावतया नोपेयम् इत्याशङ्क्य तृतीयमीशरत्वं म-
न्त्रादिना तेन सहैवोक्तत्वाच्चद्वेव न ग्राह्यमित्याह—अतत्परत्वादि-
त्वादिना ॥ १८६ ॥

कारणत्वादिश्रवणस्याखण्डैकरसत्त्वपरश्रुत्यन्तरविरोधादनत्पर-
त्वं चेदीश्वरत्वश्रवणस्यापि तत्तुल्यम्, तेन त्रयमपि वर्जनीय-
मित्याह—

अनत्परत्वं श्रवणस्य तुल्यं
त्रिषु त्रयं तेन विवर्जनीयम् ॥
अपेष्टमेकं त्रयमेवितव्यं
विशेषहेतोरनिरूपणेन ॥ १८७ ॥

अतत्परत्वमिति । ईश्वरत्वस्याखण्डस्वरूपमात्रत्वाच्च श्रुत्य-
न्तरविरोधश्चेत्कारणत्वाद्यापि तथेप्पताम्, तस्य सापेक्षत्वाच्च निरं-
पेक्षवस्तुमात्रत्वं चेदीश्वरत्वस्यापि तत्तुल्यमित्याशयेनाह—अपे-
ष्टमिति ॥ १८७ ॥

तर्हि त्रयमपि वस्तुरूपं सत्त्वं च भवत्वित्याशङ्क्य तत्र तावदी-
श्वरेशिनव्ययोः परस्परापेक्षत्वेन तद्भावस्य मिथ्यात्वं वदंस्तस्याख-
ण्डवस्तुस्वरूपत्वमयुक्तमित्याशयवानाह—

ईशितव्यमनपेक्ष्य नेश्वरो
नेशितव्यमपि तद्वदीश्वरम् ॥
अन्तरेण घटते ततो मृषा
मोहमात्रपरिकल्पितं द्वयम् ॥ १८८ ॥

ईशितव्यमिति । ईश्वरो न घटन इति सम्बन्धः । ईश्वरत्वं
न सम्भवतीति यावत् । तद्वदीश्वरत्ववदीशिनव्यमपीश्वरमन्तरेण न
घटते, द्वयोरप्यन्योऽन्यार्थिननिरूपणतया परस्परमपेक्षकत्वादुभ-
योरपि प्रमित्यनुपपत्तेरुभयं भ्रान्तिमात्रसिद्धत्वादिनिर्वचनीयमित्य-
र्थः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ १८८ ॥

एवं कारणत्वमपि सापेक्षत्वात्कार्यवत्कल्पितम्, तथाहि, कारणत्वस्य कार्यान्निषत्पूर्वभावात्पत्वात्कार्यत्वस्य च कारणान्निषत्पश्चाद्भावात्मत्वेन परस्परापेक्षत्वात्पूर्वोत्तरभावयोरपि परस्परापेक्षत्वादेत्याह—

कार्यवस्तु विरहस्य कारणं
न कश्चिद् घटयितुं क्षमेमहि ॥
नापि कारणमपोह्य केवलं
कार्यवस्तु परिकल्पयेमहि ॥१८९॥

कार्यवस्तिवति । कारणं तत्रैव, तथा च तदपि न वस्तु-
स्वरूपमिति भावः ॥ १८९ ॥

इदानीं साक्षिभाषा अपि सापेक्षत्वेन कल्पितत्वाच्च वस्तुरूपत्व-
मित्याभेदसाह—

साक्ष्यवस्तु परिहृत्य साक्षिता
साक्षिणं च परिहृत्य साक्ष्यता ॥
नेष्यते न घटते च तेन तत्
सव्यपेक्षमुभयं परस्परम् ॥ १९० ॥

साक्ष्यवस्तिवति । एकैकं परिहृत्योभयस्याप्यसम्भवे फलि-
तमाह—तेनैति । परस्परापेक्षत्वं फलितमाह—न घटत इति । तदु-
भयं वस्तुनो न घटते, ततः कल्पितत्वात्साक्षित्वमपि न वस्तुरूप-
मिति चशब्दार्थः ॥ १९० ॥

ननु मातृमेषादेः परस्परसव्यपेक्षत्वेऽपि भत्यत्ववदीश्वरत्वादे-
रपि तर्किक न स्थादिसाशङ्का दृष्टान्तासिद्धिमभिप्रेत्य तत्राप्युक्त-
न्यायेन कल्पितत्वं साधयति—

न प्रमेयमपहाय मातृता
नापि मातृविरहे प्रमेयता ॥
मातृमेयरहिता न च प्रमा
न प्रमाणादहितं प्रमाफलम् ॥ १९१ ॥

न प्रमेयमिति । प्रमाराहिते च न मातृमेये इति चशब्दार्थः ।
एवं प्रमायाः प्रमाणपेक्षत्वं तस्य च प्रमापेक्षत्वमिति परस्परापेक्षत्वास-
र्वमेतत्कल्पितमित्याशयेनाह—न प्रमाणमिति । प्रमेव फलम् ॥ १९१ ॥

एवं कर्मादिकारकमेकस्य कर्तृत्वात्कर्तुरीप्सतत्तमस्य कर्मत्वा-
च्चयोरीप परस्परापेक्षत्वम् । एवं क्रियाकारकयोः क्रियातत्फलयो-
श्च परस्परापेक्षत्वेन कल्पितत्वाच्च सयत्वमित्यभिप्रेत्याह—

कर्तृ कर्म परिहृत्य नेष्यते

कर्म कर्तुरहितं न च कश्चित् ॥

कर्तृकर्मरहिता न च क्रिया

न क्रियाविरहितं क्रियाफलम् ॥ १९२ ॥

कर्तृ कर्मेति ! क्रियाफलं कार्यम् ॥ १९२ ॥

एवं सामान्यविशेषभोरण्यनुवृत्तव्यावृत्तस्वरूपयोः परस्परापेक्ष-
त्वान्मुपात्वमित्याह—

सामान्यं न विशेषवस्तुविरहे तस्माद् विना तन्न च
स्वानन्वयेण घटामुपाश्रति ततः सापेक्षमेतद् द्वयम् ॥
यत् सापेक्षमिहेक्षितं भवति तन्मायामयं स्वप्नव-
त्तस्मादीश्वरतादि कल्पितवपुःस्वीकुर्महे न्यायतः ॥ १९३ ॥

सामान्यमिति । तस्मात् सामान्यात् । तद् विशेषवस्तु ।
घटां घटनाम् । उपाश्रति उपगच्छति । आस्तां तावद् यत्परस्परा-
पेक्षं तद् मिथ्येति यदेव यत्किञ्चित्सापेक्षं तत्तमेव मायिकं किमु पर-
स्परापेक्षमित्याशयेनाह—यत्सापेक्षमिति । फलितं निगमयति—त-
स्मादिति ॥ १९३ ॥

किं च किं भिन्नयोरीश्वरोक्षितव्यमावः, उताभिन्नयोः, भिन्नां-
भिन्नयोर्वा । नाथः, भिन्नस्वेष्वरस्य जीवैः सह सम्बन्धानिरूपणेन
तस्य तत्प्रेरणादिरूपेक्षनानुपपत्तेः तदभेदपरश्रुत्यादिविरोधाच्च । न
द्वितीयः, अत्यन्ताभिन्ने तद्भावायोगादित्यभिप्रेत्य तृतीयेऽपि पक्षे

स्वतोऽभिन्नयेर्जविश्वरयोर्भेदः किमौपाधिकं त्वं निरुपाधिकः ।
आद्येऽपि न किं सत्योऽसत्यो वा, सत्यत्वपक्षेऽपि भेदस्यौपाधिक-
त्वं किमभेदेनाविरोधायोच्यते तत्सत्यत्वाय वा । नान्यः, व्याघाता-
दित्याभिमेत्य विराधायेतिपक्षं दूषयति पादत्रयेण—

अभिन्नता भिन्नतया विकृद्धा

विभिन्नताऽभिन्नतया तथैव ॥

उपाधिभेदे परिकल्पितेऽपि

चिन्ता पुनस्तं किमुदीरणीयम् ॥ १९४ ॥

अभिद्यतेत्यादिना । वस्तुतोऽभिन्ने वस्तुनि सत्यस्यौपाधिकभे-
दस्य काव्यदर्शनात्तस्याप्यभेदेन विरोधोऽपरिहार्थ इत्यर्थः । औपा-
धिकभेदस्यासत्यत्वपक्षे तदधीनेश्वरत्वेशितव्यादिभावस्यापि तया-
स्वापत्तेरिष्टापत्तिमभिमेत्य भेदस्यानौपाधिकत्वपक्षे कस्मृतिकन्यायेना-
भेदेन विरोधं बद्धंस्तयोरेकत्रामम्भवमाह—विनेति । तमुपाधिष ,
यदा सौपाधिकस्यापि विरोधस्तदा निरुपाधिकभेदस्याभेदेन विरोध
इति किं वक्तव्यम्, ततोऽप्यपि पक्षो न सम्भवतीत्यर्थः ॥ १९४ ॥

तनु स्वभावतः क्षीतेऽपि जलेऽग्निमम्बन्यादौर्णवं सत्यमेव
दृष्टं ततोऽपि दादादिदर्शनात्, एवमौपाधिकोऽपि भेदः सत्यः किं
न स्यादित्याशङ्क्य दृष्टान्तानामपिपत्त्या परिहरति—

स्वभावतो यन् मिथुनं विकृद्धं

न तस्मिन्निस्तान्नरतः कदा चिद् ॥

उपैति सत्यं परमार्थवृत्त्या

भ्रमादलभ्यं न च किं चिदस्ति ॥ १९५ ॥

स्वभावतः इति । सत्यं सामानाधिकरण्यात् । तत्रा-
पि जलग्नान्यौर्णवस्यैव दादादिहेतुत्वं संभवति जलग्नसखौ-
र्णवादौ सत्तामशान्नं तत्र शैत्यौर्णवशोः सामानाधिकरण्य-
मित्यर्थः । तर्हि क्वं जलग्नतपोर्णवादिप्रतीतिः, शैत्यं च

तद्गतं किमिति न प्रतीयत इति तत्राह—अमादिति । स्वत उ-
 ष्णाग्निरूपोपाधिसम्बन्धात् स्फाटिकलौहित्याद् अमादेव जलादावौ-
 ष्णादेः प्रतिभासः, तदीयशैत्यस्य च स्फाटिकशैत्यवदुपाध्याभिभ-
 वदोपादप्रतिभासश्च घटने, इतरथा जलगतौष्णशैत्ययोरुत्पत्तिविना-
 शयोः क्लृप्तकारणानिरूपणाच्चयोः प्रतिभासाप्रतिभासौ न स्याता-
 मिति भावः ॥ १९५ ॥

ननु त्वन्मत इव भेदाभेदयोः साहित्यं परमतेऽपि किं न स्या-
 दित्याशङ्क्य मन्मते वास्तवाभेदे तस्यापि भेदस्यानिर्वचनीयाविद्याप्र-
 युक्तत्वेन मिथ्यात्वात्तयोः समसत्ताकत्वाभावेनाविरोधाच्छ्रुतौ र-
 जतद्भावयोरिव साहित्यं घटते । एवं त्वन्मतेऽप्यनिर्वचनीयमोहो-
 पाधिको भेदः स्वाभाविकस्त्वभेदो जीवेश्वरयोरिति यद्यभ्युपगम-
 स्तदोमिति श्रूमः । यदि तु मोहातिरिक्तमत्योपाधिकृतो भेदो वास्तव-
 इत्यभ्युपगमः, ॥ न सम्भवति समसत्ताकयोर्विरुद्धयोरैकत्रैकदा
 साहित्यायोगात्तद्वद्वदोपाधेरैवासम्भवादिति दृष्टान्तेनाह—

न रविशार्वरसरूपकृदीक्ष्यते

जगति कश्चिदुपाधिरमोहतः ॥

यदि भवेत् स भवेद् भवतो मतः

स न भवेद् यदि सोऽपि न सम्भवेत् ॥ १९६ ॥

न रवीति । शार्वरं तमः । अमोहतो मोहातिरेकेण । रवि-
 शार्वरयोः साहित्यहेतुरुपाधिरदर्शनादेव मा भूदभिज्ञे वस्तुतो भे-
 दघटक उपाधिः किं न स्यादित्याशङ्क्य तस्यापि कुत्राप्यदर्शना-
 च्छत्ममानयोगक्षेमत्वमाह—यदि भवेदिति । सोऽपि त्वदभिम-
 तोऽपि ॥ १९६ ॥

मोहोऽपि कथमात्मवस्तुन्यनुपपन्नं भेदे घट्येदिसोऽशङ्क्य न हि
 दृष्टेऽनुपपन्नं नागोनि न्यायेन परिहरति—

स्वमपि स्वादिति खण्डितमीक्षते

निजशिरो नयनेन करार्पितम् ॥

किमपि दुर्घटमस्य न विद्यते ॥

यदि विमूढमतिर्भवति स्वयम् ॥ १९७ ॥

स्वमपीति । स्वादतीत्यादिक्रियाद्वयं स्वप्नोन्मदादिदशापामि-
ति दृष्टव्यम् । एवं जागर्तेऽपि नभोनैरुपचन्द्रमादेशिकत्वादि व-
स्तुतोऽघटितं मोहादेव घटितमित्याममेत्याह—किमपीति ॥ १९७ ॥

एवमीश्वरोक्तिरुपमेदस्याविद्यकत्वेन मिथ्यात्वात्तदधीनेश्वर-
त्वादिकमपि तथेति स्वतो निर्विशेषमात्मनश्चमिःशुक्तम् । इदानीं
यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इत्यादिश्रुतिभिर्जगत्कारणत्वम-
निपत्तेः कथं निर्विशेषत्वमित्याशङ्क्य कारणत्वादेरपि वक्ष्यमाणविध-
या दुर्निरूप्यत्वेनाविद्यकत्वात्तच्छ्रुतेरप्यतत्परत्वात्स्वतः कूटस्थैकरसं
वस्तित्याह—

इतश्च निर्भेदकमात्मतत्त्वं

निरूपणे कारणकार्यतादेः ॥

अनादिमायैकनियन्धनत्वा-

दसम्भवादस्य तु वस्तुष्टया ॥ १९८ ॥

इतश्चेति । तमेव हेतुं विवृणोति—कारणेति । तद्विशेषो-
पादानोपादेयत्वादिसादिपदार्थः । मायाभावनियन्धनत्वे हेतुरसम्भ-
वादिति । अस्य कारणकार्यतादेर्वक्ष्यमाणरीत्या निरूपणे वस्तुष्टया
ऽसम्भवादेवेति सम्बन्धः । तुरवधारणे ॥ १९८ ॥

तत्र कार्यताया दुर्निरूप्यत्वात्तन्निरूपितकारणताऽपि तथेति म-
न्वानोऽमतः सतो वा कार्यत्वमिति विकल्प्य मयमं दूषयति अमम
कार्यमित्यःरस्य मनोऽपि कार्यत्वमयुक्तमित्यन्तेन ग्रन्थेन—

असन्नं कार्यं गगनप्रसूनं

षण्धासुतादेः करणाप्रसिद्धेः ॥

७

न प्रागसत् कार्यमिति प्रवादः

प्रशस्यते तस्य विरोधहेतोः ॥ १९९ ॥

करणमुत्पत्तिरूपादनं वा, तदप्रसिद्धेरित्यर्थः । ननुत्पत्तेः पूर्व-
मसतोऽपि कार्यस्याभावप्रतियोगित्वं बन्ध्यासुतादेर्विशेषोऽस्ति तत-
स्तदुत्पत्त्याद्युपपद्यत इति चेन्न, निःस्वरूपेऽस्ति धर्मभूतस्य स्वस्वरू-
पात्मकस्य वा सतोऽभावप्रतियोगित्वस्याप्यमंभवात्, तस्याप्यमत्वेऽ-
सतः कार्यस्य तेन विशेषेण विशेषवत्त्वं न स्यात् । इतरथा बन्ध्यासु-
तादेरपि तेन विशेषेण तद्वत्त्वप्रसङ्गात् । तर्हिभाव एवासतः कार्यस्य
विशेष इति चेन्न, तस्यासता सम्बन्धाभावेन विशेषत्वायोगात् । न
चाभावस्वरूपमेव तत्सम्बन्ध इति वाच्यम् । तथा सति बन्ध्यासुतादे-
रपि स विशेषः स्यात्, अभावमात्रस्य तद्रूपसम्बन्धस्य च सर्वाप्त-
त्साधारणत्वात् । किं चासतः कार्यस्याभाव एव बन्ध्यासुतादेरिवा-
संभवी यस्तस्य विशेषः स्यादिति भावः । ननु बन्ध्यासुतादेरत्यन्ता-
सत्त्वात्तत्त्वोत्पत्तिरमाशो वा मास्तु, कार्यस्य तुत्पत्तेः प्रागेवामत्त्वाद-
त्यन्तासत्त्वाभावात्तदुत्पत्त्याद्युपपत्तिरिति नेत्याह—न प्रागिति । तत्र किं
कार्यस्य सत्त्वासत्त्वे धर्मो स्वरूपं वा आद्येऽपि किं भिन्नयोर्धर्मिणोस्ते
धर्मविकस्यैव वा । आद्ये नासतः कार्यत्वसिद्धिः । उत्पन्नस्य मतः
कार्यस्य ततोऽन्यत्वात् कार्यस्याप्युत्पत्तेः प्रागमत्त्वं न स्यात् । तदा
अमतस्तस्य ततोऽन्यत्वात् । न द्वितीयः, धर्मिणं विना कादाचित्क-
धर्मभावेनासत्त्वकाले तद्धर्मिकार्यसत्त्वस्यावश्यकत्वेन तत्र ताद्विरोध्यस-
त्त्वस्यानुपपत्तेः सत्कार्यवादाशङ्कात् । नाप्याद्यद्वितीयः, सत्त्वामत्त्व-
योर्भिन्नयोर्विरुद्धयोर्वाविरुद्धाभिन्नवस्तुस्वरूपत्वायोगात्, तयोर्भिन्न-
वस्तुस्वरूपत्वे वा नासतः कार्यत्वसिद्धिरित्यादिनोक्तदोषोऽपरिहार्यः
स्यात् । तस्मादमतः कालान्तरमत्त्वायोगाद्यदसत्त्वं सर्वदाऽसदेवेति
नासतः कार्यत्वमंभानेत्यर्थः ॥ १९९ ॥

किं चासतः कार्यस्योत्पत्तेः प्रागसिद्धिर्माकालविशेषितत्वमेव
न घटते येन तदत्यन्तासतो व्यावर्त्येत, न हि निरुपाख्यस्यासतः

केन चिद्विशेषणेन योग उपपद्यतेऽङ्गीक्रियते वा । इतरथा निरुपा-
ख्यत्वव्याघातात् । मत्प्रसादिप्रमाणानामन्यतमस्य तत्साधकत्वापो-
गात्तत्साधकान्यप्रमाणापत्तेश्चेत्यभिप्रेत्यासतो विशेषणमात्रासंभवं स-
दृष्टान्तमाह—

विशेषणानामसति प्रवृत्ति-

र्न दृश्यते कापि न युज्यते च ॥

युधिष्ठिरात् प्रागभवन्नरेन्द्रो

बन्ध्यासुतः शूर इतीह पदम् ॥ २०० ॥

विशेषणानामिति । स्पष्टार्थान्यसराणि ॥ २०० ॥

एवमसतः कार्यत्वामन्भवमुक्त्वा तदुत्पत्तेरप्यसंभवमाह—

उत्पत्तिरप्यस्य निरूप्यमाणा

न का चिदागच्छति युक्तिमार्गम् ॥

स्वसत्तया स्वैः समवायिकारणै-

रपीह या स्यात् समवायिताऽस्य ॥ २०१ ॥

उत्पत्तिरपीति द्वयेन । अस्यासत् उत्पत्तिर्निरूप्यमाणाऽम-
कार्थवादिभिरनेकधोऽन्यमाना का चिदपि न युक्तिमहेत्यर्थः । तैरु-
च्यमानां तागन्तु तदर्थं सर्वं प्रतिजानीते । स्वसत्तयेत्यादिना । अस्य
कार्यस्य स्वसत्तया या समवायिता स्यात्कार्ये सत्तयाः समवाय इ-
ति यावत् । इह कारणेषु स्वैः समवायिकारणैः सह या वा समवायि-
ता स्यात्, बाधोऽपिशब्दः, समवायिकारणगतचतुर्वत्वं न विवक्षितम्,
स्वस्य समवायिकारणसमवायितेति यावत् ॥ २०१ ॥

असज्जनिः सेत्युपधर्ण्यमानं

सुदुर्घटं न ह्यसतो युजैभिः ॥

सदेव सद्भिः सह सर्ववस्तु

सद्गच्छते न त्वमदेव सद्भिः ॥ २०२ ॥

साऽसज्जनिरित्युपधर्ण्यमानं निरूप्यमानमसज्जन्मास्यन्तमसम्भ-

वीत्यर्थः । तत्र हेतुः—न हीति । जन्मनः प्रागसतः केनापि सम्बन्धानर्हस्योक्तसत्तादिभिर्युजा सम्बन्धो न युज्यत इत्यर्थः । अतः सम्बन्धानर्हत्वे युक्तिमाह—मदेवेति । सम्बन्धस्य सत्सम्बन्धिद्रव्यपारतन्त्र्यनियमात्तस्या सत्पारतन्त्र्यायोगात्स सतीरेव घटेन न सदमतोरित्यर्थः ॥ २०२ ॥

ननु त्वन्मने सतो ब्रह्मणोऽमङ्गनया केनापि सम्बन्ध्याभाववत्तद्गतां च जड़ानां सत्त्वापारात्कथं सदेव वस्तु मद्भिः मह मङ्गच्छत इत्युक्तिमिन्पाशङ्क्य परमनेनेदमुक्तमित्याभिप्रेत्य तन्मने सम्बन्धिनः स्वानियमं दर्शयंस्तद्गोहृतकार्यस्य सम्बन्धासम्भवपाह—

सती हि सत्ताऽस्य पटस्य दृष्टा

तथैव सन्तः पटतन्तवोऽपि ॥

तया च तैश्चास्य कथं पटस्य

सम्बन्धिता स्यादसतो चदैतत् ॥ २०३ ॥

सती हीत्यादिना । एतद् एतदुत्तरं वदेत्यर्थः ॥ २०३ ॥

तर्हि जन्मना द्रव्यसत्ताकस्य कार्यस्य कारणैः सत्तया चान्वयो भवत्वित्पाशङ्क्य तदन्वय एव तज्जन्मेति त्वयोक्तत्वादात्माश्रयतापचेर्जन्मैवानुपपन्नं स्यादित्पाह—

स्वकारणैस्तन्तुभिरेवमस्य

स्यसत्तया चान्वय एव जन्म ॥

तवेष्टमेवं मृति जन्म तस्य

न शक्यते वर्णयितुं पटस्य ॥ २०४ ॥

स्वकारणैरिति । अस्यार्थः स्पष्टः ॥ २०४ ॥

ननु कार्यस्य जन्मनः पूर्वमसत्त्वेऽपि जन्मक्षणे सत्त्वात्तदैव सत्तादिनाम्ब्यात्मदेव सद्भिस्त्वेतीति नियमोऽत्रापि घटन इत्याशङ्क्य किं तदमतो जन्म तत्क्षणे तत्पत्त्वं किं वा सत्ताद्यन्वय एव तदुभयमिति चेत्तर्हि सत्ताद्यन्वयक्षणे सत्ताद्यन्वयवतः सत्ताद्यन्वय इत्युक्तं

स्यान्नैगुक्तम् । अमत्पनुपन्नस्यैव जन्मादेः स्वोपपादकत्वायोगादि-
यभिषेत्प्रागुक्तमसतः सदन्वयायोग्यत्वं सोदाहरणं स्मारयति—

तदन्वगात् प्रागसतः कथं स्या-

तदन्वयो न ह्यसदन्वयाय ॥

सता समर्थे न हि बन्ध्यया त-

त्पुत्रः समन्वेति कदा चिदत्र ॥ २०५ ॥

तदन्वयादिति । सत्ताकारणे तच्छब्दभ्यां परामृश्येते ।
अमत्सता सहान्वयाय न हि समर्थे योग्यमित्यन्वयः । अत्र जगति ।
किं च कार्यस्य न केवलं सत्तादिसमवाय एव जन्म, तस्य सदा स-
त्त्वेन तदर्थकारणवैकल्यापात्तात् । नापि कार्योपलक्षितस्तत्समवायः,
उक्तदोषापरिहारात् । तस्मात्कार्यविशिष्टः सत्तादिममवायः कार्यज-
न्मेति वाच्यम् । तच्चासतः कार्यस्यानुपपन्नम् । आगन्तुकविशेषण-
विशिष्टस्य विशेषणमाध्यत्वात्मागमतश्च कार्यस्य तत्साधकत्वायो-
गात् । तस्मादुक्तं जन्मलक्षणमसम्भवीति भावः ॥ २०५ ॥

ननु पटस्याद्यसमयसम्बन्ध एव जन्म न सत्तादिसमवायस्तस्य
द्वितीयादिसत्तेऽपि सत्त्वादिति नवीनास्तत्राह—

न च किं चिदन्यदसतो वदितुं

पटवस्तुनोऽत्र शकनीयमितः ॥

जनिशब्दवाच्यमनवद्यतया

तदपुक्तमेवमसदुद्भवम् ॥ २०६ ॥

न च किं चिदिति । अमनः सत्तादिनेवोक्तविषया न चा-
पसत्तेनापि सम्बन्धः सम्भवी । किं चामतः कार्यस्य तेन संपोग-
स्तावन्न सम्भवति तस्य संपोगिहेतुकत्वाद्मनस्तद्वेतुत्वायोगात् । ना-
पि समवायः, अस्य परेणाप्यनङ्गीकारात् । नापि स्वरूपसम्बन्धः, अ-
सत्त्वे निःस्वरूपत्वेनोक्तरीत्या स्वरूपासम्भवेन तद्रूपसम्बन्धस्याप्यम-
म्भवात्, परैर्नष्टानष्टयोरापि स्वरूपसम्बन्धाङ्गीकराद् द्वितीयादिसत्ते-

वर्तितकार्यरूपमप्याद्यक्षणेन सह सम्बन्धः स्यादिति तदापि तदुक्त्या-
 पत्तेश्च । स्वरूपसम्बन्धस्यान्यत्रापि दृढीकृतत्वाच्च । किं च सर्वज्ञ-
 स्य स्वपूर्वज्ञोत्तरमावित्वेन तदाद्यत्वं चासम्भवि । न च तत्तदुत्प-
 त्तिज्ञान एव तदाद्यज्ञान इति वाच्यम् । परस्पराश्रयापातात् । ननु
 स्वसमानकालीनपदार्थप्रतियोगिकध्वंसानाधारज्ञान आद्यज्ञानः का-
 र्यस्येति चेन्न । स्वशब्देनाद्यज्ञानावच्छिन्नकार्याभिधानं परस्पराश्रया-
 पातात् । तत्तत्कार्यमात्राभिधाने च द्वितीयादिज्ञानवर्तितकार्यस्यापि
 स्वशब्दार्थत्वं स्यात्तत्रश्च द्वितीयादिज्ञानवर्तितकार्यममानकालीनपदार्थ-
 प्रतियोगिका ध्वंसास्तृतीयादिज्ञानेष्वेव सम्भावितास्तदनाधारत्वं द्वि-
 तीयादिज्ञानेष्वप्यस्तीति तेऽप्याद्याः ज्ञानाः स्युस्तत्रश्च जन्मलक्षणं
 आद्यविशेषणं व्यर्थं स्यात्, स्याच्च द्वितीयादिज्ञानसम्बन्धेष्वतिव्या-
 प्तिः । किं च स्वसमानकालीनेत्यादिलक्षणे किं तादृशपत्तिभिर्द्वस्तुम-
 तियोगिकध्वंसानाधारत्वं विवक्षितमुत स्वसमानकालीनपावद्वस्तुमति-
 योगिकध्वंसानाधारत्वम् । नाद्यः, पटममानकालीनस्य कस्य चिद्वस्तु-
 नो मासाद्यनन्तरं ध्वंससम्भवात्तदनाधारत्वं पटसम्बन्धिद्वितीयादिज्ञा-
 नेष्वप्यस्तीति तत्रातिव्याप्तिः स्यात् । द्वितीये यावत्त्वं वस्तुविशेषणं वा
 स्याद् ध्वंसविशेषणं वा । नाद्यः, पटसमकालीनाकाशादिमपस्तवस्तूनां
 परमते ध्वंसाभावेन तद्व्यतिर्लक्षणसम्भवात् । न द्वितीयः, पटस-
 मानकालीनदशद्वादशादिवस्तूनां कालान्तरमाविनो यावन्तो ध्वं-
 सास्तदनाधारत्वं पटीयद्वितीयादिज्ञानेष्वप्यस्तीत्युक्तदोषतादवस्था-
 द् । चरमध्वंसममानकालीनस्य कस्यापि वस्तुनो ध्वंसाभावेन तदीया-
 द्यज्ञाने तद्व्यतिर्लक्षणस्याव्याप्तेश्च । किं च यावदुक्तध्वंसानाधारत्वं
 नाम किं तदाधारमिच्छत्वं किं वा ध्वंसात्यन्ताभाववृत्तम् । आद्ये
 कल्पान्तरीयादिज्ञानानामेव वर्णनध्वंसाधारत्वसम्भवात्तद्विच्छिन्नत्वं
 पटीयसर्वज्ञानेष्वप्यस्तीति स दोषस्तदवस्थ एव । द्वितीयेऽपि वर्णन-
 ध्वंसात्यन्ताभावानां प्रकालिकत्वेन पटीयद्वितीयादिज्ञानेष्वनावश्यक-

स्वेन तत्रानिष्ठापेपरिहारादित्यलमतिधिकारेण । एतदभिप्रेत्योक्तम्—
अन्यज्जनिशब्दवाच्यमनवद्वयत्वात् अदितुं न शक्नीय न श्रावयि-
स्यमिति । एवमतद्वत्तत्वेर्दुर्निरूपत्वमुपपाद्य फलितमाह—तदयु-
क्तमिति ॥ २०६ ॥

यद्यपि वैशेषिकादिभिर्वर्णितप्रकारेण कार्योत्पत्तिर्दुर्निरूपा, तथा-
पि कापिलमतानुवर्तिभिर्निरूप्यमानात्यन्तानभिष्यक्तस्य कारकाधी-
नाभिष्यक्तिरित्येवमादिरूपा निरपवादस्याशङ्क्यासत्कार्यवादिभिस्त-
दनङ्गीकारात् । अगत्याऽऽङ्गीकारे वा सत्कार्यवादापत्तेः स्वसिद्धान्त-
हानिः स्यादित्याह—

न च वर्णितादपरमञ्च भवा-
ननुमन्यते जनिघचोऽर्धमितः ॥
यदि घर्ष्यते किमपि तत्र भवेत्
स्वमतप्रहाणमलिनीकरणम् ॥ २०७ ॥

न चेति । चोऽवधारणे । इतो वैशेषिकादिभिर्वर्णितादपरं न-
निवचोऽर्धं जन्म भवानसत्कार्यवादी नैवानुमन्यत इति सम्बन्धः ।
किमपि तत्र सत्कार्यव, पुक्तेभेकमपि लक्षणं योद त्वया वर्ण्यते त-
दा स्वमतप्रहाणरूपं मलिनीकरणं दोषस्तव भवेदित्यर्थः ॥ २०७ ॥

तदा कणादोक्तिरिरोपादपि सिद्धान्तहानिरित्याभिप्रेत्य तन्नि-
मित्तजन्मकृष्णमाह—

समवायिकारणगणेन तथा
सह सत्तया च पटवस्तिवह यत् ॥
समयैति तत् कणमुगिच्छति त-
ज्जनिशब्दवाच्यमिति नान्यादितः ॥ २०८ ॥

समवायोति । इह ज्ञेयं पटवस्तु समवायिकारणादिना
सह समवेतीति यस्यज्जनिशब्दवाच्यं तस्य पटस्य जन्म इतो ना-
न्यदिति कणमुगिच्छतीति सम्बन्धः ॥ २०८ ॥

तर्हि तीव्र तपस्विना तेन महामुनिनोक्तमादरण्योर्मित्याशङ्क्य तदुक्तेर्मन्वादिस्मृतिवदनुष्ठेयाविषयत्वाभावात्तिद्वयपदार्थनिर्णयोपमुक्त-
न्यायमात्रमूचकत्वाच्चन्यायानां चोक्तरीत्या बलवत्प्रतिन्यायपराह-
सत्त्वाद्भवमित्याह—

न तदत्र सम्भवति युक्तिवेशा-

दुपवर्णितं तदतिविस्तरतः ॥

न च किं चिदन्यदुचितं भवतो

वदितुं स्वपक्षमपरित्यजतः ॥ २०९ ॥

न तदत्रेति । अत्र कार्ये तदुक्तं जन्म न सम्भवतीति
द्वितीयतच्छब्दार्थः । तर्हि तदुक्तं त्यक्त्वाऽन्योक्तमेवाद्विधतामित्या-
शङ्क्याऽसत्कार्यत्वादिनस्तदयुक्तमुपवर्णितापमिद्धान्तदोषापत्तेरि-
त्याह—न च किं चिदिति ॥ २०९ ॥

जन्मनः प्रागमनः कार्यस्य जन्मेति पक्षस्योपपादितां दुर्निरू-
पतामनूद्य फलितमाह—

निरूपणायां न यतोऽस्ति कश्चि-

दुत्पत्तिशब्दार्थ इह त्वदोषे ॥

पक्षे ततो दुर्घटताप्रसिद्धि-

रसज्जनेरुक्तनयेन तावत् ॥ २१० ॥

निरूपणायामिति । दुर्घटनाप्रसिद्धिः सा मिष्येदित्यर्थः ।
तावदित्यनेनानन्तरं पक्षान्तरनिराकरणार्थम् । सूत्रेयति ॥ २१० ॥
तर्हि इदानीमुत्पत्तेः प्रागपि सत एव कार्यस्योत्पत्तिरित्यनेन का-
रकव्यापारवैयर्थ्यापत्त्या । दूषयति—

सतोऽपि कार्यत्वमयुक्तमेव-

निरूपेण कारणकृत्वहानेः ॥

न कारणव्यापृतिरत्र शक्या

सतः स्वरूपे वदितुं फलाय ॥ २११ ॥

सतोऽपीति । कार्यसिद्धिरेव कारणव्यापारसाध्येति चेत्
-मा किं कार्यसत्त्वेन तद्गुणसत्त्वा वा तदावरणनिवृत्तिर्वा तदभि-
व्यक्तिर्वा तदनाभिव्यक्तिनिरासो वा । नाद्यः, तन्मते कार्यस्व-
रूपस्य कारणव्यापारात् प्रागेपि सत्त्वेन तदसाध्यत्वादिसाह-
न कारणेति ॥ २११ ॥

द्वितीयं शङ्कते—

गुणं क्षिपत् कारणमर्थवत्त्वं
लभेत चेत्तात्र गुणस्य भावात् ॥
न चेद् गुणोऽसत्करणं प्रसक्तं
निरर्थकं कारणकर्म तस्मात् ॥ २१२ ॥

गुणमिति । क्षिपत्साधयत् । कार्यवत्तद्गुणोऽपि त-
त्राक् सप्तमन्वेति विकल्पाद्ये कार्यवत्साध्यतेसाह-नात्रेति
द्वितीयमनूयापसिद्धान्तापातेन दूषयति-न चेद् गुण इति
कारणव्यापारात् प्रागिति शेषः । उक्तसद्वये कारणव्यापारवैयर्थ्य-
फलितमाह-निरर्थकमिति ॥ २१२ ॥

तृतीयमनुवदति—

मलं निरस्यार्थवदिष्यते चेन्
मलोऽपि सन्नैव निरस्य इष्टः ॥
सतोऽविनाशादसतोऽजनेश्च
वृथा सतः कारणमत्र पक्षे ॥ २१३ ॥

मलमिति । अर्थवत्कारणमित्यनुपपन्नः, अमलः सत्त्व-
सतोऽप्यसत्त्वानङ्गीकाराच्च मते तन्निरासोऽप्ययुक्त इत्याह मलो-
पीति । सन्मलो निरस्योऽपि नैवेष्ट इति सम्बन्धः, अविनाशादि-
ति च्छेदः । किं च विनाशोऽपि प्रागमन्तन्वा, नाद्यः, अमल-
नेस्त्वानिष्टत्वादित्याह-अमल इति । अजनेरिति च्छेदः ।
द्वितीयः, प्रागेव सति मलाविनाशे कारणकर्मवैयर्थ्यादिति धार्यः
मलनिरासेऽप्यनुपयोगे फलितमाह-वृथेति ॥ २१३ ॥

अभिव्यक्त्यनभिव्यक्तिनिरासयोरपि कारणव्यापारात्माक्
सत्त्वे तद्वैयर्थ्यम् अमर्त्तत्वे चापसिद्धान्तापत्तिरिति प्रागुक्तदोषादेव
चतुर्थपञ्चमपञ्चात्रप्यनुपपन्नावित्याह—

तस्मादभिव्यक्तिकरी न हेतु-
प्रवृत्तिरग्नार्थवती घटेत ॥

न चानभिव्यक्तिनिराससूत्या

तस्मान्न सत्कार्यवचः प्रशस्तम् ॥ २१४ ॥

तस्मादिति । उक्तदोषादित्यर्थः । तर्हि कारणव्यापारस्या-
नुपयोग एवास्तु कार्यजन्मनीत्याशङ्क्य स्वप्रक्रियाव्यापातात्
सत्कार्यवाद एव स्याज्य इति फलिताह—तस्मान्नेति ॥२१४॥

किं च सतः कार्यस्याभिव्यक्तिरेव जन्मेति पक्षे तदभिव्यज्ज-
ककारणव्यापारस्य सत्त्वं किं सदातनमुत कदा चिदेव, आद्ये
सर्वाभिव्यज्जकानां नित्यत्वाच्चदधीना सर्वकार्याभिव्यक्तिरपि सदा
स्यादित्याह—

नित्या च कारकगणस्य सती प्रवृत्ति-

नित्यं व्यनक्ति सकलं फलमित्यवश्यम् ॥

वक्तव्यमत्र न लपो न सुषुप्तिमूर्च्छे

नो चेन्न सृष्टिरिति कष्टमुपस्थितं चः ॥ २१५ ॥

नित्या चेति । द्वितीये कारणव्यापृतेरपि कार्यत्वाच्चत्स-
व्यस्य कादाचित्कत्वेऽपसिद्धान्तापात इति चार्थः । फलं कार्यम् ।
ओमितिचेत्, तत्र वक्तव्यं किं कार्याभिव्यक्तिस्तदुपलब्धेरन्या,
सैव वा, तत्राद्ये कार्यतदभिव्यक्तयोः सदा सत्त्वापातात्मलय-
कालेऽपि लपो न स्यादित्याह । अत्रेति । अभिव्यक्तेरपि नित्य-
त्वोपगम इत्यर्थः । तदुपलब्धरेवाभिव्यक्तिरिति पक्षे तस्या अपि
सर्वस्या उक्तीत्या नित्यत्वापातात्सर्वप्रकारज्ञानोपरमात्मके सुषु-
प्तिमूर्च्छे न स्यातामित्याह । सुषुप्तीति । लयाभावे ज्ञानज्ञेयात्मक-

प्रपञ्चस्य दृष्टिरपि न स्यात्सदा मत्वादेव ततश्च कस्य चिदुत्प-
त्तये नाशायवा प्रेक्षावतः प्रवृत्त्ययोगात्सत्कार्यवादिनोऽवलस्य
जीवनमपि दुर्घटं स्यादित्याशयेनाह—नो चेदिति ॥ २१५ ॥

ननु वेदान्तिभिरप्यसौ लम्पस्याद्यनङ्गीकारादर्थान्नत एव
तद्वक्तव्यं ततश्च स्वपक्षेऽप्युक्तदोषप्रसक्तेः सपरं प्रति नोद्भावनीयः,
“यत्रोभयोः सप्तो दोष” इति न्यायादित्याशङ्क्यास्माभिः सतोऽ-
प्युत्पत्त्यादेरनङ्गीकाराच्चत्रोक्तदोषप्रसक्तैर्भौमि-याह—

वेदान्तवादिसमयेऽपि समानमेत-

द्योत्थं परैर्न खलु वाच्यमिहाप्रसक्तेः ॥

अस्मन्मते न खलु संव्यवहारमात्रे

मायामये किमपि दूषणमस्ति यस्मात् ॥ २१६ ॥

वेदान्तेति । तर्हि दृश्यमानमुत्पत्त्यादि कस्येत्वाशङ्क्य
सत्त्वादिना दुर्निरूपतयाऽनिर्वचनीयस्य नमोनैत्यादिष्वद्वयवहार-
मात्रालम्बनस्य तदीति वदन् पक्षद्वयोक्तदोषप्रसक्तमुपपादयति ।
अस्मन्मत इति । यस्मादस्मन्मते पूर्ववर्णितपक्षद्वयोक्तदोषाणा-
मप्रसक्तिस्तस्मात् ॥ २१६ ॥

छान्दोग्यवाक्यकारेण ब्रह्मनेन्दिनापि पूर्वपक्षेऽमतः सत-
द्योत्पत्तौ दोषमुक्त्वा सांख्यवैहारिकमायामपत्त्वपक्षेण ममाधा-
नमुक्तम् । नास्तन उत्पत्तिरौनप्याद्यत्वाद्यापि सतेः प्रवृत्त्यनर्थ-
क्यात्सत्त्वाविशेषात्, अभिव्यक्त्यर्थमिति चेन्न, तस्या अपि
सत्त्वात्प्रवृत्तिरित्यत्वाच्च सदाऽभिव्यक्तिप्रसङ्गः, न संव्यवहार-
मात्रत्वादिति तद्वचनं चोक्तन्यायोपपत्त्याल्लिङ्गवाच्यत्वात्तदुक्ति-
मूलकमवश्यमुपादेयमिन्याशयेनाह—

आद्येयथाकथमपि संव्यवहारमात्रं

कार्यं समस्तामिति नः कथयाम्यमृष ॥

सत्कार्यवादविषयो न हि दोषराशि-

र्मायामये भवितुमुत्तमहते विरोधात् ॥ २१७ ॥

आत्रेयवाक्यमिति । आत्मन्मने मत्कार्यवादोक्तदोषा-
प्रसक्तिं तावदुपपादयति—सत्कार्येति । साद्रव्यक्षणत्वपक्षे सत्त्व-
निवन्धनदापराहिसम्भाव्यकत्वाच्चद्विरोधाच्चदोषाप्रसक्तिरित्यभि-
प्रेत्य विशेषादित्युक्तम् ॥ २१७ ॥

कार्येऽमद्वैलक्षण्यस्याप्यङ्गीकारादमत्कार्यवादपक्षोक्तदोषाणा-
मप्यत्राप्रमाक्तिमाह—

काणाददर्शनसमाश्रयदोषराशि-
दूराभिरस्त इह संबन्धवहारमात्रं ॥
वेदान्तभूमिकुशलो मुनिरत्रिविध्य-
स्तेनाह कार्यमिह संबन्धवहारमात्रम् ॥ २१८ ॥

काणादेति । सत्कार्यवादिभिः कार्यकारणयोस्त्यन्तभेदा-
नङ्गीकारात्स - वादोऽद्वैतवादस्येवदामन्तपापि तत्रत्यदोषा-
यदाऽत्र निरस्तास्तदा दूरानिरस्ता अत्यन्तभेदाभासत्कार्यवाद-
गतदोषा इत्याशयेन दूरादित्युक्तम् । येनात्र सदसत्पक्षद्वयोक्त-
दोषामम्भवस्तेन ब्रह्मनन्दी सिद्धान्तत्वेन कार्यत्वाद्यनिर्वचनीय-
स्यैवावेति प्रकृतं निगमयति—वेदान्तोति ॥ २१८ ॥

ननु ब्रह्मनन्दिनाऽनेकपक्षाणामुक्तत्वाच्चत्र विवर्त्तपक्षादरणे को
हेतुरित्याशङ्क्य छान्दोग्यपट्टप्रपाठकप्रमेयाद्विनीयसद्वस्तुसिद्धये “वा-
चात्मभणं विकारो नामधेय मृत्तिकेत्येव सत्यम्” इत्यादिश्रुतिमुप-
जीत्य विवर्त्तवादस्य तेनोक्तत्वात्स एव तदभिमतमिद्वान्त इति स
एवादरणीय इत्यभिप्रेत्याह—

पट्टप्रपाठकानियद्वमुदीरित य-
त्तत् सत्यमेव खलु सत्यसमाश्रयत्वात् ॥
तत्रैव यत् पुनरुवाच समुद्रफेन-

दृष्टान्तपूर्वकमदो व्यवहारदृष्ट्या ॥ २१९ ॥

पट्टप्रपाठकेति । ननु तत्रैव समुद्रफेनरज्जादिदृष्टान्तेन पारि-

णामवादस्यापि तेनोक्तत्वात्कथं सोऽपि नादरणीय इत्याशङ्क्य तेनैव
सत्कार्यवादस्योक्तरीत्या दूषितत्वाच्च द्वास्तवत्वं नाभिमतं किं तु व्यव-
हारदोष्टमाश्रित्यद्वैतसम्भावनार्थमित्याशयेनाह—तत्रैवेति ॥२१९॥

ननु सर्वभेदरहितमुरुपाद्वैतसंभावनाय विवर्तवाद एव सन्नि-
हित इति ॥ एव वर्णनीयो न भेदसत्त्वाविरोधी परिणामवादो
व्यवहारदोष्टपालनाय वर्णनीय इत्याशङ्क्यात्पन्तभेदसत्पत्वेऽभिनि-
विष्टचित्तस्य प्रथमत एव विवर्तवादे प्रवेशो दुर्घट इति तदभिनि-
वेशत्वाजनाय व्यवहारदोष्टं रक्षता परिणामवादः, प्रथमतस्तमुपपा-
दितः पश्चात्तद्दोष्टमपि युक्तयसहत्वेन शनैः स्त्याजयित्वा ततोऽपि
निकटं विवर्तवादमुपवर्ण्य शुद्धाद्वैतं रक्षति स्म ब्रह्मनन्दी, ततस्तस्य
परिणामोक्तिरपि युक्तैव सूत्रकारस्येवेत्याशयेनाह—

पूर्वं विकारमुपवर्ण्य शनैःशनैस्तदू-

दृष्टिं विसृज्य निकटं परिगृह्य तस्मात् ॥

सर्वं विकारमथ संव्यवहारमात्र-

मद्वैतमेव परिरक्षति वाक्यकारः ॥२२०॥

पूर्वं विकारमिति । विसृज्य परित्यज्य तस्माद्विकारत्वा-
दात्मिकं मुख्यद्वैतसिद्धयेऽन्तरङ्गं सर्वमपि विकारं संव्यवहारमात्रं
विवर्तवादमथ पश्चात्परिगृह्य सिद्धान्तत्वेनोपरीकृत्याऽपवाददोष्ट-
विषयं मुख्यद्वैतमेव सर्वानुपपत्तिपरिहारेण साधयतीत्यर्थः ॥२२०॥

ब्रह्मनन्दिरीचितवाक्यानां सूत्ररूपाणां भाष्यकर्ता द्वाविदा-
चार्योऽप्यद्वयब्रह्मणः प्रत्यग्भेदो वाक्यकाराभिप्रेत इति कथयति
स्म ततो व्यवमीयते ब्रह्मनन्दिनो विकारवादोऽनभिमत इत्याह—

अन्तर्गुणा भगवती परदेवतेति

प्रत्यग्गुणेति भगवानपि भाष्यकारः ॥

आह स्म यत्तदिह निर्गुणवस्तुवादे

सङ्गच्छते न तु पुनः सगुणप्रवादे ॥ २२१ ॥

अन्तर्गुणेति । सेयं देवैर्गतेनिश्चुतिमनुसृत्य परदेवतेति
 त्रहैवोत्पत्ते । अन्तर्गुणेत्युक्तं विशदयति । प्रत्यग्गुणेति । गुण-
 शब्दः स्वरूपपरः, अन्या देवताः पराभूयाः परदेवता तु प्रत्यगा-
 स्मरूपा अपरोक्षोचदेकरसेत्पर्यः । निर्गुणवस्तुवादे विकारादिसम-
 स्तविशेषादिन परमार्थत आत्मवस्त्विति मते ॥ २२१ ॥

एवं सतोऽमतो वा कार्यत्वात्संभवादनिर्वचनीयस्यैव तदिति
 तन्निरूप्य कारणत्वमप्यनिर्वचनीयं न वास्तवमित्युक्तम्, किं च
 भिन्नयोर्भिन्नयोश्च कार्यकारणमात्रायोगात्सोऽनिर्वचनीय इत्यभि-
 प्रेक्ष्य भिन्नयोस्तद्भावं निराकरोति—

न खलु कारणकार्यसमन्वयो
 भवति जातु चिदत्र विभिन्नयोः ॥
 किमिह सागरसहस्रमाश्रयो
 भवति कारणकार्यसमन्वयः ॥ २२२ ॥

न खल्विति । कारणकार्यशब्दौ भावपरौ जातु चित्तदा
 चिदपि । खलुशब्दमूचितां भेदस्य तदभावेन व्याप्तिं दर्शयति—
 किमिहेति । न च सहस्रसागरयोरेकस्य नियतपूर्ववर्तित्वाभावादेव
 कार्यकारणत्वाभावो न भेदमात्रादिति वाच्यम् । भेदस्य तदभावे-
 नापि व्याप्तत्वाद्भिन्नयोस्तद्भावस्याप्ययोगादिति भावः ॥ २२२ ॥
 एवं कार्यकारणयोर्भेदेऽपि तद्भावो न युक्त इति सतिदर्श-
 नमाह—

न च तथायमभिन्नसमाश्रयो,
 भवितुमुत्सहतेऽनभिबीक्षणात् ॥
 न हि घटो विदधाति घटं क्व चि-
 द्वा च पटः पटमित्यमनीक्षणात् ॥ २२३ ॥

न च तथेति । यथायं कार्यकारणभावो भिन्नाश्रितो न
 सम्भवति तथाऽभिन्नममाश्रयोऽपि नेत्यर्थः । अनभिबीक्षणमेवोप-

यसम्मतोदाहरणेन विशदयति । न हीति । निदधाति जनयति ॥२२३॥

किं च कारणत्वेनाभिमत वस्तु किं चिद्व्यापारविशिष्टया
कुर्वद्रूप सत्कार्यजनकमुताकुर्वदुदासीनमेव तथा, आद्ये तत्र कुर्व
द्रूपमपि कार्यपकार्य वा । आद्ये कुर्वत्तद्रूपजनकतया कुर्वद्रूपमन्य-
दुपेयम् । एवं तस्यापि कार्यत्वाच्चजनकमन्यत्तद्रुपेयमित्यनवस्था-
पाताश्रिकमपि कार्यं मिध्येदित्याह—

कुर्वत्कारणपक्षमाश्रितवतः कुर्वन्न कुर्वत्कृतं
तत्कुर्वन्न तथाविधान्यकृतमित्येवाऽनवस्था भवेत् ॥
कुर्वद्रूपमकार्यमिष्टमिति चेन्नित्यं जगज्जायतां
नित्य मा जानिषा विशेपविरहादेतत् समस्तं जगत् ॥२२४॥

कुर्वत्कारणेति । कुर्वद्रूपमकार्यमिति पक्षमुत्थापयति ।
कुर्वद्रूपमिति । तर्हि तत्तत्कारणानामस्ति न वा, आद्ये तस्याऽका-
र्यस्य सदा भावाच्चकार्यं सर्वं सदा जायेत, कारणानां तदभावे
तु तद्वहितानामजनकत्वात्सर्वं कार्यं कदापि नो जायेतेत्याह—
नित्यमिति ॥ २२४ ॥

। अकुर्वज्जनकमिति पक्षमतिप्रसङ्गेन दूयति— ।

सर्वं सर्वसमुद्भवाय घटते कुर्वन्न चेत् कारणं
न ह्यस्मिन् क चिदस्ति यस्य चिदपि व्यापारधर्मा यतः ॥
तस्मात् कारणकार्यतादि सकल मायामयं तत्त्वतो
नासीदस्ति भविष्यतीति सकलं चेतन्यशेषं महम् ॥२२५॥

सर्वं सर्वेति । घटने घटनोपयुक्त स्यादिति यावत्, अस्मि-
न्यस इति शेषः । कचिद्व कार्यं न ननुदासीनस्याप्यन्यव्यतिरे-
काभ्यां क चिद्व क चिदेव कारणत्वग्रहान्नाक्तातिप्रसङ्ग इति चेन्न,
उदासीनस्य वन्यदण्डादेरेवान्वयाद्विरेकमायान्न, न च व्यापार-
दर्शयारी दण्डत्वादिमामान्यावच्छेदेनैवान्वयाद्विरेकमायान्न
दण्डादेर्व्यापारित्वमिति वाच्यम्, व्यापाराद्विरेकस्य दण्डाद्व

स्वपाद्यभावनिश्रये सति सामान्येनान्वयादिग्रहस्पैवामम्भवाद । न
च तस्येतरकारणमन्निधाने सत्यन्वयादिग्रहान्नोक्तदोष इति वा-
च्यम् । उदासीनस्य तत्तन्निधेरेवासम्भवाद्यापारवत एवान्वयादिना
कारणत्वं वक्तव्यम् । व्यापारवतश्च तत्प्रागेव निरस्तमिति मायिक-
कतया मिथ्यैव कारणादीति फलितमाह—तस्मात्कारणेति ।
मायामयेनापि तेन द्वैतापाञ्चरित्याशङ्क्य पारमार्थिकद्वैतस्य काल-
श्रयेऽप्यभावान्मार्थिकस्यापि तत्त्वधीवाध्यत्वाद्स्तुतश्चैतन्यमेव वा-
ऽद्वितीयं परिशिष्यत इत्याह । तच्चत इति ॥ २२५ ॥

ननु कुर्वस्त्वं विनापि यस्य यत्र शक्तिस्तदकारणं यत्तु यस्य
शायं तत्तत्कार्यमिति सर्वत्र कार्यकारणभावनियमसिद्धिरित्या-
शङ्क्याह—

सकलशक्तिविकल्पनयान्वये

सकलशक्यविकल्पनयान्वयः ॥

सकलशक्यविकल्पनयान्वये

सकलशक्तिविकल्पनयान्वयः ॥ २२६ ॥

सकलशक्तीति । शक्तिशक्ययोः परस्पराधीनानिरूपण-
त्वात्सकलशक्तीनां विकल्पनयेदमत्रैव शक्तमिति व्यवस्थयाऽन्वये
सति सकलशक्ययानामपि विकल्पनयेदमस्यैव शक्यमिति व्यवस्थ-
यान्वयः स्यात्, सकलशक्ययानामुक्तव्यवस्थान्वये सति सकलश-
क्तीनामप्युक्तव्यवस्थयाऽन्वयो भवेदित्यर्थः ॥ २२६ ॥

ततः किमित्यत आह—

इति परस्परसंश्रयता यदा

यद् कथं जगतः परमार्थता ॥

यदि पुनर्जगतोऽपरमार्थता

परममस्ति पदं परमात्मनः ॥ २२७ ॥

इति परस्परेति । शक्तिशक्यात्मककारणकार्यात्मकस्य

जगतेः परस्पराधीनसिद्धिकर्तव्या वस्तुतोऽमम्भवान्माषापात्रत्वं-
मिद्धिरित्यर्थः । कार्यकारणात्मकद्वैतस्य मिध्यात्वे तदधिष्ठानमा-
त्मतत्त्वं नित्यशुद्धादिरूपं श्रुतिप्रमाणात्सिध्यतीति फलितमाह ।
यदि पुनरिति ॥ २२७ ॥

एवं विवर्तनादेनाविद्यातेत्कार्यात्मकजगतोऽपरमार्थत्वाद्व-
धानन्दे ग्रहैव वास्तवमित्युक्तम्, परास्य शक्तिर्वैविधैव श्रूपते
इति श्रुतेः, जडाजडात्मकानेकशक्तिप्रतिपत्तेर्जडात्मकाविद्याशेकैरे-
सत्त्वेऽपि विच्छक्तेः सत्यत्वाच्चञ्चक्तिमद्द्रव्यापि सत्यमेव तत्पारे-
णामश्च जगदिति ये मन्यन्ते तन्मतमनुवदति—

विच्छक्तिः परमेश्वरस्य विमला चैतन्यमेवोच्यते
सत्यैवास्य जडा परा भगवतः शक्तिस्त्वयिद्योच्यते ॥
संसर्गाच्च मिथस्तयोर्भगवतः शक्त्योर्जगज्जायते-
ऽसच्छक्त्या सविकारया भगवतश्चिच्छक्तिरुद्रिच्यते २२८

विच्छक्तिरिति । विमला स्वतोविकारा विच्छक्तिरिति
मतं वारयति । चैतन्यमिति । तस्या अपीतरशक्तैवदसत्यत्वमा-
शङ्क्य चैतन्यस्य सत्यत्वाच्चद्रूपा सापि तथैवेत्याह । सत्यैवेति । ननु
विच्छक्तेः कूटस्थत्वादपरायाश्च जडत्वात्कथं ताभ्यां जगज्जनिरि-
त्यत आह । संसर्गादिति । तथापि कूटस्थायाश्चिच्छक्तेः कथं
विकार इत्याशङ्क्य स्वतस्तदभावेऽप्यौपाधिकः सम्भवतीत्याह ।
असच्छक्त्येति । तद्वन्पते कथं विकारात्मनोद्रेकं - गच्छती-
त्यर्थः ॥ २२८ ॥

तन्मतं निगमयति—

इत्येव कथयन्ति के चिदपरे श्रद्धालवस्तत् पुनः
कस्यां चिद् भुवि सप्ततं च विदुषां नेष्टु मूढ्यन्तरे ॥
कर्मोपास्तविधानभूमिषु तथा सत् सप्ततं निर्गुणे
तत्त्वे तत् परवेदयाकथयिष्येत्वालोकिते नेष्टते ॥ २२९ ॥

हृत्प्रेचमिति । मकारिमकारानुवादायेदं पदद्वयम् ।
 तेषामुक्तेऽर्थे न किञ्चिन्मानमस्ति किं तु स्वगुरुवाक्येषु श्रद्धा-
 मात्रेणैवं वदन्तीत्यभिप्रेत्य के चिदिति । उक्तानेव विशदयति ।
 अपर इति । पराऽस्य शक्तिर्विविधेति श्रुतिस्त्वेकस्या एव परा-
 या मायाशक्तेः कार्यभेदेनैव विविधत्वं वदति । देवात्मशक्तिं स्व-
 गुणैर्निगूढामिति तस्या एव सत्त्वादिगुणमपत्तोक्तेश्चच्छक्तिर्नैवात्र
 श्रूयते नाप्यन्यद्वेति भावः । किं च ग्रैरिदं मतं प्रवर्तितं तेषामपि
 पूर्वोक्तविकारद्वष्टदशायामेवेदमभिमनं शक्तिशक्तिमगोरभेदे वस्तु-
 तद्भावायोगात् , भेदे च ब्रह्मणो जडत्वापत्तेर्विज्ञानमानन्दमित्या-
 दिधृतिविरोधाच्च, तस्मादुक्तद्वष्टदशायामेदं युक्तं न विवर्तद्वष्टि-
 दशायामित्याह । तत्पुनरिति । कस्यां चिदित्युक्तं विशदयति ।
 कर्मेति । नेष्टमित्युक्तं विवृणोति । निर्गुण इति । निर्गुण-
 तत्त्वपरवाक्यविषयालोचनं न स्थानतोऽपि प्रस्पेत्पृथ मदर्शित
 मिति भावः ॥ ३२९ ॥

किं न प्रकृतैवावत्त्वं हि प्रतिपेधाति ततो ब्रवीति च भूय
 इति सूत्रानेर्णतिमूर्त्तामूर्त्तब्राह्मणतात्पर्यादपि भूयभौतिकसत्त्वाम-
 नात्मकमस्तमपञ्चनिपथेनाद्वयचिदानन्दादिरूपाखण्डब्रह्मण एव
 परमार्थतया निर्धारितत्वादुक्तपरिणामवाद्भूतत्वनो न ग्राह्य इत्या-
 शयेनाह—

मूर्त्तामूर्त्ततदुत्थलिङ्गपुरुषव्यामिश्रमूर्त्ता चिति-

र्ध्विमापूर्वकनेतिनेतिवचनप्रध्वस्तसर्वद्वया ॥

संपूर्णे परमे सुखे परिहृताशये शिवे शाश्वते

नित्ये शुद्धमहिम्नि तापिनि परे मृम्यक्षरे तिष्ठति ॥२३०॥

मूर्त्तामूर्त्तेति । तापिनि व्यापके, द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्त्त
 चैवाऽमूर्त्त चेत्यादिनाऽध्यात्ममधिभूतं च पृथिव्यप्तेजांमि मूर्त्तवाय्व-
 काश्चे अमूर्त्तामिति सर्वजगद् द्वैराज्येनोपपाद्य अध्यात्ममधिभूतं चा-

मूर्तरमात्मकं लिङ्गात्मकं पुरुषं चोक्तत्वा तस्य हेतस्य पुरुषस्य रूपं
यथा माहारजतं वास इत्यादिना तद्वासनामयं स्वप्नादिमपञ्चमुप-
न्यस्य अथात आदेशो नेतिनेतीत्यादिना वीक्ष्यया प्रकृतममस्तद्वैत
साक्षात्प्रतिपेक्षन्ती श्रुतिस्तस्य सर्वस्य मिथ्यात्वमेव दर्शयति । न
ह्येतस्यादित्यादिना च प्रतिपेक्षानधिभूतं रूपि ब्रह्म वास्तव्य प्रति-
पादयति । ततो न परिणामबद्धो युक्त इत्यर्थः ॥ २३० ॥

ननु सत्यत्वेन प्रामिदस्य प्रपञ्चस्य श्रुत्यापि प्रतिपेक्षो न
शक्यः कर्तुं सत्यत्वानुभवविरोधादित्याशङ्क्य स्वतः परतो वा त-
त्सिद्धेरसम्भवात्स्वतः सिद्धचैतन्ये तादाम्येनाध्यासादेव तथानु-
भव इत्यभिप्रेत्य प्रकारान्तेण तत्सिद्धचनुपपत्तिमाह—

जगन्महिम्ना न जगत्प्रसिद्धि-

न चिन्माहिम्नाऽपि जगत्प्रसिद्धिः ॥

न च प्रमाणाजगतः प्रसिद्धि-

स्ततोऽस्य मायामयताप्रसिद्धिः ॥ २३१ ॥

जगदिति । जडमेवस्तुतामर्थ्येनेत्यर्थः । तर्हि स्वप्रकाश-
चैतन्यसामर्थ्यात्तत्प्रसिद्धिर्न हीत्याह । न चिन्महिम्नेति ।
तथाऽपि प्रसङ्गादिमानवलात्तत्प्रसिद्धिनेत्याह । न प्रमाणादिति ।
अत्र सर्वत्र हेतूननन्तरमेव वक्ष्यति । कथं तर्हि तत्प्रत्येकाशङ्क्य
स्वप्नवद् भ्रान्तिरेव सत्यभिप्रेत्य तदुपपत्तये जगतोऽनिर्वचनीय-
मायाविलोमतत्त्वमाह । तत्त इति ॥ २३१ ॥

इदानीं प्रतिज्ञातान् अर्थान् हेतुभिः साधयति क्रमेण—

जडत्वहेतोर्न जगन्महिम्ना

न चिन्महिम्ना तदसङ्गभावात् ॥

न च प्रमाणात्तदकारकत्वात्

कृतस्य जाड्यादजडाऽजनेश्च ॥ २३२ ॥

जडत्वेति । त्रिष्वपि नकारेषु जगतः प्रतिदिरित्यनुप-

जनीयम् । जडानां स्वतः परस्परतया वा सिद्धौ स्वमत्तार्या
 संशयाद्यनुपपत्तिः स्यात्ततो न जगन्महिम्ना तन्निर्दिष्टः, नापि
 स्वप्रकाशचिन्महिम्ना तस्याः कूटस्थामङ्गात्मरूपनया वस्तुनो
 जडमम्बन्धासम्भवेन तत्साधकत्वायोगात्, प्रमाणानामपि स्व-
 रूपेण साधकत्वायोगाज्जडमजडं बोधाय फलं तत्साधकत्वं
 वाच्यम्, न च तद्युज्यते तेषां व्यञ्जकत्वेन कारकत्वायोगात् ।
 न च स्वप्रकाशमविज्जनकत्वमेव व्यञ्जकत्वमिति वाच्यम्,
 जन्यस्य घटादिवत्स्वप्रकाशत्वायोगात् - स्वप्रकाशवस्तुनः कूटस्थ
 तया जन्मायोगाच्चैस्यः ॥ २३२ ॥

ननु स्वप्रकाशचिन्महिम्नैव जडमनिर्दिष्टः सेत्स्यति, न च
 तयोः सम्बन्धाभावः, विषयविषयिण्यभावरूपस्य तस्य सम्भवा-
 दिसाशङ्क्य तस्य दृग्दृश्यमात्रमप्युक्तत्वेऽतिप्रसङ्गात्तत्प्रयोजकतयाऽ
 न्यस्तपोरमाधारणः सम्बन्धो वक्तव्यः, तादात्म्यं संयोगः सम-
 वायो वा दृग्दृश्ययोर्न सम्भवति, न चान्यो मुख्यः सम्बन्धोऽस्ति
 यश्च योर्विषयविषयिभावसम्बन्धे मूलं भवेदिति तदपेक्षविषयविष-
 यिभावोऽपि नेत्याभिप्रेत्याह—

न सङ्करो नापि च संयुतिस्तयो-

र्न चास्ति तदत् समवायसम्भवः ॥

ततो न चिच्छेत्समन्वयं प्रति

प्रतीयते का चन मूलसङ्गतिः ॥ २३३ ॥

न सङ्कर इति । भेदाभेदयोः सङ्करस्तादात्म्यामिति
 यावत् । दशा दृश्यम्याऽऽविद्यकं तादात्म्यं चेदौचित्यं द्रुमः,
 बाभ्रवं तु तादात्म्यं मत्पक्षराग्भावेन विरोधात्तं सम्भ-
 वति, भेदाभेदयोरपि परस्परं विरोधात्सङ्करात्मकं न तत् कुत्रापि
 सम्भवति, एवमद्रव्यत्वाद् दृश्यमया संयोगोऽपि न घटते,
 गुणादीनामपि दृश्यानां तदयोगाच्च, नापि सर्वस्य दृश्यस्य

दशा समवायः केन चिदङ्गीकियते, तस्याभावाणिकत्वेन
सर्वत्रासत्वाच्च, अतो दृग्दृश्ययोर्मूलसम्बन्धस्य कस्याप्यभावान्न
विषयविषयित्वसम्भव इति भावः ॥ २३३ ॥

ननु दृग्दृश्ययोर्विषयविषयिभावे योरप्येव मूलसम्बन्ध इत्या-
शङ्क्याह—

न योग्यतामात्रनिबन्धनो भवे-

ज्जडात्मनोरत्र विवक्षितोऽन्वयः ॥

तदा हि तस्या अनपायिरूपनः

सदात्मनः स्यादनपायिसंश्रुतिः ॥ २३४ ॥

न योग्यतेति । सा किं तत्स्वरूपमेव तदतिरिक्ता वा,
द्वितीयेऽपि सा नित्याऽनित्या वा । न द्वितीया, तत्कारणा-
निरूपणात्, कृत्स्थानिरूपणाया दृशः स्वतः परतो वा । तदसम्भ-
वाच्चेत्यभिप्रेत्येतत्पक्षयोः सदा दृश्यदर्शनापेक्षस्तदधीनसंश्रुतेः
कदाप्यपायो न स्यादित्याह—तदा हीति । तस्या यो-
ग्यतायाः ॥ २३४ ॥

ननु स्वरूपसम्बन्ध एव दृग्दृश्ययोर्विषयविषयिभावाविषय-
मक इति चेन्न । तस्य ज्ञानस्वरूपमाश्रित्वेऽतिप्रसङ्गः, घटादिरूपज्ञेय-
विशेषस्वरूपत्वे चान्यस्य तद्विषयत्वं न स्यात्, तस्य ज्ञेयमात्र-
स्वरूपत्वेऽप्यतिप्रसङ्गस्तुल्यः । अत एव न ज्ञानज्ञेयोभयस्वरूप-
त्वम्, तथापि उक्तदोषापरिहारात् । ननु सम्बन्धान्तरमन्तरेण
विशिष्टप्रत्ययविषयत्वमेव स्वरूपसम्बन्ध इति चेन्न । विशिष्ट-
प्रत्ययत्वस्य सम्बन्धघटितत्वेनात्माध्यायत्वापातात् । किं च वर्णित-
विषयत्वं भाति विशिष्टप्रत्यययोर्विशेषणमुपलक्षणं वा स्यात् । आद्ये
विशिष्टप्रत्ययविशिष्टविषयत्वसम्बन्धावगाहिविशिष्टप्रत्ययस्य,
विशेषणगोचरत्वमपि स्यात्, न च तदुपपत्ते न वा परेऽनुपपत्ते,
द्वितीये विषयत्वमानं स्वरूपसम्बन्ध इत्युक्तं स्यात्, तथा चाति-

प्रसङ्गोऽपरिहोयः स्यात्, तस्मादाविद्यकानिर्वचनीयस्वरूपसंबन्धा-
देव विषदादिजडपञ्चस्य चिन्माहिम्ना प्रसिद्धिर्बक्तव्येति जडस्य
सर्वस्य चाद्वैततत्त्वमावश्यकमित्याह—

ततो विषन्मुख्यमदो जगदजहं
चिदात्मनोऽस्येव विवर्त्त इत्यताम् ॥

अनाद्यविद्यापटसंवृतात्मन-

स्तदोपलभ्यत्वममुष्य कल्प्यते ॥ २३५ ॥

ततो विद्यदिति । ताहं सर्वस्यैव चित्त्यध्यामात्सर्वं सदा
तथा प्रातभासेतेत्याशङ्क्याहर्चन्यस्य स्वयमप्यप्रातभासादन्य-
भासकत्वं दूरापेतम्, यस्य तु प्रमाणजटृतिज्ञानेऽनाहर्चित्तस्यैव
सम्भवति तदेव तदा तथा भासत इति तांन्यमौपपत्तिरित्याशये-
नाह-अनाद्यविद्येति ॥ २३५ ॥

ननु संविदो मानफलत्वेन भेदामात्रोत्पत्तिनाशादपोऽनुभू-
यन्ते तत्र सा कथं सर्वाधिष्ठानं स्यात्, विषदादिकं वा कथं
तद्विवर्त्त इत्याशङ्क्य तद्वेदादेरुपाधिपरामर्शं विनानेवगमात् स
तत्रोपाधिकल्पित एव भ्रान्त्याऽनुभूयते न तु प्रमाणत इति
पूर्वमेषोपपादितम्, तत्रः सैव कूटस्याऽङ्गपादिरूपा सर्वविवर्त्ता-
धिष्ठानमिति नोक्तदोष इत्यभिप्रेत्याह—

संवित्तिभेदतदभावतदीयजन्म-

नाशादयो न खलु मानवलेन लभ्याः ॥

न ह्यस्ति मानमिह किं चन तद् यदस्या

धर्मस्वरूपविषयीकरणे समर्थम् ॥ २३६ ॥

संविच्छीति । किं च स्वप्रकाशरूपायाः संविदः प्रका-
शान्तरागोचरत्वात्सा स्वरूपेण भिदादिधर्मत्वेन वा मानान्त-
रान्न सिध्यति, स्वयं तु स्वसत्तामानस्य साधिका न भेदादेरपीति
साधकाभवादेव संविधिभेदाद्यसिद्धिरित्याह । न ह्यस्तीति ॥ २३६ ॥

रणभावाद्यनुपपत्तेस्तं परित्यज्य ब्रह्मपरिणाम एव जगदिति ये
 मन्यन्ते ते मध्यमधियः, विरोधाद्यनुमन्यानेन तमपि परित्यज्य
 ब्रह्माणि माययाऽध्यस्तर्मानवचनीयं जगदिति ये मन्यन्ते ते पेक-
 धियः, एतेषां बुद्धिद्वैतत्रैविध्यमपेक्ष्य क्रमेणात्यन्तभेदधीत्याजनाय
 परिणामवादः, परिणामधीत्याजनायानेकजीवाज्ञानकल्पनया विव-
 र्त्तवादः, तस्यापि त्याजनेन शुद्धचिदानन्दरूपः परमात्मैव स्वावि-
 द्यया स्वप्नादितुल्यं बन्धमनुभवति स्वविद्यया मुच्यत इत्य-
 द्वितीयब्रह्मसत्यतोपपादिता ततो न शून्यतामसद् इत्यर्थः॥२४०॥

परिणामादिस्तोष्टकल्पनाया किं मूलमित्याह सच्च सच्च-
 भवत् वाचारम्भणं विकारो नामधेयमित्यादिश्रुतिः, मोक्तृपत्ते-
 रविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् तदनन्यस्वराम्भणशब्दादिभ्य इत्यादि
 सूत्राणि, उक्तश्रुतिसूत्रविषयभाष्याणि चात्र मूलमित्याशय-
 येनाह—

श्रुतिवचांसि मुनिस्मरणानि च

द्वयविशारदगौरवि सर्वदाः ॥

अयमपेक्ष्य विधात्रितये विना,

न हि घटामुपयान्ति कदा चन ॥ २४१ ॥

श्रुतिवचासीति । अयमपेक्ष्य मवृत्तानीति शेषः । एतेदेव
 व्यतिरेकमुखेन द्रव्येति । विधात्रितयमिति ॥ २४१ ॥

आसां सृष्टिना विरुद्धविषयाणां नानागुरूपनिष्ठानां कथ-
 मद्वितीयब्रह्मधीपर्यवसानमित्याशङ्कावस्याभेदमपेक्ष्य कर्तव्यं तासां
 सम्भवस्योक्तत्वादेवा शङ्का प्रागेव निरस्येत्प्राशयेनाह—

पुरुषमेकमपेक्ष्य च भूमिका-

धितपमाहति पुरोदितमेव तत् ॥

तदनुमारवशादग्निलश्रुति

स्मृतिवचांसि ययं घटयामहे ॥ २४२ ॥

१० पुरुषमेकमिति । तदनुसारवशादेकपुरुषवर्तिक्रमिकटीष्ठ-
भेदानुरोधात् ॥ २४२ ॥

ननु सूत्रकास्यैव परिणामादिटीष्ठत्रयसूत्रणे किं भूत-
मिशाशङ्का ततः श्रुतिवचांसीत्यनेन सूचितं सूत्रमूलं विट्पञ्च-
गमयति—

परिणतिं च विवर्तदशाद्वयं ।

स्थितमनुक्रमतः श्रुतिशासने ॥

११ । अनुशशास मुनिप्रवरः सुधीः

पुरुषबुद्धिमपेक्ष्य यथाक्रमम् ॥ २४३ ॥

परिणतिं चेति । सद्य त्वद्याभवात्, इन्द्रो मायामिः पुरु-
रूप ईयते, अजामेकां लोहितयुवलकृष्णामित्यादिश्रुतिवाक्यार्थ-
निर्णयापाद्वैतधीर्पर्ववसायिटीष्ठत्रयं सूत्रयामास सूत्रकार इत्यर्थः ॥ २४३ ॥
१२ । ननु नामरूपात्पक्षप्रपञ्चस्य ब्रह्मपरिणामत्वे तद्विवर्तत्वे वा-
तन्मध्यपातिश्रुतीनामपि ब्रह्मकार्यत्वेन पौरुषेयत्वापत्तेरप्रामाण्यं
स्यात्, ततश्च कुनस्तदर्थनिर्णयाय सूत्रमणयनामिति मीमांसक-
मन्यः शङ्कते—

यदि परणतिरेषा चिद्विषयतोऽपि वा स्याद्

भवति ननु तदानीं वेदशास्त्रे विरोधः ॥

न हि खलु कृतकत्वेऽपौरुषेयत्वहेतु-

र्भविदुमलमियं नो मानता स्वप्रयुक्ता ॥ २४४ ॥

यदि परिणतिरिति । नन्वित्येतदादौ द्रष्टव्यम्, वेद एव
शास्त्रं वेदशास्त्रं तत्र विरोधस्तत्राप्रामाण्यानुपपत्तिरित्यर्थः । ननु
पौरुषेयत्वेऽपि वेदस्य प्रामाण्यं तार्किकैः प्रतिष्ठापितं ततः कथं तद-
प्रामाण्यापात इत्याह तन्मतस्य निरामिष्यमाणत्वादस्माभिर्भेदिकै-
रपौरुषेयत्वहेतुका स्वतः प्रमाणतैव वेदस्यास्यीयते सा न तत्पौ-
रुषेयत्वे घटत इत्याह । न हि स्यादिति ॥ २४४ ॥

ननु सूत्रकारेणैव ब्रह्मणः शास्त्रणोनित्वाभिधोनोद्वेदस्य तत्कार्यत्वमपरिहार्यमित्याशङ्क्य तर्हि परतः प्रामाण्यापातात् वैशेषिकादिमतप्रवेशः स्यादित्याह ।

कणभुगभिमतित्वा कल्पनीया तदानीं

सुरगुरुमतमेवोपास्यमाहोमिदुचैः ॥

इति निपतति चोद्यं ब्रह्मणो विश्वसृष्टि-

र्यादि भवति न चेद् वा नित्यमायाति विश्वम् ॥२४५॥

कणभुगिति । तन्मते वेदवाक्यरचनामूलभूतप्रमाणानिरूपणात्तदपि नाङ्गीक्रियत इत्याशङ्क्य तर्हि वेदाप्रामाण्यापत्तेर्लोकपतादिमतप्रवेशः स्यादित्याह । सुरगुरुमतमिति । एहस्पतिना राजपुत्राणां विमोहनाय कामशास्त्रस्य रचितत्वात्सुरगुरुमतमित्युक्तम् । नामरूपात्मरूपप्रपञ्चस्य ब्रह्मकार्यत्वे वेदस्य पौरुषेयत्वचोद्य निगमयति । इतीति । तर्हि वेदस्य ब्रह्मकार्यत्वमेव त्यज्यत इत्याशङ्क्य तदा वेदतत्प्रतिपाद्ययोर्नित्यत्वापातात्मगर्भलपादि न स्यादित्याशयेनाह । न चेदिति ॥ २४५ ॥

यादे पुरुषनिर्वर्तितत्वमात्र वेदस्य पौरुषेयत्वं तज्जाह्वाना माभाकराणां च तुल्यं तत्र च तदस्मन्मते दोषत्वेन नोद्भाषनीयमिति परिहति ।

ननु सट्शमिद वञ्छोद्यमस्मासु कस्माद्

विनिर्दिष्टमुभयेषां पूर्वमीमांसकानाम् ।

अवगतिरुक्तमेतद् वाचकत्वं पदाना-

मवगतिरियमिष्टा नद्वयी तत्त्वणेन ॥ २४६ ॥

ननु सट्शमिति । नन्विति निश्चये । अनादिपदसद्वर्णस्य वेदत्वाङ्गीकारान्मोमांमकमेतस्य कथं पुरुषनिर्वर्तित्वं तुल्यमित्याशङ्क्य-अवगतीति । एकस्थानेकस्य वा वर्णमात्रस्य पदत्वायोगाद् वाचकत्वेव पदत्वं वर्णानाम्, तच्च प्रमाविशेषवद्वर्णविशेषेषु

व्युत्पत्तिकालेऽवगम्यते, ततश्च क्रमविशेषादिति त्वात्पदत्वस्य
वर्णानां वित्पात्रिमूनां स्वतः क्रमायोगात्पत्येकवर्णानुभवगतक्रमारो-
पवतां तेषां पदत्वं वक्तव्यम् । तदारोपस्य चानित्यतया पुरुषनि-
र्वर्तितत्वात्तद्व्याप्तं पदमपि तथोक्ते न पदानामनादितेत्यर्थः ॥ २४६ ॥

किं च पदसंदर्भमात्रस्यावेदत्वात्क्रमविशेषवत्पदसंदर्भस्यैव
वेदत्वं वक्तव्यम्, न च मीमांसकमते पदेषु स्वतः क्रमोऽस्ति
तेन प्रत्येकपदगोचरधीगतनियतक्रमारोपगनैव पदानां वेदतेति
न वेदस्य नित्यत्वम्, पदेष्वानुपूर्वाविशेषारोपस्यानित्यत्वात्तद्व्या-
प्तवेदस्यापि तदवश्यमावात्तदधीनाप्रामाण्यमपरिहार्यं स्यादि-
त्याह—

अवगतिगतमेवापेक्ष्य पूर्वापरत्व-

-प्रतिनियममिदं वो वेदता वेदराशेः ॥

क्षणिकमभ्यदित्थं वेदशास्त्रं समस्तं

कथमिदं तदिदानीं वेदशास्त्रं प्रमाणम् ॥ २४७ ॥

अवगतिगतमिति । पदावगतिगतमित्यर्थः । पूर्वापरत्व-
प्रतिनियमं नियतपूर्वापरीभावम् । इयं प्रतिभासमाना । वेदराशेः
पदसन्दर्भस्य ॥ २४७ ॥

उक्तविधया वेदस्यानित्यत्वेऽपि स्वप्रमेषधर्माधिर्मादिगोचर-
मानान्तरानपेक्षत्वात्स्वगतानुपूर्वा पुरुषस्वातन्त्र्यामावादनपेक्षत्य-
मपौरुषेयत्वं चेति तत्प्रामाण्यस्य स्वतन्त्रमिदं, उक्तं च—यत्न-
ता प्रतिपेक्षया नः पुरुषाणां स्वतन्त्रतयाशयेन शङ्कते—

पुरुषमतिनिवेशो नास्ति वेदप्रमेये

विषय इति यदीष्टा मानता स्वप्रयुक्ता ॥

सदृशमिदमिदानीं कारणं मानतायां ,

परमपुरुषसृष्टे वेदशास्त्रेऽप्यभीष्टम् ॥ २४८ ॥

पुरुषमतीति । कार्यस्यापि वेदस्य स्वतः प्रामाण्यप्रयो-

मकनया यदुक्तं स्वार्थप्रवृत्तमानान्तरानपेक्षतादि तत्तस्य ग्रन्थका-
र्यमनेऽपि तुल्यं तदस्य तन्मते तदप्राप्ताप्यापादनममहतामित्याह-
सदृशमिदमिति । इदानीमाव्यादशायाम् ॥ २४८ ॥

सदृशमित्येवमपवादयति—

न हि मल्ल मतिपूर्वा ब्रह्मणः सृष्टिरिष्टा ।

निगदितुरिव सृष्टिर्वेदविद्यासु नित्यम् ॥

अवाति तु पुनरेषा तस्य निःश्वामकल्पा

श्रुतिघचनमपीदं वस्तु यन्कि स्फुटं नः ॥ २४९ ॥

न हीति । वेदविद्यासु सृष्टिरिति मन्त्रग्यः । ब्रह्मणे
इति पञ्चमी षष्ठी वा, द्वितीये ब्रह्मणो पाठपूर्वेति योजनोपपत्तेः ।
तदनिष्टत्वस्य वादिमपिद्धत्वं निषादनर्थायः । ब्रह्मणः सर्वज्ञतया
वेदार्थाभिज्ञत्वात् सत्कृतावेदसृष्टिः कथं तन्मतिपूर्वा नैवमवेदित्या-
शङ्क्य तन्मते तस्य तत्सृष्ट्यावयोजनत्वात्सोऽन तत्पूर्विकोऽयं
दृष्टान्तमाह । निगदितुरिति । यथा कस्य चिद्देवार्थोऽमेहस्याप्यु-
पाध्यामस्य वेदवाच्योच्चारणे न तदर्थज्ञानोपनीने किं तु पूर्वम-
यित्तवेदस्मरणमात्राधीने केवञ्चपात्रकेषु तथैव दर्शनद्वेवं ब्रह्म-
णोऽपि तदर्थज्ञानं विद्यमानमपि तत्सृष्ट्यावयोजकमित्यर्थः ।
नित्यं सर्वकल्पेषु । तदीयज्ञानमत्र तत्प्रयत्नोऽप्यनुपयुक्त इत्या-
शयेनाह-भजतीति । अस्य महतो भूतस्य निगूढमितमेतन्-
हवेदो यजुर्वेद इत्यादिश्रुतिरुक्तार्थं मानमित्याह । श्रुतिघचन-
मिति । अनादिनिघना निघ्ना चागुत्सृष्टा स्वयंभुवेत्यादिसृष्टिव-
चनमप्यर्थः ॥ २४९ ॥

पुरुषनिर्वातगतमात्रेण वेदस्य स्वतः प्राप्ताप्यापादने परमनेऽपि
तदार्थात्तोरति पूर्वमुक्तम्, इदानीं मीमांसकं ज्ञात तस्य हेतोरि-
न्दिपेक्षया चार्थज्ञानेनाभासत्त्वमप्येतेन्द्रियवेदेव वेदस्यापि स्वतः
प्राप्ताप्यं दुर्निवारमित्याह—

अपि च पुरुषकर्माद्भूतिकानीन्द्रियाणि
स्फुटमवगमयन्ति स्वस्वमन्यानपेक्षम् ॥

विषयमिति हि दृष्टं तद्वदिष्टं च तस्मा-

॥ दिष्ट किमपि न चोद्यं याच्यमेतद् भवद्भिः २५०

। अपि चेति । अष्टद्वारा पुरुषकृतानि श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि
शब्दादिरूपं स्वस्वासाधारणविषयमन्यानपेक्षं यथा स्वात्त-
याऽवगमयन्तीति कार्यवशादेव दृष्टं, तथा तदिष्टं च भवताम्,
ततश्च वेदस्यापि तथा सत एव सामान्योपपत्तेर्भवदीयचोद्यायोग
इत्यर्थः ॥ २५० ॥

तदैक्षत बहु स्या प्रजापेय सोऽकापयतं बहु स्यामिन्या-
दिश्रुतयो वीक्षणपूर्वकं वृक्षणो मानसृष्टिमाचक्षणा मानान्तरा-
पेक्षा वेदसृष्टिं सूचयन्ति, मानं विनेक्षणानुपपत्तेरिति शङ्कते—

श्रुतिवचनमनेकं वक्ति तस्येक्षितृत्वं

। मतिमदिति ततस्मन्नेष्यते कस्य हेतोः ॥

॥ इति यदि मनुष्ये तन्मैव संस्थाः कुतश्चेत्

। सकलकरणदीर्घं ब्रह्म नः शास्ति शास्त्रम् ॥ २५१ ॥

॥ श्रुतिवचनमिति । उदाहरणश्रुतिषु मानार्थीनेक्षणानुपपत्त्या-
स्तत्र शङ्कनीयमित्याह-तन्मैवेति । तथापि तस्मानुपपत्त्या
मानान्तरार्थीनेक्षणमित्युक्तत्वात्कुतस्तस्मिन्निषेध इति शङ्कते ।
कुतश्चेदिति । न तस्य कार्यं करणं च विद्यते । अचक्षुष्कमश्रो-
त्रप्रवागमनः अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः अमद्गो ह्यथे पुरुषः इत्या-
दिशास्त्राद्ब्रह्मणः कार्यकरणराहित्यप्रतिपत्तेर्मानार्थीनेक्षणं तस्या-
युक्तमित्याह-सकलेति ॥ २५१ ॥

॥ तर्हि तदैक्षतेत्यादिश्रुतीर्निरालम्बना स्यादित्याशङ्क्य सा-
मासमायावृत्तिरेव त्वेक्षणं विवक्षितं नास्मदादेरिव मानार्थीना
सुदिशक्षितस्य बुद्ध्यादिराहित्योक्तेरित्याह—

चितिगतजडशक्तेराद्य इष्टो विवर्त-

श्रितिनिकटनिवेशाल्लब्धदीप्तिर्जडोऽपि ॥

श्रुतिशिरसि नियण्णैरीक्षणं कथ्यते त-

न्न तु परमपदस्यापीक्षणं बुद्धिवृत्तिः ॥ २५२ ॥

चितिगतेति । मायावृत्तेर्ब्रह्मपरमस्व-कथमिति धीक्षायामा-
ह । चितिनिकटेति । चित्तध्यासादित्यर्थः ॥ २५२ ॥

एव वेदस्य ब्रह्मजत्वेऽपि स्वार्थगोचरमानन्तरानधीनत्वाद्
ब्रह्मणस्तदीयस्वरानुपूर्व्यादौ स्वातन्त्र्यभावाच्च निरपेक्षत्वापरि-
पेयत्वाभ्यां स्वत एव प्रमाणवेद इति युत्वापरते भीमासके तद-
सहमानसार्किकः प्रत्यवतिष्ठते—

ननु च दित्थद्वित्थपदादिवत् ।

सरुलमेव तु सामयिकं पदम् ॥

अनुमिममिहि पूर्वनिदर्शना-

दनुमितिर्भवतीति किमदभुतम् ॥ २५३ ॥

ननु चेति । करचरणादिमात्पण्डविशेषमुत्पन्नं दृष्ट्वा तद्व-
धदाराय तज्जनकादिनां स्वबुद्धिगोचरदित्थादिपदं तत्र सङ्के-
तिनं तदभिप्रायकं दृष्ट्वा, ततश्च विवादास्पदं गोचरादिपदं केन
चित्स्वार्थे सङ्केतितं पदत्वात् दित्थादिपदवादित्यनुमानेन सर्व-
पदार्थसम्बन्धस्य मानान्तरापेक्षत्वात्तदौ तादृशपदसंदर्भात्मकत्वे-
दस्यापि तदपेक्षा दुर्वारोति कथं तस्य निरपेक्षतालक्षणं मामाण्य-
मित्यर्थः । काचित्कदर्शनमात्रेण कथमेतदनुमानमतिप्रसङ्गादित्या-
शङ्क्य व्यभिचारादर्शनादिदमनुमानमुक्तदृष्टान्तेन कस्य न भवे-
दित्याह-पूर्वनिदर्शनादिति ॥ २५३ ॥

दित्थादिपदार्थसम्बन्धस्यागन्तुकत्वमुक्तानुमाने उपाधिः, न
च साधनव्यापकता इदानीं व्यवहियमाणगवादिपदार्थसम्बन्धस्य-
वानादिदृष्टव्यवहारगोचरत्वेन तस्यानादित्वात् सर्गाद्यशालीनोऽ

पि गवादिपदार्थसम्बन्धव्यवहारस्ततः पूर्वकालीनतत्सम्बन्धानुस्मृ-
तिनिवन्धनो गवादिपदार्थसम्बन्धव्यवहारत्वादिदानीतनतद्व्यव-
हारवदित्यनुमानात्, ततः कृतयुगस्यादौ ब्रह्मपूतो महयशाः
सर्वज्ञो धृतिमानृषिः पुनराजायते स्मरन्नितीत्यादिवचनात्सर्गा-
दिभुवोऽहिरण्यगर्भादीनामीश्वरानुगृहीतानां कल्पान्तरीपपदार्थ-
सम्बन्धानुमन्धानोपपत्तेश्च तत्सम्बन्धस्यानादित्वनिश्चयाच्चाद्विरो-
धाच्चैव सर्गकालेऽपि कृतकत्वं वक्तुमशक्यमित्याशयेनाह—

अनादिषुद्धव्यवहारलक्षणे ।

कथं प्रमाणे परिपन्थिनि स्थिते ॥

गवादिशब्दे समयोऽनुमास्यते

लब्धित्थशब्दादिवदेतदुच्यताम् ॥ २५४ ॥

अनादिषुद्धेति । शुद्धव्यवहारो लक्षणं लिङ्गं यस्य पदार्थ-
सम्बन्धानादित्वानुमानस्य तत्तयोक्तम् ॥ २५४ ॥

किं, च सर्वपदानां तदर्थेषु सङ्केतकर्तारि मानाभावाच्च
तदभिहितं, तथाहि, स न तावत्प्रत्यक्षेण सिद्धयति, अननुभवात्,
इतरथा तद्विप्रतिपत्त्यनुपपत्तेः, नाप्यनुमानेन, तस्य सोपाधिकत्वेन
दूषितत्वात्, उपमानं तु सादृश्यादिव्यवस्थितवस्तुविषयं तत्र न
शङ्कनीयम्, नाप्यागमेन, सर्वपदार्थसम्बन्धानां केन चित्मङ्गे-
ततस्त्वप्रतिपादकवचनादर्शनात्, नाप्यर्थापत्त्या, तेन विनानुपपत्त्य-
मानवस्तुनोऽभावात्, इदानीतनपदार्थसम्बन्धव्यवहारस्यानादिषुद्ध-
व्यवहाराधीनताया उपपादितत्वात् । तस्माद्भावसाधकप्रमाणेष्वे-
कस्याप्यभावात्तत्सद्भावो दुर्लभः प्रत्युत भावमाधकप्रमाणपञ्चका-
नुदयरूपाभावमानात्तदभाव एवेति निर्णीयत इत्याह—

सतः प्रमाणाभिमतेषु पञ्चसु

प्रमाणमक्षादिषु किं चिदीक्ष्यते ॥

नहीह सम्यन्दारि तेन तस्य यः

त्वपुष्पकल्पत्वमभावमानतः ॥ २५५ ॥

सत इति । भावस्येत्यर्थः । सप्तमी निर्धारणार्था, तेन मानपञ्चकानुदयेन, एतत्त्वभावमानत इत्येतद्विशेषणम्, तृतीयायै च तसिः ॥ २५५ ॥

ननु राशौ विद्यमानान्यपि कानि चिद्वस्तूनि कथमपि नोपलभ्यन्ते, एव दिवसेऽपि तारकादीनि, तद्वत्सतोऽपि सङ्केत-
पितुरनुपलम्भोपपत्तेस्तावता कथं तदभावासिद्धिरित्याशङ्क्य दृष्टान्ते
पूर्वं पञ्चादुपलम्भेन तदभावायोगात्तदोपलम्भप्रतिबन्धकवशादेव
तदनुपलम्भो युक्त इत्याह—

पुरोपलब्धो विषयो न दृश्यते

यदा प्रमाणैरिह भावगोचरैः ॥

तदा तु तत्रानुपलब्धिकारण , ।

किमप्यभावादपर हि स्मृत्यते ॥ २५६ ॥

पुरोपलब्ध इति । एतच्च पञ्चादुपलब्धोपलक्षणम्, अनु-
पलब्धिकारण तत्प्रयोजकम्, उपलब्धिप्रतिबन्धकमिति यावत् ।
किमपि दृष्टमदृष्टम् ॥ २५६ ॥

सर्वपदसङ्केतकर्तारि तु कदापि भावप्रमाणस्य कस्याप्यनुद-
यात्तदभावातिशयोऽवश्यभावीति सदृष्टान्तपाह—

अत्यन्तानुपलब्धवस्तुनि पुनर्यः पञ्चकानुद्भव-

स्तस्याभावादिमिच्छकः स न पुनस्तत्रापरं कारणम् ॥

अन्विच्छन्ति मनीषिणो न हि शशोऽष्टपदा विषाणास्तितां
तत्रादर्शनकारणान्तरपरा हेत्यन्तरान्वेषिण ॥ २५७ ॥

अत्यन्तेति । तस्यात्यन्तानुपलब्धवस्तुनः समानपञ्चकानु-
द्भवः, स एव तत्रेति परामृश्यते, अदृष्टेति छेदः, तत्र दानो,
अदर्शनस्य शृङ्गादर्शनस्य, कारणान्तरपरा अभावातिरेकिमयो-
जकार्षिणः सन्तस्मान्निहासरो न हीति सम्यग्यः ॥ २५७ ॥

किं चादौ सङ्केतकर्त्रा तानि तानि पदानि स्वमुखेनोच्चार्य
 श्रावयित्वा तेषां तत्तदर्थविशेषेषु स्वकृतसाङ्केतिकसम्बन्धो ज्ञापनी-
 यः । न च विना शरीरमुच्चारणादि सम्भवति । न च सङ्केत-
 कर्तृत्वादेव शरीरमपि तस्यानुमीयत इति वाच्यम् । तथापि ना-
 नाशरीरे मानाभावाद् दृष्टानुरोधेन तस्यैकमेव शरीरं भवद् भवे-
 त् । न चैकेन शरीरेण सर्वासु शब्दव्यवहारभूमिष्वतीवोच्चनी-
 चासु गिरिनदीसमुद्रादिभिर्दुर्गमासु युगपत् क्रमेण वा कोश्चत्कथं
 गन्तुमलम्, अगच्छन्वा तत्तद्देशवासिनः स्वकृतं साङ्केतिकं
 सम्बन्धं ग्राहयेत्, तदग्रे च तेषां शब्दव्यवहारो न स्यादित्य-
 मिमेत्याह—

विषमदुर्गमदेशसहस्रगः

कथमिवैष नरः समयक्रियाम् ॥

सकलशब्दतदर्थनिवेशिनीं

वद विधातुमलं स्वयमेकलः ॥ २५८ ॥

विषमेति । नरदृष्टान्तानुमितस्य नरसाम्यमभिप्रेत्यैष नर
 इत्युक्तम् ॥ २५८ ॥

किं च लोके सङ्केतयिता ध्रुवेन शब्दान्तरेण कं चिदर्थं नि-
 दिश्यायं इत्येति व्यवहर्तव्य इति सङ्केतं कुरुते, सर्गाद्यकाली-
 नानां जनानां तु स्तनन्धयकल्पानामेकत्रापि पदे व्युत्पत्त्यभा-
 वाच्चान्मति पदान्तरेणार्थविशेषनिर्देशायोगादज्ञाते तस्मिन्पदवि-
 शेषस्य सङ्केतोऽशक्यो ग्राहयितुमिमाह—

अपि च किं चिदपि प्रानिपादकं

न हि यदा पदमस्ति जगन्मुखे ॥

अनभिधाय पदं न तदा कथं

समयमेव करिष्यति शङ्करः ॥ २५९ ॥

अपि चेति । जगन्मुखे सर्गाद्यकाले । शङ्कर आनुमा-

निक ईश्वरः ॥ २५९ ॥

नन्वव्युत्पन्नान्मिति गोघटादिकमङ्गुल्यादिव्यापारविशेषक-
पाभिनयेन निर्दिश्य तत्र गवादिपदानां सङ्केतग्राहयिष्यतीश्वर
इति शङ्कामनूयापवदति—

अभिनयेन करिष्यति चेदयं

समयमेतदभीष हि दुर्घटम् ॥

न हि पदार्थसहस्रविमिश्रिते

गवि तदाऽभिनयात् समयो भवेत् ॥ २६० ॥

अभिनयेनेत्यादिना । हिशब्दसूचनं हेतुमाह—न ह्ये-
ति । गवादेतानाविधावयवगुणक्रियासामान्यादिभिः सङ्कीर्ण-
त्वादभिनयेनाप्येकतरानिर्धारणयोगाद् गवादिपदानामर्थविशेषे
सम्बन्धो दुर्घोषः, शब्दार्थविशेषयोरुपस्थितावपि तयोर्वाच्यवाच-
कमात्ररूपसम्बन्धविशेषोऽपि दुरवधोषः, तन्निष्पत्त्याभावादिति
भावः ॥ २६० ॥

किं च शब्दानुगते वस्तुनि शब्दमङ्गुलस्य परस्परश्रवोपात्ते-
न ग्रहीतुमशक्यत्वाभ्यामान्तराधिगतेऽर्थे तदग्रहो वक्तव्यः, ततश्च
धर्माधर्मस्वर्गनिरयदेवतादिपदार्थानां मानान्तरायोग्यत्वात्तेषु स-
ङ्केतग्रहामम्भवात्तेषां पदानामवोषकत्वं स्यादित्याह—

अपि च लौकिकमानयलाश्रया-

दाधिगते विषये समयो भवेत् ॥

अनुपलब्धमतस्य कदेवता-

प्रभृति कार्यगतः समयः कुतः ॥ २६१ ॥

अपि च लौकिकेति । स्पष्टार्थान्पक्षराणि ॥ २६१ ॥

किं च मङ्गेनाधीनव्यवहारस्य तत्कर्तृस्मरणे व्यापकं दृष्टं
गवादिशब्दार्थसम्बन्धव्यवहारे तु तदभावाच्चायं सङ्केताधीन
इत्याह—

अपि च कर्तुरनुस्मरणं भवेद्
यदि चकार पुमान् समयं गिराम् ॥

न खलु कर्तृगबुद्धित्वं विना
व्यवहृतिर्भवति व्यवहर्तारि ॥ २६२ ॥

अपि च कर्तुरिति । तस्य व्यापकत्वं विपक्षवाचक-
प्रदर्शनेनोपपादयति-न खल्विति । सङ्केतकर्तृगत्वस्मरणं
तदधीनव्यवहारस्य मूलम् । इतरथा प्रतारकादिकृतत्वाशङ्कया
तदधीनव्यवहारो न स्यादित्यर्थः ॥ २६२ ॥

उक्ता व्याप्तिमुदाहरणनिष्ठेनैव विशदयति—

न खलु पाणिनिपिङ्गलसंज्ञया

व्यवहरन्ति तयोः स्मरणं विना ॥

पदपदार्थपरस्परसंज्ञिति

निरमिमीत ततोऽनं जगद्गुरुः ॥ २६३ ॥

मतिमतां प्रवरो घृषभध्वजः

कणसुगादिमुनिप्रवरः प्रभुः ॥

ननु घरादिजगद्रचनायला-

दनुमितोऽनवखण्डितशक्तिकः ॥ २६४ ॥

न खल्विति । पाणिनिकृता वृद्धिरेवादिजित्याद्या, पिङ्गल-
कृता धी श्री स्त्रीमित्याद्या । ननु कार्यालिङ्गकानुमानादेव स्वतः
सर्वज्ञः सर्वशक्तिरीश्वरः सिध्यति, स एव, स्वच्छया कायव्यूहं
कृत्वात्तममध्यमवृद्धभावं प्राप्य स्वप्रयुक्तपदेभ्यः स्वकृतमङ्गैर्गन्तु-
सारेण व्यवहरति स्म, तत्कालीनास्तद्व्युत्पन्ना जनास्तत्रवेहा-
रदर्शनादेव तस्मिन्प्रवर्तकज्ञानमनुमाय तत्तद्विषयेषु व्यवहियमाणं
वस्तुषु मामान्यतो विशेषतश्चावापोद्वापाभ्यां पटमम्बन्धं ज्ञात्वा
स्वयमपि तथैव व्यवहरन्तोऽन्येष्वपि तद्व्यवहारं प्रवर्तयन्तीति क-
ल्पयतां पण्डितानां सङ्केतकर्तुरनुस्मरणमिहोप्यसीति शङ्कां नि-

राकुर्वन्मकृतं निगमयति सार्द्धेन-पदपदार्थेत्यादिना ।

इदमत्राकृतम्, न तावत्कार्याल्लिङ्गकानुमानात्सर्वज्ञसिद्धिः, पक्षीकृताङ्कुरादिमात्रगोचरज्ञानवत्ततः सिद्धानापि तस्य सर्वगोचरज्ञानासिद्धेः, सितिंगिरिसागरादीनां कार्यत्वमेवामिद्धं कुतस्तत्कर्तृसिद्धिः, न च तेषां सावयवत्वेन कार्यत्वमनुमीयत इति वाच्यम् । अवयवारब्धत्वरूपसावयवत्वस्याप्यसिद्धेः, नापि मध्यमपरिमाणत्वं तत्कार्यवि लिङ्गम्, महत्त्वस्यैवामपोजकत्वात् । नन्वङ्कुरादिकार्यानुमितं ज्ञानं लाघवादेर्कृतं, नित्यं च मिथ्यद्वयनिगमकाभावात्सर्वगोचरं सिध्यतीति तद्वतः सर्वज्ञत्वसिद्धिरिति चेन्न, लाघवादेव कृतिमात्रवत्तत्कर्तृत्वसम्भवेन तद्गोचरज्ञानस्यैवासिद्धिमसद्भावात् । न च ज्ञानेच्छयोरीपि प्रत्येकं कारणत्वेन सिद्धौ तयोर्नित्यत्वसर्वविषयत्वादेरापि लाघवादेव सिद्धेर्नित्यकृत्याश्रयस्य सर्वज्ञत्वादिसिद्धिरिति वाच्यम् । तथा सति शरीरेन्द्रियादेरापि प्रत्येकं कारणत्वेन सिद्धौ तस्यापि नित्यत्वादिमसद्भावात्, तस्याप्यङ्गीकारे च न ह वै, सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्तीति श्रुतेर्भोगायतनस्यैव शरीरत्वाच्च तद्वत् ईश्वरस्य संसारोऽपरिहार्यः स्यात् । न तस्य कार्यं करणं च विद्यते अकायमव्ययमित्यादिश्रुतिविरोधाच्च, नेश्वरस्य वास्तवशरीराद्यङ्गीकारः कर्तुं शक्यः, शरीरादेस्तत्त्वावच्छेदेनानित्यत्वावधारणाच्चद्विरोधान्नित्यशरीराद्यनुमानमशक्यमिति चेन्न, तर्हि ज्ञानेच्छाकृतीनामपि लाघवेन ज्ञानत्वाद्यवच्छेदेनानित्यत्वावधारणाच्चद्विरोधान्नित्यत्वमप्यनुमातुं दुर्लभमिति कुतः सर्वज्ञत्वादिसिद्धिः, सुप्तमव्यदव्यापेन कल्पान्तरीयशब्दार्थसम्बन्धव्यवहारमवर्तकेषु हिरण्यगर्भादिषु श्रुतिस्मृत्याद्यवगतेषु सत्सु नेश्वरस्य कायव्यूहादिकल्पनया तत्प्रवर्तकत्वकल्पनमुचितम् । तत्कल्पनेऽपि त्वदुक्तीत्या कल्पान्तरीयशब्दार्थसम्बन्धव्यवहारमवर्तकत्वमेवेदं-

रस्य कल्प्यतां नापूर्वमङ्केतादिकरणमपि, कल्पनागौरवापातात्,
तस्मात्सर्वपदार्थमन्वन्धमङ्केतकर्तारि मानाभावान्मोहमात्रादेव तदभ्यु-
पगम इत्यानुमानिकेश्वरे परपरिकल्पितं जगद्गुरुत्वादि वर्णितरीत्या
दुर्धृष्टमित्यभिप्रायेण जगद्गुरुरित्यादीनि तद्विशेषणान्यनूदि-
तानि ॥ २६३ ॥ २६४ ॥

सिद्धान्तेऽपि नामरूपात्मकमपञ्चस्येश्वरजन्यत्वोपगमात्कथं
तन्निराकरणमित्याशङ्क्यास्माभिः कूटस्थमचिदानन्दैकरसस्य प-
रमात्मनः शास्त्रशान्नायया विचित्रजगदभिष्पत्तिहेतुत्वाङ्गीका-
रात्तेन मानान्तरेणार्थमुपलभ्य रचितत्वाभावादेदस्यापौरुषेयतया
स्वतः प्रामाण्यासिद्धिरित्याशयेनाह—

आपि तु वैदिकवाङ्मनसातिगा-

नुदितलसचिदेकरसात् प्रभोः ॥

अभवदानकदुन्दुभिनन्दना-

दमतिपूर्वमिदं सकलं जगत् ॥ २६५ ॥

अपि विवति । वैदिकश्चासौ वाङ्मनसातिगश्चाभावनुदि-
तलसचिदेकरसश्च तस्मादिति विग्रहः । तस्यैवावतारित्वप्रख्याप-
नायानकदुन्दुभिनन्दनादित्युक्तम् । तस्य सर्वज्ञत्वादि यद्यपि
श्रुत्यादिसिद्धमस्ति, तथापि वेदाद्यभिष्यक्तौ न तत्प्रयोजकमित्य-
मतिपूर्वमित्युक्तम् ॥ २६५ ॥

कार्यालिङ्गकानुमानात्पराभिमतमवज्ञेश्वरासिद्धावप्युपदेशलि-
ङ्गकानुमानात्तत्सिद्धिरिति वदंस्तदङ्गभूतां व्याप्तिं तावद्दर्शयति—

ननु लौकिकवचसां नरमनिपूर्वकरचना

परिट्टयत इति वैदिकवचमामनुमिनुमः ॥

वचनं श्रुतिशिरसामपि नरधीकृतरचनं

वचनत्यत इव लौकिकजननिर्मितवचनम् २६६

नन्वित्यादिना । वैदिकवचसां नरमातेपूर्वकरचनामनुमे-

नुम इति विपरिणतानुपङ्गः । इदानीं तदनुमानमाह-वचनमि-
त्यादिना । श्रुतिशिरमामिति वैदिकमात्रस्योपलक्षणम्, वैदिक-
मवसंमित्युपक्रमादिवशब्दोऽन्ते योजनीयः ॥ २६६ ॥

तथाप्यमर्षज्ञमपि पूर्वकत्वमादायार्थान्तरतया न सर्वज्ञेश्वरसि-
द्धिरित्याशङ्क्य वेदार्थस्य भूतभाविष्यदादिरूपस्यापरिमितस्य धर्मा-
धर्मादिरूपस्य च स्वतः सर्वज्ञत्वं विना मानान्तरैर्ज्ञातुमशक्यत्वा-
च्छ्रद्धीनजीवपूर्वकरचनाया वेदे बाधादायगत्वहेतोः पक्षधर्मतावि-
लात्स्वतः सर्वज्ञ एव वेदरचनाकर्तृत्वेन सिध्यतीत्याह — ।

न च माहशजनधीकृतरचनं श्रुतिवचनं

भवितुं क्षममिति वैदिकरचनायलमिषंतः ॥

अनुमीयत इह शूलभृदिति चेदिदमंशुभं

न हि वैदिकवचसामभिभवंनास्पदमनुमा ॥ २६७

न च माहशेति । इतिहेतौ । अस्मदाद्यशक्यरचनस्यापि-
वेदस्यानादित्वंसम्भवात्कर्त्रपेक्षैव नेत्याशङ्क्योत्पत्तिरित्याभावे तद-
प्रमाणशङ्काया दुर्निवारत्वात् न तत्प्रामाण्यायासरेचितत्वं वक्तव्य-
मित्यभिप्रेत्याह । वैदिकेति । वैदिकवाक्यरचनासामर्थ्येणात्रैव स्वतः
मर्षज्ञादिरूप ईश्वरोऽनुमीयते इत्यर्थः । दूषयति-इदमंशुभमिति
अनुमितेश्वरज्ञानस्य मूलभावेऽप्यनादित्वात्मामाण्यं यथोपेयते तद-
त्तस्यापि पूर्वोक्तविधयाऽपौरुषेयस्यानादितयाऽनासृमणीतत्वा-
दिशङ्काशून्यस्य स्वतः प्रमाणत्वोपपत्तेः कृतं तत्कर्तृमर्षज्ञत्वादि-
साधयितुम्, अलमित्यादिकल्पनपेक्षार्थः । वेदस्यापौरुषेयत्वमतिपा-
दकश्रुतिविम्बं चेदनुमानं स्वयमेवाममाणं मद्देदपौरुषेयत्वादि न
माधेयितुमलमिषाह । न हीति ॥ २६७ ॥

कासां श्रुतिर्वेदस्यापौरुषेयत्वमतिपादिकेति वीसायामाह —

त्राय स्वयम्मु परमात्मपदस्य वेदो

निःश्रवासकल्प इति चापरसामान्ति ॥

वाक्यं तदस्य मतिपूर्वकताऽनुमानं

सद्यो निरस्यति न चेदपवाधितं स्यात् ॥२६८॥

ब्रह्मेति । वेद इत्यर्थः । परमेष्ठिव्रह्मण इति पूर्ववाक्ये हि-
रण्यगर्भस्यापि वेदादेव विद्यामाप्तिमभिधाय वेदस्यापि लौकिक-
वाक्यवन्मानान्तरापीनार्थत्वशङ्कानिरासाय ब्रह्म स्वयम्भु न केन
चिद्रचितमिति श्रुतिः स्पष्टमेव वेदापौरुषेयत्वमाह । तथाऽस्य म-
हतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यद्वेद इत्यादिश्रुतिरप्युपक्रमोपसंहा-
राभ्यां पुरुषनिःश्वामवद्देदानां मतिपूर्वकतां निराकुर्वती तेषां म-
तिपूर्वकत्वानुमानं वाधते, तदवापे स्वमामाण्यायोगादित्यर्थः ॥२६८॥

न केवलमृगवेदादिरूपशब्दमपञ्चस्यैवामतिपूर्विका सृष्टिः, किं
तु इष्टं हुतं प्राशितं पायितमपञ्च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि
च भूतान्यस्यैवैतानि सर्वाणि निःश्वसितानीति श्रुतेः सर्वस्यैव
कार्यजातस्य जन्मादयः सर्वे विकारा निःश्वसवदमतिपूर्विका एव
तत्र परेषां कार्यलिङ्गकानुमानमपि श्रुतिविरुद्धार्थत्वादममाण-
मित्याह—

सृजति रक्षति संहरति प्रभुः

सकलमेव निविश्य नियच्छति ॥

अमतिपूर्वमिति श्रुतिशासने

वद कथं मतिपूर्वकताऽनुमा ॥ २६९ ॥

सृजतीत्यादिना । निविश्य चिदाभासद्वारा सम्बन्धं मा-

प्स्य । नियच्छति नियमयति ॥ २६९ ॥

ननु मन्त्राद्युर्वेदवत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यादित्युक्तेः कथमाप्ता-
क्तत्वमन्तरेण वेदप्रामाण्यमित्याशङ्का किमाप्तोक्तत्वं तस्यानुमानि-
कं तद्विधायकश्रुतिगम्यं वा, नाद्यः, तस्य निरस्तत्वादित्याभिप्रेत्य
द्वितीये त्वममाणतया शङ्कितश्रुत्या तदसिद्धेस्तप्रामाण्यमादौ ज्ञा-

तव्यम्, ततश्च परस्पराश्रयापातादेकमपि न सिध्येदित्याह—

॥ आसौ कृत्वन्नस्ये मानभावो ।

वेदस्यास्य ज्ञायते मानभावे ॥

विज्ञाते सत्यासपूर्वत्वसिद्धि-

रित्यन्योन्यापाश्रयत्वप्रसङ्गः ॥ २७० ॥

(आसौ कृत्ववेति । स्पष्टोऽर्थः ॥ २७० ॥

वेदस्यासम्पत्तीतत्वाभावे तदुत्पत्तिविधायाः कथं प्रामाण्यसिद्धि-
रित्याशङ्क्य किं सिद्धिशब्दोदेता तज्ज्ञातिः पर्यनुपुन्यते तत्तत्ता
वा नाद्या, वेदस्यापौरुषेयत्वसाधनेनानासम्पत्तीतत्वादिनिवन्धनाः
प्रामाण्यशङ्कानवकाशात्, तदुत्पत्तिविद्या यदा गृह्यते तदा प्रमाण-
त्वेनैव गृह्यते इति ज्ञानस्य प्रामाण्यशङ्को स्वतस्त्वसिद्धोदेत्याशयेनाह—

तस्मादेया स्वप्रयुक्तप्रमाण-

भाषज्ञाना विदविद्याभ्युपेया ॥

प्रामाण्य स्यात् स्वप्रयुक्तं च तस्या

वस्तुस्थित्या ज्ञप्तिशक्त्यान्वतस्तत् ॥ २७१ ॥

तस्मादपेति । न द्वितीयः, अपौरुषेयवेदस्याप्रामाण्यप्रयो-
जकाभावात्तदुत्पत्तिज्ञानप्रामाण्यस्य ज्ञानजनकमात्रप्रयोज्यत्वेन हे-
त्वनन्तरानपेक्षत्वादुत्पत्तावपि स्वतस्त्वसिद्धिरिति तज्ज्ञातेष्वद्वयान्तेनाह ।
प्रामाण्यमिति । वस्तुस्थित्या वस्तुत्वमात्रेण, एतदज्ञानविजृ-
म्भिततत्प्रामाण्यस्य परतस्तत्कल्पनामोत भावः ॥ २७१ ॥

एव वेदोत्पत्तिप्रमाणा उत्पत्तिज्ञप्त्यो स्वतस्त्वमुक्ता तद्वदेव चै-
तन्याभिव्यक्तिरूपफलेऽपि हेतुनन्तरानपेक्षत्वलक्षण स्वतस्त्वमाह—

ज्ञप्त्युत्पत्त्यर्थोऽयं देय प्रवृत्ता-

वस्या युक्ता मानता स्वप्रयुक्ता ॥

वेदोत्थाया बुद्धियुतेर्न ह्यपि

मुत्पत्त्यान्यत् संविदे काङ्क्षतीति ॥ २७२ ॥

ज्ञप्त्युत्पत्त्योरिति । प्रवृत्तौ फलजन्मनि । विद्योत्पत्ति-
नान्तरीयकतया तत्फलसिद्धेस्तत्रान्यापेक्षा न घटन इत्याह—न
हीति । संविदे अभिव्यक्तचित्ते ॥ २७२ ॥

ननु वेदपौरुषेयत्वानुमानविरोधेन तन्निःस्पृष्टतत्त्वादिश्रुतिरे-
वान्ययानीयतामित्याशङ्क्य निरपेक्षत्वे सत्युत्तरभावित्वाच्छ्रुतेः प्र-
वृत्तत्वाद्वाणिश्रुत्यायेन वेदस्य पुरुषमतिपूर्वकत्वमभवाच्च तदनुमान-
स्यैवामासत्वमुपेयमित्युक्तानुवादपूर्वकं निगमयति—

विश्वं विष्णोरुत्थितं नामरूपं — ॥ २७३ ॥

निःश्वासादिप्रख्यमित्याह वेदः ॥ —

यत्तत्तत्त्वं वर्त्मना वर्णितेन —

तस्मान्निधया पौरुषेयानुमानम् ॥ २७३ ॥

। विद्वदिति । यदाह वेदस्तत्तत्त्वंमिति, सम्बन्धः ॥ २७३ ॥

एवं वाक्यत्वाल्लङ्घकानुमानं निराकृत्य वेदस्य ब्रह्मपरिणा-
मत्वे तद्विवर्त्तत्वे वा पौरुषेयत्वेनाऽनपेक्षत्वस्यतिरिति चोद्यस्या-
पि बुद्धिपूर्वराचितत्वाभावादिनोक्तं परिहारं निगमयति—

परिणामविधर्त्तयोरतः

परिक्लृप्तावपि वेदगोचरः ॥

न च चोद्यलवोऽपि विद्यते

कथितेनैव पथाऽनपेक्षतः ॥ २७४ ॥

परिणामेति । अत इत्येतद्विद्वदिति—कथितेनैति ॥ २७४ ॥

एवं तत्त्वंपदलक्ष्यद्युद्धवस्तुप्रदर्शनाय नामरूपात्मकप्रपञ्चस्य
ब्रह्मविवर्त्तत्वमुक्त्वा तत्प्रसङ्गागता वेदपौरुषेयत्वशङ्कां निराकृत्ये-
दानीं तत्त्वंपदवाच्ययोर्होषादेयविभागप्रदर्शनाय पदद्वयवाच्या-
र्यान्निर्दिशति द्वयेन—

उपाधिमौपाधिकमान्तरं चि-

दाभासनं चित्प्रतिविम्बकं च ॥ .

चिद्विम्बमेष चतुरः पदार्थान्,

१ विविच्य जानीहि तदर्थभाजः ॥ २७५ ॥

उपाधिमित्पादिना । चिदाभासस्य सत्यत्व स्फटिकलो-
हित्यदुपाधेर्बहिर्भावश्च व्यावर्त्तयितुमौपाधिकमान्तरामिति विशे-
षणद्वयम् । तदर्थभाज इत्यत्रार्थशब्दो भावप्रधानः । तत्पदवाच्य-
त्वलक्ष्यत्वोपेक्षानित्यर्थः ॥ २७५ ॥

तथा स्वमर्थेऽपि चतुष्टयन्तद्

विवेचनीयं निपुणेन भूत्वा ॥

मतिश्चिदाभासनमेवमस्या

विम्बन्तदीपं प्रतिविम्बकं च ॥ २७६ ॥

मथा तत्पदार्थचातुर्विध्यं तथा स्वमर्थेऽपीत्यर्थः । तदुपाध्या-
दिरूपम् । विवेचनीयमित्युक्तं विशदयति । मतिरित्पादिना ।
मतिरन्तःकरणम् ॥ २७६ ॥

तत्पदवाच्यत्वेनोक्तोपाध्यादिवतुष्टयस्वरूपं विशेषतो द-
शीयति—

उपाधिरज्ञानमनादिसिद्ध-

मस्मिंश्चिदाभासनमीश्वरत्वम् ॥

तदन्यिता चित् प्रतिविम्बकं स्या-

दुदीर्घते शुद्धविदेव विम्बम् ॥ २७७ ॥

१॥ उपाधिरिति । अज्ञानगतचित्तमतिविम्ब एवेश्वर इति म-
तेनाज्ञानरूपोपाधेरपि तत्पदवाच्यतायिमता, चित्तमतिविम्बस्या-
ज्ञानसंसर्गयुक्तजगत्कारणत्वमीश्वरत्वमित्युच्यते, तद्य चित्तमति-
विम्बे चिदाभासव्यवहारालम्बनम्, तस्यौपाधिकत्वेन मिथ्या-
त्वात्, उक्ताभासान्विता च चितिः स्वभावाभ्येन चित्तमतिविम्ब-
मिति कथ्यते, वस्तुत उपाधिसंसर्गादिरहिता शुद्धविदेव विम्ब-
मित्युच्यते इत्यर्थः ॥ २७७ ॥

त्वंपदवाच्यमप्युपाध्यादेचतुष्टयस्वरूपं विशेषेण दर्शयति—

उपाधिरन्तःकरणं त्वमर्थं

जीवत्वमाभासनमत्र तद्वत् ॥

तदन्विता चित् प्रतिबिम्बमेव-

मनन्वितां तामिह बिम्बमाहुः ॥ २७८ ॥

उपाधिरन्तःकरणाभिति । प्रमादृत्वादिदशापामेव त्वमि-
सभिलापदर्शनात्तस्य चान्तःकरणोपाधिकत्वात्तदपि त्वंपदवाच्य-
मध्यपातीति भावः । जीवत्वं लिङ्गोपाधिकं कल्पितसंसारित्वं
तस्य स्वरूपेण मिथ्यात्वादामासत्वम् । तद्वत् तत्पदवाच्यनिवि-
ष्टेश्वरत्ववत् । तदन्वितेत्याद्युक्तार्थम् ॥ २७८ ॥

एवं पदद्वये वाक्यार्थविभागमुक्त्वा तत्र मिथ्याभूतमर्थं वि-
हाय सत्यभूतेर्ज्ये पदद्वयज्जहदजरल्लक्षणया पर्यवस्यतीत्यामिमेत्य
तद्वत्तत्पमिथ्याविभागमाह—

उपाधिना सार्द्धमुपाधिजन्य-

मौपाधिकं सर्वमवेहि मिथ्या ॥

भागं मृषा चित्प्रतिबिम्बकेऽपि

बिम्बं पुनः सत्यमशेषमेव ॥ २७९ ॥

उपाधिनेति । आदितीयासङ्गप्रकाशचिदात्मनि वास्तवाज्ञा-
नासम्भवात्तत्तावन्मिथ्या । एवं तत्कार्यमन्तःकरणं तद्रूपोपा-
धिकमीश्वरत्वजीवत्वं चेत्येतत्सर्वमज्ञानार्थिनसत्ताकत्वात्स्वरूपगो-
मिथ्येति निर्द्धारयेत्पर्यः । चित्प्रतिबिम्बे ततो विशेषमाह । भाग-
मिति । चित् एव चिदाध्यासविशिष्टतया चित्प्रतिबिम्बपदाभिलष्य-
त्वाच्च विशेषणशेषेवाज्ञानं मिथ्येत्यवेहीत्यनुषङ्गः । बिम्बस्वरूपे
तु न भागस्यापि मृषात्वं तस्य निर्भागसुद्धचिन्मात्रत्वात्, प्रति-
बिम्बगतमत्पचित्ज्ञागस्यापि तन्मात्रत्वात्तत्स्वरूपमशेषं सत्यमेवा-
वेहीत्याह । बिम्बमिति । एवं च तत्त्वंपदाभ्यां मिथ्याभूतमर्थं,

विहाय सत्यभूतशुद्धचिन्मात्रमेकदेशलक्षणयोपादाय सामानाधिकरण्यबलेन तदभेदं प्रतिपादयत्तद्वाक्यमखण्डार्थमिति भावः ॥ २७९ ॥

तत्त्वंपदवाच्ययोरुक्तचातुर्विध्यमलौकिकत्वादसम्भवीति शङ्कानिराकुर्वन्नुपाध्यादितुष्टयं लोकेऽपि प्रसिद्धमित्याह —

अप्पात्रमप्पात्रगतत्वेमेव ॥ २७९ ॥

मप्पात्रमोऽप्पात्रगताद् बहिः ॥ २८० ॥

दिवाकरो दिव्यं प्रतिष्ठमानो ॥ २८१ ॥

न शक्यतेऽपोहितुमिद्वतेजाः ॥ २८० ॥

अप्पात्रमिति । सजल शरावादीत्यर्थः । अप्पात्रगतत्वं प्रतिविम्बे कल्पितधर्मजातोपलक्षणार्थम् । तदन्वयी दिवाकरप्रतिविम्बोऽप्पात्रमोऽप्पात्रगताद्बहिस्तदुपाधिर्द्धर्मसंसर्गरहितः । तत्र हेतुर्दिवि आकाशेऽवतिष्ठमानः यथादित्यकाशमानः, तत्रापि हेतुरिद्वतेजा इति । तस्याप्पात्रगतत्वादिकल्पितधर्मजातस्याभासपदं वेदनीयस्य मिथ्यात्वेन, हेयत्वेऽपि न तु स्वरूपेण वस्तुभूतो न हेय इत्यर्थः ॥ २८० ॥

ननु दृष्टत्वादेव दिवाकरे भवत्को, विभागः, न तु परमात्मनि, तथा दर्शनाभावादिसाशङ्क्य यथा सत्यं ज्योतिरात्मा विवस्वान् एक एव हि भूतात्मा भूतेभूते व्यवस्थित इत्यादिशास्त्राद्विम्बप्रतिविम्बादिदृष्टान्तेनात्मैकत्वप्रतिपादनादुक्तप्रकारेण तदुपादनीयं न त्वन्यथा कर्तुं शक्यमित्याह —

पुरं पुरस्थद्वयमथो पुरस्थं

पुराद् बहिः शुद्धमवस्थितम् ॥ २८१ ॥

तथा पर ब्रह्म सुसूक्ष्मयाऽपि

पिपा निराकर्तुमशक्यमेव ॥ २८१ ॥

पुरमित्यादिना । अज्ञानमन्तःकरणं च पुरम्, पुरस्थत्वं पिपायात्, पुरस्थं चित्यतिविम्बम् । तथा पुराद्बहिरेवस्थितमतः

शुद्धचिद्विम्बस्वरूपं मरं ब्रह्म . चोक्तविषया निराकर्तुमशक्यमि-
त्यर्थः ॥ २८१ ॥

ननूक्ताविभागाद्वीकारे, ब्रह्मणो दिवाकरस्येव सद्वपत्वं स-
विशेषत्वं च स्यादित्याशङ्क्य तत्रोक्तविभागस्यानिर्वचनीयाज्ञान-
मूलकत्वेन मिथ्यात्वाच्चदपोहेनैव महावाक्यप्रामित्युद्भवित्व-
रूपेऽखण्डविदेकरसे नोपाधिगोऽपि विशेषः सम्भावितो दूरस्थ एव
स्वाभाविको विशेष इति परिहरन्नुपपादितं निगमयति—

न स्थानतोऽप्यस्ति परस्य तस्माद्

विशेषयोगः परमार्थरूपः ॥

स्यतः पुनर्दूरानिरस्तमेव

परस्य तत्त्वस्य विशेषयस्त्वम् ॥ २८२ ॥

न स्थानत इति । तस्मादित्यादौ योज्यम् ॥ २८२ ॥

किं च समन्वयाध्याय एव सकलवेदान्तानामद्वितीयाखण्डै-
करसे ब्रह्मणि तात्पर्यस्य न्यायः प्रतिपादनाच्चद्विरुद्ध वास्तवं
सद्वपत्वादिकं तत्र न बाधनीयमित्याह—

श्रुतेश्च तात्पर्यमखण्डरूपे

परे पुरस्तादुपवर्णितं च ॥

ततोऽपि तस्याद्वयरूपतोऽत्य-

द्वूपान्तरं कल्पयितुं न शक्यम् ॥ २८३ ॥

श्रुतेश्चेति । रूपान्तरं चेतनमचेतनं च ॥ २८३ ॥

ब्रह्मणो जगत्कारणत्वनियन्तृत्वादिप्रतिपादकमेदं श्रुतिविरो-
धाद्वैपरीत्यं किं न स्यादित्याशङ्क्य तद्वैवल्ये हेतु तावदाह—

भेदश्रुतिस्त्वन्यपरा समस्ता

समस्तवेदेषु न तत्पराऽसौ ॥

अतत्परा तत्परवेदवाक्यै-

र्विरुद्ध्यमाना गुणवाद् एव ॥ २८४ ॥

भेदश्रुतिरिति । अरूपदेव हि तत्प्रधानत्वादिति सूत्र-
कारेणैव ब्रह्मणो निर्विशेषत्वस्याभेदश्रुतीनां तत्परत्वस्य च नि-
र्धारितत्वाद् भेदस्यान्यतः । सिद्धत्वादपुरुषार्थत्वान्निन्दितत्वात्त-
त्रोपक्रमादितात्पर्यलङ्घनाभावाच्च तच्छ्रुतिरतत्पर्येति । कल्पित-
त्वमाह—अतत्पर्येति । न विधौ परः शब्दार्थ इति व्यायेन तत्प-
रश्रुतेरन्यथा नयनायोगाच्चद्विरुद्धाऽतत्परतया दुर्बला भेदश्रुतिरेव
लक्षणया ब्रह्ममशंसापरा कल्पनीयेत्यर्थः ॥ २८४ ॥

किं चाभेदश्रुतेः स्वार्थपरत्वेन प्रधानत्वाच्चतस्मिन्निधिषठित-
भेदश्रुतिस्तद्गुणभूता न तद्वाधिका किं तु तदनुगुणतया सा
नेतव्येति वक्तुं दृष्टान्तं तावदाह—

न ह्यर्थवादा विधिभिर्विरुद्धा

विधयर्षसङ्कोचकरा भवन्ति ॥

किं तु प्रधानानुगुणं यदेपा-

मालम्ब्यनं तत् खलु कल्पनीयम् ॥ २८५ ॥

न ह्यर्थवादा इति । तर्हि तेषां निरालम्बनत्वं तदपि
नेसाह । किं त्वित्यादिना । प्रधानानुगुणं विधेयमशंसाक-
पम् ॥ २८५ ॥

प्रधानविरोधमर्थवाद एव नास्ति यो दृष्टान्तो भवेदित्याश-
ङ्का तमुदाहृत्य तशोक्तमर्थं दर्शयति—

यथा अजक्षीरविधेः समीपे

यज्जर्तिलादेः परिकर्तनं तत् ॥

प्रधानसङ्कोचमयादपास्य ।

स्वमर्चमासद् गुणवाद एव ॥ २८६ ॥

यथा हीति । जर्तिलपचुम्मा जुहुपाद् मधीधुमवाग्ना वा
न ग्राम्यान् पशून् हिनस्ति प्रारण्यानित्यनेन प्राणिर्हितारहित-
प्रपारण्यतिष्ठादिद्रव्यकोऽपि होमः प्रशस्त इत्युक्त्वा, अग्रे ख-

स्रादुरनाहुतिर्वै जीतिलाश्च गर्वाधुकाश्चेति तन्निन्दापूर्वकमनङ्गीरेण
जुहोतीति विशिष्टहोमविधानात्तत्परतयेदं सर्वमेकं वाक्यम् । तत्र
यद्यर्थवादगतजीतिलादिद्रव्यं विधेयं स्यात्तदा प्रधानवाक्यविहिता-
जर्गारस्य विकल्पापत्त्या तद्विध्यर्थसङ्कोचः स्यात् । तदयुक्तं गु-
णानुरोधेन, प्रधानसङ्कोचायोगात् । तस्मात्सर्वदोषरहितपान-
सीरहोमः प्रशस्त इत्येवं तस्तुतिं जीतिलेयाद्यर्थवादो लक्षणया
धीषयतीत्यर्थः ॥ २८६ ॥

उक्तदृष्टान्ते प्रधानानुरोधनार्थवादस्यान्यथा नयने सतीहा-
त्यद्वैतब्रह्ममकरणे पठ्यमानसृष्ट्यादिवाक्यार्थवादोऽपि प्रधानावि-
रोधाय लक्षणया ब्रह्मप्रशंसापरो नैव इत्याह—

एवं सतीहापि विरुध्यमानं

वचो यदद्वैतपरैर्वचोभिः ॥

तदस्तु गौणं यदि वा परस्य

मायाप्रसूतद्वयवादि मुख्यम् ॥ २८७ ॥

एवं सतीति । गौणं गुणकीर्तनपरं स्थावकमिति भावत् ।
प्रकारान्तरेण तदीविरोधमाह—यदि वेति । परस्य मायातत्त्व-
सूतद्वयवादि सत्तु मुख्यमस्त्वित्यर्थः ॥ २८७ ॥

सृष्ट्यादिवाक्यं हि इन्द्रो मायायिः पुरुष इत्यत इत्यादिना
समभिव्याहारान्मायिकं सृष्ट्यादि धोषयान्निषेध्यसमर्पणेन निषेध-
वाक्यशेषभूतमिति तदीयमुख्यार्थस्वीकारेऽपि न वास्तवाद्वैतविरो-
धिता, तत्प्रेति पतुर्ध्वचरणार्थमेव विशदयति—

भेदश्रुतिः कल्पितमेव भेद-

मालम्ब्य मुख्यार्थवती भवित्री ॥

अतत्परा तत्परवाक्यभेद-

स्त्वितोऽन्यथा याति बिना निर्मितम् ॥ २८८ ॥

भेदश्रुतिरिति । सृष्ट्यादिवाक्यस्य मायिकद्वैतविषयत्वे-

कथं तत्त्वावेदनरूपं प्रामाण्यम्, 'तदभावे वा कथं' । तत्त्वावेदकब्रह्म-
वाक्येनैकवाक्येनैसाशङ्क्य तस्य निष्पद्योजने स्वार्थे तात्पर्याभावाच्चि-
पेक्ष्यसमर्पणेन निषेधवाक्यैकताद्वारेण । तात्त्विकाद्वयब्रह्मपस्त्वाच्च
तत्त्वावेदनप्रामाण्योपपत्तिरित्याशयेनाह—अतत्पररेति । किमित्पे-
वं, मणाख्या सृष्ट्यादिवाक्यस्याद्वितीयब्रह्मणि । तात्पर्यं कल्प्यते
माशात्स्वार्थ एव तत्किं न स्यादित्याशङ्क्य तथा 'सति शेषविरोधः
स्यात्, सत्त्वान्याय्यः नपधानाद् गुणो यत्' इति । स्थितेरित्यभि-
मेत्वाह—तत्परचाक्येति । 'आयाति आपतेत् । भेदश्रुतेरभेद-
श्रुतिवदुपक्रमोपसंहारैककल्पादीलङ्घनाभावाच्चस्वास्तत्परत्वं' निर्नि-
मित्तम् । अतत्परश्रुतिविरोधाच्चत्परश्रुतिमद्भोऽपि । निर्निमित्त इ-
त्याशयेन विना निमित्तमित्युक्तम् ॥ २८८ ॥

एवमद्वैतप्रकरणगतभेदश्रुतेरतत्परतया 'मायिकद्वैतविषयत्वेन
वा तदविरोधं तत्परद्वैतश्रुतेरुपपाद्योपासनाप्रकरणगतभेदश्रुतेर-
त्यतत्परतात्कर्मकाण्डवन्मायिकविषयत्वं वदंस्तद्विरोधोऽपि नैव
मिमेत्याह—

यदपि किं चिदुपासननिष्ठिताद्
वचनतः प्रतिभाति परात्मनः ॥
सकलगन्धरसादिमयं वपु-
स्तदपि कल्पितभेदसमाश्रयम् ॥ २८९ ॥

यदपीति । उपामनाप्रकरणपाठेनपुपासनां विधाय म-
नोमयः प्राणशरीरो भारूपः सत्यमङ्गल आकाशात्मा सर्वकर्मा-
मर्षकामः सर्वगन्धः सर्वरस इत्यापोदिनास्यसमर्पणात्तद्वाक्यमुपा-
सितविशेषपरं न वस्तुपरम् । उपामनं च वाचं धेनुमुपासीतेत्या-
दांविचारोपितोपास्यरूपमादायाप्युपपद्यत इति निर्गुणश्रुतिबलादु-
पेयमपि न ततोऽपि वस्तुतः सविशेषत्वमित्यर्थः ॥ २८९ ॥

ननु सगुणवाक्यवन्नास्मिर्गुणवाक्यमेव प्रशंसापरतया प्रकृ-
तगुणाभावविषयतया वाऽन्यथा नीयतामित्याशङ्क्य सगुणवा-
क्यानामुक्तोपपत्त्याऽन्यपरत्वेन दौर्बल्यान्निर्गुणवाक्यानां तु स्वार्थ-
पराणां प्रबलत्वाद् दुर्बलानुरोधेन प्रबलस्यान्यथा नयनं न क-
स्यापि संपत्तमित्याह—

न खलु निर्गुणवस्तुपरं वचः ।

सगुणवाक्यविरोधनिमित्ततः ॥

स्वविषयादपसारयितुं यत्ना-

दतिपलिष्टपदान्वयमिष्यते ॥ २९० ॥

न खल्विति । निमित्ततो वन्नादिति संबन्धः । न ताव-
न्निर्गुणवाक्यं ब्रह्मप्रशंसापरतया नेतुं शक्यम्, सर्वगुणनिषेधेन
ह्योत्रापरपर्यायप्रशंसायाः कर्तुं प्रशक्यत्वात्, वस्तुतः सगुणस्य
गुणमतिषेधे निन्दाया एव प्रतीतेश्च । नापि तत्प्राकृतगुणाभावपर-
मिति वक्तुं शक्यम् । सर्वेषां गुणानां प्राकृतत्वेन विशेषणापो-
गात् । न च सर्वगन्धः सर्वरस इत्यादिवचनैरप्राकृतगुणसिद्धे-
र्विशेषणोपपत्तिरिति वाच्यम् । तत्र गुणानामप्राकृतत्वाप्रतीतेः,
पृथिव्यादिगतमन्त्रादिभिरेव तत्कारणब्रह्मणः सर्वगन्धादिमन्त्रे-
नोपास्तिर्वाधिमन्त्रे तदतिरिक्ताप्राकृतगुणकलनायोगाच्च, इ-
तया सर्वशब्दात्तत्राप्राकृतदुर्गन्धादिरपि भवेत् । तस्मात्केवलौ
निर्गुणश्चेत्यादिवाक्यमन्यथा नेतुमशक्यम् । तदिदमभिप्रेतयोक्त-
मतिवलिष्टपदान्वयमिति ॥ २९० ॥

निर्गुणवाक्यानां तत्परत्वादप्यथा नेतुमशक्यत्वाच्च तद-
नुरोधेन सगुणवाक्यानामारोपितद्वैतविषयत्वे सति तत्पदवाच्यं
भागत्यागलक्षणयोपादेयस्वरूपं दर्शयन्पदार्थशोधनमुपसंहरति—
तस्मात्तत्परवेदवाक्यगतिभिर्निर्यायेन चात्मप्रभं
सर्वद्वैतविवर्जितं विगलितध्वान्तं शिवं शाश्वतम् ॥

प्रत्यग्रूपमरूपगन्धरसकं तच्छब्दवाच्यं स्थितं
वाक्यार्थान्वयि लक्षितं भगवतो विष्णोः पदं गृह्यताम् ११

तस्मात्तत्परेति । प्रवृत्तगतिशब्दार्थः । उपाधीनामौपा-
धिकानां च विध्यात्वसाधको न्यायो न्यायेनेत्युक्तं, शिवं मुखै-
कतानम् । तस्य परोक्षत्वं निवारयति—प्रत्यग्रूपमिति । अरू-
पागन्धरसकमिति शङ्क्यमानसमस्तगुणराहित्योपलक्षणार्थम् । उ-
क्तरूपस्य तत्पदलांस्तत्त्वे हेतुर्वाक्यार्थान्वयीति ॥ २९१ ॥

निर्गुणवस्तुबोधादेव परपुरुषार्थलाभात्तदेव वेदान्तगम्यापि-
त्र कठश्रुति ममाणत्वेनोदाहरति—

अशब्दमस्पर्शमिरूपमव्ययं

तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् ॥

अनाद्यनन्तं महत्तः परं ध्रुवं

निचायनीयं पदमिदं हरेः ॥ २९२ ॥

अशब्दमिति । अव्ययम् उपलपरहितम् । नित्यं सदा ।
महत्ता । समष्टिबुद्धिरूपहिरण्यगर्भात् । ध्रुवं कूटस्थम् । निचाय्य तं
यत्सुमुखात्प्रमुच्यत इति मन्त्रगतचतुर्थचरणस्य तात्पर्यार्थमाह—नि-
चायनीयमिति ॥ २९२ ॥

जीवजगदीश्वराणां शुद्धब्रह्मप्राप्तत्वात्तदेव सत्यमभिप्रेत्य तत्र
श्वेताश्वतरमन्त्रमुदाहरति—

भोक्ता भोज्यं प्रेरितारं च भूत्वा

सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत् ॥

जीवेशानौ सृज्यमानं जगच्च

शुद्धं ब्रह्मेत्याह वेदान्तवाक्यम् ॥ २९३ ॥

भोक्तेति । द्वितीयार्थे प्रथमा । यत्वा युक्तितोऽमत्यतया
निश्चितम् । ब्रह्मपिति च्छान्दम् । अथ वा मे प्रया तत्रिविधं सर्वं
ब्रह्म भोक्तापेति मन्त्रदृशो वचनम् । अस्य मन्त्रस्य तात्पर्यार्थ-

पाह—जीविशानाविति ॥ २९३ ॥

। ननु ब्रह्मविदाप्नोति परमिति वचनात्तत्पदलक्ष्यमत्यज्ञानान्-
न्दानन्तात्मकब्रह्मबोधादेव सत्यादिवाक्यसिद्धान्मोक्षसंभवात्कृतं
सत्त्वमादिवाक्यैरिति तत्राह—

पदार्थबोधेन कृतार्थता न ते
मतिः परोक्षा हि पदार्थगोचरा ॥
अतो महावाक्यनियन्धनैव धी-
रयोषविच्छेदकरी भविष्यति ॥ २९४ ॥

पदार्थबोधेनेति । अविद्यापामन्तरे वर्तमानाः अनीशया
शोचति म्रियमान इत्यादौ संसारस्यात्मनि ब्रह्मभावाज्ञानाधीन-
त्वश्रवणात्समूलस्य संसारस्यापरोक्षाध्यासरूपत्वादात्मनो ब्रह्मा-
भेदसाक्षात्कारं विना तन्निवृत्त्ययोगात्सत्यादिवाक्यजनितबोधस्य
प्रत्यगभिन्नब्रह्मगोचरत्वाभावेन परोक्षत्वात्तदवगतब्रह्मानन्त्यस्य
विषदादिवज्जीवस्वरूपबाधपाप्सुपपत्तेस्तद्वलेनापि तदभेदसाक्षा-
त्कारायोगादात्मानं 'चेद्विजानीयादयमस्मीति' पुरुषः य एव
वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवतीत्यादिश्रुतौ प्रत्यगभिन्नब्रह्म-
बोधस्यैव मोक्षहेतुत्वश्रवणाच्च तज्जनकमहावाक्यैर्विना कृतार्थत्वा-
योगात्तद्वैषम्यं न शङ्कनीयमित्पर्यः ॥ २९४ ॥

तथापि समानार्थकमहावाक्यब्राह्मणं हृषेत्याशङ्क्य नियमा-
ध्ययनसंस्कृतमहावाक्यस्यैव फलवत्प्रमोतेहेतुत्वमिति विशेषज्ञा-
पनाय सर्वशास्त्रास्तु महावाक्यानि पठ्यन्ते इत्यभिप्रेत्याध्ययनानि-
यममस्कृतमहावाक्यमेवाप्रतिबद्धमासात्कारहेतुरित्योह—

स्वाध्यायधर्मपठितं निजवेदशाखा-
वेदान्तमृमिगतमादरपालितं च ॥
संन्यासिना परदशा गुरुणोपदिष्टं ।
साध्वान्महावचनमेव विमुक्तिहेतुः ॥ २९५ ॥

स्वाध्यायेति । ब्रह्मचर्यगुरुशुभ्राद्यद्भानुष्ठानपूर्वकमधीतमि-
त्यर्थः । तत्र नियमाध्ययनमाप्तये पुनर्विशिनष्टि । निजवेदेति ।
स्वशास्त्राध्ययने नियमविधानाच्चन्मध्यपातिमहावाक्यमपि तथैवा-
ध्येतव्यमित्यर्थः । नियमेनाधीतमापि विस्मृतं चेन्न फलयेत्पाश-
येनाह—आदरेति । आचार्यवान् पुरुषो वेदेति वचनात्तत्स्वय-
मेव विचारितं न फलवदित्याशयेनाह—सन्त्यासिनेति । ब्रह्म-
निष्ठायाः सन्त्यामिन एव संभवादेवमुक्तम् ।—साक्षाद्विमुक्तद्वेतुरि-
त्यन्वयाः, विमुच्यतेऽनेनेति विमुक्तिस्तत्त्वमासात्कारः ॥२९५॥

ननु कथं महावाक्यात्तत्त्वमासात्कारोदयः, शब्दस्य परोक्ष-
धीहेतुर्नियमादित्याशङ्क्य किं मानान्तराधीनस्तत्त्वमासात्कार
इत्यभिप्रेतमुत महावाक्यात्परोक्षधीमात्रोत्पत्तेस्तत्त्वमासात्कार, एव
नेति विकल्प्याद्यमपवदाने ।

नावेदविद्धि मनुते पुरुषं गृह्णन्त-

मित्याह वेदवचनं कथमन्यथेतत् ॥

वाक्यान्तरं च कथमाह पुनसिमेन

साटोपमौपनिषदत्वाविशेषणेन ॥ २९६ ॥

नावेदविद्धिति । अवेदविदः परमात्मनि मतिनिषेधात्तस्य
मानान्तरायोग्यत्वप्रतिपक्षेस्तत्त्वमासात्कारः कथं स्यादित्यर्थः ।
न द्विगोपः, तं त्रौपनिषदं पुरुषं गृह्णामीति श्रुत्या पुरुषस्यौपनि-
षदत्वविशेषणेनौपनिषदेकममाणकत्वावगतेरपरोक्षब्रह्मात्मनि परो-
क्षज्ञानस्य प्रामाण्यामम्भवाच्छब्दजन्यस्यापि ज्ञानस्यापरोक्षविषय-
त्वेनापरोक्षत्वमम्भवाच्च तत्रौपनिषाद्विः मासात्कार एव युक्तः,
इत्युक्तश्रुतिः कदर्थिता स्यादित्याशयेनाह—वाक्यान्तरमिति ।
साटोपमौपनिषदात्माभिज्ञेन सह तदभिज्ञस्य त्रिंशदानर्हताप्रकट-
नमाटोपस्तत्साहचर्यं यथा स्यात्तयेत्यर्थः ॥२९६॥

। ननु नावेदविदित्यनेन वेदमात्रस्यौपनिषदमित्यनेन चोपनि-

पन्मात्रस्य महात्मानि प्रामाण्योक्तेः कथं महावाक्यमेव विमुक्तिहे-
तुरित्युक्तमित्याशङ्क्य वेदोपनिषत्पदाभ्यां महावाक्यस्यैवामिधा-
नाम्न विरोध इत्याह ।

उपनिषदिति वेद इत्यपीदं

समभिधदन्ति महावचो महान्तः ॥

- फलवदवगतिः स्यादन्तरैर्णतदेकं

यच्चनमिति न शक्यं यक्षतुमित्यादरोऽस्मिन् २९७

॥ उपनिषदिति । वेदशब्दात्मावद् वेदयतीति व्युत्पत्त्याऽ-
नवगन्तव्यत्वात्वेदकमहावाक्यस्यैव वाचकः, योगट्टपैव प्रवृ-
त्तिसम्भवे रुढेरकल्पत्वात् । उपनिषच्छब्दो यद्यपि वक्ष्यमाणव्यु-
त्पत्त्याऽविग्रानिवर्त्तकतत्त्वपीवाचकस्याऽपि तद्धेतुमहावाक्यं लक्ष-
णया तदर्थो न वेदान्तमात्रमिति तत्राविदां व्यवहार इत्यर्थः ।
ननु वेदयतीति व्युत्पत्तेर्वेदमात्रे संभवात्कथं महावाक्यमेव वेद इति
तेषामादर इति तत्राह । फलवदिति । फलवती परमपुरुषार्थहेतु-
भूताऽवगतिस्तत्त्वसाक्षात्कार एकमेकत्वगोचरमेतद्वचनं महावाक्य-
मन्तरेणापि स्यादिति वक्तुं न शक्यमिति यस्मात्तस्मात्तेषां महा-
वाक्ये वेद इत्यादर इत्यर्थः । एकस्मिन्नपि श्लोके पूर्वोत्तरार्द्धयो-
र्भिन्नत्वान्छन्दोभेदो न दोषाय, तत्त्वनिरूपणचित्तत्वाद्वा छन्दो-
भेदो नालोचित इति द्रष्टव्यम् ॥२९७॥ , , -

वृद्धमसिद्ध्या वेदोपनिष-पदयोर्महावाक्यविषयत्वे सिद्धे फलितमाह-

उपनिषदिति शब्दो वेदशब्दश्च तस्मा-

- क्षुतिशिरसि निविष्टो योज्यतामत्र वाक्ये ॥

अपरमन्विलमस्यैवाङ्गभूतत्वहेतो-

रिह समभिनिविष्ट तद्विरो वाच्यमासीत् ॥२९८॥

उपनिषदिति शब्द इति । तस्मादित्येवमदादौ योज्यम् ।

श्रुतिशिरसि औपनिषदं पुरुषमिति नावेदादिदिति च वाक्य इ-

त्यर्थः । अत्र वाक्ये प्रकृते महावाक्ये । कथं तर्हि महावाक्यव्य-
तिरिक्तपदसंदर्भेऽपि लोकवेदयोर्वेदोपनिषत्पदमयोग इत्याशङ्क्य
तत्र साक्षात्परम्परया वा महावाक्यशेषत्वाच्छेषिणाऽभेदोपचारात्-
प्रापि तत्पदप्रवृत्तिरित्याह-अपरमिति । वाच्यं विषय इति
यावत् ॥ २९८ ॥

महावाक्यमेव तत्र साक्षात्कारहेतुरित्यत्र श्रौतं लिङ्गमाह—
(पिश्ना तत्त्वमेसीति) योचनमनु स्पष्टं विजज्ञाविति
छान्दोग्ये यदबोचंदेतादिह नो लिङ्गं भवेज्ज्ञापकम् ॥
सर्वत्रैव महागिरामुपनिषच्छब्दो भवेद् ग्राहको
वेदश्चायमतोऽन्यदस्य निकटं तेनात्र वेदादिर्गीः ॥ २९९ ॥

विधेति । छान्दोग्ये पष्ठे नवमे पर्याये तत्त्वमसि श्वेतकेतो,
इत्येतदनन्तरं तदास्य विजज्ञावित्यनेनास्य पितुरूपदेशात्तदुपादेष्टं
तत्र विजज्ञौ विस्पष्टं साक्षादेव ज्ञातवानित्युक्तत्वान्महावाक्यमे-
वाविद्यानिवर्तकबोधहेतुरिति गम्यते, इतरथा तदुक्तिवैयर्थ्यादि-
त्यर्थः । लिङ्गमित्येतद्विवरणं ज्ञापकमिति । महावाक्यानामेव फल-
वत्त्वमिति हेतुत्वे फलितमाह-सर्वत्रेति । अत इत्यादौ योज्यम् ।
वेदो वेदशब्दः । अन्यत्र वेदादिपदमयोगस्य गतिमुक्ता स्मारय-
ति । अन्यदिति ॥ २९९ ॥

ननु वार्तिककारैश्च बोपनिषच्छब्दो ब्रह्मविद्यैकगोचर इत्यु-
पक्रम्य उपनीयेममात्मानं ब्रह्मापास्तद्वयं यतः निहन्त्यविद्यां त-
ज्जं च तस्मादुपनिषद्बोदित्यादिना, ब्रह्मविद्यैवोपनिषत्पदवाच्ये-
त्युक्तत्वात्कथममहावाक्यं तदर्थं इत्याशङ्क्य तदुक्तमप्यङ्गीकरोति—

उपनिषद्वचसां परमात्मधीः

सहजशक्तिवशेन निगद्यते ॥

तदुपचर्य महागिरिं वर्त्तते

निकटमावपेक्ष्य तु मुरुर्यगीः ॥ ३०० ॥

उपनिषद्वचसेति । अवयवगतशक्तिः सहजशक्तिपदार्थः । कथं तर्हि महावाक्यं तदर्थस्तत्राह । उपचर्येति । महावाक्यस्योपनिषत्पदवाच्यतत्त्वधीहेतुत्वेन तदभेदोपचाराल्लक्षणया वा तदर्थतेत्यर्थः । तर्हि , महावाक्यमुपनिषत्पदस्य मुख्योऽर्थ इति कथमुक्तमित्याशङ्क्य तस्य मुख्यार्थभूतधीहेतुतया तदपेक्षया तत्सन्निधानाच्चदोक्तेरित्याह—निकटभावमिति ॥ ३०० ॥

ननु महावाक्यस्यावान्तरवाक्यस्य चोपनिषत्पदवाच्यत्वाभावे समाने कथं तत्रोपनिषत्पदस्य मुख्यमुख्यत्वव्यवस्थेत्याशङ्क्य वाच्यार्थेन साक्षात्संबन्धे महावाक्ये मुख्यबहुपस्यापकत्वाद् तस्य मुख्यत्वव्यपदेशोऽन्यत्र तु तदभावादमुख्यत्वव्यपदेश इत्याशयेन निकटभावमपेक्ष्येत्युक्तं विवृणोति—

उपनिषद्वचनाभिहितात्मधी-

निकटवर्त्ति महागिरि मुख्यवत् ॥

उपनिषद्वचनं तदवान्तरे

वचसि गौणवदत्र विवक्ष्यते ॥ ३०१ ॥

उपनिषद्वचनमिति । अत्र लोकवेदयोः ॥ ३०१ ॥

महावाक्यस्यैव कथं तत्त्वधीनैकव्यमितिशङ्कायां पित्रा तत्त्वमसीत्यादिनोक्तं स्मारयन् फलितमाह—

यतो महावाक्यत एव पुत्रो

विजज्ञिवानस्य पितुः सकाशात् ॥

इति श्रुतं तेन स एव वेद-

स्तथा च सैवोपनिषच्च सिद्धा ॥ ३०२ ॥

यत इति । स सैवेति महावाक्य परामृष्य विधेयापेक्षया लिङ्गान्तरनिर्देशः ॥ ३०२ ॥

एव नावेदवित् तं त्वोपनिषदं पुरुषमिति श्रुतिबलाच्छ्रौतलिङ्गरलाघं महावाक्यमेव फलवत्त्वमितिहेतुरित्युपपादितमनृष

फलितं महावाक्यवैयर्थ्यचोद्यनिरामं निगमयति—

विना महावाक्यमतो न कश्चित्

पुमांसमद्वैतमत्रैति जन्तुः ॥

ततः पदार्थावगमान्न मुक्ति-

र्घटिष्यते तस्य परोक्षभावात् ॥ ३०३ ॥

विना महावाक्यमिति । पुमांसं शोधितत्वमर्थम् । अद्वै-
तं ब्रह्मामिन्नम् । तस्य केवलपदार्थावगमस्य ॥ ३०३ ॥

ननु तत्त्वमादमहावाक्यस्यैव मुक्तिहेत्वपरोक्षधीहेतुत्वात्-
नैवाकं किं सत्य ज्ञानमित्याद्यवान्तरवाक्येन परोक्षधीहेतुना, तत-
स्तदर्थो ह्येषा निरूपित इति नेत्याह—

पदार्थबोधं परिहृत्यै वाक्यं

न शक्तमात्मानुभवावसानाम् ॥

धिषं समानेतुमपेक्षितत्वा-

दतः स यत्नेन निरूपितोऽभूत् ॥ ३०४ ॥

पदार्थबोधमिति । आत्मानुभवावसानाम् आत्मतत्त्वा-
भिष्यक्तिफला साक्षात्काररूपामिति यावत् । पदार्थबोधो वा-
क्यार्थबोधो हेतुत्वेनापेक्षितत्वात् कस्यापि वैयर्थ्यमित्यर्थः ॥ ३०४ ॥

तथापि तत्त्वपदाभ्यामेव तदार्थावगतेः कृतमवान्तरवाक्यैरि-
त्याशङ्क्य तन्मात्रेण वाक्यार्थान्वययोग्यार्थासिद्धेस्तदर्थशोपका-
वान्तरवाक्यमापेक्षया ताभ्यां तादृशार्थोपस्थितेर्नवान्तरवाक्यवैय-
र्थ्यमित्यभिप्रेत्य तद्व्यावर्तौ पदार्था निर्दिशति—

तच्छब्दादवगतमद्वितीयमासीत्

प्रत्यक्षं समधिगतं त्वमित्यनेन ॥

प्रत्यक्षं न यत्तु विना द्वितीयमेवं

नाद्वैतं भवितुमलं विना प्रतीक्षा ॥ ३०५ ॥

तच्छब्दादिति । द्वयोरपि परस्पर भेदे वाक्यार्थेऽनुपयोगं

मत्वा युक्तिरस्तदभेदे सम्भावयानि-प्रत्यक्षमिति । अद्वितीय-
ब्रह्मणः सर्वाधिष्ठानिनया सर्वान्तरत्वात्तदभेदं विना त्वपदसमर्पित
प्रत्यक्ष सर्वान्तरसाक्षिचैतन्यात्मक न घटने, सर्वान्तराद्वाहेर्भूतस्य
सर्वान्तरत्वायोगात् । एवं तत्पदसमर्पितमप्याद्वितीयं वर्णितप्रत्यग-
भेदं विना न घटन इति युक्तितस्तावभिन्नावपि सम्भावितावि-
त्यर्थः ॥ ३०५ ॥

नन्वान्तरत्वावयवसिद्धयोः प्रत्यगाद्वितीययोरेकयुक्त्याऽभेदनि-
श्चयसम्भवात् किं महावाक्यैरित्याशङ्क्य युक्तेः सम्भावनाधीहे-
तुतया प्रमाणानुग्राहकत्वेन स्वतो निर्वाचिकित्सपीहेतुत्वायोगा-
त्तज्जानितपिपस्तदभेदगोचरत्वेऽप्यदमाणजन्यतया परोक्षत्वात्तद-
विद्यानिवृत्त्यसम्भवाच्च तन्निवर्त्तकनिर्वाचिकित्मापरोक्षपीहेतुभूत-
महावाक्यानि भवन्ति तावदर्थवन्तीत्याशयेन-यौक्तिकपतीतितो
वाक्यजाऽर्जुनवस्य विशेषमाह—

तर्कप्रतीतिसमयेऽपि तदद्वितीयं

प्रत्यक् परिस्फुरति तत्प्रतिबिम्बितं सत् ॥

वेदान्तवाक्यजनिताद्वयबुद्धिभूमि-

निष्ठं पुनः स्फुटतरं भवतीति भेदः ॥ ३०६ ॥

तर्कप्रतीतिरिति । तत्प्रतिबिम्बितं प्रत्यक्षवत्तस्यां स्वाका-
रार्थकं सत् स्फुरति न त्वपरोक्षवदनादृशमित्यर्थः । भेदो
विशेषः ॥ ३०६ ॥

नन्वेकमेव शुद्धं वस्तु पदार्थज्ञाने यौक्तिकज्ञाने वाक्यजन्य-
ज्ञाने च प्रतिबिम्बितं सत् स्फुरति चेत् तत्र स्फुटत्वास्फुटत्वावि-
शेषः कुत इत्याशङ्क्य तदभिव्यञ्जकज्ञाननिष्ठयोग्यत्वरूपस्वाभा-
व्यतारतन्मयनिवन्धनः स इति सदृष्टान्तमाह—

अधममध्यमशुद्धिनि दर्पणे

परमशुद्धिनि चाननमात्मनः ॥

तरतमक्रमतः प्रतिभासते - - - - -
 तदिव तत्त्वमिह प्रतिपत्तिषु ॥ ३०७ ॥
 अधमेति । दर्पणे शुद्धिर्वैमल्यम् । क्रमतो व्यवेस्यातः ।
 तदिव आननवत् । तत्त्वमात्मतत्त्वम् । इह आसु ॥ ३०७ ॥
 ननु शोषितयोस्तत्त्वमर्थयोः परस्परवैलक्षण्यलिङ्गेनामेदा-
 नुपानसम्भवाच्चस्य प्रमाणत्वेन निश्चायकत्वार्त्तिकः महावाक्येने-
 स्यव आह—

एकदेशानुपलभ्य घर्मिण-
 श्वैकदेशमपरं विजानते ॥
 घर्मिणीव्यवधिकारणादतो
 नानुमा नानुमयाघं वस्तुनः ॥ ३०८ ॥

एकदेशमिति । घर्मिणः पक्षस्य व्याप्यविशिष्टरूपैकदेश-
 दर्शनाच्चद्वयापकविशिष्टैकदेशान्तरे सर्वप्रानुमिन्वते, तदुक्तं वाच-
 रस्यामिना, एकदेशदर्शनादेकदेशान्तरे युद्धिरनुपानमिति, ततश्च
 तदर्थस्य पक्षभूतस्य परोक्षत्वेन तदीहोरोत्पद्यमानानुमितेरपि त-
 द्विशेषणामेदगोचरायाः परोक्षत्वेन तदपरोक्षानुमवस्थाभावाच्चत-
 स्तदविद्यायानिरुचेस्तन्निवर्त्तकाखण्डवस्तुमोक्षात्काराय तत्त्वमादि-
 वाक्यमर्थवादित्यर्थः ॥ ३०८ ॥

एवं महावाक्यानामर्थवत्त्वं निरूप्य पदार्थशोषनप्रकरणमुप-
 संहारति—

एवं तावत्तत्त्वमर्थो विशुद्धौ
 योद्धव्यं चेदन्यदप्यस्ति पृच्छ ॥
 यद्यद् बुद्धं तत्तदादाय तिष्ठे-
 र्येषाबुद्धं तत्र चापत्स्य चेतः ॥ ३०९ ॥

एवं तावदिति । वाक्ये निर्गुणनिष्ठिने च निश्चिन्ने न्या-
 यादिपक्षानित्यत्र संसिद्धं, नृतीयपादार्थं प्रश्नयितुं तत्प्रश्ना-

यानुमार्ते ददाति । बोद्धव्यमिति । यद्यदिसाधुक्तार्थम् ॥३०९॥

यथापि द्वैतसत्यत्वादिनिरामेनाद्वय वस्तु तत्पदलक्ष्यं निरूपितं त्वंपदलक्ष्यमपि सर्वोपप्लवराहितं विज्ञानधनरूप प्रत्यङ्माश्रमित्युक्तम् , तथापि तदुभयवाचकपदानां नानाशाखागतानामेकत्रोपसंहारेण तल्लक्ष्येयत्तानिर्द्धारणं विनाऽभेदरूपवाक्यार्थे सर्वतो निर्वाचिकस्सानुभवायोगात्तरमादिवाक्याच्चादृशानुभवाप तद्गतपदार्थवाचकजातेयत्तादुमुत्सपा विष्णुप्रश्नप्रवृत्तारयति—
बुद्ध्वा-तत्त्वंपदायाविभुभवविषयं कर्तुंकोमस्तदैक्यम् ।
वाक्याद्वाक्यार्थानिष्ठाच्छ्रुतिशिरसिगतादञ्जसा तत्त्वमादेः॥
तच्छेषापधमस्मिजच्छ्रुतिशिरसि बबो जातमन्यदस्ति
तत्त्वेयत्तायुमुत्साकुटितनिजमतिः पृच्छति स्मैव भूयः॥

बुद्ध्वा तत्त्वमित्यादिना ॥ ३१० ॥ ॥ ॥

प्रतिपत्तितेऽवगते भूयः कथं प्रश्न इत्याशङ्क्य तद्भीजं सकारं दर्शयति—

अद्याप्यवान्तरवचः परिमाणयोः

- - वैकल्यमास्ति मम तेन महावचोऽपि ॥ ३१० ॥

वाक्यार्थबुद्धिमनुमृतिफलावसानां

नोत्पादयत्यहरहः श्रुतमप्यशक्ते ॥ ३११ ॥

अद्यापीति । अशक्तेरुक्तकारणेन शक्तिप्रविण्वादि-
त्यर्थः ॥ ३११ ॥

इदानीं प्रश्नस्वरूपं प्रकटयति—

विधिमुखेन परस्य निवेदक

वचनजातमयान्तरसंज्ञितम् ॥ ३१२ ॥

यदपि भेदनिषेधमुखेन त-

त्परिमितिं प्रतिपादय मे प्रभो ॥ ३१२ ॥

विधिमुखेनेति । ज्ञानानन्दादिभावस्वरूपसमर्पणेनेत्यर्थः ।

प्रदित्येतदप्रापि योजनीयेम् । निषेधमुखेन परस्य निवेदकमि-
त्यनुपद्मः । तत्परिमार्ति तदुभयेयत्ताम् ॥ ३१२ ॥

कर्मवद्भूतानोऽपि सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वात्तेषु वेदान्तेषु सगुण-
निर्गुणपरत्वविभागं कृत्वा निर्गुणपरेषु तेष्वानन्दादयः प्रधानस्ये-
त्यादिनोक्तन्यायात्स्वशास्त्रागतनिर्गुणवाक्येष्वश्रूयमाणान्, पर-
शास्त्रागतेषु तेषुतेषु श्रूयमाणानानन्दनित्यसर्वगतविभुपूर्णमृतो-
भयसर्वज्ञेश्वरान्तर्गम्यादिशब्दान् स्वशास्त्रागतसत्यज्ञानानन्तादि-
वाक्येषूपसंहारस्तदियत्तां स्वयमेव ज्ञास्पसित्याहाचार्यः—

सकलवेदशिरःसु परात्मधीः ॥ ३१३ ॥

परवचःसु परापरवोधतः ॥ ३१४ ॥

अपुनरुक्तपदान्युपसंहरन् ॥ ३१५ ॥

परिमिति स्वयमेव तु वेत्स्यसि ॥ ३१६ ॥

संकलेति । सकलवेदशिरःसु परापरवोधतः सगुणनिर्गु-
णपरत्वविवेकेन परात्मधीपरवचःसु अपुनरुक्तवेदानीति सं-
म्वन्धः ॥ ३१३ ॥

ननु यत् सत्यादिवाक्यावगतं वस्तु तदेव किमुपसंहृतान-
न्दादिपदसमर्थिव्याहारात् प्रतीयते किं वा ततोऽर्थान्तरमापि, आ-
द्ये तदुपसंहारवैयर्थ्येन, द्वितीयेत्यतदर्थत्वं तस्य न स्यात्, उप-
संहृतपदार्थवैशिष्ट्यस्य ततः प्रतीतेरित्याशङ्क्याह—

अपुनरुक्तपदानि विना यतो ॥ ३१७ ॥

न परिपुष्कलबुद्धिसमुद्भवः । ॥ ३१८ ॥

अपुनरुक्तपदानि ततस्ततः ॥ ३१९ ॥

स्त्यमुपसंहर तत्त्वबुमुत्सया ॥ ३२० ॥

अपुनरुक्तेति । अपुनरुक्तानन्दादिपदलोसतानन्दादिद्वय-
तमभिप्रयत्तधीः परिपुष्कलबुद्धिशब्दार्थः, सैव हि तस्मिन् तदि-
परीताकारसंशयादिविरोपिनी, ततश्च नः पदान्तरोपसंहारवैय-

र्थम् । नाप्यस्यण्डार्थत्वहानिः, ब्रह्माणि सत्पादिपदलक्ष्यभेदबोधे-
ऽपि निशिष्टार्थाबोधकत्वेन तदुपपत्तेरिति भावः ॥ ३१४ ॥

नन्वेवं सति भाववस्तुपरमकरणे तस्य प्रियमेव शिरः मोदो
दाक्षिणः पक्षः प्रमोद उत्तरः पक्षः आनन्द आत्मेति प्रियादीनां
शिरआद्यवयवात्मत्वश्रुतेस्तेषामप्यन्यशास्त्रागतब्रह्मवाक्येषूपसंहा-
रः स्यादित्याशङ्क्य तन्निवारणाय मुख्यामुख्यब्रह्मवाक्यविवेकं
कृत्वा तत्र मुख्यब्रह्मवाक्यगतपदानामेवोपसंहारः कार्य इति ता-
वदाह—

कुरु परापरवाक्यविवेचनं—

तदनु शब्दसमाहरणं कुरु ॥

प्रियशिरःप्रभृतीनि च यत्नवा-

नुपचितापचितानि परित्यज ॥ ३१५ ॥

कुरु परापरेति । एवं चानन्दमयस्याब्रह्मत्वात्तद्वाक्यगत-
प्रियशिरस्त्वादीनां मुख्यब्रह्मवाक्येषूपसंहारो न कर्तव्य इत्याह—
प्रियशिर इति । तेषामब्रह्मधर्मत्वे लिङ्गं चाह—उपचितेति ।
तत्र प्रियं नामेष्टवस्तुदर्शनमात्राद्य ईप्सस्तोषः, तस्य स्वत्वेन
प्राप्तौ ततोषीपदाधिकः ॥ मोदः, तदुपयोगेन ततोऽप्यधिकः स प्र-
मोदः, तस्मात्सामान्यमात्रमानन्द इति ॥ ३१५ ॥

तेषामुपचितादिरूपत्वेऽपि ब्रह्मधर्मत्वं किं न स्यादित्याश-
ङ्काद्युपचयपचयौ हि भेद इति सूत्रावयवावष्टम्भेन परिहरति—

उपचितापचितानि न निर्गुणे

प्रियशिरःप्रभृतीनि कदा चन ॥

निपुणधीरपि कश्चन योजये-

दपि तु कोशगुणाः कथिना ह्यमी ॥ ३१६ ॥

उपचितापचितानि न निर्गुण इति । निर्गुणे वस्तु-
नि स्वाभाविकगुणगुणिमात्रायोगाच्च तद्वर्त्मतेत्यर्थः । तर्हि तेषां

केवलाचेतनेऽप्यसम्भवाभिराश्रयत्वापत्तिरित्योशङ्क्य तेषां सां-
भासमुद्दिष्यमत्वात्तद्वेदात्तत्कोरणानन्दमयकोशे ते कथिता इत्या-
ह-अपि त्विति ॥ ३१६ ॥

निष्पत्तमुपसंहरन् वक्ष्यमाणं प्रस्तौति—

इति चेचःपरिमाणमुदीरितं

विधिबचःसु निषेधगिरां शृणु ॥

यद्यु निषेध्यमसूत्रमपि तेन ता-

स्यापि समाहर पूर्ववदेव तत् ॥ ३१७ ॥

इतीति । विधिमुत्तेन वस्तुबोधवाक्येषूपसंहार्यपदेयत्तो-
क्तैर्यः । निषेधगिरां परिमाणमित्यनुपद्रः । निषेधस्य तज्ज-
स्यैकरूपत्वात्तदुपसंहारो ह्येत्याशङ्क्य-निषेधप्रतिषेधनिषेधेन त-
द्भेदात्तद्विध्यान्निरूपणं कार्यामित्याह—यद्यु निषेध्यमिति ।
तान्निषेध्यम् ॥ ३१७ ॥

निषेधोपसंहारो ह्येत्याशङ्क्य तदुक्त्याभिप्रेत विवृणोति—

अपुनरुक्तनिषेध्यनिषेधक-

ह्युपदाहरणं कुरु तास्वपि ॥

यदि पुनर्न समाहरणं भवेत्

परिमितप्रतिषेधनमायतेत् ॥ ३१८ ॥

अपुनरुक्तोति । ननु प्रतिषेधानामात्मस्वरूपत्वाभावात्तदु-
पसंहरणं ह्येत्याशङ्क्य स्यूगादिप्रतिषेधामात्रे तत्तदात्मत्वशङ्का-
या दुर्निवारत्वाज्ज्ञासान्तरगतापुनरुक्तप्रतिषेधानुपसंहारे च त-
न्निषेध्यात्मत्वशङ्काया अनिराकरणाच्च सर्वप्रतिषेधोपसंहार आ-
वश्यक इत्याशयेनाह—यदि पुनरिति ॥ ३१८ ॥

। ननु सत्यादिवाक्यस्यपदानामप्यनृतादिष्वप्युच्यतेति धीहेतुत्वात्
स्यूगादिनिषेधवाक्यस्यपदानामपि निर्विशेषवस्तुशोधितत्वात्ततो
विधिनिषेधनिमित्त इत्याशङ्क्य विधिवान्यस्यपदानां साक्षात्त-

क्षितभावरूपस्वार्थसमर्पणमर्यादाद्विरोधिकल्पितरूपव्यावर्तनं चेति
कृतपद्वपमास्ति निषेधवाच्यस्यपदानां तन्नोति वैषम्यात्ताद्विभागो-
पपत्तिरित्यभिप्रेत्याह—

विधिवचस्युभयं तु पदेपदे
भवति संग्रहवर्जनरूपकम् ॥

स्वकवपुः परिकल्पितरूपयो-

नं तु निषेधवचःस्तु तथा मतम् ॥ ३१९ ॥

विधिवचसीति । पदेपदे प्रतिपदम्, स्वकवपुः साक्षात्
स्वसमर्पितसिद्धिदानन्दादिभावात्मकवस्तुस्वरूपम्, तस्य तत्र क-
ल्पितात्मजडादिरूपस्य च यथाक्रमं संग्रहादिरूपं द्वयं भवतीति
सम्बन्धः ॥ ३१८ ॥

चतुर्थवरणार्थमेव विवृणोति—

यदिह किं चिदयोधसमुद्भवं-
तदखिलं प्रतिषेधति केवलम् ॥

न तु किमप्युपगृह्य परे पदे

भगवतो निविशेत निषेधगीः ॥ ३१९ ॥

यदिहेति । प्रतिषेधतीत्यत्र निषेधगीरिति योजनीयम्,
किमप्युपगृह्य भावात्मकं किमपि स्वरूपं समर्प्य भगवतः
परे पदे शोधिततर्प्ये कल्पितनिषेधमात्रेणापेष्टानि भावरूपविशे-
षानवगमादिति ॥ ३१९ ॥

विधिनिषेधयोरुक्तवैषम्यमुपसंहरन् केन चिदंशेन साम्य-
मप्याह—

इति विशेष इह प्रतिपादितो

विधिनिषेधगिरिकभयोरपि ॥

अपुनरुक्तपदाहरणं पुन-

विधिनिषेधवचः स्वाविशेषतः ॥ ३२० ॥

इति विशेष इत्यादिना । स्पष्टोऽर्थः ॥ ३२० ॥

सर्वेषां निषेधपदानामेकवाक्यत्वमापन्नानां दृश्यमात्रनिषेध-
पराणामजल्लक्षणया श्रुताश्रुतविषयत्व-विधिपदानां तु श्रुतार्थ-
मात्रस्वरूपं समर्पणता तदभाव इति वैषम्यान्नरमाह द्वयेन--

श्रुतपदैरुपसंहृतिशालिभि-

र्षदवाशिष्टानिषेधनिषेधनम् ॥

तदपि पूर्वमिहाभिमतं श्रुतेः

श्रुतपदान्युपलक्षणमेव हि ॥ ३२१ ॥

श्रुतपदैरित्यादिना । पूर्वं समुच्चेतव्यम् । इह श्रुतनि-
षेधममूहे । तदुपस्थापकाभावमाशङ्क्याह—श्रुतपदानिति ।
यद्यपि नेह नानास्ति किं चनेत्यादिना सामान्येन दृश्यमात्र-
निषेधः श्रुतः, तथापि न कर्णोपिधायाश्रृण्वतेव कतिपयविशेष-
निषेधकैरस्थूलादिपदैरेव कल्पितमर्थनिषेध उक्तरीत्योपपादित
इति द्रष्टव्यम् । अथ वानेतिनेत्यादेरपि लोकवामिदृश्यमात्रनिषे-
धकत्वादशिशिष्टशरीरककल्पितप्रधानपदद्वयपरमाशुभ्यणुकविशे-
पसमवापादिप्रतिषेधसंग्रहार्थं श्रुतपदान्युपलक्षणमि युक्तमित्यवि-
रोधः ॥ ३२३ ॥

सत्त्वादिपदानामपि लक्षकत्वं तुल्यमित्याशङ्क्य तेषां स्वार्थै-
कदेशलक्षकत्वेऽपि श्रुतार्थापरिभागेनाश्रुतलक्षकत्वं नेति वैष-
म्यमाह--

1

। समुपसंहृतशब्दसमान्वितैः

श्रुतपदैर्विधिवाक्यगतैः पुनः ॥

समुपलक्ष्यतया न प्ररात्मनः

दिमपि रूपमिहाभ्यधिकं मतम् ॥ ३२२ ॥

समुपसंहृतेति । स्पष्टोऽस्यार्थः ॥ ३२२ ॥

ननु निषेधपदैराशिष्टनिषेधोपलक्षणावाट्टिनिषदैरप्यवशि-

एवमहंरूपमुपलक्ष्यतामित्याशङ्क्यावाशिष्टरूपस्यैवाभावान्नैवमित्याह—

न खलु संश्रुतसंहतशब्दयो-

रविषयः परमात्मन इष्यते ॥

किमपि रूपममुत्र हि नास्ति नः

किमपि मानमतो न नदस्ति नः ॥ ३२३ ॥

न खल्विति । तस्य निष्प्रमाणत्वे तत्माधकगानाभावे हेतु-
माह—अमुत्रेति । तस्मिन् रूप इत्यर्थः । किमपि शास्त्र मस-
त्तादि वेत्यर्थः । रूपान्तरामात्रं निगमयति—अत इति । अश्रु-
तमतिषेधमाप्तेमात्रेण तत्प्रतिषेधसंभवाच्चदुपलक्षकत्वं प्रतिषेधक-
पदानां युक्तम्, पारमार्थिकब्रह्मरूपस्य तु वेदैक्येयतया गानान्त-
रात्तदभिद्धेस्तत्परवेदवाक्यानां च श्रुतस्वरूपसोपेतेनैव निराकाङ्क्ष-
त्वान्न तदुपलक्ष्यं रूपान्तरमस्तीति भावः ॥ ३२३ ॥

ननु कर्मकाण्डे प्रधानपरतन्त्रत्वादितिकर्तृत्व्यतानां नाना-
शाखागतानां तत्प्रयुक्तिबलादुपसंहारो युक्तः, ब्रह्माणं तु विधिन-
पेधपदानामनितिकर्तृत्व्यत्वात्कथं तदुपसंहारसिद्धिरित्याशङ्क्य तथा-
पि तेषां परमात्मप्रतिपत्तिप्रयोजनकत्वेन प्रत्येकत्वे तस्मिन् प्रधाने
गुणभूतत्वाद् च गुणानां च गुणिपरतन्त्रत्वात् ॥ गुणी
प्रधानभूतो यत्रयत्र श्रुतो भवति तत्रतत्र गुणभूतपदजातं पुष्क-
लतत्प्रतिपत्तिप्रयुक्तोपसंहार्यं भवतीत्याशयेनाह—

गुणतया हि पदानि परात्मनो

विधिनिषेधवचः स्ववतस्थिरे-॥

गुणगणो गुणितन्त्रतया गुणी

भवति यत्र हि तत्र भवत्यसौ ॥ ३२४ ॥

गुणतयेति । यत्र गुणी भवति तत्रासौ गुणगणो गुणितन्त्र-
तया भवतीति सम्बन्धः ॥ ३२४ ॥

उपसंहारप्रकारमुपसंहरन् पुनः शिष्यं भाति प्रश्नायानु-

मतिं ददाति—

विधिनिषेधवचः परिमाणत-

स्तथ मया कथितं नयवर्त्मना ॥

यदपरं तव वस्तु बुभुत्सितं

तदिह नः पुरतः प्रकटीकुरु ॥ ३२५ ॥

विधिनिषेधेति । वचः कथितमिति सम्बन्धः । प्रकटीकुरु प्र-
श्नेनेति शेषः ॥ ३२५ ॥

सम्पत्ज्ञानमपीषदुत्पद्योर्हेत्वोर्भिवेकज्ञतेत्युक्तचतुर्थपादार्थ-
मपञ्चयितुं तद्विषयमशनमवतारयति—

अन्तरङ्ग्यहिरङ्गसाधने

भेदतः कथय तद्बुभुत्सितम् ॥

• ज्ञानजन्मन इदं जिघृक्षितं

हेयमेतदिति चोपपत्तिभिः ॥ ३२६ ॥

अन्तरङ्गेति । ज्ञानजन्मन इत्येतत्पथं च योजयम् । त-
दन्तरङ्गादिसाधनम् । तद्बुभुत्सा निष्पन्नो जनेति शङ्का निवार-
यति—ज्ञानजन्मन इति । जिघृक्षितं ग्रहीतुमिष्टमनुष्ठेयमिति
यावत् । इति यन्मया पाततोऽवगतं तच्चोपपत्तिभिः कथये-
त्यर्थः ॥ ३२६ ॥

किं त्वया कार्यत्वेन साधनमवगतमिति वीक्षार्या तदेव
विशदयति—

अन्तरङ्गमपवर्गकाङ्क्षाभिः

कार्यमेव पत्तिभिः प्रयत्नतः ॥

त्याज्यमेव बहिरङ्गसाधनं

यत्नतः पत्तनमीकमिर्भवेत् ॥ ३२७ ॥

अन्तरङ्गमिति । अपवर्गो ज्ञानम् ॥ ३२७ ॥

पुष्टं साधनमात्रं श्रुतिन्यायानुसारेणैवोच्यते त्वयापि श्रद्धया

३ अध्याये अन्तरङ्ग्यहिरङ्गसाधननिरूपणम् । ३३३

श्रोतव्यमिति गुरुराह—

उच्यते शृणु विविच्य साधनं
ज्ञानजन्मानि यदूचिवान् गुरुः ॥

अन्तरङ्ग्यहिरङ्गभेदतः

शब्दशक्तिमनुसृत्य वैदिकीम् ॥ ३२८ ॥

उच्यते इति । गुरुः सूत्रकारः ॥ ३२८ ॥

वैदिकीं शब्दशक्तिमनुसृत्यैताद्वैतवन्न क्लृप्तभेदेन पृष्टं सा-
धनभेदं दर्शयति—

यच्छुनं विविदिषोदयाय तत्
सर्वमेष यहिरङ्गसाधनम् ॥

अन्तरङ्गमवगच्छ तत् पुन

यत् परावगतिसाधनं श्रुतम् ॥ ३२९ ॥

यच्छुतमिति । यत्परमात्मनो विविदिषासाधनत्वेन विहितं
तत्तत्त्वज्ञानं प्रति यहिरङ्गसाधनम्, तच्च तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्म-
णा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेनेति श्रुतिविहितं
निसं वेदानुवचनादि, तस्येह जन्मन्यतीतजन्मानि वा विविदिषार्थ-
तया प्राग्भावेत्वेन ज्ञानं प्रति विप्रकर्षाद्वाहिरङ्गत्वम्, यत् परमा-
त्मसाक्षात्कारोद्देशेनैव विहितं तदन्तरङ्गसाधनम्, तच्च तस्मादेवं-
विच्छान्तो दान्त उपरतस्ति तिलुः श्रद्धाविचो भूत्वात्मन्येवात्मानं-
पश्येदिति दर्शनोद्देशेन विहितं समादि श्रोतव्य इत्यादिश्रुति-
विहितं श्रवणादि च, तस्य विविदिषानन्तरमेव ज्ञानोदयपर्यन्तमनु-
ष्ठेयत्वेन प्रत्यासन्नत्वादन्तरङ्गत्वम् । तदुभयं चोक्तश्रुतिप्रमाणक-
मित्यर्थः ॥ ३२९ ॥

विविदिषावाक्येन सर्वेषामपि कर्मणां संयोगपृथक्त्वेन वि-
विदिषासाधनत्वं विधीयते इति मते तयोर्लक्षणान्तरं वदन् बाहिर-

द्रव्यादि स्पष्टयति—

यद्धि कारतयाऽवगम्यते

दूरतस्तादिह साधनं धियः ॥

अन्तरङ्गमखिलं तु तत् पुन-

र्ष्यञ्जकं भवति यत् परात्मनः ॥ ३३० ॥

यद्धीति । अदृष्टद्वारेणैव फलोत्पादकं ; कारकम्, जन्मान्तरीयमपि यज्ञादि तद्द्वारा विविदिषामुत्पादयद्धीहेतुरिति दूरस्थत्यात्तद्वहिरङ्गम् । दृष्टद्वारेण तु तत्त्वधीहेतुरभिव्यञ्जकम्, क्षमादिकं श्रवणादिकं च दृष्टमभिव्यञ्जनिष्ठीचक्षात्, तद्धेतुरिति तत्परात्मनो व्यञ्जकं तद्धिपो निकटमावित्वा दन्तरङ्गमित्यर्थः ॥ ३३० ॥

एवमन्तरङ्गवहिरङ्गविवेकमुक्त्वा यदुक्तं यतिभिरन्तरङ्गमवश्यं कार्यं वहिरङ्गन्तु त्पाज्यमिति तद्विषयवाधमुखेनोपपादयति ।

कारकस्य करणेन तत्क्षणाद्

भिक्षुरेव पतितो भवेद् यथा ॥

व्यञ्जकस्य परिघर्जनात्तथा.

सत्य एव पतितो भवेदसौ ॥ ३३१ ॥

कारकस्येति । यज्ञादिरूपस्य तस्याग्निपत्नीवित्यादिमापेक्षत्वाद् संवासीनश्च तद्गृहस्य तु नागद्वाव इत्यादिनोक्तन्यायेन सत्संग्रहे पातितं यथाऽवश्यंभावे, एवं व्यञ्जकश्रवणाद्यकरणेऽपि तस्य तत्तुल्यम्, अरुन्मुखान् यतीन् त्वंपदार्थविवेकायेत्यादिवचनप्रामाण्यादित्यर्थः ॥ ३३१ ॥

ननु विविदिषन्तीत्यत्रेष्ट्यमाणतया वेदनमेव मथानं मतीयते, सतश्च यज्ञादिकर्मणां तत्रैव विनिषोगस्तस्मिन्नावये विधीयते न विविदिषायावमथानभूतायां तथा, सति तेषु मयमोक्तवहिरङ्गलणामावाञ्छमादेव दन्तरङ्गलक्षणमावाञ्छोक्तान्तरङ्गादिविभागानु-

पपांचिरिति तत्राह—

प्रत्ययार्थविषयं हि कर्मणा-
मुच्यते विविदिपेयुरित्यतः ॥
न प्रकृत्यभिहितार्थवेदने
वेदवाचि विनियोगशासनम् ॥ ३३२ ॥

प्रत्ययार्थेति । वेदवाचि विविदिपन्ति यज्ञेनेत्यादिवेदवाक्ये
कर्मणा यागादीनां प्रत्ययार्थविषयं सम्प्रत्ययार्थेच्छाविषयं विनि-
योगशासनं विविदिपेयुरित्यत उच्यते कथ्यते न प्रकृत्यभिहि-
तार्थवेदने तदुच्यत इति सम्बन्धः । विविदिपन्तीत्यस्यापूर्वार्थत्वा-
द्विधौ परिणतं रूपं विविदिपेयुरित्युक्तम् । द्विशब्दो नक्षपमाण-
न्यायसूचनार्थः ॥ ३३२ ॥

तत्सूचितं न्यायमेव दर्शयति—

न प्रधानमहाय वेदने-
नान्वयं व्रजति कर्म साधनम् ॥
सद्भातिर्भवति वेदनेच्छया
वेदनेन न तु कर्मणां कश्चित् ॥ ३३३ ॥

न प्रधानमिति । यद्यपि वेदनस्येव्यमाणतयाऽर्थतः प्राधा-
न्यमास्ति, तथापि विविदिपन्ति वेदितुमिच्छन्तीति शब्दतः प्र-
कृत्यर्थवेदनस्य विशेषणतया प्रत्ययार्थेच्छायाश्च विशेष्यतया
तयोर्गुणप्रधानभावप्रतीतिस्तत्र प्रधानतयाऽवगतेच्छां विहाय गुण-
तयाऽवगतवेदनेन यज्ञादि कर्म साधनतयाऽन्वयं न प्राप्नोति,
किं तु तस्य प्रधानभूतवेदनेच्छैव तथा सगतिर्भवितुं युक्तं, यथा
राजपुरुषमानयेत्युक्ते शब्दतः प्रधानतयावगतपुरुषेणैवान्वेत्यानपन-
क्रिया न स्वर्थतः प्रधानेनापि राज्ञा तद्वत्प्रकृतेऽपि यज्ञादेर्कर्मणां
शब्दतः प्रधानभूतेच्छैवान्वयो न गुणभूतवेदनेनेत्यर्थः ॥ ३३३ ॥

ननु शाब्दं प्राधान्यं वेदनेऽपि तुल्यमिति नेत्याह—

न प्रधानमिह वेदनं भवेत्

प्रत्ययार्थविषयां प्रधानताम् ॥

उत्ससर्ज भगवानिरङ्कुशं

येन पाणिनिरलङ्घ्यशासनः ॥ ३३४ ॥

न प्रधानमिहेति । तत्र गमकमाह । प्रत्ययार्थविषयामिति । तन्निष्ठामित्यर्थः । उत्ससर्ज उत्सर्गतः सर्वप्रत्ययार्थेषु ज्ञापितवान् । येन पाणिनिः प्रत्ययार्थप्रधानतामुत्ससर्ज नैन वेदनं न प्रधानमिति सम्बन्धः । स हि सर्वत्र प्रकृतेरुपरि प्रत्ययमर्थविक्षेपे विदधानस्तदर्थस्य प्रकृत्यर्थपेक्षया प्राधान्यं सूचयति । उक्तं च कारपापनेन, प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह भूतः प्राधान्येनेति । ततो वेदनस्य न शाब्दं प्राधान्यमित्यर्थः ॥ ३३४ ॥

तथापि तस्योत्सर्गस्य- सन्प्रत्ययार्थेऽप्यवादादन्यथात्वमित्याशङ्क्य निरङ्कुशमित्यनेन सूचितमपवादाभावं विशदयति—

प्रत्यये सनि न चापवादकं

किं चिदत्युदितवानसौ मुनिः ॥

येन तत्र गुणभावमुदहेत्

प्रत्ययाभिहितमर्थवस्तु नः ॥ ३३५ ॥

प्रत्यये सनीति । तदर्थ इत्यर्थः । तत्र विविदिपन्तीति पदेन । प्रत्ययाभिहितं सन्प्रत्ययोक्तमर्थवास्त्वच्छारूपं वस्तु नाङ्गमान्मिति मुनिरपवादकं न चोदितवानिति सम्बन्धः ॥ ३३५ ॥

ननु धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वेति सूत्रे धात्वर्थस्य सन्प्रत्ययमिति कर्मत्वेन प्राधान्यापेक्षेयवानुक्तिसिद्धेत्याशङ्काह—

धातोः कर्मण इत्युवाच भगवान् यन् पाणिनिस्तत् पुनर्द्धात्वर्थस्य न वेदप्रत्ययमिमं प्राधान्यमायुज्यतः ॥

३ अध्याये अन्तरङ्ग्यहिरङ्गसाधननिरूपणम् । ३१७

किन्त्वार्थं न तु शब्दगम्यमवदत्तेनापि तद् योक्ष्यते
नोत्सर्गस्य विना निमित्तमपरं संकोचनं युज्यते ॥३३६॥

धातोः कर्मण इति । आयुष्यगस्तत्राभिमतामितरान्वयम-
योजकत्वेनेष्टं धात्वर्थस्य वेदनस्य प्राधान्यं न वेदयतीति
सम्बन्धः । ननु कर्मत्वविशेषणात्तत्राधान्यं प्रतीयते प्रधानेन चे-
तरान्वयो युक्त इत्याशङ्क्य शब्दप्राधान्यस्यान्वयमयोजकत्वा-
दत्र तदभावान्मैवमित्याशयेनाह । किं त्विति । आर्षमिष्यमा-
णत्वमामर्ष्येष्ठमम् । ननु प्रतीयते चेत्तत्राधान्यं शब्दमेव किं न
स्यादित्याशङ्क्य तत्प्रतीतेरन्ययोपपत्तौ सत्त्वा विनापवादकं प्रत्य-
यार्थप्राधान्यविषयोत्सर्गस्य सङ्कोचायोगाच्चस्य शब्दत्वं न कल्पनी-
यमित्यभिप्रेत्याह-तेनापीति । आर्षिकप्राधान्येनापीत्यर्थः । तत्र
कर्मत्वप्रयुक्तप्राधान्यम, योक्ष्यते युक्तं भविष्यतीत्यर्थः ॥३३६॥

ननु मूत्रगनकर्मवेदेन धात्वर्थस्य शब्दत्वरूपमेव प्राधान्यं
प्रतीयते कर्मत्वस्योपेततमत्वस्य प्राधान्यार्थत्वादेसाशङ्क्य तस्य
शब्दत्वरूपविशेषसूचकस्यावाभावान्मैवमित्याह—

धातोः कर्मण इत्युदीरणमिदं साधारणं दृश्यते
शब्दार्थत्वविशेषसूचकतया न ह्यत्र सूत्रं पदम् ॥
धात्वर्थस्य तु कर्मतावचनमत्रोच्चारितं केवलं
तत्त्वार्थेऽप्युपपद्यमानमधुना नोत्सर्गपीडाकरम् ॥३३७॥

धातोः कर्मण इत्युदीरणमिति । तत्त्वार्थत्वरूपविशे-
षसूचकाभावोक्तिर्दृष्टान्तार्था । सूचकपदाभावमेव विशदयति—
धात्वर्थस्येति । तथापि तत्त्वार्थिकत्वाभ्युपगमः किंनिवन्धनं
इत्याशङ्क्य प्रत्ययार्थप्राधान्यविषयोत्सर्गपीडापरिहाराय तथाभ्यु-
पगम इत्याह । तच्चेति ॥ ३३७ ॥

तद्वाञ्छाप्राधान्यमपि न शब्दं गमकाभावादित्याशङ्क्योत्स-

गर्तस्तत्सिद्धिमभिप्रेत्यात्रापि तद् गमकमस्तीत्याह —

इच्छायामिति सूत्रकारवचनं प्रधान्यपक्षे भवे-
दिच्छार्थस्य समञ्जसं न त्वल्लु तत् सन्प्रत्ययार्थं गुणे ॥
घात्वर्थं ननु सन् भवेदिति वदेदिच्छा, गुणश्चेद् भवे-
दिच्छायामिति वक्ति तेन यदति प्राधान्यामिच्छागतम् ॥

इच्छायामिति । इच्छार्थस्वेच्छारूपप्रत्ययार्थस्य प्रा-
धान्यपक्षे इच्छायामिति सूत्रकारवचनं भवेत्, सन्प्रत्ययार्थं तस्मिन्
गुणे सति तद्वचनं न त्वल्लु समञ्जसमिति सम्बन्धः । इच्छायामिति
सप्तम्या तस्याः सन्प्रत्ययविषयत्वानिर्देशात्तस्या एव प्राधान्येन
तदभिधीयत इति गम्यत इत्यर्थः । यदीच्छागुणकघात्वर्थ एव
प्राधान्येन विवक्षितः स्यात्तदा सूत्रमन्यथा स्यादित्याह-घात्वर्थ
इति । इष्टापात्तशङ्कां परिहरन्निगमयति । इच्छायामिति ॥३३८॥

इच्छाप्राधान्यस्य श्रौतस्वसाधनफलमाह—

तस्मात् कर्म समस्तमेव तु भवेदिच्छाजनेः साधनं
शास्त्रेणोक्तमतः समस्तमपि तद् यद्येन हेयं यतेः ॥

द्रष्टव्यत्वमनूय साधनतया यत्तत् प्रतीच, श्रुतं
वेदान्तश्रवणादिकं भवति तत्कर्तव्यमाद्यक्षयकम् ॥३३९॥

तस्मादिति । विविदिपन्तीत्यत्र प्रत्ययार्थेच्छायाः प्राधा-
न्येन श्रवणात्प्रधान्यपदार्थशेषतया चेत्यपदार्थानामन्वयाद् वेदा-
नुवचनादिकं समस्तं शास्त्रीयं कर्म विविदिपापाजसाधनं न त्वि-
ष्यमाणवेदेन साधनमित्येतद्वचनवत्त्वात् सिद्धमिन्त्यर्थः । एवं च
विवेकवैराग्यादिसंपन्नस्योत्पन्नविविदिपाकस्य यतेः प्रयोजनाभा-
वात्प्रत्ययापेक्षेतुत्वाच्च तद्विहरकसाधनं सर्वात्मना हेयमिति फलि-
तामित्याह-अत इति । किं तर्हि तेन कर्तव्यमिति धीक्षया पूर्वो-
क्तमन्तरकसाधनमेवावश्यकत्वात्तदभिहितसाधनत्वाद्यानुष्ठेयमि-
त्याह-द्रष्टव्यमिति । प्रतीच इत्यस्यानेनान्वयः सं । श्रौतश्रु-

३ अध्याये अन्तरङ्ग्यहिरङ्गसाधननिरूपणम् । ३३९

व्यादिवाक्याच्छमादिवाक्याच्चेति शेषः ॥ ३३९ ॥

ननु वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्था इत्यादिवचनादात्मतत्त्वनि-
श्चये वेदान्तानां हतुत्वावगमाच्चेर्षा चाकर्त्तव्यत्वात्स्वनः प्रमाण-
त्वाद्येति कर्त्तव्यपानेपेक्षत्वाद्यज्ञादीनां श्रमादिसहितश्रवणादीनां च
तद्वेदुर्कपीसाधनत्वमेव नास्ति तत्र कुतोऽन्तरङ्गत्वादिविभागासिद्धि-
रित्याशङ्क्य सत्यं वेदान्तवाक्यमेव निरपेक्षं तत्कारणं तथाऽपि मनि-
वन्धनिरासितया एतेषामपि तत्रोपयोगात्माधनत्वादेव्यपदेश इत्याह-

वेदान्तवाक्यमिह कारणमात्मयोधे .

हेत्वन्तराणि परिपन्थिनियर्हणानि ॥ .

यज्ञादिकानि दुरितं क्षपयन्ति बुद्धे-

स्तत्त्वंपदार्थविषयं तम उत्तराणि ॥ ३४० ॥

वेदान्तेति । तथापि कथं तेष्वन्तरङ्गत्वादिविभाग इत्याश-
ङ्क्य तत्र विशेषमाह । यज्ञादिकानीति । बुद्धेर्दुरितमिति सम्बन्धः ।
कर्मणां विविदिषार्थत्वश्रवणात्तस्याश्च विषयसौन्दर्यलभ्यायाः
साक्षाच्चजन्यत्वयोगात्तत्प्रतिबन्धकदुरितध्वंसविवेकवैराग्यद्वारा
तेषां विविदिषायामुपयोगाद्बहिरङ्गत्वम्, विशिष्टाधिकारिकर्तृकश्र-
वणादेस्तु विविदिषान्तरभाविनस्तत्त्वंपदार्थाज्ञाननिवृत्तिद्वारेण्यमा-
णाज्ञान एवोपयोगादन्तरङ्गत्वमित्यर्थः ॥ ३४० ॥

नन्वज्ञानमेकमेव तच्च शुद्धमत्यगमिन्नाद्वितीयब्रह्मगोचरं वा-
क्पार्यवोधादेव च तन्निष्ठाचारिणि प्रागुक्तम्, ततश्च तत्त्वंपदार्था-
ज्ञाननिवृत्तिः श्रवणादिसाध्येत्येतदयुक्तमित्याशङ्क्य नानाऽविद्य-
कल्पकमन्दमज्ञजनदृष्टयनुरोधेनेदमुक्तम्, वस्तुतस्त्वविद्या पूर्णब्रह्म-
गोचरेकैव तन्निवर्तिका विद्याऽप्येकैवेति प्रकृष्टप्रज्ञानां संमतमित्याह-

तत्त्वंपदार्थविषयं तम इत्यपीद-

मर्वागवस्यजनदृष्टिमपेक्ष्य गीतम् ॥

अज्ञानमुत्तमदृशः पुनरेकमेव

संसारमूलमपवर्गफला च विद्या ॥ ३४१ ॥

तत्त्वं पदार्थेति । विद्या चैर्ष्वेति योजनीयम् ॥ ३४१ ॥

किं तर्हिस्मिन्मते श्रवणादिकृत्यमित्याशङ्क्याह—

अज्ञानसंशयविपर्ययरूपकाणि

ब्रह्मात्मबुद्धिजननप्रतियन्त्रकानि ॥

तत्त्वं पदार्थविषयाणि निवर्त्तयन्ति

ह्यायुस्तिमान्ति मननश्रवणादिकानि ॥ ३४२ ॥

अज्ञानसंशयानि । विशेषदर्शनाभावोऽज्ञानशब्दार्थः । श्रवणं वेदान्ततात्पर्यगोचराज्ञानमंशपादिप्रतिबन्धं निवर्त्तयति, मननं तु मतान्तरादिविरोधधीमयुक्तप्रमेयामंभावनादिरूपं प्रतिबन्धं निवर्त्तयति, निदिध्यामनं तु चित्तचाञ्चल्यादिरूपं प्रतिबन्धं निवर्त्तयतीति विशेषो दृष्टव्यः । दृष्टफलत्वादेव तेषामवहननादिवशात्तत्कलोदयमावृत्तिरपि कार्येत्याभिप्रेत्यावृत्तिमन्तीत्युक्तम्, ॥३४२॥

श्रवणादेरुक्तप्रतिबन्धनिवर्त्तकत्वयोग्यतामर्थान् ह्यापयंस्त्वस्वरूपमाह—सार्द्धेन—

शब्दशक्तिविषयं निरूपणं

युक्तितः श्रवणमुच्यते बुधैः ॥

यस्तुष्टुसविषयं निरूपणं

युक्तितो मननमित्युदीर्यते ॥ ३४३ ॥

शब्दशक्तीत्यादिना । शक्तिशब्देनात्राधिकारिनिहामित्यवस्तुत्रोपनसामर्थ्यरूपतात्पर्यवाक्यगतमभिधीयते, पदगतशक्तीर्नालोकन एवावगमाद्युक्तिर्नो निरूपणानपेक्षत्वाच्चत्मार्यवयायापीरूपेपे वेदे पुरुषाभिप्रायरूपतात्पर्यनिरामाय च तत्र शक्तिशब्दस्तादृशतात्पर्यविषयः प्रयुक्तः, तद्विषयनिरूपणं तन्निर्णयानुश्रुत्योमानमव्यापार एवक्रमोपमं हारादिविविषयस्तर्कमाहितः श्रवणमित्युच्यते इत्यर्थः । तथा च तस्य तात्पर्यनिर्णयद्वारा तदज्ञानमंशपादिनिवर्त्तकत्वमप्यगमि भावः । तत्त्वं पदद्वयं यस्तु, तदेव-

३ अध्याये अन्तरङ्गवहिरङ्गसाधननिरूपणम् । ३४१

यायात्म्यं वस्तुवृत्तम्, युक्तितस्तद्विषय निरूपण भेदादिप्रपञ्चमि-
ध्याविषयवृत्तत्वाद्यनुपपत्तिरूपयुक्तिभिस्तदाद्वितीयत्वमभावनाधी-
हेतुभूतमानमव्यापारो मननम्, तच्च तदसमावनादिनिवर्तकमि-
त्यर्थः ॥ ३४३ ॥

निदिध्यासनस्वरूपमाह—

चेतसस्तु चित्तिमात्रशेषता

ध्यानमित्याभिवदन्ति वैदिकाः ॥

अन्तरङ्गमिदमित्यभीरितं

तत् कुरुष्व परमात्मबुद्धये ॥ ३४४ ॥

चेतस इति । समस्तजडविषयाकारवत्यागेन चेतर्माश्वदेक-
रसात्पाकारतयाऽवस्थान ध्यान तदेव निदिध्यासनम्, तेन च
चित्तस्य तत्त्वसाक्षात्कारायोग्यतारूपमधिनचाश्रयप्रयुक्तप्राप्तवन्त्यो
निवर्तते, ततश्च तेषां पूर्वोक्तप्रतिबन्धनिवर्तकत्वं युक्तमिति भावः ।
एव श्रवणादीनां फलवत्त्व मसाप्य तन्निर्माणमुपसहरन् फलि-
तमाह—अन्तरङ्गमिति । प्रतिबन्धनिवृत्तं विना परमात्मनस्य
साक्षात्कारायोगात्तन्निवर्तकश्रवणादि तदर्थिनावश्यमनुष्ठेयमित्य-
र्थः ॥ ३४४ ॥

पूर्वं श्रवणादिवदनुष्ठेय निदिध्यासनतदाभिधेयमुक्तमिदानीं
वार्तिककारैरुक्तमर्थान्तरमाह—

श्रवणमननबुद्ध्योजतिपर्यन्तं फलं त

न्निपुणमतिभिरुच्चैरुच्यते दर्शनाय ॥

अनुभवनविहीनायैषमेवेतिबुद्धिः

श्रुतमननसमाप्तौ तन्निदिध्यासनं हि ॥ ३४५ ॥

श्रवणेति । आदरेण निरन्तर श्रवणमननात्मकबुद्ध्योर्दर्श-
नाय जातयोस्तद्देशेनानुष्ठितपर्यन्तान्तरालिक फलं तन्निपुणमति-
भिवार्तिककारैरुच्चैस्तात्पर्येण निदिध्यासनमुच्यते इति सम्बन्धः ।
तदेवान्तरालिक फलं विशदयति—अनुभवेनेति । उक्तरीत्या

श्रुतमननसमाप्तौ तदुत्कर्षे सत्यनुमवनविहीना ब्रह्मात्मत्वापरोक्ष-
रहिताहं ब्रह्मैवेत्येवमाकारनिर्विचिकित्सा या बुद्धिः सा । तत्कर्त्तुं
तन्निदिध्यासनमित्यर्थः । द्विशब्दस्तदुक्तयुक्तिसूचनार्थः । सा चे-
यम्, आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य
इत्युक्तान्येव दर्शनादीन्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मया
विज्ञानेनेत्यत्रानुयन्ते तत्र च निदिध्यासनस्य विज्ञानपदेनानुवा-
दान्न तदुध्यानं किन्तुक्तात्मनिर्णयज्ञानमेव, विज्ञानपदस्य निर्ण-
यज्ञाने कृदत्वाग्निदिध्यासनपदस्यान्यत्र ध्याने मयोगादर्शनेन
तत्र तस्य रुदिकेत्वाकाभावात्, प्रकृतावाक्ये तु विज्ञानपदेनानुवाद-
यत्वात्प्रसिद्धविज्ञानमेव निदिध्यासनमिति निश्चीयत इति॥३४५॥

तथापि ओमिद्येवं ध्यायथ आत्मानं तस्याभिध्यानाद्योजना-
दित्यादिश्रुत्या ध्यानमप्यात्मसाक्षात्कारापातुमेषमित्यभिप्रेत्य वे-
दान्तवाक्यमिह कारणमात्मबोध इत्यादिनोक्तमुपसंहरति—

पूर्वाण्यदृष्टपरिपन्थिनिबर्हणानि

दृष्टं हरन्ति च विरोधिन्मुत्तराणि ॥

धाप्यं निरस्तमकलप्रतियन्धकं स-

दात्मानमद्यमखण्डमबुद्धमाह ॥ ३४६ ॥

पूर्वाणीति । पञ्चादीनीत्यर्थः । विविदिषामतिवन्धकं दुरि-
तमदृष्टम् । प्रमाणप्रमेयामम्भावनादिकं दृष्टम् । उत्तराणि श्रवणा-
दीनि । वाक्यं तत्त्वमादिमहावाक्यम् ॥ ३४६ ॥

ननु यज्ञाद्यनुष्ठितवतामपि केषां चिद्विविदिषा न जायते
ततश्च व्यभिचारात्मा न तत्साध्येत्याशङ्क्याह—

यज्ञादिस्वपितसमस्तकस्मपाणां

पुत्रादित्रयगतसङ्ख्याजितानाम् ॥

संशुद्धे पदयुगलार्थतरयमार्गे

माघेणोद्भवति हि जन्मनीह विद्या ॥ ३४७ ॥

३ अध्याये अन्तरङ्ग्याहिरङ्गसाधननिरूपणम् । ३४३

पञ्चादीति । तेषां सर्वात्मना प्रतिबन्धककल्मषानिवृत्त्यभा-
वात्तदनुदयेऽपि समस्तप्रतिबन्धककल्मषस्ये तदुदयोभवेदेव, क-
पाये कर्माभिः पके ततो ज्ञानं प्रवर्त्तत इत्यादिवचनादित्यर्थः ।
सत्यामपि विविदिषायां पुत्रात्रिचलोकैषणाविसिद्धावित्तानां परि-
पक्वविद्योदयायोगात्तदर्थमेवपात्रयसंत्पागोऽपि कार्य इत्याशये-
नाह । पुत्रादीति । सावताप्युक्ताविद्योदयायोगान्मानमेवविचारेण
तत्त्वंपदार्थावोप संशोधनीयावित्याह—सशुद्ध इति । तत्त्वज्ञानो-
पायत्वं मार्गशब्दार्थः । वर्णितपुष्कलसाधनसंपन्नस्य शोधिततत्त्व-
पदार्थस्याधिकारिणः किमस्मिन्नेव जन्मनि मुक्तिहेतुविद्योदेति
किं वा जन्मान्तर इति शङ्कायामनियम इत्याह—प्रायेणेति ।
ऐहिकमप्यपस्तुतप्रतिबन्ध इति सूत्रोक्तन्यायमूचको हि-
शब्दः ॥ ३४७ ॥

न्यायसिद्धार्थमेव विशदयति—

अत्रैव जन्मनि भवेदपवर्गदायि

वाक्यप्रसृततमनुमृतिफलावसानम् ॥

ज्ञानं निवारकनिमित्तवशादमुष्मिन्

जन्मन्यपीति वचनादवगम्यते हि ॥ ३४८ ॥

अत्रैव जन्मनीति । अनुभूतिः साक्षात्कारस्तत्फलमवि-
द्यानिवृत्तिस्तदवसानं तत्पर्यवमापि साक्षात्काररूपमिति पावद,
निवारकमिह जन्मान ज्ञानजन्मप्रतिबन्धकं निमित्तं जन्मान्तरस्य
तद्वशात्तत्पावत्पादित्यर्थः । जन्मान्तरकृतश्रवणादिना जन्मान्तरे
ज्ञानजन्म प्रवर्त्तत्यत्र मानमाह—वचनादिति । स्मृतिवचनाच्छ्रौ-
तलिङ्गाद्येति हिशब्दार्थः ॥ ३४८ ॥

तत्र श्रौतं लिङ्गं दर्शयति—

ज्ञानोत्पत्तिं धामदेवस्य गर्भे—

। श्रुत्वा विश्वः साधने प्राच्यमस्य ॥

योगभ्रष्टस्मृत्यवष्टम्भतोऽपि
 ज्ञातव्यं तत् साधनं प्राच्यमस्य ॥ ३४९ ॥
 । ज्ञानोत्पत्तिमिति । गर्भ एव शयानो वामदेव एवमुवा-
 चेत्सादिना वामदेवस्य गर्भे एव ज्ञानोत्पत्तिः श्रूयते, न च तस्य
 तदा श्रवणादि सम्भवति, ततो जन्मान्तराद्याच्छ्रवणादेस्तस्य
 गर्भे ज्ञानोदय इति गम्यते, न च तस्य पूर्वजन्मन्येव सर्वात्मक-
 ब्रह्मभावानुभवो जातस्तस्मिन्नादेव पुनर्गर्भेऽपि तस्य सर्वात्मभा-
 वोक्तिरिति वाच्यम्, तच्च साक्षात्कारे जाते । पुनर्गर्भवासापोगात्,
 न च तस्याधिकारिस्त्वे किं चिद्गमकमस्ति, तस्माद्दामदेववद्व्य-
 स्यापि संन्यासिनः पुष्कलसाधनानुष्ठानवतो यदि जन्मान्तरमा-
 पकं प्रबलं कर्मास्ति तदा नेह ज्ञानजन्म किं तु जन्मान्तरे भवि-
 ष्यति, यस्य तु तादृश कर्म नास्ति तस्यात्रैव ज्ञानजन्मेत्युत्सर्गत
 ऐहिकमेव ज्ञान भवतीत्यर्थः । स्मृतिवचनं दर्शयति । योगभ्र-
 ष्टेति । अनुष्ठितसाधनस्यानुत्पन्नमासात्कारस्यैव देहपाते सति
 तस्य अपाप्थ योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्णगच्छतीत्यर्जुनेन प्रा-
 सुष्यगतिमश्ने कृते भगवता शुचीना श्रीमता गंडे योगभ्रष्टोऽभि-
 जायत इति तस्य पुनर्जन्मोक्ता तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्व-
 दैहिकमिति विद्याप्राप्तयभिधानात्कस्य चित् प्राचीनसाधनाज्ज-
 न्मान्तरेऽपि विद्योदयो भवेदित्यर्थः ॥ ३४९ ॥

ननु श्रवणादेर्दृष्टफलत्वात्कारीर्पादैरेवैहिकमेव तत्फलं युक्तं
 न त्वामुष्मिकमपीत्याशङ्क्य दृष्टफलत्वेऽप्यैहिकफलकत्वनियमो
 नेति सदृष्टान्तमाह—

चित्रादिवद् भवति साधनजातमस्य
 ज्ञानप्रसूतिकरमित्यवगच्छ सर्वम् ॥
 अभ्यस्यशुष्यदलिलौपधिकस्य पुंसो
 वृष्टिप्रदोष्टिरधिकारवशादिहैव ॥ ३५० ॥

३ अध्याये अन्तरङ्गमाहिरङ्गसाधननिरूपणम् । ३४५

चित्रादिवदिति । चित्रया यजेत पशुकामः सांग्रहण्या
यजेत ग्रामकाम इत्यादिना दृष्टपञ्चादिसाधनत्वेन निहितचित्रा-
यागस्य पञ्चादिक्रियापकत्वमिति प्रतिबन्धेऽस्मिन्नेव जन्मानि
स्यात्, अत्र तस्यानुपलम्भे तु प्रतिबन्धकवशादिहाप्राप्तिर्जन्मा-
न्तरे च प्राप्तिरिति यथा कल्प्यते साङ्गस्य कर्मणोऽनुष्ठितस्य
फलावश्यम्भावनियमात्, तथा दृष्टफलस्यापि श्रवणादेरिह वायुत्र
वा विद्यामसूतिकरत्वं युक्तमित्यर्थः । तर्हि कारीर्यादिफलभूतं दृ-
ष्ट्यादिकमप्येवमेव स्यात्तस्यापीहानुपलम्भे सत्यामुष्मिकत्वकल्प-
नादिति नेत्याह । अभ्यग्रेति । सन्निहितो वर्तमान इष्ट्यारम्भस-
मयोऽभ्यग्रशब्दार्थः । पुंनो या इष्टिः साऽधिकारवशादिवैव दृ-
ष्टिप्रदेति सम्बन्धः । अधिक्रियते अनेनेत्यधिकारो विधिपुरुषम-
बन्धनिमित्तं शुष्यदोषधिसंजीवनकामना तत्काले शुष्यदोषधीनां
जमान्तरमाविदृष्ट्या जीवनामंभवाच्चर्या दृष्टिरिव स्यात्, तद-
नुपलम्भे त्वद्गवैकश्यं कल्पनीयमिति भावः ॥३५०॥

नन्वन्तरङ्गसाधनानुष्ठानस्तेह वाऽयुत्र वा विद्याहेतुत्वनिप-
मवद्वाहिरङ्गसाधनानुष्ठानस्यापि नियतं विविदिषाहेतुत्वं वक्तव्य-
म्, न चैतदास्ति, अनादिभवपरम्परायां केषु चिज्जन्मसु सर्वेषां
वेदानुवचनाद्यनुष्ठानवतामपि विविदिषामावादिष्याशङ्क्य सर्वेषां
समस्तप्रतिबन्धकदुरितनिवर्त्तकानुष्ठानविशेषामावाद्धिवेदिषामावृ-
त्यभिमेत्य तन्निवर्त्तकं तदनुष्ठानविशेषमाह—

वाहिरङ्गसाधनमशेषगुरोः

परमेश्वरस्य चरणाम्बुजयोः ॥

नियमात् समर्पितमशेषमघं

विनिहन्ति बुद्धिनिलयं सुमहत ॥ ३५१ ॥

वाहिरङ्गेति । मघः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं चेति भगवद्भचनात्स
एव सर्वगुरुः, ततश्च तत्प्रीणनमवश्यं कार्ष्णिमित्यभिमेत्याशेषगुरो-

रित्युक्तम् । , क्रियमाणमात्रविषयत्व । समर्पणस्य , निषमादित्यु-
क्तम् ॥ ३५१ ॥

तद्वन्तरद्गसाधनानामप्यनुष्ठेयत्वाविशेषादीश्वरार्पणं कार्यमि-
ति नेत्याह—

न तथान्तरद्गमुपलब्धिजनै-

रूपकारकं शमदमप्रभृति ॥

तदनुष्ठितं परमहसजनैः

परमात्मतत्त्वमुपलम्भयति ॥ ३५२ ॥

न तथेति । तथा बहिरङ्गवदीश्वरे समर्पणेनेत्यर्थः । अत्र
च स्वयमेव नियामकं वक्ष्यति । तथाप्यनधिकारिणानुष्ठितं श्रव-
णादि न तदुपकारकं किन्तु विवेकवैराग्यादिपूर्वकं तत्तत्पणा-
श्रयारिकारिणानुष्ठितं सदात्मनस्वसाक्षात्कारकरमित्याह । तद-
नुष्ठितमिति ॥ ३५२ ॥

कर्मणापीश्वरेऽर्पितानां चित्तशुद्ध्यादिद्वारा ज्ञानहेतुत्वमित्य-
त्र गानमाह—

भगवाननादिनिधनः कृपया

हरिरेतदाह जगदेकहितः ॥

सकलं समर्प्य मयि युक्तमनाः

कुरु कर्म शुद्धिकरमित्यसकृत् ॥ ३५३ ॥

भगवानिति । यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददा-
सि यत् । यत्तपस्यामि कौन्तेय तत्कुरुष्व यदर्पणम् । शुभाशुभफ-
लैरेव मोक्षयसे कर्मबन्धनैः । संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मा-
मुपैष्यमि । यज्ञापाचरतः कर्म समग्रं मयि लीयत इत्यादिभगव-
द्वचनमुक्तार्थे मानमित्यर्थः । तेषां वचनानामुक्तार्थे तात्पर्यव-
शापनापामकृदित्युक्तम् ॥ ३५३ ॥

३ अध्याये अन्तरङ्गवहिरङ्गसाधननिरूपणम् । ३४७

अन्तरङ्गसाधनानामीश्वरार्पणं कार्यमित्यत्र मानाभावात्तेषां तेन विनापि तत्त्वधीहेतुत्वं युक्तमिति वैषम्यमाह—

- ॥ न तथान्तरङ्गफलसंन्यसनं
- ॥ क्वचिद्विधानत इदं विदितम् ॥
- ॥ अनपेक्ष्य तत्फलपरित्यजनं
- ॥ परमात्मनिश्चयफलं तदिति ॥ ३५४ ॥

न तथान्तरङ्गफलेति । इदमुक्तं विवृणोति । अनपेक्ष्येति । तच्छब्दद्वयमन्तरङ्गसाधनविपर्ययिणीदं विदितमिति सम्यग्धः ॥ ३५४ ॥

- उक्तविभागे निर्यामिकां युक्तिमप्याह—
- ॥ अपि च बन्धनहेतुतया श्रुतं
- ॥ सकलमीक्षणकौशलशालिनः ॥
- ॥ भवति शुद्धिकरं न च बन्धकृद्
- ॥ भवति कर्म तथा घटते हि तत् ॥ ३५५ ॥

अपि चेति । सकलं कर्मेति सम्यग्धः । पाठान्तरे ब्रह्मार्पणबुद्ध्यानुष्ठानं समममीक्षणकौशलम् । यद्यपि कर्मणा स्वभावतो बन्धफलत्वं, पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन धर्मः रज्ज्वां ब्रजेदूर्ध्वं पापरज्ज्वां ब्रजेदध इत्यादिवचनादवगतम्, तथापि तानीश्वरे समर्पितानि बन्धहेतुत्वं विहाय चित्तशुद्धिकराणि भवन्ति, उक्तं हि, एवं क्रियामोगपथा सर्वे संसृतिहेतवः । त एव ह्यात्मनाशाय कल्पने कल्पिताः पर इति, भगवताप्युक्तम् । यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोयं कर्मबन्धनः । तदर्थं कर्म कौन्तेयं मुक्तमद्भ्यः समाचरेति, तस्मादुक्तविचाराधीनेक्षणकौशलवनस्नयेनानुष्ठितं कर्म न बन्धकृद्भवति किं तु चित्तशुद्धिकरमेव भवतीति तथैव तदनुष्ठेयमित्ययः । ननु स्वभावतो बन्धहेतोः कर्मणः कथमीश्वरे समर्पणेऽपि विपरीतकार्यहेतुत्वं शक्तिविपर्ययायोगादी-

त्पाशङ्गाह—तथा घटत इति । दिशब्दो दृष्टान्तप्रदर्शनार्थः ।
यथा दधिबिषादेः केवलस्य स्वभावतो ज्वरभरणादिहेतोरपि म-
धुमन्नादियुक्तस्य पुष्टिजीविनादिहेतुत्वं तथैतदपि घटन इत्यर्थः ॥३५५॥

एवं घटिरङ्गसाधनस्य यज्ञादेः स्वतो वन्वहेतोरपि विविदि-
षायां पर्यवसानावेद्वरार्पणबुद्ध्यानुष्ठानं कार्यमित्युक्तम्, इदानीं-
मन्तरङ्गसाधनस्य तत्त्वधीजननाय न तदपेक्षेति युक्तितो दर्शयति—

यदिह साधनमात्मविधेः श्रुतं

न च फलान्तरहेतुतया श्रुतम् ॥

शमदमादिकमत्र तु कौशलं

किमपि काङ्क्षितमस्ति न सिद्धये ॥ ३५६ ॥

यदिहेति । पञ्चमदमादीति सम्बन्धः । इह : शास्त्रे । न
चेत्यस्मात्माक् तदित्यध्याहार्यम् । चोऽवधारणे । शुद्धिः फला-
न्तरपदार्थः । अत्र शमदमाद्यनुष्ठाने । शमादिमदनुष्ठानश्रवणा-
दीनां स्वतः फलान्तरहेतुत्वं मानामावाच्छद्विघटनायेश्वरे समर्पण-
स्यानपेक्षितत्वाच्चदनुष्ठानमात्रमेव तत्त्वज्ञानायोपकरोतीत्यर्थः ॥३५६॥

संक्षेपविस्तराभ्यामुक्तमध्यापार्थमुपसंहरति—

उक्तं साधनजातमत्र सकलं विद्यासमुत्पत्तये

यस्मिन् कर्मणि वैदिकेन विधिना नुन्नः परिघाजकः ॥

कर्तृत्वाद्युपमर्दनेन भवता विद्यानुकूलात्मना

कर्त्तव्यं तदशेषतस्तदनु ते विद्या विपाकं घजेत् ॥३५७॥

उक्तमिति । तत्रान्तरङ्गसाधनेष्वधिकारविशेषमाह । य-
स्मिन्नाति । वैदिकेनेति । एतमेव प्रवाजिनो लोकमिच्छन्तः
प्रयजन्तीत्युक्तेन विविदिषोः संन्यासविधिनेत्यर्थः । एतदुपलक्षणं
परित्यज्यात्मानमन्विच्छेदिति स्मार्तविधेरपि । नुन्नः प्रेरितः
ततः स एव तत्रापिकारीति भावः । तत्कर्तृकश्रवणाद्यनुष्ठाने कर्मा-
नुष्ठानापेक्षया प्रकारविशेषमाह—कर्तृत्वादीति । अकर्त्रादिरू-

पात्मानुभवस्योद्देश्यत्वात्तदर्थश्रवणादिकर्तृत्वाद्युपमर्देनानुष्ठितं तदनुकूलं भवति, कर्तृत्वाद्याभावेनैव तदनुष्ठाने तु तेनैव विद्याप्रतिबन्धो भवेदिति युक्तिभिः कर्तृत्वादि बाधमानेनैव श्रवणाद्यनुष्ठेयं ततस्तत्त्वसाक्षात्कारप्रतिबन्धो न भवेदित्यर्थः ॥३५७॥

ननु श्रवणादावन्तरङ्गसाधने मन्त्राजकश्चेदधिकारी तर्हि न्येपां गृहस्थादीनां तत्र मन्त्रार्चने स्वात्तत्र तेषामधिकाराभावेन तदर्थनिफलभाक्तायोगादित्याशङ्क्य श्रवणादेर्दृष्टफलत्वाद् दृष्टफले च कर्मणि सति सामर्थ्ये प्रतिषेधाभावे च सत्याधिकारस्य-निरपवादत्वाद् गृहस्थादीनामप्यावश्यककर्मकालावशिष्टमप्येषु श्रवणाद्यनुष्ठानसम्भवात् शूद्रो यज्ञेऽनवबलस्य इतिवत्प्रतिषेधाभावाच्च तेषामपि तत्राधिकारोऽस्त्येव परं तु तेषां न तस्मिन् जन्मनि परिपक्वज्ञानं ततो भवति किं तु जन्मान्तर इत्याह—

धानप्रस्थगृहस्थनैष्ठिकजनैरन्यैश्च घर्णाश्रमैः ।

कर्मव्यध्वनिपेवितं भवति वै जन्मान्तरे पाचकम् ।

विद्यायाः श्रवणादिलक्षणमिदं नष्टदेवां क्वचित्
शास्त्रेण प्रतिषिद्धमिक्षितमिदं शूद्रस्य दृष्टं यथा ॥३५८॥

धानप्रस्थेति । अन्यैः परिव्राजकातिरिक्तैर्वर्णाश्रमवर्णधर्ममात्रनिष्ठैराश्रमधर्मानिष्ठैर्वर्णकैः कर्मव्यध्वेषु कर्मव्यध्वेषु आवश्यककर्मरहितावकाशेषु निषेधितमनुष्ठितं श्रवणादिलक्षणमिदमन्तरङ्गसाधनं जन्मान्तरे विद्यायाः पाचकं भवतीति सम्बन्धः । सत्कार्यसाधकन्यायमूचको वैशब्दस्तर्मेवाह । न हीति । एतच्छ्रवणादे क्वचित् श्रुतौ स्मृतौ वा । इदं प्रतिषेधनम् । अप्यशूद्राधिकरणे हि शूद्रस्य वेदवाक्यश्रवणोच्चारणधारणप्रतिषेधो नवलात्सर्ववैदिकविद्यास्त्रधिकारप्रतिषेधो निरूपितः, नद्वत्परिमन्त्राजकातिरिक्तत्रैवर्णिकानामधीतवेदानां वेदान्तश्रवणादेप्रतिषेधो न दृष्ट इत्यर्थः ॥ ३५८ ॥

ननु गृहस्थादीनामपि श्रवणादावाधिकारोऽस्ति चेत्कथं त-
ज्जन्मान्तरे पाचकमित्युक्तम् । दृष्टफले तस्मिन्मदयोगादितरया
परिव्राजकानुष्ठानश्रवणादेरपि तथात्वापातादित्याशङ्क्याह—

सर्वश्रुतिस्मृतिवचोभिरप्यं परिव्राह्

मुण्डः शुचिः परमहंस इति प्रसिद्धः ॥ ८१

ज्ञानाय साधनचनेषु नियुज्यमानः

प्रायेण बुद्धिपरिपाकमवाप्स्यतीति ॥ ८२ ॥

सर्वश्रुतीति । अयं परिव्राह् विवर्णवासा मुण्डोऽपरिव्राह्
शुचिरद्रोही भैक्षानो व्रह्मभूषण भवतीत्यादिषु मुण्डत्वादिविशेष-
णवान्परमहंस इति प्रसिद्धोऽयं परिव्राह् वक्ष्यमाणसर्वश्रुतिस्मृ-
तिवचोभिर्ज्ञानाय तत्साधनमृतश्रवणादिरूपेणचनेषु विज्ञेयु स्वाभी-
ष्टहेतुषु नियुज्यमानस्तान्यनुतिष्ठन् प्रायेणेह जन्मानि बुद्धिपरि-
पाकमवाप्स्यतीति सम्बन्धः । तस्यापि सति प्रतिबन्धे जन्मान्तरे
तत्साक्षिरिति सूचनाय प्रायेणेत्युक्तम् ।

इदमुक्तं भवति, वहीषु, श्रुतिस्मृतिषु परमहंससंन्यासस्य
ज्ञानपरिपाकाद्वत्त्वेन विधानात् परमहंसस्य कृत्वाऽन्तराभावेनान्य-
चित्ततया श्रवणादिषु कलसाधनस्य सम्पगनुष्ठाने शक्तत्वाच्च
तस्य तस्मिन्नेव जन्मगमसति प्रतिबन्धे दृष्टफलरूपत्वात्प्राप्ता-
त्कारो भवत्येव, गृहस्थादीनां स्वधिकारे सत्यप्यावश्यककर्मा-
नुष्ठानविक्षिप्तचित्ततया सम्पक्साधनकलापानुष्ठानायोगात्प्राप्ता-
त्काराहसंन्यासमावाच्च न तस्मिन् जन्मानि तत्तज्ज्ञानपरिपाको
भवति किं तु जन्मान्तरे सति संन्यासेऽल्पपदादेव सम्भवतीति
निश्चीयते, इतरथा संन्यासविधिवैधर्मीपातात् । न चैवं सति
देवादीनां संन्यासाभावाच्चत्तमासात्कारो न स्यादिते वाच्यम् ।
कर्माधिकारिणामेव मासकर्मसंन्यासस्य दृष्टादृष्टासां ज्ञानपरि-
पाकाद्वत्त्वेन विधानात् देवादीनां विनापि संन्यास श्रवणादि-

स्तत्त्वमाज्ञात्कारोपपत्तिरिति ॥ ३५९ ॥

ननु मनुष्याणामेव जनकादीनामाश्रमांतरे वर्त्तमानानामेव मोक्षहेतुबोधोदय इतिहामपुराणादिषु प्रतिपाद्यते ततश्च कथं संन्यासस्य ज्ञानपरिपाकाद्वत्त्वं कथं वा गृहस्थादीनां सत्यपि श्रवणादौ तस्मिन् जन्मानि तत्त्वसाक्षात्कारानुदयनिषम इत्या-
शङ्क्याह—

जन्मान्तरेषु यदि साधनजातमासीत् —
संन्यासपूर्वकमिदं श्रवणादिरूपम् ॥
विद्यामवाप्स्यति जनः सकलोलपि यत्र
तच्चाश्रमादिषु वसन्न निवारयामः ॥ ३६० ॥

जन्मान्तरेष्विति । योगभ्रष्टोक्तन्यायेन तेषां प्राचीन-
मेव संन्यामश्रवणाद्यनुष्ठानं कार्यमलात् संन्यासविधिवन्मात्रं क-
ल्प्यते, जन्मान्तरीयमन्यामन्याप्यदृष्टद्वारा सस्कारद्वारा च जन्मा-
न्तरीयज्ञानपरिपाकाद्वत्त्वोपपत्तेस्तद्व्याप्त्यानामाश्रमान्तरस्यानामपि त-
त्त्वसाक्षात्कारं न निवारयामः, किं तु जन्मान्तरीयोक्तसाधनर-
हितानामेव तेषां तन्निवारयाम इत्यविरोध इत्यर्थः ॥ ३६० ॥

सर्वधुनिस्मृतिवचोभिरित्युक्तानि संन्यामस्य ज्ञानाद्वत्त्ववि-
षयाणि वचनानि दर्शयति—

वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः—
संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः ॥ —
ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले
परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे ॥ ३६१ ॥

वेदान्तविज्ञानेत्यादिना ॥ ३६१ ॥

नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं
यथैकता समता सत्यता च ॥

शीलं स्थितिर्दण्डनिधानमार्जवं .

ततस्ततश्चोपरमः क्रियाभ्यः ॥ ३६२ ॥

नैतादृशमिति । विचं हितसाधनम्, एकता निस्महायता, समता समदर्शिता, सखता सखभाषिता, शीलं शुभाचारः, स्थितिः पर्यादानातिशयः, दण्डनिधानं हिमानिवृत्तिः, आर्जवमकौटिल्यम् । सयक्रियोपरमः फलम् ॥ ३६२ ॥

यमोयमो निवर्त्तते ततस्ततो विमुक्त्यते ॥

निवर्त्तनादि सर्वतो वेत्ति दुःखमणवपि ॥ ३६३ ॥

यत इति । निवृत्तिरेव सर्वदुःखोपरमोपाय इत्यर्थः ॥ ३६३ ॥

किं ते धनेन किमु बन्धुभिरेव वा ते

किं ते दारैर्ब्राह्मण यो मरिष्यसि ॥

आत्मानमन्विच्छ शुद्धं प्रविष्टं

पितामहास्ते क्व गताः पिता च ॥ ३६४ ॥

किं ते धनेनेत्यर्थायः । अनित्यधनेषुत्रादिकं त्यक्त्वा नित्यात्माननेपणमेव हितमिति ॥ ३६४ ॥

अर्थस्य मूलं निवृत्तिः क्षमा च

कामस्य रूपं च ययो वपुश्च ॥

धर्मस्य पागादि दया दमश्च

मोक्षस्य सयःपरमः क्रियाभ्यः ॥ ३६५ ॥

इति सर्वज्ञात्ममुनिविरचितं 'संक्षेपशारीरके' साधन-
लक्षणं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अर्थस्येति । निवृत्तिः शात्यम्, क्षमा सहिष्णुता ॥ ३६५ ॥

इति श्रीमदुपरमहंसपरिग्रहाचार्यश्रीनिवेश्वरमरस्वतीश्रीपाद-

शिष्यश्रीमधुसूदनमरस्वतीकृष्णार्पा मत्तेषशारीरकव्याख्यान

५९सारसंग्रहोपकार्या तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

॥ श्रीः ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

साधने ज्ञानस्वरूपे विषयनिरूपणेन करणनिरूपणेन च
त्रिभिरव्यपार्यैर्निरूपितेऽनन्तरं तत्फलमोक्षरूपविचारः प्रस्तुयते,
तत्र यद्यपि फलमनित्यं स्वर्गादि कर्मजमुपामनाजं च हेयमेव
कैवल्ये तु धीफलं नित्यमात्मस्वरूपमानन्दधनविद्यातिराधाननिवृ-
त्तिमात्रेणोपादेयमेवेति प्रथम एव सूत्रे विनिर्णीतम्, तथापि ज्ञा-
नफले मोक्षे वादिविप्रतिपत्तेः संदिहानस्य शिष्यस्य स्वरूपतः
साधनवशश्च तदवान्तरविशेषे निर्णयं गुरुमुखेन तत्तद्वादिविप्रतिप-
त्तिनिरासेन द्रष्टव्यतुकामस्य प्रश्नमवतारयति—

उक्तसाधनसमुद्रया सती

किं प्रपच्छति फलं मुमुक्षवे ॥

प्रत्यगात्ममतिरत्र मे मन-

स्पर्शिता समुपजायतेऽधुना ॥ १ ॥

उक्तसाधनेति । उक्तं यत् साधनं निश्चिनशक्तिनात्यर्थ-
कमपुनरुक्तमाकाङ्क्षादपूरणेन मर्वाशङ्केच्छेदि वेदान्तमहावाक्यं
तदेव सम्पगमम्भावनादनिरूप्योद्भवः कारणं यस्मास्तथा सती
निर्दोषा अदुष्टकारणत्वेनाबाधितविषयत्वेन च परीक्षितप्रामाण्या
प्रत्यगात्ममतिस्वपदार्थलक्षणांशोपस्थितिपूर्विका प्रत्यगखण्ड-
ब्रह्माकारनिर्विकल्पकसाक्षात्काररूपा मग्न्येदान्तप्रमाणकरणिका
मनोऽन्तर्मुमुक्षवे आत्यन्तिकी बन्धनित्यात्माच्छेदेऽनात्मनिक-
निखिलफलनिस्पृहाय साधकाय किं फलं प्रपच्छति । किं जन्य-
मैश्वर्यात्मकम्, किं वा नित्यमावस्थाननिरूप्यलक्षितकूटस्थचैत-
न्यानन्दात्मकम् । आद्ये तस्य स्वर्गविशेषत्वेन बन्धत्वाद्बन्धनि-
वृत्तिकामफलत्वानुपपत्तिः, नास्त्यकृतः कृतेनेति श्रुतेश्च । अन्त्ये

त्वनिष्ठाद्यत्वेन फलत्वानुपपत्तिः, धन्यमोक्षयोरविशेषावृत्तिश्च ।
 अवित्रानिवृत्त्या विशेष इति चेत्तस्या अपि जन्मत्ताजन्मत्वयोर्दो-
 पमाम्पाद । तस्मादुभयथाप्यनुपपत्तिदर्शनादत्र ज्ञानफलमोक्षस्त्व
 रूपनिर्णये मे मय साक्षिणो मनसि स्वभादात्म्येनाध्यस्तोऽन्तःक-
 रणेऽर्पितेच्छा सम्पक् फलाव्यभिचारैर्गोपजायते । अधुना स-
 मन्वयाविराधमाधननिरूपणानन्तर फलानिरूपणावसरे । काम, स-
 क्लेश इत्यादश्रुनोच्छा द्वयः सुख दुःखमिषादिस्मृतेश्चार्थिना म
 नमीत्यादिदमंशात्साक्षिणो निरुद्धस्य कर्तृत्वादिमार्गनिर्धरीजस्ये
 दमंशस्याहङ्कारस्य निर्देशः । य इत्यहङ्काराग्निकृष्टस्य साक्षिणो
 भेदेन निर्देश । अत्र सतीत्यनेनादुष्टकरणजत्वेन समन्वयः मयमा-
 ध्यायार्थः, अवाधितविषयत्वेनाविरोधो द्वितीयाध्यायार्थः, उक्तः
 साधनसमुद्भवेति साधनं तृतीयाध्यायार्थो दर्शितः । किं फलमिति
 चतुर्थाध्यायार्थः गन्तुः । मुमुक्षु इत्येकवचनादेकमुमुक्षुकजग
 बुद्ध्यवस्था दर्शिता । प्रत्यगात्मपरित्यजेन ध्यानविलक्षण
 ममारुपां वृत्तिर्दर्शिता । किं फलं प्रयच्छतीति सिद्धस्यैव समन्-
 न्यापादनं कृतं न तु जनपतीत्यासिद्धमम्बन्धकथनम्, नित्यत्वा-
 नित्यत्वसन्देहे नित्यत्वाश्रयोत्कटत्वात् । एवं सिद्धान्तमादाय
 मश्रजीजमुक्तम् । वादिविमतपक्षयश्चात्र बहुविधाः सन्ति ।

तथाहि । माध्यमिकास्त्वावच्छ्रान्यमात्रमात्मानमुपगन्तो नि-
 श्चिन्मिदं शून्यमेव विपर्यामदर्शनेन तु सदात्मकमवभासते परमा-
 र्थतस्तु ॥ किं चिदपि तत्त्वमस्तीति शून्यभावनाप्रकर्षपर्यन्तात्तत्र
 ज्ञानाच्छून्यभावे एवावर्ग इत्याहुः ।

योगाचारास्तु सणिकं विज्ञानस्कन्धमात्रत्वेन धन्यमानाः
 सन्संज्ञावचना सणिकभावनाया दुःखभावनाया शून्यभावनाया
 च चतुर्विधया सत्त्वाभिधया तस्य मोक्षपुत्रविज्ञानसन्तानस्य प्रदी-
 पनिर्वाणवदन्तोपरम वा निरुपप्लवविज्ञानसन्तानोदयं वा सर्वज्ञम-
 न्तानन्तमत्रि वाऽप्यवर्गमिच्छन्ति ।

आर्हतास्तु स्थिरं विज्ञानं देहपरिमाणं संकोचविकाशशील-
परिणामिनमात्मानमभ्युपगम्य तस्य पुर्यष्टकपरिवेष्टितस्यार्हतशा-
स्त्रोक्तेन तपसात्मैकाकारसमाधिभरणेण चाष्टविधकर्मबन्धमध्वंसे
सति सुलैकतानस्य निरावरणज्ञानस्य सतगोर्ध्वगमनमलोकाका-
शगमनं वा मोक्षमाचक्षते, पञ्जरमञ्जन इव पञ्जरस्थस्य शुक्रस्य
स्वातन्त्र्यम्, इदमेव च स्वातन्त्र्यं मोक्ष इति प्रातिद्वम् । २

काणादास्तु विभुमात्मानं नवविशेषगुणाश्रयं कल्पयन्तो जल्प-
न्ति—द्रव्यगुणकर्ममामान्यविशेषसमवायानां षण्णां वदार्थानां साध-
र्म्यवैधर्म्याभ्यां यत्तत्त्वज्ञानं तत्पूर्वकादात्मतत्त्वमासात्कारादीश्वरो-
पासनासहितान्नवानां वैशेषिकगुणानां प्रागभावात्प्रवृत्तिमध्वंस
आत्मनः कैवल्यमिति ।

नैर्वापिकास्तु प्रमाणमपेयमंशयमयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावय-
वतर्कनिर्णयवाद्जल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानांमु-
दृदेशलक्षणपरीक्षाभिरात्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषमेत्यभा-
वफलदुःखापवर्गरूपद्वादशविधमपेयनिष्कर्षेण स्वात्मपरमात्मनो-
सात्काराच्छरणमनननिदिध्यासनपूर्वकाद् सवासनमिध्याज्ञाननि-
वृत्त्यां तत्कार्याणां दोषाणां रागद्वेषमोहाख्यानां निवृत्तिः, ततस्त-
त्कार्ययोः प्रवृत्तिपूर्वकयोर्धर्मार्थमयोर्निवृत्तिः, ततः पूर्वार्जितकर्मणां
कायव्यूहपूर्वकभोगेन क्षयाच्छरीरान्तरानारम्भः, ततो वामनाल-
क्षणस्यैकाविंशतिप्रभेददुःखस्यात्यन्तविमोक्षोऽपवर्ग इति कल्पयन्ति ।

अपरे त्वेकमविकन्यायेनात्मज्ञानमन्तरेणापि मकलकर्मोच्छेदल-
क्षणोऽपवर्गो निषिद्धकाम्ययोरनुष्ठानेन नित्यानामनुष्ठानेन चा-
गामिसुकृतदुष्कृतयोरनुत्पादादार्द्रमःनयोद्योपभोगेन क्षयाद् गौर-
करक्ताः किञ्चुका इति न्यायेन तदात्मगतसर्वप्रागभावनिवृत्त्या
स्वयमेव भवतीत्याहुः ।

प्राभाकरा अपि वैदिककर्मानुष्ठानादिहितात्मज्ञानपूर्वकाद्

देहेन्द्रियादेस्तम्बव्यस्य समूलधर्माधर्मपरिषयनिमित्तमात्मान्तिको-
च्छेदलक्षणं मोक्षं मन्यन्ते ।

भट्टास्तु ज्ञानकर्मममुच्ययादेवात्मनो जह्वोधात्मरूपस्य नित्य-
मुखं बोधोति, ततश्च विषयाविशेषानपेक्षया नित्यज्ञानेन निः-
सुखाभिष्यक्तिर्मुक्तिरित्याहुः ।

मानसज्ञानेन नित्यसुखाभिष्यक्तिर्वा, तार्किकवद् दुःखामात्र-
मात्रमेव वा मुक्तिरित्यापि तदीयाः केचिन् ।

सांख्यस्तु प्रकृतिपुरुषविवेकादनाद्यविवेकनिवृत्तौ तं पुरुषं
प्राप्तिं निवृत्ताधिकारायाः प्रकृतेर्न पुनस्तद्भागायां प्रवृत्तिरिति त्रि-
विधदुःखस्पर्शकान्तात्थ्यन्तनिरोध एव स्वभावतः केवलस्य पुरुषस्य
कैवल्यमिति ।

पातञ्जलास्तु प्रकृतिपुरुषविवेकेनाभ्यासवैराग्यपरिपाकाद्दे-
यमनिषमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानमस्थङ्गातममाधिपूर्व-
काव परमेश्वरमसादजात्यश्रविधानां चित्तवृत्तीनां निरोधादेव
धर्ममेषशान्तितादसम्पन्नातसमाधेः कैवल्यमिति कल्पयन्ति ।

त्रिदण्डिनस्तु जीवव्यस्यणोर्भेदाभेदमभ्युपेत्य ज्ञानकर्मममुच्य-
याभ्यामादेव कारणात्मकवृक्षाणि कार्यात्मकजीवस्य कर्मवामना-
सहिर्भेदांशानिष्टाक्षरूपत्वयो मुक्तिरिति वदन्ति ।

ब्राह्मेण परमैश्वर्येण योग इत्यग्रे ।

सत्तरङ्गनिस्तरङ्गभेदेन समुद्रद्वैविध्यवत् सविकारनिर्विकार-
रूपेणावस्थाद्वयं ब्रह्मणः परिकल्प्य ज्ञानकर्मसमुच्चयाभ्यासादेव
सविकारावस्थापरित्यागेन निर्विकारावस्थाप्राप्तिरेव मोक्ष इत्यपरे ।

पाशुपतास्तु यथोक्तपाशुपतधर्माचरणात् पशुपाशविमोक्ष-
णेन पशुपतिसमीपगमनमेव पुनरावृत्तिरहितं मोक्ष इत्याहुः ।

एवं यथोक्तविष्णुपक्षधर्माचरणजननाद्विष्णुपमादाद्विष्णु-
लोकगमनमेव मोक्ष इति वैष्णवाः ।

पञ्चाग्निविद्याद्युपासनैरर्चिरादिमार्गेण हिरण्यगर्भप्राप्तिरेव मोक्ष इति हिरण्यगर्भाः ।

औपनिषदास्तु निरातिशयाद्व्यानन्दबोधरूप आत्मैवानाद्यविद्यानिवृत्त्युपलक्षितो मोक्ष इत्याचक्षते । आविद्यायाश्च दुःखजडादृक्स्वरूपनिखिलद्वैतोपादानत्वादात्मतत्त्वमाप्तात्कारेण निवृत्तायां तस्यां तदुपादानकस्य निखिलद्वैतमपञ्चस्य नाशादनादेश्च तस्याः पुनरुत्पत्त्यापादनस्याशक्यत्वादात्याग्निनिखिलदुःखनिवृत्तिरप्युपपद्यते । तस्य च स्वरूपे साधनानपेक्षत्वेऽपि ऋक्षकृत्वाऽनाद्यविद्यावरणापनयेन वेदान्तमहावाक्यकरणकस्तत्स्वरूपसाप्तात्कार एव प्रतिबन्धचतुष्टयराहितः साधनम् । विषयभोगवासना प्रमाणगतासम्भावना प्रमेयगतासम्भावना प्रमितिगतासम्भावना चेति प्रतिबन्धचतुष्टयम् । तत्र विषयभोगवासनायाः श्रवणाद्भूताः शमादयो निवर्त्तकाः, प्रमाणगतासम्भावनायाः श्रवणं निवर्त्तकम्, प्रमेयगतासम्भावनायाः निवर्त्तकं मननम्, प्रमितिगतासम्भावनायाश्च साप्तात्करोमीत्येवंविधव्यवहारविरोधिन्या निदिध्यासनं निवर्त्तकमिति शमादिसहितेन मुमुक्षुणां गुरुमुपसृत्य मोक्षसाधनब्रह्मात्मैक्यसाप्तात्कारप्रतिबन्धासम्भावनादिनिवृत्तये च चतुर्लक्षणा भीमासया वेदान्तवाक्यविचारः साङ्गः प्रतिबन्धनिवृत्तिपर्यन्तमावर्त्तनीय इति । एवंविधवादेविषयविषयाकुलस्य प्रमेयरमतनिराकरणेनौपनिषदमतमेव सम्यगुपपत्त्या ज्ञापयेति शिष्याभिप्रायः ॥ १ ॥

ब्रह्माविद्यायाः कर्मानङ्गत्वेन मोक्षसाधनत्वेऽपि सा किं पापक्षयकामस्य सेतुदोष्टिरेवाहृष्टद्वारेण सहायान्तरसापेक्षा तं साधयति, किं वा रज्ज्वां सर्पनया गृहीतायां दोषापामेन रज्जुदोष्टिरेवापिष्ठानाशाननिवृत्तिद्वारेण दृष्टेनैवाज्ञानोपादानां भ्रान्ति निवर्त्तयन्ती तं साधयतीति संदिहानस्य प्रश्नान्तरमवगारयति — ॥

किं निरस्तसहकारिकारणा

केवलैव फलमर्पयेन् मतिः ॥

याहासाधनसहायसम्पदा

याऽन्विता फलविधाविनी भवेत् ॥ २ ॥

किं निरस्तेति । केवले-यस्य व्याख्या निरस्तेति । अथ वा केवला कर्मप्रयोगानन्तर्यता, प्रत्यगात्ममतेः प्रमाणवृत्तित्वेनो-
दगीयादिध्यानरूपवृत्तिवैलक्षण्येऽप्याज्यावेक्षणादिवत्कर्मद्विस्वप्ना-
त्ताविदमुक्तम्, केवलेति । कर्मानङ्गभूतैव प्रत्यगात्ममतिर्वाह्या, स्वः
प्रामाण्यानुपयोगिन्या सहायसपदा परिपुष्कलेन यज्ञादिना समु-
धिता मोक्षमष्टद्वारेण विषत्ते, किं वा निरस्तबाह्यसहाया-दष्टद्वार-
ेणैव फलमर्पयेदिति शङ्कार्थः । बाह्येतिविशेषणाच्छ्रुतज्ञानस्यै-
व प्रामाण्योपयोगिविचाररूपपरिक्षापेक्षणेऽपि न दोषः ॥ २ ॥

एवं साधनविशेषगतं संशयमुपन्यस्य तत्तिरासाय स्वमयत्रं
ज्ञापयन् गुरुं प्रार्थयते—

एतदप्यहमवैतुमुत्सहे निर्णयं कुरु कृपाविधेयधीः ॥ १ ॥

एतदेव हि दयालुलक्षणं यद्विनेयजनबुद्धिवर्द्धनम् ॥ ३ ॥

एतदिति । एतत्साधनमपिशब्दोऽत्र फलं चावैतुं मन्देहनि-
रासिनावधारयितुमहमुत्सहे प्रयते इच्छामीति वा, हे गुरो त्वं निर्-
णयं संशयोच्छेदकं निश्चयं कुरु मपोत्पादय नाज्ञापयामि किंतु
प्रार्थये, यतस्त्वं कृपया मद्विषयया विधेयधीर्विदीकृतचित्तः ।
ननु दयावशात्तवाशिष आशास्या मे त्वया सह वाग्व्यापारः
कार्य इत्याशङ्क्य गुरुं स्तुवन्महीकरोति—एतदेवेति । दया-
लुर्गुरोरेतदेव लक्षणं स्वमात्रे यद्विनेयजनस्य यद्विषयस्य बुद्धिव-
र्द्धनं सर्वसंशयोच्छेदेन निर्निश्चिततत्तत्पूर्वाज्ञाताविशेषज्ञानोत्पा-
दनम् । तस्मात्स्वदयास्वभावप्रयुक्त एव त्वमायामं मोदवाऽपि
प्रमान्यशरणस्य ज्ञानमुत्पादयितुमर्हमितिप्रार्थयः ॥ ३ ॥

एवं स्तुतिपूर्वकप्रशनेन परितुष्टः प्रश्नद्वयस्याप्युत्तरं गुरुः प्र-
तजानीते—

उच्यते न तमसो निवृत्तितः

किं चिदस्ति परमात्मधीफलम् ॥

अन्यदल्पमपि साधनान्तरं

न व्यपेक्ष्य फलदायिनी च धीः ॥ ४ ॥

उच्यत इति । तमसोऽनाद्यज्ञानस्य निवृत्तितोऽन्यदल्प-
मपि फलं प्राकट्यादि परमात्ममार्गिनेनास्ति अज्ञाननिवृत्तिरेव स-
र्वत्र धीफलम्, अज्ञानकार्यनिवृत्तिस्तु कारणनिवृत्तेरिति प्रथम-
प्रश्ने निर्णयः, धीरधिष्ठानममाऽन्यदल्पमपि साधनमपेक्ष्य फलदा-
यिनी न भवशनपेक्ष्यैव तपेत्यर्थः । अपिशब्दस्य भूरि नापेक्षत-
एवेत्यर्थः । अन्यशब्देनैव भेदे लब्धेऽन्यशब्दोऽतिवैलक्षण्यमति-
पादनाय, तेनानिविलक्षणमन्यत्साधनप्रामाण्यानुपयोगे कर्म वा
प्रसङ्गश्चान वा नापेक्ष्यते, प्रामाण्योपयोगि तु परीक्षणमसम्भाव-
नादिप्रतिबन्धनिवृत्तयेऽपेक्ष्यत एवेति भावः । तेन प्रामाण्यपरी-
क्षणानुपपन्नहितत्वेनासम्भावनादिप्रतिबन्धशून्या परमात्मधीः शु-
क्तिधीरिव दृष्टेनैव द्वारेण स्वविषयाज्ञानमुत्सारयन्ती तत्कार्यं प्र-
पञ्च रजतमिव समुत्सारयतीति न यज्ञादिसमृद्धिता सेति द्विती-
यप्रश्ने निर्णयः ॥ ४ ॥

ज्ञानस्याविद्यानिवृत्तिरेव फलं तत्र च न कर्मादिसहकार्य-
पेक्षेत्युभयत्रार्थे स्वानुभवमनुमानं च प्रमाणयितुं दृष्टान्तमाह—

शुक्तिकाविषयबुद्धिजन्मनः

शुक्तिकागततमोनिवृत्तितः ॥

नापरं किमपि दृश्यते फलं

नापरं च सहकारि कारणम् ॥ ५ ॥

शुक्तिकेति । शुक्तिकाकाराया बुद्धेर्जातायाः शुक्तिकाव-

वन्निष्ठयैवैन्यगताज्ञाननिवृत्तिमन्तरेणापरं किमापि फलं न दृश्यते, सहकारिकारणं चापरं गङ्गास्नानगायत्रीजपादिरूपं तत्र न दृश्यते । बुद्धेरितिवक्तव्ये जन्मन इत्यधिकमुक्तं जन्मातिरिक्त-
व्यापाराभावकथनार्थम् । शुक्तिकागतम् इति तद्वन्निष्ठयैव-
न्याभिप्रायम्, जहंष्वावरणाभावस्य प्रतिपादितत्वात् । एवं च
यद्विद्याफलं तद्विद्यानिवृत्तिमात्रं सहकारिनिरपेक्षं चेत्सुभषत्रा-
पि व्याप्तिः सिद्धेयर्थः ॥ ५ ॥

एवं व्याप्तौ सिद्ध्यायां शुक्तिविद्यादृष्टान्तेनात्मविद्यायामपि
तदुभयमनुमीयत इत्याह—

एवमात्मनि तमोनिवृत्तितो

नान्यदस्ति परमात्मधीर्फलम् ॥

नाप्यपेक्ष्य सहकारि कारणम्

किं चिदात्ममतिरर्पयेत् फलम् ॥ ६ ॥

एवमात्मनीति । आत्मनि निर्विमागवैतन्ये यत्तमस्तदा-
श्रितं तद्विषयं च यदज्ञानं तन्निवृत्तितोऽन्यत्परमात्मधीर्पोऽखण्ड-
वैतन्यापेक्षुद्धेः फलं नास्ति । उत्तरार्द्धे स्पष्टम् । अत्रोभयत्रापि
साध्येऽपतित्वमेव हेतुर्द्रष्टव्यः । तथा चात्मनस्त्वमात्रेः साधना-
न्तरमप्यपेक्ष्यैव स्वविषयाज्ञाननिवृत्तिमात्रफला तत्त्वमेतिहाच्छु-
क्तिस्त्वमतिवदित्यनुमानं सूचितम् । हेतुबुद्ध्यामाद्विद्वदनुभवो-
ऽपि सूचितः, यथेयं शुक्तिर्भवति तद्रूपेण च भातीति तदनुभव-
स्तथाऽहं ब्रह्म भवामि तद्रूपेण च भातीत्यमन्त्राभावावरणविरो-
धिनो विद्वदनुभवस्य भासिमिद्वत्त्वात् ॥ ६ ॥

ननु तत्त्वमात्रत्वं तत्त्वविषयकमनःपरिणामत्वम्, सर्वेषां
च मनःपरिणामानामात्मवैचन्यक्रोडीकारेण तत्त्वविषयत्वाव्यभि-
चारान्मातृत्वमात्रं हेतुः, न चासौ चाव लोको गीतमाग्निरित्या-
दिवाक्योत्पत्त्यानुपासनरूपायां व्यभिचारी, तस्या आवर्त्य-

मानाया देवयानेन पथा कार्यब्रह्मलोकप्राप्तिहेतुत्वेनाज्ञानानिवर्त्त-
कत्वादायांचसापेक्षत्वाच्च । न च प्रामितित्वं हेतुस्तथा च न व्य-
भिचार इति वाच्यम् । तदिदं अज्ञानानिवर्त्तकवृत्तित्वं वा प्रमाण-
करणवृत्तित्वं वा । आद्ये साध्याविशेषादमिद्धिः । द्वितीये तु लो-
काग्न्यादिबुद्धौ वेदकराणकायां व्यभिचारः । किं च ब्रह्माविद्या
नाज्ञानानिवर्त्तकफला शास्त्रीयविद्यात्वात् लाकाग्न्याविद्यावादिनि-
प्रतिरोधः, युक्त्यादाविद्यायां च शास्त्रीयत्वाभावाच्च व्यभिचा-
रः । न च प्रमात्वाभाव उपाधिः । तस्यापि तेनैव हेतुना पक्षे-
सार्धनात् । शास्त्रीयविद्यानां सर्वामामपि शाण्डिल्यदहरादिस-
माख्यानं प्रमात्वाभावनियमात् । तथा ब्रह्माविद्याऽचिरादिमार्गप्रा-
प्तिपूर्वकैश्वर्यफला शास्त्रीयविद्यात्वान्पञ्चांगविद्यावादित्यनुमानवा-
द्यश्च । तस्मात्प्रोक्तमिद्धिरित्याशङ्क्य लोकाग्न्यादाविद्यातो ब्रह्म-
विद्याया वैलक्षण्यप्रातिपादनेन समाधत्ते—

ब्रह्मज्ञानं प्रमाणं भवति दृढमिदं नात्र काश्चिद्विवादो
ब्रह्मात्मा चैकरूपो न च बहुरसकस्तत्परत्वाद्भुतीनाम् ॥
एवं सत्यव्यात्मप्रामितिफलमिह द्वैतमूलापनुत्तिः ।
ब्रह्मज्ञानापनुत्तेराधिकमपि फलं किं चिदस्ति प्रमाणात् ॥

ब्रह्मज्ञानमिति । न तावद् ब्रह्माविद्या न प्रामितिः शा-
स्त्रीयविद्यात्वाद्वालाकाग्न्यादाविद्यावादित्यनुमानं माधु, यतो ब्रह्म-
ज्ञानं प्रमाणं भवति अदुष्टकरणजत्वेनावाधितविषयत्वेन च प-
रीक्षणात् । दृढप्रामाण्यशङ्कानर्हमिदं नात्र काश्चिद्विवादोऽस्ति
प्रथमाद्वितीयाध्याययोर्पह्ना भवन्धेन परिहृतत्वात् । लाकाग्न्यादे-
विद्या तु नादुष्टवेदकराणिका किन्तु पुंनयत्रकराणिका बाधितवि-
षया च । लोकमग्नित्वेन चिन्नेतिदिति तु धीवेदकराणिका प्रामि-
तिरेव । तथा च प्रमाणकरणकवृत्तित्वं वा अवाधितविषयवृत्तित्वं
वा अज्ञातविषयवृत्तित्वं वा , अत्रावाधितविषयवृत्तित्वं वा प्रय-

प्राजन्ययथार्थवृत्तित्वं वा प्रमातृत्वं हेतुरिति न व्यभिचा-
 रः । श्रुतौ धीमङ्गुल्ययोर्भेदनिर्देशाच्च ज्ञानापेक्षया मानमकर्मण-
 योदनाधीनपुत्रपञ्चसाध्यत्वेन वैलक्षण्यादनिच्छतोऽपि दुर्गन्धादि-
 ज्ञानदर्शनेन ज्ञानस्य वस्तुपरतन्त्रत्वेन पुत्रपञ्चानपेक्षत्वादतो ध्या-
 ने मतिस्वाभावेऽपि भ्रमे व्यभिचारवारणाय तत्प्रपदमतत्वाविष-
 यात्परम्, यथार्थत्वरं वा । यदि तु भ्रमस्याविद्यावृत्तित्वेन म-
 नोवृत्तित्वरूप मतिस्त्वं तत्र नास्तीत्युच्येत तदा तत्प्रपदमनादेयमेव
 स्मरणस्याप्यविद्यावृत्तित्वान्न मतिस्त्विति न व्यभिचारः । न
 शास्त्रीयविद्यात्वेन साध्याभावमाघनं युक्तम्, शास्त्रीयत्वं यदि-
 शास्त्रविहितत्वं तदमिदं पक्षे ब्रह्मविद्यायां मयत्रासाध्यत्वाच्छु-
 क्तिविद्यायामिव यदि शास्त्रकरणकत्वं तच्च उपोतिष्टोमादि-
 विधिजन्यज्ञानस्यैव प्रामाण्यप्रयोजकत्वादित्युक्तम्, अत एव
 प्रमात्वाभावमाघनमप्यपास्तम् । न च शास्त्रीयविद्यात्वे-
 नैवैवैकफलानुमानं युक्तम् । शास्त्रविहितत्वस्यासिद्धेः,
 शास्त्रकरणकत्वस्य च उपोतिष्टोमादिज्ञाने व्यभिचारा-
 दित्युक्तत्वात् । तस्माद् ब्रह्मविद्या साधनान्तरानपेक्षा अज्ञान-
 निवृत्तिमात्रफला च प्रमातृत्वादिति युक्तमनुमानम् । तस्मै मृ-
 दितकषायाय तमसः पारं दर्शयति मगवान् समत्कुमारः, त-
 स्माभिध्यानायोजनात्तत्प्रभावाद् मृगध्याने विश्वमापानिवृत्तिः,
 यामेव ये मयश्चरन्त मामोषणां तरन्ति ते, तरयन्ति च विंता हृदि
 यस्मिन्निवेशित इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यश्च । नन्वहमुक्तमस्मीति विद्या-
 दितिवदहं ब्रह्मास्मीत्यपि मानसी क्रियोपासनेवास्तु न प्रमातृत्वन्य-
 स्मिन्नन्यदृष्टेष्टत्वात्, जीवब्रह्मणोरसन्तमिन्नत्वात्, भिन्नाभिन्न-
 त्वाद्वा, तथा च ब्रह्मविद्या नाविद्यानिवृत्तिफलं सम्पद्रूपत्वादह-
 मुक्तमस्मीत्यादिमत्प्रवृत्तिरिति चेन्नेत्याह—ब्रह्मात्मा चेति ।
 अहंवात्मा जीवस्तत्त्वपदाभ्यां लक्ष्यः शुद्धो बाधघातौ ब्रह्मात्मा
 स चैकरूपो नैव भिन्नः किं त्वभिन्नः । भेदांशोऽपि तत्र स्यादि-

ति नेत्याह । न च बहुमक इति । नात्यन्तमिश्रो नापि भि-
न्न इत्यर्थः । उभयत्र हेतुमाह । तत्परत्वाच्छुनीनामिति । बहुवच-
नं गतिमामा-यमदर्शनार्थम्, तत्प्रामाण्येपत्वं तत्परत्वम्, तद्योप-
क्रमादोल्लेखैर्गतिमामान्येन च प्रथमाध्याये निर्णीतम् । एवं स-
ति जीवब्रह्मणोरसन्निधौ च भिन्नमिदं तत्परमावे सति अहमा-
त्मप्रमिनेवेदोन्तवावयकराणिकाया विचारणीयपाकदूरीकृतप्रति-
बन्धाया अहं ब्रह्मास्मीत्यपण्डरावधार्यनुद्देशिष्ठानं प्रमात्वेन ह-
स्तामि फलितद्वैतमूलस्याज्ञानस्यापनुचितरुद्धोऽत्यन्तत्राय एव
फलं दृष्ट्वा श्रुतिज्ञानस्येव तदज्ञानापनुचितः, पदज्ञानस्य यो
विषयस्तदाकारमया तदज्ञान निवर्त्तयतीति सर्वत्र व्याप्तेः । तदु-
क्तम्-यतो ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्त्तकमिति । ननु हेतुदर्शनरूपा-
याः प्रोक्तेस्तदज्ञाननिवृत्तौ बलक्षणं, पापनिवृत्तिरेव फलम्, तद-
द्वयाप्यज्ञानकलितप्रपञ्चनिवृत्तिः फलं किं न स्यादित्यत आह ।
न हीति । हेतुप्रकाशा हि स्वेन रूपेण सत्त्वज्ञाननिवृत्तिरेव दृष्टं
फलम्, पापनिवृत्तिस्तु पापोत्कीर्षनादिचिपमकल्याणमहितायास्त-
स्या विहितक्रियात्वेनादृष्टं फलम्, अत एव तन्न दृष्टफलवत् स-
र्वसाधारणम्, किं तु कस्य चिदेवाधिकारिणः, ब्रह्मज्ञानफलं च
श्रुतिज्ञानफलवत्साधारणम्, तद्यो यो देवानां प्रसन्नोऽयं स एव
तदभवचयर्षीणां तथा मनुष्याणामिति श्रुतेः, विहितक्रियात्वेन
तत्फलस्यासाधारणत्वे तु देवानां तन्न स्यात्, विहितक्रियान-
धिकारित्वाच्चेष्टाम्, तद्धेतुत्वमनृषिर्नामदेव प्रतिषेध इति च गर्भ-
स्यस्य कर्मानधिकारिणो नामदेवस्य तच्छ्रुतेः, अत एवाप्तपादा-
चार्यः, तच्चज्ञानाग्निः श्रेयसाधिगम इत्युक्त्वा तददृष्टद्वारा चेति-
सन्देहे मिथ्याज्ञाननिवृत्तिरूपदृष्टद्वारेव श्रुतिज्ञानस्यैवात्मनस्त्वज्ञान-
स्यापि निःशेषत्वं फलमित्याह दुःखजन्ममृत्तिदोषमिच्छाज्ञानाना-
मुत्तरोधरापाये तदनन्तराभावादपवर्ग इति, हेतुदर्शनान्तरं तद-

ज्ञाननिवृत्तेरधिकमपि यत्फलं पापस्य रूपं किं विदुस्ति तत्प्रमा-
णाच्च भवति किं त्वदृष्टद्वारा ॥ ७ ॥

किं च स्वर्गापितृलोकादिफलमनपेक्षैवानुष्ठितं परमेश्वरे च
समर्पितमत एव तत्फलत्वात्प्रचालनं । यादृशिष्ट शास्त्रीयं कर्म तत्किं
ब्रह्माधिया मोक्षायापेक्षयत इत्युच्यते किं वा तदतिरिक्तमिति वि-
कल्पार्थं यज्ञेन विवेदिषन्ति कपायपक्तिः कर्पाणि, सर्वं कर्मात्रि-
लं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यत इत्यादिवचननिरोधेन निराकुर्वन् कैमु-
तिकन्यायेन द्वितीयमपि निराकरोति—

निरभिसंधि समर्पितमच्युते

विहितमिष्टफलादपि निर्गतम् ॥

यद्यपि कर्म तदप्यधधीरिन्

यदि धिया न तथा परमर्थयेत् ॥ ८ ॥

निरभिसंधीति । फलाभिलाषाह्णमित्यर्थः । अधधीरित-
मुपेक्षितमनपेक्षितमिति यावत् ॥ ८ ॥

ज्ञानकर्मणोः पट्यागवत्समप्राधान्येन मोक्षमाधनत्वेन समु-
द्यय इमेकः पक्षः, तत्र कर्मैव प्रधानं ज्ञानं गुणभूतं प्रयोज्या-
वैज्ञानादिवदित्यपरः पक्षः, ज्ञानमेव प्रधानं कर्म गुणभूतं मेतुद-
शनादिवदित्यन्यः पक्षः, स सर्वोऽप्यसंभवीति प्रतिजानीते—

समविषमसमुद्ययो न युक्तो

न हि जगदास्ति धियः प्रसक्तिकाले ॥

ए नु यत विहितः धियाममूर्हः

कथमिव तत्र समुद्ययोपपत्तिः ॥ ९ ॥

समविषमेति । हेतुं व्याचष्टे । न ह्यस्ति । यत्र त्वस्य
सर्वमात्मेवाभूत्, मिथ्यते हृदयग्रन्थिरित्यादिश्रुतेः सर्वद्वैतप्रपञ्चस्य
सर्वधीराध्यत्वमतीतेस्त्वधीकाले त्वदमिममकर्मणां स्थितिरेव
नोस्ति कुतस्तेषां तत्र ज्ञानेन समुच्चिन्नानां मुक्तिहेतुतेत्यर्थः ॥ ९ ॥

किं च बाहिरङ्गसाधनानि परित्यक्तवन्तः परमहंसस्यैवान्तरङ्ग-
साधनैरविद्यानिवर्तकविशेषस्य श्रुतिन्यायाभ्यामुपपादितत्वात्प-
क्षसर्वेणैव च तस्याग्रहोत्रादिकर्मानभवात्तस्य मोक्षसाधनत्वम-
भावान्नैव नास्ति तत्र ज्ञानेन समुच्चयस्तु दूरापास्त इत्याशयेनाह—

अपि च परमहंसस्त्यक्तसर्ववपणः स

ननुभगफलारिण्यां साधनैर्यद्यवाप ॥

कथमिद्य पुनरत्र प्राप्तिरस्ति क्रियाया

भवतु तदपरगो विन्ययैवैकयाऽस्य ॥ १० ॥

अपि चेति । अनुभवोऽभिव्यक्तानन्दमकाशस्तत्फलं
विद्या साक्षात्काररूपामिति यावत् । अत्र विद्याफले । प्राप्ति
साधनत्वमभावना । समुच्चयात्मने फलतयाह । भवत्यिति ।
अस्य परमहंसस्य ॥ १० ॥

ननु सर्वत्र शास्त्रीयज्ञानस्याज्वावेक्षणादेः पुरुषार्थहेतु-
भूतकर्माङ्गसंस्कारतया तदङ्गत्वदर्शनादात्मज्ञानस्यापि शास्त्रीयस्य
तथैव तादृशकर्माङ्गत्वमेव कल्पापतुमुचितम्, ततश्च संस्कारकर्म-
फलश्रुतेर्गर्भादत्वात्तस्य मोक्षहेतुत्वमव नास्ति कुतस्तस्य निरपेक्ष-
मिताशङ्कात्मज्ञानस्य कर्माङ्गत्वावेदकप्रमाणाभावान्मैवमित्याह—

यस्य प्रयोगविधिरस्ति परिग्रहीता

द्वारदमर्थविनिषेदकमस्य सर्वम् ॥

श्रुत्यादि मानमिह नास्ति तदात्ममुद्गौ

तस्मादिय भवतु न पुरुषार्थभूता ॥ ११ ॥

यस्येति । अपूर्वपर्यवसायिशेषशेषिभावस्य मानान्तरापो-
ष्यत्वात्तत्र श्रुतिलिङ्गादीनामन्यतम प्रमाणं वक्तव्यम्, तदापि न
निरपेक्ष शेषित्वं साधयति किं तु ग्राहकग्रहणमपेक्ष्य, साद्रे कर्मण्य-
धिकारिणः प्रेरकः प्रयोगविधिरेव फलं प्रति मत्तासन्नत्वेन प्रा-
प्त्याद् ग्राहक इत्युच्यते, तत्प्रकरणे पाठेताः सर्वे मदर्थी इति सामा-

न्येन येषां तच्छेषत्वग्रहणं प्रथमं भवति पुनः साक्षात्तच्छेषत्वेऽनु-
पपन्ने तेषामेव तत्र द्वारभूतोपकारशेषत्वरूपद्वारैदमर्थं श्रुतिलि-
ङ्गादि निवेदयतीति स्थितिः, तथा चौपनिषदात्मज्ञानस्य प्रयोग-
विधिप्रकरणाभावाद्विध्ययोग्यत्वाच्च तत्परिशुद्धीतत्वेन नास्ति
कुनस्तच्छेषत्वेनापि तस्य द्वारैदमर्थवेदकं श्रुतादि प्रमाणमस्ति,
या तु यदेव विधया करोतीति तृतीयाश्रुतिः सा प्रकृतोद्दीप-
विधया. कर्मफलसमृद्धिहेतुत्वपरा न तु ब्रह्माविद्याविषया, यद्य-
पि पारलौकिककर्मप्रवृत्तेर्देहातिरिक्तात्मज्ञानं विनातुपपत्तेर्देहाति-
रिक्तात्ममात्रज्ञानस्य तत्र सामर्थ्यलक्षणं लिङ्गमस्ति, तथापि न
देहातिरिक्तत्वमात्रेणात्मोपनिषत्प्रतिपाद्यः, किं त्वशनापाद्यती-
तापेत्तत्रह्यक्षत्रादिभावेनाद्वयब्रह्मात्मनाप्युपनिषद्भस्तात्पर्येण प्रति-
पाद्यते, तज्ज्ञानं च न कर्म मत्स्युपयोगि मत्स्युत तद्निरोधीति न
सामर्थ्यरूपमपि लिङ्गमस्ति, नाप्युक्तरूपात्मधियः कर्मणा जुन्हा-
दिवदव्यभिचरितसम्बन्धोऽस्ति येन वाक्येन पर्णान्नदात्मज्ञानं
कर्माङ्गं स्यात्, तस्मादुक्तरूपात्मधियः कर्मशेषत्वाभावात्तत्फलश्रु-
तेरमृतार्थवादत्वायोगात्सास्माकं परमपुरुषार्थहेतुत्वात्सर्वशेषिभूतै-
वेत्यर्थः ॥ ११ ॥

ननु कीयं तच्चधीसाध्यः पुरुषार्थः, परमात्मन्दस्वरूपाज्जाद-
काखिलानर्थनिदानाज्ञानानिष्टतिरेवेति चेत् सा तर्हि निवृत्तिः स-
ती वा स्यादसमी वा सदमद्वया वा अनिर्वचनीया वा स्यात् ।
नाद्यद्वितीयौ सत्त्वेऽसत्त्वे च ब्रह्मवत् स्वप्नवच्च साध्यत्वायोगात्
अनिर्वचनीयाज्ञाने मत्त्वम्यासत्त्वस्याभावेन तत्प्रतियोगिकानिष्ट-
सौ तदमम्भवाच्च, न तृतीयः सदसदात्मकत्वस्यैकत्र विरोधेना
सम्भवात् पूर्वोक्तदोषापरिहाराच्च, न चतुर्थः, अज्ञानातिरिक्ता
निर्वचनीयस्वाज्ञानाधीनमत्ताकतयाऽज्ञानस्थितिं विना तन्निवृत्तेर
निर्वचनीयत्वायोगात्, स्थितौ च तन्निवृत्तिव्याघातात् ; तस्माद्

ज्ञाननिवृत्तेरेवानिरूपणात्तस्यास्तत्राधीकृतत्वं दुर्ययमित्याशङ्को-
क्तपञ्चतुष्ट्यातिरिक्तपक्षान्तरे स्वीकाराच्चैवमित्याह—

सदसत्सदसाद्विकल्पित-

प्रतिपक्षैकचपुर्निवर्त्तनम् ॥

तमसोऽभ्युपगम्यतेऽन्यथा-

नुपपत्त्यापतनैकहेतुतः ॥ १२ ॥

सदसादिति । सत्पक्षस्यामन्यपक्षस्य सदमत्पक्षस्य विकल्पित-
पदामित्यनिरवचनीयपक्षस्य च प्रतिपक्षं नोद्वेदपक्षेकमसंकीर्ण-
वपुः स्वरूपं यस्य तत्तथोक्तम् । निवर्त्तनं निवृत्तिः । यथा ममा-
णवलाद कस्य चित्तत्वं सदसत्त्वमनिरवचनीयत्वं वा स्वीक्रियते
तथाऽविद्यानिवृत्तेरप्युक्तपक्षचतुष्ट्यानुपपत्त्या पञ्चमप्रकारोऽभ्यु-
पेय इत्याशयेन हेतुमाह । अन्ययेति । पक्षचतुष्ट्यानुपपत्त्या पञ्च-
मप्रकारस्यापतने प्राप्तिः न एको मुख्यो हेतुस्तत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

पञ्चमप्रकारायामप्यविद्यानिवृत्त्यानुपपत्तेः प्रतिभामात्सोऽपि
पक्षो हेतु इत्याशङ्क्य किं सदमदादिपक्षचतुष्टयनिवन्धनानुपपत्तय
एव पञ्चमप्रकारायां तस्यां भासन्त इत्युच्यते किं वाऽन्या अनु-
पपत्तये इति विकल्पल्ल्याद्य निराकरोति—

सदसत्सदसाद्विकल्पित-

प्रतिषद्वा न भवन्ति वर्णिने ॥

परमात्मतमो निवर्त्तनेऽ-

नुपपत्तिप्रतिभासवृत्तयः ॥ १३ ॥

सदसत्सदसाद्विकल्पितप्रतिषद्वा इति । अस्मि पद-
स्यान्विपपदेनान्वयः । वर्णिने पञ्चमप्रकारेऽनुपपत्तिप्रतिभासवृत्त-
यः पञ्चमप्रकारेऽविद्यास्तमये सत्त्वादिपक्षचतुष्ट्यामासेस्ताच्चिद्वन्ध-
ना अनुपपत्तिप्रतिभासा नैव सम्भवन्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥

ननु पञ्चमप्रकाराप्यविद्यानिवृत्तिरात्मनो मित्रा चेद द्वैताप-

चित्तिः, अभिज्ञा चेतस्या आत्ममात्रत्वे तस्यानादित्वात्तत्त्वज्ञानवै-
यर्थ्यापत्तिः । आत्मनेस्तन्मात्रत्वे च तत्त्वज्ञानात्प्राप्तात्मनोऽभाव-
प्रसङ्गेन निराश्रयाऽविद्यानुपपत्तौ तन्निवृत्तेरप्यनुपपत्तेः । भेदा-
भेदौ विरोधादेवानुपपत्तौ, नापि भेदाभेदाभ्यामनिर्वचनीया सा,
अविद्या विना तदनुपपत्तदर्शितत्वात् । तस्मात्पञ्चमप्रकाराया-
मपि तस्यागत्या अनुपपत्तयः सन्तीति द्वितीयकल्पमाशङ्क्यात्रापि
पञ्चमप्रकाराङ्गीकाराभेदादिपञ्चचतुष्टयविव-धना अनुपपत्तयोऽपि
निरवकाशा इत्याह—

। चित्तिभेदमभेदमेव वा

। द्वयरूपत्वमथो मृपात्मनाम् ॥

परिहृत्य तमोनिवर्त्तनं

प्रथयन्ते खलु मुक्तिकोविदाः ॥ १४ ॥

चित्तिभेदमिति । चित्तेभेदमित्यर्थः । मुक्तिकोविदाः इ-
ष्टसिद्धिकाराः ॥ १४ ॥

अविद्याधिष्ठानभूतात्मेव तन्निवृत्तिः, कल्पितानामधिष्ठाना-
तिरिक्ताभावातिरूपणात्, ततश्च सा सद्रूपेति सिद्धान्तरहस्य-
माह—

अथ वा चित्तिरेव केचला

च्यनोत्पादितबुद्धिर्वर्त्मना ॥

परमात्मतमो निवृत्तिर्गो-

धिपयस्यं समुपैत्युपाधिना ॥ १५ ॥

अथ वेति । केन केन चिदविशेषिता । तर्हि विप्रोद-
याभ्यामपि तस्या अविद्यानिवृत्तिव्यवहारमाक्त स्यादित्याशङ्क्य
तद्व्यवहारविप्रोदयस्य तत्र तद्व्यवहारप्रवृत्तिद्वारस्य स्वीकृतत्वात्तस्य
चात्मिन्नुपाधौ सत्येव पश्चात्तन्निमित्तव्यवहारस्य प्रवृत्तिमित्या-
ह । च्यनेति । न चैतत्तथा त्रिधाया अपि तमोनिवृत्तिशब्दार्थ-

तत्र तस्या वक्ष्यमाणदृष्टान्तेन तच्छब्दमयोगोपाधितया तदस्थत्वा-
दित्यभिप्रेत्योपाधिनेत्युक्तम् । एतदुक्तं भवति, तत्त्वमादिवाक्याद-
खण्डैकरमब्रह्ममाप्तात्कारे सत्यनिर्वचनीयाऽविद्यातत्कार्यात्मकजड-
मणश्चस्यान्वयव्यातरेकाभावपरिहारेणाधिष्ठानचिन्मात्ररूपेण परिशे-
पात्सैव तन्निवृत्तेरित्युच्यते । न चैवं सति तमोनिवृत्तेराधिष्ठाना-
त्मरूपाया विद्यामाध्यत्वायोगात्तत्फलत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् ।
वस्तुतस्तस्याः साध्यत्वाभावेऽपि कृपाकाशादिवत्साध्यत्वभ्रमा-
च्चत्साधनज्ञानसिद्धये सुमुमुक्षुमवृत्त्युपपत्तेः । अत्र एव मोक्षशास्त्रस्या-
प्यावेद्वद्विषयत्वमुक्तमाचार्यैः, अथ वा यस्मिन् सति यस्यानन्त-
रं सर्वं यद्भावाद्यद्भावस्तदेव तत्साध्यमिति स्थितिः, न तु
साध्यस्य प्रागमत्वमपि साध्यत्वोपयोगे, अतः कार्यत्वनिरा-
करणात्, तथा च तत्त्वसाप्तात्कारे सत्यनन्तरमविद्यानिवृत्तिरूपा-
द्वितीयचिदात्मनः मन्वात्ततः प्रागुक्तनिवृत्त्यभावरूपाया अवि-
द्याया अपि सत्त्वात्तत्त्वसाध्यत्वोपपत्तेस्तत्फलत्वमनपवाद-
मिति ॥ १५ ॥

ननु शुक्तिकादौ यथाऽधिष्ठानानिरेक्तस्तमोनिवृत्तिशब्दार्थ-
स्तथात्मन्यापि किञ्च स्यादित्याशङ्क्य दृष्टान्तानामेवमपि परत्वा परिहरति-

शुक्तिकाविषयबुद्धिजन्मना

प्रत्यगात्मचित्तिरेव केवला ॥

शुक्तिकागतनमोनिवृत्तिरि-

त्युच्यते इतिहरिः पशुर्यथा ॥ १६ ॥

। शुक्तिकाविषयेति । शुक्त्यादेरापि जडतया कल्पितत्वेन
रजताद्यधिष्ठानत्वायोगात्तदुपाहिना प्रत्यक्चित्तिरेव तदाधिष्ठान-
मिति सैव केवला शुक्त्याद्यविशिष्टा तत्त्वमःस्थानिरेरोधिन्वा शु-
क्त्यादिगोचरमभायामुद्दितायां तामुपाविषयेष्व तत्त्वमोनिवृत्तिरि-
त्युच्यत इत्यर्थः । तच्छब्दमवृत्त्युपाधेस्तदुवाच्यत्वे दृष्टान्तमाह ।

दतिहरिरिति ॥ १६ ॥

दृष्टान्त विवृणोति—

वाचको हरणकर्तुरिष्यते

शब्द एष हि दत्तेर्मनीषिभिः ॥

केवल तु पशुता निमित्तता

याद्यतः स्थितवती व्रजेदिपम् ॥ १७ ॥

वाचक इति । एष शब्दो दतिहरिशब्दो दत्तेर्धर्ममस्त्रिका-
या हरणकर्तृवाच्यस्य वाचको मनीषिमिरिष्यते, इयं पशुता तु
केवल निमित्तता व्रजेदिति सम्बन्धः । केवलामस्य विवरणं
याद्यतः स्थितवतीति । दतिहरिशब्दवाच्याद्बहिर्भूता तद्वाच्येवेति
यावत् । पशुताया दतिहारशब्दवाच्यतायामुपाधित्वे युक्तिमग्रे
वक्ष्यति ॥ १७ ॥

दतिहारः पदुपयेति यत्र दृष्टान्त उक्तस्तं दार्ष्टान्तिकं प्रपञ्चयति—

एवमेव तु तमोनिवृत्तिगीः

शुक्तिकाधिपयुद्धिजन्मना ॥

याद्यतः स्थितवतीथ-हेतुना

प्रत्यगात्मचिति वर्त्ततेऽङ्गता ॥ १८ ॥

एवमेवेति । तमोनिवृत्तिगीः शुक्त्यादाविति शेषः । अ-
ङ्गता मुख्यवृत्त्या, योगस्यापि मुख्यवृत्तित्वान् ॥ १८ ॥

एवं शुक्त्यादावङ्गाननिवृत्तेरधिष्ठानचिन्मात्ररूपत्वेऽपि तत्र
तन्निवृत्तिव्यवहारो दतिहरिदृष्टान्तेन शुक्त्यादेर्गोचरमनोपाधिक-
स्यदनन्तरमेव तत्र भवतीत्युपपाद्य तद्दृष्टान्तेन सत्सारमूलात्मत-
त्वाङ्गाननिवृत्तिरधिष्ठानचिन्मात्ररूपा तत्प्रामितिरूपोपाधिमपेक्ष्य त-
द्व्यवहारविषयो भवति न प्रागित्याह—

उत्पन्नशुक्तिमतिरात्मचितिर्यथैव

शुक्तेस्तमोदतिरिति प्रतिपन्नमेवम् ॥

आत्मापि जाननिजबुद्धिरयोयहानि-

रुच्येत केवलचिदेकरसो न पूर्वम् ॥ १९ ॥

उत्पद्येति । उत्पन्ना शुक्तिर्गाचरा मतिः प्रभितिरूपोपा-
धिर्यस्याः सा तथोक्ता । एवं केवलचिदेकरस आत्मापीति स-
म्बन्धः । जाना निजबुद्धिः स्वयात्मात्मगोचरा धीरुपाधिरुपा-
यस्य स तथोक्तः ॥ १९ ॥

पशुनाया दृतिहरिशब्दप्रयोगोपाधिरिव युक्तिं वक्ष्यतीत्यत्रा-
दिष्वपि तामिदानीमाह—

दृतिहरणकरत्वं पुंसि चान्यत्र चेदं

दृतिहरिरिति लोके नोच्यते वर्त्तमानम् ॥

अनधिकविकलं सत् कथ्यते तत् पशुस्थं

दृतिहरिरिति शिष्टैर्याह्यहेतोः पशुत्वात् ॥ २० ॥

दृतिहरयेति । पुंसि मनुष्येऽन्यत्र शकटादीं वर्त्तमानं
दृतिहरणकरत्वं लोके दृढव्यवहारे दृतिहरिरिति नोच्यत इति
सम्बन्धः । तर्हि दृतिहरणकर्तृत्वादधिको न्यूनो वा तदर्थोऽस्तु
नेत्याह । अनधिकेति । हरतेर्दृतिनायपोः पशाविति पाणिनी-
यवचनार्थाभिज्ञाः शिष्टाः । पशुस्थं चेत्कथ्यते पशुत्वमपि तद्वाच्यं
स्यादित्याशङ्क्योक्तम् । याह्यहेतोरिति । पशुत्वरूपाद्वाह्यहेतोः
शब्दशक्त्यविपवात् तत्प्रवृत्तिनिमित्तात्पशुस्थं कथ्यत इति सम्ब-
न्धः । तस्यापि वाच्यत्वे तत्रावयवशक्त्यभावाच्छ्रुत्यन्तरं क-
ल्पनीयं स्यात्, तस्मात्तदवाच्यमेवोपाधिगया तदस्थं सत् प-
शावेव दृतिवाङ्मके तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तं भवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

ननु प्रसङ्गभिन्नपरमात्मरूपाऽविद्यानिवृत्तेरेकत्वादप्यत्र तद्वा-
चकशब्दाप्रसक्तस्त्वन्निपमाय तत्तज्ज्ञानरूपोपाधिवर्णनं दृष्टेत्याशङ्क्य
विद्योदयात्प्रोक्तात्मानि तद्व्यवहाराभावाच्चदुषपादनापोक्तोपाधि-
वर्णनमर्थवादित्याशयेनाह—

अथमपि परमात्मा प्रत्यगात्मस्वभावो
घघनजनितबुद्धेः प्राक् स्वरूपे स्थितोऽपि ॥

न खलु विषयभावं ध्वान्तविच्छेदवाचां

। अजाति इति तदुपाधेर्बुद्धिवृत्तेरभावात् ॥ २१ ॥

अथमपीति । खलुशब्दो लौकिकप्रसिद्धार्थः । हिशब्दो
वैदिकप्रसिद्धार्थः ॥ २१ ॥

नन्वज्ञानदाहे ज्ञाननाशोऽज्ञाननिवृत्तिरित्यादिशब्देषु दाहा-
दिपदानामभाववाचकत्वात्कथं तेषां भावरूपे चिदात्मनि प्रवृत्ति-
रित्याशङ्क्याभाववाचकस्यापि पदस्यान्येन समन्यस्यावयवार्थं वि-
हाय लक्षणया ब्रह्मण्यधर्मादिपदवद्भाववत्तु चिदात्मनि प्रवृत्तिसं-
भवात्तत्रापि तत्त्वबोधोपात्माक् तद्व्यवहाराभावात्तदुदय तटस्थ-
मुपाधिमपेक्षयाज्ञानदाहादिशब्दाश्चिदात्मन्येव प्रवर्तन्ते इत्याह—

अज्ञानदाह इति नैकपद समासात्

पूर्वात्तरे खलु पदे पदतामुपेतः ॥

ज्ञानोदयं तटगतं समुपाददानस्त-

स्मात्तमोहतिरवोऽत्र चिति प्रवृत्तः ॥ २२ ॥

अज्ञानदाह इति । नैकपदम्, एकत्र इदं पदं नेतव्यम् ।
समासेनैकपद्ये फलितमाह । तस्मादिति । तमोहतिरवो ज्ञानोदयं
तटगतं समुपाददान इति योजनीयम् । अत्र लोकवेदयोः ॥ २२ ॥

इतिहरिशब्दस्य समासादिकपथमापन्नस्य पशौ यथा रुद्धि-
स्तथाऽज्ञाननाशादिशब्दस्यापि यत्र वृत्तिस्तत्र रुद्धित्वे किं न
स्यादित्याशङ्क्य दृष्टान्त एवाप्तप्रतिपन्न इति इतिहरिशब्दस्यापि
पशौ वस्तुमात्रवयवार्थयोगादेव प्रवृत्त्युपपत्तेर्यागिकार्थस्य पशुत्वा-
दिसाधारणत्वेऽपि पशुत्वोपाधिना तत्पदप्रवृत्तेः पशवेव नियमि-
तत्वेनातिप्रमत्ताभावादित्यभिप्रेत्याह—

अत्राप्यसौ इतिहरिः पशुरित्यखण्डः

शब्दो न सत्त्वभिमतोऽवयवार्थयोगात् ॥

धातुश्च वाचकतया हरतिः प्रसिद्धो

हीन्प्रत्ययश्च हरतेः परतः प्रसिद्धः ॥ २३ ॥

अत्रापीति । पशावपीत्यर्थः । अत्राप्यवयवार्थयोगादि-
त्यनेन सम्बन्धः । अवयवार्थविवेच्य दर्शयति । घातुरि-
ति । वाचकतया हरणस्येति शेषः । हरतेः परत इन् प्रत्ययः
कर्तुर्वाचकतया प्रसिद्ध इति शेषः ॥ २३ ॥

एवं तत्त्वबोधोदयमपेक्ष्यात्मैवाविद्यातत्कार्यनिवृत्तिरित्युच्य-
त इत्युक्तम्, तत्र तत्त्वबोधस्य घटादिवदविद्यायविरोधित्वे तात्त्वे-
वृत्तिव्यवहारे तदपेक्षैव न स्वात्तत्तस्तस्य ताद्विरोधित्वं वक्तव्यम्,
न चाविद्यादिप्रतिपक्षयोगिकप्रतियोग्यसत्त्वापादकागन्तुकध्वंसजनक-
त्वं विना तस्य ताद्विरोधित्वमुपपद्यते, आत्मरूपाऽविद्यानिवृत्ति-
श्चानादिकालेऽविद्यादिना सह वर्तमानत्वात् तदसत्त्वापादिका,
तस्मादात्मातिरिक्त आगन्तुकस्तत्त्वधीसाध्योऽविद्यादिध्वंसः स्वी-
कर्त्तव्यः, स एव च तद्वादादिपदाभिलष्य इति चेन्न, आगन्तुक-
ध्वंसस्य प्रतिपक्षयोग्यसत्त्वापादकतायाः सत्कार्यवादिनां कुत्राप्यसं-
प्रतिपन्नत्वात्, तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः, तरल-
विद्यां वितर्ता हृदि यस्मिन्निवेशित इत्यादिवचनादाद्वितीयाखण्डै-
करसात्माविद्यैव साक्षादविद्यातत्कार्ययोरसत्त्वापादिकेति नागन्तु-
कध्वंसेन कृत्यमस्तीत्यभिप्रेत्य तथापि किं विद्या वेदान्तवाक्या-
दुत्पद्यमानैवाविद्यादि बाधत उत्तोत्पन्नेति वीक्षायां किमनेन वि-
चारेण, उभयपथापि विद्याबाधिताऽविद्यादेरनन्तरं स्थित्ययोगात्
तथा तद्भावे यन्त्रान्तरानपेक्षणाच्च सर्वत्र तथा दर्शनादित्याह—

उद्यमिरस्यति तमश्च तदुद्भवं च

वेदावसानवचनादथ चोदितः सन् ॥

ऐकात्म्यवस्तुविषयोऽनुभवोऽत एव

कं चित् सहायमनपेक्ष्य निवर्त्तकोऽसौ ॥ २४ ॥

उद्यमिति । ऐकार्त्तपचस्तुविषयोऽनुपत्री वेदान्तान्तरचना-
दुद्यन्नुदितः सन्निति सम्बन्धः । अतएव तत्तस्मद्वाधे 'विलम्बा-'
भावादेव । कंचित् कर्मादिरूपम् । असाधनुभवः । उद्यमेव निर-
स्यतीति तत्तम् । असत्कार्यवादानभ्युपगमादन्यानपेक्षत्वाच्चेति
द्रष्टव्यम् ॥ २४ ॥

विद्याया आविद्यादिवधे नैपेक्ष्याविलम्बौ विवदानर्हाविति
दृष्टान्तेन स्पष्टयति—

दीपस्तमस्तिरयतीह भवन्नुत रिषद्

भूत्वा क्षणव्यवधिमात्रमपेक्ष्य नात्र ।

कश्चिद् विषादपदवीमुपयाति चादी

तच्छत् मतीक्ष्ययगतौ तमसोऽपहन्यन्नाम् ॥ २५ ॥

दीपस्तम इति । तिरपति निवर्तयति । इह तमस्मिदेशे ।
भवश्रुत्यमानः क्षणव्यवधिमात्रमपेक्ष्य भूत्वा वा तिरपतीति स-
म्बन्धः । उत्पत्तिक्षणानन्तरक्षणः क्षणशब्दार्थः । मात्रावा तृती-
यादिक्षणपेक्षा निरस्यते । अत्र अन्यानपेक्षत्वे । मतीक्ष्ययगता-
विति व्यधिकरणे सप्तम्यौ, यस्यैविविषयगतार्थः । तपयोः
ऽज्ञानस्यापहन्त्र्या वाधिकायां विवादो न कार्य इति शेषः ॥ २५ ॥

उद्यमिस्त्वतीत्यपमेव पक्षः साधुरित्यभिमेत्यात्मनस्वज्ञाने स्वो
त्पत्तिरित्कानपेक्षमेव तदविद्याद्युपपदकं तत्परोक्षज्ञानत्वाद्
शुक्त्यादितत्त्वज्ञानवदिति ज्ञानकर्मसमुच्चयपक्षमपि प्रतीक्षयति—

उत्पत्तिरेव हि भिषा स्वफलं प्रदातु-

माकाङ्क्षिता न च ततोऽपरमर्थनीयम् ॥

तत् कारकं तदिह काङ्क्षति जन्ममात्रा-

दन्यद्य धीः किमपि काङ्क्षति जन्म लब्ध्वा ॥ २६ ॥

उत्पत्तिरेवेति । विषयं स्वफले स्वजन्मातिरिक्तापेक्षं सा-
धनत्वाद् काष्ठादिचादिरपाशक्या तत्र कारकत्वमुपाधिः, न च मा-

घनव्यापकत्वम्, तत्त्वज्ञानस्य व्यञ्जकत्वेन कारकत्वाभावात् ।
कारकत्वं हि स्वविषयस्योत्पत्त्याद्यन्यतमानुकूलक्रियाहेतुत्वम् ।
व्यञ्जकत्वं तु स्वविषयेऽस्ति प्रकाशन इत्यादिव्यवहारप्रतिबन्धकमा-
त्रापनेनृत्वमिति तयोर्भेद इत्याशयवानाह । यत्कारकमिति ॥ २६ ॥

प्रमाणज्ञाने स्वफले स्वजन्मानिरिक्तानपेक्षमित्यत्र प्रत्यक्षल-
क्षणपरजैमिनीयसूत्रतज्जन्मपदसागर्थं लिङ्गमिसाह—

प्रत्यक्षसूत्र इदमेव निवेदयिष्य-

न्यायेन जैमिनिरुवाच विदग्धबुद्धिः ॥

सत्संप्रयोग इति तत्र हि बुद्धिजन्म-

शब्दस्य नान्यादिह किं चन कृत्यमस्ति ॥ २७ ॥

प्रत्यक्षसूत्र इति । इदं स्वफले जन्मानिरिक्तानपेक्षत्वम् ।
सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षमिति सूत्रम् ।
अत्रेन्द्रियाणां सता विद्यमानेन विषयेण संप्रयोगे सति निर्दोष-
सम्प्रयोगे सतीति वा पुरुषस्य यद् बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षमित्यत्र ज-
न्मपदस्य लक्षणेऽनुपयोगाद्वैयर्थ्यायोगाच्च तेन प्रमाणं स्वफले
जन्मैवापेक्षते नान्यादिति ह्याप्यत इत्यर्थः ॥ २७ ॥

उत्पत्तिमात्रेण विद्याया अविद्यातत्कार्पवाधकत्वेऽपि स्व-
बाधकत्वायोगाच्चस्या बाधकान्तरं वाच्यम्, तस्या अबाधकत्वे च
द्वैतापत्तेः, ततश्चानवस्येसाशङ्का स्वस्या अप्यविद्याकार्पत्वात्स्व-
यमेव बाधिका तत्राधिष्ठानचैतन्यमात्रपरिशेषेण द्वैतापत्तिर्न वा-
ऽनवस्येत्यभिप्रेत्याह—

वेदान्तवाक्यजनिता मतिवृत्तिरेव-

मुत्पत्तिः सफलमेव भवार्णवाम्बु ॥

पीत्वा स्वयं च खलु शाम्यति दग्धलोह-

पीतं ययाम्बु चितिमेव तु शेषयित्वा ॥ २८ ॥

वेदान्तवाक्येति । स्वपराविरोधित्वे वस्तुपरिशेषे च द-

पुनर्नाह । दग्धलोहोति । दग्धलोहे सिक्तमम्बु दाहं क्षमयत्
स्वयं च शम्पति लोहं तु पाणिशिष्येने तद्वादित्यर्थः ॥ २८ ॥

एवमविद्यानिवृत्तेः पञ्चमप्रकारत्वे विदात्ममात्रत्वे च वि-
द्योदपमात्राधीनत्वप्रतिपादनेन मुक्तौ ज्ञानकर्मसमुच्चयो निराकृतः,
इदानीं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिशास्त्रमिद्वद्ब्रह्मात्मतालक्षण-
मुक्तावोपे धर्तुर्विधक्रियाफलामम्पवात्कर्मनिनुपवेशेन समुच्चया-
योग इत्यभिप्रेत्य तस्याः कूटस्थानित्यतामनुमानेन साधयति ।

कूटस्थानित्यैव तु मुक्तिरेषा

विद्याफलत्वादिह यद्यदेवम् ॥

तत्तत्तथा दृष्टमशेषमेव

यथा हि शुक्त्यादिपदार्थसंखित् ॥ २९ ॥

कूटस्थानित्येति । सदा समस्तविकारायोग्येत्यर्थः । वि-
द्याया उद्देश्यफलत्वादिति हेतुर्थः । ततश्च पञ्चमप्रकाराऽविद्या-
निवृत्तौ न व्यभिचारः, मुक्तिरशनादिपदार्थाकारापरोक्षान्तःक-
रणवृत्तिरूपाया विद्यायाः शुक्ताद्यवच्छिन्नात्मरूपमन्निदेवाभिव्य-
क्ता फल न तु स्वत उत्पत्त्यादिमज्जदं स्वप्रकाशं वा तत्फलं नि-
रूपयितुं शक्नुवमिति प्रतिर्कर्मव्यवस्थ्यादौ निरूपितम्, ततो न दृ-
ष्टान्ते साध्यवैकल्यशङ्केति भावः ॥ २९ ॥

किं च प्रमाणफलभूतायाः सेविदः स्वभावविक्रजन्मादेवि-
कारसाधकाभावाच्च सा कूटस्थानित्येत्याह ।

जन्मादिपद्भावविकारहीना

शुक्त्यादिवस्तूपनिविष्टसंखित् ॥

न प्रागभावाद्यनुमृतिरस्याः

स्वतः प्रमाणादपि युज्यते हि ॥ ३० ॥

। : जन्मादीति । किं संवित्स्वयमेव स्वजन्मादेविकारसाधि-
का किं वा मानान्तर तस्यास्तत्साधकं नोभयपापीत्याह । न

प्रागभावेति । अभूत्वा भवनरूपं जन्म प्रागभावपदार्थः । न ताव-
त्संविदैव स्वजन्ममिद्विदः, अभूत्वा भवनरूपजन्मनः प्रागभवनग्रहं
विना ग्रहीतुमशक्यत्वात् तदा च तस्या अमत्वादेव स्या प्राग-
भावस्य ग्रहणायोगात्तद्वद्वैतस्वजन्मप्रगृहासंभवान्, नापि स्वध्वं-
सस्यापि सा साधिका, ध्वंसकाले स्वस्या अमत्वात्, स्वकाले च
ध्वंसासत्त्वात्तया तद्ग्रहणासंभवान्, संविदो जन्मनाशयोरमिद्वौ
तद्व्याप्तित्वादान्तरालकविकाराणां तदभावोऽपि सिद्ध एव, नापि
मानान्तरंस्वमकाशसंविदो जन्मादेविका स्वत्वेन साधयितुमलम्,
तस्यास्तदयोग्यत्वादिति हि शब्दार्थः ॥ ३० ॥

सर्वसाक्षिभूतास्मैव संविज्जन्मादिमायक इत्याशङ्क्य किम-
जामजानन्नेव तदीयजन्मादि साधयति उत, ज्ञानन्, नायः, ध-
र्म्यग्रेहे तत्र धर्म्यवैशिष्ट्यग्रहायोगादित्याह—

अबुध्यमानो न हि संविदं त-

त्संमन्त्रि किं चित् प्रतिपत्तुमीशः ॥

न बुध्यमानोऽपि तथा तदा हि

न संविदेया विषयत्वहेतोः ॥ ३१ ॥

अबुध्यमान इति । किं विज्जन्मादि । द्विर्भावे संविदो-
ऽपि घटादिवद् दृश्यत्वेऽसंविच्चममज्ञान माक्षिगम्या संविद किं
तु स्वयमेव कूटस्याऽद्वितीया माक्षिभूता नातिरेकेयभिप्रेत्याह !
न बुध्यमानोऽपीति । बुध्यमानोऽपि तत्संमन्त्रि प्रतिपत्तुमीश
इति तथाशब्दार्थः । तत्र हेतुः—तदा हीति ॥ ३१ ॥

एवं स्वमिद्वान्तमिद्वान्वगच्छान्तेन मुक्तेः कूटस्थानित्यत्वं
प्रमाध्योक्तपातिज्ञाहेत्वनुवादेन व्यतिरेकदृष्टान्तेनापि तत्साधयति—

जन्या न मुक्तिर्घटते कुनश्चिद्

विद्याफलत्वादिति पूर्वहेतोः ॥

यद्यद्धि जन्यं जगति प्रसिद्धं

तत्तन्न विद्याफलमम्भरादि ॥ ३२ ॥

जन्मा न मुक्तिरिति स्पष्टोऽक्षरार्थः ॥ ३२ ॥

एवं ब्रह्मभावलक्षणमोक्षस्य कूटस्थानिसत्त्व मत्ताद्य तत्र कर्मणा मनुष्ययोगमर्थे सिद्धमपि तेनैव हेतुना साक्षात्साधयति हानकर्मसमुच्चयविघटनाय—

मोक्षस्वरूपो विफलक्रियोऽसौ

विद्याफलत्वादिह यद्यदेवम् ॥

तत्तत्तथा दृष्टमशेषमेव

यथैव रज्ज्वादितमो निवृत्तिः ॥ ३३ ॥

मोक्ष इति । अपौ ब्रह्मभावरूपः । मोक्षमार्गेण विद्यायां कर्मणा मनुष्ययोगाङ्गीकारात्स्वरूप इत्युक्तम् ॥ ३३ ॥

ननु यस्यैव अष्टावत्वारिंशत्संस्काराः स ब्राह्मणः सायुज्यं तालोक्यं च गच्छतीत्यादिस्मृतः सायुज्यादिरूपमोक्षस्य कर्मफलत्वमतिपक्षेऽप्यतिविषयत्वादुक्तानुमानमवमानयित्वा शङ्काह ।

सायुज्यादि विवादमोक्षरूपं निःश्रेयसं नो भवेत् कार्यत्वादिह यद्यदीदृशमदो निःश्रेयसं नैक्षितम् ॥

यदत् कुल्यघटादि तादृशमिदं तस्मादिदं तादृशं युक्तं कल्पयितुं न तद्विसदृशं तादृह न दृष्टं यतः ॥ ३४ ॥

सायुज्यादीति । किं ब्रह्मभाव एव सायुज्यं किं वा तज्जरीत्यैव शरीरित्वं सत्समानशरीरित्वं वा । नाद्यः, पूर्वरूपे स्थिते नष्टे वा वस्तुनोऽन्यस्यान्यात्मत्वासम्भवेन तस्य कर्मसदस्येणापि सायुज्यपितुमशक्यत्वात्, कर्ममाध्यस्यानित्यत्वेन निषेधेन तस्य मुक्तित्वात्पुण्यचेष्टा, अन्नादित्वे तु ब्रह्मभावस्य ब्रह्मवदेव न कर्ममाध्यत्वं सम्भवति । नि च कर्मणा नित्यमिदं ब्रह्मभावमिष्य अकृत्वा तस्य कर्मजन्यस्यानित्यत्वेन निषेधेन मुक्तित्वानुपपत्त्येवानाद्रेफले हेतुत्वमिति वाच्यम् । तदभिप्रेत्य क्तेरनिर्वचनीयाविद्यानिवृत्तिरूपाया विद्यैकमाध्यत्वेन कर्मणा तदभिप्रेत्य क्त्वा सम्भवात् । तस्मा-

त्रिभ्यासिद्धब्रह्मभावाभिष्वञ्जकविद्यापनाद्व्या कर्मणा ब्रह्मभावरूप-
सायुज्योपयोगित्वमुक्तस्मृत्या विवक्षितम्, अत्र एव तत्र कर्मसु
संस्कारशब्दः प्रयुक्तः, फलमाधनाद्गतातिशयेहेतुकर्मण्येव सं-
स्कारशब्दप्रयोगाच्च स्मृत्यनुमानयोर्निरोधः । नापि द्वितीयः, न
तस्य कार्यं करणं च विद्यते, अकायमवगमः, अस्यूज्यमनणु, नेति-
नेतीत्यादिश्रुतिविरोधेन ब्रह्मणो वास्तवशरीरासम्भवेन तदेक-
शरीरित्वरूपसायुज्यायोगात्, सशरीरमुक्तेर्निराकृतत्वाच्च । अत-
एव न तृतीयः, समानशरीरत्वस्यैव सायुज्यरूपत्वे तस्य सारूप्य-
रूपमुक्तेर्विशेषाभावप्रसङ्गाच्च । किं च त्रिभ्यासिद्धब्रह्मभावातिरि-
क्तसायुज्यादेः कार्यत्वावश्यभावेनानियत्वध्रौव्याच्च तन्निःश्रेयस-
मिति तात्पर्यार्थः । असुरार्यस्तु विवादगोचर इति पदं विशेष-
णतया विद्यतेऽस्येति तथोक्तम् । एतच्च विशेषणं त्रिभ्यासिद्धब्रह्म-
भावरूपसायुज्यव्यावृत्त्यर्थम् । नो भवेत् न भवेत् । इह लोकवेद-
योः । ईदृशं कार्यं तादृशमिति द्विकृतिरूपनपनिगमनार्था । तद्वि-
सदृशं कल्पयितुं न युक्तमित्यनुपपन्नः । तादृशं निःश्रेयमरूपं का-
र्यमिति शेषः ॥ ३४ ॥

किं च कर्ममाध्या मुक्तिः कस्य चिद्भावस्योत्पत्तिरूपा किं
वा कस्य चिन्नाशरूपा अनिर्वचनीयवस्तुरूपा वा, नात्रः उत्पत्तेः-
भाक् कार्यस्य सत्त्वेऽपत्तेवोत्पत्त्यसम्भवस्योक्तत्वादित्याशयेनाह-

सदसदुद्भवत्वं न विमुक्तता

सदसदुद्भवनानुपपत्तिः ॥

सदसतोर्नशत्वं न विमुक्तता

सदसतोर्नशनानुपपत्तिः ॥ ३५ ॥

सदसदुद्भवनमिति । न द्वितीयः, नाशात्पूर्वं सतोऽसतो
वा नाशासम्भवस्याप्युपपादितत्वादित्याह । सदसतोर्निति ॥ ३५ ॥

न तृतीयः, अनिष्टत्वादनुपपन्नत्वाच्चित्याह—

न च तमोमयजन्म विमुक्तता

न हि तदिष्टमनिष्टतरं हि तत् ॥

न खलु कल्पितजन्म विमुक्तता

समुपगच्छति तद्वितर्धं यतः ॥ ३६ ॥

न च तमोमयेति । आविद्यकस्य तत्त्वधीयाध्यत्वेन मिथ्यात्वात्-
तदूपाया मुक्तेः केनाप्यनङ्गीकारादिति । हेतुमाह-न खल्विति ॥ ३६ ॥

सतोऽसतो वा विनाशासम्भवेऽप्याविद्यकानिर्वचनीयवन्ध-
स्यात्यन्तिकनाशो मुक्तिरिति निरुद्धगतिकस्य शङ्कामनुवदति—

अथ तमोमयविश्वविकल्पना-

विलयनात्मकमभ्युपगम्यते ॥

सकलदूषणजातविधर्जितं

तदिह मोक्षपदं न निवार्यते ॥ ३७ ॥

अथेति । मोक्षपदं मोक्षस्वरूपम्, अस्य विलयनात्मकमि-
त्यनेन सम्बन्धः । अस्मिन्पक्षे प्रत्यगात्मनो ब्रह्मभावस्य नित्य-
सिद्धत्वादाविद्यकबन्धनिवृत्तेश्च तत्त्वज्ञानमात्राधीनत्वात्कर्मणाम-
नुपयोगाच्च समुद्यमासिद्धिरित्यभिमेत्य तन्मुक्तिरूपमङ्गीकरोति ।
तदिति । इहासमुपगम्यते ॥ ३७ ॥

ननु न तत्त्वज्ञानमात्रादन्धीनवृत्तिः संभवति तत्रविदामपि
शरीरादिवन्धदर्शनादित्याशङ्क्य तथा विद्वान्नागरूपाद्विमुक्तः एवमे-
वास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडश कलाः पुरुषापणाः पुरुषं प्राप्यास्तं
गच्छन्तीत्यादिशास्त्रप्रामाण्याल्लोके विद्याया अविद्यानिवृत्तौ
निरपेक्षसाधनत्वाच्च तत्त्वमाक्षात्कारवतः सद्य एव विदेहकैवल्यं
भवति यस्य तु देहादिवन्धो दृश्यते स न तत्त्वमाक्षात्कारवानिति
निक्षीपते इत्याशयेन सत्यो मुक्तिमगं दर्शयति—

सम्बन्धज्ञानविभावस्तुः सकलमेवाज्ञानतत्सम्भवं

सद्यो यस्तु फलप्रवर्तनमरदूष्यापारसन्दीपितः ॥

निलेपेन हि दन्दहीति न मनागप्यस्य रूपान्तरं
संसारस्य शिनष्टि तेन विदुषः सद्यो विमुक्तिर्धृता ॥३८॥

सम्यग्ज्ञानेति । सद्यो दन्दहीति सम्वन्धः । वस्तु
विषयभूते परमार्थमद्वय तदेव बलं तदेव हृदिज्ञानस्याविद्यादि-
दाहकत्वे प्रयोगकत्वात् प्रवर्तनमरु तद्व्यापारो हृत्तौ मातृफलेन
ते । सन्दीपितः प्रज्वलित इत्यर्थः । शिनष्टि बोधयति ॥३८॥

ननु तत्त्वविदः सद्यो विदेहकैवल्योपगमे, तस्य तावदेव चिर-
यातन विमोक्षेऽप्य संपत्स्ये, प्रजहाति यदा कामान्मर्षान् पार्थ-
मयोगतान्, आत्मन्वेवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोत्पत्ते इत्यादि-
जीवन्मुक्तिमोतिपादकशास्त्रं निर्विषय स्यादित्याशङ्क्य तत्पार्थ-
वादतया शुकवामदेवादेमुक्तिशास्त्रवत्पण्डितमाश्रयितजीवन्मु-
क्त्यनुवादेन ब्रह्मविद्यास्तुतिपरत्वान्न तादृशेण इत्यभिप्रेत्याह—

जीवन्मुक्तिप्रत्यय शास्त्रजातं

जीवन्मुक्ते कल्पिते योजनीयम् ॥

तावन्मात्रेणार्थवत्त्वोपपत्तेः

सद्यो मुक्तिः सम्यगेतस्य हेतोः ॥ ३९ ॥

जीवन्मुक्तीति । जीवन्मुक्तेः प्रत्ययो येन तत्तथोक्तम् ।
अर्थवत्त्वोपपत्तेः स्तुतिरूपमयोजनवत्त्वोपपत्तेः । एतस्य हेतोरित-
स्माद्धेतोः जीवन्मुक्तिशास्त्रस्यान्यविषयत्वाद्धेतोरिति यावत् ॥३९॥

जीवन्मुक्तिशास्त्रस्यार्थवादस्त्वपि तदर्थस्य यान्तराविरुद्ध-
त्वेन भूतार्थवादत्वोपपत्तेरन्तिद्धा जीवन्मुक्तिर्न शक्याऽपलापतु-
म् । न च विद्यासामर्थ्यान्निःशेषाविद्यानिवृत्तौ तदनुपपत्तिरिति
वाच्यम् । अतस्त्वकार्थ एव तु पूर्वे तदवधारितेष्वप्युक्तन्यायेन
विद्याया आस्वाफलकपुण्यपापनिवर्तकत्वाभागेन तत्स्थितनि-
मित्ततया कल्पिताविद्यालेशवशेन विदुषोऽपि यावत्पारम्यकर्म-
स्य शरीरादिधारणोपपत्तिरिति मतान्तरमाह—

यदा विद्वद्भोचरं योजनयिं

तस्याविद्यालेशवत्त्वोपपत्तेः ॥

तस्याभिष्टा निर्निमित्ता निवृत्ति-

यदा विद्यासन्ततिर्हेतुलेशम् ॥ ४० ॥

यदेति । योजनीयं जीवन्मुक्तिशास्त्रमिति शेषः । तर्हि विद्याया अविद्यालेशनिवर्तकत्वाभावात् न निवर्त्तेतेत्याशङ्क्य प्रा-
रब्धकर्मणा भोगादेव क्षये सति प्रयोजनाभावात् स स्वयमेव नि-
वर्त्तत इत्याह । तस्येति । अविद्यालेशनिवृत्तेरपि निवर्त्त्यति-
रिक्तं निमित्तं वाच्यम्, अन्यथा तस्य लेशस्य क्षणिकत्वापत्तेरि-
त्याशङ्क्याह । यदेति । वृत्तिनासात्काराभिष्वक्तस्वरूपचैतन्यमे-
वानुवर्त्तमानं विद्यासन्ततिः, सैव श्रुतिगन्धकर्मणा भोगेन क्षये
जीवन्मुक्तिर्हेतुभूतमविद्यालेशं निवर्त्तयतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

ननु विद्यया चिदात्मनि ब्रह्मात्मनाभिष्वक्ते तत्राविद्याले-
शस्याप्यसम्भवात्कथं तदपीना जीवन्मुक्तिर्पठते, किं च कैश्चि-
दे विद्यागन्धस्य अन्यैरविद्याछायाया अशैरविद्यासंस्कारस्य जी-
वन्मुक्तिघटकत्वमुच्यते, तद्विरोधादपि नाविद्यालेशापीनजीवन्मु-
क्तिरिति तत्राह—

जीवन्मुक्तिव्यापृतेः प्रापको य-

स्तस्याविद्यालेशगन्धादिभाषाः ॥

नाविद्याया नापि भागस्य तस्या-

स्तस्मिन् पक्षे दुर्घटत्वाद् विमुक्तेः ॥ ४१ ॥

जीवन्मुक्तिव्यापृतेरिति । अनृतेन हि मर्त्यदुःखः, अनीश-
या शोचति मृत्युमान इत्यादिश्रुतेरविद्याया आवरणविसेपलस-
णकार्यद्वयानुरोधेनावरणशक्तिमद्विद्याशनाशेऽपि जीवन्मुक्तस-
म्बन्धकार्यकरणव्यापारमापकविसेपशक्तिमद्विद्याशस्य बलव-
त्प्रारब्धकार्यमहितस्य जीवन्मुक्तिप्रयोजकत्वात् एव सर्वलेशग-

न्वादिशब्दैरभिलष्यते । तत्रश्च जीवन्मुक्तस्यात्मस्वरूपेऽभिव्य-
क्तेऽपि विक्षेपकाविद्यालेशानुवृत्तिर्युज्यते मारुत्यकर्मक्षपावधिकेति
तस्य जीवन्मुक्तिघटकत्वे न कोपि दोष इति भावः । ननु सम-
ग्रैवाविद्या तदीयावरणशक्तिमद्भागो वा लेशादिशब्दैरभिलषी-
यताम्, नेत्याह । नाविद्याया इति । विमुक्तेः पुरावस्थातो विक्षे-
पाभावाच्चदा जीवतो मुक्तिरेव दुर्बला स्यादित्यर्थः ॥ ४१ ॥

ननु माप्यकारादिभिरविद्यादेर्वाधितानुवृत्त्या जीवन्मुक्त-
व्यापृतिरिति क्व चित् क्व चित् कथ्यते सा किं गन्धच्छायादिष-
दाभिलष्यलेशपक्षादयान्तरम्, नेत्याह—

गन्धच्छायालेशसंस्कारभाषा

विज्ञातव्या भाष्यकारीयतन्त्रे ॥

स्वाविद्याया वाधितायाः प्रतीतिः

पौर्वापर्यणार्थमात्रलोच्य बुद्ध्या ॥ ४२ ॥

गन्धच्छायेति । ओष्मन्पदे बहुव्रीहिर्द्रष्टव्यः । प्रतीतिर-
नुवृत्तिस्तस्याः प्रतिभासमात्रशरीरत्वाद् वाधितानुवृत्तेरपि नि-
निमित्ताया असम्भवात् तन्निमित्ततमोक्ताविद्यालेशोऽवश्यमुपेयः,
ततश्च स एव प्रतिभासकविक्षेपरूपेणानुवर्त्तमानस्तथा कथ्यत
इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

ननु विदुषोऽपि द्वैतदर्शने तदधीनमथशोकादिरूपगन्धस्या-
वश्यकत्वात्कुतो जीवन्मुक्तिः, जीवत एव मुक्तौ वा कुतो द्वैतदर्श-
नमित्त्वाशङ्कोभयस्यापि विद्वदनुभवसिद्धत्वादाविरोध इत्याह—

जीवन्मुक्तिस्तावदस्ति प्रतीते-

द्वैतच्छाया तत्र चास्ति प्रतीतेः ॥

द्वैतच्छायारक्षणायास्ति लेश-

स्तस्मिन्नर्थे स्वानुमृतिः प्रमाणम् ॥ ४३ ॥

जीवन्मुक्तिरिति । तत्रोपपादितम्याह । द्वैतच्छायारक्ष-

णायेति । प्रातिपासिकविशेषशक्तिपदविद्यांशो लेशशब्दार्थः ।
तत्र विद्वदनुमत्तं प्रमाणयति । तस्मिन्निति ॥ ४३ ॥

ननु विदुषोऽप्यज्ञानलेशशब्देऽस्ति तदा पूर्ववद्ब्रह्म नास्ति न
प्रकाशते चेति व्यवहारः स्यादित्याशङ्क्य तस्य पूर्वमविद्याकृता-
वरणपयुक्तत्वादावरकांशस्य च तत्त्वज्ञानेन नाशादनन्तरं तदयो-
गादहं ब्रह्मास्मीत्येव व्यवहारो युज्यते, तथापि मुक्तावस्थायामह-
मिदं ममेदमित्यपि व्यवहारदर्शनाच्चदुपपत्तये विशेषशक्तिवदवि-
द्यालेशः स्वीकार्य इत्याह—

ब्रह्मात्मत्वं सान्तरायं पुरस्ताद्

घोघोत्पत्तौ ध्वस्तमोहान्तरायम् ॥

यद्यप्येवं द्वैतलेशानुवृत्तेः

प्रत्यक्षत्वान्मोहलेशोऽभ्युपेयः ॥४४॥

ब्रह्मात्मत्वमिति । स्पष्टोऽक्षरार्थः ॥४४॥

विदुषोऽप्यहमिदमित्यादिव्यवहारोपगमे तन्निमित्तपुण्यपा-
पान्नारम्भमम्भवात्तदधीनदेहान्तरस्यावश्यकत्वाद्विदेहकैवल्यानु-
पपत्तिरिति शङ्का निराकुर्वन् जीवन्मुक्तिमुपभंहरति—

तस्माज्जीवन्मुक्तरूपेण विद्वा-

नारब्धानां कर्मणां भोगसिद्धौ ॥

स्थित्वा भोगं ध्यानतगन्धप्रसूतं

मुक्तः स्थितं याति कैवल्यमन्ते ॥ ४५ ॥

तस्मादिति । मारब्धकर्मपातवद्द्विचयाऽविद्यालेशासंयो-
दित्यर्थः । मारब्धकर्मसयमात्रमेष्वप्यव्यवहरता विदुषा कर्मान्तरा-
नारम्भात् कर्मप्रशङ्कगतो व्यवहारस्यापि स्वभावदात्मानुभवेन
प्रतिक्षणग्राध्यमानस्यादृष्टाजनकत्वाद् भोगेन मारब्धकर्मनाशे-
ऽप्रतिपक्षद्विचयाऽविद्यालेशस्यापि नाशाच्च विदुषो देहान्तरानु-
पपत्तेर्वर्तमानदेहपातानान्तरं विदेहकैवल्यमिदिरिति भावः ॥४५॥

वर्णिगोभयविधमुक्तौ श्वेताश्वतराणां श्रुतिं प्रमाणयति—

क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः

क्षरात्मानावगते देव एकः ॥

तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद्

भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः ॥ ४६ ॥

क्षरप्रधानमिति । प्रधीयतेऽस्मिन् जगदिनि प्रधानम-
व्याकृतम् । तस्य नित्यतां निवारयति । क्षरमिति । तर्हि नित्य-
वस्त्वेव नास्तीति दाह्यायामाह । अमृताक्षरमिति । सर्वकार्यमंह-
तुर्हरस्य संहारे कारणाभावात्स एव मरणाशयादिगहितं वस्त्वित्यर्थः । तर्हि प्रधानपुरुषौ तत्संहर्तारौ भवेतामित्याशङ्क्य तयोस्तन्नि-
यम्यत्वेन तत्पारतन्त्र्यान्मैवमित्याशयेनाह । क्षरात्मानाविति ।
ईशेन-इष्टं इति एकवचनत्वेन परिणेतव्यम् । तर्हि द्वैतापत्तिरित्या-
शङ्क्य हरगोचरत्वज्ञानात्प्रधानपदाभिलष्यमायायाः सकार्याया
वाध्यत्वात् पुरुषस्य च हरस्वरूपेणैवावस्थानाच्चाद्वैतमेव वस्तु
परिशिष्यत इत्यभिप्रेत्याह । तस्याभिध्यानादिति । तस्य हरश-
ब्दोदितब्रह्मण आभिमुख्येनाहं ब्रह्मास्मीत्येवंरूपाध्यानादादरेण
निरन्तरं दीर्घकालचिन्तनाद् द्वैतमत्यन्तभ्रमहेतुभूतमायालेशो नि-
वर्त्तते, ततो ध्यानपरिपाकसाक्षात्काराद्योजनाद् द्वैते व्यावहारि-
कमन्वभ्रमहेतुभूतमायालेशो निवर्त्तते, भूयश्च तत्त्वभावाद्नावृत-
पूर्णब्रह्मात्मत्वरूपस्वभावादान्ते प्रारब्धकर्मणां भोगेन सये द्वैते
प्रातिभाभिकत्वभ्रमहेतुभूतमायालेशस्यावांशष्टस्य निवृत्तिरित्येवं
विश्वमायानिवृत्तिस्तत्त्वयोवाद्भवतीत्यर्थः । अत्रान्ते प्रारब्धकर्मा-
वमाने विश्वमायानिवृत्तिरित्युक्तत्वात् प्रागापि मावशेषमायानिवृ-
त्तिः प्रतीयत इतीय श्रुतिभरूपयविधमुक्तौ मानमिति भावः ॥४६॥

ननु सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति, यत्रामृतः स पुरुषो
मन्यपात्मा तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जना इत्यादि-

शास्त्राद्विदुषामर्चिरादिमार्गेणोद्भूतानामेव मुक्तिमाप्तात्कथं जी-
वतो विदुषो मुक्तिरिति तत्राह—

ब्रह्मादीनामस्ति मुक्तिः श्रुतिश्रु-
स्तेषामेवा नार्चिराद्या गतिर्वहः ॥

तस्मादस्या निर्गुणब्रह्मविद्या-

सम्बन्धित्वं नैपितव्यं भवद्भिः ॥ ४७ ॥

ब्रह्मादीनामिति । तयो यो देवानां प्रत्ययुध्यत स एव
तदभवत्, ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्गाते गतिसञ्चरे, परस्परान्ते
कृतात्मानः मवेदन्ति परं पद्मोत्पादिवचनेभ्यो ब्रह्मलोकवासि-
नां ब्रह्मादीनामपि परब्रह्मविद्यायां मुक्तिरस्येव, न च तेषां
मुक्तिमाप्तावर्चिराद्या गतिर्भवतामपीष्टा, ब्रह्मलोकादवागैवार्चिरा-
दीना स्थितत्वात्, तस्मादस्या अर्चिरादिगतेर्निर्गुणब्रह्मविद्यास-
म्बन्धित्वं तत्फलमाप्तिद्वारत्वं भवद्भिरनुप्येष्वापि नैपितव्यं किं तु
कार्यं वादरिरस्य गत्युपपत्तेरित्युक्तस्यापेन सगुणविद्याफलभूत-
कार्यब्रह्ममाप्तिद्वारत्वमेव तस्या एपितव्यम्, एव च धर्मद्वारेणेत्या-
दिवचनमपि सगुणविद्यावद्विषयमुपेयमिति भावः ॥ ४७ ॥

ननु तपोर्द्धमायन्नमृतत्वमेतीति मूर्द्धन्यनादीद्वारोर्द्धगमन-
स्यामृतत्वनायुषायत्वश्रवणान्मनुष्याणामूर्द्धगमने विना नामृत-
त्वमाप्तिरित्याशङ्क्याह—

प्राणोत्क्रान्तिर्नास्ति मूर्द्धन्यैषां

नाद्या तस्माद् यन्नयन्नैव विद्या ॥

तन्नैव स्यान् मुक्तिरित्यभ्युपेयं

गन्तुत्क्रान्तिरिति तेन निदान्तरेषु ॥ ४८ ॥

प्राणोत्क्रान्तिरिति । स्वतोऽपरिच्छिन्नस्यात्मनो वस्तुतः
उपुद्भानादीद्वारोर्द्धगमनायोगात् प्राणात्मकलिङ्गगमनोपाधिकं ग-
मनं वाच्यम्, न च तत्परब्रह्मविद् उपपद्यते, न तस्य प्राणा उ-

त्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन्त्रह्यापेनीत्यादिश्रुत्या विदुषः प्राणोक्ता-
 निपतिपेधेन तदुपाधिकोत्क्रान्त्यादेरसम्भवात्, माप्स्यत्यक्षयः
 परिपूर्णत्वेन तत्प्राप्तिरुपाप्तत्वेत्योक्तान्त्वाद्यनपेक्षन्नाद्य, तत्र
 यत्र यत्र देशे काले च विद्या जायते तत्र तत्रैव जीवयं देहे मु-
 क्तिरत्र ब्रह्म ममश्रुतं शान्तिं श्रुतेरश्रुतेत्यर्थः । तर्हि ततोर्द्धवापा-
 नित्यादिश्रुतेनार्यत्वमपि, नेत्याह । गत्युत्क्रान्तमिति । तेन परब्र-
 ह्मविद्यायामुत्क्रान्तिप्रतिपेधेन ॥ ४८ ॥

एवमधिरादिमार्गानपेक्षां मुक्तैः प्रमाद्य कर्मापेक्षामपि नि-
 राकुर्वन् तस्याः केवलाविद्याधीनत्वमाह—

देवादीनां नास्ति कर्माधिकारो

विद्या तेषां केवला मुक्तिहेतुः ॥

पारंपर्यान् कर्मणामुक्तहेतो-

र्विद्याइत्त्रं सर्ववर्णाश्रमाणाम् ॥ ४९ ॥

देवादीनामिति । तथापि मनुष्याणां कर्मण्यधिकृतानां
 कर्मापेक्षा मुक्तिर्भवति, इतरथा सर्वापेक्षा च पश्चादिश्रुतेरिति-
 सूत्रविरोधः स्यादित्यत्र आह । पारंपर्यादिति । मनुष्याणामपि
 ज्ञानपरिपाकाइत्वेन संप्रामस्यावश्यकतात्मनि ज्ञाने कर्माधिका-
 रवापान्नकर्मणेत्यादिश्रुतिविरोधाच्च न माहात्म्यकर्मणां मुक्तिहेतुत्वं प्र-
 दत्ते तदिदमुक्तम् । उक्तहेतोरिति । सूत्रं तु सर्ववर्णाश्रमविहितकर्म-
 णां साक्षान्मोक्षहेतुभूतविद्यां प्राप्तिं परंपरया माधनत्वपरम्, इतरथा
 अन एव चाप्रान्यनायनपेक्षेति पूर्वसूत्रेण विरोधापत्तेरित्यर्थः ॥ ४९ ॥

केन द्वारेण पारंपर्यामिति बोधायनामाह—

पारंपर्यं शुद्धिहेतुत्वेनो-

र्धजादीनां श्रूयते स्मर्यते च ॥

साक्षादेवां मोक्षहेतुत्वमेव-

मन्विच्छन्तोऽप्यागमात् प्रतीमः ॥ ५० ॥

पारंपर्यामिति । शुद्धिपदं विविदिषोपलक्षणम् । तत्र प्र-
माणमाह । श्रूयते इति । येन केन चन यजेतापि दर्विहोमेनानुपह-
तमना एव भजति, तमेतं वेदानुवचनेनेत्यादिश्रुतिर्प्रागनः कर्म
कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये, कृपाये कर्मभिः परे ततो ज्ञानं प्र-
वर्तते इत्यादिस्मृतिश्चोक्तपारंपर्ये मानमित्यर्थः । उक्तविधया क-
र्मणा पारंपर्येण मुक्तावुपयोग इव साक्षादुपयोगे मानाभावात् स-
मुद्ययोसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह । साक्षादिनि ॥ ५० ॥

निरूपितप्रमेयजातस्य स्वकपोलकल्पितत्वाभावाणिकत्वशङ्का-
रुपातिलाभार्थमेतद्ब्रह्मकरणमिति पतिं च निराकुर्वन् प्रकरणार्थ-
मुपसंहरति—

इति बहुश्रुतभाषितमुचकैः

श्रुतिशिरोवचनानगतं महत् ॥

समुपदिष्टमिदं कृपया मया

प्रियमतीव हितं च मुमुक्षवे ॥ ५१ ॥

इति बहुश्रुतेति । सूत्रभाष्यटीकावार्तिककारा बहुश्रु-
तास्तैर्यकैस्तात्पर्येण निरूपितमित्यर्थः । महोत्तमविधपरिच्छेदशू-
न्यं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म । अतीव प्रियं निरतिशयानन्दरूपत्वात्, अ-
तीव हितं समस्तानर्थासंस्पर्शित्वात् ॥ ५१ ॥

नन्वत्र ब्रह्मैव न निरूपितं समन्वयादेरापि निरूपितत्वादि-
स्याशङ्का तन्निरूपणस्य ब्रह्मप्रमित्यर्थत्वाद् ब्रह्मैव प्राधान्येन नि-
रूपितमित्यभिप्रेत्य तत्प्रमितेः सद्यो मुक्तिफलत्वं मुत्प्राधिकार-
शिष्यानुभवसिद्धमिति वदन् स्वानुभवस्थापकं तद्वचनमवतारयति—

एवं समन्वयविरोधनिरामविद्या-

निष्पत्तिमाघनफलानि गुरोः क्रमेण ।

विज्ञाय चेदफलमात्मनि सर्वमेव

पश्यन्नुपाय कृतकृत्यमतिः स शिष्यः ॥ ५२ ॥

एवं समन्वयेति । वेदो वेदनं तत्फलं मोक्षं सर्वद्वैतबाध-
मुखदुःखमार्गप्रारोहाररूपम् ॥ ५२ ॥

तदुक्तीरेव दर्शयति पश्यामि—

विद्याविग्रहमग्रहेण पिहितं प्रत्यक्षमुच्चैस्तरा-
मुत्कृष्योत्तमपुरुष मुनिधिषा मुञ्जादिपीकामिव ॥
कोशात् कारणकार्यरूपविकृतात् पश्यामि निःसंशयं
कासीदिति भविष्याति कनु गनः संसारद्वुःखोदधिः ॥ ५३ ॥

विद्याविग्रहमिति । स्वप्रकाशचिदेकरसमित्यर्थः । उ-
त्तमपुरुषस्य परमा-मनः प्रतीचो भिन्नत्वादेवानन्तरभावो नाविद्या-
पिहितत्वादिति शङ्का न रामायोक्तं—प्रत्यक्षमिति । उच्चैस्तरामिवस्य
पिहितमित्यनेन सम्वन्धः । पिधानस्याच्चैस्तरत्वं यत्र न हस्तरमेध-
त्वम् । मुनिधिषा श्रुत्यनुकूलमनननिशितविवेकधिषा । मुञ्जादि
इपीकाच्छादकवाद्यत्वचः । कोशादन्नपपाद्यानन्दमयान्तात् । का-
रणकार्यरूपेणान्तर्वाहिर्भावेन विकृतादिविषयता कृतादुत्कृष्येति
सम्वन्धः । कोशपञ्चकाद्विविक्तात्मनो ब्रह्मभावेन दर्शनफलं प्रक-
टयति । कासीदिति ॥ ५३ ॥

तथापि द्वैतभासस्यामम्भादितस्यापि प्रतीतेर्जीवत एव मु-
क्तिरनुभवसिद्धेत्याह—

पश्यामि चिध्रमिव सर्वमिदं द्वितीयं
निष्ठामि निष्कलचिदेकवपुष्पनन्ते ॥
आत्मानमद्वयमनन्तसुखैकरूपं

पश्यामि दग्धरशनामिव च प्रपञ्चम् ॥ ५४ ॥

पश्यामीति । प्रतीमासमानद्वैतस्वार्थक्रियासामर्थ्यं निचा-
रयति । दग्धेति ॥ ५४ ॥

नन्वद्वैतदर्शने सति कथं तद्विरुद्धद्वैतदर्शनानुवृत्तिरनदमावि-
वा कथं जीवन्मुक्तिरित्याशङ्क्याद्वैतस्य वास्तवत्वेन द्वैतस्यावास्त-
वत्वेनानुभूयमानत्वाच्च किं चिदनुपपन्नमित्याह—

अद्वैतमप्यनुभवामि करस्यविलंब-
तुल्यं शरीरमहिनिर्त्यगनीव तीक्ष्णे ॥

एवं च जीवन्मपि च प्रतिभासमानं

निःश्रेयसोऽधिगमनं च मम प्रसिद्धम् ॥ ५५ ॥

अद्वैतामिति । अद्वैतः साक्षादनुभवतः कदाचिद्व्याप्तमान-
मपि द्वैतं न पूर्ववद्भातीत्यत्र निदर्शनमाह । अहिनिर्त्यगनीवेति ।
अहिनिर्मोको हि त्यागात् पूर्ववाहिनाऽहमिहमेव मतिपक्षस्त्वागा-
नन्तरं तदधिमानरहित एव प्रतीयते, तथा शरीरादिद्वये द्वैते पूर्व-
दहं ममाभिमानं विहाय मिथ्यैवेदं भासितं पश्यामित्यर्थः । मि-
थ्यात्वेन निश्चयद्वैतदर्शनानुवृत्तौ कालितमाह—एवंचेति ॥ ५५ ॥

विद्यामिदं मदपकारकं निर्मूलमेषोऽब्जमिति तां पश्यामि—

अद्वैतबाधकमभून्मम यद् द्वितीय-

मद्वैतमस्य घत बाधकमेव जातम् ॥

मोहाद् द्वितीयमपवाधकमस्य विद्या-

सामर्थ्यतोऽद्वयनिवर्हणमद्वितीयम् ॥ ५६ ॥

अद्वैतबाधकमिति । इदानीमपि पूर्ववदेव द्वैतमेवाद्वैतबा-
धकं किञ्च स्यादित्याशङ्क्य द्वैतस्यालोकमोहबलावष्टम्भेनाद्वैतबाध-
कस्य दुर्बलत्वादद्वैतस्य तु परमार्थवस्तुतयाद्विद्यासाधर्म्यावष्टम्भेन
बलवत्त्वान्मैवमित्याशयेनाह । मोहादिति । अस्य अद्वैतस्य ॥ ५६ ॥

निर्मुक्तमात्मानं हृष्टा पूर्वमनुभूतसंसारं स्मरन् तत्र स्वस्यो-

त्पन्नापाश्वर्ययिष्यं प्रकटयति—

आश्चर्यमयं मम भाति कथं द्वितीयं

नित्ये निरस्तनिजिलाजिबचित्प्रकाशे ॥

आर्षात् पुरेति किमिमाः श्रुतयो न पूर्वं

येन द्वितीयममवृत्तिमिरप्रसूतम् ॥ ५७ ॥

आश्चर्यामिति । किमत्राश्चर्यं वस्तुतः उक्तस्य परात्पन्प-

ज्ञानाद् द्वैतस्वानर्थापत्तेरित्याशङ्क्याज्ञाननिवृत्तकृतस्वधीजनने नि-

रपेक्षकारणेषु वेदान्तवाक्येष्वनादिमिद्वेषु ज्ञानाभावादज्ञाना-
नुवृत्त्या द्वैतानुवृत्तेरित्येवमप्याश्रयमेवेत्याह । किमिमा इति । ५७॥

इदानीं पूर्वं श्रुतिवाक्येषु मत्स्वप्नव्यवहारैकाभ्यां तत्त्व-
बोधाभावे कारणं निश्चित्याज्ञानादि सम्भावयन्नाश्रयार्थं यजति ।

त्वत्पादपङ्कजसमाश्रयणं विना मे

सन्नप्यसन्निव परः पुरुषः पुरामीत् ।

त्वत्पादपद्मयुगलाश्रयणादिदानीं

नासीन्न चास्ति न भविष्यति भेदबुद्धिः ॥५८॥

त्वत्पादपङ्कजेति । पूर्वं ममारं निर्देष्टव्यं त्वादृशगु-
रूपमस्यभावात्तत्स्वयं वेदान्तवाक्येषु गुरुदेशाधीनतत्त्वबोधा-
भावादज्ञानाधीनद्वैताभिनिवेशेन द्वैतं परमार्थं मदप्यपत्कल्पमभूत्,
इदानीं तु गुरुपमादलब्धतत्त्वबोधेन द्वैतात्मनश्चमेव सदास्ति भ्रा-
न्तिमात्रसिद्धं तु द्वैतं कालत्रयेऽप्यसदिति निश्चितमित्यर्थः ॥५८॥

आत्मन् मातरस्य लामस्याभावाच्च मापितृवो गुरोस्तद-
नुरूपमत्पुत्रकाराभावाद्भक्तिपुत्रः सारं गुरुपासनमेव यावदायुर्मया
कार्यम्, तावतापि ततोपो भवेदित्यभिप्रेत्याह—

यस्मात् कृपापरवशो मम बुद्धिकित्सं

संसाररोगमपनेतुमसि प्रवृत्तः ॥

त्वत्पादपङ्कजरजः शिरसा दधान-

स्त्वामाशरीरपतनादहमप्युपासे ॥५९॥

यस्मात्कृपेति ॥ ५९ ॥

साधिकारविषयप्रयोजनां स्वकृतिमुपमंहरन् तस्या मुमुक्षु-
भिरुपादेयतां सूचयन् तस्याः सान्त्वयनं ज्ञामाह—

संचेषशारीरकमेव मेतत्

कृतं परिव्राजकमुक्तिहेतुः ॥

गुरुप्रसादान् परिलभ्य तत्त्वं

अपीशिरस्तत्त्वनियेदनाय ॥ ६० ॥

संक्षेपेति ॥ ६० ॥

ता कृति गङ्गामाम्पेन स्तुवन् तस्या मङ्गले पार्थयते—

अविरलपदपङ्क्तिः पद्मनाभस्य पुण्या
चरणकमलधूलिग्राहिणी भारतीगम ॥

चनतरमुपधानं श्रेयसः श्रोतृसंघात्

सुरसरिदिव मद्यो मारुतं माङ्गल्यहेतुः ॥६१॥

अविरलेति । नानावृत्तात्मकत्वाद्बहुविधपदविन्यामक्रम-
वतीत्यर्थः । पद्मनाभस्य चरणकमलधूलिग्राहिणी श्रोतृसंघात्
श्रेयस उपसंधानं मारुतं इत्यन्वयः ॥६१॥

ग्रन्थस्य माम्प्रदायिकत्वं दर्शयितुं गुरोः स्वस्य च नामनि-
र्दिशन्ग्रन्थोत्पत्तिकलं दर्शयति—

श्रीदेवेश्वरपादपङ्कजरजःसंपर्कपूताशयः

सर्वज्ञात्मगिराङ्कितां मुनिवरः संक्षेपशारीरकम् ॥

चक्रे सज्जनबुद्धिवर्द्धनामेदं राजन्यवंशे नृपे

श्रीमत्पञ्चतशासने मनुकुलादित्ये सुवं शासति ॥६२॥

श्रीदेवेश्वरेति ॥६२॥

अनेऽपि भगवन्मस्काररूपं पङ्कजमाचरति—

भुजङ्गमाङ्गशापिने चिह्नमाङ्गगामिने ॥

तुङ्गमाङ्गभेदिने नमो रथाङ्गवारिणे ॥६३॥

इति श्रीसर्वज्ञात्ममुनिविरचिते संक्षेपशारीरके फललक्षणं
नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

भुजङ्गमाङ्गोऽन्त ॥ ६३ ॥

इह योऽस्ति विमोक्षयन् मन परमानन्दघन सनातनः ।

गुणदोषभृदेष एव नमृणतुल्यो यदयं स्वयं जनः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविदेधत्मगम्बतीश्रीपादशिष्यमधु-

सूदनमरम्बतीश्वराया संक्षेपशारीरकटीकाया चतुर्थोऽध्यायः ॥

समाप्तमार्गं ग्रन्थ । शुभमस्तु सर्वजगताम् ।